

T. C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI ANABİLİM DALI
YENİ TÜRK EDEBİYATI BİLİM DALI

Doktora Tezi

YENİLEŞME DÖNEMİ TÜRK EDEBİYATI'NIN
İDİL-URAL BÖLGESİ TATAR EDEBİYATI'NA
ETKİSİ (1860-1917)

Hüseyin BARGAN

2502100010

Tez Danışmanı

Yrd. Doç. Dr. Nuri SAĞLAM

İstanbul-2015

T. C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI ANABİLİM DALI
YENİ TÜRK EDEBİYATI BİLİM DALI

Doktora Tezi

YENİLEŞME DÖNEMİ TÜRK EDEBİYATI'NIN
İDİL-URAL BÖLGESİ TATAR EDEBİYATI'NA
ETKİSİ (1860-1917)

Hüseyin BARGAN

2502100010

Tez Danışmanı

Yrd. Doç. Dr. Nuri SAĞLAM

İstanbul-2015

Bu tez T 30223 referans numarasıyla BAB birimi tarafından desteklenmiştir.

T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

DOKTORA
TEZ ONAYI

ÖĞRENCİNİN;

Adı ve Soyadı : Hüseyin BARGAN Numarası : 2502100010
Anabilim Dalı / Anasanat Dalı / Programı : Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı Yeni Türk Edebiyatı Bilim Dalı Danışmanı : Yrd. Doç. Dr. Nuri SAĞLAM
Tez Savunma Tarihi : 15.09.2015 Saati : 14.00
Tez Başlığı : Yenileşme Dönemi Türk Edebiyatı'nın İdil-Ural Bölgesi Tatar Edebiyatı'na Etkisi (1860-1917)

TEZ SAVUNMA SINAVI, İÜ Lisansüstü Eğitim-Öğretim Yönetmeliği'nin 50. Maddesi uyarınca yapılmış, sorulan sorulara alınan cevaplar sonunda adayın tezinin KABULÜNE OYBİRLİĞİ / OYÇOKLUĞUYLA karar verilmiştir.

JÜRİ ÜYESİ	İMZA	KANAATI (KABUL / RED / DÜZELTME)
1- Prof. Dr. Ali Şükrü ÇORUK		Kabul
2- Yrd. Doç. Dr. Nuri SAĞLAM		Kabul
3- Yrd. Doç. Dr. Bahtiyar ASLAN		Kabul
4- Yrd. Doç. Dr. Çilem TERCÜMAN		Kabul
5- Yrd. Doç. Dr. Ali YILDIZ		Kabul

YEDEK JÜRİ ÜYESİ	İMZA	KANAATI (KABUL / RED / DÜZELTME)
1- Yrd. Doç. Dr. Fırat KARAGÜLLE		
2- Yrd. Doç. Dr. Turgay ANAR		

YENİLEŞME DÖNEMİ TÜRK EDEBİYATI'NIN İDİL-URAL BÖLGESİ TATAR EDEBİYATI'NA ETKİSİ (1860-1917)

Hüseyin Bargan

ÖZ

1552'de İdil-Ural bölgesinin Rusya tarafından istilası, Rus oryantalizmi ve istibdat siyasetinden dolayı Tatarlar özellikle XIX. asrın ikinci yarısından itibaren millî varlıklarını devam ettirebilmek için İstanbul'a yönelirler. Seyahatnameler ve hacnamelerde İstanbul'a uzun sayfalar ayırırlar. Geri dönüşlerinde İstanbul'dan aldıkları dinî ve edebî eserler halk arasında yaygınlık kazanır. Medreselerde ders kitabı olarak okunurlar. Kayyum Nasiri, Fatih Halidi ve Gabdulallam Feyzhanov gibi aydınlar tarafından Osmanlıca eserler tercüme edilir. İstanbul menşeli kitaplar ve gazeteler bölgede yaygın bir biçimde okunmaya başlanır. Buhara merkezli oluşmuş olan eğitim sisteminde değişimler yaşanır. Şahabettin Mercani, Zeynullah Resuli ve İsmail Gaspıralı'nın İstanbul'a olan yönelişte olumlu etkileri olmuştur. Önceleri Buhara'ya okumaya giden Tatar öğrencileri artık İstanbul'daki eğitim kurumlarına gelmektedirler. Yusuf Akçura, Zakir Remiyev (Derdmend), Fatih Kerimi, Ali Asgar Kemal, Şerif Kemal ve Abdurrahman Sadi gibi isimler İstanbul'da okumuş ve Yenileşme Dönemi Türk Edebiyatı'nın etkilerini İdil-Ural bölgesine taşımışlardır. Rızaettin Fahrettin, Fatih Emirhan ve Abdullah Tukay gibi yazarlar İstanbul'a gelmeden İstanbul'daki edebiyat ve kültür iklimini eserlerinde yansıtır. Rusya'daki 1905 meşrutiyetinin kısmen sunduğu özgürlük imkânları sayesinde yeni Türk edebiyatı, Tatar matbuatında yansıtılır. Türk edebiyatı, gerek gazete ve dergilerle gerekse de yapılan kitap tercümeleriyle Tatar edebiyatının yenileşmesine katkıları sağlar. Yenileşme Dönemi Türk Edebiyatı yazarlarından Şemseddin Sami, Namık Kemal, Abdülhak Hamit, Halit Ziya, Hüseyin Rahmi ve özellikle de Ahmet Mithat'ın pek çok eseri Tatarcaya çevrilir. Bu sayede Yenileşme Dönemi Türk Edebiyatı, İdil-Ural bölgesi Tatar edebiyatına güçlü bir şekilde etki eder.

Anahtar Kelimeler: Yenileşme Dönemi Türk Edebiyatı, İdil-Ural Tatar Edebiyatı, karşılaştırmalı edebiyat.

**THE INFLUENCE OF THE REFORMATION ERA TURKISH
LITERATURE ON TATAR LITERATURE OF İDİL-URAL REGION (1860-
1917)**

Hüseyin Bargan

ABSTRACT

Due to the invasion and domination of İdil-Ural region by Russians and their orientalist policies, Tatars converged to İstanbul especially in the second half of the 19th century, in order to maintain their existence as a nation. They dedicated a significant number of pages to İstanbul in their travel writings called *seyahatnâme* and *hacnâme*. The religious and literary pieces which they brought with them gained public popularity and were taught as textbooks in madrasahs. Texts written in Ottoman language were translated by intellectuals such as Kayyum Nasiri, Fatih Halidi and Gabdulallam Feyzhanov. Books and newspapers of İstanbul origin started to be read commonly in the region. Certain changes began to occur in the educational system, which was Bukhara-centered. Şahabettin Mercani, Zeynullah Resuli and İsmail Gaspıralı had a positive influence on the convergence towards İstanbul. Tatar students, who once had gone to Bukhara for education, started to attend the educational institutions in İstanbul. Intellectuals such as Yusuf Akçura, Zakir Remiyev, Fatih Kerimi, Ali Asgar Kemal, Şerif Kemal and Abdurrahman Sadi studied in İstanbul and conveyed the influences of the Reformation era Turkish literature to İdil-Ural region. Authors such as Rızaettin Fahrettin, Fatih Emirhan and Abdullah Tukay reflect the literary and cultural environment of İstanbul, even without personally travelling there. Through the atmosphere of freedom partly provided by the Constitutionalism in Russia in 1905, the New Turkish Literature was represented in Tatar press. Turkish literature contributed to the reformation of Tatar literature through newspapers, journals and book translations. Many works by the Reformation era Turkish literature authors such as Şemsettin Sami, Namık Kemal, Abdülhak Hamit, Halit Ziya, Hüseyin Rahmi and especially Ahmet Mithat were translated into Tatar language, which facilitated the significant influence of the Reformation era Turkish literature on İdil-Ural region Tatar literature.

Keywords: The reformation era Turkish literature on, Tatar literature of İdil-Ural, comparative literature.

ÖNSÖZ

Rusya egemenliğindeki çoğunluğunu Türklerin oluşturduğu Müslümanlar arasında medeniyet krizi çok daha derin ve sancılı başlar. 1552’de Kazan’ın Ruslar tarafından alınmasından sonra siyasî özgürlüklerini kaybeden İdil-Ural Tatarları, Rusya’nın uzun asırlar uyguladığı kolonyal siyaset karşısında varlıklarını devam ettirebilmek için özellikle 1860’lardan sonra yönlerini İstanbul’a çevirirler.

I. Petro’dan itibaren Batı dünyasındaki gelişmeleri takip eden Rusya, egemenliği altında yaşayan Tatarlar için değişim ve yenileşme örneklerinin alınacağı bir ülke olmaktan çok, Tatarların millî ihtiyaçları bağlamında kendine benzemeyen hatta bitmeyen ve süregelen kolonyal politikalar nedeniyle korunulması ve uzak durulması gereken bir düşman olarak görülür. Batı medeniyetinin ürünleri olan dikiş makinesi, lamba, ökçeli potinlerin kullanılması, vagon ve tramvaylara binilmesi ancak ceditçilerin “İstanbul’dan geldi.” ve “İstanbul’da biniyorlar.” iknalarıyla Tatar toplumu tarafından kabul görür. İsmail Gaspıralı, hilafet merkezi İstanbul’un bu değişim ve dönüşümdeki olumlu rolünden dolayı İstanbul’a teşekkür eder ve ancak bundan sonra *Tercüman*’ın çıktığını ve mektep ıslahının başlayabildiğini belirtir. Ahmet Mithat Efendi 1909’da vermiş olduğu “Türklüğe Dair” adlı konferansında, “İşte otuz seneden beri oralarda peyda olmaya başlayan bu terakki hep ora ahalisinin bize doğru gelişi ile hâsıl oldu. Onlar bize doğru geliyor, biz de onları nûr-ı marifetten hisse-yâb eyliyor idik.” ifadeleriyle, İsmail Gaspıralı’nın ismiyle özdeşleşmiş olan Rusya’daki cedit hareketine İstanbul’un merkezlik ettiğini vurgular. Rusya Müslümanları arasındaki cedit hareketinin kaynağının Karadeniz’in karşı yakasından geldiğini söyleyen Rus müsteşrik Nikolay İvanoviç Aşmarin, *Tatar Edebiyatı Hakkında* adlı çalışmasında, Tatarların Rusya’dan alınacak yeniliklerin Ruslaşma olarak gördükleri için mekruh addettiklerini bundan dolayı bakışlarını “Padişah Türkiyesi”ne diktikleri tespitinde bulunur. 1886’da Musa Akyığıtzade tarafından yayınlanmış olan ilk Tatar romanı *Hüsameddin Munla*’daki Hüsametdin, İstanbul’da okuyup gelmiş ve cedit mekteplerinde muallimlik yapan prototip bir roman kahramanıdır.

Rusya ve Rusya Türkleri üzerinde ilmî çalışmalar yapan tarihçi Akdes Nimet Kurat'ın, 1966'da yayınladığı “Kazan Türklerinin Medenî Uyanış Devri” adlı oylumlu makalesi, bundan sonra yapılan çalışmalarda değişmez bir veri olarak kabullenildiği için tekrar edilegelmiştir. Akdes Nimet Kurat, Tatar cedit hareketindeki dış kaynaklar bağlamında Rusya, Osmanlı ve Mısır'daki yeniliklerin etkisini sıraladıktan sonra Rusya ve Mısır'ı Osmanlı etkisine göre öncelemiştir.

Biz bu çalışmamızda şimdiye kadar yapılan bu değerlendirmelerden farklı olarak Tatar cedit hareketinin İstanbul merkezli bir hareket olduğunu iddia ederek ortaya koyduk. Hatta bir adım daha atarak yenileşmenin eğitimle sınırlı kalmadığını Batı etkisindeki yeni Türk edebiyatının İstanbul'da okuyan Tatar yazarları ve Cemalettin Velidi'nin ifadesiyle “İstanbullulaştırılmış” Tatar medreselerinde okuyup İstanbul kültür ortamının kaynaklarından beslenen yeni kuşak Tatar yazarlarının eserlerinde izini sürerek ortaya koymaya çalıştık. Devlet gücü şemsiyesi altında Osmanlı Türk yazarları tarafından tadil edilmiş, zararları azaltılmış bir nevi ihtida ettirilmiş Batı etkisindeki Türk edebiyatı, yeni Tatar yazarları tarafından ürkmeyen ve korkmadan okunmuş, tercüme edilmiş ve taklit edilmiştir. Yenileşme Dönemi Türk Edebiyatı'nın yeni Tatar edebiyatına olan bu etkisi bazı Tatar yazarları tarafından duygusal bir düzlemde bugün “Şifalı bir etki” olarak olumlanmaktadır.

Biz bu çalışmamızın giriş bölümünde 1552'den 1917 yılına kadar Rusya egemenliğinde yaşayan İdil-Ural Tatarlarının içinde buldukları durumu kronolojik olarak vermeye çalıştık.

Tezin birinci bölümünde, 1860'tan 1905 yılına kadar olan dönemde Tatarların İstanbul'a doğru yönelişlerinin göstergeleri olan seyahatname ve hacnameler, seyahat eden İstanbul kitapları, Osmanlıcadan yapılan tercüme, Tatar yenileşmesinin öncüleri Şehabettin Mercani, Zeynullah Resuli ve İsmail Gaspıralı gibi aydınların bu yönelişteki rolleri, İdil-Ural bölgesindeki eğitim müesseseleri ve “İstanbullulaştırılan” yeni Tatar medreseleri, İstanbul'da okuyan Tatar öğrencileriyle ilgili tespit ve değerlendirmeler ayrıntılı bir şekilde ele alınmıştır.

İkinci bölümde, 1905'ten 1917 yılına kadar olan dönemde yeni Tatar edebiyatı yazarlarında yeni Türk edebiyatının etkileri bağlamında İstanbul basını;

yeni Türk edebiyatı yazarları Ziya Paşa, Namık Kemal, Ahmet Mithat Efendi, Şemsettin Sami, Muallim Naci, Abdülhak Hamit, Mizancı Murat, Ahmet Rasim, Hüseyin Rahmi, Halit Ziya'nın İdil-Ural'da satılmakta olan eserleriyle birlikte Tatar kitapçılarında satılan Osmanlıcadaki Batı edebiyatı tercümelere; İstanbul'da okumuş olan Tatar yazarları Yusuf Akçura, Zakir Remiyev, Fatih Kerimi, Şerif Kemal ve Abdurrahman Sadi'nin Türk edebiyatına bakışları, yaptıkları tercümele ve etkilendikleri Türk yazarları; İstanbul'da okumadıkları halde İstanbul'u takip etmiş olan Tatar yazarları Abdullah Tukay, Ali Asgar Kemal ve Fatih Emirhan üzerindeki Türk edebiyatının etkileri ayrıntılı bir biçimde ele alınmıştır.

Üçüncü bölümde, Yenileşme Dönemi Türk Edebiyatı'nın etkileri bağlamında, yeni Türk edebiyatından Tatarcaya yapılan tercümelele birlikte Yenileşme Dönemi Türk yazarlarından İbrahim Şinasi, Namık Kemal, Şemsettin Sami, Recaizade Mahmut Ekrem, Abdülhak Hamit, Ahmet Mithat Efendi, Halit Ziya ve Tefvik Fikret gibi öncü yazar ve şairlerin Tatar yazarları üzerindeki etkileri incelenmiştir.

Daha önce Fransız edebiyatının Yenileşme Dönemi Türk Edebiyatı üzerindeki etkileri konusunda Cevdet Perin ve Gül Mete Yuva tarafından değerli çalışmalar yapılmıştır. Bizim bu çalışmamız, Yenileşme Dönemi Türk Edebiyatı'nın etki coğrafyası bağlamında, İdil-Ural Bölgesi Tatar edebiyatına olan etkisi ilk defa olmak üzere kapsamlı olarak incelenmiş ve ortaya konulmuştur.

Tezimizin özgün değeri, Yenileşme Dönemi Türk Edebiyatı'nın 1860'tan 1917 Rus ihtilaline kadar olan dönemde İdil-Ural Bölgesi Tatar edebiyatına olan etkisi, dönemin edebî verimleri, gazete ve dergileri incelenerek ortaya konulmuştur.

Bu çalışmam sırasında her aşamada zaman ayırıp katkı sunan değerli hocam Yrd. Doç. Dr. Nuri Sağlam'a, kıymetli hocalarım Prof. Dr. Ali Şükrü Çoruk ve Yrd. Doç. Dr. Ali Yıldız'a, tez çalışmasına kaynak araştırması için gittiğim Kazan'da yardımlarını esirgemeyen Razil Valiyev, Prof. Dr. Hatip Mingnigulov ve Dr. Mesgud Gaynitdin'e çok teşekkür ederim.

Hüseyin Bargan
İstanbul, Ağustos 2015

İÇİNDEKİLER

ÖZ.....	iii
ABSTRACT.....	iv
ÖN SÖZ.....	v
İÇİNDEKİLER.....	viii
KISALTMALAR.....	xii
GİRİŞ.....	1

BİRİNCİ BÖLÜM

1. TATARLARIN EĞİTİM VE KÜLTÜR HAYATINDA OSMANLI VE “SULTAN’IN ŞEHİRİ” İSTANBUL’UN ETKİ ALANLARI (1860-1905).....	21
1.1. Tatar Hacılar İstanbul’da.....	21
1.1.1. Hacnamelerde İstanbul.....	22
1.1.2. İstanbul Görüşmeleri ve Verilen Nişanlar.....	28
1.1.3. Hacca Giden ve İstanbul’a Uğrayan Önemli Bazı Şahıslar.....	30
1.1.4. Rusların İstanbul Endişesi ve Hacla İlgili Engellemeler.....	31
1.2. Seyahatçi Kitaplar.....	33
1.2.1. Osmanlı Klasik Eserleri İdil-Ural’da.....	33
1.2.2. Müteferrika Baskısı Kitaplar İdil-Ural’da.....	36
1.3. Osmanlıca Klasik Halk Hikâyelerinden Yapılan Tercümeleler.....	38
1.3.1. Rahmetullah Emirhan Tercümeleri.....	39
1.3.2. Kayyum Nasiri Tercümeleri.....	39
1.3.3. Abdülalâam Feyzhanoglu Tercümeleri.....	41
1.3.4. Fatih Halidi Tercümeleri.....	41
1.3.5. Halk Hikâyeleri ve Yeni Kitaplar.....	42
1.4. Tatar Modernleşmesinde İstanbul’dan Etkilenen Öncüler.....	43
1.4.1. Şahabettin Mercani (1818-1889).....	43
1.4.1.1. Buhara’dan Sultan’ın Yurdu İstanbul’a Doğru.....	44
1.4.1.2. Ahmet Cevdet Paşa ve Münif Paşa’yla Görüşmesi.....	47
1.4.1.3. Mercani’nin Öğrencileri İstanbul’da.....	51
1.4.1.4. Takip Ettiği İstanbul Gazeteleri.....	53
1.4.1.5. Mercani ile İsmail Gaspıralı İlişkileri.....	56
1.4.2. Zeynullah Resuli (1833-1917).....	58
1.4.2.1. Troitsk Şehri.....	59
1.4.2.2. Türk Ajanı Olmakla Suçlanması.....	60
1.4.2.3. İstanbul’da Gümüşhanevi Tekkesi.....	61
1.4.2.4. Sürgünlük Dönemi.....	61
1.4.2.5. İsmail Gaspıralı’ya Verilen Destek.....	63
1.4.2.6. Vazife ve Süyümbike Mektepleri.....	66
1.4.2.7. Resuliye Medresesine Yapılan Tenkitler.....	67
1.4.2.8. Resuliye Medresesi ve Kültür Ortamı.....	68

1.4.3. İsmail Gaspıralı (1853-1914).....	74
1.4.3.1. <i>Tercüman</i> Gazetesi.....	80
1.4.3.2. <i>Tercüman</i> Gazetesi İstanbul'da.....	82
1.4.3.3. <i>Tercüman</i> Gazetesi ve Tatar Edebiyat-ı Cedîdesi.....	83
1.4.3.4. Usûl-i Savtiyye.....	85
1.4.3.5. İdil-Ural'da Usûl-i Cedîde Mektepleri.....	87
1.4.3.6. <i>Tercüman</i> Gazetesi ve Yeni Türk Edebiyatı.....	90
1.4.3.7. Mizancı Murat'a Dair.....	91
1.4.3.8. Ahmet Mithat Efendi'ye Dair.....	93
1.4.3.9. Namık Kemal ve Şemsettin Sami'ye Dair.....	98
1.4.3.10. Mehmet Emin'e Dair.....	99
1.4.3.11. İsmail Gaspıralı'ya Verilen Nişanlar.....	102
1.4.3.12. İsmail Gaspıralı'nın Bahtiyarlığı.....	103
1.5. İdil-Ural Bölgesindeki Eğitim Müesseseleri.....	105
1.5.1. Buhara Usulündeki Köy Medreseleri.....	105
1.5.1.1. Siterlibaş Medresesi.....	105
1.5.1.2. Kışkar Medresesi.....	106
1.5.1.3. Kargalı Medresesi.....	107
1.5.2. “İstanbullulaştırılan” Yeni Usuldeki Tatar Medreseleri.....	109
1.5.2.1. Kazan'daki Medreseler.....	109
1.5.2.2. Ufa'daki Medreseler.....	111
1.5.2.2.1. Osmaniye Medresesi.....	111
1.5.2.2.2. Âliye Medresesi.....	112
1.5.2.3. Orenburg'daki Medreseler.....	114
1.5.2.3.1. Resuliye Medresesi.....	115
1.5.2.3.2. Hüseyniye Medresesi.....	115
1.5.2.3.3. Medrese-i Bağbostaniye.....	117
1.5.2.4. Bubi Medresesi.....	119
1.5.2.5. Teftiş ve Baskılar.....	121
1.6. Tatar Şakirtleri İstanbul Darülfünununda.....	122
1.6.1. Şahabettin Mercani'nin Öğrencileri İstanbul'da.....	124
1.6.2. 1880'lerde İstanbul'da Okuyanlar.....	125
1.6.3. 1890'larda İstanbul'da Okuyanlar.....	125
1.6.4. 1905 Rus Meşrutiyeti Sonrasında İstanbul'da Okuyanlar.....	126
1.7. Beyrut, Amerika ve Japonya'da okuyanlar.....	132
1.8. Tatar Öğrenci Pansiyonları ve Talebe Cemiyetleri.....	133
1.9. Tatar Öğrencilerinin Düzenlediği Konferanslar.....	139

İKİNCİ BÖLÜM

2. YENİ TATAR BASINI VE EDEBİYATINDA İSTANBUL BASINI VE YENİ TÜRK EDEBİYATININ ETKİSİ (1905-1917).....	145
2.1. 1905 Meşrutiyetinin Sunduğu İmkânlar.....	145
2.1.1. Matbaalar.....	145
2.1.2. Tatarların Gazete Çıkarma Teşebbüsleri.....	146

2.1.3. Kütüphane Açma Girişimleri.....	148
2.2. İstanbul Gazeteleri İdil-Ural'da.....	152
2.2.1. Rusya'nın İstanbul Gazetelerine Sansürü.....	157
2.2.2. İstanbul Gazete ve Dergilerinin Tatar Basınındaki Yankıları.....	159
2.2.2.1. <i>Sırât-ı Müstakim</i> , <i>Şehbal</i> ve Diğer İstanbul Dergileri	159
2.3. Yeni Türk Edebiyatçılarının İdil-Ural'da Okunan Orijinal İmlâlı Eserleri	162
2.3.1. Ziya Paşa'nın Eserleri.....	164
2.3.2. Namık Kemal'in Eserleri.....	164
2.3.3. Ahmet Mithat Efendi'nin Eserleri.....	165
2.3.4. Şemsettin Sami'nin Eserleri.....	166
2.3.5. Muallim Naci'nin Eserleri.....	167
2.3.6. Abdülhak Hamit'in Eserleri.....	167
2.3.7. Mizancı Murat'ın Eserleri.....	168
2.3.8. Ahmet Rasim'in Eserleri.....	168
2.3.9. Hüseyin Rahmi'nin Eserleri.....	169
2.3.10. Halit Ziya'nın Eserleri.....	170
2.3.11. Diğer Bazı Eserler.....	170
2.4. Yeni Türk Edebiyatından Yapılan Tercümele İdil-Ural'da.....	173
2.5. Batı Edebiyatından Osmanlıcaya Çevrilen Eserler İdil-Ural'da.....	179
2.6. İstanbul'da Okuyan Tatar Aydınlarının Faaliyetleri.....	181
2.6.1. Yusuf Akçura (1876-1935).....	184
2.6.1.1. Kazan'daki Faaliyetleri.....	185
2.6.1.2. İstanbul Muhabirliği.....	187
2.6.1.3. Türk Edebiyatına Bakışı.....	189
2.6.1.4. <i>Tercüman</i> 'ın Kardeşi <i>Türk Yurdu</i> Dergisi.....	191
2.6.1.5. <i>Türk Yurdu</i> Tatar Basınında.....	194
2.6.1.6. İstanbul Konferansları.....	195
2.6.1.7. Müsteşrikler Konferansı.....	197
2.6.1.8. Siyasî Hareketlerin Yazarı.....	197
2.6.1.9. Unutulan Tatar Millî Filozofu.....	199
2.6.2. Zakir Remiyev (Derdmend) (1859-1921).....	199
2.6.2.1. Zakir Remiyev İstanbul'da.....	204
2.6.2.2. Türkçeden Yaptığı Tercümeler.....	214
2.6.3. Fatih Kerimi (1870-1937).....	217
2.6.3.1. Fatih Kerimi İstanbul'da.....	219
2.6.3.2. İstanbul'da Cemalettin Afgani'nin Toplantıları.....	222
2.6.3.3. Vambery ve Fatih Kerimi.....	225
2.6.3.4. Ahmet Mithat Efendi ve Fatih Kerimi.....	226
2.6.3.5. Hamdullah Suphi'nin Mektubu.....	235
2.6.3.6. Fatih Kerimi ve Osmanlı Edebiyatı.....	238
2.6.3.7. Fatih Kerimi'nin Dil ve Üslubu.....	241
2.6.3.8. Fatih Kerimi'nin Yazarlığı ve Eserleri.....	242
2.6.4. Şerif Kemal (1884-1942).....	246

2.6.4.1. Şerif Kemal Üzerinde Halit Ziya Etkisi.....	251
2.6.4.2. Hikâyelerdeki Dil ve Üslup.....	253
2.6.5. Abdurrahman Sadi (1889-1956).....	256
2.6.5.1. Tatarca İlk Retorik Kitapları.....	258
2.6.5.2. Edebiyat Tarihçisi.....	265
2.7. İstanbul’u Takip Eden Yazarların Faaliyetleri.....	271
2.7.1. Abdullah Tukay (1886-1913).....	271
2.7.2. Ali Asgar Kemal (1879-1933).....	284
2.7.3. Fatih Emirhan (1886-1926).....	293

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. TATAR EDEBİYATINDA, YENİ TÜRK EDEBİYATÇILARI ÜZERİNE YAPILAN DEĞERLENDİRMELER.....	302
3.1. İbrahim Şinasi’ye Dair (1826-1871).....	302
3.2. Namık Kemal’e Dair (1840-1888).....	306
3.3. Şemsettin Sami’ye Dair (1850-1904).....	319
3.4. Recaizade Mahmut Ekrem’e Dair (1847-1914).....	325
3.5. Abdülhak Hamit’e Dair (1852-1938).....	329
3.6. Tatarların Hâce-i Evveli Ahmet Mithat Efendi’ye Dair (1844-1912).....	337
3.6.1. Tatarların Ahmet Mithat’a Olan İlgisi.....	338
3.6.2. Sıhhiye İdaresi.....	339
3.6.3. Eğitimci Kişiliği.....	343
3.6.4. Dinî Kimliği.....	347
3.6.5. Edebî Kimliği.....	351
3.6.6. Tatar Hikâye ve Romanlarında Ahmet Mithat Efendi.....	354
3.6.7. Ahmet Mithat’ın Vefatının Tatar Basımındaki Yankıları.....	356
3.6.8. <i>Ahmed Midhat Efendi</i> Monografisi.....	367
3.7. Servet-i Fünun Edebiyatçıları.....	370
3.7.1. Halit Ziya Uşaklıgil’e Dair (1866-1945).....	374
3.7.2. Tevfik Fikret’e Dair (1867-1915).....	380
SONUÇ.....	384
KAYNAKÇA.....	390
ÖZGEÇMİŞ.....	439

KISALTMALAR

a.g.e.	: Adı geçen eser.
Akt.	:Aktaran.
Bkz.	: Bakınız.
C.	: Cilt.
Çev.	: Çeviren.
Der.	: Derleyen.
Haz.	: Hazırlayan
No.	: Numara.
s.	: Sayfa.
s.y.	: Sayfa numarası yok.
S.	: Sayı.
TDK.	:Türk Dil Kurumu.
t. y.	:Tarihi yok.
Y.	: Yıl.

GİRİŞ

İdil-Ural Bölgesinin Rusya Tarafından Alınması

Bugün İdil-Ural bölgesi olarak adlandırılan, Rusya Federasyonu'na bağlı Tataristan, Başkurdistan, Çuvaşistan Özerk Cumhuriyetlerinin ve siyasî gerekçelerle doğrudan Moskova'ya bağlı bulunan Çelebinski ve Orenburg vilayetlerinin bulunduğu (775 bin km²) coğrafyada, 922 tarihinde İslamiyet'i kabul etmiş olan İdil Bulgar Türk Devleti kurulur.¹ Bölgenin XIII. asırda Cengiz'in torunu Batu Han tarafından alınmasından sonra kurulan Altın Orda Devleti, Timur'un saldırıları sonrasında XV. asrın başlarından itibaren zayıflamasıyla² daha bölgesel çaptaki Kazan Hanlığı, Astrahan Hanlığı, Kasım Hanlığı ve Kırım Hanlığı tarih sahnesine çıkar. Büyümekte olan Rus tehlikesine karşı Karadeniz'in kuzeyindeki Kırım Hanlığı 1475'ten itibaren Osmanlı himayesine girerken diğer hanlıklar mevcudiyetlerini ancak XVI. asrın ortalarına kadar devam ettirir ve kanlı mücadeleler sonrasında Kazan 1552'den ve Astrahan 1556'dan bugüne kadar süregelen kolonyal Rus egemenliğinde kalır. 1783 yılında Kırım Hanlığı da aynı duruma düşer.³

1453'te İstanbul'un Türkler tarafından alınmasıyla Müslümanların elinde olmayan tek Ortodoks ülkesi Rusya kalır. 1472'de Moskova grandükü III. İvan İstanbul'daki son Yunan temsilcisinin kardeşinin kızı Zoe Palaeologos'la evlenir. IV. İvan 1547'de Çar ve Doğu Roma İmparatoru olarak ilan edilir. 1589'da Bizans Ökümenik patriğinin Moskova'yı ziyareti sırasında Moskova Başpiskoposu'nun patrik statüsüne yükseltilmesine razı edilmesiyle Rusya kendisini Bizans mirasını devralmış tek Ortodoks ülkesi konumuna getirir. Moskova üçüncü Roma sıfatıyla Bizans'ın halefi olarak tarih boyunca İstanbul'u zapt etme planları Rusya'nın büyük

---

¹ Rızaeddin Fehreddinev, **Bolgar Ve Kazan Törikleri**, Kazan, Tatarstan Kitap Neşriyatı, 1993, s.20-26. ; **Gaynitdin Ehmerev**, Kazan, Jiin-TatArt Hetir Neşriyatı, 2000, s.30-78. ; **İbn Fazlan Seyahatnamesi**, Haz. Ramazan Şeşen, İstanbul, Bedir Yayınları, 1975, s.41-80.

² Soltan Şemsi, **Nizagli Yortta**, Kazan, Tataristan Kitap Neşriyatı, 2002, s.7. ; Rızaeddin Fehritdin, **Altın Orda Hannarı**, Kazan, Tatarstan Kitap Neşriyatı, 1996, s.10-64.

³ Akdes Nimet Kurat, **Rusya Tarihi Başlangıçtan 1917'ye Kadar**, 4. Baskı, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1999, s.152. ; Abdullah Battal-Taymas, **Kazan Türkleri**, Ankara, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1966, s.17-35.

siyasî planı haline gelir.⁴ Bizans mirasına sahip çıkan Rusya'nın 1552'de Kazan'ı Tatarlardan almış olması, Ortodoksluğun merkezi olan İstanbul'un 1453'te alınmış olmasının intikamı olarak değerlendirilir.⁵ İsmail Gaspıralı'ya göre, İvan Grozni'nin 1552'de Kazan'a saldırdığında, Kırım Hanlığı'nın ve büyük kudret ve siyasî güç sahibi Osmanlı'nın yardım etmemesi, Rus ordularına İstanbul'dan Semerkant'a kadar yolların açılması anlamına gelmektedir. İsmail Gaspıralıya göre kadir ve kıymeti bilinmeyen Kazan, aslında Türkistan ve Rum diyarının karakol kalesidir.⁶

2 Ekim 1552'de Kazan'ın IV. İvan tarafından alınmasından sonra⁷ şehirlerden sürülen Tatar halkı, dağ yamaçlarında ve orman içlerindeki köylerde yaşamaya başlar. Çünkü şehirlerde yaşamak yüksek vergiler vermek anlamına gelmektedir. Cemalettin Velidi'nin dikkat çektiği gibi Volga ve İdil Türkleri olarak anılan Tatar Türklerinin bu iki devasa nehrin havzasında tek bir Tatar köyü yoktur. Volga ve İdil'den içerele doğru gidildiğinde Rus köylerinin yerini Tatar köyleri almaktadır.⁸ Gücün tek belirleyici olduğu bu devirde Tatarlar, vergi vermek zorunda olan "Yasaklı" hale gelirler.⁹ Rus siyaseti özellikle Kazan'ı Tatarlar için siyasî merkez olmaktan çıkarmak için uğraşır. Son Kazan Hanı Ütemiş Gerey (Aleksandr) ve İbrahim Han'ın oğlu Hudaygil (Peter İbrahimoviç) zorla Hıristiyan yapılarak öldüklerinde Moskova'daki Kremlin Arhangil Kilisesi'ne gömülürler.¹⁰ Halk üzerinde de sürgit bir Hıristiyanlaştırma politikası 1917'ye kadar devam ettirilir.¹¹ Tatar kültür ve medeniyeti adına ne varsa yok edilir. Temelsiz, mirassız, tarihsiz bir halk olarak Tatarlar, asırlar boyu yaşam mücadelesi verirken kendi varlıklarını da ispatlamaya çalışırlar.¹² Bugün bile hâlâ eskiden kalan bir mezar taşıdaki en küçük bir yazı, Tatar medeniyet ve kültür hazinesine kaydedilir. Tarihçi

⁴ Akdes Nimet Kurat, **Türkiye ve Rusya XVIII. Yüzyıl Sonundan Kurtuluş Savaşına Kadar Türk-Rus İlişkileri**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2011, s.3.

⁵ Arnold Toynbee, **Medeniyet Yargılanıyor**, Çev. Ufuk Uyan, İstanbul, Ağaç Yayıncılık, 1991, s.153-154.

⁶ **Kendi Kaleminden İsmail Bey Gaspıralı'nın İdealleri İşleri Tavsiyeleri ve Haberleri -I-**, Haz. Sabri Arıkan, İstanbul, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 2006, s.165.

⁷ Akdes Nimet Kurat, **Rusya Tarihi Başlangıçtan 1917'ye Kadar**, a.g.e. , s.153.

⁸ Celey, "Volga Tesirati", **Vakit**, 6 Senteabr 1913, No:1290.

⁹ Abdullah Battal-Taymas, **Kazan Türkleri**, a.g.e., s. 46

¹⁰ R. Fehritdinov, **Kıçki Azan**, Kazan, Tatarstan Kitap Neşriyatı, 1997, s.187.

¹¹ İlyas Topsakal, **Rus Misyoner Kaynaklarına Göre Rus Çarlığı ve Türkler (1552-1917)**, İstanbul, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 2009, s.17-25.

¹² Ayrat İbrahim, "Siyasetsiz Dürüst Tarih Kirek", **Tatar İli**, Fevral 2002, No:9.

Şahabettin Mercani'nin, "İstikbâlimiz karanlık, istikbâlimiz meçhul." sözlerinin, "Mâzimiz karanlık, mâzimiz meçhul." şeklinde söylenmesinin daha doğru olacağı Cemalettin Velidi tarafından dile getirilmiştir.¹³

1552'den 1690 yıllarına kadar 140 yıllık bir dönemde değil edebî bir eserin, ismi anılan okumuş bir şahsiyetin bile olmaması, bu dönemin "karanlık dönem" . "fetret dönemi" olarak nitelendirilmesine sebep olur.¹⁴

XVII-XVIII. yüzyıllarda da Müslüman Tatar ve Başkurlara olan baskılar devam eder. Tatar-Başkurt ayaklanmaları belli aralıklarla hemen hemen iki asır devam eder.¹⁵1742 yılında sadece Kazan ve çevresinde devlet destekli misyonerler tarafından 428 medrese ve mescit yok edilir. 1755'teki en büyük isyanı başlatan Batırşah Abdullah Alioğlu (1715-1762) bu yok edilen sistem içinde İdil-Ural bölgesinde halkı harekete geçirebilecek bir donanımda yetişebilmiş Karşıbaş köyünün imamıdır.¹⁶ Tatar, Başkurt ve Kazakları özellikle Çar yönetiminin 21 Eylül 1740'taki fermanıyla zorla Hıristiyanlaştırma politikalarına karşı yazıp halka dağıttığı *Tehrizname*'siyle Batırşah, adı geçen toplulukları harekete geçirir.¹⁷

Bu yönüyle Tatar tarihinde onu, yeni dönemin ilk aydınlarından biri olarak değerlendirirler.¹⁸ Bu döneme ait elde yazılı bir metnin bulunmaması Batırşah'ın tutuklandıktan sonra 1756'da Rus Çarı'na yazdığı *Arzname*'nin¹⁹ biricikliği, onun

---

¹³ Cemaleddin Velidi, **Tatar Edebiyatının Barışı**, Orenburg, Orenburgta Vakt Matbaası, 1912, s.46.

¹⁴ Mesgut Gaynetdin, "XIX Gasır Tatar Edebiyatına Gomumi Bir Karaş", **Ed-Din Vel-Edep**, Senteyabır 2011, s.20.

¹⁵ İ. G. Akmanov, **XVII Bıvatta-XVIII Bıvat Başında Başkort Kuterilişteri**, Ufa, Kitap Neşriyatı, 1998, s.3-4.

¹⁶ Mesgut Gaynetdinov, **Gasırlar Mirası**, Kazan, Tatarstan Kitap Neşriyatı, 2004, s. 72.

¹⁷ **Batırşa Jitekçiligindegi Baş Kuteruv Hem XVII Yöz Tatar Jemgiyatında İjtimagıy-Medeni Torış**, Kazan, Tatarstan Fenner Akademiyasının Ş. Merjani İsimindegi Tarih İnstitutı, 2007, s.199-208.

¹⁸ Mesgut Gaynetdinov, **a.g.e.**, s. 74.

¹⁹ Batırşa Jitekçiligindegi Baş Kuteruv Hem XVII Yöz Tatar Jemgiyatında İjtimagıy-Medeni Torış, **a.g.e.**, s.219-272. ; **Batırşanın Badişaga Yazgan Garznamesi**, Haz. G. B. Hüseyinov, Ufa, Ufımskiy Nauçnyy Tsentr RAN İnstitut İstorii, Yazıka İ Literatırı, 1993, s.26-70.

çok değişik yönlerden incelenmesine ve edebî bir verim olarak değerlendirilmesine de yol açar.²⁰

1767’de başlayan Osmanlı-Rus Savaşı, Rus devletinin Tatarlar üzerindeki baskısını attırır. 1771’de Kargalı imamlarından bazıları Molla Murat’ın halkı ayaklandırmak için kitaplar yazdığıyla ilgili devlete şikâyet mektubu yazar. Molla Murat Petersburg’da yargılanır. Kendisinden bir daha kitap yazmayacağıyla ilgili imzalı belge alınarak Kargalı’ya dönmesine izin verilir.²¹

Özellikle I. Petro (1689-1725) zamanında Tatar Mirzalarına ait topraklar zorla ellerinden alınır. O zamana kadar devlete yüklü vergiler verseler de halktan farklı bir konumda değerlendirilen Mirzalar, I. Petro’dan itibaren bu ayrıcalıklarını kaybeder. Bu dönemde Müslüman asilzadeler, Tatarlar, Başkurtlar, Çuvaşlar köylü sınıfına yazılarak eskiden beri var olan şahsî ve mülkî imtiyazlarından mahrum edilir. 2 Kasım 1713 yılında çıkarılan fermana göre altı ay içerisinde Hıristiyan olmayanların bütün toprakları müsadere edilerek devletleştirilecektir. 1715 ve 1718 tarihlerindeki kanunlara göre Hıristiyan olmayı kabul etmiş olan Tatar Mirzalarının toprakları, Mirzalara ve yer sahibi Tatar ve Başkurlara iade edilecektir. 30 Eylül 1726 ve 6 Mart 1730’da çıkarılan fermanlara göre Hıristiyan olmadıkları için ellerinden toprakları alınmış olan Mirza ve toprak sahiplerinin çocuklarından Hıristiyanlığı kabul edenlere baba ve atalarının toprakları geri iade edilecektir. Özellikle 6 Mart’taki fermana göre Hıristiyanlığı kabul etmeyen toprak sahipleri yerlerinden çıkarılacak, onların yerleri Hıristiyanlığı kabul etmiş toprakları olmayan başka kişilere verilecektir. 21 Ekim 1737 tarihindeki fermana göre Rusların gayr-ı Ruslardan yer satın almaları da yasaklanır. Tatar Mirzalarını bu şekildeki Hıristiyanlaştırma fermanları 1766’ya kadar devam eder. Böylelikle eğitimli Tatar asilzadeleri bitirilerek halkın daha kolay yönetilmesi hedeflenir.²² Bu dönemdeki karışıklıklarla ilgili *Şura* dergisinde verilen rakamlar şu şekildedir:

---

²⁰Rumiya Gabdelhakova “ ‘Garızname’ Eserining Sengatçe Eşlenişi”, **Batırşa Jitelçiligindeki Baş Kuteruv Ham XVIII Yöz Tatar Jemgiyetinde İjtimagiy-Medeni Torış**, Tatarstan Fenner Akademiyasının Ş. Merjani İsimindegi Tarih İnstitutu, Kazan 2007, s. 113

²¹ Mesğud Gaynitdin, **Menggi Tonklanmas Közğibiz**, Kazan, Tatarstan Kitap Neşriyatı, 2006, s.296-300.

²² K. Kerimov, “Tarihimizde Bir Sahife”, **Şura**, 1917, Sayı:12, s.269-269.

“Riçkov ve başkalarının haberlerine göre 1735 yılından 1740 yılına kadar 700 Başkurt köyü yakılmıştır. 3300 kadar Başkurt sürgüne gönderilir. 8200 kadın, kız ve çocuk Rus zenginlerine verilip onlara köle ve cariye hükmünde kılınmıştır. 16893 kadar Başkurt’un başları kesilmiştir. Savaşta ölenlerle bunlar 100000’den fazladır. İşbu yüz bin Başkurt bugün bir milyon Başkurt olacaktı. Bu ise Karadağ hükümetinin 3-4 misline denk gelir.”²³

Bu politikalarla Hıristiyan olan Müslüman Tatarlar Kireşin Tatarı olarak adlandırılır. 1870’lerden itibaren Kireşin Tatarları için Kiril alfabesi oluşturulur ve Kireşin okulları açılarak Müslüman ana kütleden ayrı tutulan Kireşin Tatarları farklı bir grupmuş gibi ayrıştırılır. Kireşin Tatar şairi Yakov Yemilyanov’un (1848-1893) Tatca şiirleri Arap harfleriyle Fatih Kerimi tarafından yayınlanınca Fatih Kerimi ve *Vakit* gazetesine Rus mahkemesinin cezası ağır olur. 1905 Meşrutiyetinden sonra pek çok Kireşin Tatarı tekrar Müslümanlığa geri dönmüştür. 1911 tarihindeki istatistiklere göre Kireşin Tatarlarının sayısı 561473’tür.²⁴ Rusya’da etnik ayrıştırmaların en güçlü döneminin yaşandığı Sovyetler döneminde Kireşin Tatarları politik olarak desteklenmeye devam edilmiştir. 1917 ihtilali sonrasında bütün Tatar gazeteleri kapatılırken 1918 yılının sonunda Kazan’da *Kireşin* gazetesi çıkmaya başlar.²⁵ 1990’lardan sonra 120 bin olduğu tahmin edilen Kireşin Tatarları için Tataristan’a bağlı Çallı’da on beş günde bir *Kireşin Sesi* adlı gazete çıkartılır. Rusya’da dönemler değişse de Kireşinlerle ilgili devlet politikalarının değişmediği görülmektedir.

Tatarların Rusya’daki İlk Resmi Müessesesi: Müftülük

1755’ten 1790’lı yıllara kadar İdil-Ural’daki ayaklanmalar Rus devletinin Müslümanlara karşı politik değişikliğe gitmesine yol açar. 1770’te Kazan’da ilk taş mescit (Mercani Mescidi) açılır.²⁶ 2 Ocak 1789’da Orenburg İdare-i Diniye (Duhovnevi Sabraniye) yani Müslümanlar için Dinî Müftülük Merkezi, II Katerina tarafından kurdurulur. Devletin güdümünde de olsa bu Tatarlar için resmî tanınma

²³ “Başkurt Kavminin Felaketi”, *Şura*, 1910, Sayı:21, s.666.

²⁴ K. Kerim, “Küçleb Çükündirilgen Tatarlar Kreşinler Tarihine Aid”, *Şura*, 1917, Sayı:19, s.440.

²⁵ “Kireşinner Gazetasi”, *Yıldız*, 24 Fevral 1918. No:1871.

²⁶ Şahabeddin-i Mercani, *Müstefâdü’l-Ahbâr Fi Ahvâl-i Kazan ve Bulgar*, Ankara, Atatürk Kültür Merkezi, 2008, s.290.

anlamına gelmektedir ve bir dönüm noktasıdır. 1836'daki fermanla Müftülük Orenburg'dan Ufa'ya taşınır.²⁷1787 tarihinde Petersburg'da ilk defa *Kur'an-ı Kerim* Rus devleti tarafından 3600 adet olmak üzere bastırılır.²⁸ Tatarlar, *Kur'an-ı Kerim*'in matbaada basılmasını istemese de 1801'de Kazan'da da bir baskısı daha yapılır.²⁹ Tatarlar için yazma eserlerin çok daha kıymet ifade ettiği bir dönemde *Kur'an-ı Kerim*'in matbaada basılmış olması Tatarlara matbaanın yolunu açmış olur. Şahabettin Mercani'ye göre Dinî Nezaretin açılması, *Kur'an*'ın basılmasına izin verilmesi ve Müslümanların başkalarının zorbalıklarından korunması gereği, Küçük Kaynarca Antlaşması'nın (1774) şartlarından biridir.³⁰

22 Eylül 1789'da Muhammetcan bin Hüseyin Dinî Nezarete birinci müftü olarak tayin edilir. Muhammetcan bin Hüseyin Kargalı, Buhara ve Kabil medreselerinde eğitim görmüştür. 1730 tarihinde Kiçi Cüzün Hanı Ebulhayr Han, Rusya'nın himayesine girmek istediğini Petersburg'a bir elçi göndererek iletir. Rusya'nın kabul ettiği bu isteğin kesinleşmesi için 1732'de Muhammetcan adlı bir Tatar, Kazak Hanı'na ant içirmek içingörevlendirilir.³¹ Şahabettin Mercani'ye göre Muhammetcan Hüseyin, Ruslar ile bir arada yaşamaktan korkan Kazak, Başkurt ve Kafkas kabilelerini çeşitli şekillerde korkutup bazılarını da istekleri ile Rusya'ya dahil ettirir. Bu başarıları 1777'de rütbeler ve madalyalarla taltif edilir.³² Muhammetcan Hüseyin'in 1789'da müftü olarak atanmasında onun Kazaklarla olan ilişkisi ve nüfuzu etkili olmuştur. Çünkü Fatma adlı kızı Bugay bölgesi Kazak hanı Cihangir Han bin Bugay Han ile evlidir. Bu evlilik sonrasında Bugay'la Orenburg arasındaki gidiş gelişler artar. Müftünün kızı Fatma'nın yönlendirmeleriyle Bugay bölgesinden Sterlibaş Medreselerine okumaya gelen Kazaklar, bu medreselerdeki eğitim sistemlerini kendi bölgelerine taşır. Cihangir Han, Bugay'da mescit yaptırır ve Kazaklar arasında İslamiyetin güçlenmesine öncülük eder. Bu değişimlerde Cihangir Han'ın eşinin önemli etkisinin olduğu düşünüldüğü için Fatma Hanım Kazaklar

²⁷ Burhan Şeref, "Tilekler", *Şura*, 1917, Sayı:10, s.238-239.

²⁸ U. Aziz, Ali Rahim, *Tatar Edebiyatı Tarihi Birinci Cilt İkinci Bulek*, Kazan, Tataristan Cumhuriyetinin Devlet Neşriyatı, 1922, s.37.

²⁹ Rızaeddin Fahreddin, "Kur'an'ı Kerim Tab'ısı Hakkında", *Şura*, 1915, Sayı:4, s.101.

³⁰ Şahabeddin-i Mercani, *a.g.e.*, s.164.

³¹ Hasan Ali, "Kazak'da Müftülük Meselesi", *Şura*, 1913, Sayı:9, s.272.

³² Şahabeddin-i Mercani, *a.g.e.*, s.166.

arasında hayırla anılmaktadır.³³ Müftü Muhammetcan 17 Temmuz 1824 tarihinde vefat edene kadar yirmi beş yıl bu görevde kalır. Müftü Muhammetcan'ın eşi Ayşe Hanım, Osmanlı-Rus savaşlarında Ruslara esir düşmüş bir Türk kızıdır.³⁴

30 Eylül 1825'te müftülük görevine, Kargalı'da okumuş olan Abdüsselam bin Abdurrahim getirilir. Onun müftülüğe getirilmesinde Orenburg'daki Rus yöneticilere yakın durması ve oğlunun Buhara'nın büyük tüccarlarından birinin kızıyla evlenmiş olması etkili olmuştur. Buhara, Hiva ve Taşkent'ten Orenburg'a gelip giden elçi ve tüccarlara cemile olmak üzere 1805'te Orenburg'da açılan ilk mescidin birinci imamı olan Müftü Abdüsselam³⁵ 30 Ocak 1840 tarihine kadar bu görevde kalır. 19 Haziran 1840'ta bu göreve Abdülvahit bin Süleyman atanır. Türk gazetelerini takip eden Abdülvahit Süleyman, 1855'teki Osmanlı ile Rusya arasındaki Kırım Savaşı münasebetiyle *Tezkire-i Hayriyye* adıyla matbu olarak yayınlanan mektubunda, Rusya Müslümanlarını, Osmanlıya karşı savaşmaları için çağrıda bulunur.³⁶Müftü Abdüsselam 4 Ağustos 1862'de vefat edene kadar müftülük yapar. 18 Şubat 1865'te Hacı Selim Geray bin Şahin Geray Tevkilev müftü olarak atanır. Tevkilev, eski Tatar hanlarının çocuklarından. Müftü olmasında akrabalarından Taymasov'un da etkisi olmuştur.³⁷ Tevkilev vefat ettiği 2 Ocak 1885 tarihine kadar bu görevde kalmıştır.³⁸ Müftülük makamına ehliyetsiz kişilerin atandığını düşünen Şahabettin Mercani, Abdülvahit bin Süleyman'ın vefatından sonra müftülük makamına gelmek ister. Fakat bu dönemde Rus siyasî dairelerini mektuplarıyla yönlendiren İlminskiy, müftü olmaması gerekli olan kişilerin başında Şahabettin Mercani'yi zikretmektedir.³⁹ İlminskiy, müftü yapılan Tevkilev'i şöyle anlatmaktadır:

“Mamafih şimdiki makâm-ı müftülüğü işgal eden Hacı Tevkilev'in devri bir dereceye kadar korkusuz geçebilir. Çünkü Hacı Tevkilev Efendi'nin Rusça malumatı pek mahdut olduğu gibi İslamcası da pek azdır. Bununla beraber kendisi

³³Rızaeddin Bin Fahreddin, *Âsar, I. Cilt, 4. Cüz*, Orenburg, Tipografiya M. F. G. Karimova, 1903, s.186.

³⁴Rızaeddin Bin Fahreddin, *a.g.e.*, s.184.

³⁵Rızaeddin Bin Fahreddin, *Âsar, 7. Cüz*, Orenburg, Muhammed Fatih Bin Gılman Kerimov Matbaası, 1904, s.344.

³⁶ Rızaeddin Bin Fahreddin, *Âsar, II. Cilt, 13. Cüz*, Orenburg, Kerimov Hüseyinov ve Şürekası Matbaası, 1907, s.372.

³⁷ Rızaettin Fahrettin, “Müftü Selim Geray Tevkilev”, *Şura*, 1908, Sayı:5, s.143.

³⁸“Müftü Hazretlerinin Yübileysi”, *Şura*, 1911, Sayı:11, s.340-341.

³⁹Mercani,*a.g.e.*, s.499.

zengin ve emlak sahibi olduğundan tabii hür fikirli bir adam değildir. Her hâlde İslam gençleri ile bir tahta üzerinde yürümeye ahvâl-i rûhiyesi müsait bir adam olmadığı bir dereceye kadar malumdur. Makâm-ı müftülüğü işgal edenlerin cahil olmaları yalnız bugün görülen bir şey değildir. Eskiden beri öyle geliyor. Bunların müftü tayin olunmaları pek tuhaftır. Mesela Petersburg'da hizmet-i askeriyyede bulunan bir nefer yahut bitpazarında ticaretle meşgul bulunan fakat kurnazlığı, çapkınlığı, gevezeliği fevkalade bulunan bir Tatar evvela kendinin boşboğazlığı sayesinde bazı büyük adamlara intisap ediyor. Sonra bunların yardımıyla askerî imamlığa tayin olunuyor. Sonra payesi büyüye büyüye gittikçe terakki ede ede bir gün yine o büyüklerin muavenetiyle müftülük mansabını kapıyor. Bu suretle Rusya İslamlarının kısm-ı azamının reis-i rûhânisi oluyor.⁴⁰

Mercani'nin ifadeleriyle o dönemdeki Karadağ memleketi kadar geniş toprak ve sulara sahip olan Tevkilevler sülalesinden müftü yapılan Selim Geray Tevkilev Mirza'nın (1805-1885) müftüyken yapamadığı faydayı Rızaettin Fahrettin'e göre bir iki molla, Bubi karyesinde (Bubi kardeşler) ve Bersuvan köyünde fakir bir aileden yetişip Hayrullah Ahun Medresesinde bin türlü meşakkatlerle okumuş Ziya Efendi (Kemali), üç dört hamiyetli adamın yardım etmesiyle Ufa şehrinde yapmaya muvaffak olurlar.⁴¹ 1865'te müftü olan Selim Geray Tevkilev, Rusya'daki Müslümanlar arasında yenilik hareketlerinin başladığı bir dönemde Müslümanların müftüsü olsa da yenileşme bağlamında hiçbir faydası görülmez. 1852'deki Osmanlı Rus savaşına da katılan Tevkilev, müftü olmadan önce 1854'te hacca giderken Rus elçisi tarafından Osmanlı Sultanı Abdülmecit huzuruna da çıkarılmıştır.⁴²

İlminskiy bir mektubunda II. Katerina zamanında açılan Mahkeme-i Şer'iyyenin siyasî faydalara binaen açıldığını ve bundan zamanında istifade edildiğini belirtir. İlminskiy, Rusya Müslümanlarının bu zamana kadar siyasî merkez oluşturamadıklarını fakat bu nezaretle Ufa'nın siyasî merkez haline geldiğini, cahil addedilen Müslümanların uykuları kaçırarak duruma geldiklerini, ilk kurulduğunda müftülük makamının ancak bir piskopos derecesinde olduğunu fakat Müslümanlar üzerindeki nüfuz ve hukuku piskoposluğa nispeten adeta bir patriklik durumuna

---

⁴⁰ "Rusya Misyonerlerinden Mütevvefa İlminskinin Mektubu", **Tearüf-i Müslimin**, 18 Ramazan 1328, Aded:15, s.247.

⁴¹ Rızaeddin Fahreddin, "Selim Geray Müftü Tevkilev", **Şura**, 1915, Sayı:3, s.68.

⁴² Rızaeddin Fahreddin, **a.g.m.**, s.67.

yükseldiğini belirterek yakınıdır. İlminskiy müftülüğün Tevkilev'in ölümünden sonra lağvedilmesi gerektiğini söyler.⁴³

Hacı Muhammetryar bin Muhammet Şerif Sultanov beşinci müftü olarak 2 Ocak 1886'da bu göreve getirilir. Başkurt kantonlarından olan Muhammetryar Sultanov, Kazan'daki Rus gimnazyasını bitirdikten sonra, Kazan Üniversitesinin hukuk bölümünde de bir yıl okumuştur. Sultanov, Menzile bölgesinde Rus hizmetinde görevler yapmıştır.⁴⁴ 1893 tarihinde hacca giderken Sultan II. Abdülhamit tarafından kabul edilen Sultanov'a İkinci Dereceden Osmanlı Nişanı taktim edilir.⁴⁵ Muhammetryar Sultanov, hac dönüşünde devletin isteği üzerine bu seyahatini Rusça olarak rapor şeklinde yazıp devlete teslim eder. 12 Haziran 1915'te vefat eden Muhammetryar Sultanov otuz yıl müftülük yapar. 20 Mayıs 1911 tarihinde müftünün göreve gelişinin yirmi beş yıl olması münasebetiyle jübile yapılır. Onun müftülük döneminde 4 Aralık 1889'da Dinî Nezaretin kuruluşunun yüzüncü yılı da büyük törenlerle kutlanmıştır. Her iki kutlamaya da Rusya Müslümanları büyük ilgi gösterir. Bu ilgi müftünün şahsından çok dinlerine olan bağlılıklarının bir göstergesidir.

1911 yılında Ufa'ya tebrik için toplanan vekiller Müftü Muhammetryar Sultanov'un adını ebedileştirmek için onun adıyla Darümuallimin ve Darümuallimatın açılması teklifini hükümete iletirler.⁴⁶ Bunun için kurulan komitenin fahrî üyesi Muhammetryar Sultanov yapılır. Bu iş için Petersburg'a bizzat müftünün kendisi gider.⁴⁷ 1890'lardan beri rüştiye ve idadîlerin bulunduğu Tatar medreselerinde İstanbul Darümuallimininde okumuş olan muallimler görev yapmaktadır. Tatarlar kendi ihtiyaçları için devletin bürokratik engellerini aşabilmek adına her türlü imkânı vesile kılıp emellerini gerçekleştirmeye çalışırlar. Fakat bu teşebbüsleri gerçekleşmez. Rızaettin Fahrettin 25 yıldan fazla müftülük yapan

---

⁴³ "Rusya Misyonerlerinden Müteveffa İlminskiy'in Mektubu", **Tearüf-i Müslimin**, Ramazan 1328, Aded:15, s.248.

⁴⁴ Gaysa Hüseyinov, "Başkort Dvoryandarı Dinastiyaları: Soltanovlar, Sirtlanovlar", **Vatandaş**, 2002, Sayı:7, s.99-114.

⁴⁵ Rızaettin Fahreddin, "Muhammed Yar Müftü Sultanov", **Şura**, 1915, Sayı:15, s.449-452.

⁴⁶ "Müftü Hazretlerinin Yübileysi", **Şura**, 1911, Sayı:11, s.340-341.

⁴⁷ Fatih Kerimi, "Darümuallimin ve Darümuallimatımız Bulacak mı?", **Vakit**, 13 Yanvar 1912, No:906.

Muhammetyar Sultanov'un görev süresi boyunca Müslümanların tek bir isteğini Rus yöneticilerine kabul ettiremediğini, bununla birlikte Seveley köyündeki Kireşin papazı İlminskiy'nin, Pobedonostsev aracılığıyla bütün isteklerini Çar'a ulaştırarak gerçekleştirdiğini belirtir.⁴⁸ Müslüman Tatarlar kendi mekteplerinin öğretmen ihtiyacını gideremezken İlminskiy öncülüğünde Kireşin Tatarlarının eğitimi için 1870'lerden 1899'a kadar, 372 erkek 76 kız olmak üzere 448 öğretmen Rus devleti tarafından yetiştirilmiştir.⁴⁹

Muhammetyar Sultanov'un 1915 yılında vefat etmesinden sonra Tatar basınında müftünün kim olacağıyla ilgili pek çok yazı yayınlanır. Pek çok kişinin ismi müftülük için basın yoluyla tartışılır. Sefa Beyazıdov, Âlimcan Barudi, İnyetullah Kapkayev, Kamil Mutii, Musa Bigiyev ve Sadri Maksudi bu isimler arasındadır. Şerif Kemal, *Vakit* gazetesindeki bir yazısında, eskiden beri Mirza çocuklarının müftü olarak devlet tarafından atandığını yazar.⁵⁰ Ayaz İshaki, *İl* gazetesindeki yazısında Türkiye hükümetinin azınlık durumundaki tebararı Rum, Ermeni ve Yahudilerin tarih boyunca dinî liderlerin kendi istedikleri gibi seçebildiklerini ama Rusya Müslümanlarının hiçbir zaman kendi müftülerini seçemediklerini belirtir.⁵¹ Fatih Kerimi ise müftülük makamına çok büyük değer atfedilip hayat memmat meselesiymiş gibi değerlendirilmesinin doğru olmadığını, milleti ölümden kurtaracak meselelerin ana dili, millî edebiyat, muntazam ibtidaî mektep meseleleri olduğunu, müftülüğün hiçbir zaman bu meselelere hizmet etmediğini, İsmail Gaspıralı gibi bağımsız kişilerin bu yolda çok daha büyük hizmetleri olduğunu belirtir. Fatih Kerimi, müftülüğün şeyhler tekkesi olmadığını, hükümet müesseselerinden bir müessese olduğunu, müftü olabilecek açık fikirli iyi yetişmiş Tatar din adamlarının bulunmakla birlikte, memleket idaresi ve hükümet siyasetini bilen yüksek tahsilli birinin bu maama gelmesinin daha doğru olacağını yazar. Fatih Kerimi Tatarlar arasında Osmanlı'da olduğu gibi hem dinî hem de dünyevî ilimleri bilen Mustafa Hayri Efendi, Mahmut Esat Seydişehirli ve Mustafa

---

⁴⁸Rızaeddin Fehreddinev, **Bolgar Ve Kazan Törikleri**, Kazan, Tatarstan Kitap Neşriyatı, 1993, s.255.

⁴⁹ "İlminskiy", **Vakit**, 13 Mart 1907, No:245.

⁵⁰ Şerif Kemal, "Kim Müftü Bulırğa Tiyiş?", **Vakit**, 3 İyül 1915, No:1812.

⁵¹ Gayaz İshakiy, **Eserler 6. Tam**, Kazan, Tatarstan Kitap Neşriyatı, 2005, s.273-276.

Asımların henüz yetişmediğini belirtir.⁵² Fatih Kerimi, isim vermese de onun müftülük için tarif ettiği kişi Sadri Maksudi'dir. *Vakit* gazetesi sahibi Zakir Remiyev, 23 Temmuz 1915 tarihinde Rızaettin Fahrettin ve Fatih Kerimi'ye yazdığı mektubunda, müftülük için Sadri Maksudi'nin uygun olacağını yazar.⁵³ Fakat Rus bürokrasisi, bütün bu tartışmalar esnasında Tatar basınında hakkında olumsuz yazılar yayınlanmış olan Petersburg imamı Ataullah Beyazıdov'un oğlu Safa Beyazıdov'u (1887- ?) müftü tayin eder. 1917 yılının şubat-ekim arasındaki sekiz aylık dönem Rusya'da karışıklıklarla geçer. Rusya Müslümanları, 1-11 Mayıs 1917 tarihlerinde Moskova'da Umumî Rusya Müslümanları Kurultayı'nı yapar.⁵⁴ Bu kurultayda Rusya Müslümanları ilk defa kendi müftülerini seçmiştir. Âlimcan Barudi (1857-1921) kendisi istemediği hâlde bu kurultayda müftü seçilir.

Tatar Aydınının Kökenleri

Tatar âlimi ve tarihçisi Şahabettin Mercani'nin ilk olarak ortaya koymaya çalıştığı, devir itibariyle ulema tarihi denilebilecek biyografik eseri bize Tatar aydınlanmasının ipuçlarını vermektedir. Bu eser okuma yazma bilen Tatar sınıfının tespitidir. Sosyal tabakaların çok olmadığı bu dönemde kabaca dört sınıfı görmek mümkün: Birincisi kırsal kesimde ziraatla uğraşan ve halkın çoğunluğunu oluşturan fakir çiftçiler. İkincisi daha çok Orta Asya'yla ticaret yapan küçük ölçekli tüccarlar. Üçüncüsü camilerde ve yanlarında açtıkları küçük medreselerde görev yapan, her ne kadar 1789'da Katarina'nın emriyle kurulmuş olan Orenburg Dinî Nezaretine bağlı olsalar da maişetleri halk tarafından karşılanan imamlardır. Bunların dışında dördüncü olarak devlet bürokrasisinde görev yapan ve Müslümanlar içinde imtiyazlı bir sınıf olan "Mirza" ve "Dvoryan"lardır. Bu imtiyazlı sınıfın kendi halkına olan bakışlarını Fatih Kerimi'nin *Mirza Kızı Fatima* adlı eserinde görmek mümkündür. Bu sınıflardan imamlar ve Mirza'lar eğitilmiş sınıftır. Özellikle Mirza'lar Rus okullarında eğitim görmüştür. İmamlar ise kendi bölgelerinde ve Buhara'daki dinî eğitim almaktadırlar.

---

⁵² Fatih Kerimi, "Müftülük Hakkındaki Fikrimiz", *Vakit*, 5 Avgust 1915, No:1837.

⁵³ **Birtugan Remiyevler**, Kazan, Ruhیات Neşriyatı, 2002, s.337.

⁵⁴ İhsan Ilgar, **Rusya'da Birinci Müslüman Kongresi**, İstanbul, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1988, s.VI.

1804'te kurulan Kazan Üniversitesi'nin her ne kadar Tatar edebiyatı tarihlerinde, Tatar medeniyeti ve kültürüne merkezlik ettiği söylene de, ne XIX. asır ne de XX. asır başı Tatar edebiyatının önde gelen isimlerinden hiç birisi orada yetişmemiştir. İsimleri zikredilen Hüseyin Feyzhani ve Kayyum Nasiriler burada okumamıştır. Daha ziyade kendi gayretleriyle öğrendikleri Rusçaları sayesinde Rus hükümeti tarafından hoca sıfatıyla vazifelendirilmişlerdir. Mesela Kayyum Nasiri üniversitenin Rus oryantalistlerini ve misyonerlerini yetiştiren dinî bölümünde Tatarca dersleri vermiştir.⁵⁵ Yine isimleri anılan İshak İbrahim Halfin⁵⁶ ve Aleksandr Kasimoviç Kazımbek gibi isimler, Rus bürokrasisinde görev almış ve oryantalist çalışmalarda bulunmuşlardır.

Tatar cedit aydınları İngiliz, Fransız sömürgelerinde olduğu gibi müstemlekesi oldukları ülkenin başkentine gidip eğitim alarak kolonyal düzenin bir parçası olmazlar. Rusya, uzun bir dönem Tatar-Başkurt Dvoryanları'nı bu amaçlarla kullanır. Avrupa'da olduğu gibi XIX. asrın ikinci döneminde asiller sınıfından olan Dvoryanlar Rusya'da da etkilerini kaybeder.

Gücün belirleyici olduğu XVII-XVIII. asırlardaki dönemde Tatar aydını profiliyle, meşrutiyetin ilan edildiği XX. asır başındaki Tatar aydını profili farklıdır. Kendi bölgesindeki Buhara usulü medreselerde yetişen Batırşah XVIII. asırda haksızlıklar karşısında Rus Çarı'na mektup yazmakla birlikte aynı zamanda onun cepheye savaştığı görülür. İstanbul ve Paris'te okumuş Yusuf Akçura ve Sadri Maksudi'nin XX. asır başında çizdikleri aydın portresi hiç kuşkusuz farklı olacaktır. Yahya Abdullin, cedit okullarına en büyük maddî yardımı veren okuma yazması olmayan Gani Bay Hüseyinov'u da aydınlar sınıfına alır.⁵⁷

Yeni Tatar edebiyatı yazarlarının, 1905 sonrası ortaya çıkan Tatar basınında eli kalem tutan Tatar gazetecilerin, yeni usul medreselerde görev alan muallimlerin,

---

⁵⁵Kayyum Nasiri *Mecmuası*, Kazan, Tatar Cumhuriyetinin Maarif Komisariatının İlmi Merkezi, 1922, s.24.

⁵⁶Bu konuda *Şura* dergisinde üç sayı devam eden yazı dizisinde Zeki Velidi, Halfinlerin Rus devletine yaptıkları hizmetleri anlatmaktadır. Bkz. Zeki Velidi, "Halfinler", *Şura*, 1913, Sayı:3-4-5

⁵⁷Yahya Abdullin, *Ütkenner Hem Uylar*, Kazan, Tatarstan Fenner Akademiyası Ş. Mercani İsimindeki Tarih İnstitütü, 2005, s.328.

yeni medreselerde okutulmak üzere ders kitapları yazan yeni Tatar pedagoglarından pek çok önemli şahsiyetin İstanbul'da okuyup geldiğini belirtmek lazım.

Yeni Usuldeki Tatar Medreseleri

Rızaettin Fahrettin, İdil-Ural bölgesi medreselerindeki eğitimin 1880'lerden itibaren ikiye bölünmesi gerektiğini, öncesinin skolastik dönem sonrasını da intibah devri olarak isimlendirilmesinin uygun düşeceğini belirtir.⁵⁸ Mesçitlerde görev yapacak imam ve müezzinler, Dinî Nezaretin imtihanından sonra aldıkları resmî evraklarıyla gündelik hayatta çok kullanılmayan "muallim" unvanını alıp ilmî seviyelerine göre halk içinde şöhret kazanarak öğrenci okutmaya başlarlar. Her cami hocasının yedi kış okuttuğu talebeler ya okumaya devam etmez ya da dışarıdaki büyük medreselerde okumak için şehir dışlarına gitmektedir. Bu yedi yılda okuma yazma öğrenenlerin sayısı da oldukça az olmaktadır. 1867'de Şehabettin Mercani'ye mektup yazan Abdulhabir Müslimi gibi âlimler medreselerde eğitimin ana dilinde olması gerekliliğini savunur. Hüseyin Feyzhani'nin 1860'larda hazırladığı ıslah edilmiş medrese lahiyasının kabul görmemesinde ders programına Rusçanın koyulmuş olması sebep olur.⁵⁹ Ortalama on bir yıl okunan büyük medreselerde Arapça dersleri Buhara bağlantılı olduğu için Farsça açıklamalarıyla öğrenilmektedir.⁶⁰ Okutulan derslerle birlikte medreselerin içyapısında da bir disiplin bulunmamaktadır. Medreseye giren bir öğrenci yıllarca orada kalabilmektedir. Yıllarca medreselerde okumanın amacı ise bir mahalleye imam olmaktır.

1888'deki bir kanunla 1891'den itibaren Dinî Nezarete üye olan ahunt ve hatiplerin Rusça okuma yazma bilmeleri ve camilerdeki imamların da Rusça konuşabilmeleri kuralı getirilir. *Tercüman* gazetesinde de yayınlanan bu kanun, medrese öğrencilerini Rusça öğrenme telaşına sokmuş ve öğrencilerin yaz dönemlerinde Rus kasaba ve köylerine gitmelerine sebep olmuştur. Rusça mecburiyetine rağmen Tatarlar medreselerde Rusça öğretilmesine sıcak bakmazlar. Rusçanın öğrenilmemesine gerekçe olarak bazı imamlar, Rusça öğrenmenin şiveyi

⁵⁸ Rızaettin Fahrettin, "Uyganuv ve Yangalık Tarihi-I", *Şura*, 1913, Sayı:14, s.436.

⁵⁹ Rızaettin Fahrettin, "Uyganuv ve Yangalık Tarihi-III", *Şura*, 1913, Sayı:16, s.495-496.

⁶⁰ Rızaettin Fahrettin, "Uyganuv ve Yangalık Tarihi-VI", *Şura*, 1913, Sayı:18, s.559.

bozduğunu ve öğrenenlerin *Kur'an*'ı doğru okuma kudretlerinin kalmadığını iddia ederler. Fakat 1880-1905 yıllarında hükümet savcısı olarak görev yapan K. P. Pobedonostsev (1827-1907) ve Misyoner N. İ. İlimski'nin (1822-1891) Rusça üzerinden Müslümanların Ruslaştırılma politikalarının da bunda etkisi olmuştur. Rus hükümetinin bütün işlerine şüpheyle bakan Tatarlarda devletin her girişimine karşı “Bunda bir hile ve bir mekir olmasın!” yaklaşımı gelişmiştir. Tatarların kendi istekleriyle Rusça öğrenmeye başlamaları ancak 17 Ekim 1905 meşrutiyetinden sonra olur.⁶¹ Rusçaya uzak duran Tatarların modernleşmeleri bundan dolayı İstanbul ve Türkçe eserler üzerinden gerçekleşmiştir.

1893'te çıkarılan bir kararla matbu olmayan ve sansürden geçmemiş kitapların medreselerde okutulmasının yasaklanması 1894'lü yıllarda İdil-Ural Tatarlarının toplu halde Osmanlı topraklarına hicret etmelerine yol açar.⁶² Osmanlı arşivlerinde bu göçlerle ilgili pek çok belge vardır.⁶³ Şahabettin Mercani'nin torunu Mahmut Galev'in (1886-1938) *Muhacirler* adlı romanı bu göçleri anlatmaktadır.⁶⁴

1874'ten itibaren Rusya, Başkurt ve Tipterleri askere almaya başlar Sibiryadaki halklar, Kırgız ve Kazaklar, Kafkas halkları, Türkmenler ve Özbekler bu dönemde askere alınmaz. İdil-Ural'daki bu askere alışlar Ruslarla beraber 4-5 yıl askerlik yapmak durumunda kalmış olan medrese talebelerini etkilemiştir. Rus muhitinde Rusça öğrenmiş ve Rus kültür muhitinde kalmış yirmili yaşlardaki Tatar gençleri geri döndüklerinde Tatar toplumunda toplumsal dejenerasyonlara da sebep olur. Daha çok demiryollarının yapılmasında ve gemilerde ırgat olarak çalıştırılan Tatarlar, askerlikten çok devletin amme işlerinde çalışır. Rızaettin Fahrettin, Rusya Müslümanlarının içtimaî cihetten toplumu etkileyen en birinci ve kuvvetli değişimin 1874'teki askerlik kanunu olduğunu söyler.⁶⁵ Düzensiz ve sistemsiz bu eski medreselerde 1880'lerden sonra değişim ve dönüşümleri için bazı değişiklikler yapılmaya başlanır. Tatar ve Başkurtların yoğun olduğu şehir merkezlerinde birbiri

---

⁶¹Rızaettin Fahrettin, “Uyganuv ve Yangalık Tarihi-VI”, *Şura*, 1914, Sayı:3, s.80.

⁶² Mesgud Gaynitdin, *Biz Elik Te Biz İdik*, Kazan, Tatarstan Kitap Neşriyatı, 2014, s.321.

⁶³ Ali Arslan, “Kazannan Törkiyege Möhajirlik Hem Anın Uzunçelikleri”, *Gasırlar Avazı*, 2002, No: 3-4, s.76-78.

⁶⁴ Mehmud Galev, *Möhajirler*, Kazan, Tatarstan Kitap Neşriyatı, 2000.

⁶⁵Rızaettin Fahrettin, “Uyganuv ve Yangalık Tarihi-V”, *Şura*, 1913, Sayı:23, s.723-724.

ardına medreseler açılmaya başlar. Kazan, Ufa, Orenburg, Troitsk ve Bubi’de açılan yeni medreseler zamanla sadece İdil-Ural bölgesinden değil, Orta Asya’dan da öğrenci almaya başlar. 1890’lı yıllardan itibaren ıslah edilen Muhammediye, Hüseyniye, Bubi, Resuliye ve Âliye Medreseleri⁶⁶ pek çoğu İstanbul ve Kahire’de eğitim görmüş öğretmenlerin görev yaptığı modern eğitim kurumları haline gelir. Eskiden bir kişinin daha çok dinî dersler verdiği medreselerin yerini modern medreseler alır. Alanında başarılı birçok kişinin ders verdiği modern eğitim müesseseleri oluşturulur.

1850’de Kazan’daki birinci mescide imam olan Şahabettin Mercani buraya bağlı medresede yirmi iki yıl müderrislik yapar. Şahabettin Mercani’nin teşebbüsleriyle Zeynullah bin Osman ve Safa Hacı Halkayev gibi kendisine saygı duyan Tatar tüccarlarının yardımıyla taş mescidin yanına yapılan yeni medrese binası Medrese-i Âliyye adıyla 25 Eylül 1881’de açılır.⁶⁷ Şahabettin Mercani ilk defa olmak üzere başında bulunduğu bu medrese için on maddeden oluşan bir iç nizamname oluşturur. Dört sayfalık bu nizamnamenin en önemli özelliği, baş ve sonunda tekrar edilip duran “Tanzîmât-ı Şer’iyye”, “Tanzîmât-ı Hayriyye”, “Tanzîmât-ı Hayriyye ve Tenbîhât-ı Şer’iyye”, “Tanzîmât-ı Şer’iyye ve Tenbîhât-ı Hayriyye” ve “Umûr-ı Hayriyye” ifadeleri⁶⁸ 1839 ve 1956’da Osmanlı Devletindeki Tanzimat ve Islahat Fermanlarını hatırlatmasıdır. Şahabettin Mercani kontrolü altındaki Medrese-i Âliyyede kendi tanzimatını 15 Muharrem 1882’de uygulamaya koyar. Şahabettin Mercani 1868’den itibaren ondan fazla öğrencisini İstanbul’a okumaya gönderir. Hacca giderken İstanbul’da Cevdet Paşa, Münif Paşa ve Saffet Paşa gibi Osmanlının birinci sınıf bürokrat devlet adamları ile görüşen Şahabettin Mercani’nin, İdil-Ural boyu medreselerinde ilk defa uygulamaya koyduğu bu on maddeden oluşan tanzimatın, yapılan bu görüşmelerin etkisinde olduğunu söylemek mümkündür. Şahabettin Mercani’nin, üç defa Maarif Nazırı olan⁶⁹ Münif Paşa’nın Nur-ı Osmaniye’deki konağında ağırlanmış olması bu düşüncüyü kuvvetlendirmektedir. Şahabettin Mercani 1880’de hacca giderken İstanbul’da

⁶⁶Âlimcan İbrahimov, **Tatarlar Arasında Rivalitsiya Hareketleri (1905)**, Kazan, Tatarstan Devlet Neşriyatı Basması, 1925, s.25.

⁶⁷**Mercani**, Naşiri: Salih bin Sabit Abdullin, Kazan, Maarif Matbaası, Sene 1333 (1915), s.101.

⁶⁸Mercani, **a.g.e.**, s.102-105.

⁶⁹ Ali Budak, **Münif Paşa**, 2. Basım, İstanbul, Bilge Kültür Sanat, 1912, s.78-90.

Mekke Şerifi Seyyid Avn bin Muhammed Avn ile görüşmesinde kendisinin heyet-i cedîde hakkında bir “makale”sinin olduğunu söyler.⁷⁰1849’dan 1889’a kadar Kazan’daki Birinci Mesçit’te 40 yıl müderrislik yapan Şahabettin Mercani’den ders alan öğrenciler Tatarlar arasında bir övgü ifadesi olarak “Mercani Şakirdi” denilerek iltifat edilir. Şahabettin Mercani, 35 yaşındayken 1853’te ilk kitabını çıkarır. İçinde öğrenci ve tüccarların bulunduğu Şehabettin Mercani’nin çevresi, 1890’lardan itibaren büyük bir hızla yaygınlaşacak olan cedit hareketinin yürütücüleri ve taraftarları olarak yenileşmenin merkezinde yer alırlar.

1905 Rus Meşrutiyeti ve Tatarlar

Rusya’nın 1904’te Japonya karşısındaki beklenmedik yenilgisi ve içerdeki büyük işçi grevleri Çar II. Nikola’yı (1894-1917) zor durumda bırakır. 9 Ocak 1905’te Petersburg’daki Çar’ın kışlık sarayına doğru yürüyüşe geçen işçilere karşı askerlerin ateş açması sonucu binden fazla işçinin ölmesi iki tarihe “Kanlı Pazar” olarak geçer. Bu olaydan sonra Rusya’da iç karışıklıklar daha da artar ve Çar meşrutiyeti ilan etmek zorunda kalır.⁷¹ 17 Ekim 1905’te ilan edilen Rus meşrutiyeti, o zamana kadar Tatarlar arasında açıktan söylenemeyen pek çok fikir ve isteklerin söylenmesinin yolunu açar. Dinîve millî hürriyetlerin Rusya’daki azınlıklara hiçbir dönemde olmadığı kadar verilmek zorunda kalınması Tatarlar arasında büyük bir ümit ve heyecan yaratır. Yüzlerce Kireşin Tatar köyü Müslüman olduklarını açıklar. Bu dönemde Kireşin Tatarları, horlanma belgesi olarak verilmiş olan annelerinin soyadından babalarının soyadına geçer.⁷² Rus-Japon Savaşı’na katılan Tatar askerlerinin hatıra kitapları yayınlanır.⁷³ Tarih boyunca Tatarların önemli gördükleri tarihlerle ilgili beyit söyleme geleneği bağlamında *Rus-Japon Savaş Beyti* şiir kitapları yayınlanır ve büyük ilgi devşirir.⁷⁴ Kazan’da Japon savaşıyla ilgili Kazakça *Japon Savaşı* şiir kitapları da yayınlanır.⁷⁵ Sürekli baskı ve takip altındaki Tatar millî

⁷⁰ Şehabeddin Mercani, **Rihletü’l-Mercani**, Kazan, Tipo-Litografiya Nashidnikov M. Çirkovoy Vı Kazanı, 1897, s.6-7.

⁷¹ Akdes Nimet Kurat, *Rusya Tarihi Başlangıçtan 1917’ye Kadar*, **a.g.e.**, s.379-386.

⁷² Mesgut Gayneitdinov, **Davıllarda Jillerde**, Kazan, Tataristan Kitap Neşriyatı, 1989, s.7.

⁷³ **Yapon Muharebesi Yahud Tatar Saldatı**, Kazan, Ürnək Matbaası, 1909, s. 20.

⁷⁴ **Sugaş Beyti** (1904-1905 Senesi Ruslar ile Yaponlar Arasında Bulgan Sugaş Münasebeti ile Telif edilmiştir), 3. Tab’ı, Kazan, Matbaa-i Kerimiye, 1910, s.12.

⁷⁵ **Yapon Sugaşı** (Kazakça), Kazan, Tipo-Litografiya İmperatorskavo Universiteta, 1906.

hareketi çok daha açık ve görünür bir hâl alır. Fakat pek çok hürriyetin verildiği bu dönemde bile uzun tarihî tecrübelerin bir sonucu olarak Tatar aydınları oldukça ihtiyatlı hareket etmekten kendilerini alamazlar.⁷⁶

1905'e kadar apolitik bir çizgide hareket eden Tatar millî hareketi Müslüman İttifakı adıyla politikaya girer. Rusya'daki Müslümanların partileşme aşamasında eskiden beri Tatar millî hareketine öncülük eden mutedil aydınlardan çok, yirmili yaşlardaki Osmanlı vatandaşı Türkçü Yusuf Akçura ve Rusya'nın isteği üzerine 8 Ağustos 1904'te İstanbul'da tutuklanarak Rusya'ya teslim edilen İslamcı Abdurreşit İbrahim'in öncülük etmeleri, Rusya'da Pantürkist ve Panislamist bir algı yaratmış ve bu algı, bugün arşiv belgeleri üzerinde çalışan bazı Tatar aydınlarına göre⁷⁷ 1907'den sonraki Rusya iç siyasetinde bir baskılama unsuru olarak kullanılmıştır. İsmail Gaspıralı'nın bu dönemde Abdurreşit İbrahim'in Üçüncü Şûrâ-yı Ümmet toplantıları bağlamında yaptıklarını iyi niyet çerçevesinde yapılmış gafilane hareketler olarak değerlendirmesi dikkat çekicidir.⁷⁸ Rus Duma'sı seçimlerine kadar biri izinsiz olmak üzere üç defa kongre yapan Rusya Müslümanları I. Duma'ya 24, II. Duma'ya 34 ve III. Duma'ya da 10 mebus göndermişlerdir. Rusya Müslümanları İttifakı, 3 Haziran 1907'de kapatılan III. Duma'dan sonra dağıtılmış ve bir daha da toplanamamıştır.⁷⁹ 1910-1912 yıllarında Rusya'daki aydınları hapse atmanın provakatif aygıtı olur Panislamizm. Paris'te Rusya'nın desteğiyle çıkarılan *Müsülmanın* dergisi buna hizmet eder. Tatarların politik faaliyetleri 30-40 yıldır devam edegelen eğitim ve kültür çalışmalarına fazla bir katkı sağlamaz. 1907-1914 yılları Tatarlar için meşrutiyetle verilen hürriyetlerin geri alındığı yıllardır.

Rusya Müslümanlarının özelde de Tatar tüccar ve aydınlarının 1905'e kadar dar dairede açık gizli dört toplantı yaptıkları bilinmektedir. Bunlardan ilki, büyük Makarya Pazarı'nın kurulduğu Nijni-Novgorod'da İsmail Gaspıralı'nın kayınbiraderi Temirbolat Bay Akçurin'in ticarethanesinde 1891'de gizli olarak yapılır. Yapılan bu toplantı, Osmanlı'nın Petersburg Sefaret Müsteşarı Ali İhsan Mehmet tarafından 6

⁷⁶ G. Alisef, "Rusya'da Müslüman Meselesi", Mütercim Fatih Kerimi, **Şura**, 1910, Sayı:17, s.526.

⁷⁷ Yusuf Akçura, **Saylanma Eserler**, Haz. Mesgut Gaynitdinov, Kazan, Tatarstan Respublikası Fenner Akademiyası İslamı Öyrenü Üzeği, 2011, s.20-21.

⁷⁸ İsmail Gaspıralı, **Seçilmiş Eserler: 2 Fikri Eserler**, Haz. Yavuz Akpınar, 2. Baskı, İstanbul, Ötüken Yayınları, 2005, s.347.

⁷⁹ Akçuraoğlu Yusuf, **Türk Yılı 1928**, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 2009, s.666.

Mart 1891 tarihli hususî maruzat olarak Yıldız Sadareti'ne ayrıntılı olarak iletilir. Toplantının yapılma sebebi, Rusya İç İşleri Bakanlığının 1888'de aldığı, 1891'den itibaren Rusça bilmeyen imamların görev yapamayacağı kararına karşı aydın ve tüccarların endişesidir. İkinci toplantı 1893'te *Tercüman* gazetesinin yayınlanmaya başlamasının onuncu yılı münasebetiyle Kırım'da "Dua günü" adıyla yapılır. Üçüncü toplantı cemiyet-i edebiye adıyla Mayıs 1899'da Ufa'da yapılır. Bir hafta boyunca devam eden bu toplantıda dil, mektep ve yazılacak kitaplar konusunda kararlar alınır. 30 kişinin katıldığı bu toplantının kararları Fatih Kerimi tarafından 1908'de çıkarılan *Andan Bundan* adlı kitapta yayınlanır.⁸⁰ Dördüncü toplantı yine *Tercüman* gazetesinin yirminci yılı münasebetiyle 4 Mayıs 1903'te Bahçesaray'da "Dua Meclisi" adıyla gerçekleştirilir. Toplantıya Rusya'nın değişik yerlerinden 200 telgraf ve 300'den fazla tebrik mektupları gönderilir.⁸¹ *Tercüman* gazetesinin on, yirmi ve 1908'deki yirmi beşinci yıldönümlerindeki mazhar olduğu ilgiyi değerlendiren Macar Türkolog Vambery, bu canlılığın Rusya'da yeni bir milletin doğuşunun habercisi olarak görür.⁸² Bu canlılık ve dinamizmin yansımalarını, 1905 sonrasında İdil-Ural bölgesinde birbiri ardına çıkmaya başlayan Tatarca gazete ve dergilerde de görmek mümkündür. Cemalettin Velidi'ye göre Tatarlar arasındaki 20-25 yıllık usûl-i cedîd hareketi Tatarları 1905 yılına hazırlamıştır.⁸³ Kazanımları noktasında 1905 tarihinin Tatarlara sunduğu imkânlar, Tatarların geçmiş tarihlerinde görülmemiş bir başlangıcın dönüm noktasıdır.

Devletin maddî desteğinden yoksun olan Tatar toplumu, 1905 meşrutiyetinin getirdiği imkânları değerlendiren aydın ve kanaat önderlerinin teşebbüsleriyle oluşturdukları cemiyet-i hayriye teşkilatları sayesinde başta eğitim işleri olmak üzere pek çok alanda duyarlı, canlı ve dinamik bir hâle gelmiştir. Bu cemiyetler 1890'lı yıllardan itibaren Tatarlar arasında açılmaya başlar. Devletin kurumsal baskılarıyla birlikte pek çok misyoner teşkilatının hücumlarına maruz kalan asırlar devamında sürekli bürokratik engellemelerle organizesiz ve dağınık tutulmaya çalışılan Tatarlar, 1905 meşrutiyetinden sonra hızlı ve yaygın bir şekilde kurdukları

⁸⁰ Fatih Kerimi, **Andan Bundan**, Orenburg, Kerimov Hüseyinov ve Şürekası Matbaası, 1907, s.33-41.

⁸¹ Fatih Kerimi, **Kırım'a Seyahat**, Haz. Hayri Ataş, İstanbul, 2004, s. 86.

⁸² Armin Vambery, "Rusya Müslümanlarının Terakkiyatı", Çev. Feyzullah Mehmed, **Şura**, 1908, Sayı: 22, s.693.

⁸³ **Jamal Velidi**, Kazan, Jiin Neşriyatı, 2010, s.334.

bu cemiyetler sayesinde mukavemet güçlerini arttırır. Osman Nuri Akçakraklı'ya göre birkaç yıl içinde bu hayriye cemiyetlerinin sayısı elliye geçer.⁸⁴ Tabandan gelen ve toplum katmanlarını harekete geçiren bu tür yardım cemiyetlerinin Osmanlıda ancak Trablusgarp ve Balkan felaketleri sonrasında, daha çok donanma ve orduya yardım toplama şeklinde kendini gösterdiği görülür. Tatar toplumunda hiçbir devirde görülmemiş olan bu yoğun eğitim canlılığı bu cemiyetler sayesinde gerçekleşir. Kuruluşlarından itibaren her yıl faaliyet raporları yayınlamış, Tatar toplumunun can damarı olmuş bu cemiyetlerin tarihleri konusunda ne yazık ki bugüne kadar oylumlu bir çalışmanın ortaya koyulmamış olması yadırgatıcıdır.

Usûl-i cedîd Mektepleri

İsmail Gaspıralı ve yardımcıları usûl-i cedîdi bütün Rusya'ya yayarlar. Usûl-i cedîd tarihi cemiyet-i hayriyyeler tarihidir. Cemiyet-i hayriyyeleri kuran Tatar tüccarları ve bölgenin ileri gelen ulemasının hedefi, İstanbul başta olmak üzere okumaya gönderilen öğrenciler geri dönünce Tatar nüfusunun yoğun olduğu büyük şehirlerde açılmış olan yeni medreselerin bu yeni kadrolar marifetiyle "İstanbullulaştırmak"tır. Cemiyet-i hayriyyeler yardımıyla İstanbul, Kahire, Mekke, Medine ve Beyrut'a giden genç nesil geri döndüğünde usûl-i cedîdi ilkökul seviyesindeki okuma yazma seferberliği konumunda bırakmaz. Tecvit ve ilmihal yazanlar artık yetmez olur. Pedagoji, psikoloji, tarih, coğrafya, matematik, edebiyat, ilm-i eşya, kimya, hadis, siyer alanlarında yetişen mütehasşısalar kendi alanlarında yarı Osmanlıca yarı Tatarca derslikler yazarlar. XIX. asrın ortalarından itibaren her alanda kitaplar yazan Kayyum Nasiri'nin kitapları yeni dönemde artık yeterli bulunmaz.⁸⁵ Yeni dönemin yeni eğitimcileri yetişir. Yeni dönemde Osmanlı'da sarıklıların yerini fesslilerin alması gibi, Tatarlarda da mollaların yerini muallimler almaya başlar. Bu sekülerleşmeye doğru bir gidiştir.

İdil-Ural bölgesindeki cedit hareketinin insan kaynağını, dünyada olup bitenlerden en az ve en son haberin ulaştığı köylerdeki küçük medreselerin öğrencileri, hocaları ve bazılarının okuma yazma bile bilmeyen küçük Tatartüccarları

---

⁸⁴ Osman Akçakraklı, **Eserler Toplamı**, Akmesçit, Tavriya Neşriyatı Kırım Tatar Edebiyatı Bölyüğü, 2006, s.143.

⁸⁵ Cemaleddin Velidi, "Matbuat Aleminde-II", **Vakit**, 2 Noyabr 1914, No:1622.

oluşturur. Dünyadan haber veren İstanbul gazeteleri, sonrasında Gaspıralı'nın *Tercüman*'ı ilgiyle okunur. Hacca gidip gelenlerin anlattıkları merakla dinlenir.

Aslında bir yönüyle ceditizm, dünyadan uzak kalmış Tatarların ayakta durabilmek için dinî ve millî değerlerin referanslarıyla, kendilerine yakın gördükleri İstanbul tecrübesini de kullanarak dünya ile entegreolma hareketidir. Ceditizm, Tatarların var olmak için geliştirdiği bir savunma ve tutunma ideolojisi olarak ortaya çıkar. Hareket, müstemleke bir halkın ortak aklının tezahürüdür. 1552'de askeri güç karşısında yenilen ve siyasî varlığını kaybeden Tatarların, 400 yıllık bir asimilasyon karşısında halkın güçlü yaşama direncinin bir neticesidir. Ceditizm, Müslüman bir toplumun hâkim devlet tarafından zorla Hristiyanlaştırma ve bürokratik yollarla yok edilme operasyonları karşısında kendini savunma ve hayata tutunma refleksinin bir muhassalasıdır. Tatar yenileşme hareketi, İdil-Ural Tatarlarının XIX. asrın son çeyreğinden 1917 komünist ihtilaline kadar kırk yıllık bir süreçte, Buhara'da yetişmiş dinî kanaat önderlerinden eğitime destek veren sermaye sahibi Tatar tüccarlarına, köy imamlarından medrese şakirtlerine, İstanbul ve Mısır'da yetişmiş yazar-gazetecilerden Tatar muallimlerine, Zeynullah Resuli ve Âlimcan Barudi gibi Gümüşhanevi ekolünün dinî ve eğitim açısından bu bölgedeki etkin şahsiyetlerinden kendi bölgesinde yetişmiş yenilikçi aydınlarına kadar çok geniş bir zeminde sosyal ve dipten gelen ve genel çerçevesi eğitim merkezli olan Tatar cedit hareketi, kendinden önce sosyolojik örnekleme bulunmayan kendi iç dinamizmiyle var olan bir aydın hareketinin biricik ve tekil örneği olarak ortaya çıkar. İdil-Ural bölgesinde oluşan bu hareketin Kazak bozkırından Sibiryaya, Özbek coğrafyasından Uygur bölgesine kadar çok geniş bir coğrafyada, eğitim başta olmak üzere, bölgesel cedit hareketlerinin ve edebiyatlarının oluşmasına kadar etkilemiş olması hareketin motivasyon gücünü göstermesi açısından önemlidir. İstanbul'da okumuş, İdil-Ural bölgesindeki İstanbullulaştırılmış yeni Tatar medreselerinde yetişmiş Tatar yazarları, yeni Türk edebiyatından beslenerek Tatar edebiyat-ı cedîdesini vücuda getirirler. Bu bağlamda Yenileşme Dönemi Türk Edebiyatı'nın etki coğrafyası önce İdil-Ural'a daha sonra da Orta Asya'ya kadar ulaşır.

BİRİNCİ BÖLÜM

1. TATARLARIN EĞİTİM VE KÜLTÜR HAYATINDA OSMANLI VE “SULTAN’IN ŞEHİRİ” İSTANBUL’UN ETKİ ALANLARI (1860-1905)

1.1.Tatar Hacılar İstanbul’da

Tatar edebiyatında edebî bir tür olarak seyahatnamelerin ilk örneklerini hac seyahatleri oluşturmaktadır. Tatar edebiyatında hacname olarak adlandırılan bu türde XVIII. asırdan XX. asrın ilk yıllarına kadar pek çok eser kaleme alınmıştır. İstanbul üzerinden yapılan bu seyahatler İdil-Ural bölgesi Tatarlarının değişim ve dönüşümlerini de etkilemiştir. Kutsal mekânlar, görülmeyen yerler, sultanların şehri İstanbul, gidemeyenler için merak uyandırdığından hacnameler Tatar halk kültüründe önemli bir yer tutar. Zamanla biraz eğitim görmüş her Tatar hacısı bir yazar hâline gelir. Kutsal bir vazife için uzun ve meşakkatli bir yola çıkan hacı, neredeyse eski şark hikâyelerinin kahramanına evrilir.

Önemli İslam merkezlerine uğrayan Tatar hacılar, oralardaki dinî yapıları ziyaret etmekte, şehirlerdeki değişim ve gelişmeleri bizzat görmekte, durumlarına göre görüşüp sohbet ettikleri kişilerin düşünce ve zihniyetlerini kendi coğrafyalarına taşımaktadırlar. Halkın halkla, tüccarın tüccarla, ulemanın ulema ve bürokrasi ile olan görüşmesi toplum tabakalarını zamanla dönüştürür. Hacca giden tüccarların İstanbul’da gördükleri yenilikler, aldıkları kitaplar ve görüştükları kişilerle yaptıkları düşünce alış-verişleri onları yenileşmeye doğru götürür. Onlara, süregelen geleneksel eğitim sisteminden başka ve daha faydalı usullerin de olduğunu gösterir. Eğitimdeki bu değişimi bireysel imkânları içinde kendi bölgelerine taşımak isterler. Hilafet merkezindeki değişiklikler, Ahmet Agayev’in *Türk Yurdu*’nda belirttiği gibi uzak merkezlere kadar etkisini gösterir. Türk dünyasında bu dönüşümü ilk sağlayanlar İdil-Ural Tatarları olur. Tatarların 1552’den itibaren farklı bir dindeki devletin egemenliğinde yaşaması, İslam merkezlerine ve “sultanlar şehri İstanbul”a olan ilgiyi arttırmıştır. İlk Tatar gazetelerinden olan *Fikir* gazetesinde yer alan şu ifadeler “İstanbul” ve “terakki” sözlerinin Tatarlar için ne kadar önemli olduğunu

göstermektedir: “Tatarlar önceleri İstanbul ile övünürlerdi. Şimdi ise “terakki” sözü ile övünmekteler.”¹

İstanbul’dan İdil-Ural’a hareket eden Tatarlar, önemli gördükleri kitapları sandıklara koyarak vatanlarına döner. Zamanla dinî kitapların yerini tarih, coğrafya, hikâye ve romanlar alır. Mekke ve Medine’yle birlikte İstanbul’un büyük camilerinin fotoğrafları Tatar evlerinin salonlarını süsler.

1905’ten sonra hızla artan kitap ticaretiyle birlikte Tatar kitapçıları İstanbul’dan Kazan’a yalnız kitap değil büyük boy şemailer ve İstanbul fotoğraflarını da getirir. Kazan’ın en eski ve en büyük kitap firması Kerimovların sattığı fotoğraflar arasında şunlar yer almaktadır: Mekke-i Mükerreme, Medine-i Münevvere, İstanbul görünüşü, Edirne şehrinin görünüşü, Yeni Cami görünüşü, Ayasofya mescidinin görünüşü, Sultan Ahmet Cami-i Şerifi’nin görünüşü, Sultan Beyazıt Camii, Hac Demir Yolu ve Hücre-i Saadet.²

1.1.1.Hacnamelerde İstanbul

Tatarlar arasında ilk hacname örneği 1699’da Murtaza Simitin’in yazdığı mektuptur. Halkın büyük ilgisinden dolayı bu eser zamanla folklorik bir metin hâlini almıştır.³ İkinci hacname örneği, Tatar edebiyat tarihi kitaplarında da büyük yer bulan *İsmail Seyahati*’dir. 1903’te Rızaettin Fahrettin tarafından bastırılan bu eserin sahibi İsmail Bikmuhammet, 1751’de bir gurup Tatar tüccarıyla beraber Kargalı’dan hareket ederek Hiva, Buhara, Afganistan, Hindistan, Hicaz, Suriye ve İstanbul’a uğrayarak uzun bir seyahat yapar. Rızaettin Fahrettin 1870’lerde okuduğu bu kitabı, ilk edebî eserlerden biri olarak nitelendirir.⁴ Rızaettin Fahrettin bu eseri babasının 1858’deki istinsahından baskıya hazırlamıştır. İsmail Bikmuhammet seyahatnamesinde, İstanbul’a geldikten sonra Eyüp’teki bir medresede dört yıl eğitim

¹ “Tatarlar Terakki İte”, **Fikir**, 15 Okteabr 1906, No:38.

²**Biraderan Kerimovlar Kütüphanesi Mükemmel Esâmi-i Kütübü**, Kazan, Lito-Tipografiya T. D. Br. Kerimov, 1913, s.51.

³ Mesgud Gaynitdin, **Hakiyat Yulnnan**, Kazan, Tatarstan Kitap Neşriyatı, 2001, s.53.

⁴**İsmail Seyahati**, Haz. Rızaeddin bin Fahreddin, Kazan, Lipo-Tipografiya İ. İ Haritanova, 1903, s.2-3

gördüğünü, bir dükkâna girip çalıştığını, parası olmadığı için vatanına dönemeyip 25 yıl İstanbul'da yaşamak durumunda kaldığını yazar.⁵

Rızaettin Fahrettin, oldukça meşakkat çekmiş ve bu yolculukta bütün arkadaşlarını kaybetmiş olan İsmail Bikmuhammet'in bu yolculuğuna Müslüman olduğu için hayret edilmemesi gerektiğini söyler. Ona göre asıl hayret edilmesi gereken, dinî bir mecburiyeti olmadığı hâlde¹⁶ Avrupalının bu bölgeleri gizli bir şekilde 1762 ile 1885 tarihleri arasında gezmiş olmasıdır. Bu Avrupalıların isimlerini kitabın sonundaki hâtimesinde nakleden Rızaettin Fahrettin, okurların dikkatini başka bir noktaya çeker.⁶

Üçüncü hacname 1783'te hacca gitmiş olan Muhammet Emin Ömeroğlu'nun hacnamesidir. Bu seyahatnamede İstanbul“İslambol” şeklinde yazılmaktadır. Muhammet Emin İstanbul'da Ayasofya ve Eyüp Sultan Camilerini ziyaret eder.⁷ İsmail Bikmuhammet ve Muhammet Emin Ömer'in seyahatleri ilk olarak 1863'te *İki Hacının Rihletnameleri* adıyla Kazan'da bastırılır. 1872, 1879, 1880 ve 1886 yıllarında hacca giden Ali Çakri (1826-1889) Sterlibaş ekolünün dinî-tasavvufî şairlerindedir. Ali Çakri 1872'deki hac seyahatini imamlık yaptığı köyündeki kişilerin ricası üzerine *Hacname* adıyla kaleme alır. Çok beğenilmesi üzerine elyazmaları Orta Asya'ya kadar dağılır.⁸ Ali Çakri'nin bu eseri *Destan-ı Hacname* adıyla Mesgud Gaynitdin tarafından ilk defa 2002'de yayınlanır.⁹ Bir ay kaldığı İstanbul'da pek çok âlimle görüşüğünü ve pek çok camileri dolaştığını yazan Ali Çakri, eserinde İstanbul'da kimlerle görüşüğünü yazmaz. Bahsi geçen bu seyahatnameler düz yazı şeklinde kaleme alınmıştır. Ali Çakri'nin seyahatnamesinde zaman zaman manzum bölümler de vardır. Ali Çakri, İstanbul'dan vatanına gönderdiği manzum mektubu seyahatnamesine de almıştır. Şiirin başlangıcı şöyledir:

“Min itermin sefer, elhamdülillah,

Kitermin jin duska, elhamdülillah

---

⁵İsmail Seyahati, a.g.e., s.28.

⁶İsmail Seyahati, a.g.e., s.31-32.

⁷**İki Hacının Rihletnameleri**, Kazan, Kazan Ünivirsitining Tabhanesi, 1862, s.28.

⁸ İlham Gomerov, **Megrifet Jırçısı Gali Çokriyning Turmuş Hem İjat Sehifeleri**, Kazan, Şkola, 2006, s.26.

⁹ Gali Çokriy, **Dastan-ı Hajname**, Haz. Mesgud Gaynitdin, Kazan, İman Neşriyatı, 2002, s.112.

*Latifning lutfi daim zahir oldi,
Tagın lutfan iter, elhamdülillah
Adislerden ütip, jittim bu jürge
Dala dingiz gızıp, elhamdülillah.
Min tuktaldım İstanbul'da, velekin
Janım seyran iter, elhamdülillah.”¹⁰*

1786-1804 yıllarında Ahmetbig adlı şair tarafından yazıldığı anlaşılan şiirler arasında hac şiirleri de yer almaktadır.¹¹ Tatar şairleri arasında bu tür şiirlerin varlığı Orta Asyalı şair Süleyman Bakırgani'nin (ö.1186) “Bakırgan'dan sefere çıksam...” diye başlayan, hac yolculuklarının anlatıldığı şiir geleneğineski Tatar şairleri tarafından da devam ettirildiğini göstermektedir.¹²

Kargalı şairlerinden Ebulmennih Kargali (1782-1833) Buhara'ya okumaya gider. Burada Şeyh Niyazkulı Türkmeni'den dersler alır. Ebulmennih Kargali, Buhara'da hanlık yönetimi tarafından itibar görür. Ebulmennih Kargali, 1816 yılında Buhara Hanı, Mir Haydar Han tarafından diplomatik görüşmeler yapmak için İstanbul'a elçi olarak gönderdiği heyetin içinde İstanbul'a gelir. Heyet, 1808'de Buhara uleması ve Abdünnasır Kursavi (1771-1812) arasında çıkan dinî tartışmaların sonuçlandırılması için lazım olan 32 adet dinî kitabın İstanbul'dan Buhara'ya gönderilmesi amacıyla İstanbul'a gelmiştir.¹³ İstenilen kitaplar 1818'de Buhara'ya gönderilir. Bu tartışmalarda kâfirlikle suçlanan Kursavi Buhara'dan zorla uzaklaştırılır. Şahabettin Mercani, Kursavi'nin bu tartışmalarda haklı olduğunu yazar ve onu savunur.¹⁴ İdil-Ural ulemasının Buhara ulemasına ilk itirazıdır bu. Kursavi'nin Buhara'ya olan muhalefeti 50-60 yıl sonra İdil-Ural'a İstanbul'un yolunu açar.

¹⁰Gali Çokriy, a.g.e., s.23.

¹¹Tatar Poeziyası Antologiyası 1. Kitap, Kazan, Tatarstan Kitap Neşriyatı, 1992, s.220-221.

¹²Mesgud Gaynitdin, a.g.e., s.54-55.

¹³Belgelerle Osmanlı-Türkistan İlişkileri (XVI-XX), Ankara, T. C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, 2004, s.13-18.

¹⁴Şehabeddin-i Mercani, Müstefâdü'l-Ahbâr Fi Ahvâl-i Kazan ve Bulgar, Haz. Mustafa Kalkan, Ankara, Atatürk Kültür Merkezi, 2008, s.198-203.

Hacca gidip geldikten sonra bir müddet İstanbul'da da yaşayan Ebulmennih Kargali 1817'de "Şikâyet" adlı şiirini İstanbul'da yazar. Şiirde İstanbul'un geçtiği bölüm şöyledir:

*"Meğer bir izgü üstadın duasına düş oldun sen
Dahi bu dâr-ı dünyanın safalarını çekdün sen
Ve hem cihan şahları gördüğü izzetni gördün sen
Cihanda saltanat dâri olan şehr-i İstanbulda"*¹⁵

Ebulmennih Kargali'nin şiirleri 1845'te *Tercüman-ı Hacı Ebulmennih El-Bistevi Es-Saidi* adıyla yayınlanır.¹⁶ Ebulmennih Kargali "Hikâye-i Sâlis" bölümünde İstanbul'u şöyle şiirleştirir:

*"Âlemin cennet-misâl eyyâmıda
Kirdiğimizde İstambul şehrine
Bin iki yüz de otuz birdi sene
Valide Camii'nin kurbunda jay,
Virmiş idi bizlere âlâ saray.
Mustafa adlı merd ü ihtiyâr,
Kapuçı baş, zi-insâf-ı kibâr,
Kapudan mevzugı mihmandâr idi.
Saltanat tahtında temkin, ol zaman,
Tali'i mesûd idi Mahmud Han.
Atası irdi anın merhum Hamid,
Her ikilesi şerîf hem saîd."*¹⁷

¹⁵ Rızaeddin bin Fahreddin, **Said**, Kazan, Tipografiya B. L. Dombrovska, 1897, s.11.

¹⁶ Mesgud Gaynitdin, **Gasırlar Mirası**, Kazan, Tatarstan Kitap Neşriyatı, 2004, s.92-95.

¹⁷ Şemsitdin Zeki, Ebulmennih Kargali, **Mönajetler Hikeyeler**, Kazan, İman Neşriyatı, 2002, s.77.

Üsküdar'da kaldığı anlaşılan Ebulmennih Kargali gibi Kazan bölgesinin yetiştirdiği ilk büyük âlimlerinden Abdünnasır Kursavi de hacca giderken Üsküdar'da konaklar. Burada veba hastalığından dolayı vefat etmiş olan Kursavi'nin, Valide Sultan Camii haziresine defnedilmiş¹⁸ olması onun Buhara'nın aksine İstanbul uleması tarafından iyi karşılandığını ve cami haziresine defnedilmesi için sultandan izin alındığını göstermektedir.

1875'te hacca giden Kazanlı Damla Muhammedi'nin hac hatıraları *Sefername* adıyla 1890'da Kazan Üniversitesi Matbaası'nda 55 sayfa olarak basılır. Bu eser 1895'te tekrar yayımlanır. Eserde İstanbul“İslambol” olarak geçmektedir. 25 Ağustos'ta İstanbul'a gelen Damla Muhammedi, Körükçü Han'da İsmail Efendi'nin bir odasında kalır. İstanbul'daki selâtin camilerinin hemen hepsini ziyaret eden Damla Muhammedi, Topkapı Sarayı'ndaki kutsal emanetleri de ziyaret etmiştir.¹⁹

Yazdığı Arapça eserleriyle henüz sağken ünü İstanbul, Hindistan, İngiltere ve Arap ülkelerine kadar yayılmış olan Şahabettin Mercani'nin 1880'deki hac seyahatinin bir bölümü Rızaettin Fahrettin tarafından 1897'de *Rihletü'l-Mercani* adıyla yayımlanır.²⁰ 11 Ağustos 1880'de Kazan'dan yola çıkan Şahabettin Mercani 21 Ağustos Perşembe günü İstanbul'a gelir. Şahabettin Mercani'nin İstanbul'a gelişi İstanbul gazetelerinde haber olur. Mercani'nin, 1876'da başlayan Osmanlı Rus Savaşı sebebiyle Muhammetcan Kerimov aracılığıyla gönderdiği 500 somluk ianesi de gazetelerde daha önce haber olmuştur.²¹ Mercani, İstanbul'daki Süleymaniye, Eyüp Sultan, Beyazıt, Ayasofya, Dolmabahçe, Fatih, Nur-ı Osmaniye, Vefa ve Yavuz Selim Camilerini ziyaret eder. Nur-ı Osmaniye yakınında Kazanlılar için alınacak tekkeyi önceden görür. İstanbul kütüphanelerine uğrar. Hamidiye (Beyazıt) kütüphanesine kitaplarını hediye eder. Mercani İstanbul bürokrasisi ve ulemasıyla da görüşmeler yapar. Şeyhülislam Ahmet Esat Efendi, Adliye Nazırı Cevdet Paşa, Hariciye Nazırı Asım Paşa ile görüşen Mercani, Cevdet Paşa ile olan görüşmelerinde birbirlerine karşılıklı kitaplarını hediye ederler. Şeyhülislam Ahmet Esat Efendi,

¹⁸ Rızaeddin Bin Fahreddin, *Âsar*, Üçüncü Cüz, Ufa, Tipografiya M. F. G. Kerimova, 1903, s.95-96.

¹⁹ *Sefername*, Kazan, Kazan Ünivirsitining Tabhanesi, 1890, s.3-4.

²⁰ Şehabeddin Mercani, *Rihletü'l-Mercani*, Haz. Rızaeddin Fahreddin, Kazan, Tipo-Litografiya Naslidnikov M. Çirkovoy vı Kazanı, 1897, s.35.

²¹ Rızaeddin Fehreddin, *Âsar*, III-IV. Tam, Kazan, Ruhiyet Neşriyatı, 2010, s.481-482.

Şahabettin Mercani'ye Cidde'ye hükümet vapuruyla gitme teklifinde bulunur.²² Fakat Sultan II. Abdülhamit'in yüksek müsaadelerinin alınması için Şahabettin Mercani'nin İstanbul'da birkaç gün daha beklemesi gerekmektedir. Mercani, kendi arkadaş grubuyla yoluna devam emeyi uygun bulur.

İki gün Özbekler Tekkesi Şeyhi Süleyman Kudretullah El-Kunduzi Efendi'nin (1812-?23) evinde misafir olarak kalır. Şahabettin Mercani, Sultan Selim Camii'nin hatibi, Hafız İsmail Efendi ile birlikte İngiltere'den 500 bin liraya alınmış olan Mesudiye Zırhlısı'nı gezer. Dört milyon beş yüz bin som değerinde olan zırhlıyı Yüzbaşı Arif Bey rehberliğinde gezen Mercani, uzunluğu 444 adım, genişliği 59 adım, derinliği 40 adım olan, 12 adet büyük topu bulunan 1200 beygir kuvvetinde, 1000'den fazla asker kapasiteli gemiden askeri törenle ve saltanat kayığıyla uğurlanır. Rızaettin Fahrettin'in yayınladığı *Rihletü'l-Mercani*'de yer almayan bu ve buna benzer pek çok ayrıntı Mercani'nin seyahatnamesinin asıl nüshasında yer almaktadır. Bazı para hesapları, İstanbul'dayken duyduğu kitap isimleri, vefatından haberdar olduğu meşhur zatların bazılarının kısaca tercüme-i halleri, İstanbul'un meşhur medreselerinin isimleri, büyük camilerden Ayasofya, Fatih ve Sultan Selim Camilerinin uzunluk ve yükseklikleri, cami duvarlarına yazılmış bazı ayet ve şiirler, Mercani tarafından not edilir. Hacca giderken 12 gün kaldığı İstanbul'dan Mercani oldukça memnun ayrılır. Mercani'yi İstanbul'da en çok etkileyen ve duygulanıp ağlamasına sebep olan durumlar, selamlık merasimindeki İslam askerlerinin şevketi, Sultan II. Abdülhamit'in şevketle çıkışını ve İslam şevketini görmesi, Mesudiye Zırhlısı'nı gezmesi, Hırka-yı Saadet ve Eyüp Sultan'ı ziyaretleridir.²⁴ Şahabettin Mercani, hac dönüşünde İstanbul'da dört gün kalır. Münif Paşa'nın daveti üzerine Nur-ı Osmaniye'deki köşkünde akşam yemeği yerler. Şahabettin Mercani İstanbul'dan pek çok kitap alır. Mercani 20 Aralık 1880'de Kazan'a döner.²⁵

²²Mercani, Naşiri: Salih bin Sabit Abdullin, Maarif Matbaası, Kazan, 1333 (1915) s.137.

²³ Rızaettin Fahrettin'in verdiği bilgilere göre Şeyh Süleyman Efendi 1897 sağ ve İstanbul'da yaşamaktadır. Şeyh Süleyman Efendi'nin Lügat-i Çağatay ve Türki-i Osmani adlı eseri 1298 tarihinde Mihran Matbaasında basılır. Bkz.Şehabeddin Mercani, *Rihletü'l-Mercani*, a.g.e., s.4.

²⁴Mercani,a.g.e., s.140.

²⁵Mercani,a.g.e., s.158.

1903'te hacca giden Muhammet Selim Ümitbayev (1841-1907) bu seyahatini anlattığı bir *Hacname* yazmış olsa da müsveddeleri Kazan kitapçılarında kaybolur.²⁶

1905'ten sonraki seyahatler ilk önce Tatar gazete ve dergilerinde yayınlanmaya başlar. Seyahatlerdeki ülke ve yer çeşitliliği artar. Hayatın hızlanmasıyla gezilip görülen yerler mektuplar şeklinde seyahatlerin bitmesi beklenmeden gazetelerde yayınlanır. 1912 yılındaki hacca giden Kargalı imamı ve müderrislerinden Hayrullah Osmani (ö.1915) Rızaettin Fahrettin'in ricası üzerine hac seyahatini uzun mektuplar şeklinde *Vakit* gazetesine gönderir.²⁷ Hayrullah Osmani, eskiden beri İstanbul'a gelen Tatar hacılarının âdetinden olan İstanbul'daki cami, mescit, şeyh ve başka mühim zatların kabirlerini ziyaret ettikten sonra mektep, kütüphane, cemiyet, kulüp ve hususî kişileri de ziyaret eder.

Rızaettin Fahrettin, 7 Haziran - 5 Temmuz 1926 tarihleri arasında Sudi Arabistan'ın Cidde şehrinde bir ay devam eden Bütün Dünya Müslümanları Kurultayı'na Sovyetler Birliği delegasyonunun temsilcisi olarak katılır. Rızaettin Fahrettin, 2 Mayıs - 9 Eylül 1926 tarihlerindeki bu seyahatini *Yürgen Yerlerim Körgen İllerim* adıyla kaleme alır.²⁸ Yazma halinde 493 sayfa olan bu eser,²⁹ Rızaettin Fahrettin'in müftülük yaptığı Ufa'daki Dinî Nezaret arşivinden kaybolmuştur.

1.1.2.İstanbul Görüşmeleri ve Verilen Nişanlar

Hacca giderken hilafet merkezi İstanbul'a uğrayan İdil-Ural Tatarları aydınlarının ileri gelenleri, İstanbul'da üst seviyede kabul edilerek nişan ve hediyelerle taltif edilir ve böylelikle İstanbul'la olan manevî irtibatları güçlü tutulur.

İdil-Ural bölgesi Orenburg Dinî Nezaretinin 1865'te dördüncü müftüsü olan Selim Geryev Tevkilev (1805-1885) henüz müftü olmadığı 1854'te hacca giderken

²⁶ Gaysa Hüseyinov, **Muhammetselim Ümütbayev**, Ufa, Başkörtöstan Kitap Neşriyeti, 1991, s.271.

²⁷ Hayrullah Osmani, "Hac Seferi", **Vakit**, 24 İyün 1912, No:993, ; "Hac Seferi- II", 6 İyül 1912, No:1000, ; "Hac Seferi-III", 19 İyül 1912, No:1007, ; "Hac Seferi-IV", No:1025, ; "Hac Seferi-V", 28 Senteabr 1912, No:1044.

²⁸ Gaysa Hüseyinov, **Rızaitdin Bin Fehritdin**, Ufa, Kitap Neşriyatı, 1997, s.294.

²⁹ Rızaeddin Fehridinev, **Bolgar Ve Kazan Törikleri**, Kazan, Tatarstan Kitap Neşriyatı, 1993, s.146.

Rus elçisinin yardımıyla Sultan Abdülmecit'le görüşür.³⁰ Hacca giderken 28 Ağustos 1880'de İstanbul'a gelen ve on iki gün kalan Şahabettin Mercani, Osmanlı bürokrasisi tarafından en üst düzeyde karşılanır. Devrin şeyhülislamı Ahmet Esat Efendi, Hariciye Nazırı Saffet Paşa, Adliye Nazırı Cevdet Paşa ve Maarif Eski Nazırı Münif Paşa'yla tek tek görüşür.³¹ Hac dönüşü İstanbul'da dört gün kalan Mercani, bir gün daha kalması durumunda Sultan II. Abdülhamit'le görüşülecektir. Fakat bu görüşme gerçekleşmez. Başkurt Mirza soyundan gelen Muhammetryar Sultanov (1837-1915) 1886 yılında Orenburg Dinî Nezaretine müftü seçilir. Rus devletinin izniyle 1893 yılında hacca giden Muhammetryar Sultanov İstanbul'da Sultan II. Abdülhamit tarafından kabul edilir ve İkinci Dereceden Osmanlı Nişanı taktim edilir.³² Bu görüşmede Sultanov'a değerli bir sanduka içerisinde hediye edilen sakal-ı şerif bugün hâlâ, 1980'de Ufa'daki Dinî Nezarete müftü seçilen Talgat Tacettin'dedir. (d.1948) Tatar tüccarlarından Nimetullah Hacı (1829-1901) 1866 ve 1880-1881 yıllarında iki defa hacca gider. Bu seyahatlerinde İstanbul'da Mithat Paşa'yla da görüşmüş olan³³ Nimetullah Hacı'nın Tümen'e bağlı Uluğ Mançıl'da taştan yaptırdığı camide Sultan II. Abdülhamit'in kendisine hediye ettiği sakal-ı şerifin bulunması³⁴ onun İstanbul'da en üst seviyede kabul edildiğini göstermektedir. Ataullah Beyazıdov'a (1846-1911) Sultan II. Abdülhamit tarafından Üçüncü Rütbeden Mecidiye Nişanı'nın³⁵ verilmiş olması da kayda değerdir. İsmail Gaspıralı'ya da 1894'te Sultan II. Abdülhamit tarafından Dördüncü Dereceden Mecidiye Nişanı³⁶ vermiştir. Akçura sülalesinden fabrikaları bulunan Hasan Akçurin (1866-1916) hacca gittiğinde Mısırlı Abbas Paşa tarafından ağırlanır. İkinci gidişinde İstanbul'da ve Edirne'de en üst seviyede ilgi görür. Edirne valisi, otomobiliyle ona Edirne'yi gezdirir. İstanbul'da Sultan II. Abdülhamit tarafından kabul edilir. Padişahla Türkçe olarak anlaşılan Hasan Akçurin, görüşme esnasında, Çin'den gelen Uygur ulemasıyla II. Abdülhamit arasında padişahın isteği üzerine

---

³⁰ Rızaeddin Fahreddin, "Selim Gery Müftü Tevkilev", **Şura**, 1915, Sayı:3, s.67.

³¹ Şehabeddin Mercani, **a.g.e.**, s.5.

³² Rızaeddin Fahreddin, "Muhammed Yar Müftü Sultanov", **Şura**, 1915, Sayı:15, s.449-452.

³³ Rızaeddin Fahreddin, "Nimetullah Hacı", **Şura**, 1913, Sayı:17, s.516.

³⁴ Rızaeddin Fahreddin, "Nimetullah Hacı", **Şura**, 1913, Sayı:18, s.545.

³⁵ "Ataullah Ahund Hazretleri", **Şura**, 1911, Sayı:10, s.294.

³⁶ İsmail Türkoğlu, "Osmanlı Devleti'nin İsmail Gaspıralı'nın Faaliyetlerine Bakışı", **Yüz Yılda Gaspıralı'nın İdealleri Bildiriler**, Ankara, Türk Yurdu Yayınları, 2001, s.111.

tercümanlık da yapar.³⁷ Âlimcan Barudi 1886'da hacca giderken İstanbul'da kalır ve Ahmet Ziya Gümüşhanevi ile görüşür ve ona intisap eder.³⁸ Âlimcan Barudi, Haziran 1907'de Mısır ve Suriye'de bulunur.³⁹ Âlimcan Barudi'ye dönüşünde 16 Eylül 1907 İkinci Rütbeden Mecidi Nişanı verilir. Âlimcan Barudi'nin anımına da İkinci Rütbeden Şefkat Nişanı verilmiştir.⁴⁰ 1907'de Buha Medresesinin müderrisi Nuri Ali Hasanov, ramazanda sürre-i hümayûn ile hacca gitmiş, Osmanlı nişanlarından kurdela yıldız ile taltif edilmiştir. Ayrıca Hasanov'un oğlu Darulmuallimine de kabul edilmiştir.⁴¹ Hasan Ata Abeşi (1863-1933) 1909'da 316 sayfa olarak Ufa'da yayınladığı *Mufasssal Tarih-i Kavm-i Türkî* adlı eserinden dolayı Sultan V. Mehmet Reşat tarafından akik tespih, altın saat ve kordonla ödüllendirilmiştir.⁴²

1.1.3. Hacca Giden ve İstanbul'a Uğrayan Önemli Bazı Şahıslar

Sterlibaş Medresesi müderrisi Buharalı Şeyh Niyazkulı Türkmeni'nin halifelerinden olan Muhammet Haris (1810-1875) 1865'te hacca gider. Muhammet Haris İstanbul'dan pek çok kitap alarak Sterlibaş'a döner.⁴³ 1869'da hacca giden Zeynullah Resuli (1833-1917) İstanbul'da Nakşi Şeyhi Ziyaettin Gümüşhanevi'ye intisap eder ve halifelik alır. 1882'de tekrar hacca giden Zeynullah Resuli, İstanbul'da Ziyaettin Gümüşhanevi ile tekrar görüştüğü gibi dönüşte pek çok İstanbul baskısı kitap satın alır.⁴⁴ Zeynullah Resuli, Nakşi tarikatının Gümüşhanevi kolunu İdil-Ural'a taşıyan bölgenin en etkin şeyhlerinden biri olur. Bubi kardeşlerin babası Abdülalem Bubi (1834-1909) de 1869'da hacca gider. Abdülalem Bubi, 1904 yılında, 1892-1895 yıllarında İstanbul'da Mekteb-i Mülkiyede okuttuğu oğlu Ubeydullah ile ikinci defa hacca gider. Bubi Medresesinin rüşdiye ve idadî binalarını yaptıran Muhammetcan Ahmetcanoğlu (1842-1925) da hacca giden

³⁷ Rızaeddin Fahreddin, "Hasan Efendi Akçürin", *Vakit*, 5 İyül 1916, No:2059.

³⁸ Yusuf Akçura, *Damla Gâlimjan El-Barudi*, Haz. Refik Muhammetşin, Kazan, İman Kütüphanesi, 1997, s.56-57.

³⁹ "Ed'din Ve'l-Edeb'nin Tuktaluvı", *Vakit*, 16 İyün 1907, No:183.

⁴⁰ Belgelerle Osmanlı-Türkistan İlişkileri (XVI-XX), a.g.e., s.114.

⁴¹ "Ahbar-ı Dahiliye", *Tercüman*, 26 Mart 1907, No:32.

⁴² T. C. Başbakanlık Devlet Arşivleri, BEO, Dosya No:3688, GS No:276595, Tarih:1328, M. 03, 1.

⁴³ Muhammed Şakir Mahdum Tukayev, *Tarih-i İsterlibaş*, Kazan, Tipografiya B. L. Dombrovskavo, 1899, s.11.

⁴⁴ Şeyh Zeynullah Hazretning Tercüme-i Hâli, Vakit Matbaası, Orenburg 1917, s.8-15.

yardımseverledendir.⁴⁵ Ahmet Bay Hüseyinov 1879’da⁴⁶ Gani Bay Hüseyinov 1884’te hacca gitmiştir.⁴⁷ Fatih Kerimi’nin babası Gılman Kerimi (1841-1902) 1881’de hacca gider. Hac seferinde Dağıstanlı Şeyh Celil Efendi’ye intisab eder ve halifelik alır.⁴⁸ Ahmet Mithat Efendi, Hüseyinov kardeşleri kastederek “Hüseyin Bay hazretleriyle de mülakat eyledik.”⁴⁹ ifadelerini kullanmaktadır.

1.1.4. Rusların İstanbul Endişesi ve Hacla İlgili Engellemeler

1906’da *Kazan Muhbiri* ile *Tercüman* gazetelerinde Rus gemi şirketi Ruskaya Obşestva, Rusya Müslümanları için “Hac Parahodu” (Hac Vapuru) adıyla reklamlar yayımlar. Reklam şöyledir:

“İşbu yıl gelecek hac vaktine Ruskaya Obşestva Şirketi tarafından geçen yılda olduğu gibi dört büyük gemi belirlendi. Bunlar Sivastopal’dan hacıları kabul edip Hicaz’a alıp gidecekler ve alıp dönecekler. Bu gemiler üçer beşer gün arkalı kasım ortalarından ve aralık başında yani şu ayda yola çıkıp her birisi İstanbul’da beşer gün duracaklar. Sonra bunlardan iki gemi Beyrut, Yafa, İskenderiye ve Yanbuğ’a gidip ikisi İstanbul’dan doğru Port Sait, Süveyş ve Cidde’ye yol alacak. Hac gemisine mesela ramazanda bilet alıp şu bilet hesabına posta gemisine binip İstanbul’a varmak ya da Şam ve Kudüs-i Şerif ziyaretlerini edip ardından gelecek hac gemisine oturmak mümkündür. İşbu hac gemilerinde her bir hacıya özel yatak gösterilip ücretsiz yemek, soğuk ve sıcak su her vakit verilecek ve hacıların her türlü rahatlarına her zaman dikkat edilecektir. Hicaz’dan dönüşte bu gemiler Cidde’den hareket edip Yanbuğ ve Türkiye’de durduktan sonra doğru Kırım’da Kefe şehrine gelecekler. Dönüş yolu 10-12 gün olur. Demir yolu merkezlerinden Omsk, Tomsk, Çilebi, Ufa, Kazan, Orenburg, Samara, Penza, Rezan, Moskova, Tümen, Peterpofsk, Nijni, Simbir, Patraki, Perm, Saritsin, Tiflis, Bakü’den, hacılara mahsus haftasına üç defa vagon bulunup varıp dönmelerine bilet verilecektir. Sivastopal’dan Hicaz’a ve Hicaz’dan geri dönüş için gemi hakkı birinci sınıfta 2500 som, ikinci sınıfta 2000 som, üçüncü sınıfta 1000 somdur.”⁵⁰

⁴⁵ **Birtugan Bubiylar Hem İj-Bubiy Medresesi**, Kazan, Ruhıyat Neşriyatı, 1999, s.29-39.

⁴⁶ Rızaetdin Bin Fehretdin, **Ehmed Bay**, Haz. Medine Rehimkulova, Orenburg, Yanga Vakıt Ridaktsiyası, 1995, c.19.

⁴⁷ Burhan Şeref, **Gani Bay**, Orenburg, Vakıt Matbaası, 1913, s.20.

⁴⁸ **Fatih Kerimi**, Kazan, Ruhıyat Neşriyatı, 2000, s.29.

⁴⁹ Ahmet Mithat Efendi, “Türklüğe Dair”, *Sırâtmüstakim*, Cilt:1, Adet:22, s.349, **Sırâtmüstakim Mecmuası**, 2. Baskı, Bağcılar Belediyesi, 2013, s.331.

⁵⁰ “Hac Parahodu”, **Kazan Muhbiri**, 15 Noyabr 1906, No:183.

1905'ten sonra hacca gitmelerin artması Rus gazetelerinde haber konusu yapılır. *Ruskiy Sloviy* gazetesinin 1907'de 267. sayısındaki "Ağır Sefer" adını taşıyan makaleye göre Rusya'dan hacca giden Müslümanların sayısı 10-15 bin civarındadır.⁵¹ Gazetelerde çıkan bu tür haberler, yapılacak değişiklikler öncesinde kamuoyunu baskılamak amacını gütmektedir. Nitekim sonrasında kısıtlamalar gelir.

Rusya hacılarını taşıyan Rus gemi şirketleri Rus hükümetinin baskı ve yönlendirmeleriyle 1910'larda Tatar hacıların biletlerini İstanbul'da durmayacak şekilde kesmeye başlarlar. Odesa'dan satılan biletler Cidde veya Yanbuğ'a kadar da satılmamaktadır. Odessa'dan Odesa'ya gidiş dönüş satılan biletlerle hacılara adeta mahpus muamelesi uygulanır. Hatta bu durum hacca gitmeleri azaltmıştır. Dönemin müftüsü Muhammetyar Sultanov bu durumu düzeltmek için Rus gemi şirketlerine müracaat eder.⁵²

Nitekim müsteşrik İlminskiy daha 1880'lerde İstanbul'a giden öğrenciler ve hacca giden Tatarların ciddi bir biçimde takip edilmeleri gerektiğini bir mektubunda şöyle dile getirmiştir:

"Memâlik-i Osmaniyye'de tahsilde bulunan Rusyalı İslam talebelerinin ve bir ay hacca Mekke'ye giden Rusyalı İslamlarının Türkiye'deki ahval ve etvarı, ne ekip ne biçtikleri bizim için gayet ehemmiyetli, bir dakika bile nazardan kaçırılması caiz olmayan mesele-i hayâtiyedir. Halbûki bunların cümlesi bizce sûret-i katiyede meçhuldür. Bunlar memâlik-i Osmaniyye'ye dahil olduğu gibi hemen Rusların nazarı düşmeyecek bir yere sığınmak cihetine bakıyorlar. Rehberleri de bizim Beytü'l-Mukaddes'e giden Plamunniklerin rehberleri gibi Rus hükümetine belli soydan değildir. Bunların hüviyetleri ve nasıl adam oldukları bizce bütün bütüne meçhul birtakım simsarlardır ki eline düşen hacıları belli belirsiz yerlere götürüyorlar. Ve bu suretle hacıların epey paraları orada kalıyor. Bundan ne konsolosun haberi var ve ne de başkasının. Evet, tasdik ederim, İslam hacıları İstanbul'a geldikten sonra Türkiye zaptiyesinden tezkere alabilmek için bizim konsoloshaneyeye şahadetname yahut Rusya'ya dönmek için para tüketirse para isteyip müracaat ediyorlar. Fakat iş bununla bitmiyor. Bunların her biri resmi muamelelerden olup asıl meseleye asla alakası yoktur. Başka işleri konsolostan başka da pek güzel görüyorlar. Bizim bu güne kadar hudut tezkerelerimiz yalnız

⁵¹ "Hac Seferi", **Yıldız**, 30 Noyabr 1907, No:199, s.2-3.

⁵² "Hac Seferi Orenburg Müftüsü", **Tearüf-i Müslimin**, 15 Zilkade 1328, Aded:22, s. 360-361.

zengin seyyahlara mahsus olup tüccar, hacı ve talebeler için ayrı tezkereler yoktur. Halbûki bunlar için mahsus tezkereler yapıp sahibinin sinnini, hüviyetini, kıyafetini tayin etmek pek lazım bir şeydir. Çünkü aksi hâlde kim olursa olsun elindeki sahte bir tezkerle ile kendini filan adamım diye gösterebiliyor. Bizim daha müsamaha ile geçirdiğimiz meselelerden biri de İstanbul'daki İslam tebalarımızı konsolosa gidip görünmenin mecburi tutulması meselesidir. Halbûki bu katiyen müsamaha gösterilemeyecek meselelerdendir.”⁵³

1903'te Türkistan Müslümanlarının hacca gitmesi bir fermanla yasaklanır. 1905'ten sonra meşrutiyetin getirdiği haklar ve özgürlükler bağlamında bu yasak kaldırılmıştır.⁵⁴

1.2. Seyahatçi Kitaplar

2 Ekim 1552'den itibaren kolonyal baskılar altında kalan Tatar toplumu değil edebî eserler ortaya koymayı, mahalle camileri ve medreselerde yürütülen eğitim faaliyetleri için kullanılacak ders kitaplarını dahi Orta Asya ve İstanbul'dan getirtmiştir. Mirkasım Gosmanov, Orta Asya ve İstanbul'dan İdil-Ural bölgesine getirilen bu kitaplara “seyahatçi kitaplar” demektedir.⁵⁵ Rızaettin Fahrettin'e göre Kazan'ın alınmasından sonra Kırım, Dağıstan ve Türkiye'ye kaçıp giden Tatarların bir müddet sonra geri dönerken getirdikleri kitaplardır bunlar.⁵⁶

1.2.1. Osmanlı Klasik Eserleri İdil-Ural'da

Öncelikle XIX. asrın son çeyreğine kadar eğitim için Buhara'ya giden Tatar öğrenciler Çağatayca kitapları İdil-Ural'a getirir. Bunlar Rabguzi'nin *Kıyasü'l Enbiya*, Süleyman Bakırgani'nin (ö.1186) *Hâkim Ata Kitabı*, *Bakırgan Kitabı*, *Ahir Zamanve Hazret-i Meryem Kitabı*, Ahmet Yesevi'nin (ö.1166) *Divan-ı Hikmet*, Sufi Allahyar'ın (1630-1723) *Sebbatü'l-Âcizîn* kitabı ve *Mahzenü'l-Esrâr*, *Revnâkü'l-İslam*, *Kesik Baş*, *Yusuf Kitabı* gibi dinîve tasavvufî eserlerdir. Çağatay edebiyatından İdil-Ural bölgesine gelen ve medreselere girmediği hâlde halk

⁵³ “Rus Misyonerlerinden Müteveffa İlminski'nin Mektubu”, **Tearüf-i Müslimin**, 1328, Cilt:1, Sayı:24, s.397.

⁵⁴ **Üzbekistanning Yangı Tarihi-1, Türkistan Çar Rasiyası Mustamlakaçılığı Davrida**, Taşkent, Şark Naşriyatı-Matbaa Kontserni Baş Tahririyyatı, 2000, s.263.

⁵⁵ Mirkasım Gosmanov, **Kavriy Kalem Ezinnen**, Kazan, Tatarstan Kitap Neşriyyatı, 1994, s.86.

⁵⁶ Rızaeddin Fehreddinev, Bolgar ve Kazan Törkleri, **a.g.e.**, s.238.

tarafından “hikâyet kitabı” olarak okunagelen dünyevî tek edebî eser *Seyfî'l-Mülük*'tür.⁵⁷

Osmanlıca eserlerin ise İdil-Ural bölgesine taşınması genellikle Tatar hacılar sayesinde olur. Ubeydullah Aziz'e göre Tatarlar için gerçek edebi azık olan edebî eserler, Tatarlar arasına Karadeniz'in karşı kıyısındaki Osmanlı kardeşlerinden gelmiştir. Gelibolulu Muhammet Çelebi'nin (ö.1451) *Muhammediye*'sinin köylerdeki Tatar kızları tarafından ezgi halinde söylenmesine kadar *Muhammediye* bütün toplum katmanları tarafından okunmaktadır.⁵⁸ Yazma halinde halk arasında yaygınlaşmış olan *Muhammediye*, müsteşrik A. K. Kazım Beg (1802-1871) tarafından ilk defa 1845'te Kazan'da bastırılır.⁵⁹ Rızaettin Fahrettin'in ifadesine göre Tatarlar arasında okumak için Türkçe bir eserin olmadığı bu dönemde *Muhammediye*'nin bastırılmış olması Türkçe okuyacaklar için pek güzel bir lokma hazırlanıp verilmiş olur.⁶⁰ Daha sonra defalarca basılmış olan *Muhammediye*'nin 1891'deki baskısı daha özenli bir baskıdır. Türk-Tatar edebiyat ilişkileri bağlamında günümüz Tatar ilim adamları *Muhammediye*'yle ilgili değerli çalışmalar da yapmışlardır.⁶¹

Seyit Battal, *Sarı Saltuk*, *Kan Kalesi* gibi savaş kitapları; *Kırk Vezir*, *Hatem-i Tâî*, *Tûtinâme*, *Köroğlu*, *Kıssa-i Tahir ile Zühre* ve *Ebu Ali Sina* gibi hikâye ve kıssalar; *Letâif-i Hoca Nasreddin* gibi eserler Tatar halkı arasında oldukça yaygınlaşmıştır.⁶² *Letâif-i Hoca Nasreddin*'in 1845'te Kazan'da bir baskısı da yapılır.

Bu kitaplarla birlikte Osmanlıca dinîve ilmî kitapların da Tatarlar arasında yaygınlaştığı görülür. *Tercüme-i Tarikât-ı Muhammediye*, *Pirguli*, *Risale-i Ebussud Efendi* ve *Altı Barmak* kitapları bunlardandır. Mehmet Birgivi'nin (ö.1573) *Risale-i Birgivi* adlı ilmihal kitabı Tatarlar arasında *Pirguli* kitabı olarak adlandırılmış ve bu bölgede oldukça erken bir dönemde İstanbul'daki ilk baskısından bir yıl sonra

---

⁵⁷ U. Aziz; Ali Rahim, **Tatar Edebiyatı Tarihi Burunğı Devir, Birinci Cild İkinci Bulek**, Kazan, Tataristan Cumhuriyetinin Devlet Neşriyatı, 1923, 75-167.

⁵⁸U. Aziz; Ali Rahim, **a.g.e.**, 75.

⁵⁹U. Aziz; Ali Rahim, **a.g.e.**, 177.

⁶⁰ Rızaddin Fahreddin, “Kazım Beg”, **Şura**, 1917, No:11, s.241.

⁶¹ İ. R. Möhemmetov, **Tatar-Türk Edebî Bağlanışları Yassılığında “Möhemmediye” Kitabı**, Kazan, TFAnıng Ş. Mercani İsimindegi Tarih İnstitutu, 2007.

⁶²**Tatar Edebiyatı Tarihi 2. Tam**, Kazan, Tatarstan Kitap Neşriyatı, 1985, s.96.

1802’de basılmıştır. *Altıparmak*, Üsküplü Mehmet Çıkrıkçızade’nin (ö.1653) dini ve tarihî kitabıdır. Bu eser Rabguzi’nin *Kısâsü’l-Enbiya*’sı gibi bir kitap olmakla birlikte daha çok Hazret-i Muhammed’in hayatını anlatmaktadır. İlk baskısı 1840’ta İstanbul’da yapılan bu kitabın 1861’de de Kazan baskısı yapılmıştır. Erzurumlu İbrahim Hakkı’nın (ö.1780) *Marifetname*’si de 1895’te kısaltılarak bu bölgede bastırılan kitaplart arasındadır. Osmanlıca kitaplardan sadece *Muhammediye* ve *Pirguli*’nin Tatar medreselerine girdiği görülür.⁶³

Osmanlı coğrafyasındaki şiir türü eserlerden Âşık Paşa’nın (1271-1332) *Garibname*’sinin bu bölgede oldukça çok yazmasına raslanır. Süleyman Çelebi’nin (ö.1421) *Mevlid*’inin Kazan’da baskıları yapılmıştır.⁶⁴Bölgede Fuzuli şiirlerinin yazmalarına da rastlanılmaktadır.⁶⁵

Medreselerde kullanılmak üzere bazı Arapça kitapların basımına devlet sansür ettikten sonra izin vermektedir. Dışarıda basılıp Rusya’ya sokulması serbest olan kitapların listesi devlet tarafından açıklanır. *Tercüman* gazetesinin 1896 yılındaki bir sayısında kısa bir bilgilendirmeden sonra kitap listeleri verir. O kısa not şöyledir: “Memâlik-i ecnebiyyede neşredilmiş ders kitaplarından Rusya’da Müslüman mekteplerinde ve medreselerinde istimalle maarif nezareti canibinden ruhsat verilmiş kitap isimleridir.”⁶⁶

İstanbul merkezli dinî-tasavvufî kitaplar Kazan’da da basılır. Ziyaettin Gümüşhanevi’nin *Râmuzu’l-Ehadis* adlı kitabı 1889’da Şemsettin Hüseyin Kazani tarafından Abdülhalik Orazov’un maddî desteğiyle Petersburg’da bastırılır.⁶⁷ Yine Ziyaettin Gümüşhanevi’nin *Necâtü’l-Gafilîn* adlı eseri 1897’de Muhammetcan ve Şerifcan Kerimilerin masrafiyla Kazan’da bastırılmıştır.⁶⁸

⁶³U. Aziz; Ali Rahim, **a.g.e.**, 169-240.

⁶⁴Tatar Edebiyatı Tarihi 2. Tam,**a.g.e.**, s.43.

⁶⁵Mirkasıym Gosmanov, **a.g.e.**, s.118.

⁶⁶“Defter-i Kütüp” **Tercüman**, 7 Yanver 1896, No:1, s.2.

⁶⁷ Ahmed Ziyaüddin Gümüşhanevi, **Râmuzu’l-Ehadis**, Petersburg, 1889, s.472.

⁶⁸ Ahmed Ziyaüddin Gümüşhanevi, **Necâtü’l-Gafilîn**, Kazan, 1897, s.140.

Bireysel teşebbüslerle bastırılan bu tür kitapların girişinde, kitap satan anlamında “kitab-fürüş” veya “dua-yı hayr ümit edip” ifadelerinin yer aldığı görülmektedir.

1.2.2.Müteferrika Baskısı Kitaplar İdil-Ural’da

1727’den itibaren matbaanın İstanbul’da kullanılmaya başlaması ve İbrahim Müteferrika’nın (1670-1747) ilk bastığı kitaplar da İdil-Ural’da görünmeye başlar. 1729’da iki cilt halinde basılmış olan *Vankulu Lüğatı*’nın Orenburg Dinî Nezaretinin ikinci müftüsü Abdüsselam bin Abdurahim (ö.1840) tarafından 1833’te bir dostundan ariyet olarak alınıp incelendiği bilgisi kayıtlarda yer alır. Müftü, Kazanlı İbrahim HUCAŞOĞLU Nur Muhammet Muhtesib’e yazdığı mektubunda fiyatı yirmi ruble veya daha fazla da olsa bu lügattan satın almak istediğini belirtir.⁶⁹1729 Müteferrika baskısı *Vankulu Lüğatı* ve yine 1732 baskısı *Cihannüma* gibi ilk Osmanlı matbu eserleri bugün bile hâlâ Kazan Üniversitesi Kütüphanesinde mevcuttur.⁷⁰ Rızaettin Fahrettin de öğrencilik yıllarında bu eserlerden oldukça istifade ettiğini “İbrahim Müteferrika” adlı makalesinde belirtmektedir.⁷¹

14 Kasım 1857 tarihinden itibaren Petesburg’daki Maarif Nezaretinde ve 15 Mart 1860’tan itibaren de Darülfünun’un El sine-i Şarkiye bölümünde Türkçe dersleri vermeye başlayan Hüseyin Feyzhanov (1821-1966) İstanbul baskısı pek çok tarih ve biyografi kitaplarına ilgi gösterir. Hocası Şahabettin Mercani için kitaplar satın alır. İlk Osmanlı vakanüvisti Naima’nın (1655-1716) *Tarih-i Nâima*’sını Petersburg’da satın alarak Kazan’a gönderir. Raşit Mehmet’in (1670-1735) *Tarih-i Raşid*’inin *Nâimâ Tarihine Zeyl*’inin Kııımlı Abdülhâkim Efendi’nin terekesinde bulunduğunu Mercani’ye mektubunda yazar.⁷² Petersburg’daki Osmanlı elçilik görevlileriyle yakın ilişki içinde olan Hüseyin Feyzhanov, elçilik görevlisi Binbaşı Tefvik Bey’e İstanbul’dan getirmesi için kitap listesi defteri verir. Hüseyin Feyzhanov, 1847’den itibaren Petersburg Üniversitesinin Arap Dili Kürsüsünde ekstra ordinaryüs

⁶⁹ Rızaeddin Bin Fahreddin, *Âsar*, Yedinci Cilt, Orenburg, Muhammed Fatih bin Gılmaov Matbaası, 1904, s.390.

⁷⁰Ebrar Kerimullin, “Birinci Tatar Kitapları”, *Kazan Utları*, 1967, Sayı: 5, s.134.; Kazan Üniversitesi Kütüphanesi, Kitap No:10421.

⁷¹Rızaeddin Fahreddin, “İbrahim Müteferrika”, *Şura*, 1913 Sayı:14, s.417-419.

⁷² “Hüseyin Feyzhani”, *Şura*, 1916, Sayı:14, s.330.

profesörü olan Mısırlı Muhammet Ayyad Tantavi'nin (1810-1861) yardımlarıyla üniversite kütüphanesi görevlisi Dimizan'ın kendisine vermediği kitaplara ulaşır. Şahabettin Mercani, *Müstefâdü'l-Ahbâr*'ında II. Katerina'nın Petersburg'daki kütüphaneden istediği kitabı alma ayrıcalığı tanıdığı Muhammet Emin Yarmuhammed Memiş Kazani adlı kişiden bahsetmesi,⁷³ Tatarların Rusya'daki kütüphanelerden istifade etmeleri için ancak çok özel izinlerin alınması gerektiğini göstermektedir. Hüseyin Feyzhani, Osmanlı elçilik görevlilerinden Kayserili Osman Bey'e Mehmet Münib Ayıntabi'nin (ö.1823) *Terceme-i Şerhu's-Siyerü'l-Kebir*'ini sipariş eder. Hüseyin Feyzhani, Şahabettin Mercani için *Coğrafya-yı Kebir*'i zor da olsa bulup gönderdiğini bir mektubunda yazar.⁷⁴ Hüseyin Feyzhani'nin, Kâtip Çelebi'nin (1609-1657) biyografik eseri *Keşfü'z-Zünun*'u kullandığı anlaşılmaktadır.⁷⁵ Feyzhani 1859'daki bir mektubunda, Mercani'ye bulunmayan bazı kitapların üç katı da olsa Londra'dan alırdabileceğini, Osmanlı kütüphanelerinin İngilizler tarafından basılan fihristlerini incelediğini ve yıllardır aradığı Cibriti'nin *Tabakât-ı Temîme* adlı eserin İstanbul'daki pek çok kütüphanede olduğunu, Akademi'nin kendisini İstanbul'a göndermeyi planladığını yazmaktadır.⁷⁶ Hüseyin Feyzhani, Şahabettin Mercani'ye yazdığı 1864'teki bir mektubunda Mercani'nin medresesindeki öğrencilerinin riyaziyat okumalarını tebrik ederek matematiğin de şerif bir ilim olduğunu belirtir.⁷⁷ Hüseyin Feyzhani, Ahmet Cevdet Paşa'nın tarihinin bölgedeki pek çok medresede okutulduğunu aynı mektuplarda dile getirir. Hüseyin Feyzhani Mısır'da Mehmet Ali Paşa'nın himayesinde Fransızcadan bir tıp kitabının tercüme edildiğini ve müsteşrik Kazım Beg'de bu kitabın bulunduğunu ve gerek olursa Kazım Beg'den bu kitabı alabileceğini belirtir.⁷⁸ Şahabettin Mercani'nin kitaplara ulaşma noktasındaki isteğini göstermesi noktasında misyoner İlminski'den bile kitap alıp incelediğini kaydetmek gerekir.⁷⁹ Rızaettin Fahrettin, Ahmet Hamdi Şirvani'nin (ö.1889) 1875'te İstanbul'da basılmış olan coğrafya kitabı *Nüzhetü'l-*

⁷³ Şehabeddin-i Mercani, *Müstefâdü'l-Ahbâr Fi Ahval-i Kazan ve Bulgar*, a.g.e., s.186.

⁷⁴ "Hüseyin Feyzhani", *Şura*, 1916, Sayı:14, s.331.

⁷⁵ Rızaeddin Bin Fahreddin, *Âsar*,14. Cüz, Orenburg, Kerimov Hüseyinov ve Şürekasının Paravay Matbaası, 1908, s.441.

⁷⁶ "Hüseyin Feyzhani", *Şura*, 1916, Sayı:15, s.353.

⁷⁷ "Hüseyin Feyzhani", *Şura*, 1916, Sayı:18, s.449.

⁷⁸ "Hüseyin Feyzhani", *Şura*, 1916, Sayı:16, s.354.

⁷⁹Rızaeddin Fehreddin, *Âsar*, III-IV. Tam, a.g.e.,s.459.

Büldan'ından dünyanın yuvarlaklığıyla ilgili bölümleri medresede öğrenciyken ilgiyle okuduklarını belirtir.⁸⁰ XIX. asrın ikinci döneminden itibaren İstanbul'dan İdil-Ural'a getirilen kitapların artık dini kitaplardan çok tarih, coğrafya ve fen bilimlerine doğru bir değişimin olduğu anlaşılmaktadır.

XIX. asırda özellikle hacca gidenlerin dönüşte alıp getirdiği İstanbul eserleri zamanla artmaya ve çeşitlenmeye başlar. Bunlar çoğunlukta dinî eserlerdir. Şeyh Zeynullah Resuli 1859'da yaptığı hac ziyareti dönüşünde İstanbul'dan o kadar çok kitap alır. Parası kalmaması üzerine vatanına gidebilmek için bazı kitapları tekrar satmak mecburiyetinde kalır.⁸¹ İstanbul'da okumaya gelen öğrenciler geri dönerken sandıklar dolusu her türlü ve özellikle de edebî kitaplarla dönmüştür. 1896'da Mülkiye'yi bitiren Fatih Kerimi iki sandık kitapla geri döner. Şakir Remiyev'le Avrupa gezisinden dönerken İstanbul'dan bir sandık kitapla geldiklerini Fatih Kerimi seyahatnamesinde yazmaktadır.⁸² Nimetullah Hacı gibi zengin tüccarların İstanbul ve Mısır'dan aldıkları ve topladıkları kitaplarla Sibiry'a'nın doğusundaki Tümen'e bağlı Uluğ Mançıl köyüne kadar bölgede vakıf kütüphaneleri kurulmaya başlar.⁸³

1.3.Osmanlıca Klasik Halk Hikâyelerinden Yapılan Tercümeleler

Osmanlı coğrafyasında olduğu gibi İdil-Ural bölgesinde de Batılı edebî türlerden hikâyeye ve romandan önce doğu klasiklerinden ahlak ve hikmet içerikli hikâyet ve kıssalar halk katmanları tarafından yaygın olarak okunmaktadır. Önceleri yazma olarak Tatarlar arasında yaygınlaşan Osmanlıca Doğu klasiklerinin daha sonra bölgede baskıları yapılmaya başlanır. Osmanlıca nüshalardaki Arapça ve Farsça kelimelerin çokluğu nedeniyle bu eserler Tatarcaleştirilerek daha geniş halk kitlelerine ulaştırılır. *Tûtinâme*, *Kırk Vezir*, *Hatem-i Tâî*, *Ebu Ali Sina*, *Kelile ve Dimne* ve *Kâbusnâme* gibi kıssa kitapları Osmanlı nüshalarından Tatarcaya tercüme edilir.⁸⁴

⁸⁰ **Rızaeddin Fehrettdin**, Kazan, Ruhiyat Neşriyatı, 1999, s.21.

⁸¹ Şeyh Zeynullah Hazretning Tercüme-i Hali, **a.g.e.**, s.20.

⁸² Fatih Kerimi, **Avrupa Seyahatnamesi**, Haz. Fazıl Gökçe, İstanbul, Çağrı Yayınları, 2001, s.136.

⁸³ Rızaeddin Fahreddin, "Nimetullah Hacı", **Şura**, 1913, No:18, s.545.

⁸⁴ U. Aziz; Ali Rahim, **Tatar Edebiyatı Tarihi, Birinci Cilt Buringı Devr**, Kazan, Tatarstan Cumhuriyetinin Devlet Neşriyatı, 1922, s.210.

Türk edebiyatından Tatarcaya yapılan ilk hikâye ve roman tercümeleri 1898’lerde başlar. Bu ilk Tatar romanı *Hüsameddin Mulla*’dan on iki yıl sonradır. Dünyevî eser olarak görülen roman ve hikâyelerden önce Osmanlıcadan Şark klasikleri türündeki hikâyeler tercüme edilmiştir. Rahmetullah Emirhan, Kayyum Nasiri, Hüseyin Feyzhani, Şahabettin Rahmetullin, Abdülalam Feyzhani⁸⁵ ve Fatih Halidi bu ilk tercümeleri yapan şahsiyetlerin başlıcalarıdır.

1.3.1.Rahmetullah Emirhan Tercümeleri

Kazan şehir yönetiminde tercüman olarak çalışan Rahmetullah Emirhan (1805-1876), hiçbir Tatarca eserin yayınlanmadığı bir dönemde Osmanlı coğrafyası nesir eserlerini Tatarcalılaştırarak, Tatarcanın matbaada nefes almasını sağlar. *Ebu Ali Sina* (1839), *Letâif-i Hoca Nasreddin* (1846), *Hikmetli Tûti Hikâyeti* (1851), *Tarikât-ı Muhammediye* (1849) İbrahim Hakkı’nın (1703-1783) *Marifetname*’si, Rahmetullah Emirhan sayesinde matbaada bastırılır. Rahmetullah Emirhan’ın *Hikmetli Tûti* kitabında “Hıristiyanlar puta tapıcılarıdır” cümlesini kullandığı için Hıristiyanlığı küçültücü ifadelerle aşağılamakla suçlanır ve 1853’ten itibaren kitap yayınlaması yasaklanır. Kazan şehir idaresinde tercüman olarak çalışan Rahmetullah Emirhan bu olaydan sonra 25 yıl ortalıktan kaybolur. 1830-1860’lı yıllar Tatar medenî ve edebî hayatında bir yönüyle Kayyum Nasiri’nin habercisi olan Rahmetullah Emirhan yıllarıdır⁸⁶.

1.3.2.Kayyum Nasiri Tercümeleri

Tatarca üzerinde en çok ısrar eden Kayyum Nasiri’dir. (1825-1902) Osmanlıcadan pek çok kitabın tercümesini de o yapar. İdil-Ural bölgesinde ilmin halka inmesi için uğraşan en önemli kişilerin başında Kayyum Nasiri gelmektedir. Buhara usulüne göre Arapçanın bile Farsça üzerinden öğrenildiği İdil-Ural’da Tatarcaya itibar kazandıran Kayyum Nasiri, bu yolda ilk çalışmaları yapan kişi olur.

⁸⁵Tatar Edebiyatı Tarihi 2. Tam, Kazan, Tatarstan Kitap Neşriyatı, 1985, s.255.

⁸⁶ M. Gaynitdin, “Yangarış Tarihinnan”, *Din ve Edep*, Noyabr 2008, s.15-19.

Kayyum Nasiri 1868'de *Kırk Vezir* adlı Hint menşeli ve bütün Doğu-İslam dünyasında meşhur olan hikâyeyi Osmanlıcadan 160 sayfa olarak tercüme eder.⁸⁷ Kayyum Nasiri, 1873'te Kazan'daki Rus-Tatar mektebinde Friedrich Wilhelm Radlov'un (1837-1918) teklifi üzerine Tatarca derslerine girmeye başlar. Derslerde *Kırk Vezir* hikâyesini okutan Kayyum Nasiri Radlov'la derste okutulacak kitap meselesinden dolayı anlaşılamaz ve işi bırakır.⁸⁸ *Kırk Vezir* kitabının XX. asır başına kadar İdil-Ural bölgesinde sekiz defa basılmış olması onun Tatar halkı tarafından sevilerek okunduğunu göstermektedir.⁸⁹

Kayyum Nasiri 1872'de *Ebu Ali Sina* adlı şark kıssasını Osmanlıcadan Tatarcaya aktarır. Aslında bu eser 1864'te Kazan'da yayınlanmıştır. Kayyum Nasiri 1872'de yayınladığı tercümenin başında asıl Osmanlıca nüshanın Arapça ve Farsça kelimelerle dolu olduğu için halka daha anlaşılır olması adına bu tercüme yapıldığını söyler. Kayyum Nasiri'nin yayına hazırladığı *Ebu Ali Sina* Kazan'da üç defa basılır.⁹⁰

Kayyum Nasiri 1880'de ahlak ve siyaset kitabı olan *Kâbusnâme*'yi Osmanlıcadan Tatarcaya tercüme eder. Kitap Kazan'da 1882'de Üniversite Matbaası'nda basılır.⁹¹ Türkçeye Farsçadan pek çok çevirisi olan *Kâbusnâme*'nin en tanınmış çevirisi Mercimek Ahmet tarafından II. Murat zamanında 1431-1432'de yapılmış olan tercümedir. 1705'te Nazmizade Hüseyin Murtaza, Mercimek Ahmet'in tercümesini zamanının diline tekrar uyarlar. Tatar araştırmacıları, Kayyum Nasiri *Kâbusnâme*'yi Nazmizade'nin nüshasından tercüme ettiği düşüncesindedirler. Kayyum Nasiri *Kabusnâme*'nin başında şunları söylemektedir:

“İşbu *Kâbusnâme* kitabı evvel başta Farisî dili üzerine tasnif kılınıp Osmanlı halkından Nazmizade Efendi ve gayrıları Osmanlı dili üzere tercüme etmiş olsalar da Rus memleketinin Müslümanları için dili ağır olduğundan fehimlemek müşkül

⁸⁷ Abdülkayyum Abdülnasıroğlu, *Kırk Vezir Kıssası*, Kazan, Kazan Üniversitesi Matbaası, 1891.

⁸⁸ Kayyum Nasiri *Mecmuası*, Kazan, T. S. S. C. Devlet Neşriyatı, 1922, s.28.

⁸⁹ U. Aziz; Ali Rahim, *a.g.e.*, s.225.

⁹⁰ Kayyum Nasiri *Mecmuası*, *a.g.e.*, s.64.

⁹¹ Abdülkayyum Molla Abdülnasıroğlu, *Kâbusnâme*, Kazan, Kazan Üniversitesi Matbaası, 1882.

olduğu cihetinden ilmim ihata ettiği kadar sa'y ve içtihat sarf edip Osmanlı dilinden öz dilimize tercümesine şüru' kıldım.”⁹²

Kayyum Nasiri'nin *Kâbusnâme* tercümesi, Rus müsteşrik Olga Siminovna Lebedeva (Gülzar Hanım) (1854- ?) tarafından 1886'da Rusçaya tercüme edilerek Kazan'da bastırılır.⁹³

1.3.3. Abdülalâam Feyzhanoglu Tercümeleri

Hüseyin Feyzhani'nin kardeşi Abdülalâam Feyzhanoglu (1850-1910) 1887'de *Tûtinâme*'yi Osmanlıcadan tercüme ederek Kazan'da 168 sayfa olarak kendi haracatıyla bastırır. ⁹⁴ Kitabın ikinci baskısı 1875'ten beri Kazan'da kitap ticareti yapan Kerimovların haracatıyla 1892'de yapılır.⁹⁵ Abdülalâam Feyzhanoglu kitabın girişinde şu açıklamaları yapar:

“Ben fakir serapa taksir Abdülalâam Feyzhanoglu Kazan vilayetimizdeki kullanılmakta olan *Tûtinâme* kitabını Osmanlı Türkleri dilinde görüp ve o dili bizim halkımızın anlaması müşkil olduğundan bütün dert ehli okuyup faydalansın diye mezkûr Osmanlı Türkleri dilinden öz Tatar dilimize tercüme ettim.”⁹⁶

XX. asır başı Tatar edebiyatı tarihçisi Ubeydullah Aziz'e göre Abdülalâam Feyzhanoglu'nun Osmanlıcadan tercüme ettiği *Tûtinâme*, Sarı Abdullah Efendi'nin (1584-1661) nüshası esasında yapılmıştır.⁹⁷ Abdülalâam Feyzhanoglu, *Kelile ve Dimne* adlı eserin bir bölümünü 1889'da yayınlamıştır. Bu eser 1899'da 256 sayfa olarak Kazan'da tekrar yayınlanır.⁹⁸

1.3.4. Fatih Halidi Tercümeleri

Bin Bir Gece adlı eser altı cilt halinde 1897-1899 yılları arasında Fatih Halidi (1850-1923) tarafından tercüme edilir. Kitabın ilk cildi “Bu *Bin Bir Gece* kitabını

⁹² Abdülkayyum Molla Abdunasıroğlu, **a.g.e.**, s.2.

⁹³ İ. Ü. Türkiyat Enstitüsü Kütüphanesi, No:K.3044.

⁹⁴ Abdülalâam Feyzhanoglu, **Tûtinâme Kitabı**, Kazan, Kazan Üniversitesi Matbaası, 1887.

⁹⁵ Abdülalâam Feyzhanoglu, **Tûtinâme Kitabı**, Kazan, Kazan Üniversitesi Matbaası, 1892.

⁹⁶ Abdülalâam Feyzhanoglu, **a.g.e.**, s.2.

⁹⁷ U. Aziz; Ali Rahim, **a.g.e.**, s.212.

⁹⁸ Tatar Edebiyatı Tarihi 2. Tam, **a.g.e.**, s.255. ; İsmegiyl Remi; Reis Davtov, **Edebi Sûzlik**, Kazan, Tatarstan Kitap Neşriyatı, 2001, s.270.

tercüme ettim Osmanlı Türkî dilinden Rusyadaki Müslümanların Türkî diline Fatih Molla Hamadoğlu Halidi” ifadeleriyle yayınlanır.⁹⁹ Fatih Halidi bu tercümeyle Osmanlı muharriri Ahmet Nazif Efendi’nin (ö.1858) 1851’de yayınlanan altı ciltlik tercümesinden yarar.¹⁰⁰ Türkolog Nikolay Fedoroviç Katanov (1862-1922) eser yayımlandıktan sonra Fatih Halidi’nin kendi tercümesinde pek çok Türkçe sözcüğü kullandığını belirterek tenkit eder.¹⁰¹ Cemalettin Velidi, Fatih Halidi’nin Osmanlı Türkçesinden daha pek çok eseri tercüme ettiğini belirtir.¹⁰² Araştırmacılar Fatih Halidi’nin 1908’de yayınladığı *Leyla ve Mecnun Hikâyesi*’ni, Fuzuli’nin eserinden tercüme ettiğini kaydeder.¹⁰³ Fatih Halidi tercümesindeki *Bin Bir Gündüz* adlı eser de üç cilt halinde 1903-1904 yıllarında Kazan’da basılır.

Kayyum Nasiri, Şahabettin Rahmetullin ve Fatih Halidi gibi Tatar yazarları zamanında usûl-i cedîde akımına dahil olmadan yayınladıkları hikâye ve kıssa kitaplarıyla Tatar halkını dua ve vaaz kitapları dairesinden geniş edebiyat meydanına taşımışlardır.¹⁰⁴

Cevdet Paşa’nın *Kısâs-ı Enbiyâ*’sı Mirza Abdullah el-Mahdum Kazani tarafından tercüme edilir. *Kısâs-ı Enbiyâ*’nın çocuklar için yapılan tercümesi, “Evlâd-ı vatana kolay olsun diye *Cevdet Tarihi*’nden Kazan Türkisine geçirildi.” ifadeleriyle 1900 yılında Muhammet Şerif Musin ve Şemsettin bin Hüseyin vereselerinin haracatı ile Kazan’da basılır.

1.3.5.Halk Hikâyeleri ve Yeni Kitaplar

XIX. Asrın ikinci çeyreğinden itibaren bu tercümelemlerle beraber halk destanları *Tahir ve Zühre* (1879), *Boz Yiğit* (1874) gibi kitaplar yaygınlaşır. Rızaettin Fahrettin’e göre, *Boz Yiğit* ve *Seyfülmülük* gibi kitaplar ömür ve zaman öldüren kitaplardır. Rızaettin Fahrettin’e göre hüner ve marifete müteallik kitaplar

---

⁹⁹ Muhammed Fatih Molla Hamadoğlu Halidi, *Elfi Leyle ve Leyle*, Kazan, Tipo-Litografiya İmpiratorskavo Universiteta, 1897.

¹⁰⁰Zöfer Möhemmetşin, *Fatih Halidining İcat Mirası*, Kazan, Tang Zarya, 2001, s.35.

¹⁰¹ Zöfer Möhemmetşin, *a.g.e.*, s.34.

¹⁰²Jamal Velidi, Kazan, Jın Neşriyatı, 2010, s.419.

¹⁰³Zöfer Möhemmetşin, *a.g.e.*, s.42.

¹⁰⁴Jamal Velidi, *a.g.e.*, s.420.

pek çoktur, onları okumak lazımdır.”¹⁰⁵ Aslında *Tahir ve Zühre* ve *Bozyiğit* gibi halk hikâyeleri XX. yüzyıl başında Osmanlı üçüncü sınıf okurları tarafından da okunmaktadır.¹⁰⁶

Rızaettin Fahrettin İdil-Ural bölgesinde roman ve hikâyelerin olmadığı dönemde edebî eser olarak *İsmail Seyahati* adlı kitabın edebî eser olarak okunduğunu belirtir. Musa Bigi, medreselerde okuyan büyük öğrencilerin cuma akşamları yaptıkları gönül eğlendirici gecelerdeki söyledikleri dörtlükleri edebiyata dahil eder. *Tercüman*'ın medreselere girmeye başlamasıyla öğrenciler arasında roman türü yaygınlık kazanır.

Fatih Kerimi'ye göre İdil-Ural bölgesinde *Bozyiğit*, *Seyfü'l-mülük*, *Tahir ile Zühre*, *Kesikbaş* kitaplarına o kadar doyulmuştur ki artık bu tür kitaplar okunmamaktadır. Fatih Kerimi yeni dönemde yazılmış olan aşağıdaki kitapları sıralamakta ve bu kitapların halk tarafından ilgiyle okunmakta olduğunu belirtmektedir. Adı geçen kitaplar çoğunlukla ilk Tatar roman ve hikâyelerdir. Fatih Kerimi okunmaya başlanan yeni kitaplar şunlardır:

“*Hüsameddin Munla*, *Güzel Kız Hatice*, *Günâh-ı Kebâir*, *Selime*, *Çoban Kız*, *Nadanlık*, *Nenke Can Hanım*, *Bahçesaray Çeşmesi*, *Bahadır İle Suna*, *Gelinler Hamâili*, *Kitâbü'l-İtibâr*, *Muharrikü'l-Efkâr*, *Esmâ*, *Mülâhaza*, *Basiret Hikmet ve Heyet-i Cedîde*, *Tarih-i İntişâr-ı İslam*, *Meşhur Hatunlar*, *Yer risalesi*.¹⁰⁷

1.4. Tatar Modernleşmesinde İstanbul'dan Etkilenen Öncüler

1.4.1. Şahabettin Mercani (1818-1889)

Şahabettin Mercani, İdil-Ural bölgesinde tarihçiliği ve dinîkimliğiyle değişimin ilk habercisidir. Kendinden önce koyulmuş olan içtihat kararlarını yazdığı kitaplarla değiştiren Mercani, o güne kadar hiç yazılmamış olan bir tarihi de yazarak hem dinîbir yenileyici hem de millî bir tarihçi olarak XIX. asırda İdil-Ural bölgesinin etkileyen tartışmasız en önemli düşünürüdür. Kazan bölgesinin Buhara'da okuyan en

¹⁰⁵ Rızaeddin Fahreddin, *Kitabü'l-İtibâr*, Kazan, 1888, s.30.

¹⁰⁶ Mustafa Nihat Özön, *Türkçede Roman*, 2. Baskı, İstanbul, İletişim Yayınları, 2009, s.138.

¹⁰⁷ Muhammed Fatih El-Kerimi, *Andan Bundan*, Orenburg, Kerimov Hüseyinov ve Şürekası Matbaası, 1907, s.8.

yetkin kişisi olan Mercani, Buhara medreselerine getirdiği eleştirilerle, çok eski dönemlerden beri Buhara'ya okumaya giden Tatarların İstanbul'a yönelmelerini sağlar. Buhara'da okumuş olan babası Bahaettin, Şehabettin Mercani'yi 1838'da Buhara'ya okumaya gönderirken¹⁰⁸ Şehabettin Mercan ise başta kendi oğlu Burhanettin¹⁰⁹ olmak üzere, öğrencilerini 1868'den itibaren İstanbul ve Mısır'a göndererek,¹¹⁰ eğitimdeki geleneği kırar ve eğitime yeni bir yön verir. Dinî ilimlerdeki otoritesi ve karizmatik kişiliğiyle, kendi öğrencileri başta olmak üzere, bölgedeki Tatar zenginlerine ve imamlara olan etkisi sayesinde cedit hareketinden önce İdil-Ural bölgesindeki zihniyet değişikliğini sağlayan ve bir nevi ceditçiliğe zemin hazırlayan kişi Şahabettin Mercani olur.

Şahabettin Mercani'nin otorite ve şahıs merkezli geleneksel tarikat şeyhlerinden farklı olarak yazdığı Arapça kitaplarla metin-merkezli bir ulema olması sebebiyle hayattayken tanınırlığı İstanbul, Arap dünyası, Hindistan ve İngiltere'ye kadar ulaşır. Etkisini kendisinden sonra da Tatar toplumunda devam ettirir.

Devrinde, Şeyh Zeynullah Resuli hariç,¹¹¹ ileri gelen şeyhler ve çağdaşları tarafından kabullenilmeyen ve suçlamalarla karşılaşan Şehabettin Mercani, yazdığı kitapları ve yetiştirdiği öğrencileri sayesinde ölümünden sonra daha geniş kitleler tarafından kabullenilir. Daha geniş bir coğrafyada bilinirliği ve saygınlığı artar.

1.4.1.1. Buhara'dan Sultan'ın Yurdu İstanbul'a Doğru

XIX. asırda İslam dünyasındaki yenileşme hareketleri, özellikle hilafet merkezi İstanbul'daki değişimler, 1552'den beri Rus egemenliğindeki İdil-Ural Tatarlarına etkisini öncelikle din adamlarında zihniyet değişiklikleriyle kendini bireysel olarak gösterir. Tatar coğrafyasında Şark'tan Garb'a yönelişin zihni hazırlayıcıları, başlarında Buhara ulemasının taktığı büyük sarıklarıyla Abdünnasır Kursavi (1771-1812) ve Şahabettin Mercani'dir. Şahabettin Mercani, dünyaya "Sart gözü" ve "Buhara gözlüğü"yle bakan bütün İdil-Ural bölgesini, taklit

---

¹⁰⁸Mercani, a.g.e., s.27.

¹⁰⁹Rızaeddin Fehreddin, Âsar III-IV. Tam, a.g.e., s.195.

¹¹⁰Mercani, a.g.e., s.40.

¹¹¹Şeyh Zeynullah Hazretning Tercüme-i Hâli, a.g.e., s.43.

boyunduruğundan kurtarıp zihinlerde tahkik ve tefekkür kıvılcımını yakar.¹¹² O “Köhne Buhara’dan yeni fikirler”le dönen kişidir.¹¹³ Buhara usulü eğitimi ıslaha teşebbüs etmese de oradan gelen kişiler için, “Deniz kadar geniş davaları, dağ kadar büyük sarıklarından başka bir şeyleri yok.”¹¹⁴ demesi, kendisinin de Buhara’da on bir yıl okuyup gelmiş bir kişi olarak önemlidir. İdil-Ural bölgesinde, XVIII. asrın ikinci yarısından XIX. asrın sonuna kadar Orta Asya’da okuyup gelen önemli şahsiyetlerin altmış altısının ismini, Rızaettin Fahrettin’in, *Âsar*’ında zikreder.¹¹⁵

Mercani’nin, *Mukaddime-i Vefiyâtü’l-Eslâf*’ın girişinde yazdığına göre, Abdulkayyum Kursavi, hicri on üçüncü asrın müceddididir.¹¹⁶ Aynı şeyi bölgenin önde gelen Nakşibendi Şeyhi Zeynullah Resuli, Mercani için de söyler.¹¹⁷ İslam dünyası için değilse de Rusya bölgesi için onlar birer müceddittir.¹¹⁸ Tatar bölgesinde asrın yenileyicileri olarak görülen bu her iki isim de Buhara medreselerinde okumuştur. Kursavi’nin Taftazani’nin *Akâid-i Neseft*’ine yazdığı *Şerh*’iyle Mercani’yi etkilemesi, Mercani’nin de yazdığı eserleri ve yetiştirdiği öğrencileriyle Tatar toplumunu fikri planda etkilemesi bir “intibah devri”ni başlatır ve sonrasında usûl-i cedîdin yolunu açar. Cemalettin Velidi, 1860’larda İdil-Ural bölgesinde başlayan ve “intibah” terimiyle ifade ettiği bu uyanışın tek bir kişiye mâledilemeyeceğini, bunun bir milletin eseri olduğunu belirttikten sonra bu değişimin en önemli şahsiyeti olarak Şahabettin Mercani’yi birinci sıraya koyar.¹¹⁹

Mercani’nin ilk defa olmak üzere Türkî dilde bir tarih kitabı yazmış olması, millî “intibah”ın başlaması anlamına gelir. Cemalettin Velidi, Türk edebiyatında İbrahim Şinasi ve Namık Kemal arasındaki ilişkiye benzer bir ilişkiyi, Kursavi ve Mercani arasında görür ve “Kursavi’yi Şinasi’ye benzetirsek, Mercani onun Kemal Beyi’dir.”¹²⁰ der. Yenileşme Dönemi Türk Edebiyatı’nın başında bulunan bu iki

---

¹¹²Cemaleddin Velidi, **a.g.e.**, s.44.

¹¹³Abdullah Battal-Taymas, *Kazan Türkleri*, **a.g.e.**, s.128.

¹¹⁴Cemaleddin Velidi, **a.g.e.**, s.45.

¹¹⁵Abdurrahman Sadi, **a.g.e.**, s.14.

¹¹⁶ Cemaleddin Velidi, “Mercani”, **Vakit**, 18 April 1914, No:1464.

¹¹⁷Mercani, **a.g.e.**, s.625.

¹¹⁸Cemaleddin Velidi, **a.g.e.**, s.43.

¹¹⁹ Cemaleddin Velidi, **a.g.e.**, s.39.

¹²⁰ Cemaleddin Velidi, “Mercani”, **Vakit**, 18 April 1914, No:1464. ; **Jamal Velidi**, *Kazan, Jim Neşriyatı*, 2010, s.296-303’te yer alan bu makalede, Türk yazarları Şinasi ve Kemal Bey (Namık

yazarı, henüz her şeyin din ekseninde döndüğü İdil-Ural bölgesinde dinî şahsiyetler ekseninde karşılaştırılması çok normaldir. Şahabettin Mercani'nin ilk defa olmak üzere, Türkçe olarak oldukça hacimli bir tarih kitabı yazmış olması, mücedditliği ve tarihçiliğinin yanında edebiyatçı olarak da görülmesine yol açar.¹²¹ Gaspıralı İsmail, 15 Temmuz 1888'de *Tercüman*'da yayınladığı “Kalem ve Edebiyat Gayretçileri” adlı makalesinde Şehabettin Mercani'nin adını zikreder.¹²²

Şahabettin Mercani, 28 Ağustos 1880'de hacca giderken eserlerinde “Sultanın yurdu”¹²³ dediği İstanbul'a ilk defa geldiğinde, İstanbul gazetelerinde onunla ilgili övücü haberler yayınlanır.¹²⁴ Bu hac seyahatinin anlatıldığı *Rihletü'l Mercani*'yi 1897'de yayına hazırlayan Rızaettin Fahrettin, İstanbul'da gazetelerde yayınlanan metni şu şekilde aktarır:

“Kazan ulemâ-yı benâmından Müftü Şahabettin Ahunt Efendi Hazretleri, Hicaz marifet-tirâze gitmek üzere bu defadır Âliyye gelerek Buhara dergâhı postnişini reşâd-ı tûla Şeyh Süleyman Efendi refakat ve delaletiyle zât-ı hazret fetva penahı ve vükela-yı fehham hazreti ile mülakat edip mazharü'l-tevfik olmuşlardır. Efendi mumâileyh şayeste-i ihtirâm bir zât-ı ale'l-kâdir olup sarf ve nahy, mantık ve kelam, maani ve fıkıh ve tezhîb-i ahlâk ve tevârih-i eslâfa dair otuz kadar Arabî şerh ve telifâtı olduğu ve bunlardan bazı muhakemât-ı âliyye tebriken nüshalar takdim eyledikleri istihbar olunmuştur.”¹²⁵

Mercani'nin İstanbul'da bu denli bilinmesinde, aslen Kazanlı olan ve ramazanda “huzur-ı şahane dersleri”nde Sultan Abdülaziz'in iltifatına mazhar olup dört beş yıl beklenilmesi gereken “müvessi-i Süleymaniye rütbesi”nden, hemen “hamise-i Süleymaniye rütbesi”ne terfi ettirilen Sait bin Hamit'in önemli katkıları olur.¹²⁶ Şahabettin Mercani, *Molla Celâl Haşiyesi*, *Şerh-i Akâid*, *Nazure* gibi eserlerini Sait bin Hamit vasıtasıyla Şeyhülislam Hasan Osman Fehmi'ye daha

---

Kemal) özel isim olarak değerlendirilmemiş ve okuma hatası yapılarak anlamsız bir mana çıkarılmıştır.

¹²¹Cemaleddin Velidi, **a.g.e.**, s.42.

¹²²Rızaeddin Fahreddin, “İsmail Beg Gasprinski”, *Şura*, 1914, No:23, s.707.

¹²³Şahabeddin-i Mercani, **a.g.e.**, s.199.

¹²⁴Rızaeddin Fehreddin, **a.g.e.**, s.497.

¹²⁵Şahabeddin Mercani, **a.g.e.**, s.3.

¹²⁶Rızaeddin Fehreddin, **a.g.e.**, s.497.

1872’de ulaştırmıştır.¹²⁷ *Molla Celâl Haşiyesi*’nin 1875’te İstanbul’da basılması¹²⁸ şeyhülislam sayesinde gerçekteşir. şehabettin Mercani, 1876’de talabe-i ulûm ayaklanması üzerine azledilip Medine’ye gönderilmiş olan Hasan Fehmi ile Medine’de görüşür. Bu *Hâşiye* 1899’da Matbaa-i Amire’de tekrar basılacaktır.¹²⁹

Bu, İdil-Ural bölgesi ulemasının hilafet merkezi İstanbul’da ilk defa kitap yayımlatma teşebbüsüdür. Daha sonra Kırımlı İsmail Gaspralı’nın *Avrupa Medeniyetine Bir Nazar-ı Muvâzene* (1885) ve Kazanlı Musa Akyığıtzade’nin *Avrupa Medeniyeti’nin Esasına Bir Nazar* (1897) adlı kitapları da İstanbul’da yayımlanır.

şahabettin Mercani İstanbul’a geldiğinde Rağıp Paşa, Ayasofya ve Hamidiye (Beyazıt) Kütüphanelerine uğrayıp kendisi için bazı notlar alır. Yanında getirdiğı kitaplarından Beyazıt Kütüphanesine hediye eder.¹³⁰

şahabettin Mercani, İstanbul’a geldiğinde Kazan tüccarlarından İşhak Hacı Apanay’ın Nur-ı Osmaniye’de alacağı tekkeyi görür ve ona almasını teşvik eder. Alınan tekke bundan sonra Kazanlılar Tekkesi olarak anılmaya başlanır.¹³¹

1.4.1.2. Ahmet Cevdet Paşa ve Münif Paşa’yla Görüşmesi

şehabettin Mercani, hacca giderken on iki gün kaldığı İstanbul’da pek çok ulema ve tarikat şeyhiyle görüşür. Mercani’yi ayrıcalıklı kılan bir özellik de, onun İstanbul’da Osmanlı devlet bürokrasisinin hemen tamamına yakınıyla görüşmüş olmasıdır. Devrin şeyhülislamı Ahmet Esat Efendi, Hariciye Nazırı Saffet Paşa, Adliye Nazırı Cevdet Paşa ve yeni istifa ettirilmiş olan Maarif Nazırı Münif Paşa’yla tek tek görüşür.¹³² Bu sırada İstanbul’da bulunan Abdurreşit İbrahim, Mercani’nin Fazıl Paşa’yla da görüştüğünü kaydeder.¹³³

¹²⁷Rızaeddin Fehreddin, **a.g.e.**, s.497.

¹²⁸řehabeddin-i Mercani, **a.g.e.**, s.289.

¹²⁹Beyazıt Devlet Kütüphanesi, No: 0.25122/3.

¹³⁰Mercani, **a.g.e.**, s.137.

¹³¹Mercani, **a.g.e.**, s.137.

¹³²řehabeddin Mercani, **a.g.e.**, s.5.

¹³³Mercani, **a.g.e.**, s.440.

Hatta hac dönüşünde Şeyhülislam Ahmet Esat Efendi, Mercani'yi Sultan II. Abdülhamit'le görüştürmek ister. Fakat bunun için Mercani İstanbul'da bir gün daha kalarak yol arkadaşlarından ayrılmayı uygun bulmaz. Bundan dolayı Şahabettin Mercani ve Sultan II. Abdülhamit görüşmesi gerçekleşmez.¹³⁴

Şahabettin Mercani hacca giderken Türk edebiyatında “yeniliğin üç büyük muharriri”¹³⁵ olarak nitelendirilen Ahmet Cevdet Paşa ve Münif Paşalarla İstanbul'da görüşür. Tarihe olan ilgisi sebebiyle Petersburg'daki öğrencisi Hüseyin Feyzhani'ye 1859'da *Nâimâ Tarihi*'ni aldirttığı¹³⁶ ve Cevdet Paşa'nın bizzat kendisi *Tarih-i Cevdet*'i, Şehabettin Mercani'ye gönderdiği bilinmektedir.¹³⁷ Şehabettin Mercani'nin *Müstafâdü'l-Ahbâr*'ında kullandığı dil ve üslup bu iki eser bağlamında değerlendirilmeye açıktır. Bu noktada misyoner ve müsteşrik Malov'un eserin dili konusundaki tenkitlerini hatırlamak yerinde olur.¹³⁸

Ahmet Cevdet Paşa, yazmakta olduğu *Tarih-i Cevdet*'in ilk üç cildini 1855'te Sultan II. Abdülhamit'e takdim ettikten sonra Süleymaniye rütbesine yükseltilir.¹³⁹ Hüseyin Feyzhani 1860'ta, Şehabettin Mercani'ye yazdığı bir mektubunda, *Tarih-i Cevdet*'i bulmanın zor olmayacağını çünkü Osmanlı medreselerinde bu kitabın okutulmakta olduğunu yazar. Hüseyin Feyzhani, aynı mektubunda Cevdet Paşa'nın Fuat Paşa'yla birlikte yazdıkları ilk Türkçe gramer kitabından bahsetmekte ve şunları söylemektedir:

“*Cevdet Tarihi*”ni artık teşhise hacet yok. Şimdi bütün medreselerde bunu okutuyorlarmış. Musannifi şimdi hayatta. 1849'da Petersburg şehrine sefaretle gelmiş. Sonra hariciye nazırı olup şimdi mazuldür. Sahib-i maarif olan Fuat Paşa ile müşareket üzerinde Türk dilinde nahv ve sarf tasnif etmişler. Bu eser Avrupa âlimleri nazarında Türk gramerinin efzali sayılır. Bu kitabın ahirinde, ‘Türk dili belagatında bir kitap tasnif kılmaya teşebbüs kıldık.’ demişler. Lâkin Fuat, umûr-ı

---

¹³⁴Mercani, a.g.e., s.138.

¹³⁵ Ahmet Hamdi Tanpınar, **19 uncu Asır Türk Edebiyatı Tarihi**, İstanbul, Çağlayan Kitabevi, 1985, s.159.

¹³⁶“Hüseyin Efendi Feyzhani”, **Şura**, 1916, Sayı:14, s.331.

¹³⁷Mercani, a.g.e., s.454.

¹³⁸Mercani, a.g.e., s.483.

¹³⁹Prof. Ahmet Hamdi Tanpınar, a.g.e., s.161.

devlete katılıp gitti. Avrupa âlimleri, ‘Bu zamana kadar Türk dilinin belagatını tasnif eden olmadı. Bunların eseri pek aziz olacak.’ diyerek beklemekteler.”¹⁴⁰

Mercani’nin başka bir öğrencisi ve iyi bir *Tarih-i Cevdet* okuru da olan¹⁴¹ Habib Neccar Üteki, Şahabettin Mercani ve Cevdet Paşa’yla ilgili şunları aktarır:

“Cevdet Paşa’nın tarihi çıkınca kendisi onu Mercani Hazretlerine gönderir. Hazret-i üstat da bu tarihi severek mütalaa edip derslerde *Cevdet Paşa Tarihi*’nden bazı vakaları söylerdi. Hacca giderken İstanbul’da Cevdet Paşa’yla sohbet ettiklerini, Cevdet Paşa Mercani’ye, ‘Efendim, bizim tarihimizi okudunuz mu? Hataları yok mu?’ diye sorunca, Mercani de ‘Hayır efendim!’ cevabını verdiğini bize anlatmıştı.”¹⁴²

Şahabettin Mercani, İstanbul’a gelişinin yedinci günü Adliye Nazırı olan Cevdet Paşa’yla görüşüğünü ve Cevdet Paşa’nın kendisini büyük bir saygıyla karşıladığını belirtir.¹⁴³

Şahabettin Mercani, hac dönüşünde İstanbul’da dört gün kalır. Bazı medreseleri ziyaret eder. Tarih, coğrafya ve riyaziyat kitapları alır. Maarif Nazırlığı da yapmış Münif Paşa başta olmak üzere Şeyhülislam Ahmet Esat ve daha başka kişilerle de görüşür. Münif Paşa, Şahabettin Mercani’yi kendi evinde misafir eder. Ali Budak’ın Münif Paşa’yla ilgili yapmış olduğu titiz ve etraflı çalışmasına göre pek çok konağı bulunan Münif Paşa’nın,¹⁴⁴ Şahabettin Mercani’yi Nur-ı Osmaniye’deki konağında misafir ettiği anlaşılmaktadır. “Frenk evi” olarak nitelendirilen bu konaktaki görüşmeyi Şahabettin Mercani, seyahatnamesinde şöyle anlatmaktadır:

“Hac dönüşünde Münif Paşa’yla görüşüp uzun müddet sohbet ettim. Hoş meclisli, pek fâzıl, kâmil bir zatmış. Beş farklı dilde konuşabildiğini söyledi. Arapça ve Farsçayı çok iyi bildiğine bizler de şahit olduk. Sekiz ve dört yaşlarındaki oğulları da Farsça biliyorlar. Onları bizim yanımıza çağırıp onlarla Farsça konuştu. Ben de büyük oğluyla Farsça konuştum. Paşanın evinde dondurulmuş büyük bir ayı vardı.

¹⁴⁰“Hüseyin Efendi Feyzhani”, *Şura*, 1916, Sayı:15, s.354.

¹⁴¹Gaysa Hüseyinov, “Sterli Tübegi Ukımsılıları Hem Hebibnazar Üteki Müzeris”, *Vatandaş*, 1998, Sayı:11, s.115.

¹⁴²Mercani, *a.g.e.*, s.454.

¹⁴³Şahabeddin Mercani, *a.g.e.*, s.5.

¹⁴⁴ Ali Budak, *Batılılaşma Sürecinde Çok Yönlü Bir Osmanlı Aydını: Münif Paşa*, 2. Basım, İstanbul, Bilge Kültür Sanat Yayınları, 2012, s.125-135.

Rusya imparatoru tarafından vurulmuş bir ayıymış. İmparator, Devlet-i Âliye'nin Petersburg'daki elçisi Halil Paşa'ya hediye etmiş. Halil Paşa da Münif Paşa'ya hediye etmiş. Evinin alt katında yemek yedik, üst katında da kahve ve çay içtik. Ev eşyaları pek saltanatlı ve gayet güzel olup pek nefis işlenmiş altından masa ve sandalyeleri görüp taaccüp ettim. Evde mermerden yapılmış bir kadın heykeli gördüm. Bizim bilgimizi imtihan için olsa gerek, 'Bu heykelin fiyatı ne kadardır sizce?' diye sordu ve yine kendisi, 'sanatkârı, sanat-ı nefiseye mahir bir kişi. Bundan dolayı yedi bin rubledir.' dedi. Benimle genellikle Arapça ve Farsça, bazen Türkçe konuştu. *Sirre'l- Leyâl Fi'l Kalbive'l-İbdâl* ve *Brazilya Seyahatnamesi* adlı kitapları hediye etti. Ben de bazı eserlerimi hediye ettim. Biz oradayken Paşa hazretlerine gelip giden bazı muteber ve önemli zatları da gördük. Bunlardan biri Abdülmecit'in damadıydı. Paşa ile pek hoş sohbet ettim. Çıkarken, 'Hangi kitaba ihtiyacınız olsa mektupla bildiriniz. Mutlaka göndeririz.' dedi ve beni kapıya kadar uğurladı."¹⁴⁵

Mercani'nin aradığı kitaplara ulaşma noktasında en çok yardımını gördüğü kişi, Petersburg'da üniversitede çalışan öğrencisi Hüseyin Feyzhani'dir. Fezhani'nin 1856-1864 yılları arasında Mercani'ye yazdığı mektuplarında hemen hemen kitap haberlerinden başka bir şey yok gibidir. Şahabettin Mercani'nin İstanbul'daki öğrencileri vasıtasıyla da İstanbul'da yayınlanan kitapları aldırıldığı görülür.

Ahmet Mithat Efendi'nin 1883'te yayımladığı ve her biri 620 sayfa olan 3 ciltlik *Müdafaa*¹⁴⁶ adlı eseri, Şahabettin Mercani'nin dikkatinden kaçmaz. İslamiyeti Hıristiyanlığa karşı müdafaa için yazılmış olan bu eser, Ahmet Mithat Efendi'yi Tatarlar arasında "İslamiyeti savunan adam" fenomeni hâline getirmiştir. Çünkü devlet desteğindeki Rus misyonerleri İslamiyet aleyhinde sürekli yayınlar yapmakta Müslümanları tartışmaya davet etmektedir. Daha önce Rahmetullah El-Hindi'nin İngiliz misyonerlerine karşı yazdığı *İzhârü'l-Hakk* eserini beğenerek okuyan Şahabettin Mercani, Ahmet Mithat Efendi'nin *Müdafaa*'sını okuduktan sonra şunları söyler: "Benim *İzhârü'l- Hakk*'a aklım giderdi. Ama *Müdafaa* kitabı ondan nice mertebe artık, gayet muhkem esas üzere yazılmıştır."¹⁴⁷ Mercani, Ahmet Mithat

¹⁴⁵Şahabeddin Mercani, a.g.e., s.27-28.

¹⁴⁶ Orhan Okay, **Batı Medeniyeti Karşısında Ahmet Mithat Efendi**, İstanbul, Milli Eğitim Gençlik Ve Spor Bakanlığı, 1989, s.235-236.

¹⁴⁷Mercani,a.g.e., s.454.

Efendi'nin *Müdafa* kitabını kendisi okumakla kalmaz bazı yerlerini medresedeki derslerinde öğrencilerine aktararak kitaptan övgüyle bahseder.¹⁴⁸

1.4.1.3.Mercani'nin Öğrencileri İstanbul'da

Bir dönem, Tatar imamları arasında Buhara'da okumuş olmak ayrıcalıklı bir durum olurken, 1890'lardan sonra Tatarlar arasındafarklılık anlamında "Mercani şakirdi" ifadesi de kullanılmaya başlanır. Mercani'nin en önemli özelliklerinden biri de medresesinde Buhara'ya gitmeden güçlü Tatar imamları ve yeni dönem ulemasının yetişmesini sağlayabilmesidir.¹⁴⁹ 1849'dan 1889'a kadar öğrenci okutan Şehabettin Mercani; Hacitarhan, Penza, Saratov, Samara, Simbir, Kazan, Ufa, Vyatka, Orenburg, Tobol, Tomsk, Petersburg, Ryazan, Kosturma, Tambov ve Kırım gibi çok geniş bir coğrafyadan gelen iki yüzden fazla öğrencinin güçlü imam ve müderris olarak yetişmelerini sağlamıştır.¹⁵⁰ Bu öğrenciler, sonraki dönemde *Tercüman* gazetesinin ideallerinin bu bölgelerde yaygınlaşmasının da zeminini oluştururlar.

Öğrencileri arasında kendisinin de 1876-1885 yılları arasında ders verdiği Uçitilskaya Şkola'da okuyan Fesahettin Muhittinoğlu, Şakircan Tahiri ve Abbas Eşref; İstanbul'da okuyan Hüseyin Hayâlettin, Bedrettin Muginettin, Gılman (Ali Rıza), Abbas Eşref, Burhanettin Mercani ve Mısır'da okuyan Kemal Seyfettin, Ebubekir Yahuda vardır.

İdil-Ural bölgesinden İstanbul'a gelen ilk öğrenci grubu, Şahabettin Mercani'nin yönlendirmesiyle Sultan Abdülaziz (1861-1876) döneminde olur. On civarında olduğu söylenen bu öğrencilerin, Batılı tarzdaki okullara girdiği görülür. Aynı tarihlerde Petersburg Akademisinde çalışan Hüseyin Feyzhani'nin, Dinî Nezarete bağlı modern bir medresenin Kazan'da açılması yönündeki fikirlerini Şahabettin Mercani'yle paylaştığı mektuplarından anlaşılmaktadır. Hüseyin Feyzhani, bu meseleyi Rus Akademisindeki müsteşrikler ve Müftü Tevkilev'le de

---

¹⁴⁸Mercani, a.g.e., s.110.

¹⁴⁹C. H. Alişev, "Mercani Hem Anıng Dairesi", **Mercani: Tarih Hem Hezirgi Zaman**, Kazan, Tatarstan Fenner Akademiyası Tarih İnstitutu, 1998, s.34.

¹⁵⁰Rızaeddin Fehreddin, a.g.e., s.494.

görüşür. Ama Rus bürokrasisinden bir şey çıkmaz.¹⁵¹ Hüseyin Feyzhani'nin bu çalışması 1865'te vefatından sonra *Islah-ı Medâris* adıyla bir yazma lahiya şeklinde kalır.¹⁵² Yeni tarzdaki medreselere izin verilmeyeceğini gören Şahabettin Mercani, kendi öğrencilerini İstanbul'a okumaya gönderir.

Şahabettin Mercani, medresesinde okuyan öğrencileriyle irtibatını kesmez ve onlara mektuplar yazarak onlarla haberleşmeye devam eder. Rusya, İstanbul ve Mısır'daki öğrencilerine yazdığı mektuplarla kendisine lazım olan kitapları aldirttığı gibi, kendi kitaplarının da İstanbul ve Mısır'daki öğrencileri vasıtasıyla buralardaki ulemaya ulaşmasını sağlar.

1871'de yazdığı bir bilgi notunda Hüseyin (Hayâlettin-İstanbul), Kemal (Seyfettin-Mısır), Ebubekir (Yahuda-Mısır), Bedir (Bedrettin Muginettin-İstanbul), Gılman (Ali Rıza-İstanbul) ve Ömer adlı öğrencilerine mektup yazdığını kaydeder. Mektup yazdığı öğrencilerin ikisi Mısır, üçü İstanbul'da bulunmaktadır.

Mercani'nin oğlu Burhanettin de 1875'te İstanbul'a gelerek sekiz yıl okur.¹⁵³ Burhanettin Mercani 1883'te İstanbul'dan döndükten sonra medresede âvaz usulünde ders okutmaya başlar.¹⁵⁴ Onun oğlu Abdülhamit de daha sonra İstanbul'da okumuştur.¹⁵⁵

Hayrettin bin Hüseyin, İstanbul ve Mısır'da okumuş ve geri döndüğünde usûl-i cedîde ile eğitim vermeye başlamıştır.¹⁵⁶ Hafız bin Şahmurat, Mercani'nin son dönem öğrencilerinden olup Mercani Medresesinde riyaziyyat dersleri vermiş ve Türk matbuatı ile yakından ilgilenmiştir.¹⁵⁷

---

¹⁵¹ "Hüseyin Efendi Feyzhani", *Şura*, 1916, Sayı:18, s.426.

¹⁵² **Hüseyin Feyzhanov, Tarihi-Dokümental Jıntık**, Kazan, Jıın Neşriyatı, 2006, s.38-57.

¹⁵³ Rızaeddin Fehreddin, **a.g.e.**, s.195.

¹⁵⁴ Rızaeddin Fehreddin, **a.g.e.**, s.494.

¹⁵⁵ Mercani, **a.g.e.**, s.121.

¹⁵⁶ Mercani, **a.g.e.**, s.123.

¹⁵⁷ Mercani, **a.g.e.**, s.123.

Hüseyin Feyzhani'nin kardeşi olan Abdülâlem bin Feyzhani (1810-1910) *Şecere-i Türk, Kelile ve Dimne, Tûtinâme* gibi eserleri Türkçeden tercüme ettiği gibi *Umûmî Coğrafya, Tatarca Sarf ve Muharrikü'l-Efkâr* adlı eserleri vardır.¹⁵⁸

Kazan'da on yıl Şehabettin Mercani'nin öğrencisi olan Bedrettin bin Mugiynettî (Abdurrahman) (1841-1890) ve yine aynı medresede okumuş olan Gılman Efendi (Ali Rıza), 1868'de İstanbul'a okumaya giderler. Her ikisi de Mekteb-i Tıbbiyyeye girer.¹⁵⁹ Mercani'nin öğrencilerinden, Yusuf Akçura'yla birlikte İstanbul'daki *Malumat* dergisinde Mercani'nin biyografisini yayımlayan Abbas bin Eşref de İstanbul'da hukuk okur.¹⁶⁰ Kazan'dan gelen öğrencilerin İstanbul'un bu seçkin okullarına kolaylıkla girmelerinde, Mercani'nin İstanbul'da Osmanlı uleması ve bürokrasisi tarafından tanınmasını da sağlayan aslen Kazanlı olan Sait bin Hamit'in etkisi olmuştur. Bedrettin Mugiynettî 1878'de tabip binbaşı olarak okuldan mezun olur ve gönderildiği Basra'da vefat eder.¹⁶¹ Gılman Efendi de tabip doktor olarak görev yapar ve İzmir'de vefat eder.

1.4.1.4. Takip Ettiği İstanbul Gazeteleri

Şahabettin Mercani'nin gazeteye olan ilgisi ve dikkati, Petersburg ve İstanbul'daki öğrencileri vasıtasıyla olur. Mercani'ye, Petersburg'daki öğrencisi Hüseyin Feyzhani gazetelerin fonksiyonlarıyla ilgili mektuplar yazarken İstanbul'daki öğrencisi Gılman Efendi¹⁶² de 1872'lerde *Ceride-i Havâdis, Basiret* ve *El-Cevâib* gibi İstanbul'da çıkmakta olan gazeteleri Kazan'a göndermektedir.

Petersburg Akademisinde çalışan Hüseyin Feyzhani'nin 1856'da, Mercani'ye yazdığı bir mektubunda Avrupalıların ilim öğrenmeyi çok kolaylaştırdıklarını ve hızlandırdıklarını belirtir. Ona göre bu kolaylaştırma sayesinde Avrupa'da istidadı olan kişilerin bir hocaya ihtiyaç duymadan kendi kendine mütalaa ile tahsil edebilmektedirler. Ayrıca Hüseyin Feyzhani, herhangi bir konuda sıkıntı ve çözümsüzlükle karşılaşan Avrupalıların bunu derhal gazetelere yazarak o konuyla

¹⁵⁸ İsmegiyî Remî; Reis Dautîv, **Edebi Süzlik**, Tatarstan Kitap Neşriyatı, Kazan 2001, s.270.

¹⁵⁹ Rızaeddin Fehreddin, **a.g.e.**, s.46.

¹⁶⁰ Mercani, **a.g.e.**, s.121.

¹⁶¹ Rızaeddin Fehreddin, **a.g.e.**, s.468.

¹⁶² İstanbul'daki adı Ali Rıza'dır.

ilgilenen birkaç bin kişinin kafa yorup çözüm aramasını, ilmin yaygınlaşması ve öğrenilmesi adına gazetenin üstlendiği role dikkati çekerek Mercani'ye bunun önemini anlatır. Örnek olarak da 1853'te Amerika'daki bir olayın Avrupa'ya iki hafta içerisinde nasıl yayıldığını yazar.¹⁶³

Hüseyin Feyzhani'nin 1862'de N. İ. İlminski'ye yazdığı mektuptan anlaşıldığına göre İstanbul'da yayınlanmakta olan gazeteler Petersburg'daki Akademi'ye alınmaktadır.¹⁶⁴

Şahabettin Mercani, yeni Türk edebiyatındaki ilk dil tartışması olan ve Sait Paşa'yla İbrahim Şinasi arasında 1864'te *Ceride-i Havâdis* ve *Tasvir-i Efkâr*'da geçen "Meb'husetü'n anha münakaşası"ndan¹⁶⁵ Petersburg'daki öğrencisi Hüseyin Feyzhani vasıtasıyla Mart 1865'te haberdar olur.¹⁶⁶ Hüseyin Feyzhani de bu münakaşayı Hurşit Efendi adlı bir şahıstan naklen aktarmaktadır.

Şahabettin Mercani'nin çok önemli girişimlerinden birisi de, İstanbul gazetelerinde çok erken dönemde yazılar yayınlamasıdır. 1868'de Rusya'nın Semerkant'ı alması üzerine bu şehirdeki Hoca Ahrar Medresesinde bulunan ve *Hazret-i Osman Kur'an*'ı olduğu düşünülen eserin Petersburg İmparatorluk Kütüphanesine getirilmesi üzerine Rus gazetelerinde çıkan sansasyonel haberler üzerine Şehabettin Mercani bir itiraz yazısı yazar. Bu yazıyı Rusçaya tercüme edip gazetelerde yayınlama sözü veren İ. F. Gotvalt sözünde durmayınca, Şehabettin Mercani de İstanbul'daki öğrencileri vasıtasıyla bu yazıyı *Ruznâme-i Ceride-i Havâdis*'te (1288 Hicri 25 Zülhicce), *Hakâyikü'l-Vekâyi*'de (1288 Hicri 15 Sefer) ve *Basiret*'te (1289 Hicri 6 Rabiülevvel) yayınlattır. Aslında Mercani 1857'de kaleme aldığı *Vafiyâtü'l-Eslâf*'ta Utiz-İmani biyografisinde bu eserin *Hazret-i Osman Kur'an*'ı olmadığını delilleriyle yazmıştır.¹⁶⁷

İstanbul'da tıbbiyede okuyan öğrencisi Gılman'ın 1872'de Mercani'ye yazmış olduğu mektubunda, Hacı Kemalettin Efendi vasıtasıyla iki tane *El-Cevâib*,

¹⁶³ "Hüseyin Efendi Feyzhani", *Şura*, 1916, Sayı:14, s.330-331.

¹⁶⁴Hüseyin Feyzhanov Tarihi-Dokümantal Cııntık, **a.g.e.**, s.434.

¹⁶⁵ Ziyad Ebüzziya, **Şinasi**, Haz. Hüseyin Çelik, İstanbul, İletişim Yayınları, 2007, s.216-224.

¹⁶⁶"Hüseyin Efendi Feyzhani", *Şura*, 1916, Sayı:19, s.450.

¹⁶⁷**Gabdrahman Gümeri**, Cıyıntık, Kazan, Ruhıyat Neşriyatı, 2003, s.66-67.; Mercani, **a.g.e.**, s.215.

bir tane *Ruznâme-i Ceride-i Havâdis* ve iki tane de *Basiret* gazetelerini ve Şerifcan Molla vasıtasıyla da iki adet *El-Cevâib* ve istediği kitapları gönderdiğini belirtmektedir.¹⁶⁸ Gönderilen gazetelerden *Ceride-i Havâdis*'te, Mercani'nin *Hazret-i Osman Kur'an*'ıyla ilgili yazdığı metinler yer almaktadır.

Mercani'nin İstanbul'da tıbbiyede okuyan diğer öğrencisi Abdurrahman Bedrettin'in 1876'da babasına gönderdiği mektupta Şehabettin Mercani'nin kendisinden gazete istediğini; İsmail, Ziya, veya Ali Efendilerden başkasının bunları götürmek istemeyeceğini, çünkü Rusya'nın İstanbul'dan gelen gazetelere karşı sansür uyguladığını belirtir ve şunları yazar:

“Damla Şahabettin birader-i âli efendimiz buradan ceride sual buyurmuşlar idi. Fakat cerideleri Rusya kabul etmiyor. Alehusus bu sene Devlet-i Âliye'den Türkçe cerideleri Rusya'ya gitmesini Rusya bilkülliye men eylemiştir. Bazen çıkarsa da hufiyadır. İnşallah münasip bir adam bulunursa göndeririz. Fakat böyle şeyi alıp götürün bulunmaz.”¹⁶⁹

İstanbul gazetelerinin engellenmesinde 1876'daki Osmanlı-Rus Savaşı'nın başlaması sebep olmuş olabilir. Fakat bu mektuplardan anlaşıldığına göre Şahabettin Mercani'nin İstanbul basınına sürekli bir takip içinde olduğu görülmektedir.

Mercani'ni kızı Âliye Hanım'ın ifadelerine göre evlerine İstanbul'dan *El-Cevâib*, *Basiret* ve başka gazeteler gelmektedir. Çıkmaya başladığından itibaren de *Tercüman* gazetesi evlerine gelmekte ve Şahabettin Mercani bazen bu gazetelerden ilginç haberleri ev halkıyla paylaşmaktadır.¹⁷⁰

Mercani'nin son döneminde ondan dokuz yıl ders almış ve 1907'den 1914'e kadar Astrahan'da *İdil* adlı gazeteyi çıkarmış¹⁷¹ olan Abdurrahman Ömeri (1867-1933) daha medresedeyken, 1881-1889 yıllarında Şehabettin Mercani'nin etkisiyle

¹⁶⁸Rızaeddin Fehreddin, **a.g.e.**, s.467.

¹⁶⁹Rızaeddin Fehreddin, **a.g.e.**, s.59.

¹⁷⁰Mercani, **a.g.e.**, s. 187.

¹⁷¹ Gabdrahman Gümeri, **a.g.e.**, s.26-27.

Bahçesaray’da çıkan *Tercüman*, İstanbul’da yayınlanan *Tercümân-ı Hakikat* ve Kahire’de neşredilen *El-Nil* gazetelerini okuduğunu belirtmektedir.¹⁷²

1.4.1.5.Mercani ile İsmail Gaspıralı İlişkileri

İsmail Gaspıralı’yla özdeşleşen cedit hareketinin Kırım, Kafkas ve Orta Asya’ya göre İdil-Ural bölgesinde çok daha fazla güç ve zemin kazanmasında Şahabettin Mercani’nin etkisini görmek mümkündür. İdil-Ural bölgesinde yenileşmeyi savunanların ekseriyetinin ya Mercani’nin kitaplarını okuyan kişiler olduğu ya da bizzat onun öğrencileri olduğu görülür. 22 Nisan 1883’te çıkaracağı *Tercüman* gazetesine destek ve abone bulmak için Kazan’a gelen ve Remiyev kardeşlerden başka Volga-Kama Oteli’nde düzenlediği toplantıya kimsenin katılmaması üzerine ümitsizliğe düşen İsmail Gaspıralı’yı Kazan’da teşvik ve takdir eden tek kişi, İstanbul gazetelerini yakından takip eden ve gazetenin önemini farkında olan Şahabettin Mercani olur. İsmail Gaspıralı’nın gazetesi için Kazan’a gelmesini ve Şahabettin Mercani ile olan görüşmesini Habib Neccar Üteki şöyle aktarır:

“Başmuharrirlerimizden İsmail Efendi Gasprinski, gazete çıkarma niyetini müşavere ve abone bulmak için başlangıçta Kazan’a gelip kiminle görüşse, ‘Olmayacak iş arkasından yürüyorsun. Olacak iş değil. Gazete işi Rus işi olup onunla ömür geçirmek zayıdır.’ diyerek aslan gibi gayretle gelmiş İsmail Efendi’nin gayretini söndürürler. Bunun üzerine Gaspıralı, Mercani Hazretleri’ne uğrar ve bu hususta müşavere eder. Mercani Hazretleri, ‘Efendim sizler pek mühim ve terekkiyatımızın yolu olan işe mübaşeret etmişsiniz, Cenab-ı Hak mu’miniz olsun. Düşüncenizden dönmeyip teşebbüs ediniz. İnşallah istikbal hayırlı olur.’ deyip İsmail Efendi’yi düşüncelerinde tergip ve teşvik eder. Gasprinski Efendimiz, Mercani’den çıkıp medreseye geldiğinde medrese yanında uzun zaman konuştuk. Bu görüşmemizde İsmail Efendi, ‘Kazan’da düşüncelerime olumlu karşılık veren kimseyi bulamadım. Mercani Hazretleri’ne uğramakla elhamdülillah derdime derman bulundu. Kendime bir ruh ve gayret geldi.’ diyerek pek şadlanıp ellerini silke silke anlatması bu gün bile hâlâ gözümün önünden gitmiyor.”¹⁷³

¹⁷² Gabdrahman Gümeri, *a.g.e.*, s.16-17.

¹⁷³ Mercani, *a.g.e.*, s.454-455.

İsmail Gaspıralı'nın emellerine ulaşması, Mercani'nin başarısının ardından gelebilmiştir. Müslüman toplumlarında kitlelerin dönüşümü ancak sahasında otorite olan ulemanın açtığı içtihat kapısından geçilerek sağlanmıştır. Beş asır İstanbul ulemasını etkilemiş olan Taftazani'nin *Akâid-i Neseî*'sine şerh yazan Abdülnasır Kursavi'nin bu çıkışı, Tatar bölgesinde bir dönüşümün habercisi olur.¹⁷⁴ Mercani her eskinin mukaddes, her yeninin haram sayıldığı; selefleri taklit eden kitleleri, naklî ve aklî deliller ışığında zihniyetlerin evrilmesini sağlar. Tatar toplumunda terakki, tekâmül ve hürriyet ruhunun kapısını haleflere açan muktedir ve öncü bir ceditçi olur. Şahabettin Mercani, *Nazratü'l-Hak* gibi kitaplarıyla Tatarlar arasında terkedilmiş yatsı namazını tekrar ikame eden bir müçtehitir.

Kazan tüccarlarından Sadık Alkayev'in Şahabettin Mercani'nin tarihinin İstanbul'da basılması için 1908 öncesinde Ahmet Mithat Efendi'ye başvurur. Ahmet Mithat, İstanbul'da *Muhammediye* bile bastırılmadığını, kendi ülkelerinde bastıramazlarsa Mısır'da bastırmaları önerisinde bulunur. Bu durum karşısında Sadık Alkayev getirdiği nüshaları İstanbul'daki bir Tatara bırakır.¹⁷⁵ Âlimcan Barudi bu kitabı Mısır'a götürür fakat eser yayınlanmaz.

Âlimcan İbrahimov, Tatar toplumundaki evrilişin zorluğuna dikkati çeker ve şöyle der: “Bu zor olan değişimi ne Melikov ve ne de Gaspıralı yapabilirdi. Çünkü onlar kâfirler içinde Fransa'da okudular. Dar pantolon giyip sigara içtiler. Öyle gönlü kararmış Mirzaların sözünü kimse dinlemezdi.”¹⁷⁶

Şahabettin Mercani, Abdünnasır Kursevi'yle İsmail Gaspıralı arasında Tatar toplumunun aydınlanma yolunda bir köprüdür. 1915'te Mercani'nin öğrencileri ve sevenleri tarafından yayınlanan 640 sayfalık *Mercani* kitabının kapağına İsmail Gaspıralı'nın, “Şahabettinimiz bir idi, kadir ve kıymetini bilmek onun için değil bizim için iftihardır.”¹⁷⁷ sözünü epigraf olarak koymaları cedit hareketinde “Mercani

¹⁷⁴Cemaleddin Velidi, “Mercani”, **Vakit**, 18 April 1914, No:1464.

¹⁷⁵Muhammed Vaiz Nevruzov, “Filozof Ahmed Midhat Efendi Hem de Ruhani Ulemadan Manastırlı İsmail Hakkı Efendi”, **Sibirya**, 23 Yanver 1913, No:68.

¹⁷⁶Âlimcan İbrahimov, “Büyük Üstazımızın Kay Bir Telifleri”, **Ang**, 1915, Sayı:1, s.14.

¹⁷⁷Mercani, **a.g.e.**, Kapak epigrafı.

şakirtleri”nin durdukları yeri gösterdiği gibi Tatar yenileşmesinde Mercani’den sonraki halkanın İsmail Gaspıralı olduğunun da bir işaretidir.

1.4.2. Zeynullah Resuli (1833-1917)

XIX. asrın son çeyreği ve XX. asrın başında, Nakşibendi tarikatının İdil-Ural bölgesindeki en nüfuzlu ve son büyük şeyhi olan Zeynullah Resuli’nin tercüme-i hali, bir tarikat şeyhinin hayatından çok o dönemdeki yenileşme hareketlerine verilmiş olan katkının panoramasını ortaya koyması açısından önemlidir. Şeyh Zeynullah Resuli hiç kuşkusuz Tatar, Başkurt ve Kazak aydınlanmasında önemli bir yere sahiptir. İdil-Ural bölgesinde Buhara bağlantılı olarak gelişen eğitim usulü, cedit okullarını geleneğe aykırı bulduğu için reddeder. Keşşaf Tercümani’nin ifadesiyle ceditizm, İslamiyetin Mekke’deki hali gibi amme tarafından ikfar ve tardedilir.¹⁷⁸ Usûl-i cedidin, Buhara bölgesine göre on yıl gibi bir öncelikle İdil-Ural bölgesinde yaygınlaşmış olmasında Zeynullah Resuli gibi nüfuz sahibi şeyhlerin destek vermesinin etkisi büyüktür. Buhara bağlantılı tarikat şeyhlerine karşın Zeynullah Resuli’nin ceditizmi desteklemiş olmasında Ziyaettin Ahmet Gümüşhanevi’nin (1813-1893) ve hilafet merkezi İstanbul’un etkisi büyük olmuştur. Değişimlere karşı ayak uydurmasından dolayıdır ki Zeynullah Resuli bölgedeki aydınlar tarafından “Reşit mürşit”¹⁷⁹ olarak takdir görmüş, hatta onu, Tatar sufi hareketinin Mercani’si olarak nitelendirmişlerdir.¹⁸⁰

Şeyh Zeynullah Resuli’yi farklı ve önemli kılan iki durum vardır. Bunlardan birisi, bağlı olduğu tarikat şeyhinin Buharalı değil de İstanbullu olması, ikincisi de bölgenin diğer şeyhlerinden farklı olarak İsmail Gaspıralı’yla özdeşleşen cedit hareketine destek vermiş olmasıdır.

Bugün Tatar tarihçiliğinin başlangıç kitabı kabul edilen Şehabettin Mercani’nin *Müstefâdü’l-Ahbâr*’ının Rusya müstemlekesindeki Tatarların anlatıldığı ikinci cildinde; köy imamı, şeyhler, medrese hocaları ve müftülerin tercüme-i hâlleri anlatılmaktadır. Rızaettin Fahrettin’in *Âsar*’ları Mercani’nin bu eserinin devamı

¹⁷⁸Şeyh Zeynullah Hazretning Tercüme-i Hâli, a.g.e., s.42.

¹⁷⁹Şeyh Zeynullah Hazretning Tercüme-i Hâli, a.g.e., s.45.

¹⁸⁰Mesgud Gaynitdin, Gasırlar Mirası, a.g.e., s.113.

niteliğindedir. Şeyh Zeynullah Resuli'nin vefatı üzerine Tatar gazetelerinde çıkan yazıları bir araya getirip yayınlayan Rızaettin Fahrettin, bu toparlamanın sebebini kitabın sonunda şöyle açıklar:

“Tercüme-i hâl yazacak olanlar bu gazetelerde çıkan makalelerden istifade etmesi için onları bir araya getirdim. Bu zatın tercüme-i hâli güzel bir şekilde yazılıp haleflere yadigâr olarak bırakılması lazım. Dünyamız, din ve milletimizin tarihi, ulu adamlarımızın tercüme-i hâllerinden başka bir şey olmadığı malum.”¹⁸¹

Eski dönem tarihçiliğinde kutsanan hükümdar, vezir ve kumandanların muharebe ve zaferleri, antlaşma ve isyanlarının devlet eliyle kaydı tutulan umumî ve resmî vesikalardan yoksun Tatarların, XIX. asır tarih felsefecilerinin ısrarla üzerinde durdukları her türlü hususî vesikaların da yer aldığı bir tarih yazıcılığınabüyük bir sezgiyle Mercani'nin yönelmiş olması, Avrupa'da değişen tarih felsefesindeki bilimsel gelişmeleri takipten çok, siyasî erkten yoksunluğun getirdiği mecburiyetten kaynaklanmaktadır. Siyasî olayların anlatılmasıyla birlikte, halk hayatının da tarih yazıcılığını ilgilendirdiğini çok sonra Türk tarihçisi Fuat Köprülü dile getirmiştir.¹⁸²

1.4.2.1.Troitsk Şehri

Kazak steplerinin kuzeybatı sınırında savunma hattı için 1735'te bir Rus merkezi olarak Orenburg şehrikurulur.¹⁸³ Troitsk şehri Kazak bozkırı, Batı Sibiry ve Başkurt yerlerinin geçiş bölgesinde Rus garnizonu olarak General İvan İvanoviç Neplyuyev (1693-1773) tarafından bir istihkâm şehri olarak 1743 kurulmuştur.¹⁸⁴ Neplyuyev, 1721-1734 yıllarında İstanbul'da elçi-rezident olarak on üç yıl görev yapmıştır.¹⁸⁵ Bugün Çilebinski'ye bağlı olan Troitsk şehri, ilk kurulduğunda Çilebi ile birlikte Orenburg Gubernası'nın en doğu ve en kenar ilçesidir. Burası Yayık Nehri'nin çıktığı bölgedir. Büyük Sibiry demiryolu Çilebinskiy'den başlar. 1917 ihtilaline kadar burası önemli transit yeri ve endüstrinin fazla gelişmediği zahire

¹⁸¹Şeyh Zeynullah Hazretning Tercüme-i Hâli, a.g.e., s.106.

¹⁸² M. Fuad Köprülü, *Edebiyat Araştırmaları 1*, 4. Baskı, Ankara, Akçağ Yayınları, 2004, s.30.

¹⁸³ V. V. Barthold, *Rusya Ve Avrupa'da Oryantalizm*, İstanbul, Küre Yayınları, 2004, s.306.

¹⁸⁴ Y. Skobelkin; İ. Şamsutdinov, *Vazbraştayas K Proşlomu*, Troitsk, İzdatelskaya Firma TEMP, 1993, s.8.

¹⁸⁵ Gaysa Hüseyinov, *Muhammetselim Ümütbayev*, Ufa, Başkörtostan Kitap Neşrieti, 1991, s.48.

ticareti merkezleridir.¹⁸⁶ Şehirde et, deri, buğday ve un ticareti yapan küçük tüccar sınıfları vardır. Stinapov, İvanov ve Fedarov gibi şehrin ileri gelen Rus zenginleri olduğu gibi Abbasovlar ve Yavuşevler gibi Tatar zenginleri de vardır. Yavuşevlerin ticaret pasajları şehrin her yerinden görünmektedir.¹⁸⁷

Şehirde Tatarlara ait dört büyük medrese vardır. Bunlar Rahmankulov, Veliyev, Muhammediye ve Resuliye'dir. Aynı şehirdeki bu medreselerin hepsi aynı zamanda yenileşme yoluna girerler. Gerek bu medreseleri destekleyen Tatar zenginleri ve gerekse de medreselerin başında bulunan ulemalardan Zeynullah Resuli, Ahund Ahmet Rahmankulov, Muhammet Zarif Bikmatov ve Molla Ataullah Muhammetcan yenilikler karşısında birlikte hareket edebilmişlerdir. Troyski'deki medreselerin yeniliklere açık olmasını Kazan, Ufa gibi dinî merkezlerden uzak olmasına bağlayan tarihçiler de vardır.¹⁸⁸

Bir Rus garnizonu olarak kurulmuş olan Troitsk şehrinin Tatar, Başkurt ve Kazaklar için önemli hale gelmesi Resuliye Medresesi'ni kuran ve cedit okullarına verdiği fetvalarla yaygınlaşmasını sağlayan İstanbul'daki Nakşi Şeyhi Ahmet Gümüştanevi'nin İdil-Ural bölgesindeki en büyük halifesi Zeynullah Resuli'nin 1884'te şehre gelmesiyle başlar. Troitsk şehrinin Türk boyları için bir kültür ve ilim merkezi haline gelmesinde Zeynullah Resuli'nin önemli rolü olur. Küçük sanatkâr ve tüccar kasabası olan Troitsk, Zeynullah Resuli'nin dinî kimliği ve medresesi sayesinde kültürel bir kimliğe de bürünür. Resuliye Medresesine Kazaklar başta olmak üzere Başkurt ve Tatarlar bölgenin "El-Ezher"i olarak bakarlar.¹⁸⁹ Şehir merkezi, etrafındaki köy ve kasabalar, Kazak bozkırı onun müritleriyle doludur.¹⁹⁰

1.4.2.2. Türk Ajanı Olmakla Suçlanması

Orenburg General Gubernatırı İvan Reynsdorp, 11 Haziran 1771'de Petersburg senatosuna yazdığı raporda Murat İşali Molla'yı hükümet için tehlikeli ve

---

¹⁸⁶ Abdullah Battal Taymas, **Rus İhtilalinden Hatıralar**, İkinci Basım, İstanbul, Ötüken Yayınevi, 1968, s. 128.

¹⁸⁷ S. A., "Troyski", **Vakit**, 1915, Sayı: 1715.

¹⁸⁸ Azade-Ayşe Rorlich, **Volga Tatarları**, İstanbul, İletişim Yayınları, 2000, s. 200.

¹⁸⁹ S. A., "Troyski", **Vakit**, 1915, Sayı: 1715

¹⁹⁰ **Şehzade Babiç Hakkında İstelikler**, Ufa, Kitap Neşriyeti, 1994, s. 226.

düşman bir fitneci olarak bildirir. Hatta Murat Molla'nın Türkiye ajanı olabileceğini kaydederek cezalandırılmasını ister.¹⁹¹ Rusya siyasetinde nüfuz sahibi kişilerin kriminalize edilmesi için "Türk ajanı" olmakla suçlanması, bir baskı ve sindirme aracı olarak Rusya Türklüğü üzerinde sürekli kullanılan bir sebebiylehâlini almıştır.

Rusya'nın Osmanlı devletiyle sürekli rekabet içinde bulunması Rusya'nın kendi içindeki Müslüman tebaya ve onun ileri gelenlerine karşı devamlı şüpheyle bakmasına sebep olur. Rusya Müslümanlarının gerek hilafet merkezi olan İstanbul'a yardımda bulunabilirler endişesi ve gerekse de içte bir isyan çıkarabilirler düşüncesi Rusya'yı nüfuz sahibi kişilere karşı şüpheyle yaklaşmasına yol açar. Bu kara propaganda sebebiyle Zeynullah Resuli de "Türk ajanı" olmakla suçlanır.

1.4.2.3.İstanbul'daki Gümüşhanevi Tekkesi

Kazakların Cebas boyunun zenginlerinden Yerşibay adlı kişinin vefatı üzerine Zeynullah Resuli onun yerine hacca gitmesi için bin ruble hac bedeli verilir. Zeynullah Resuli yeğeni Musa Efendi ile 18 Ağustos 1869 İstanbul'a gelir ve bir gün sonra Nakşi Şeyhi Ahmet Ziyaettin Gümüşhanevi ile görüşür. Gümüşhanevi tekkesinde kırk günlük halvet çilesinden sonra hacca gider.¹⁹² Zeynullah Resuli hac dönüşü tekrar Gümüşhanevi'nin yanında kalır ve kendisine Ahmet Gümüşhanevi tarafından Nakşi tarikatının halifelik icazetnamesi, *ilmü'l-Kur'an* ve *ilmü'l-hadis* derslerini okutma izni verilir. Zeynullah Resuli, Haziran 1870'te Gümüşhanevi'nin İdil-Ural'daki halifesi olarak Akhoca'ya döner.¹⁹³

1.4.2.4.Sürgünlük Dönemi

Aslında Zeynullah Resuli 1859'da Akhoca'da imamlık yaparken Nakşi tarikatının Buhara kolu Niyazkulu Türkmeni'ye bağlı olan Abdülhâkim Çardaklı'dan (ö.1872) icazetlidir.¹⁹⁴ Zeynullah Resuli, 1852'de bölgedeki geleneğe uyarak Buhara'ya gitmeye teşebbüs etmiş fakat yolda asker kaçağı muamelesi görerek polis

¹⁹¹ Gaysa Hüseyinov, **İl Azamattarı**, Ufa, Kitap Neşriyatı,1998, s.302-303.

¹⁹²Şeyh Zeynullah Hazretning Tercüme-i Hâli, **a.g.e.**, s.8.

¹⁹³Şeyh Zeynullah Hazretning Tercüme-i Hâli, **a.g.e.**, s.9.

¹⁹⁴Şeyh Zeynullah Hazretning Tercüme-i Hâli, **a.g.e.**, s.20.

tarafından tutuklandığı için bu gerçekleşmemiştir.¹⁹⁵ 1859'dan 1869'a kadar Abdülhâkim Çardaklı'nın yolundan giden Zeynullah Resuli'nin tarikat halkası pek genişlemez. İstanbul'a gidip geldikten sonra adı etrafta duyulmaya ve nüfuzu artmaya başlar. 1872'de şikâyetler üzerine, Ufa'daki Dinî Nezarete çağrılır. Geri dönerken yolda Başkurt Kanton'u Veligey Devletşin tarafından tutuklanır ve Zlataust Hapishanesi'ne koyulur.¹⁹⁶ Zeki Velidi Togan, Zeynullah Resuli ile Şair Akmolla'nın da hapsedilmesini sağlayan Veligey Devletşin'in bunları Rusya hükümetine yaranmak için yaptığını belirtir.¹⁹⁷ 1872 Mayıs'ında hapse alınan Zeynullah Resuli, sekiz ay burada kalır. Ocak 1873'te Zlataust şehrinden alınarak Vologda Gubernası'ndaki tamamıyla Rusların yaşadığı Nikolski şehrine sürgün edilir.

Zeynullah Resuli'nin 1873'te hapsedilmesinin ve sürgün edilmesinin sebeplerinden biri olarak İdil-Ural bölgesinde o zamana kadar âdet olarak kutlanılmayan mevlit bayramını Akhoca köyünün bir dağ yamacında binlerce kişinin katılımı ile yapmış olması gösterilir.¹⁹⁸

Zeynullah Resuli 1876'dan 1881 yılına kadar ikamet edeceği Kosturma Tatar mahallesine nakledilir. Bu yer değişikliği Ziyaettin Gümüşhanevi'nin girişimleriyle olur. Han Kirman Tatar tüccarlarından Bahtiyar Musabayev hacca giderken Şeyh Gümüşhanevi'ye uğramış, onun yönlendirmeleriyle hükümet nezdinde itibarı olan Kosturma İmamı Ahund Tuhfetullah'ın girişimleriyle Zeynullah Resuli, Kosturma Tatar mahallesine getirtilmiştir.¹⁹⁹ Daha sonra Akhoca'ya dönmesine izin verilir ve Zeynullah Resuli ancak 1 Kasım 1881'de vatanına dönebilir.

Döndükten sonra 1882'de tekrar ikinci kez hacca gider. Zeynullah Resuli Nur-ı Osmaniye'de Şehabettin Mercani'nin teşvikleriyle Kazan tüccarı İshak Hacı

---

¹⁹⁵Şeyh Zeynullah Hazretning Tercüme-i Hâli, **a.g.e.**, s.19.

¹⁹⁶Şeyh Zeynullah Hazretning Tercüme-i Hâli, **a.g.e.**, s.13.

¹⁹⁷Zeki Velidi Togan, **Hatıralar**, 2. Baskı, Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2012, s.146.

¹⁹⁸Şeyh Zeynullah Hazretning Tercüme-i Hâli, **a.g.e.**, s.61.

¹⁹⁹Şeyh Zeynullah Hazretning Tercüme-i Hâli, **a.g.e.**, s.38.

Apanay tarafından alınmış olan Kazanlılar Tekkesi'nde²⁰⁰ bir ay kalır ve Ziyaettin Gümüshanevi'yle tekrar ikinci kez görüşmüş olur.²⁰¹

Zeynullah Resuli hacdan döndükten sonra 1884'te Troitsk'in Amur adlı mahallesine yerleşmiş, Amur'un ismini Mamuriye'ye çevirerek burada kurduğu medresesiyle otuz yıldan fazla Kazak, Başkurt ve Tatarların değişim ve dönüşümlerini sağlamıştır.

1.4.2.5.İsmail Gaspıralı'ya Verilen Destek

Usûl-i cedîdin İdil-Ural bölgesinde tutucu çevrelere karşı üstünlük ve yaygınlık kazanmasında Zeynullah Resuli'nin büyük katkısı olur. Usûl-i cedîd okullarının Kazan ve Orenburg gibi büyük merkezlerde, hatta bütün Rusya'da pek az taraftar bulmasına karşın Zeynullah Resuli'nin ilmi ve halk arasındaki nüfuzu sayesinde Troitsk'te tam bir kabul görür. Bu sadece müritlerinin ona bağlılıklarından değil, belki ıslah hareketlerinin başında bulunan pek çok aydının dinîcihetten onu kendilerine otorite saymalarındandır.²⁰²

10 Nisan 1883'te çıkmaya başlayan *Tercüman* gazetesinin en çok üzerinde durduğu konu eğitim olur. Aralık 1884'te bin civarında satılmakta olan *Tercüman*'ın üç yüz tanesi İdil-Ural bölgesinde satılmaktadır.²⁰³ İsmail Gaspralı, 1887'de Bahçesaray Numune Mektebi muallimi Bekir Efendi'yi ikinci nümune mektebini açması için Han Kirman'a gönderir.²⁰⁴ Bu İdil-Ural bölgesindeki ilk cedit mektebidir. Daha sonra Sibiryalı Nimetullah Hacı 1890'da Uluğ Mançıl'da bir cedit mektebi açar ve başına da İstanbul'dan getirttiği aslen Rusyalı olan Mustafa Efendi'yi koyar.²⁰⁵ Kazan'da Âlimcan Barudi Muhammediye Medresesinde 1891'den itibaren cedit usulünde eğitim vermeye başlar.²⁰⁶

²⁰⁰Mercani, a.g.e., s.137.

²⁰¹Şeyh Zeynullah Hazretning Tercüme-i Hâli, a.g.e., s.15.

²⁰²Şeyh Zeynullah Hazretning Tercüme-i Hâli, a.g.e., s.42-43.

²⁰³ Rızaeddin Fahreddin, "İsmail Beg Gasprinski", *Şura*, 1914, Sayı:21, s.642.

²⁰⁴ İsmail Gasprinski, "Türk Yurducularına", *Türk Yurdu*, 7 Mart 1912, 1.Cilt, Ankara, Tutubay Yayınları, 1999, s.132.

²⁰⁵ Rızaeddin Fahreddin, "Nimetullah Hacı", *Şura*, 1913, Sayı:17 s.515.

²⁰⁶Cemaleddin Velidi, "Mekteplerimizde Din Okutu Tarihi", *Şura*, 1916, Sayı:16, s.393-397.

Troitsk'teki usûl-i savtiyye 1893 yılında başlar.²⁰⁷ Ahund Rahmankulı, usûl-i cedîdeyi uygulamak niyetiyle kendi halfalarından Muhammet Zakir Vahapov'u usul-i tâlim görmesi için İstanbul'a gönderir. Bütün masrafları Troitsk zenginlerinden Abdülveli Yavuşev (1840-1906) üstlenmiştir. 1893 yılından itibaren Resuliye Medresesinde usûl-i cedîde uygulanmaya başlar.²⁰⁸ Zeynullah Resuli 1895 yılında medresedeki iki muallimi tecrübe almaları için Bahçesaray'a gönderir.²⁰⁹ Bu iki muallimle ilgili *Tercüman*'da yayınlanan haber şöyledir:

“Orenburg ve Ural vilayetlerinde namı meşhur müderris ve İşan(şeyh) Zeynullah Efendi Cenapları tediye usûl-i cedîdin faydalarını fehm ederek Troitsk şehrinin mektep ve medreselerini ıslah etmeye gayret buyurdıkları işitilmekte idi. Bu defa şehir-i Troitsk'ten Bahçesaray'a teşrif buyurmuş Molla Arif ve Molla Behman Efendiler idaremize gelip mezkûr işan hazretin delaleti ile sibyan mekteplerinde buraca istimal olunan usûl-i cedîdi görmeye ve Zincirli Medresenin nizamından malumat almaya geldiklerini söylediler. Taliplerin matlablarına muvaffak olacakları şüphesizdir.”²¹⁰

Nüfuz sahibi bir şeyh olarak Zeynullah Resuli'nin yeniliklere karşı vermiş olduğu destek çok önemlidir. Çünkü cedit okullarına verdiği maddî desteklerinden dolayı tutucuların hücumlarına maruz kalan Gani Bay Hüseyinov, yaptığı yardım paralarının Petersburg kaynaklı misyonerlerin paraları ithamlarına maruz kalabilmektedir.²¹¹ Keşşafettin Tercümani'ye göre İsmail Gaspıralıbazı makalelerinde²¹², Zeynullah Resuli'nin Usûl-i cedîde vermiş olduğu desteği zikrederek onun ismini kalkan olarak kullanır.²¹³ Hatta onun verdiği desteği kırmak için 1906'larda *Beyanü'l-Hak* gazetesi ve *Din ve Maişet* dergisinde, Zeynullah Resuli ve Troitsk âlimlerinin son zamanlarda usûl-i cedîdeyi desteklemedikleri türünde yazılar yayınlanır. Bunun üzerine Zeynullah Resuli ve Troitsk uleması kendileri hakkındaki bu isnatlara cevaben *Vakit* gazetesinde ortak bir i'lamname yayınlatırlar. Yayınlanan i'lamname şu şekildedir:

²⁰⁷ **Troiski Uleması ve Usul-i Cedide**, İkinci Baskı, Orenburg, Vakit Matbaası, 1909, s.9.

²⁰⁸ Şeyh Zeynullah Hazretning Tercüme-i Hâli, **a.g.e.**, s.43.

²⁰⁹ Şeyh Zeynullah Hazretning Tercüme-i Hâli, **a.g.e.**, s.46-47.

²¹⁰ “Troisk”, **Tercüman**, 24 Dekabr 1895, No:48, s.167.

²¹¹ **Gani Bay**, Haz. Burhan Şeref, Orenburg, Vakit Matbaası, 1913, s.196.

²¹² Bu doğrultuda bir kayda rastlamadık.

²¹³ Şeyh Zeynullah Hazretning Tercüme-i Hâli, **a.g.e.**, s.43.

“*Beyanü'l-Hak* gazetesinin 237. sayısında ve *Din ve Maişet* mecellesinin 4. sayısında mektep ve medreselerdeki tâlim hususunda bizlere iftira edilerek yazılan makaleleri görüp İslam kardeşlerimize hakikat-i hali i’lam kılmaya mecbur olduk. Biz usûl-i savtiyye ile okumuş şakirtleri imtihan edip faydasını tecrübe eylediğimizden mektep şakirtlerini usûl-i savtiyye ile okutmayı maslahat görüp 1893 yılından beri mektep şakirtlerini usûl-i savtiyye ile okutup bu vakte kadar devam ettik. Usûl-i savtiyyeyi şeriat-ı İslama muhalif görmediğimizden bundan sonra da mektep şakirtlerini usûl-i savtiyye ile okutmaya devam edeceğiz. Medreseler hakkında olan ıslahatı halis kalbimizle dileyip medreseleri imkân derecesinde ıslah edip okutmaya başladık. Bundan sonra da gücümüz yettiği kadar yine ıslah kılmak sadedindeyiz. Bundan evvel ve bundan sonra mektep ve medreselerdeki tâlim hususunda bizlere iftira edilen sözlere gazete ve mecellelerde yazılmış makalelere itibar etmeyip bu i’lamnamemize itibar etmenizi diliyoruz.

Troyski’de

İmam Molla Zeynullah Bin Habibullah Nakşibendi

Ahund Ahmed Hacı Bin Abduzzahir Rahmankulov

Muhammed Zarif El-Merhumoğlu Bikmatov

Molla Ataullah Bin Molla Muhammedcan

23 Şubat 1908”²¹⁴

Şehabettin Mercani gibi Zeynullah Resuli de kendi çocukları başta olmak üzere öğrencilerini İstanbul ve Mısır üniversitelerinde okumak üzere yönlendirir. Usûl-i cedîde ilkokul seviyesinde okumayı hızlandıran bir sistemdir. Yukarı sınıflar için bir öngörüsü yoktur. Kazan, Orenburg, Ufa ve Troitsk’te bulunan ve yukarı sınıflar için eğitim veren medreseler kendi yapılarını İstanbul’daki okulları örnek alarak ıslah etmeye çalışmışlardır. Cemalettin Velidi bunu “eğitimin İstanbullaştırılması” olarak adlandırır. Yeni sistemde muallimlerin yetiştirilmesinde cemiyet-i hayriyyeler ve teavün cemiyetlerinin önemli bir rolü vardır. Yerli medreseleri başarıyla bitiren öğrenciler bu cemiyetlerin desteğiyle İstanbul, Kahire ve Medine’ye gönderilmişlerdir. Bu yardım cemiyetlerinin kurulmasına öncülük edenlerin başında İsmail Gaspıralı gelmektedir.²¹⁵ Rusya’daki en eski yardım cemiyetlerinden olan Troitsk’teki cemiyet-i hayriyye, *Tercüman* gazetesinin yirminci yılı münasebetiyle 1903 yılında Bahçesaray’da yapılan kutlamalara

²¹⁴Troyski Uleması ve Usûl-i Cedîde, **a.g.e.**, s.7-8.

²¹⁵ Akçuraoğlu Yusuf, “Türklerning, Büyük Muallim Ve Muharriri İsmail Beg Gasprinski”, **İİ**, 25 Sintabr 1914, No:40.

Abdurrahman Ahmerov başkanlığında bir heyetle katılmış ve Ahmerov'un Rusça olarak yaptığı konuşmada İsmail Gaspralı'yı Troitsk Hayır Cemiyetinin fahrî azası olarak kabul ettiklerini beyan etmiştir.²¹⁶ Cemiyetin 1909 yılı raporlarında 145 olan üye sayısı ile birlikte sekiz de fahrî üyesi bulunduğu belirtilmektedir. Bu fahrî üyelerin altısı Troitsk'in ileri gelen zenginleridir. Diğer fahrî iki üye ise, Müftü Muhammetyar Sultanov'la İsmail Gaspralı'dır.²¹⁷

İsmail Gaspralı'nın *Tercüman* gazetesinde Troitsk'teki eğitim işlerini Zeynullah Resuli'nin teşvikleriyle destekleyen Tatar tüccarı Abdulveli Yavuşev hakkında şu ifadeler yer verilir:

“Fikr-i maarif Rusya'nın şimal cihetinde ikamet eden ehl-i İslam arasında dahil işlediği bişektir. Kazan'da büyük bir kıraathane tesisi ve Orenburg Vilayeti Troitsk şehrinde ıslahat-ı tedrisiye fikri ileri gelen muteberanı meşgul ettiği malumdur. Bahusus meşhur Şeyh Zeynullah Efendi Hazretleri'nin rızasıyla ticaret muteberanından Abdulveli Yavuşev Cenapları ziyade himmet ve gayret göstermektedir.”²¹⁸

1.4.2.6. Vazife ve Süyümbike Mektepleri

Usûl-i cedîdi başlangıcından itibaren desteklemiş olan Troitsk Cemiyet-i Hayriyesi 1 Temmuz 1914'te büyük bir başarıya ulaşır. Cemiyet Troitsk'te Vazife Mektebi adlı dünyevî bir mektep açıp Rus hükümetinden de resmî iznini almaya muvaffak olur. O zamana kadar dinî medreselerde fen bilimleri dersleri okutulmuş olsa da buraları bitirenlere devlet belge vermemiş ve bir türlü Tatar mektepleri için bir kanun çıkarmamıştır. Dinî Nezaretin çok az sayıda verdiği muallim belgesi bürokratik engellemeler sonucu durdurulmuştur. Rusya, az sayıda da olsa İstanbul'dan getirttikleri muallimleri sınır dışı etmiş Tatarların kendi muallimlerini yetiştirmeleri için bir türlü darülmuallimin ve darülmuallimat açmalarına izin vermemiştir.

²¹⁶Fatih Kerimi, *Kırım'a Seyahat*, Haz. Hayri Atas, İstanbul, IQ Kültürsanat Yayıncılık, 2004, s.92.

²¹⁷ “Troyski Müslüman Cemiyet-i hayriyesi”, *Vakit*, 3 İyül 1910, No:637.

²¹⁸ “Bezm-i Maişet”, *Tercüman*, 7 Yanver 1896, No:1, s.3.

Yavuşevler tarafından açılan Vazife Mektebinin ders programı, yine Yavuşevler tarafından desteklenen Troitsk'teki Medrese-i Muhammediyede çalışan Niyaz Maksudof tarafından altı sınıf üzerinden hazırlanır. Mektebin birinci maksadı muallim yetiştirmektir.²¹⁹ Bu okul, Rusların Riyalni Şkola ve Uçitilskaya Semineryalar statüsünde Tatarların açtıkları ilk okuldur. Tatarlar arasında on beş yıldır konuşulan darülmuaallimin en sonunda Troitsk'te açılmış olur.

Troyski'de Neşr-i Maarif, Tervic-i Mujika ve Hanımlar Cemiyeti gibi yeni cemiyetler de kurulur. Zenginlerin başında buldukları bu cemiyet-i hayriyyelerin kontrol ettikleri kıraathane ve yetimhane de bulunmaktadır. Kızların eğitimleriyle yakından ilgilenen Hanımlar Cemiyetinin başında zengin tüccarların hanımları ve kızları bulunmaktadır. 1910'da Abdurrahmen Ahmerov'un girişimleriyle resmî izinli bir iptidâî kız mektebi de açılır.

1911 yılında Bubi Medresesinin devlet zoruyla kapatılması üzerine Muhlise Bubi (1869-1937) Abdurrahman Ahmerov'un daveti üzerine Troitsk'e gelir.²²⁰ 1914 güzünde yine Bayan Yavuşevlerin girişimleriyle "Rüşdî" adıyla Darülmuaallimat açılır. Rusya Hususî Mektepler Nizamnamesi'ne uygun olarak açılan bu okulun programı Duma ve padişahın izniyle resmîyet kazanır.²²¹ Muhlise Bubi, bu Darülmuaallimatın ilk müdürresi olarak atanır. Bazı kaynaklarda "Süyünbike" olarak adlandırılan Darülmuaallimat ve "Vazife" adındaki Darülmuaalliminin Troitsk Tatarları tarafından devlet izniyle açılmış ilk özel ve laik Tatar okulları olması nedeniyle önemlidir.

1.4.2.7. Resuliye Medresesine Yapılan Tenkitler

1915'lerden itibaren eski medreseler gibi Resuliye Medresesi de tenkit edilmeye başlanır. Şartların değişmesiyle medreselerde öğrenci sayıları azalmıştır. Yeni nesil; doktor, avukat ve mühendis olmak istemektedir. Oysa Tatar medreselerinde okuyanlar imam ve hatiplikten başka bir meslek sahibi olamamaktadır. Resuliye Medresesini tenkit edenler arasında Resuliye Medresinde

²¹⁹ Narazi, "Troyski'de 'Vazife' Mektebi", *Şura*, 1915, Sayı:20, s.636-637.

²²⁰ A. H. Mehmutova, *Vakit İndi: Biz de Turiyk*, Kazan, Tatarstan Kitap Neşriyatı, 1912, s.327.

²²¹ S. A. "Troyski", *Vakit*, 1 Mart 1915, No:1715.

okumuş olan Abdülbari Battal da vardır. Gazetelerde Resuliye Medresesi'yle ilgili tenkitler artınca, "Troyski Müderrislerinin Mektupları" adıyla *Vakit* gazetesinde Zeynullah Resuli, Zarif Bikmatov ve Abdurrahman Resuli imzasıyla ortak cevabî bir mektup yayınlanır. Abdurrahman Resuli, yeni şartlar dahilinde dinî medreselerin azaltılarak bazılarının millî gimnazyaya çevrilmesi gerektiğini belirtir.²²²

Troyski Tatar muhitinin usûl-i cedîdden Darulmuallimin ve Darulmuallimata uzanan bir çizgide Yusuf Akçura'nın, İsmail Gaspralı için söylediği aşağıdaki sözleri tam anlamıyla örtüşmektedir: "Şimal Türklerinin hayat-ı fikriye ve içtimaiyelerinde azim bir inkılabın hususuna fikrî menba İsmail Gasprinski'nin dimağı olmuştur."²²³

1.4.2.8. Resuliye Medresesi ve Kültür Ortamı

Zeynullah Resuli, Habibullah Abbasov'un Troitsk'te yaptırdığı beşinci camiye imam olarak davet edilmesi üzerine 23 Nisan 1884'te Troitsk'e gelir. Onun gelmesiyle aynı yıl medrese binası yapılır.²²⁴ Tatar zenginlerinin yardımlarıyla 1880-1890 yılları arasında büyük şehirlerde taştan yeni medrese binaları yapılmıştır. Resuliye de bunlardan birisidir.

Resuliye Medresesi 1893'e kadar eski usulde eğitim verir. Buhara odaklı şeyhlerin yeniliklere karşı direnç göstermelerine karşın Resuliye'de eski usulden yeni usule geçme ikilemi yaşanmamasında Zeynullah Resuli'nin İstanbul merkezli bakışı açısı önemli rol oynamıştır.

Bu medresede okumuş olan Abdullah Battal Taymas, medrese hakkında şunları söylemektedir:

"Ben okumak için Resuliye Medresesine gittim. Bu medrese bana unutamayacağım bir etki yaptı. Bu benim için tamamıyla yeni bir dünya idi. Ben Orenburg ve Kargalı'da sadece mantık ve kelam okumuştum. Dünyada bunlardan başka ilmin varlığını da bilmiyordum. Ama Zeynullah Resuli medresesinde tefsir, hadis, meani, beyan, bedii ve aruz gibi dersler de okutuluyordu. Tefsir, hadis ve Arabiyat benim

²²² "Troyski Müderrislerinin Mektupları", *Vakit*, 22 April 1915, No:1754.

²²³ Akçuraoğlu Yusuf, "Muallime Dair", *Türk Yurdu*, 10 Aralık 1914, 3.Cilt, Ankara, Tutubay Yayınları, 1999, s.404.

²²⁴ Şeyh Zeynullah Hazretning Tercüme-i Hâli, *a.g.e.*, s.15.

için ilmin yeni keşfedilmiş dünyalarıydı. *Tercüman* ve yeni kitaplar okuma yönünden şeyhin şakirtleri Orenburg ve Kargalı şakirtlerinden fersah fersah ilerideydiler. Kısacası o devirde dünyanın gidişatından haberdar olma yönünden Troitsk şakirtleri bizim Orenburg ve Kargalı şakirtlerine hiç benzemiyorlardı. Şeyhin medresesi gerçek ulûm-ı diniye yoluna girmemde bana büyük yardım etti. Gözümün ve fikrimin açılmasına büyük yardım etti.”²²⁵

1905 yılında şehirdeki zenginlerin yardımlarıyla Resuliye Medresesine taştan iki katlı bina daha eklenir.

Rusya Müslümanları arasında en zengin şahsî kütüphanelerden birine sahip olan Zeynullah Resuli, kütüphanesini 1907’de herkesin istifadesine açar.²²⁶ Zeynullah Resuli vakfettiği kitapları için dört kişiden oluşan bir heyet kurmuş ve kütüphane faydasına 4600 rublelik bir vakıf meblası toplanmıştır. Bunun 3500 rublesini bizzat kendisi vermiştir.²²⁷ Zeynullah Resuli’nin kütüphanesinde pek çok nadir kitaplar bulunmaktadır. Kütüphanesinde Buhara’daki dostu Hacı Hazret Rahmankulov vasıtasıyla Buhara’dan getirttiği pek çok yazma bulunduğu gibi, hac dönüşü İstanbul’dan getirdiği ve daha sonra kitapçılar aracılığıyla getirttiği zengin bir koleksiyonu vardır.²²⁸ Zeynullah Resuli’nin kendisine pek çok konuda yardımda bulunduğu yakın dostu Şair Akmolla, Troitsk’e geldiğinde onun medresesinde kalmış ve kütüphanedeki yeni kitapları ve İstanbul’dan getirilmiş gazete ve dergileri okumuştur.²²⁹ 1900 yılında Troitsk’e üç dört tane *Tercüman* gazetesi gelmektedir. Bu tarihte Resuliye Medresesinde okuyan Mecit Gafuri, medreseye gelen *Tercüman* gazetesini bu tarihten itibaren okumaya başlar. Mecit Gafuri daha önce pek çok Osmanlıca kitap okumuş olduğundan *Tercüman*’ın dilinin kendisine zor gelmediğini belirtir.²³⁰ İbn-i Arabi hakkında kitap yazan Rızaettin Fahrettin Zeynullah Resuli’nin bu zengin kütüphanesini görmüş ve İbn-i Arabi’nin bir cilt halinde toplanmış yedi kitabını bu kütüphanede incelemiştir.²³¹ 1917 ihtilalinden sonra bütün Müslüman vakıfları gibi bu kütüphane vakfındaki kitaplar da dağılıp yok olur. Zeynullah Resuli

²²⁵Şeyh Zeynullah Hazretning Tercüme-i Hâli, **a.g.e.**, s.51.

²²⁶“Dahili Haberler”, **Vakit**, 6 Yanver 1907, No:119.

²²⁷Şeyh Zeynullah Hazretning Tercüme-i Hâli, **a.g.e.**, s.29.

²²⁸Şeyh Zeynullah Hazretning Tercüme-i Hâli, **a.g.e.**, s.20.

²²⁹Mesgud Gaynitdin, Gasırlar Mirası,**a.g.e.**, s.119.

²³⁰Mejit Gafuri, **Saçineniye**, 5. Tom, Ufa, Başkirkoy Knijnoy İzdatelstvo, 1956, s.328.

²³¹ Rızaeddin Fahreddin, **İbn-i Arabi**, Orenburg, Vakit Matbaası, 1912, s.32-33.

üzerine araştırmalar yapmış olan Başkurt Profesörü Gaysa Hüseyinov, üzerinde Zeynullah Resuli'nin mührünün bulunduğu bazı kitapların bugün Ufa'daki Zeki Velidi Millî Kütüphanesinde ve Dinî Nezarete olduğunu yazar.²³²

Özellikle hayriye cemiyetleri teşkil edildikten sonra, bunların faaliyet alanlarından biri olarak Müslümanlar için kütüphaneler kurulmaya başlanır. Eski dönemlerde Buhara'ya gidip gelmiş olan imamların Buhara'dan getirdikleri dinî kitaplardan müteşekkil şahsî kütüphaneleri varken, kurulan yeni medreselerde, öğrencilere açık İstanbul baskısı edebî kitapların da yer aldığı zengin kütüphaneler oluşturulur. Öğrencilere açık bu kütüphanelerin varlığı yeni Tatar edebiyatının yazarlarının yetişmesine ocaklık eder. Rusya'daki hayriye cemiyetlerinin en eskilerinden olan Troitsk Müslüman Cemiyet-i Hayriyyesinin *Vakit* gazetesinde yayınladığı 1909 yılı raporuna göre cemiyetin Troitsk'te Necat adlı ücretsiz büyük bir kütüphanesi bulunmaktadır. Kütüphanede 1456 farklı isim altında 3634 adet kitap mevcut olup 382 tanesi 1909 yılı içerisinde alınmıştır. Bir yıl içerisinde kütüphaneden 24100 okur istifade etmiştir.²³³

1905 meşrutiyetinden sonra çıkmaya başlayan gazete ve dergilerde yazı yazarların hemen hepsi İstanbul ve Mısır'da okuyup gelen Tatar öğrencilerle birlikte Kazan, Orenburg, Troitsk ve Ufa gibi Tatar şehir medreselerinde eğitim almış öğrencilerdir. Resuliye Medresesinde düzenli olarak Zeynullah Resuli'nin katılımıyla herkese açık olarak yapılan "Edebî meclisler",²³⁴ sonraki yıllarda genç Tatar edebiyatçılarının yaptıkları "Şark gecesi" toplantılarının²³⁵ ilk örneği olur.

Bu medresede okuyan ve bu edebî muhitte yetişen pek çok Tatar, Başkurt, Kazak ve Karakalpak yazar ve şairi yetişir. Abdullah Battal Taymas (1883-1969), Abdülkadir İnan (1889-1976), Mecit Gafuri (1880-1934), Şeyh Murat Remzi (1855-

---

²³²Gaysa Hüseyinov, **a.g.e.**, s.520.

²³³ "Troyski Müslüman Cemiyet-i hayriyyesi", **Vakit**, 3 İyül 1910, No:637.

²³⁴ Gaysa Hüseyinov, **a.g.e.**, s. 520.

²³⁵ Reuf Nasirov, **a.g.e.**, s.18.

1934), Sultanmahmut Toraygırov (1893-1920) ve Ajınıyaz Kusıbay eğitimlerini hep bu medresede almışlardır.²³⁶

Abdülkadir İnan, dokuz yıl boyunca bu medresede eğitim görür ve daha sonra yine bu medresede öğretmenlik yapar.²³⁷ Abdülkadir İnan, Zeynullah Resuli'nin okuması için Mısır'a gönderdiği ve döndükten sonra da medresesinin yönetimini kendisine devrettiği Abdurrahman Resuli'nin (1881-1950) yönlendirmeleriyle 1908'de ilk yazılarını *Şura* dergisinde yayınlamaya başlar.

Abdullah Battal ve Mecit Gafuri'nin ortaklaşa yazdıkları 1903'te Petersburg'da yayınlanan bir şiir kitabı vardır. Bu kitapta Zeynullah Resuli'nin on beş yaşında vefat eden Hibetullah adlı oğlu için iki yazar tarafından yazılmış mersiyeler yer almaktadır.²³⁸ Kitapta isimlerinin başına "Talebe-i Nakşibendiye'den" ibarelerini kullanan her iki yazar da, sonraki dönemlerde bu kitaptan hiç bahsetmemişlerdir.

Abdullah Battal Taymas, Zeynullah Resuli'nin yakın dostu da olan Şair Akmolla hakkında yayınlanan ilk kitap çalışmasını Zeynullah Resuli'nin teşvikleriyle²³⁹ 1903'te Troitsk'teki Hizmet Kitabevi'nde yayınlattır. Abdullah Battal 1904 yılından sonra Mısır'a gider. Döndükten sonra *Vakit* ve *Şura* dergisinde yazmaya başlar. Abdullah Battal, Troitsk'te tarih ve Arapça öğretmenlikleri yapar.²⁴⁰

Murat Remzi'nin iki cilt halinde Arapça olarak yazdığı ve 1908'de Orenburg'da basılan, *Min Telfik el-Ahbâr ve Telkih el-Âsar fî Vekâi'-i Kazan ve Bulgar ve Mülük el-Tatar* adlı tarih kitabının²⁴¹ basım masraflarını Zeynullah Resuli vermiştir. Kitap müsadere edildikten sonra geri kalan nüshaların dağıtılmasını Zeki Velidi'nin dayısı ve Şeyhin halifesi Habib Neccar Üteki üstlenmiştir.²⁴²

²³⁶Gaysa Hüseyinov, **a.g.e.**, s.517.;Reuf Nasirov, **a.g.e.**, s.18.;Reşit Şekur, **a.g.e.**, s.136.;Abdullah Battal-Taymas, **Kazan Türkleri**, Ankara, Türk Kültürü Araştırmaları Enstitüsü,1966, s.223.

²³⁷Reşit Şekur, **a.g.e.**, s.136-137.

²³⁸**Munla Hibetullah Bin Eşşeyh Zeynullah En-Nakşibendi Hazretlerinin Mersiyesi**, Sankt Peterburg, İlyas Mirza Buraganski ve Kumpanyasının Matbaasında Basıldı, s.10.

²³⁹Gabdilbari Battal, **Kazan Türkileri**, Kazan, Tatarstan Kitap Neşriyatı,1996, s.190.

²⁴⁰İsmail Remi; Reis Dautov, Edebi Sözlük, **a.g.e.**, s.39.

²⁴¹Damir Garifullin, "Murat Remzi: Bikçura Han Unıgı", **Gasırlar Avazı**, 2001, No:1/2, s.223-227.

²⁴²Zeki Velidi Togan, **a.g.e.**, s.57.

Mecit Gafuri burada okurken henüz Tatar gazetelerinin yayınlanmadığı bir dönemde *Sibirya Demir Yolu Ya ki Ahvâl-i Millet* adlı şiir kitabını Zeynullah Resuli'nin maddî desteğiyle Troitsk'teki Hizmet Kütüphanesi tarafından 1904'te yayımlar. Mecit Gafuri'nin ismi kitabın kapağında Zeynullah Resuli'nin öğrencisi olduğuna vurgu yapılarak yayınlanır.²⁴³

Troitsk'teki Hizmet Kütüphanesi Hazret-i Muhammet'in hayatıyla ilgili ödüllü bir yarışma açar. İdris Hamidi'nin seksen sayfalık *Tarih-i Muhammed Aleyhisselam* adlı kitabı birincilik ödülünü alır. Kitap 1906'da Orenburg'da Fatih Kerimi Matbaası'nda yayınlanır.²⁴⁴ Bu kitap, Tatarlar arasında bu dönemde yazılan pek çok siyer kitabının ilki olma özelliğini taşımaktadır.

1910'lu yıllardan itibaren Troitsk'de kültürel faaliyetlerin arttığı görülür. Bunda ulaşım ve iletişimin kolaylaşmasının büyük payı vardır. 18 Ekim 1911'de Troitsk tren istasyonunun açılışı yapılır.²⁴⁵ 1914'te şehre telefon bağlanır.²⁴⁶ Şehre tiyatro grupları gelmeye başladığı gibi şehrin kültürel birikiminin bir neticesi olarak Rusça ve Kazakça dergi ve gazeteler çıkmaya başlar. 10 Ocak 1911'de Muhammetcan Siralın tarafından *Aykap* adlı on beş günde bir neşredilen ve 88 sayı çıkmış olan edebiyat dergisi²⁴⁷ 1916 Eylül'üne kadar çıkmaya devam eder.²⁴⁸ Resuliye Medresesinde okumuş olan Kazak yazarı Sultanmahmut Turaygurov'un pek çok şiir ve yazısı burada yayınlanmıştır.²⁴⁹ Aynı yılın haziranında Habibürrahman Ganiyev tarafından iki ayda bir yayınlanan *Akmolla* adlı mizah dergisi²⁵⁰ Kazakça olarak Troitsk'te, çıkmaya başlar. 20 Ekim 1911'de Rusça *Step* gazetesi çıkmaya başlar.²⁵¹ Aslında Mart 1907'de İşmuhammet İmambayev ve

---

²⁴³Mecid Gafuri, *Sibir Timir Yolu Ya ki Ahvâl-i Millet*, Orenburg, Tipografiya M. F. G. Karimov, 1904.

²⁴⁴ Rızaeddin Fahreddin, "Tercüme-i Hâl Ve Tabakat Kitapları", *Şura*, 1915, Sayı:2, s.46.

²⁴⁵Y. Skobelkin; İ. Şamsutdinov, **a.g.e.**, s.132.

²⁴⁶"Dahili Haberler", **Vakit**, 6 Senteyabr 1913, No:1290.

²⁴⁷"Kazakça Jurnal Aykap", **Yıldız**, 18 Yanver 1911, No:634.

²⁴⁸İ. Remi, **Vakıtlı Tatar Matbuatı (1905-1925)**, Albüm, Kazan, Kejur Basması, 1926, s.25.

²⁴⁹Y. Skobelkin; İ. Şamsutdinov, **a.g.e.**, s.159.

²⁵⁰Gaysa Hüseyinov, **Başkort Halkının Ruhi Dünyası**, Ufa, Kitap Neşrieti, 2003, s.384.

²⁵¹Y. Skobelkin; İ. Şamsutdinov, **a.g.e.**, s.132.

Çitisbay Andreyef'in naşirliğinde *Kazak Kazeti* adlı Kazakça bir gazete çıkarma girişimi olmuş fakat sadece bir sayı yayınlanabilmiştir.²⁵²

1910'da Şehirde Mars adlı sinamatograf açılır ve Rusça gösterimler başlar. Zeynullah Resuli'nin torunu Atilla Rasih, 1920'li yıllarda bu sinemaya gittiğini yazmaktadır.²⁵³ Aliasgar Kemal'in *Bahtsız Yiğit* adlı tiyatro eseri 8 Ocak 1911'de şehirde sahnelenir.²⁵⁴ Namık Kemal'in, Aliasgar Kemal tarafından Tatarcaya aktarılmış olan *Zavallı Çocuk* adlı tiyatrosu da 21 Ağustos 1913'te burada sahneye konulur.

Zeynullah Resuli büyük oğlu Abdurrahman Resuli'yi (1881-1950) Mısır'a okumaya gönderir. Abdurrahman Resuli 1905'te geri döndüğünde Resuliye Medresesi'nin başına geçer.²⁵⁵ Zeynullah Resuli ikinci oğlu Abdülkadir'i de İstanbul'a okumaya göndermiş ve o da İstanbul'da üç yıl okumuştur.²⁵⁶ Abdurrahman Resuli ile aynı okulda Âlimcan Feyruşin de okumuştur.²⁵⁷ Artık bölge medreselerinde on dokuz, yirmi yaşına kadar okuyan gençlerin hayâllerini İstanbul ve Kahire okulları süslemektedir. Beyrut'taki Amerikan Koleji de bu dönemde Tatarlar arasında popülerdir. Troitsk'li Zakir Bekirov, Beyrut'taki Amerikan Kolejinde okumuştur.²⁵⁸

İdil-Ural bölgesinde gerek eğitim, gerek toplumsal ve gerekse de siyasi çalışmalara Zeynullah Resuli'nin destek vermiş olması, yenilikçileri güçlendiren bir durumdur. İttifak-ı Müslimin'in 1907'de Nijninovgorod'daki toplantılarına onun tebrik telgrafi gönderdiği görülür.²⁵⁹ İdil-Ural bölgesi ve Kazak bozkırının en nüfuzlu Nakşi Şeyhi Zeynullah Resuli, 2 Şubat 1917'de vefat etmesi üzerine ünlü müsteşrik

---

²⁵²İ. Remi, **a.g.e.**, s.25.

²⁵³ Atilla Rasih, **İşan Unığı**, Kazan, Tatarstan Kitap Neşriyatı, 1996, s.79.

²⁵⁴ "Yulçı Troyski", **Yıldız**, 23 Yanver 1911, No:636.

²⁵⁵ Reuf Nasirov, **a.g.e.**, s.23.

²⁵⁶ Atilla Rasih, **a.g.e.**, s.43.

²⁵⁷ Atilla Rasih, **a.g.e.**, s.147.

²⁵⁸ Atilla Rasih, **a.g.e.**, s.174.

²⁵⁹ İmam Hayrullah Osmani, "Maişetçilerin Davlavı", **Vakit**, 1907, No:212.

Vasili Vladimiroviç Barthold onun bu nüfuzuna dikkati çekmek için, “O kendi halkının ruhî kralı sayılabilir.”²⁶⁰ ifadelerini kullanmıştır.

1.4.3. İsmail Gaspıralı (1853-1914)

Çar Rusya’sının egemenliği altındaki Rusya Müslümanlığının ancak modern ve özgür dünyanın enstrümanlarını kullanarak varlıklarını sürdürebileceklerine inanan İsmail Gaspıralı, bu çerçevedeki faaliyetleriyle hemen hemen tamamının Türklerden müteşekkil bu geniş coğrafyada zihnî paradigmalara değişmesini sağlayarak bu bölgelerin dünya ile entegrasyonunun sağlanmasında entelektüel bir öncü olur.

İdil-Ural bölgesinin 1552’den, Kırım’ın 1783’den, Orta Asya’nın da 1853’lerden itibaren siyasî erkten yoksun olması, devletin “baba” figürüyle özleştirildiği bütün bu bölgelerde İsmail Gaspıralı’nın eğitim, gazete ve yardım cemiyetleri projeleriyle devletlerin vatandaşlarına sunduğu imkânları tek başına otuz yıldan fazla bir fikir adamı, idealist ve aktivist olarak sunması onun halk tarafından “Tercüman Baba”, “Gasprinski Baba”²⁶¹ gibi isimlerle anılmasına sebep olmuştur.

İsmail Gaspıralı, Rusya Müslümanlarına yeni bir örgütlenme ve faaliyet modeli sunar. Dinî formasyondan çok kültürel bir kimliğe sahip olan Gaspıralı Rusya Müslümanları arasında dünyaya açık, İstanbul’u yakından takip eden, bazıları İstanbul’da okumuş ve İstanbul’la irtibatlı Tatar aydınları tarafından desteklenir. Şahabettin Mercani, Zeynullah Resuli, Rızaettin Fahrettin, Âlimcan Barudi, Bubi kardeşler, Fatih Kerimi, Maksudi kardeşler, Yusuf Akçura ve Abdurreşit İbrahim gibi ulema ve aydınlarla birlikte Nimetullah Hacı, Hüseyinovlar, Yavuşevler, Bekirovlar, Remiyevler, Akçurinler gibi tüccarlar tarafından İsmail Gaspıralı’nın desteklenmesi sayesinde cedit hareketi İdil-Ural’da güçlenir. Hareketin İdil-Ural bölgesinde aydın ve tüccarlar tarafından destek görmesi -Kırım dahil- diğer bölgelere göre bu bölgede çabuk zemin kazanmasını ve ceditçiliğin güçlenmesini sağlamıştır.

---

²⁶⁰Reuf Nasıyrov, **Zeynullah İşan**, Kazan, İman Neşriyatı, Kazan, 2000, s.3. ; Reşit Şekur, **Arzaklı Başkorttar**, Ufa, Kitap Neşrieti, 1998, s.74.

²⁶¹**İsmegiyl Bek Gasprinskiy**, Kazan, Tatarstan Fenner Akademiyasının Tarih institütü, Alma-Lit, 2004, s.25.

Şahabettin Mercani başta olmak üzere *Tercüman*'a, en büyük destek İdil-Ural bölgesinden gelir. Birinci Rusya Müslümanları Kongresi'nden on beş yıl önce 1891'de Mekerce'de gayriresmi "çay meclisi"nde bir araya gelenler sadece İdil-Ural Tatarlarının ileri gelen otuz kırk kişiden oluşan tüccar ve ulemasıdır.²⁶² *Tercüman*'ın 1893, 1903 ve 1908'de Bahçesaray'da yapılan yıldönümü kutlamalarına en büyük ilgiyi İdil-Ural bölgesi gösterir. Bahçesaray'daki öğretmen yetiştirme kurslarına ve İstanbul'a en fazla öğrenci gönderen İdil-Ural bölgesi yeni bir dönemin başlamasına öncülük eder. Yeni formasyonu ve idealleri olan yeni kadrolar, tarihsel süreç içerisinde tam bir edebî geleneğin varlığından söz etmenin mümkün olmadığı İdil-Ural bölgesinde yeni bir edebiyatın doğmasını da sağlamış olurlar.

Osmanlı Türkleri gibi Asya'yla Avrupa coğrafyasında yaşayan İdil-Ural Tatarları Türk dünyasının yenileşmesinde özellikle cedit okulları, basın ve yeni edebiyatlarıyla Kazak, Özbek ve Uygurlar arasında etkili olurlar. İsmail Gaspıralı "vatan-ı manevîmiz" dediği Buhara'ya 1893'te geldiğinde yüz yıl önceki Kırım'ın bu hâlde olduğu tespitini yapar. Buhara'nın geri kalmışlığında coğrafyanın da etkili olduğunu kaydeder.²⁶³ Cemalettin Velidi, coğrafyanın etkisi bağlamında Kırım hakkında değerlendirmelerde bulunur. Kırım'ın, Şimal Türkleriyle Cenup Türkleri arasında bir köprü olduğunu belirtir. Kırım Tatarlarının Osmanlıcaya yakın bir Tatarca ile Tatarcaya yakın bir Osmanlıca ile konuşmalarını,²⁶⁴ vasıta olmanın en güçlü ikinci noktası olarak vurgular.

Fatih Kerimi, Bahçesaray'ın Rusya Müslümanları için olan önemini *Tercüman* gazetesine bağlayarak şöyle der:

"Rusya Müslümanları için Bahçesaray'ın bir ehemmiyet ve mahiyeti var ise o da fazıl ve muhterem İsmail Bey Gasprinski tarafından neşredilen *Tercüman* gazetesi sebeplerindendir. Rusya Müslümanlarının terakkiyat-ı fikriyesine hizmet eden bu

---

²⁶²Osmanlı Belgelerinde Kazan, Ankara, T. C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayın Nu:72, 2005, s.16-20. ; İsmal Gaspıralı, **Seçilmiş Eserler:2 Dil-Edebiyat-Seyahat Yazıları**, Haz. Yavuz Akpınar, İstanbul, Ötüken Yayınları, 2008, s.337.

²⁶³İsmal Gaspıralı, **Seçilmiş Eserler:3 Dil-Edebiyat-Seyahat Yazıları**, Haz. Yavuz Akpınar, İstanbul, Ötüken Yayınları, 2008, s.339.

²⁶⁴ Cemaleddin Velidi, "İsmail Beg Gasprinski-I", **Vakit**, 14 Senteyabr 1914, No:1584.

gayretle müderris, on sekiz yirmi seneden beri medeniyet ve insaniyet dersi öğretmektedir.”²⁶⁵

Rusya, gelişmelerin merkezi olan Batı Avrupa’yla egemenliği altındaki Müslüman-Türk coğrafyaları arasında, Cemalettin Veli’nin dolaylı yoldan ifade etmeye çalıştığı, Avrupa’yla Asya arasında uzanan coğrafyasıyla kıta genişliğindeki bir duvar, siyasî ve bürokratik engellemeleriyle de yenileşmelerine karşı kalın bir perde olmuştur.²⁶⁶

İsmail Gaspıralı 1883’ten itibaren çıkarmaya muvaffak olduğu gazetesiyle, Rusya’nın egomanik politikaları karşısında “pasif kızgınlık”la²⁶⁷ içe kapanmış, değil dünyadan birbirinden dahi haberi olmayan Müslüman-Türk topluluklarını ve bu bağlamda İdil-Ural Tatarlarını, Batı dünyasıyla coğrafî ve siyasî olarak doğrudan temasta olmanın getirdiği şartlar dolayısıyla İslam dünyasının en gelişmiş merkezi olan İstanbul’la irtibatlandırmış olur. İsmail Gaspıralı yeni dünyanın kültürel bir enstrümanı olan gazeteyi kullanarak Türk dünyasının zihniyet değişimi ve dönüşümüne en büyük katkıyı yapar. Bu değişim ve dönüşüm yeni bir edebiyatın doğmasına da zemin olur. Nasıl eski dönemlerde *Muhammediye*, *Seyit Battal*, *Kırk Vezir*, *Ahmediye*, *Letâif-i Hoca Nasrettin* ve Osmanlıca dinî ve fennî kitaplar Kırım yoluyla Şimal Türklerine ulaşmış ve kendi coğrafyalarının eserleriymiş gibi kabul görmüşse, yeni dönemde de Ahmet Mithat, Namık Kemal, Recaizade Mahmut Ekrem, Ebuuzziya Tefvik, Şemsettin Sami, Mizancı Murat ve Mehmet Emin gibi yeni Türk edebiyatı yazarlarının eserlerinin isimleri İsmail Gaspıralı’nın gazetesinin sayfalarıyla İdil-Ural’a ulaşır. Gazetede isimleri zikredilen Türkçe eserler Tatarlar arasında yaygınlaşır. Yeni Türk edebiyatı okumalarının tecrübesi yeni Tatar edebiyatının doğmasına sebep olur.

Tatar aydınlarıyla kurduğu dostluklar ve takip ettiği Tatar basınıni sayesinde Rusya’daki Tatar cedit hareketini yakından takip eden Armin Vambery, İsmail Gaspıralı’nın bu etkisini şöyle ifade etmektedir:

---

²⁶⁵ Fatih Kerimi, *Avrupa Seyahatnamesi*, a.g.e., s.138.

²⁶⁶ Cemaleddin Velidi, *Tatar Edebiyatının Barışı*, Orenburg, Vakıf Matbaası, 1912, s.32

²⁶⁷ İsmail Gaspıralı, a.g.e., s.101.

“Tatarların inkılâb-ı medenîsinde birinci hareket ve darbe, mükemmel tahsil görmüş ve hizmetinde durmayan, hamiyetperver İsmail Bey Gasprinski tarafından husûle getirilmiştir. Bu zat 1883’te Bahçesaray’da *Tercüman* gazetesi neşr etmekle başlayıp Tatarların fikirlerini uyandırmıştır. O zamandan beri bu gayretli zat hayât-ı içtimaiyenin ıslahı ve maârif-i cedîdenin tervici için ziyadesiyle içtihat ederek Tatarların tahsil ve marifetlerini hayli terakki ettirmeğe muvaffak olmuştur. Bu zatın hizmet-i maarifperveranesi millettaşları tarafından dahi taktir olduğu *Tercüman* gazetesinin 20. sene-i devriyesi münasebetiyle icra olunan cemiyet ve şenlikte zahir olmuştur.²⁶⁸

İsmail Gaspıralı, 1474’ten 1774’e kadar Osmanlı himayesinde olan ve 1783’ten itibaren de Rusya egemenliğine giren²⁶⁹ Kırım’daki Bahçesaray’ya bağlı Avcıköy’de 21 Mart 1851’de dünyaya gelir.²⁷⁰ Babasının Gaspıralı olması dolayısıyla Gaspıralı lakabını kullanır. Aile 1854’teki Sivastopol Savaşı’ndan sonra Bahçesaray’a yerleşir. İsmail Gaspıralı on yaşına kadar buradaki Zincirli Medresede eğitim alır. İki yıl Akmeşcit Rus Gimnazyasında okuduktan sonra, annesinin Mirza kızı olması nedeniyle Moskova’daki Voronej (Yal Kerman) Askeri İdadisine okumaya gönderilir. Bunu Ahmet Ağaoğlu şöyle ifade etmektedir:

“Zahiren İsmail Bey de bütün o zamanki Türk asilzade gençlerinin talihine mahkûm idi. Yani sathî ve ekseriya askerî mekteplerde alınan bir Rus tâliminden sonra mektebin bahşettiği tantanalı apoletler, şeritler, kordonlar altında millet ve milliyet hislerini daha ziyade unutmak.”²⁷¹

İsmail Gaspıralı bir yıl sonra Moskova’daki Milyutin Gimnazyumuna geçer. İsmail Gaspıralı Moskova’dayken okuduğu Batıcı Rus yazarları A. İ. Gertsen, N. G. Çernişevskiy ve D. İ. Pisaryev’den etkilenir. Özellikle gazeteci Mihail Katkov’un büyük Rusyacı ve Panslavist yaklaşımları İsmail Gaspıralı’da millî duyguların uyanmasında etkili olur.²⁷² Mihail Katkov’un İsmail Gaspıralı üzerindeki etkisi,

²⁶⁸ Armin Vambery, “Rusya Müslümanlarının Terakkiyatı”, Çev. Feyzullah Mehmed, *Şura*, 1908, Sayı 22, s.693-694.

²⁶⁹ Hakan Kırımlı, *Kırım Tatarlarında Millî Kimlik ve Millî Hareketler (1905-1916)*, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1996, s.5-6.

²⁷⁰ Kırımlı Cafer Seydahmet, *Gaspıralı İsmail Bey (Dilde, Fikirde, İşte Birlik)*, İstanbul, Matbaacılık ve Neşriyat Türk Anonim Şirketi, 1934, s.13.

²⁷¹ Ağaoğlu Ahmed, “İsmail Bey Gasprinski”, *Türk Yurdu*, 10 Aralık 1914, Sayı:72, Ankara, Tutubay Yayınları, 1999, s.402.

²⁷² Mirkasıym Gosmanov, *Gasırdan-Gasırga*, Kazan, Tatarstan Kitap Neşriyatı, 2004, s.163.

Paris’te okuyan Yahya Kemal’in coğrafya, tarih ve dilden başlayarak millî hayatın her sahasındaki düşüncelerinin değişmesini sağlayan Albert Sorel’in etkisine²⁷³ benzeyen bir etki oluşturur. Devlet okullarında okuyan İsmail Gaspıralı, başka Mirza çocukları gibi “Artık bana yeter.” deyip hükümet işlerine kapılanmaz.²⁷⁴

Rusya’nın; Kazan, Astrahan ve Kırım Hanlığını ele geçirdikten sonra Tatar halkı başsız kalır. Bu başsızlık özellikle Kırım’da 1783’ten 1875’e kadar 500 binden fazla Tatar’ın “Sultan’ın Yeri”ne göç etmelerine sebep olmuştur.²⁷⁵ Rus okullarında eğitilerek kullanışlı birer memur haline getirilen Mirza çocukları kendi halklarından uzaklaşarak Ayaz İshaki’nin ifadesiyle “millî cinayet”lere ortak olurlar.²⁷⁶

Mihail Katkov’un Gaspıralı üzerindeki etkisi, bir nefret söyleminin oluşmasından çok, kendi milletini sevme ve ona hizmet etmenin yollarını araştırmaya yönelik bir etkidir. Gaspıralı İsmail, Mihail Katkov’un ölümü üzerine yazdığı yazıda şunları dile getirir:

“Katkov, Rusya ve Ruslara olan ihlası ve muhabbeti, yazdığı ve beyan ettiği fikirlerin doğru ve etkili olmasıyla meşhurdur. O doğruyu söylemekten korkmaz, Rus milletine fayda verecek şeyleri yazarken önüne arkasına bakmazdı. Onun neşrettiği *Moskova Gazetesi*, Rusya’daki en keskin sözlü gazeteydi. Gazetecilik dünyasında onun kadar nüfuzlu bir adamın varlığı malum değil. Kaleminin gücü, vezirlerden bile korkmayacak derecedeydi. ‘Böyle bir kuvvet ve rağbet bu adama nereden gelmekteydi?’ dersiniz, öz milletine ve öz vatanına rıyasız hizmet etmekten ve hakiki muhabbet beslemekten gelmekteydi. Katkov, ne yazarsa yazsın cân-ı gönülden yazardı. Onun vefat haberi duyulur duyulmaz Rusya’nın her tarafında hususî dualar edildi. Rusya ve Fransa’da bulunan ilmi cemiyetler tarafından taziyeler ve tesellî mektupları gönderildi. Çok büyük adamların vefatlarında görülmeyen hürmetlerin, hasret ve kaygı izharının bir gazeteci olan Katkov’un vefatında gösterilmesini itibara almak lazım. Kendi milleti için durmadan otuz yıl boyunca yazıp duran bir adama, hizmetin kadrini bilen Ruslar tarafından hürmet gösterileceği malumdur. Bundan dolayı Katkov’dan ziyade, Rus halkı iftihar etse gerektir. Katkov gibi kendi milletini seven biri başkalarına da ibret ve misal olsun! Gazeteciler de bundan ders alsınlar! Milletine olan muhabbetinden dolayı zahmet ve meşakkatlere

²⁷³ A. Hamdi Tanpınar, **Yahya Kemal**, 2. Baskı, İstanbul, Dergâh Yayınları, 1982, s.25.

²⁷⁴ Cemaleddin Velidi, “İsmail Beg Gasprinski-I”, **Vakit**, 14 Senteyabr 1914, No:1584

²⁷⁵ Mirkasıym Gosmanov, **a.g.e.**, s.164.

²⁷⁶ Gayaz İshakiy, **Eserler 6. Tam**, Kazan, Tatarstan Kitap Neşriyatı, 2005, s.319.

bakmayıp, belki kendi şahsî menfaatlerini feda ederek kalem ve ilminin faydalarını toplum için sarfedenler surette vefat etseler de manada ebediyen sağ kalırlar.”²⁷⁷

1856'daki Islahat Fermanı'nın Hıristiyanlara verdiği ayrıcalıklara dayanarak Yunanistan ve Rusya'nın teşvikleriyle 1866'da başlayan Girit Ayaklanması'nı²⁷⁸ destekleyen, Türkler ve Müslümanlar aleyhinde *Moskovski Videmosti*'de heyecanlı yazılar yazan Mihail Katkov'un bu tutumu, hafta sonlarını onunla ve ailesiyle geçiren terbiye-i millîyesini bu milliyetçi Rus ailesinde alan²⁷⁹ 15-16 yaşlarındaki lise öğrencisi İsmail Gaspıralı'yı etkiler. İsmail Gaspıralı okuldan arkadaşı Litvanya Tatarı Mustafa Mirza Davidoviç'le beraber²⁸⁰ Girit'teki Türklere yardım etmek için 1867 yazında okulu bırakarak yola çıkar. Pasaportlarının olmaması nedeniyle Odessa limanında tutuklanıp ailelerine teslim edilen iki gencin Girit'e gitme macerası sonuçsuz kalır.²⁸¹

İsmail Gaspıralı bu olaydan sonra tekrar Moskova'ya dönmez. 1868'de Bahçesaray'daki Zincirli Medresesine Rusça muallimi olarak atanır. 1869'da tayin edildiği Yalta'daki Dereköy mektebinde iki yıl çalışır. Daha sonra tekrar Zincirli Medresesine dönerek Rusça dersleri vermeye başlar.²⁸² Onun bu Rusça öğretmenliği daha sonra kendisinin Türkçeyi kolay okuma yazma elifbası olarak oluşturduğu *Hoca-i Sıbyan* tecrübesine kaynaklık etmiş görünmektedir.

İsmail Gaspıralı, İstanbul'a giderek Osmanlı ordusunda zabıt olmak düşüncesinden vaz geçmez. İstanbul'da *Ceride-i Askeriye*'de mütercimlik yapan amcası Halil Bey'in yönlendirmeleriyle Paris'te Fransızca öğrendikten sonra İstanbul'a gitmeye karar verir. İsmail Gaspıralı bu amaçla 1872'de Paris'e gider. Burada Fransızca öğrenirken geçimini sağlamak için Rus yazarı İvan Turgenyev'in (1818-1883) eserlerini temize geçirir ve bir ilan şirketinde çalışır.²⁸³ 1874 yılının

²⁷⁷ Rızaeddin Fahreddin, “İsmail Beg Gasprinski 1851-1917”, *Şura*, 1914, Sayı:21, s.643.

²⁷⁸ Mehmet Maksudoğlu, *Osmanlı Tarihi*, İstanbul, Elif Yayınları, 2003, s.413.

²⁷⁹ Yusuf Akçuraoğlu, “Türklerin Büyük Muallim ve Muharriri İsmail Beg Gasprinski”, *İl*, 25 Sintabr, No:40.

²⁸⁰ Hakan Kırımlı, *a.g.e.*, s.38.

²⁸¹ Akçuraoğlu Yusuf, *Türk Yılı 1928*, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 2009, s.355-356.

²⁸² Kırımlı Cafer Seydahmet, *a.g.e.*, s.18-19.

²⁸³ *Türk ve Dünya Büyükleri Serisi:19, Marja Curie Sklodowska Hüseyin Rahmi Gürpınar İsmail Gasprinski Frederic Chopin*, Haz. Ferit Ragıp Tuncor ve Salahattin Arıkan, Ankara, İstiklal Matbaası, 1959, s.41

sonunda Paris'ten İstanbul'a gelir. İsmail Gaspıralı'nın, daha sonra pek çok defa gelip gittiği, Rusya Türklüğünün yenileşmesinin merkezi olmuş İstanbul'a bu ilk gelişidir. Onun İstanbul'a gelişi Osmanlı Türk şivesini öğrenmesine sebep olur.²⁸⁴ Girmek istediği Osmanlı bürokrasisine giremeyen Gaspıralı 1875 kışında Bahçesaray'a döner. Onun gerek Rusya'da ve gerekse de Osmanlıda devlet bürokrasisine girmemiş olması, tam anlamıyla ilmin bir alanında yüksek tahsil görmemesi, Bahçesaray, Moskova, Paris ve İstanbul'daki yaşadığı tecrübeleri, eğitim ve basın yoluyla önce Tatarlar sonrasında da bütün Rusya Müslümanlarını hedefleyen fikir ve faaliyetleri ona "hâdim-i millet" olmanın yolunu açar.²⁸⁵

Onun 1881'de Kırım'da çıkan *Tavrida* gazetesinde "Bahçesaray Mektupları" adıyla tefrika ettirdiği ve daha sonra da çok az değişikliklerle aynı yıl Rusça olarak Akmesçit'te Spiro Matbaası'nda bastırıldığı *Russkoe Musulmanstvo* (*Rusya Müslümanları*) adlı kitabı, onun fikir ve emellerinin, hayatının sonuna kadar yapacağı faaliyetlerinin yol haritası ve bir nevi manifestosudur. İsmail Gaspıralı *Avrupa Medeniyeti'nin Esasına Bir Nazar-ı Muvazene* adlı eserini 1885'te İstanbul'da Ebuzziya Marbaası'nda yayınlar.²⁸⁶ Kitabın sonundaki ilanlardan anlaşıldığına göre kitabın satışı İstanbul'la birlikte Rusya'da da yapılmaktadır.²⁸⁷

1.4.3.1. *Tercüman* Gazetesi

10 Nisan 1883'ten itibaren Bahçesaray'da çıkarmaya başladığı *Tercüman* gazetesinin yayın politikasını bütün Rusya Müslümanlarına hitap edecek şekilde belirleyen İsmail Gaspıralı, daha önce bölgesel dairedeki yenileşme hareketinin öncüleri olan Şahabettin Mercani ve Zeynullah Resuli'den farklı olarak gazetesi sayesinde çok geniş bir coğrafyaya ve toplum katmanlarına ulaşır. İsmail Gaspıralı'nın fikirlerinin ve gazetesinin en fazla İdil-Ural bölgesinde kabul görmesinde hiç kuşkusuz Şahabettin Mercani ve Zeynullah Resuli'nin etkisi büyük olmuştur. İsmail Gaspıralı'nın hemen hemen her yaz katıldığı Mekerce Pazarı (Nijni

²⁸⁴ "Vefatname", **II**, 25 Senteyabr 1914, No:40.

²⁸⁵ Cemaleddin Velidi, "İsmail Beg Gasprinski-I", **Vakit**, 14 Senteyabr 1914, No:1584.

²⁸⁶ İsmail Gaspıralı, **Seçilmiş Eserler:3 Fikri Eserleri**, Haz. Yavuz Akpınar, 2. Baskı, İstanbul, Ötüken Yayınları, 2005, s.158-182.

²⁸⁷ İsmail Gaspıralı, **a.g.e.**, s.183.

Nevgorod) İdil-Ural bölgesindedir. O, Mekerce'ye katılan Tatar tüccarlarıyla burada tabii bir şekilde her yıl buluşur.

Tercüman başlangıçta Rusya Müslümanlarının okumuşluları arasında bir haber ağı oluşturur. Gazetenin halk tabakalarına ulaşması ve köylere kadar yaygınlaşması ancak 1904'teki Rus-Japon savaşında Rusya'nın yenilgiyle çıkmasının doğurduğu ilgiyle olur. Gazete Türkçe ve Rusça olarak çıkar. Bazen Türkçe ve Rusçasında birebir örtüşmeyen durumlar olsa da Rusçasının bulunması, sansür kolaylığının yanısıra idarî makamlara karşı güven telkin etmesine sebep olur. Fatih Kerimi'nin ifadesine göre gazetenin Rusça bölümünün amacı millî ihtiyaçlardan Rus cemiyetini haberdar etmektir.²⁸⁸

İsmail Gaspıralı, Rusya coğrafyasında 1875'te ilk özel Türkçe gazete olan *Ekinci*'yi çıkaran Bakülü Hasan Zerdabi ile yakından tanışmaktadır. *Ekinci* gazetesinin 1977'deki Osmanlı-Rus savaşı sebebiyle yayınlamış olduğu bir yazıdan dolayı kapatılması ve Zerdabi'nin Bakü'den sürgün edilmiş olması²⁸⁹ İsmail Gaspıralı'ya 1883'te çıkarmaya başladığı *Tercüman*'ın kapatılmaması için, siyasi konulardan uzak durması gerektiğini göstermiştir.

İsmail Gaspıralı *Tercüman*'ı çıkarmadan önce Kafkasya ve İstanbul'da çıkan gazetelerin kendisine örnek olduğunu yazar ve şunları söyler:

“1875'te merhum şeyhimiz Hasan Bey Melikov'un himmet-i şahsiyesi ile Bakü'de *Ekinci* ve biraz sonra General Staroselski'nin muavenet-i mahsûsası ile Tiflis'te merhum Sait Efendi Ünsizade'nin *Ziyâ-yı Kafkasya* gazetesi çıkarılmış idi. Hem bunları hem İstanbul'un *Takvîm-i Vekâyi* ve *Basiret*'ini göze aldırıp biz bu *Tercüman*'ın vücuda getirilmesini ve sûret-i devamını araştırmakta bulunuyor idik... Tarih-i edebiyat bize rehberlik ediyor idi.”²⁹⁰

İsmail Gaspıralı 1905 Rus meşrutiyetinden sonra yazdığı bir yazısında *Tercüman*'ın dil konusunda takip ettiği yolun aşamaları ve Rus bürokrasisinin kendi

²⁸⁸ Farih Kerimi, Kırım'a Seyahat, a.g.e., s. 85.

²⁸⁹“Hasan Beg Melikov Zerdabi”, *Vakit*, 11 Dekabr 1907, No:255.

²⁹⁰İsmail Gaspıralı, a.g.e., s.176-177.

aralarındaki mektuplaşmalarda *Tercüman* hakkındaki olumsuzlayıcı yaklaşımlarını şöyle aktarır:

“Yirmi üç seneden beri zımnen çalıştığımız ve şimdiden sonra dolu ağız ile işleteceğimiz mesele, dil meselesidir. Bunun ehemmiyetini bilenler aramızda çok değildir. Bizim sözümüz geçer de olur geçmez de olur. Bu hâlde lisan kadri ve umûr-ı millet işlerinde kuvvet-i ilmiyesi meşhur müteveffa Nikolay İvanoviç İliminski'nin mektubât-ı hafiyesinden hisse alsak yaman olmaz. Yirmi sene cümle Rusya'nın umur ve maişetine hüküm ve nüfuz işletmiş vezir Pobedonostsev cenaplarına 1884'te yazdığına bakın: ‘Devletlü, iktidarlu efendim! *Tercüman* muharriri Gasprinski'nin hilekârlığına dikkat-i âliyenizi celp ediyorum. Bu adamın üç matlabı vardır: Biri, Rusya Müslümanları arasında İslamiyete muvafık maarifi neşretmek. Saniyen, Rusya'ya tâbi türlü şiveli Türk taifelerini birleştirmek, ittihat ettirmek(mesela, Germanya ittifakı gibi) ve salisen cümle Türk taifelerine Osmanlı dilini kabul ettirmek. Bakın cenab-ı devletli! Ne şeytanî bir tedbirdir ki gözlerimizi boyamak, karalamak için gazetesinin bir nısfını Rusça dahi neşrediyor. Güya bizim faydamıza çalışıyor gibi. Gerçi *Tercüman*'a sansürler bakıyorlar, ama hileye karşı çare bulunur mu?’ (...) Diğer mektubunda *Tercüman*'ı boğdurmak üzere diyor: ‘Bu gazetenin yazdıklarına dikkat ederek niyet-i hâfiyesini istihraç edenler diyorlar ki bunun mesleği Ortadoks halk ve devlet için zararlıdır. Bahçesaray'dan Sibirya'dakiOrsk şehrine kadar çekilmiş bir zincir tasavvur edin. Bunca muhtelif taifeleri birleştiren, rapteden zincir *Tercüman*'dır.’”²⁹¹

1.4.3.2. *Tercüman* Gazetesi İstanbul'da

Tercüman gazetesi Rusya Müslümanları için çıkarılmış olsa da İstanbul'da da satılır. *Tercüman* 1895 yılında İstanbul'da Adalar İskelesi'nde kitapçı Yusuf Efendi dükkânında satılmakta ve abone yapılmakta, müvezziler elinde de yirmi paradan satılmaktadır.²⁹² *Tercüman*'ın on dördüncü yılında 1896 yılı için abone defterinin açıldığıyla ilgili haber çıkar. *Tercüman*'ın hedefinin öncelikle Rusya ve Asya-yı vusta ehl-i İslamının maarifine maddî ve manevî faydasına hizmet etmek olduğu vurgulanır. İsmail Gaspıralı 1896'da gazeteyle ilgili şunları yazar:

²⁹¹İsmail Gaspıralı, **a.g.e.**, s.89-90.

²⁹²“İhtar”, **Tercüman**, 25 İyün 1895, No:24, s.65.

“Gazetenin Kırım, Kafkaz, Kazan, Sibiryâ, Asya-yı Vustâ, İran Azerbaycan’ı, Horasan, Romanya, Bulgaristan ve ehl-i İslam’ın beyninde ve memâlik-i mahrûse-i şahanede (İstanbul) gittikçe meydan alması lisanımızın ve mesleğimizin anlaşıldığına dâldir.”²⁹³

İsmail Gaspıralı 1907’de Kahire’deki toplantıda verdiği rakamlara göre 1895-1896 yıllarında *Tercüman* İstanbul’da 15-16 bin satılmaktadır.²⁹⁴ Satış rakamları çok gibi görülse de *Tercüman*’ın beş Osmanlı vilayetinde bayilikleri vardır. İstanbul’dan sonra İzmir’de de vekili olan *Tercüman* gazetesinin²⁹⁵ aynı yılda Edirne, Bursa ve Trabzon’da da bayilikleri açılır. 21 Ocak 1896’da *Tercüman* okurlarına yönelik şöyle bir duyuru yayınlanır:

“Doğrudan doğruya idaremize müracaat etmeyenler gazete almak için Kazan’da Salih Partnov’a, Orenburg’da Baki Hüssamov’a, Moskova’da Hacı Hüseyin Baybekov’a, Şeki’de Muallim Şeyhzade’ye, Şirvan’da Ömer Bey Ahmetbekov’a, Bakü’de Muallim Mecit Bey Ganizade’ye, Tebriz’de Nasiri İdarehanesi’ne, Buhara’da İbrahimov Biraderleri Ticarethanesi’ne, Taşkent’te Hasanüddin Bugdanov cenaplarına, Semerkant’ta Şeripov cenaplarına, Dersaadet’te Adalar İskelesi’nde Diyarbakırlı Yusuf Efendi’ye, İzmir’de Ahmet Sabri Efendi’ye, Edirne’de Mehmet Efendi Kütüphanesi’ne, Bursa’da Kırımlı Lastikçi Mustafa Efendi’ye, Trabzon’da Kitapçı (...) Efendiye müracaat edebilirler.”²⁹⁶

Gaspıralı’nın 10 Nisan 1908’deki yirmi beşinci yıldönümünde yayınladığı hesap cetveline göre İstanbul’daki üç yıllık satıştan elde edilen rakamın 10200 ruble olması yukarıdaki satış rakamlarının doğruluğunu göstermektedir. *Tercüman* 300 kadar aboneyle başlayıp onuncu yılında 1600 ve 1905’te 5000 nüshaya ulaşmıştır.²⁹⁷

1.4.3.3. Tercüman Gazetesi ve Tatar Edebiyat-ı Cedîdesi

Bu kadar geniş bir coğrafyada dağılmakta olan *Tercüman* özellikle İdil-Ural’daki medreselerde de okunmaya başlar. Bu, İstanbul baskısı kitapların okunmasındaki artışı beraberinde getirir. Kayyum Nasiri’nin 1872’de çıkarmaya

²⁹³“İdare”, “1896 Senesi İçin Alıcı ve Müşteri Defteri Açıldı”, *Tercüman*, 5 Noyabr 1895, No:42, s. 137.

²⁹⁴İsmail Gaspıralı, Seçilmiş Eserler:2 Fikri Eserleri, a.g.e., s.355.

²⁹⁵“İhtar”, *Tercüman*, 3 Senteabr 1895, No:33, s.101.

²⁹⁶“İhtar”, *Tercüman*, 21 Yanver 1896, No:3, s.3

²⁹⁷**Kendi Kaleminden İsmail Gaspıralı’nın İdealleri İşleri Tavsiyeleri ve Haberleri-I**, Haz. Sabri Arıkan, İstanbul, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 2006, s. 220.

başladığı *Kalenderler* ve yine aynı yılda yayınlanmış olan Radlof'un *Bilig* adlı kitabından başka Türkçe okunacak kitap yoktur. *Tercüman*'ın yayınlanmaya başlaması medreselerdeki öğrencilerin okuma alışkanlıklarının değişmesini sağlar. Bekir Çobanzade Kırım'daki yeni Tatar edebiyatının 1883-1905'e kadar olan bölümünü *Tercüman*'ın etkisinde geliştiğini belirtir.²⁹⁸ Fatih Kerimi de İdil-Ural Tatar edebiyat-ı cedîdesini yukarıda adı geçen iki eserle başlatmakla birlikte *Tercüman*'ın yayınlanmaya başlamasıyla beraber yeni kitapların üçken üç yüze çıktığını belirtir.²⁹⁹ İsmail Gaspıralı 1881'de yazdığı *Rusya Müslümanları* adlı eserinde, “Fünun ve edebiyata müteallik kemalât-ı asriyeden bahis risaleler yazınız, tercüme ediniz.” tavsiyesi İdil-Ural Tatarları arasında en güçlü karşılığı bulur. İsmail Gaspıralı, 1888'de yazdığı “Edebiyat-ı Cedîde” adlı yazısında Kazan'da 1886'da yayınlanan *Hüsameddin Mulla*, 1887'de yayınlanan *Ülüf Ya ki Güzel Kız Hatice* romanları ve *Biçare Kız* adlı tiyatro eserlerini göz önünde bulundurarak “Edebiyat-ı Cedîde”nin başladığını ilan eder ve bundan sonra bu tür eserler için “Edebiyat-ı Cedîde” adını kullanacağını belirtir.³⁰⁰

İsmail Gaspıralı'nın hiç kuşkusuz 1905'teki meşrutiyete bütün Tatarların hazırlanmasında birincil noktada payı vardır.³⁰¹ 1905'ten itibaren tuttıkları yol noktasında her biri *Tercüman* gazetesinin bir şubesi gibi hareket eden Türk dünyasındaki cedit basını, Gaspıralı İsmail'in 1914'teki vefatıyla sanki kendi gazetelerinin kurucusu ve başyazarı vefat etmiş gibi matem havasında çıkarlar. İsmail Gaspıralı tartışmasız Türk dünyasının fikir mimarı ve ortak sembolü olmuştur.

Tercüman gazetesinin 1893'teki onuncu yılı, 1903'teki yirminci yılı ve 1905 Rusya meşrutiyeti sonrasında 1908'deki yirmi beşinci yılı için Bahçesaray'da büyük şenlik ve kutlamalar yapılır. İsmail Gaspıralı'nın ifadesiyle bu dua meclisler, yıldönümü kutlamaları adı altında bir araya gelme ve fikirlerin harekete geçirilmesi

---

²⁹⁸ B. Çobanzade, *Kırım Tatar Edebiyatı Tenkid Tecrübeleri*, Akmeşcit, İleri Jurnalı İdaresi, 1928, s.14.

²⁹⁹ Fatih Kerimi, “Rusya Müslümanlarında Mektep, Maarif ve Edebiyat”, *Şura*, 1908, Sayı:6, s.165-168.

³⁰⁰ İsmail Gaspıralı, *Seçilmiş Eserler:3 Dil-Edebiyat-Seyahat Yazıları*, a.g.e., s.275-276.

³⁰¹ **Jamal Velidi**, Kazan, Jın Neşriyatı, 2010, s.335.

toplantılarından başka bir şey değildir.³⁰² Cemalettin Velidi, *Tercüman* gazetesi için şunları söylemektedir:

“*Tercüman*, İsmail Gaspıralı'nın mecmua-i âsârıdır. Çok geniş bir coğrafyaya dağılmış manevî oğulları kızları intibah ve terakkimizin en ilk nişanesi olan yazıları gayet mühim tarihi günlerimizin yadigârıdır. Ümit, emel, gayret ve muhabbet ile dolan bir kalbin aynasıdır.”³⁰³

1.4.3.4.Usûl-i Savtiyye

Rusya'da yeni mektep nazariyesini ortaya atan Rus pedegog Konstantin Dmitri Uşinski (1824-1870) olmuştur. Uşinski'nin de bu yeni sistemi İsviçreli Johann Heinrich Pestalozzi'den (1746-1827) adapte ettiği belirtilir. Batı dünyası Pestalozzi'yi ilkokullarda okuma yazma kolaylığı sağlayan usûl-i savtiyyenin mucidi olarak görür.³⁰⁴ Jean Jacques Rausseau'nun *Emil* ve *İçtimai Mukavele*'sinden etkilenen Pestalozzi, yetim çocukların eğitimiyle yakından ilgilendiği için ölümünden sonra “yetimlerin babası” olarak anılmaya başlanır.³⁰⁵ Usûl-i savtiyye etkileşimiyle ilgili Romanyalı Tevfik Nureddin'in, İstanbul'da Ahmet Cevat Bey tarafından yayınlanan *Türkçe Öğreniyorum* adlı elifba kitabı üzerine henüz İsmail Gaspıralı hayattayken *Türk Yurdu*'ndaki şu satırları kayda değerdir:

“İşte karşımda Rusların terbiye-i etfal mütehasıslarından Uşinski'nin *Rodniye Slova* nam elifbası duruyor. 1906 senesi Petersburg'da 133'üncü defa basılmış. Bugün zannederim 150'nci defa tab edilmiştir. Bu elifba 30-50 sene evvel tertip olunduğu hâlde koca Rusya'da bir misli daha vücuda getirilememiş kıymet ve ehemmiyetini elan bütün kuvvetiyle muhafaza etmektedir. (...)Ahmet Cevat Bey, bu eserini tertip ederken başka memleketlerde sakin Türklerin elifbalarını tetkik etseydi kendisini hatalardan mümkün merteye kurtarırdı. Çünkü eserin usulü, öyle görünüyor ki, Türk elifbalarından ziyade başka lisan elifbaları örnek tutularak meydana çıkarılmış. Sonra elifbanın kabına vâzı-ı usûl diye garip bir terkip koymak da, artık yeni Türklerden uzaklaşması lazım gelen bir hâlet-i ruhiyeyi ilan etmek demektir. Çünkü usûl-i savtiyyenin esası Pestalozzi tarafından kurulmuş ve son elli seneden beri

³⁰²Kendi Kaleminden İsmail Gaspıralı'nın İdealleri İşleri Tavsiyeleri ve Haberleri-I, a.g.e., s. 280.

³⁰³ Cemaleddin Velidi, “İsmail Beg Gasprinski-V”, *Vakit*, 16 Senteabr 1914, No:1587.

³⁰⁴ Begali Kasımov, *Milliy Uyganış*, Taşkent, Maneviyat Yayınları, 2002, s.22.

³⁰⁵ Mirmuhsin Şir Muhammed, “Meslek Aşkı ve Fedakârlık (Pesteloci)”, *Şura*, 1917, Sayı:21, s.489-491.

Avrupa'nın her tarafında teammüm etmiştir. Rusya Müslümanları ta 1883 senesinde İsmail Bey Gasprinski'nin himmetiyle bu usulden haberdar olmuşlardır. Bugün Rusya'da beş on bin mektep bu usulü kabul etmiştir. Bulgaristan'daki Türkler de bu usulü Bulgarlardan iktibas etmişlerdir. Bulgaristan Türklerinin *Anadili* namındaki elifba kitapları tamamıyla usûl-i savtiyye üzere tertip olunmuştur. Bu kadar malum ve meşhur bir usulü İstanbul'da tatbik edenler vâzı-ı usûl sayılmazlar.”³⁰⁶

10 Nisan 1883'te çıkmaya başlayan *Tercüman* gazetesinin en çok üzerinde durduğu konu eğitim olur. Aralık 1884'te bin civarında satılmakta olan *Tercüman*'ın üç yüz tanesi İdil-Ural bölgesinde satılmaktadır.³⁰⁷ Kaytmaz Ağa Mahallesi'ndeki ilkusûl-i cedîd mektebinde İstanbul Darüşşafakadan mezun Osmanlı vatandaşı Ahmet Nurettin (1861-1926) muallimlik yapmaya başlar. Bahçesaray'da ikinci usûl-i cedîde mektebi bir kahvehanede açılır. İkinci mektebin muallimliğini İstanbul Darüşşafakada okumuş olan Rıza Efendi yapmaktadır.³⁰⁸ İsmail Gaspıralı'nın öncülüğünü yaptığı usûl-i cedîd numune mektebi 1 Muharrem 1884'de İstanbul'da okumuş Bekir Halil Efendi'nin muallimliğinde Bahçesaray'ın Kaytmaz Ağa Mahallesi'nde ilk usûl-i savtiyye kitabı olan *Hoca-i Sıbyan*'la başlamıştır.³⁰⁹ İsmail Gaspıralı bu başlangıcı şöyle aktarmaktadır:

“*Tercüman* ile efkâr-ı umûmiye hayli tahrik ve yeni usul ile kırk gün zarfında mübtedi çocuğa Türkçe okuyup yazmak öğretmek mümkün olduğu ilan olunarak Bahçesaray'ın Kaytmaz Ağa Mahallesi'nin harabe mektep binası biraz tamir ettirildi ve talebeden Bekir Efendi davet olunarak usûl-i savtiyye ve didaktik ile pedagojinin en elzem cihetleri bu efendiye tâlim edilip ‘birinci muallim’ tedarik olundu. Böylece tertip ettiğim program üzere 1884'te ‘Birinci Mekteb-i Cedîdi’ açmış oldum. Okunacak elifba yazdığım *Hoca-i Sıbyan* idi. Müddet-i tahsil üç sene program Türkçe olup yazmak, kıraat-ı *Kur'an*, ilmihâl, hüsn-i hat, sarf-ı Türkî, zihni hesap, a'mâl-i erbaa, tarih-i İslam ile coğrafyadan, tarihten ve hıfz-ı sıhhatten pek sade pek muhtasar malumat vermekten ibaret idi.”³¹⁰

³⁰⁶ Tevfik Nureddin, “Türk İptidâi Mektep Kitapları”, **Türk Yurdu**, 19 Eylül 1912, Sayı:22, Ankara, Tutubay Yayınları, 1998, s.362-364.

³⁰⁷ Rızaeddin Fahreddin, “İsmail Beg Gasprinski”, **Şura**, 1914, Sayı:21, s.642.

³⁰⁸ Osman Akçokraklı, **Eserler Toplamı**, Akmesdicit, Tavriya Neşriyatı Kırım Tatar Edebiyatı Bolyuğu, 2006, s.167-170.

³⁰⁹ Kendi Kaleminden İsmail Gaspıralı'nın İdealleri İşleri Tavsiyeleri ve Haberleri-I, **a.g.e.**, s. 37.

³¹⁰ İsmail Gasprinski, **a.g.m.**, s.109.

İsmail Gaspralı, 1887’de Bahçesaray Numune Mektebi muallimi Bekir Halil Efendi’yi ikinci numune mektebini açması için Han Kirman’a (Kasım) gönderir.³¹¹ Bu İdil-Ural bölgesindeki ilk cedit mektebidir. Tatar yazarı Zakir Hadi (1863-1933) yeni usulde açılmış bu mektebi merak ederek Han Kirman’a gelip burada ders görür. Daha sonra Han Kirman’a yakın Tatar Bay köyünde açılmış olan yeni sistemde muallim yetiştirme kurslarına katılarak usûl-i cedîd muallimi olur ve o civardaki Multa köyünde muallimlik yapmaya başlar.³¹² Rezan’a bağlı Tatar Bay köyündeki muallim yetiştirme kursunu da Bekir Halil Efendi düzenlemiştir. Tatar Bay köyünde Halilullah Efendi kendi mektebini açar. Onun gayretleriyle Penza’ya bağlı Eski Allıgöl karyesinde Muallim Rahmetullah Avenef tarafından 1895’te usûl-i cedîd mektebi açılır.³¹³ Tatar Bay köyünde Moskova eşrafından Hacı Hüseyin Yakubov’un himmeti ile kızlar için de bir usûl-i cedîde mektebi açılmıştır. Kız mektebinde çalışacak muallimenin *Tergibü’l-benat fi Tâlimü’l-Edebiyat* adlı eseri de vardır.³¹⁴ Hacı Hüseyin Yakubov ve imam Hayrullah Seferov’un önyak olmasıyla Kosturma karyesinde İbrahim Altunbayev’in muallim olduğu yeni usulde mektep açılır.³¹⁵ Aynı bölgede Çavbaş köyünde imam Mehmet Arif Efendi tarafından ikinci kız mektebi açılır.³¹⁶ Abdurrahman Sadi, Han Kirman’daki bu ilk usûl-i cedîde faaliyetlerinden sonra Nijni Nevgorod (Mekerce), Tambof ve Penza Tatarları arasında usûl-i savtiyyenin yaygınlaşmaya başladığını belirtmektedir.³¹⁷

1.4.3.5.İdil-Ural’da Usûl-i Cedîd Mektepleri

Bahçesaray’daki usûl-i cedîd numune mektebini yerinde görmek ve yeni sistemi öğrenmek için İdil-Ural bölgesi başta olmak üzere Çin hudutlarına kadar geniş bir coğrafyadan muallim adayı medrese mezunu öğrenciler gönderilmeye

³¹¹ İsmail Gasprinski, **a.g.m.**, s.132.

³¹² **Tatar Edebiyatı Tarihi 2**, Kazan, Tatarstan Kitap Neşriyatı, 1985, s.363.

³¹³ “Han Kirman’dan Mektup”, **Tercüman**, 21 Yanvar 1896, No:3, s.11.

³¹⁴ “Rezan Vilayeti”, **Tercüman**, 10 Sentabır 1895, No:34, s.107.

³¹⁵ “Yeni Mektepler”, **Tercüman**, 5 Noyabr 1895, No.42, s.139.

³¹⁶ “Han Kirman’dan Mektup”, **Tercüman**, 23 İyün 1896, No:24, s.97.

³¹⁷ Abdurrahman Sadi, **Tatar Edebiyatı Tarihi**, **a.g.e.**, s.71.

başlanır. Bahçesaray'a gelenlere bu yeni sistemi muallim Mahmut Rifat Efendi (1860-1940) öğretmektedir.³¹⁸

Sibiryalı Nimetullah Hacı 1890'da Uluğ Mançıl'da bir cedit mektebi açar ve başına da İstanbul'dan getirttiği aslen Rusyalı olan Mustafa Efendi'yi koyar.³¹⁹ İsmail Gaspıralı'yla Bahçesaray'a görüşmeye giden³²⁰ Fatih Kerimi'nin babası Gılman Kerimi geri dönünce 1890'da Bügülme'ye bağlı Minglibay köyünde usûl-i cedîd mektebi açarak başına bir muallim koymuştur.³²¹ 1890'da Ahmet Bay Hüseyinov'un Orenburg'da başlattığı usûl-i cedîd mektebi yapılan yeni binasıyla Hüseyniye Medresesine evrilir.³²² Kazan'da Âlimcan Barudî Muhammediye Medresesinde 1891'den itibaren cedit usulünde eğitim vermeye başlar.³²³

Troitski'deki usûl-i savtiyye 1893 yılında başlar.³²⁴ Ahund Rahmankuli, usûl-i cedîdeyi uygulamak niyetiyle kendi halfalarından Muhammet Zakir Vahapov'u usul-i tâlim görmesi için İstanbul'a gönderir. Zakir Vahapov'un bütün masraflarını Troitski Tatar zenginlerinden Abdülveli Yavuşev (1840-1906) üstlenmiştir.³²⁵ 1893 yılından itibaren Resuliye Medresesinde usûl-i cedîde uygulanmaya başlar. Âlimcan Barudî'nin Kazan'daki medresesine 1894 yılında yeni ek binaların temel atma töreninde ilk taşı Zeynullah Resuli koyar. Bölgenin en nüfuzlu Şeyhinin bu taşı koymasısûl-i cedîd okullarının dinen tasdiki anlamına gelir.³²⁶ 1894'te Perm'de Samara ulemasından Ahunt Molla Gılman Efendi'nin teşvikleriyle bir usûl-i cedîd açılır.³²⁷ Zeynullah Resuli 1895 yılında medresedeki iki muallimi tecrübe almaları için Bahçesaray'a gönderir.³²⁸ 1895'te Samara'nın Çobay

³¹⁸Kendi Kaleminden İsmail Gaspıralı'nın İdealleri İşleri Tavsiyeleri ve Haberleri-I, a.g.e., s. 37.

³¹⁹ Rızaeddin Fahreddin, "Nimetullah Hacı", *Şura* 1913, Sayı:17 s.515

³²⁰Mesgud Gaynitdin, *Fatih Kerimi Biografirası Hem Hizmetlerinden Örnekler*, Kazan, İman Neşriyatı, 2011, s.93.

³²¹*Fatih Kerimi*, Kazan, Ruhیات Neşriyatı, 2000, s.30.

³²² "Orenburg'dan Mektup", *Tercüman*, 23 İyün 1896, No.24, s.96.

³²³Cemaleddin Velidi, "Mekteplerimizde Din Okutu Tarihi", *Şura*, 1916, Sayı:16, s.393-397.

³²⁴*Troyski Uleması ve Usûl-i Cedîde*, İkinci Baskı, Orenburg, Vakit Matbaası, 1909, s.9.

³²⁵ A. Battal, *Troyski Baylarından ve Hayrat İyelerinden Abdülveli Yavuşev*, Orenburg, Vakit Matbaası, 1912, s.14.

³²⁶Şeyh Zeynullah Hazretning Tercüme-i Hâli, a.g.e., s.43.

³²⁷"Bizim Hâl ve Maişet", *Tercüman*, 21 April 1896, No:16, s.61.

³²⁸Şeyh Zeynullah Hazretning Tercüme-i Hâli, a.g.e., s.46-47.

köyünde de bir usûl-i cedîd açılır.³²⁹ Mamay karyesi Mollası 1895'te Bahçesaray'da kurs aldıktan sonra Mamay'da usûl-i cedîde mektebi açar. Aynı yıl Perm'de bulunan Ömer Mirza'nın delaleti ve Kırım'da Adil ve Abdülveli Mirzaların maddî desteğiyle 1895 yazında Bahçesaray'da usûl-i cedîdi tahsil etmiş olan Kazanlı Molla Ali Gafurov Samara'ya bağlı Buzavlık şehrinde usûl-i cedîd üzere tedrise başlar ve lazım olan kitaplar Bahçesaray'dan gönderilir.³³⁰ Aslen Kırımlı olan ve Perm'de ikamet eden Ömer Mirza'nın teşvikleriyle Perm tüccarlarından Bademşin ve İbadlillin'de eğitim işlerine yardım etmektedirler.³³¹ Tombof vilayetine bağlı Şilna'dan 1895'te Bahçesaray'a gelen Mehmet Veli Molla usûl-i cedîdi yerinde öğrenip Şilna'da mektep açar.³³² Gani Bay Hüseyinov 1896'da on iki talebeyi Buzavlık'taki mekteb-i cedideye gönderir ve bu genç muallimleri on iki farklı köyde muallim olarak vazifelendirir.³³³ Kargalı ahuntlarından Muhammet Sadık Osmani medresedeki eğitimini tamamlamış olan Abdullah adlı öğrencisini Gani Bay'ın teşvikleriyle 1896'nın Mayıs başında Kırım'a gönderir. Abdullah geri döndüğünde iki halfaya daha yeni sistemi öğretir. Yeni usulde kış boyu öğrenci okutan bu üç muallimin öğrencileri için Kargalı ve Orenburg'un ileri gelenlerinin de bulunduğu okuma bayramı düzenlenir. Mayıs-eylül arasında muallim yetiştirme kurslarının yapılması düşüncesi ortaya çıkar.³³⁴ Gani Bay Hüseyinov 21 Mayıs 1898'da yazdığı mektubunda "milletperver" olarak nitelendirdiği İsmail Gaspralı'dan ücret mukabilinde 500 adet *Hoca-yı Sıbyan* başta olmak üzere beş ayrı kitaptan 1250 kitap ister.³³⁵ Gani Bay Hüseyinov, 20 Haziran 1898'de Ufa'da gizli yapılan edebî mecliste tanıştığı ve İdil-Ural bölgesinde *Bediü't-Tâlim* adlı ilk usûl-i savtiyye elifbasını hazırlamış olan Kazanlı Şakircan Tahirov'u Orenburg'a getirir.³³⁶ Karar verilen muallim kursları İstanbul'da okumuş olan Fatih Kerimi ve Haris Feyzi başta olmak üzere bir grupla başlatılır. Kargalı'daki Eyüp Hazret Medresesinde 1998-1901'in yaz dönemlerinde 314 yeni muallim yetiştirilir. Han Kirman bölgesinden

³²⁹ "Bizim Hâl ve Maişet", **Tercüman**, 21 April 1896, No:16, s.61.

³³⁰ "Cedid Usul Mektepler", **Tercüman**, 26 Noyabır 1895, No:45, s.150-151.

³³¹ "Perm Şehrinde", **Tercüman**, 23 İyul 1895, No:27, s. 78.

³³² "Bahçesaray", **Tercüman**, 19 Noyabır 1895, No:44, s.147.

³³³ "Orenburg'dan Mektup", **Tercüman**, 23 İyün 1896, No.24, s.97.

³³⁴ Gani Bay, **a.g.e.**, s.278-279.

³³⁵ Gani Bay, **a.g.e.**, s.113.

³³⁶ Gani Bay, **a.g.e.**, s.206.

1898’de İstanbul, Kırım ve Kargalı’ya yeni sistemi öğrenmek için birer öğrenci gönderilir.³³⁷

İsmail Gaspıralı’nın başlattığı usûl-i cedîd mektepleri yine kendisinin 1895’te verdiği istatistiklere göre Kırım’da yedi, diğer bölgelerde yüze ulaşmıştır.³³⁸ İsmail Gaspıralı’nın 1912’de verdiği rakamlara göre yeni sistemi öğrenmek için Bahçesaray’a gelen ve çoğunluğu İdil-Ural bölgesinden olan seksen civarındaki mollaya usûl-i cedîd tahsili verilmiş, idare tertipleri öğretilmiştir. Mütalaa edecekleri fennî kitapları da alarak gitmiş olan genç muallimler verdikleri vaatlerine uyarak beş altı sene zarfında Rusya’nın her vilayetinde ikişer üçer mahalle mektebini ıslah etmişlerdir.³³⁹

Faaliyetlerini açık ve diplomatik bir çerçevede yürütmeye özen gösteren İsmail Gaspıralı, Türkistan seyahatine çıkmadan önce Türkistan General Gubernatırı A.B. Vrevskiy’ye 1892 tarihinde mektup yazarak usûl-i cedîd mektebinin mahiyeti hakkında bilgi verir. Gubernatırın danışmanlıklarını yapan N. P. Ostromov ve V. P. Nalivkin, İsmail Gaspıralı’nın bu teşebbüsünü cüretkârlık olarak değerlendirir ve mutlaka engellenmesi tavsiyesinde bulunurlar.³⁴⁰ Fakat usûl-i cedîd hareketi bütün bürokratik engellemelere rağmen Türkistan’da da yaygınlaşır.³⁴¹

1.4.3.6. *Tercüman* Gazetesi ve Yeni Türk Edebiyatı

Rusya egemenliğindeki Türkler arasında 1883’ten 1906’ya kadar İstanbul’dan haberler veren ve yeni Türk edebiyatı yazarlarıyla ilgili bilgiler aktaran yegâne gazete *Tercüman*’dır. Aynı zamanda *Tercüman* Rusya Müslümanlarının baş kitap pazarı olan Kazan’da³⁴² neşredilen kitapların ilk tanıtımlarını da yaparak İdil-Ural bölgesindeki yeni Tatar edebiyatının gerek İdil-Ural’da güçlenmesini ve gerekse de diğer bölgelerde tanıtılmasını sağlamıştır.

---

³³⁷Gani Bay, **a.g.e.**, s.123.

³³⁸ İsmail, “Bahçesaray”, **Tercüman**, 23 İyul 1895, No.27, s.77.

³³⁹ İsmail Gaspıralı, “Türk Yurducularına”, **Türk Yurdu**, 23 Şubat-7 Mart 1912, Sayı:8, Ankara, Tutubay Yayınları, 1998, s.133.

³⁴⁰ Begali Kasimov, **a.g.e.**, s.22.

³⁴¹ **Özbekistan Respublikası Entsiklopediya**, Taşkent, Kamuslar Baş Tahririyati, 1997, s.524-525.

³⁴² İsmail Gaspıralı, Seçilmiş Eserler:2 Fikri Eserleri, **a.g.e.**, s.246.

Dil konuları başta olmak üzere İsmail Gaspıralı pek çok yazısında yeni Türk edebiyatı yazarlarıyla ilgili değerlendirmelerde bulunur. Bu tür yazılar *Tercüman*'ın okunduğu bölgelerde Türk yazarlarının tanınmasına yol açar. Türkçeyi sade kullanan Türk yazarları İsmail Gaspıralı'nın takibindedir. İsmail Gaspıralı'nın makalelerinde en çok Ahmet Mithat, Şemsettin Sami, Ebuzziya Tevfik, Namık Kemal, Mizancı Murat ve Mehmet Emin'den bahsettiği görülür. İsmail Gaspıralı bazı yazılarında Şinasi ve Recaizade Mahmut Ekrem'den de bahsetmektedir.

1.4.3.7.Mizancı Murat'a Dair

İsmail Gaspıralı, aslen Dağıstan'ın Haraki kasabasından olan, Sivastopal Gimnazyasını bitirdikten sonra 1873'te İstanbul'a gelmiş olan Mizancı Murat'la (1854-1917) yakından tanışmaktadırlar. Jön Türklerin önde gelen isimlerinden olan Murat Bey, 1886'da haftalık olarak çıkarmaya başladığı *Mizan* gazetesiyle dikkatleri üzerinde toplamıştır. Onun 1878'de başlayan Mülkiye hocalığı ve 1881-1883 yılları arasında dört fasikül halinde yayınlamış olduğu *Tarih-i Umûmî* adlı kitabı kendisine zaten bir prestij sağlamıştır.³⁴³ Mizancı Murat memlekette yapılması gerekli olan ıslahatlar ve nispi bir meşrutiyetin tatbikinin gerekliliğiyle ilgili hazırladığı lahiyasını II. Abdülhamit'e bizzat anlatmasına rağmen kabul görmemesi karşısında o günlerin modasına uyarak Avrupa'ya kaçmaya kaçır.³⁴⁴ 19 Kasım 1895'te İstanbul'dan ayrılan Mizancı Murat önce Sivastopal'a oradan da Avrupa'ya geçer. Sivastopal'da kendisini telgrafla haber verdiği İsmail Gaspıralı karşılar. Mizancı Murat Bahçesaray'da bir gece İsmail Gaspıralı'nın evinde kalır.³⁴⁵ Mizancı Murat'ın 1886'da yayınladığı *Muhtasar Tarih-i Umûmî* adlı eseri İsmail Gaspıralı Bahçesaray'da 1890'da bastırır.³⁴⁶ Mizancı Murat'ın 1890'da yayınladığı *Turfanda mı Yoksa Turfa mı?* adlı romanıyla ilgili İsmail Gaspıralı *Tercüman* gazetesinde 1896'da yazdığı bir yazısında şu değerlendirmelerde bulunur:

“Edebiyat-ı Osmaniyenin en zayıf ciheti, millî romanlar ile millî piyesleridir. Merhum Kemal Bey'in *Cezmi*'si ile Mehmet Murat Bey'in *Turfanda mı?*”sı

³⁴³ Şerif Mardin, *Jön Türklerin Siyasî Fikirleri 1895-1908*, 4. Baskı, İstanbul, İletişim Yayınları, 1992, s.81.

³⁴⁴ Ahmed Bedevi Kuran, *İnkılap Tarihimiz ve Jön Türkler*, İstanbul, Tan Matbaası, 1945, s.41.

³⁴⁵ Birol Emil, *Son Dönem Osmanlı Aydını Mizancı Murat Bey*, İstanbul, Kitabevi, 2009, s.90-91.

³⁴⁶ Birol Emil, *a.g.e.*, s.613.

müstesna tutulduğu hâlde ‘millî roman yoktur’ demek, caizdir. Halbûki maişet ve tarih-i Osmani; roman, dram, facia hazinesidir. Bu hazineden efkâr ve meslek ihraç edenleri görmüyorum, belki de göremiyorum.”³⁴⁷

İsmail Gaspıralı’nın Mizancı Murat’la olan ilişkisinde Jön Türklere karşı bir sempati aramak³⁴⁸ çok da doğru değildir. İsmail Gaspıralı’nın ihtilalci Jön Türklere sempati duymasından çok, Jön Türklerin İsmail Gaspıralı’nın nüfuzundan yararlanmak istedikleri görülmektedir. Onun Rusya’daki otuz yıllık faaliyetleri şeffaflık, diyalog ve uzlaşma çerçevesinde hukuk önünde eşit, haklarını bilen kendinden emin aydın vatandaşlar yetiştirmekten ibarettir. Gaspıralı’nın yaptığı bir nevi Ahmet Mithat Efendi’de var olan verimli vatandaş yetiştirme çabasıdır.³⁴⁹ 1910 yazında Kazan’da toplanan Misyonerler Kongresi’nde Ostramov’un dikkati çektiği İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin Rusya Türklüğüne etkisi bağlamında İsmail Gaspıralı şunları yazar:

“İstanbul’da İttihat ve Terakki Cemiyetinin iş yaptığı zamanda Orta Asya ve Maverahünnehir Müslümanlarının her hâline dikkat etmeli imiş. Dikkat edilsin. Lâkin İstanbul’un cemiyeti ile bizim yerli işlerin arasında ne ilişki var? İstanbul’un cemiyeti iki seneliktir. Rusya Müslümanlarının ses çıkarmayıp terakki, ıslahat, mükemmelleşme arzusuna sarıldıkları belki otuz yıl oluyor. Misyoner efendiler, İstanbul’un İttihat ve Terakki Cemiyetinden korkmasınlar. Rusya Müslümanları ders-i ibret ve hisseyi yüz bin türlü yol ile ‘zamaneden’ alıyorlar. Çağın tesirleri nurlu sel suyu gibi geliyor.”³⁵⁰

İsmail Gaspıralı’nın ittihatçılara olan ilgisinden çok, ittihatçıların İsmail Gaspıralı’ya ilgi gösterdikleri bilinmektedir. İsmail Gaspıralı’ya Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyeti umuru dahiliyesine memur Dr. Nazım ve Dr. Bahaeddin’in imzasıyla Paris’ten 6 Ağustos 1906 tarihli şu mektup gönderilir:

“Hamîyetli Efendim Hazretleri,

Rusya’da mütemekkin Müslüman kardeşlerimizin az zamanda gösterdikleri say ve himmetin semeresi olarak intişar eden Müslüman gazetelerinin birçoğunu alıyoruz. Bu gayret-i İslamiyeden, bu hamîyet-i vatanperveraneden pek ziyade memnun

³⁴⁷İsmail Gaspıralı, Seçilmiş Eserler:3 Dil-Edebiyat-Seyahat Yazıları, a.g.e., s.229.

³⁴⁸Hakan Kırımlı, a.g.e., s.50.

³⁴⁹Şerif Mardin, a.g.e., s.50.

³⁵⁰Kendi Kaleminden İsmail Gaspıralı’nın İdealleri İşleri Tavsiyeleri ve Haberleri-I, a.g.e., s.446-447.

oluyoruz. Oradaki dindaşlarımızın seyyâl-i berkiye misali hatve endâz-ı terakki olmaları cidden şâyân-ı tebriktir. Bu faaliyet, İslam istikbali için bir kevkeb-i beşaret, bir nişâne-i ümidi inkılapdır. (...) Anâsır-ı mevcûde-i İslamiye beyninde rabita ve muhadeneti temine çalışmak başlıca vazifemiz olduğundan ceride-i feridelerinin mütalaasıyla bizi de müstefid buyurmanızı rica eyleriz. Baki ihlas ve uhuvvet efendim.”³⁵¹

1.4.3.8.Ahmet Mithat Efendi'ye Dair

İsmail Gaspıralı'nın en çok münasebette olduğu, mektuplaştığı ve görüştüğü Türk yazarı Ahmet Mithat Efendi'dir. İsmail Gaspıralı'nın *Tercüman*'da altı sayı devam ettirdiği “Matbuat ve Maişet-i Osmani” adlı yazı dizisinde Ahmet Mithat Efendi'yle ilgili şunları yazmaktadır:

“Ahmet Mithat Efendi'ye gelince, hazırda Osmanlının en güçlü publisistlerinden olup *Tercümân-ı Hakikat* ve *Osmanlı* nam gazetelerin baş direği olduğu işaret olmalıdır. Eski ve taze Osmanlının, Ahmet Mithat gibi kalemi bereketli edibi olmamıştır. *Kırk Anbar* nam fûnun mecmuaları ile edebiyat meydanına çıkıp Ahmet Mithat Efendi'nin kalemi, sırasınca her türlü fen ve bilimden bahsetmiştir. Balalar mektebi için tertip ettikleri *Hâce-i Evvel* nam ders kitabında, kısa olarak, ilm-i hesap, hendese-i üla, kozmografya, cihanname, hey'et, tarih ve kavâid-i mâişet cem' olunmuştur. Telif, tercüme ve tertip ettikleri kitap, yetmiş kadar olup türlü fûnurlara, tiyatro, roman, tarih ve gayriye dair eserler kaleminden çıkmıştır. Misyonerlere reddiye ve bir de opera librettosu vardır. Ahmet Mithat Efendi, Kemal Bey gibi yakışıklı yazar diyemeyiz ve lâkin, edebiyat ve cemiyet-i Osmaniyeye büyük ve güçlü hizmetleri inkâr olunamaz. Emile Audier, Aleksandre Dumas, Victorien Sardou Osmanlı toprağında Ahmet Mithat vücudunda birleşmiştir. Tez yazar, hem çok yazar ki Ahmet Mithat Efendi, yazı maşinasına benzer dersek, ziyade mübalağa olmaz. Ahmet Mithat Efendi, başlı kütüphanedir ve Çerkezistan gayretinin hakiki bir emsalidir.”³⁵²

Ahmet Mithat Efendi'yle ilgili *Tercüman*'da 7-14 Mayıs 1886'da “Bahadır” adıyla kısmen biyografik bir yazı yayımlayan İsmail Gaspıralı, daha sonra bu yazıya

³⁵¹ Ahmed Bedevi Kuran, **Osmanlı İmparatorluğunda İnkılap Hareketleri ve Millî Mücadele**, İstanbul, Çeltüt Matbaası, 1959, s.417.

³⁵² İsmail Gaspıralı, *Seçilmiş Eserler:3 Dil-Edebiyat-Seyahat Yazıları*, a.g.e., s.213-214.

John Walter’la ilgili bir kısım ekleyerek 1889’da Bahçesaray’da *İki Bahadır* adıyla bir kitapçık olarak yayınlamış,³⁵³ bir nüsha da Ahmet Mithat Efendi’ye göndermiştir.

Ahmet Mithat Efendi, 27 Ocak 1893 tarihinde Fatma Aliye Hanım’a yazdığı mektubunda, İsmail Gaspıralı’nın yayınlamış olduğu ve bir nüshasını da kendisine gönderdiği *İki Bahadır* adlı kitapçıkla ilgili şunları söylemektedir:

“Bundan üç dört sene evvel Kırım’da Bahçesaray’da *Tercüman* gazetesi sahibi İsmail Gaspıralı Efendi tarafından neşr olunmakta bulunan ufak kitaplar meyanında *İki Bahadır* serlevhasıyla ufacak bir kitap neşr olunmuş ve bir nüshası bu âcize dahi gönderilmiş idi. Bu kitapta bahadırdan murad ‘heros’ olduğu uzun uzadıya izah edildikten sonra bahadırın birisi Hindistan padişahlarından birinin kerime-i yegânesini bir ölümden kurtarmış olan bir İngiliz olduğu ve padişah-ı müşarünileyh o İngiliz kızını verdikten maada kendisini veliaht dahi edeceğini teklif eylediği hâlde koca haşmetli İngiliz’in ‘Hayır! İngiliz olmak şerefi bir mülk-i ecnebiye padişah olmaktan büyüktür.’ diye, ne kızı ne de velâyet-i ahdi kabul etmediği yazılmış. Diğer bahadır ise metbuu olan padişah tarafından mebguzen zindana atılmış olan bir adam imiş ki o padişahın düşmanı olan bir devlet sefiri bu mahbusu, mazlumu kurtarmayı vaadeylemiş. Fakat kurtulduktan sonra kendi menâfi-i siyâsiyesine yardım etmek şartıyla! Mahbus dahi demiş ki: ‘Kendi padişahımın mebguzu, mazlumu olarak zindanda yatmak benim için padişahımın düşmanlarına yâr ve muin olarak saraylarda oturmaktan hayırlıdır.’ Bu bahadır dahi işte Ahmet Mithat senakarımız imiş kızım. Risale hâlâ çiftlikte mahfuzumdur. Bazı ehissa, ehibba görmüşlerdir de! Bulursam size gönderirim. Keyfiyet ise pek doğrudur. Muharrir yalnız bizim evsafımızda bazı mübalağalarda bulunmuştur ki bundan başka yanlışı yoktur. Başkaları olsa idi bu risaleyi aynen *Tercümân-ı Hakikat*’e koyarak temeddüh yolunda kimbilir neler yazarlar idi. Biz öyle yapmadık. Acaba gerçekten bahadır olduğumuzdan mıdır?”³⁵⁴

Ahmet Mithat Efendi’nin biraz mübalağalı bulunduğu ama yanlıştın bulunmadığı ve kendisinin *Menfa* adlı eserinde anlattığı Rodos sürgününün anlatıldığı *İki Bahadır* adlı eserin ikinci baskısı daha sonra 1905’te Kazan’da yapılmıştır. İsmail Gaspıralı bu eserinde Ahmet Mithat Efendi’yi şöyle anlatmaktadır:

³⁵³ Fazıl Gökçe, **Küllerinden Doğan Anka Ahmet Mithat Efendi Üzerine Yazılar**, İstanbul, Dergâh Yayınları, 1912, s.215.

³⁵⁴ Ahmed Midhat Efendi, **Fazıl ve Feylesof Kızım Fatma Âliye’ye Mektuplar**, Haz. F. Samime İnceoğlu; Zeynep Süslü Berktaş, İstanbul, Klasik Yayınları, 2011, s.109-110.

“Bu bahadır İstanbul’da vaktiyle *Tercümân-ı Hakikat* nam gazetenin sahibi ve muharriri olmuş atüfetli Ahmet Mithat Efendi Hazretleri’dir. Bu zât-ı âli Osmanlıların birinci muharrirlerinden ve ediplerinden olduğundan başka dünyanın dahi birinci muharrirlerindedir. Bugün de Ahmet Mithat’ın kalemi gibi yemiş veren ve tez işleyen (İşbu sebepten Türkler Mithat Efendi’ye ‘yazı maşinası’ lakabını vermişler) kalem Asya kıtasında yoktur. Telif türlü kitapları yüzden artıktır. (Büyük ve ziyade mergup olanlarından bazıları: *İstibşâr, Kâinat, Avrupa’da Bir Cevlan, Kırk Anbar, Letâif-i Rivâyât, Dağarcık*.) Merhum Sultan Abdülaziz Han zamanında kaleminden dökülmeye başlamış hakâyık-ı fenniye ve bazı maişet hallerini tasvir edici hikâye ve romanlarındaki sözleri âlimlik davasını edici nadanlar tarafından hazm olunmayıp su-i zan ve iftira yolu ile muhakeme ve araştırma yapılmadan sürülüp mahpus olunmasına sebep olmuş idi. Sultan İkinci Abdülhamit hükümete geçip tahta oturduktan sonra Ahmet Mithat Hazretleri’ni hapisten azad edip pek çok ikram ve hürmet buyurdular. Ahmet Mithat Efendi bu günlerde hayatta olup almış yaşlarına yakınlaşmış bir şeyh-i muhteremdir. Allah bekasını uzun etsin.”³⁵⁵

Ahmet Mithat Efendi, 1898’de Yalta’da öğretmenlik yapan Fatih Kerimi’ye yazdığı mektubunda Gaspıralı’yla ilgili övgü dolu şu sözleri yazar:

“İsmail Gaspıralı Beyefendi Hazretleri’yle muhabere ediyor iseniz selamımı ve hakk-ı âlilerindeki ihtirâmât-ı fâikamın tebliğini rica ederim. O büyük adamın din-i İslam’a ettiği hizmet dünyada namını hayır ile teb’id edeceği gibi ahirette dahi mükâfât-ı lâyikasını temin eylemektedir.”³⁵⁶

Ahmet Mithat Efendi 1899 tarihli Simirnov’a cevap niteliğindeki uzun mektubunu Fatih Kerimi’ye gönderir. Bu mektubun Boraganski Matbaası’nda bastırılmayacağını hatta sansüre bile göstermenin tehlikeli olduğunu gören Fatih Kerimi mektubun İstanbul’da bastırılması için Ahmet Mithat Efendi’ye bir mektup yazar. Ahmet Mithat cevabî mektubunu, Fatih Kerimi’nin adres değişikliğinden dolayı kendisine ulaştırmak üzere Bahçesaray’a İsmail Gaspıralı’ya gönderir. Fatih Kerimi, 6 Mart 1900’de Petersburg’dan Rızaettin Fahrettin’e gönderdiği mektubunda bu konuyla ilgili şunları yazmaktadır:

“İsmail Bey Gasprinski gelmişti. Görüşüp konuştuk. Mithat Efendi benim adresimi bilmediğinden kendisinin bana yazdığı mektubunu ona göndermiş ve bana

³⁵⁵ **İki Bahadır**, Kazan, Haritonov Matbaası, 1905, s.16.

³⁵⁶ Rızaeddin Fahreddin, **Ahmed Midhat Efendi**, Orenburg, Vakıf Matbaası, 1913, s.64.

ulaştırmasını rica etmiş. O mektubu bana göndermedi. Kopyasını aldirarak size göndermiş. Böyle işlere katılmaktan korkup, bu şekilde yapmış olsa gerek. ‘Ben o mektubu beğenmedim. Bize akıl vereceğine, halife memleketi olan Türkiye’nin kendisinde böyle ulema yetiştirmeye çalışsınlar.’ Diyor.”³⁵⁷

Meşrutiyet sonrasında İstanbul’da eğitim gören ve Rusyalı İslam Talebesi Cemiyeti adıyla bir öğrenci teşkilatı kurmuş olan Tatar öğrenciler İstanbul’un o dönemdeki en büyük salonlarından olan Şehzadebaşı’ndaki Fevziye Kıraathanesi’nde 11 Aralık 1908’de geliri bu cemiyete verilmek üzere Ahmet Mithat Efendi ve Doktor Rıza Tevfik’e konusu “Türklük” olan bir konferans verdirir.³⁵⁸ Akçura’ya göre bu İstanbul’da verilen ilk konferanstır.³⁵⁹ Burada uzun bir konuşma yapan Ahmet Mithat Efendi, Kırım’dan bahsederken İsmail Gaspıralı hakkında da şunları söyler:

“Bilhassa İsmail Gasprinski ismini kemâl-i tebcil ile yâdetmek vazife-i kadrşinasîdendir. Yirmi seneden müteceviz bir zamandan beri hiçbir müşkilat bu adamı men edemedi. *Tercüman* namıyla tesis eylediği gazete ile yazdı, usûl-i cedîd üzere mektepler açtı. Birçok taraflardan usûl-i cedîde aleyhine mümanaatlar îka edildiği hâlde bu usulün semerât-ı hâsılasını irae ile onlara galebe eyledi. Şimdi usûl-i cedîde Rusya’nın her tarafını istila etmektedir.”³⁶⁰

Temmuz 1909’da İstanbul’a gelen İsmail Gaspıralı pek çok resmî görüşmelerde bulunur. 12 Temmuz Pazar günü Rusya büyükelçisiyle görüşür. 15 Temmuz Çarşamba günü Mebusan Meclisi Reisi Ahmet Rıza Bey, İsmail Gaspıralı şerefine bir akşam yemeği verir. 16 Temmuz Perşembe günü Rusyalı Talebe Cemiyeti tarafından çay ziyafeti düzenlenir. 17 Temmuz Cuma günü Türk Derneği tarafından İsmail Gaspıralı şerefine fevkalade meclis düzenleyerek müzakerât-ı ilmiyede bulunur. 17 Temmuz Cumartesi günü de İran Büyükelçisi Mirza Rıza Han Daniş tarafından Büyükkada’da İsmail Gaspıralı adına ziyafet verilir.³⁶¹ Bu gelişinde İsmail Gaspıralı Osmanlı maarif nazırı Emrullah Efendi’nin himayesinde büyük bir

³⁵⁷ Marsel Ehmetjanov, “Farih Kerimi Mirasına Yanga Sehifeler”, **Kazan Utları**, 1999, Sayı:6, s.178.

³⁵⁸ “İstanbul’da Konferans”, **Yıldız**, 6 Yanver 1909, No:349.

³⁵⁹ Yusuf Akçura, **Saylanma Eserler**, Haz. Mesgut Gaynitdinov, Tatarstan Respublikası Fenner Akademiyası İslamı Öyrenü Üzeği, Kazan 2011, s.186.

³⁶⁰ **Meşrutiyet’ten Cumhuriyet’e Yakın Tarihimizin Belgesi 1908-1925 Sırâtmüstakim Mecmuası-1**, “Konferans Türklüğe Dair”, Sırâtmüstakim, 21 Ocak 1909, Sayı:22,2. Baskı, İstanbul, Bağcılar Belediyesi, 2013, s.331.

³⁶¹ “İstanbul”, **Tercüman**, 21 İyul 1909, No:30.

konferans da verir. Bu konferansın haberi programıyla beraber Ahmet Mithat Efendi'nin de katılacağı bilgisiyle *Sırât-ı Müstakim* dergisinde yayınlanır. 19 Temmuz Pazartesi günü İsmail Gaspıralı'nın vereceği konferansın programı şu şekildedir:

“1. .Zamân-ı kâimde (Babiller, Mısırlılar, Romalılar, Yunanlılar'da) mekteb tahsîl-i ibtidâî. 2. Ezmîne-i mütevassıtada Avrupa'da ve memâlik-i İslamiye'de tahsîl-i ibtidâî. 3. Zamân-ı hâzırda Avrupa'da tahsil ve mekatib-i umûmiyye. 4. Tahsîl-i ibtidâî-i umûminin memâlik-i Osmaniye'nin ahvaline göre tatbik ve icrası. 5. Tahsîl-i ibtidâînin teshili usûl-i savtiyye ve bu usulün Rusya Müslümanları arasında tatbiki ve bu sayede ihraz olunan muvaffakiyat.”³⁶²

İsmail Gaspıralı ve Ahmet Mithat Efendi 19 Temmuz'da Fevziye Kıraathanesi konferans salonuna kol kola ve şiddetli alkışlar eşliğinde girerler. Ahmet Mithat Efendi, İsmail Gaspıralı'yı övgü dolu sözlerle dinleyicilere şu şekilde taktim etmiştir:

“Efendilerim, size bu akşam İsmail Bey Gasprinski Hazretleri'ni takdim ile müşerrefim, tahsîl-i ibtidâî hakkında umumî bir idare-i efkâra dair bir güzel makale îrad buyuracaklardır. Vakıa 'Söyleyene bakma, söylenene bak.' denilmişse de biraz da söyleyene bakmak lazımdır. Hakikat her kimin ağzından çıksa hakikattir, ama bihakkın takdir eden adamın ağzından çıkması başka letafet gösterir. İsmail Bey Gasprinski... İcinizden pek çoğunuz bu büyük ismi işitmiştir. Yirmi sekiz seneden beri Kırım'da neşrolunan *Tercüman* gazetesi her ne kadar memâlik-i Osmaniye'ye duhûl şetrefinden mahrum edilmek istenilmişse de duhûlü men edilmek istenen sair âsâr-ı mûtebere gibi o da dahil olmuştur. İsmail Beg Gasprinski Hazretleri Bahçesaray ahalisindedir. Bundan 28-30 sene ol memleketin ahvaline nazar etmiş, bu ahaliyi maarif-i terakkiye sevk etmeyi kendine emel, emel-i mahz edinmiştir. O zaman Kırım'ın Kazan'dan, Kazan'ın Orenburg'dan haberi yok iken, aksâm-ı İslamiye meyanında irtibat bulunmuyorken *Tercüman* ile Rusya saha-i vesiindeki aksam-ı İslamiyeyi birbirine tanıtmış, bunların maarifçe ne kadar noksanı bulunduğunu tefehhüm etmiş. Bir yandan gazetesi ve diğer taraftan kitap ve resail ile ilkaât ve irşadatta devam ile beraber memlekette tedrisât-ı ibtidâîyye usulünü yerleştirmiş. Kendisi İstanbul'a gelerek, Mısır'a giderek tedrisâtın mahiyetini iyice tetkik ettikten sonra onu süzerek, bir güzel elinden geçirerek kendi hemşehrilerine

³⁶²Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Yakın Tarihimizin Belgesi 1908-1925 Sırâtımüstakim Mecmuası-2, a.g.e., s.313.

takdim etmiş. Rus Müslümanları için bir lisân-ı umûmî lazım olduğunu düşünmüş. Zira lisan bir kavmin hayatıdır. Her şeyden evvel bu cihete büyük himmetler sarf-ı iktiza eder. Bakmış ki lisanlar pek muhtelif. O kadar milyon halk aynı lisani tekellüm ettikleri hâlde çokları birbirinin dediğini anlayamıyor. Doğrudan doğruya bissuhûle konuşamıyorlar. Bu muhtelif lisanları ıslah ve tevhide çok gayret etmiş. Lisani herkesin rahat rahat anlayabileceği bir surete koymuş. “Süzmüş” dediğim bu. (...)İşte gerek memleketin ahvaline ve gerek bütün âlem-i İslam’a büyük hizmetler etmiş ve muvaffak olmuş olan bu gayretli ve muhterem zat bu akşam size tedrisât-ı umûmiye hakkında tetkikatının neticesini söyleyecek. Bu malumatı bir yere cem edebilmek hakikaten çalışkan bir adamı yoracak himmetlere vâbestedir. Fakat himmetleri dağları yerinden koparacak bu gibi zevât-ı âliye için bu yorgunluklar bihemta bir zevktir. Bu akşam böyle bir zatı size takdim şerefiyle kesb-i iftihâr ederim...”³⁶³

Haziran 1909’da Türk Derneğine fahrî üye seçilmiş olan İsmail Gaspıralı yine Türk Derneğinin fahrî başkanlığını kabul etmiş olan Veliahd Yusuf İzzettin Efendi’yle Çamlıca Köşkü’nde yaptıkları Kasım 1909’daki görüşmelerini *Tercüman*’da yazar.³⁶⁴

1.4.3.9.Namık Kemal ve Şemsettin Sami’ye Dair

Tercüman henüz İsmail Gaspıralı’nın gerçekleşmemiş projesiyken Tatarca, Azerice ve Çağataycanın bazı halk şairlerinden başka yazarlarının dilleri ve edebi eserlerinin varlığı hissedilmemektedir. Osmanlıca ise Rumeli ve Anadolu’da anlaşılmayan İsmail Gaspıralı’nın ifadesiyle “İstanbul Bediası”ndan ibaret Türkçenin celladı bir şivedir. İsmail Gaspıralı’ya göre İbrahim Şinasi, Osmanlıcanın sadeleştirilmesi ve Türkçeleştirilmesi meselesini çıkaran İstanbul’da doğmuş “ilk Türk”tür.³⁶⁵

İsmail Gaspıralı’nın Namık Kemal’le ilgili değerlendirmeleri çoklukla, Şemsettin Sami ve Mehmet Emin’in kullandıkları Türkçe bağlamında

---

³⁶³**Meşrutiyet’ten Cumhuriyet’e Yakın Tarihimizin Belgesi 1908-1925 Sırâtmüstakim Mecmuası-2**, “Konferans”, Sırâtmüstakim, 29 Temmuz 1909, Sayı:48, İstanbul, Bağcılar Belediyesi,, 2012, s.321-322. ; “Konferans”**Tercüman** 31 İyül 1909 NO: 31.

³⁶⁴İsmail Gaspıralı, Seçilmiş Eserler:3 Dil-Edebiyat-Seyahat Yazıları,**a.g.e.**, s.332-333.

³⁶⁵İsmail Gaspıralı, **a.g.e.**, s.174.

karşılaştırmalardan ibarettir. İsmail Gaspıralı, Namık Kemal henüz hayattayken Türk şiveleri konusunda 18 Nisan 1888’de *Tercüman*’da yazdığı yazıda Namık Kemal ve Şemsettin Sami hakkında şunları söyler:

“İstanbul’da en muteber lisan, saadetli Kemal Kemal Beyefendi’nin lisanıdır. Vakıa her ne yazmışlar ise, güzel, ateşli ve etkili yazmışlardır. Ama bize kalırsa Şemsettin Sami Beyefendi’nin sade sade, açık açık ibareleri daha makbuldür. Çünkü Kemal Bey’i anlamak için mutlak arif olmalıdır. Ama Sami Bey’in dili, cümleyi arif edecek dilin mukaddimesidir.”³⁶⁶

İsmail Gaspıralı 1896’da imla ile ilgili yazdığı bir yazıda Namık Kemal ve Şemsettin Sami’nin dilleri konusunda şu karşılaştırmayı yapar:

“Merhum Kemal Beyefendi Osmanlıca yazıyor idi, hem pek güzel yazıyordu. Fakat Türkçe yazan Şemsettin Sami Bey’in lisanı daha büyük lisandır. Kemal’in lisanından beş Türk istifade ettiği hâlde Sami’nin sadece şivesinden beş yüzü istifade ediyor. Kemal’in yazdıkları bilâd-ı selâse(İstanbul, Edirne, Bursa) hududundan çok ileriye gidemediği hâlde Sami’nin lisanı ta Tebriz’e Horasan’a kadar işliyor.”³⁶⁷

1.4.3.10.Mehmet Emin’e Dair

Mehmet Emin’in 1899’da yayınladığı *Türkçe Şiirler* kitabı İstanbul’da olduğu kadar yurt dışında da büyük ilgiyle karşılanır. İstanbul edebiyat çevreleri bu şiirlerle ilgili övenler ve yerenler olmak üzere ikiye bölünürken İsmail Gaspıralı ve oryantalistlerden gelen yurt dışı tepkilerin tamamı övgü dolu ve olumlayıcı değerlendirmelerdir. Mehmet Emin, *Türkçe Şiirler* kitabını yayınladıktan sonra kitabını Türkolog E. J. W. Gibb (1857-1904), Armin Vambery (1831-1913) ve İsmail Gaspıralı’ya göndermiştir. Gibb³⁶⁸ ve Vambery³⁶⁹ gibi İsmail Gaspıralı da 1899’da Mehmet Emin’e övgü dolu şu mektubu gönderir:

“Sevimli Karındaş,

³⁶⁶İsmail Gaspıralı, **a.g.e.**, s.29-30.

³⁶⁷İsmail Gaspıralı, **a.g.e.**, s.50.

³⁶⁸ Fethi Tevetoğlu, **Mehmet Emin Yurdakul**, Ankara, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları:933, 1988, s.126.

³⁶⁹ “Müteveffa Vambery’nin Türk Şairi Emin Beyefendiye Bir Mektubu”, **Türk Yurdu**, 13 Kasım 1913, Sayı:52, Ankara, Tutubay Yayınları, 1999, s.70.

Kanûn-ı evvel üç tarihli mektubunuzu yedisinde alıp hediye buyurduğunuz *Türkçe Şiirler*'e sevindim ve gelmesine muntazır kaldım. Rusya nizamınca âsâr-ı Şarkıye postadan doğruca Tiflis sansürhanesine yollanıp muayeneden sonra adresâtına gelir. Bundan dolayı eserinizi pek geç aldım, okudum, pek ziyade ferahladım. Eseriniz hakkında edeceğim mütalaayı Şemsettin Sami Beyefendi yazmış. Tekrarına hacet yoktur. Bir denilecek kalmış ise şiirlerinizin -lisandan maada efkârı da İstanbul'un 'mehtab'dan 'kara saç ile mavi göz'den ibaret âsâr-ı şiiriyesinin- cümlesine fâik olduğudur. Cübbeleri kıyamet olan efendilerin, bastonları ceketleri alamet olan şık beylerin usulüne muhalif sade ve kaba Türkçe kalem çekmek büyük cesarettir. Âsâr-ı edebiye ve şiiriye arasına böyle meslekli bir eser aralaştırmak Türk âlemine büyük bir hizmettir ki, derûnen tebrik ederim.

Türk âlemine dediğim mübalaa zannolunmasın. Mübalaayı ne severim ne ederim. Doğrusudur. Çünkü şiirinizi Edirne, Bursa, Ankara, Konya, Erzurum Türkleri anlayıp, lezzetlenip okuyacakları gibi Tiflis, Tebriz, Şirvan, Horasan, Türkistan, Kaşgar, Deşt-i Kıpçak, Sibiryâ, Kazan ve Kırım Türkleri de okuyacaktır ki, bu şerefe Fuzuli ve Nabi nail olamadılar. Kırk elli milyonluk ve otuz asırlık bu âleme ibtida bir kaşık oğul balını yediren siz oldunuz ki, size şereftir, bize saadettir, tekrar tebrik ediyorum.

Tercüman'ın da çabaladığı bu yolda hizmettir. Sade ve kaba lisandır ki, Dersaadet'in hamal ve kayıkçılarına, Çin dâhilinde bulunan Türk deveçilerine, çobanlarına gazeteyi tanıtmıştır. Kazan'da, Sibiryâ'da olduğu gibi Tebriz'de ve Horasan'da da Bahçesaray dilini öğrenmeye meyil doğurmuştur.

İstanbul edebiyatının mesleksiz devamından ve tûti kuşu lisanından usanmış, kararmıştım. Şiirleriniz pek büyük teselli oldu. Bunun için de Allah sizden razı olsun!

Size karındaşçasına gazetemi takdim ediyorum. Duhûlü memnu değildir. Lâkin sansür ile posta müvezzilerine emanet edemeyip Rusya postahanesinde restante kalmak üzere adres yazdım. Her salı günü bir adam gönderip alır iseniz memnun olurum. Baki dua ve uhuvvet. 12 Mart 1899."³⁷⁰

İsmail Gaspıralı'nın bu mektubundan uzun bir süre sonra gazetesinde Mehmet Emin'in kullandığı Türkçeyi övdüğü görülür. Mehmet Emin'in 1910'da Hicaz vali yardımcısı olarak İttihat ve Terakki Cemiyeti tarafından düzenlenen bir

³⁷⁰ "Büyük Türk Mualliminin Büyük Türk Şairine Bir Mektubu", **Türk Yurdu**, 10 Aralık 1914, Sayı:72, Ankara, Tutubay Yayınları, 1999, s.401.

toplantıdaki konuşmasını *Tercüman*'da, "Asrımızın en büyük Türk şairi edib-i şehir Mehmet Emin Cenapları" övgüleriyle yayınlar.³⁷¹ Aynı yıl yayınlanan "İki Büyük Şair" adlı makalesinde Namık Kemal'le Mehmet Emin'i karşılaştırır. Namık Kemal'in Makrıköy'le Sarıyer arasındaki Boğazlar bölgesinde etkili olduğunu oysa Mehmet Emin'in Gobi Sahrası'na kadar ulaşma potansiyeline sahip bulunduğunu belirterek şunları söyler:

"Merhum Kemal, büyük Kemal çelik gibi keser. Evet 'ateş' gibi işler ve yandırır. 'Şivesi' ile havas ile biraz kişileri fikirlendirdi, diriltti. Makrıköy'ünden Sarıyer'e kadar yerleşmiş mübarek kıtada iskan edenlerin fikir ve dilini terbiye etti, vicdanlarını işletti; fakat, heyhat, ancak bu kadar! Lâkin büyük Kemal'in kalemi Türkçe kesilmiş olaydı, bugün Türkler hem Schiller'e hem Bayron'a malik olmuş olurlardı.

Kemal merhum ağızdan ağza, gönülden gönüle dağlar aşıp saraylardan çadırlara geçip ta Moğolistan'a kadar işleyip büyük bir cinsin sebab-i kemâli olabilirdi.

Bu geçti. Şimdi ümit ve beklenti Mehmet Emin'dedir. Büyük beyefendi, en büyük işiniz, yazılarınız olacaktır. Yaratanın size emanet ettiği 'dili' cümleye verip gitmek borcunuzdur. Eğer bir satır yazmayıp, bir sözü söylemeyip kaldırsanız, bütün ulus karşısında borçlu kalırsınız! Tanrımız size çok vermiş, biz de sizden çokça istiyoruz, bekliyoruz."³⁷²

İsmail Gaspıralı'nın bekliyoruz demesinin sebebi Mehmet Emin'in *Türkçe Şiirler*'in yayınlanmasının üzerinden on yıl geçmiş olmasına rağmen yeni bir şiir kitabı yayınlamamış olmasıdır. Mehmet Emin'in ikinci ve üçüncü şiir kitapları *Türk Sazı* ve *Ey Türk Uyan* ancak 1914'te yayınlanır.

Yeni Türk edebiyatını çok yakından takip eden İdil-Ural bölgesi Tatar edebiyatçılarında Mehmet Emin'le ilgili yok denecek kadar az kayda rastlanmış olması, Mehmet Emin'in şiirlerinin bütün Türk dünyasında okunacağı ile ilgili İsmail Gaspıralı'nın öngörüsünün gerçekleşmediğinin bir göstergesidir. Tatar basınının en uzun ömürlü dergisi olan *Şura*'da Rızaettin Fahrettin, Tanzimat dönemi şairleri olan Namık Kemal, Ziya Paşa ve Abdülhak Hamit'ten oldukça çok şiir yayınlarken

³⁷¹Kendi Kaleminden İsmail Gaspıralı'nın İdealleri İşleri Tavsiyeleri ve Haberleri-I, a.g.e., s. 433.

³⁷²İsmail Gaspıralı, a.g.e., s.154-156..

Mehmet Emin'den sadece bir defa alıntı yapar.³⁷³ Tatar şairi Sait Sünçeleý'in 1918 yılında yayınlamış olduğu “Şehir” adlı şiirinde, Mehmet Emin'den iktibasla “Yuvarlayım taşları beldelerin üzerine”dizesini epigraf olarak kullandığı görülür.³⁷⁴ Namık Kemal'in roman, tiyatro ve şiirlerinin Tatar aydınları tarafından oldukça çok değerlendirmelere konu olduğu ve iktibaslar yapıldığı hâlde Mehmet Emin'in şiirleriyle ilgili kayda rastlanmamaktadır.

1.4.3.11. İsmail Gaspıralı'ya Verilen Nişanlar

İsmail Gaspıralı, Osmanlı bürokrasisi, basını ve aydınlarıyla hep olumlu ilişkiler içerisinde olur. Görüş ve düşüncelerini anlatmak için çekincesiz bir şekilde yönetici ve bürokrasimakamlarına mektuplar yazdığı gibi, bizzat yüz yüze görüşerek diplomatik görüşmeler yapmak üzere pek çok seyahatlerde bulunur. Bu özelliği ona 1894'te II. Abdülhamit tarafından Dördüncü Dereceden Mecidiye Nişanı³⁷⁵, Şubat 1895'te Buhara Emiri Abdülahat Han tarafından Ahter-i Buhari Nişanı,³⁷⁶ İran Şahı Nasrettin Şah tarafından 1896'da Dördüncü Dereceden Nişan-ı Âli³⁷⁷ ve yine oğlu Muzafferettin Şah tarafından ikinci kez 1905'te Şir ü Hurşid Nişanı³⁷⁸ verilmesini sağladığı gibi bu yönetimler tarafından pek çok iltifat görmesini de sağlar.³⁷⁹ Hive Hanı Seyyid Muhammed Rahim Bahadır Hâkim Han 1896'da bir memuru vasıtasıyla Gaspıralı'ya teşekkürname ve hediyeler gönderir.³⁸⁰

İsmail Gaspıralı, *Tercüman*'daki yazılarında bu yönetimlerin başında bulunan devlet adamlarıyla ilgili olumsuz ifadeler kullanmadığı gibi pek çok övücü sözlerle Onları methettiği görülür. Bu ona Rusya dahil pek çok ülke bürokrasileriyle sorunsuz ve sağlam ilişkiler geliştirmesini beraberinde getirir. Yusuf Akçura İran Şahı'nın nişanı üzerine şunları söyler.

³⁷³ Mehmed Emin, “Kıta”, *Şura*, 1914, Sayı:12, s.378.

³⁷⁴ Segiyt Sünçeleý, *Eserler Hem Hatlar*, Kazan, Tataristan Kitap Neşriyatı, 2005, s.162.

³⁷⁵ İsmail Türkoğlu, “Osmanlı Devleti'nin İsmail Gaspıralı'nın Faaliyetlerine Bakışı”, *Yüz Yılda Gaspıralı'nın İdealleri Bildiriler*, Ankara, Türk Yurdu Yayınları, 2001, s.111.

³⁷⁶ “Emir-i Muhara-yı Şerif”, *Tercüman*, 20 Avgust 1895, No:31, s.95.

³⁷⁷ *Tercüman*, 2 İyün 1896, No:21, s.83.

³⁷⁸ Yusuf Akçura, *a.g.e.*, s.666.

³⁷⁹ Kendi Kaleminden İsmail Gaspıralı'nın İdealleri İşleri Tavsiyeleri ve Haberleri-I, *a.g.e.*, s. 404.

³⁸⁰ “Teşekkür”, *Tercüman*, 28 Yanvar 1896, No:4, s.13.

“Haşmetli İran Şahı Muzaffereddin Hazretleri refikimiz İsmail Bey Gasprinski Cenapları’na üstün dereceden “Şir-i Hurşid” madalyasını ihsan etmiş. Cehalet, taassub, zulme karşı savaşta 25 yıl durmaksızın hizmet eden göğüs “Şir-i Hurşid” madalyasına en muvafık yer. Genelde, uygunsuzca verilen bu nişan milyonlarca Tatarın takip ettiği, en kadirli göğse takılması sebebiyle her türlü tebriğe layık.”³⁸¹

İsmail Gaspıralı, Sultan II. Abdülhamit hakkında olumlu düşünceler içerisindedir. Abdülaziz döneminde sürgün ve hapsedilen Namık Kemal ve Ahmet Mithat Efendi’nin II. Abdülhamit zamanında ve onun sayesinde tekrar serbest bir hayata kavuştuklarını,³⁸² milletperver, gayretli ve nadir padişahlardan olan Sultan Abdülhamit’in her türlü övgüye layık olduğunu³⁸³ yazan İsmail Gaspıralı 1894’teki bir yazısında da onunla ilgili şunları söylemektedir:

“Cenab-ı Hazret-i Abdülhamit Han, kırk beş elli yaşlarında, belirgin yüzlü bir zât-ı âlidir. Göz bakışı, akıl ve hissiyat-ı âliyesine delalet ediyor. Memâlik-i Osmaniye’nin en gayretli ve en usanmaz, yorulmaz hizmetçisi hem padişahı olduğu cümle tarafından tasdik ve ikrar olunuyor. Bu padişah-ı âlicenabın taht-ı saltanata çıktığından, yani 1876 sene-i miladiyesinden beri on sekiz senede memâlik-i şahânelerinde yirmi beş bin mektephane tesis olunup, bir milyon iki yüz bin sıbyan tahsile koyulduğu hâl ve efkârının en açık, en güzel şahitleridir. İlim ve maarif intişarına himmet etmek, padişahları dahi büyük eden hizmettir.”³⁸⁴

1.4.3.12. İsmail Gaspıralı’nın Bahtiyarlığı

Yusuf Akçura’nın ifadesiye *Türk Yurdu* İstanbul’da yayınlanan *Tercüman*’ın küçük kardeşidir. Gaspıralı vefatından hemen önce geldiği İstanbul sokaklarında Türkçülüğe dair pek çok levhaları okur ve bu değişime sevinir. 1906’dan sonra yayınlanan mahallî gazetelerin dili kendini edebiyatta da göstermeye başlar. Tatar tarihçisi Profesör Mirkasım Gosmanov’a göre büyük emeller mualliminin 1883’lerde gazete ve mektepleriyle başlattığı tantanalı yürüyüşü 1917’den sonra takipçilerinin faaliyetleri kriminalize edilerek faciayla sonuçlanır.³⁸⁵ Fakat bu 35 yıllık yürüyüş yeni Tatar edebiyatının doğmasıyla 1552’den beri Rus egemenliğine karşı dinin

³⁸¹Yusuf Akçura, **a.g.e.**, s.666.

³⁸² İsmail Gaspıralı, Seçilmiş Eserler:3 Dil-Edebiyat-Seyahat Yazıları, **a.g.e.**, s.212.

³⁸³ İsmail Gaspıralı, **a.g.e.**, s.224.

³⁸⁴ İsmail Gaspıralı, **a.g.e.**, s.321.

³⁸⁵Mirkasıym Gosmanov, **a.g.e.**, s.163.

koruma gücüyle karşı koyan Tatarlara yeni bir kalkan hediye eder: Millî edebiyat. *Tercüman* gazetesinin 1908'deki kutlamalarında kendisini “bahtiyar” bir adam olarak nitelendiren İsmail Gaspıralı, 1909'da İstanbul'da vereceği konferans öncesinde Ahmet Mithat Efendi'nin onu dinleyicilere “büyük” sıfatıyla takdim etmesine karşı da kendisinin “bahtiyar” olduğu tashihinde bulunur. Bu yönüyle İsmail Gaspıralı'nın tantanalı yürüyüşü “facia”yla değil “bahtiyarlık”la sonuçlanır.

İsmail Gaspıralı'nın vefatı üzerine “Büyük Millî Matem” adlı makalesinde Fatih Kerimi, onun Rusya Müslümanları ve Tatarlar için ne kadar büyük bir öneme sahip olduğunu şu ifadelerle dile getirmiştir:

“Bugün ulu Türk-Tatar dünyasının yolbaşçısı olan parlak yıldız söndü. İsmail Bey'in hayatı Rusya Müslümanları için kendi başına müstakil bir devir, kendi başına müstakil bir tarihtir. Bu devirde Rusya Müslümanları yeniden dünyaya geldiler. Bu devirde onlar dilli ve edebiyatlı oldular. Millî matbuata, temeddün ve insaniyet fikrine girmeleri de şu devirdedir. Türkçeye ikbahü'l-lisan gözüyle bakıldığı, mektupların Farsça ve Arapça yazıldığı, fikr-i millî ve hukuk-ı millîden habersiz olduğu bir dönemde Türk-Tatar tarihinde onun bir misli olmadığına şüphe yoktur. Başka İslam dünyasının hiçbir yerinde usûl-i savtiyye, Rusya Müslümanları gibi güzel amele koyamadı. İptidai mektepler hiçbir yerde umumi şekilde bizdeki kadar tatbiki salınmadı. Millî edebiyat ve millî matbuatın millete bu derece yakın durduğu ve halk arasında taammüm ettiği zannederim İslam dünyasının hiçbir yerinde bizdeki derecede yoktur. Hülasa, Rusya İslamları arasında maarif-i cedîde ve medeniyetin yaygınlaşmasının başı mutlaka İsmail Bey Gasprinski'ye varıp ulaşmakta ve Rusya Müslümanları arasında millet ve cemaat hizmetinde bulunan ne kadar zatlar varsa bunların her biri İsmail Gaspıralı'yı bir cihetten kendisine üstat tanımakta ve onun şakirdi olmak ile iftihar etmektedir.”³⁸⁶

İsmail Gaspıralı, emelleri ve faaliyetleriyle Rusya Müslümanlığını hedeflemiştir. Onun çağdaş iletişim araçlarını da kullanarak Rusya coğrafyasındaki Türklerin ve dünya Müslümanlarının özellikle eğitim başta olmak üzere dünyayla entegrasyonu adına yaptığı çalışmalar ve ekonomiyle ilgili kalkınma projeleri önemlidir. Bundan dolayıdır ki vefatıyla ilgili bu coğrafyaların tepkisi büyük

---

³⁸⁶ Fatih Kerimi, “Büyük Millî Matem”, *Vakit*, 13 Senteyabr 1914, No:1583.

olmuştur. Ayaz İshaki'nin, "İsmail Beg öldü. 'Tercüman Baba'nın ruhu bütün Tatar hareketinde sürüyor."³⁸⁷ ifadeleri tam anlamıyla gerçeklikle örtüşen ifadelerdir.

1.5. İdil-Ural Bölgesindeki Eğitim Müesseseleri

1.5.1. Buhara Usulündeki Köy Medreseleri

XVII. ve XVIII. Asırda Rusya'daki karışıklıklarda mescit ve medreselerine dokunulmayan Sterlibaş, Kargalı ve Kışkar köyleri Buhara usulündeki medreseleri yetiştirdiği din adamları ve şairleriyle Tatar kültür hayatının en önemli eğitim ve kültür merkezleri olur. Kazan'da ancak 1770-1780'lerde açılmasına izin verilen medreselerin,³⁸⁸ Sterlibaş'ta 1720, Kışkar'da 1740 ve Kargalı'da 1743'lerde var olduğu kayıtlarla sabittir.

1.5.1.1. Siterlibaş Medresesi

Birinci müftü Muhammetcan bin Hüseyin'in babası Hüseyin Abdurrahman Sterlibaş'ın ilk müderrislerindedir.³⁸⁹ Ayrıca Hüseyin Abdurrahman, İdil boyundan Buhara'ya okumaya giden ilk kişidir.³⁹⁰ Nimetullah Biktimir Tukayev (1773-1844) 1801'de Buhara'ya okumaya gider. Burada Nakşi Şeyhi Niyazkulı Türkmeni'den (ö.1821) ders alır. 1812'de Sterlibaş'a Nakşi şeyhi olarak dönen Nimetullah Tukayev burada imamlık ve müderrislik yapmaya başlar. Tukayev ailesi asır sonuna kadar Sterlibaş'taki eğitime damgalarını vurur. Oğlu Muhammet Haris Tukayev (1810-1870) de babası gibi eğitimini Buhara'da alır. Muhammet Haris 1865'te hacca gider. İstanbul'dan pek çok kitap alarak Sterlibaş'a döner.³⁹¹ Onun döneminde Sterlibaş'taki medreselerde eğitim oldukça güçlenir. Kazaklar üzerinde de nüfuzu bulunan Tukayev ailesinin, Kazakların 1868-1869'da Rusya siyasetine karşı hareketlenmeleri üzerine, devletin görevlendirdiği Muhammet Haris'in Kazaklar üzerinde yatıştırıcı rolü olur. Muhammet Harras Tukayev (1814-1871) ve Habibullah Tukayev (1856-1897) eğitim işlerini devam ettirir. Orenburg, Kazan,

³⁸⁷ Gayaz İshakiy, **Eserler 6. Tam**, Kazan, Tatarstan Kitap Neşriyatı, 2005, s.323.

³⁸⁸ Ravil Emirhan, **İmanga Tuğruluk**, Kazan, Tatarstan Kitap Neşriyatı, 1997, s.150.

³⁸⁹ Muhammed Şakir Mahdum Tukayev, **Tarih-i İsterlibaş**, Kazan, Tipografiya B. L. Dombrovskavo V1 Kazanı, 1899, s.5.

³⁹⁰ Şahabeddin-i Mercani, **Müstefâdü'l-Ahvâr Fi Ahvâl-i Kazan ve Bulgar**, a.g.e., s.166.

³⁹¹ Muhammed Şakir Mahdum Tukayev, a.g.e., s.11.

Menzile ve Kazak bölgelerinden öğrenciler bu çok da büyük olmayan köyün medreselerine okumaya gelir.1897’de Sterlibaş’ta 16 medrese binası ve 570 medrese öğrencisi bulunmaktadır.³⁹² 1907’ye gelindiğinde 60’a yakın medrese binasında 1000’den fazla öğrenci okumaktadır. Sterlibaş Medresesinin tarihinde etkili bir aile olan Tukayevlerin yeni dönem gençlerinden Muhammet Şakir Tukayev,1906 yılında küçük sınıflardaki 45 öğrenciye usûl-i cedîd üzere eğitim verir.³⁹³ Bu, eskinin yeniye evrilidir.

Sterlibaş medreseleri Abdurrahman Osman Utız-İmani (1751-1836), Hibetullah İşan Salihov (1794-1869), Şemsettin Zeki (1822-1865), Ali Çakri (1826-1889) ve Miftahaddin Akmolla (1831-1895) gibi XIX. asır Tatar edebiyatı şairlerinin yetiştiği kültür ve medeniyet merkezi haline gelir.³⁹⁴ Muhammet Şakir Tukayev ve Mirseyyit Sultan Galiyev (1892-1940) gibi siyasetçiler de burada eğitim görmüşlerdir.

1.5.1.2.Kışkar Medresesi

Kazan etrafındaki köylerin tarihini yazan Şahabettin Mercani, bu bağlamda Taşkicü, Hüsne, Mercan, Aşıt, Meçkere, Orı, Mezar Başı ve Kışkar köyleri hakkında bilgiler verir.³⁹⁵ Bu köylerdeki mescit ve medreseler Tatar tüccarlarının eseridir. Kışkar’da 1775’te ibadete açılan taş mescit köyün ileri gelen zenginlerinden Osman Bay neslinden Beyazıt bin Abdulkadir’in himmetiyle yaptırılır. Kışkar’daki medrese 1740’larda eğitim vermeye başlamıştır. Kışkar’daki hocalardan İsmail Ütemişev, Şehabettin Mercani ile aynı dönemde Buhara’da okuyup gelmiştir. Kışkar Medresesi 1895’e kadar Buhara usulünde eğitim vermeye devam eder. 1895’te İsmail Ütemişev’in oğullarından Kerim Mahdum küçük sınıflarda usûl-i cedîd sistemine geçer.

Abdullah Tukay’ın babası Muhammet Arif, Kamil Mutiullah’ın babası ve Abdullah Tukay’ın hocası Mutiullah Hazret, Kışkar Medresesinde okumuşlardır.

³⁹²Muhammed Şakir Mahdum Tukayev, **a.g.e.**, s.19.

³⁹³“Muhabirlerimizden”, **Vakit**, 15 Dekabr 1907, No:257.

³⁹⁴Gaysa Hüseyinov, **Başkort Halkının Ruhi Dünyası**, Ufa, Kitap Neşriyatı, 2003, s.316-317.

³⁹⁵Şahabeddin-i Mercani, **a.g.e.**, s.177-182.

Ayrıca Tatar kültür ve edebiyatında önemli yerleri olan Taip Yahin, Fatih Halidi, Veli Hüseyinov ve Cihangir Abizgildin de bu medresede okumuştur.³⁹⁶

1.5.1.3.Kargalı Medresesi

1740'lı yıllarda Orta Asya'ya giden Rus kervanları Buhara ve Taşkent'e ulaşmadan yağmalanmaktadır. Orenburg-Taşkent arasındaki kervan ticaretinin yoluna koyulması için Orenburg valisi İ. İ. Nepliyuev 1744'te Kazan bölgesindeki Tatar tüccarlarından bazılarının Orenburg tarafına yerleştirilmesi için Petersburg'a başvurur.³⁹⁷ 1745'te Kazan bölgesi Tatar tüccarlarından Sait bin Ayd Hayâli öncülüğünde 200 ailenin Orenburg bölgesine gelmesine izin verilir. Orenburg'un yirmi kilometre doğusunda Sait Hayâli tarafından kendi adıyla anılan Sait Bistesesi (Kargalı köyü) kurulur.³⁹⁸ Tatarların dilinde söylene gelen aşağıdaki beyit Kargalı'nın önemini Bahçesaray'la karşılaştırarak şöyle dile getirilir:

*Bahçesaray Kırım'ın tekkesi,
Kargalı Orenburg'un Mekkesi.*

1792'de Kargalı'da 1820 tüccar, 686 çiftçi ve 168 de farklı hizmetlerde çalışan işçi yaşamaktadır. XVIII. asrın sonlarında Kargalı'daki medreseler büyük bir üne kavuşur.³⁹⁹ İdil-Ural bölgesiyle birlikte Kazak bölgesinden de Kargalı medreselerine öğrenciler okumaya gelmektedir. XIX. asrın sonlarında Kargalı'da dokuz mescidin bulunması Kargalı'nın bu dönemde on bin kişilik bir nüfusa ulaştığını göstermektedir.

Kargalı tüccarı Gani Bay Hüseyinov'un hâmilîği ve İstanbul'da okumuş Fatih Kerimi'nin rehberliğindeki öğretmen yetiştirme kursları 1899'da ilk defa burada başlatılır.

---

³⁹⁶Medreselerde Kitap Kışesi, Kazan, Tatarstan Kitap Neşriyatı, 1992, s.150-171.

³⁹⁷Mesgud Gaynitdin, Menggi Tonıklanmas Közgibiz, Kazan, Tatarstan Kitap Neşriyatı, 2006, s.278-285.

³⁹⁸Rızaeddin Fahreddin, Said, Kazan, Tipografiya B. L. Dombrovskavo, 1897, s.4.

³⁹⁹Mesgud Gaynitdin, a.g.e., s.284-285.

XIX. asır Tatar şairleri Abdurahim Utız-İmani (1754-1834), Ebulmennih Kargalı (1782-1826), Hibetullah İşan Salihov (1794-1867) ve 1783'te İstanbul ve Mısır'da bulunan şair Ömer bin Muhammet⁴⁰⁰Kargalı edebî muhitinin yetiştirdiği önemli şahsiyetlerdir. Başkurt ihtilalcisi Salavat Yulayev (1752-1800) de buradaki medreselerde okumuştur.⁴⁰¹

Gerek Sterlibaş ve gerekse de Kargalı Tatar şairleri, Çağatay ve Osmanlı coğrafyasındaki halka dönük, öğüt içerikli, geleneksel dinîve tasavvufî şiirin İdil-Ural havzasındaki yansımalarını ortaya koyarlar. 1700'lerin başından 1880'lere kadar Tatar eğitim ve edebiyat dünyasının merkezleri olan Sterlibaş ve Kargalı, Rus müsteşrik Vasiliy Vladimiroviç Barthold'un (1869-1930) da ilgisini çeker. Barthold 1913 yılının yazında bu iki Tatar kasabasını ziyaret eder ve medreselerdeki eski kitaplarla ilgilenir.⁴⁰²

Barthold, Rusya'da Tatarların inşa ettiği halis İslam şehri olan Kargalı'nın mescit ve medreselerini Fatih Kerimi ile birlikte gezer. Bu görüşmede Barthold, Fatih Kerimi'ye, Tatarların Türkistan ve Kazakistan Müslümanlarına göre çok daha dağınık hâlde yaşadıklarından dolayı Ruslara karışıp asimile olacaklarını dil ve edebiyatlarını tedricen kaybedeceklerini ve millî mekteplerinin de ehemmiyetinin biteceğini belirtir. Barthold Tatarların bu inkırazdan kurtulmalarının ancak Tatarlar arasından dahî ve mütefekkir muharrirlerin çıkması ve bu dahî Tatar yazarlarının dağınık hâldeki Tatarlar tarafından okunması hâlinde millet olarak yaşayabilecekleri tespitinde bulunur.⁴⁰³

Yine aynı yılın yazında İstanbul'dan Orenburg'a gelen Mahmut Esat Efendi, Kargalı müderrislerinden Hayrullah Osmani'nin daveti üzerine Rızaettin Fahrettin,

---

⁴⁰⁰Medine Rehimkulova, **Orenburg Sevdegerleri**, Orenburg, Yanga Vakit Redaksiyası Yardımı Bilen, 1996, s.202.

⁴⁰¹ Liron Hemidullin, **Ak Tönner Hetiri**, Kazan, Tatarstan Kitap Neşriyatı, 2002, s.145-153.

⁴⁰² Ahmed Zeki Velidi, "Prafisör Bartold'ning Bizning Aramızda Boluvı Münasebeti İle-I", **Vakit**, 14 İyün 1913, No:1224.

⁴⁰³Fatih Kerimi, "Mahmud Esad Efendi Orenburg'da-III", **Vakit**, 2 Avgust 1913, No:1265.

Fatih Kerimi ile birlikte Gani Bay Hüseyinov'un oğlu Abdülhamit Hüseyinov'un otomobiliyle Kargalı'yı ziyaret etmiştir.⁴⁰⁴

1.5.2. "İstanbullulaştırılan" Yeni Usuldeki Tatar Medreseleri

1.5.2.1.Kazan'daki Medreseler

1886'da on bin Tatarın yaşadığı Kazan'da⁴⁰⁵ Mercani Medresesiyle birlikte, Âlimcan Barudi'nin (1857-1921) başında bulunduğu Muhammediye Medresesi, Muhammet Kasım Salihi'nin (1871-1954) müderrislik yaptığı Kasımiye Medresesi ve Fatih Emirhan'ın babası Zarif Emirhan'ın (1852-1921) yönetimindeki Emirhaniye Medresesi Kazan'ın büyük medreselerindendir.⁴⁰⁶

İstanbul ve Beyrut'taki eğitim kurumları örnek alınarak kendini yenileyen 1906 sonrasında Tatar basınında kendini gösteren pek çok Tatar yazarının yetiştiği ve modern anlamda ilk Tatar üniversitesi⁴⁰⁷ denilebilecek Muhammediye Medresesi, Tatar kültür ve medeniyet dünyasına en güçlü etkiyi yapmış Kazan'daki en önemli medresedir. 1882'den 1918 yılına kadar 36 yıl eğitim ve öğretim veren Muhammediye Medresesi yeni Tatar edebiyatının pek çok yazarını yetiştirir. 1887'de hacca giden Âlimcan Barudi İstanbul, Mısır ve Hicaz'da dönemin pek çok ulemasıyla görüşür. İstanbul'da Ziyaettin Gümüşhanevi ile görüşür ve ona intisab eder. 1890'da ilkokul seviyesindeki sınıflarda usûl-i cedîd eğitimine geçen Muhammediye'de yukarı sınıflarda İstanbul ve Beyrut'taki okullar örnek alınır. İstanbul Maarif Nezareti, Âlimcan Barudi'nin gönderdiği kişilere yardım edilmesi için Beyrut ve Suriye Maarif Nezaretine 1890'da şu yazıyı gönderir:

"Kazan ulemasından Âlim Can Efendi tarafından gönderilen ve Rusya dâhilindeki mektep ve medreselerin ıslahı ve ikmâlîne numûne olmak üzere Beyrut ve Suriye

⁴⁰⁴ Fatih Kerimi, "Mahmud Esad Efendi Orenburg'da-II", **Vakit**, 1 Avgust 1913, No:1264.

⁴⁰⁵ Kâmi, "Asya-yı Şarkiyyeye Seyahat - III. Mektup, Kazan 19 Mayıs 1303" **Umran**, 1305, No:2, s.18-19.

⁴⁰⁶ Medreselerde Kitap Kışesi, **a.g.e.**, s.222.

⁴⁰⁷ Ravil Emirhan, **a.g.e.**, s.212.

vilayetlerindeki mektepleri ziyaret için gönderilen Ahmet Can Efendiye yardımcı olunmasına...”⁴⁰⁸

Muhammediye Medresesinin 1891’de yeni binasının açılmasında Ziyettin Gümüshanevi’nin İdil-Ural’daki halifesi, Âlimcan Barudi’nin de kendisine intisab ettiği Zeynullah Resuli hazır bulunur ve açılış konuşmasını yapar.⁴⁰⁹ Dinî ilimlerle birlikte fizik, kimya, matematik, coğrafya ve tarih derslerinin de verildiği medresede 1905 yılında Yusuf Akçura da derslere girer.⁴¹⁰ 1907’de Âlimcan Barudi’nin doğumunun ellinci ve eğitime verdiği hizmetlerinin yirmi beşinci yılı münasebetiyle Yusuf Akçura’nın *Damla Âlimcan Barudi* kitabı yayınlanır.⁴¹¹ Onun teşebbüsleriyle küçük sınıflarda müzik dersleri başlar. Seydişehirli Mahmut Esat’ın *İslam Tarihi* Âlimcan Barudi’nin ortak olduğu matbaada basılır ve medresede ders kitabı olarak da okutulur. 1910’da medresede Türk tarihi okutuluyor ve Rusya aleyhinde dersler veriliyor bahanesiyle teftişler yapılır.⁴¹² Muhammediye Medresesinde okuyan tanınmış Tatar yazarları şunlardır: Ali Asgar Kemal, Fatih Emirhan, Mecit Gafuri, Necip Dumavi, Gafur Kulıahmedov, Miraziz Ukmasi, Kerim Tinçirun, Muhammet Ali, Zarif Beşiri, Hoca Bedii, İmat Nugaybeg, Sait Vahidi, Aziz Ubeydullin, Ali Rahim, Âlimcan Şeref, Fethi Burnaş, Fatih Seyfi Kazanlı, Baki Urmançı ve Salih Seydeşev.

Yeni usuldeki Kazan medreseleri Rus egemenliğindeki bölgelerden öğrencilerin gelip okuduğu ve yeniliklerin farklı bölgelere taşındığı eğitim kurumları haline gelir. Dağıstan bölgesinden gelip Kazan’da okumuş olan Kumuk Türklerinden ansiklopedistâlim, yazar, şair ve eğitimci Abusupiyan Akayev (1872-1831) 1902’de Buynaksk’a bağlı Töbenkazanış köyünde açtığı medresede eğitim verir. Abusupiyan Akayev Tatar bölgesindeki *Bozyiğit*, *Tahir ile Zühre*, *Kıssa-yı Yusuf*, *Kelile ve*

⁴⁰⁸ T. C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, **Maarif Nezareti EvrakıMF. MKT.** 456/51.

⁴⁰⁹ Aydar Habitdinov, “Gâlimjan Barudi: Alga Baruda Hikmet (1857-1921)”, **İdil**, 2001, Sayı:1, s.26-27.

⁴¹⁰ Medreselerde Kitap Kıştesi, **a.g.e.**, s.32.

⁴¹¹ Y. Akçuraoğlu, **Damla Âlimcan El-Barudi**, Kazan, Şark Matbaası, 1907.

⁴¹² Ravil Emirhan, **a.g.e.**, s.224.

Dimne, Tûtinâme gibi eserlerle birlikte cedit mektepleri için hazırlanmış birçok eseri Tatarcadan Kumukçaya aktararak Dağıstan bölgesine taşımış olur.⁴¹³

1.5.2.2.Ufa'daki Medreseler

İdil-Ural bölgesinin Dinî Nezaretinin bulunduğu Ufa şehrinde, Osmaniye Medresesi (1885), Hasaniye Medresesi (1903) ve Âliye Medresesi (1906) olmak üzere üç medrese bulunmaktadır.⁴¹⁴ Hasaniye Medresesi, Troitsk'teki Resuliye Medresesinde okumuş olan Muhammet Sabir Hasani (1863-1924) tarafından açılmış ilk ve rüştiye seviyesinde eğitim veren bir medresedir.⁴¹⁵ İane defterini Gılman Kerimi'nin takip ettiği Ufa'daki üçüncü mescit 24 Ekim 1903'te ibadete açılır. Ufa'daki üçüncü mescidin yanında bulunan bu medrese altı sınıftan oluşmaktadır.⁴¹⁶ Bunlardan cedit usulündeki Osmaniye ve Âliye Medreseleri kendi bölgelerinde ve bölge dışında eğitim ve kültür hayatında önemli görevler icra ederler.

1.5.2.3.1.Osmaniye Medresesi

1885'te Hayrullah Osmanov (1846-1907) tarafından Ufa'da Osmaniye Medresesi açılır. On iki yıl eğitim veren bu medrese 1890'dan itibaren ilkökul eğitiminde usûl-i cedîd yöntemine geçer. Usûl-i cedîd, Bahçesaray'a gidip gelen Keşafettin Cidanov tarafından uygulanır. Hayrullah Osmanov'un vefatından sonra medrese Cihangir Abızgildin tarafından yönetilir.⁴¹⁷ Cihangir Abızgildin medresede Orenburg'daki Hüseyiniye Medresesinin programını uygulamaya koyar. Medresede İstanbul ve Kahire'de okuyan İsmail Osmani, Saidcan Akbirdin, Zakir Kadiri, Abdullah Şinasi, Habibullah Ahtemov, Hatmullah Fazılov ve Ziya Kemali ders verir.⁴¹⁸

---

⁴¹³ Çetin Pekacar, "Kumuk Türklerinin Ansiklopedik Âlimi, Eğitimci, Yazar ve Şair Abusupiyan Akayev", **Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi**, Bahar2000,Sayı:9, s.160-183.

⁴¹⁴ Gâlimcan İbrahimov, **Eserler 6. Tam**, Kazan, Tatarstan Kitap Neşriyatı, 1986, s.5-6.

⁴¹⁵ Ravil Utöbay-Kerimi, "Hesenie Mezresehi", **Vatandaş**, 1997, Sayı:8, s. 101-103.

⁴¹⁶ Muhammed Sabir Hasanov, "Ufa Şehrinde Üçüncü Mescid Hakkında", **Vakit**, 7 Okteabr 1906, Sayı:83.

⁴¹⁷ M. N. Farşatov, "Gosmaniye Mezresehi", **Başkortostan Kısaka Entsiklopediya**, Ufa, Başkort Entsiklopediyahı Devlet Gilmi Neşrieti, 1997, s.430.

⁴¹⁸ Marsel Farşatov, "Gosmaniye Mezresehi", **Vatandaş**, 1998, No:2, s.115-117.

1.5.2.2.2.Âliye Medresesi

Kahire’de okumuş olan Ziya Kemali’nin (1873-1942) müdürlüğünde Ufa’da 1906’da açılan Âliye Medresesi, on yıl gibi çok kısa bir zaman içerisinde Kırım, Kazakistan, Sibiry, Kafkasya ve Orta Asya’dan öğrenci alan bir popüleriteye ulaşır. Ziya Kemali Ufa’daki cemiyet-i hayriyyenin başında bulunan Hayrullah Osmanov’un desteğiyle 1890’da Kahire’deki El-Ezher’e gönderilir.⁴¹⁹ Ziya Kemali 1903’te geri döndüğünde 1906’da Âliye Medresesi açılana kadar Ufa’daki Osmaniye Medresesinde ders verir.⁴²⁰ 1908’de kendi yeni binasına taşınan Âliye Medresesi 1911’den itibaren yatılı öğrenci kabul etmeye başlanır. Altı yıl eğitim veren medresede, dini derslerle beraber sayısal ve fen dersleri de verilmektedir.

Âliye Medresesinde yirmiye yakın hoca derse girer. Âlimcan İbrahimov ve Fatih Seyfi Kazanlı tarih derslerine, Medine’de eğitim almış Takiy Bedii Arapça, Hicaz’da on sekiz yıl yaşamış olan Seyit Şeref Cihanşin Arapça ve hadis derslerine girmektedirler. Şeref Cihanşin Arapça ders kitapları da yazar. Mısır’da okumuş olan Zakir Kadiri de medresede ders veren hocalardandır. Aslen Çerkez olan ve Ufa’ya Rus hükümeti tarafından sürgün olarak gelen Emin Hafasi, Arapça ve fıkıh derslerine girer. İstanbul’da Darülmualliminde okumuş olan Abdullah Şinasi İbrahimov fizik, kimya, pedagoji derslerine girmektedir. Altmışa yakın ders kitabı bulunan Abdullah Şinasi, medresede Fransızca dersleri de verir. Yine İstanbul Darülmuallimininde okumuş olan Penzalı Abdullin de Âliye’de çalışmak üzere Ufa’ya davet edilir.⁴²¹ İstanbul’da sağlık ve coğrafya bölümlerinde okuyan Habib Zeyni, 1912 yılında geri dönünce Âliye’de coğrafya, biyoloji, Tatarca ve tarihten dersler verir. Habib Zeyni, Troitsk Cemiyet-i Hayriyyesinin yardımlarıyla İstanbul’a gönderilmiştir. Tatarca derslerine de giren Habib Zeyni, 1915’te askere alınması üzerine onun yerine Tatarca derslerine Âlimcan İbrahimov girmeye başlar.⁴²² Habib Zeyni 1911 yılında İstanbul’dan *Şura* dergisine gönderdiği eğitimde usul, medreselerde beden eğitimi ve ilkokullarda resim derslerinin gerekliliğiyle ilgili “Usûl-i Tedrisin Esas Kaideleri”⁴²³

⁴¹⁹ Mesgud Gaynitdin, **Biz Bilmegen Tufan**, Kazan, İman Neşriyatı, 2010, s.30.

⁴²⁰ Gaysa Hüseyinov, Başkort Halkının Ruhi Dünyası, **a.g.e.**, s.346.

⁴²¹ Gâlimcan İbrahimov, **Eserler 6. Tam**, Kazan, Tatarstan Kitap Neşriyatı, 1986, s.7.

⁴²² Mesgud Gaynitdin, **a.g.e.**, s.32.

⁴²³ Habibullah Zeyni, “Usul-i Tedrisin Esas Kaideleri”, **Şura**, 1911, Sayı:6, s.179-181.

“Terbiye-i Bedeniye”⁴²⁴ ve “Resim Dersi”⁴²⁵ adlı makaleleri yayınlanır. Habib Zeyni sağlık ve sporla ilgili eğitici kitaplar da yazar. *Futbol, Voleybol, Vücudu Güçlendirme Yolları* onun yayınladığı kitaplardır. Âliye’de coğrafya derslerine giren Zekeriya Sadrettinov da İstanbul okumuştur. 1914 yılında medresede müzik dersleri verilmeye başlanır.⁴²⁶

1906-1916 yılları arasında Âliye’de okuyan öğrenci sayısı 950’dir.⁴²⁷ Bunların 224’ü bölge dışından gelmiş olan öğrencilerdir. Âliye’de okumuş olanlar arasından 29 yazar ve şairin çıktığı belirtilmektedir.⁴²⁸

Medresede okuyan öğrencilerden Şeyhzade Babiç, 1913 yılında on beş günde bir *Parlak* adında bir edebî dergi çıkarmaya başlar. Şehzade Babiç 1916’da eğitimini bitirip Âliye’den ayrılınca *Parlak* dergisini Âlincan Nimeti devam ettirir.⁴²⁹ Tatar şairi Hasan Tufan’ın ilk şiirleri burada çıkmaya başlar.⁴³⁰ Kazak öğrenciler *Sadak* ve *Şımtır*, Çerkezler *Legu* adlarıyla elle çoğalttıkları dergileri çıkarırlar. Beyimbit Maylin’in çıkarmaya başladığı *Sadak* dergisi, Cıngali Tilepberganov’un “Cikiy” müstearıyla devam ettirdiği *Sadak* dergisi yirminin üzerinde sayıya ulaşır.⁴³¹

Mecit Gafuri, Âlimcan İbrahimov, Şehzade Babiç, Hasan Tufan, Seyfi Kudaş, Habibullah Gabidov, İbrahim Başmakov ve Âlimcan Nimeti gibi Tatar ve Başkurt yazarları burada okumuşlardır. Burada Tatar ve Başkurtlarla birlikte pek çok Kazak, Kırgız, Özbek, Türkmen ve Kırım Tatarı şair ve yazar yetişir. Kazaklardan Bikmuhammet Sirkebayev, Beyimbit Maylin, Magcan Cumabayev, Cıngali Edilulu Tilepberganov⁴³², Numan Manayev, A. Mustafin⁴³³, Tayir Comartbayev⁴³⁴,

---

⁴²⁴Habibullah Zeyni, “Terbiye-i Bedeniye”, *Şura*, 1911, Sayı:10, s.307-309.

⁴²⁵ Habibullah Zeyni, “Resim Dersi”, *Şura*, 1911, Sayı:13, s.406-408.

⁴²⁶Medreselerde Kitap Kıştesi, *a.g.e.*, s.114-128.

⁴²⁷**Ufa Tarihi**, Ufa, Başkörtöstan Kitap Neşriyeti, 1983, s.180.

⁴²⁸Medreselerde Kitap Kıştesi, *a.g.e.*, s.126.

⁴²⁹ Mesgud Gaynitdinov, **Davıllarda Cillerde**, Kazan, Tataristan Kitap Neşriyatı, 1989, s.16.

⁴³⁰ Hesen Tufan, **Eserler 5. Tam**, Kazan, Tatarstan Kitap Neşriyatı, 2010, s.10-11.

⁴³¹ Tursınbek Kakışev, “Duslıktan Tuganlıkka”, **Seyfi Kudaş İcadı**, Ufa, SSSR Fender Akademiyahı Başkörtöstan Filialı Tarih, Til Hem Ezebiet İnstitutı, 1986, s.98-102.

⁴³²**Kazak Edebiyatının Tarihi 6. Tom**, Almatı, KAZakparat Baspası, 2006, s.423.

⁴³³ Ufa Tarihi, *a.g.e.*, s.180.

⁴³⁴ “Comartbayev Tayir”, **Kazak Edebiyatı Entsiklopediyalık Anıktamalık**, Almaati, Aruna Baspası, 2010, s.223.

Zeynelgabidin El-Omskavi⁴³⁵, Smagul Saduakasulı⁴³⁶ ve Bilel Suleyev⁴³⁷ burada okur. Özbek aydınlarından Mümincan Muhammetcanov, Lütfullah Âlimi, Mirmuhsin Şermuhammedov, Abdulhay Taciyeve, Tahir Şakir⁴³⁸ ve Bikbulat Salievburada yetişir. Kırgızlardan İşangali Arabayev⁴³⁹ ve Osmanali Sadıkov da Âliye’de okur. Türkmen cedit edebiyatının öncüleri Muhammed Geldiyev ve Allahkulu Karahanov da Âliye’de okuyanlar arasındadır.⁴⁴⁰ Kırımli Ömer İpçi, Abdulla Latifzade ve Memet Kuzet de burada okumuştur. 1923’te Sovyet Rusya’nın İzmir konsolosu Hammat Gömerov ve başkâtibi Feyzi Veliyev de Âliye Medresesinden mezundur.⁴⁴¹

1.5.2.3.Orenburg’daki Medreseler

1743 yılında kurulan Orenburg şehri Rusya’nın Kazak bozkırı ve Orta Asya’ya açılan ileri karakoludur. Türkiye’de elçilik yapmış bölge halkının dil ve adetlerini iyi bilen İvan İvanoviç Neplyuev (1693-1773) şehrin kurucusudur. XX. asır başında yüz bin kişinin yaşadığı Orenburg’un dörtte biri Müslümandır. İlk kurulduğunda Tatarların şehre yerleşmesi yasaklanır. Fakat zamanla Orta Asya’yla ticaret yapan Tatar tüccarları şehirde oturmaya başlar. 1789’da Rusya Müslümanlarının ilk DinîMerkezi burada açılır. Fakat 1805’e kadar şehirde cami yoktur.⁴⁴² XIX. asrın sonlarında açılan Orta Asya demiryolunun buradan geçmesi şehir nüfusunda Müslümanların daha da artmasına sebep olur. Yedi mescidin bulunduğu şehirde Tatarlar Kazan’dan farklı olarak şehirde Ruslarla karışık olarak yaşamaktadır. Her mescidin yanında bir başlangıç mektebi, bazılarında rüştiye ve idadî mektepleri bulunmaktadır.⁴⁴³

⁴³⁵ “Zeynel-Gabidin El-Omskavi”, **a.g.e.**, s.243.

⁴³⁶“Saduakasulı Smagul”, **a.g.e.**, s.448.

⁴³⁷ “Suleyev Bilel”, **a.g.e.**, s.483.

⁴³⁸ Begali Kasımov, Milliy Uyganış, **a.g.e.**, s.29.

⁴³⁹ Ufa Tarihi, **a.g.e.**, s.180.

⁴⁴⁰ Muratgeldi Söyegov, “Türkmen Edebiyatında Ceditçilik Dönemi Hakkında Bazı Tespitler ve Yeni Malumatlar”, **Bilig**, Sayı:7/Güz, s.110-120.

⁴⁴¹ Medreselerde Kitap Kıştesi, **a.g.e.**, s.127.

⁴⁴² Medine Rehimkulova, **Orenburg Sevdegerleri**, Orenburg, Yanga Vakit Redaksiyası Yardımı Bilen, 1996, s.201.

⁴⁴³ Rızaetdin Bin Fehretdin, **Ehmed Bay**, Haz. Medine Rehimkulova, Orenburg, Yanga Vakit Redaksiyası Yardemi Bilen, 1997, s.17.

1.5.2.3.1.Resuliye Medresesi

Orenburg, Kargalı ve Troitsk bölgenin önemli eğitim merkezleridir. Kargalı Kasabasındaki medreseler XVIII. asırdan beri Buhara usulü medreselerin merkezi olur. Troitsk'teki Muhammediye, Rahmankuli ve Resuliye Medreseleri 1880'den sonra kurulan önemli medreselerdir. Resuliye Medresesiyle Orenburg'daki Hüseyniye Medresesi yeniliğin merkezleri olur.

Resuliye Medresesi 1884'te açılır. Kazak zengini Altınсарın'ın maddî desteğiyle kurulan Beşinci Cami yanındaki medrese, İstanbul'daki Nakşi Şeyhi Ziyaettin Gümüştanevi'nin İdil-Ural'daki halifesi Zeynullah Resuli'nin başında bulunduğu medresedir. Burada pek çok Kazak, Başkurt ve Tatar aydını yetişir. On bir sene eğitim alan medrese öğrencileri Zeynullah Resuli'nin yönlendirmeleriyle eğitimlerini İstanbul'da devam ettirirler.

1.5.2.3.2.Hüseyniye Medresesi

Kargalı Kasabası Tatar tüccarlarından Ahmet Bay (1837-1906), Gani Bay (1839-1902) ve Mahmut Bay Hüseyinov (1839-1910) kardeşlerin eğitime ve özellikle de cedit eğitimine verdikleri parasal destek sayesinde Orenburg bölgesinde Tatar eğitim ve kültür hareketleri büyük bir canlılık kazanır.⁴⁴⁴ Orenburg'daki Hüseyniye Medresesi 1889'da açılır. Hüseyniye Medresesiyle ilgili 1896'da *Tercüman* gazetesinde yayınlanan yazıda şu bilgilere yer verilir:

“Bundan altı yedi sene mukaddem şehrin tüccâr-ı muteberânından Hacı Ahmet Hüseyinov cenapları cedit usulü bir mektep tesis etmiş idi. İşbu mektep derece ilerleyip şimdi muntazam bir medrese suretine girmiştir. İşbu medresenin 160 miktarı talebesi bulunup medresede Türkî, Rusî ve Arabî lisanlardan maada mükemmel surette ulûm-ı dîniye vesaireden coğrafya, tarih, hesap, fizik fenleri görölüp talebelerinin fikir ve basireti açılmaktadır. Medresenin dört muallimi ve bir

⁴⁴⁴Medreselerde Kitap Kıştesi, a.g.e., s.79.

de nâzırı vardır. Medresenin programını tertip ve icrasına nezaret ve himmet eden ziyalî gençlerden Mirza İsa Yenikeyev Cenapları'dır."⁴⁴⁵

Orenburg'daki üç katlı Hüseyniye Medresesinin yeni binası 1905'te tamamlanır. Üç yıllık âliye sınıfı olmak üzere başlangıçtan itibaren eğitim on dört yıldır. Burada okuyan pek çok başarılı öğrenci Hüseyinovların bursuyla İstanbul, Kahire ve Hicaz'a gönderilir. Mahmut Bay Hüseyinov'un oğlu Şerafettin, Hüseyniye'de okuduktan sonra İstanbul'daki Mekteb-i Sultaniyeye gönderilir.⁴⁴⁶ Rızaettin Fahrettin, Şakir ve Zakir Remiyev'in çocukları da burada okuduktan sonra Rusya ve Avrupa'daki üniversitelere okumaya gönderilir.⁴⁴⁷

On iki kişilik mütevvelî heyeti tarafından yönetilen Hüseyniye Medresesinde Osmanlı vatandaşı Muhammet Feyzullah çalıştığı gibi İstanbul ve Mısır'da okuyup gelen pek çok yeni muallim burada görevlendirilir. Ayaz İshaki 1902'de bu medresede çalışır. İstanbul'da okumuş olup Hüseyniye Medresesinde çalışanlar şunlardır: Abdurahim Deminov, Hanefî Bekirov, Âlimcan Fırüşin, Fatih Kerimi, Haris Feyzullin, Abdullah Şınasi, Abdurrahman Sadi, Necip Asri ve Şerif Kemal. Kahire'de okuyup burada çalışanlar arasında Tahir İlyasov, Musa Bigiyev, Sanatullah Bikbulatov, Salihcan Nasirov, Ubeydullah Refikov, Veli Battalov ve Şehidullah Vahidov'u saymak mümkün. Beyrut Amerikan Kolejinde okuyan Halil Gaynullin, Salah Kemalettin, Şakircan Fıruşin de Hüseyniye'de çalışanlardandır.⁴⁴⁸ Rızaettin Fahrettin, Abdureşit Fahrettin, Zeki Velidi, Sait Remiyev, Cemalettin Velidi, Nimet Yenikayev, Sait Sünçele, Kamil Kerimi, Tuhfet Çinekeyev ve Burhan Şeref burada derse giren önemli kişilerdir. 1889'da beş kişilik eğitim kadrosuyla açılan Hüseyniye Medresesi, 1914-1915 eğitim döneminde bu sayı otuz beşe ulaşır.⁴⁴⁹

1907-1908 yılında Hüseyniye'deki ibtidâî, rüşdî ve idadî sınıflarında yatılı ve gündüzlü olmak üzere 540 öğrenci okumaktadır.⁴⁵⁰ İki muallimin medreseden

⁴⁴⁵ "Orenburg'dan Mektup", **Tercüman**, 23 İyün 1896, Sayı:24,s.96.

⁴⁴⁶ Ziya Said, "Hüseyniye Medresesi-II", **İdil**, 25 May 1909, No:155.

⁴⁴⁷ Medreselerde Kitap Kıştesi, **a.g.e.**, s.94.

⁴⁴⁸ Medreselerde Kitap Kıştesi, **a.g.e.**, s.100.

⁴⁴⁹ Gaysa Hüseyinov, **a.g.e.**, s.323.

⁴⁵⁰ "Medrese-i Hüseyniye", **Vakit**, 17 İyül 1907, Sayı:196.

ayrılması üzerine idadî sınıflarından otuzdan fazla öğrenci de medreseden ayrılarak Bubi ve Âliye'ye gider.⁴⁵¹ 1906'da medresede Bilig Kütüphanesi açılır. 1914'te İsmail Gaspıralı'nın vefatından sonra kütüphanenin ismi değiştirilerek İsmail Gaspıralı Kütüphanesi olur. Öğrencilerin elle çoğalttıkları edebiyat dergileri burada da çıkar. Hüseyniye Medresesinden pek çok yazar ve şair yetişir. Tatar yazar ve şairleri Mirhaydar Feyzi, Hadi Taktaş, Musa Celil, Sait Remiyev, Şamil Osmanov, Afzal Tahirov, Tuhfet Çinekey, Muhammet Ali bunlardandır. 1917 ihtilalinden sonra Hüseyniye muallimlerinden Tuhfet Çinekey Semavi tarafından yazılan "Uyan Tatar" adlı bir sayfalık marş bir gün içerisinde üç bin adet satılır. Kervan Saray yanında yapılan mitingde bu marş hep bir ağızdan okunur.⁴⁵² Yine Başkurt yazarları Sait Ağış, Amantay, Muhammtşah Burangulov ve Garif Gömer; Kazak aydınları B. D. Cumagaliyev, J. Tilepbergenov⁴⁵³ ve Kudaybirgin Kuanulı Cubanov⁴⁵⁴ Hüseyniye Medresesinde okumuşlardır. Özbeklerden Kokandlı Ahnef Tangatarov⁴⁵⁵ ve Mircelil Karimov⁴⁵⁶ da Hüseyniye'de okur.

1889-1918 yılları arasında toplam 2050 öğrenci Hüseyniye Medresesini bitirir.⁴⁵⁷ Orenburg'daki Hüseyniye Medresesi, İdil-Ural bölgesinin yanısıra Kustanay, Petropavlovsk, Semipalat, Aktübe, Mohaçkale, Simfiropol, Taşkent, Hiva, Aşkabat ve Kokand gibi çok geniş bir coğrafyadan öğrencilerin okuduğu bir eğitim kurumu olur.⁴⁵⁸

1.5.2.3.3. Medrese-i Bağbostaniye

Bağbostan Müminova'nın⁴⁵⁹ Orenburg'da 1908'de açtığı Bağbostaniye Medresesi 1925'lere kadar hizmet verir. Bağbostan Müminova Medrese-i

---

⁴⁵¹ Fatih Kerimi, "Medrese-i Hüseyniye", **Vakit**, 25 Okteabr 1908, Sayı:386.

⁴⁵² "Orenburg Haberleri", **Vakit**, 15 Mart 1917, Sayı:2194.

⁴⁵³ Medreselerde Kitap Kıştesi, **a.g.e.**, s.107.

⁴⁵⁴ "Cubanov Kudaybirgin Kuanulı", **Kazak Edebiyatı Entsiklopediyalık Anıktamalık**, Almaatı, Aruna Baspası, 2010, s.224.

⁴⁵⁵ N. Agayev, "Osmanlı Edebiyatı-I", **Şura**, 1909, Sayı:6, s.176.

⁴⁵⁶ Begali Kasimov, **a.g.e.**, s.382.

⁴⁵⁷ Medreselerde Kitap Kıştesi, **a.g.e.**, s.107.

⁴⁵⁸ Gaysa Hüseyinov, **a.g.e.**, s.323.

⁴⁵⁹ Bağbosta Müminova Vildanoviç. Eğitimci ve pedegog. 1884'de Orenburg'ta dünyaya gelir. 1908'de Orenburg'ta Ubeydullah Redudi ile birlikte Medrese-i Bağbostaniye adlı kız lisesini açar ve müdürlüğünü yapar. 1913'te Ufa'daki Dini Nezaretten, Müftü Muhammedyar Sultanov'un katılımıyla yapılan imtihandan sonra şahadetname alır. 1914'te İstanbul'a eğitim işleri için gelir. 1915'te, açtığı

Bağbostaniyeyi yenileştirmek ve yeni programlarla güçlendirmek için 1914 yazında İstanbul'a gelir. Bağbostan Hanım İstanbul'daki kütüphane, müze, okul ve dernekleri gezip bilgiler alır. Bağbostan Hanım İstanbul'daki eğitim kurumlarıyla birlikte Edirne ve Bursa'ya da giderek oralardaki kız öğretmen okullarını, rüştiye ve idadîleri gezer ve hatta askerî okullarda incelemeler yapar. İstanbul, Edirne ve Bursa'daki Darülmualimin ve Darülmualimatlarda incelemelerde bulunur. Öğretmen yetiştirme okullarındaki yılsonu imtihan meclislerine katılarak eğitim sistemleriyle ilgili ayrıntılı bilgiler alır.⁴⁶⁰ Bağbostan Hanım, bu İstanbul seyahatinde, Türk Ocağının cuma günü bir toplantısına katılmış ve son dönemdeki felaketlerden dolayı Hamdullah Suphi başta olmak üzere Ocak yöneticilerine taziyelerini bildirmiştir. Hamdullah Suphi bunu şöyle aktarır:

“Ocak'ta bir cuma günü toplantısından sonra Kazanlı Bağbostan Hanım Türk kardeşlerine alçakgönüllü, iddiasız, son derece temiz, içinde gizlenememiş bir yerinme duyulan sesiyle, ‘Osmanlı kardeşlerimizin geçen muharebede gördükleri felaket bizi de nasıl vurdu, bizi nasıl dertli etti! Kazan'dan buraya onu söylemeye, size taziyelerimizi vermeye geldik. Sizi iş başında çalışıyor görmekten çok sevindik. Ümitlerimizi yeniden tazeledik.’ demişti.”⁴⁶¹

Ocak'ın her perşembe akşamı düzenlediği bu toplantılarına Kafkasya'dan, Orenburg'dan, Kırım'dan, Taşkent'ten ve Türk dünyasının çeşitli köşelerinden gelmiş kız ve erkekler katılmaktadır. Yıkılan şeyler arasında Türk ruhunun yıkılmadığını açık bir şekilde görmekte-dirler. Hamdullah Suphi'ye göre Ocak'a uğrayanlar buradan başları dik bir biçimde çıkıp gitmektedir.

---

mektebin programını yayımlar. Mahmut Bay Hüseyinov'un hanımı Zühre Hüseyinova ve kızı Abide Hüseyinovaların maddi yardımlarını görür. Devletten izin alıp Mektebi resmi bir eğitim kurumu yapar. Bu resmiyet, okula olan ilgiyi ve okulun itibarını artırır. 1916 yılında Kaban köyünde kızlar için öğretmenlik kursları açar. Yaz aylarında yapılan kurslara ilk yıl 86, ikinci yıl 200 kursiyer katılır. Orenburg, Simbir, Türkistan ve Kafkasya'dan katılımlar olur. 1918 yılında Orenburg'da *On Yıllık Hizmet* adlı kitap yayımlanır. 1925 yılına kadar okulun müdürlüğünü devam ettirir. Pek çok Tatar aydını gibi Sovyetler tarafından cezaya çarptırılır. 1959'da iade-i itibarı geri verilir. 1963'te vefat eder. Bkz. **Tatarckiy Entsiklapediçekiy Slavar**, Kazan. İnstitüt Tatarskoy Entsiklapedii AN PT, 1999, s.371. ; Alsu Neçipova, “Gıybret Alırlık Çıganak”, **Tatar İli**, Noyabr 2000, No:48(409), s.4. ; **Orenburgda Bağbostan Hanım**, Muhammedveli Hüseyinov Matbaası, Orenburg 1915, s.38.

⁴⁶⁰ Alsu Neçipova, “Gıybret Alırlık Çıganak”, **Tatar İli**, Noyabr 2000, No:48(409), s.4.

⁴⁶¹ Hamdullah Suphi, “Ben Onu Gördüm”, **Türk Yurdu**, 3. Cilt (5-6) Ankara, Tutibay Yayınları, 1999, s.400.

Bağbostan Hanım bu seyahatinden döndükten sonra İstanbul'daki incelemelerini hayata geçirir. Orenburg'un merkezinde yeni bir binada yeni eğitim materyalleri, yeni bir programla Medrese-i Bağbostaniyeyi yenileyen Bağbostan Hanım; üç yıl ibtidâî, üç sene rüşdî ve bir sene de ikmal olmak üzere, yedi yıllık kız mektebinin,⁴⁶² Rus hükümet kurumlarından resmiyetini de alarak hizmetine devam eder.⁴⁶³

1.5.2.4. Bubi Medresesi

XX. asır başında 1200 kişinin yaşadığı Viyetka vilayeti Sarapul ilçesine bağlı Bubi köyündeki ilk medrese 1785'lerde kurulur. Köyün altıncı imamı Abdulâlem Bubi (1834-1909) 1869'da hacca gidip gelir. Abdulâlem Bubi, İstanbul gazetelerini takip ettiği gibi, *Tercüman* gazetesini de takip etmektedir. Abdulâlem Bubi'nin 1897'deki Girit Adası için yapılan Osmanlı-Yunan Savaşı münasebetiyle *Servet-i Fünun* dergisinde yayınlanan Türk subayların fotoğraflarına hayranlıkla baktığı kaydedilir. Abdulâlem Bubi 1892'de büyük oğlu Ubeydullah Bubi'yi (1866-1938) İstanbul'daki Mülkiye Mektebine okumaya gönderir. İkinci oğlu Abdullah Bubi (1871-1922) 1895 yılında ilköğretimde cedit usulüne geçmek için Minlişeyh Fettahettin Âlimov'u Bahçesaray'a İsmail Gaspıralı'nın yanına gönderir. Aynı yıl Ubeydullah Bubi de Mekteb-i Mülkiyenin idadî bölümünü tamamlayarak geri döner. Abdullah Bubi'nin teşvikleriyle tüccar Muhammetcan Ahmetcan Hacı (1842-1925) Bubi'de yeni medrese binaları yapar.

İstanbul'da okumuş Ubeydullah Bubi, Beyrut'taki Amerikan Kolejinde felsefe okumuş Abdullah Bubi ve kız kardeşleri Muhlise Bubi (1869-1937), Ubeydullah ve Abdullah Bubi'nin eşleri Nesime ve Hüsnü Fatıma ile birlikte Medine'de okumuş olan Ahmet Faiz Davutov, İstanbul ve Kahire'de eğitim görmüş Kuddüs Abdurrahmanov, İstanbul'da sağlık alanında eğitim görmüş olan Abdullah Fahri, İstanbullu Türk öğretmen Feyzullah Muhammet medresenin hem erkek hem de kız bölümlerinde ders vermektedirler. Abdullah Fahri ve Feyzullah Muhammet

⁴⁶² Orenburgda Bağbostan Hanım, a.g.e., s.38.

⁴⁶³ Alsu Neçipova, a.g.m., s.4.

Orenburg'daki Hüseyiniye Medresesinde çalışırken bir anlaşmazlık yüzünden Bubi'ye gelmiştir.

Özellikle Abdullah Bubi'nin öncülüğünde 1895'ten 1905'e kadar tedrici olarak medreselerde okutulan kitaplar ve dersler yerlerini yenileriyle değiştirilir. Abdullah Bubi'nin usûl-i cedîd anlayışı, dinî-felsefî düşünce ve inkılapçı mücadele temelinde Ahmet Mithat'ın *Müdafaalar*'ındaki yaklaşım çerçevesinde dini medeniyete tatbik eden bir anlayıştır.⁴⁶⁴

Medresedeki başarılı öğrenciler İstanbul'a okumaya gönderilir. 1907'de Bubi Medresesi öğrencileri, öğrenci cemiyeti kurarlar.⁴⁶⁵ 1911 yılında Ayaz Maksudov İstanbul'a okumaya gider. Ayaz Maksudov Hâlim Sabit'in yardımlarıyla Selanik İdadisinde okur. Daha önce de Eyüp Mirsaliyev Bubi Rüştîyesini bitirdikten sonra İstanbul'a gitmiş ve iki üç aylık hazırlıktan sonra İstanbul'daki idadî sınıflarında okumaya başlamıştır. Bu, Bubi'de verilen eğitim seviyesinin iyi olduğunu göstermektedir. Yatılı Bubi Kız Medresesinde Orta Asya'dan gelip okuyanlar da vardır.⁴⁶⁶

Tatar şair ve yazarı Necip Dumavi'nin (1883-1933) ders verdiği Bubi Medresesi'nde Cemalettin Velidi (1887-1932) gibi Tatar edebiyatının önemli edebiyatçısı da burada okur.

Tünter köyü imamı İşmuhammet Dinmuhammedev'in (1839-1919) şikâyet dilekçeleri üzerine 30 Ocak 1911 tarihinde gece yarısı yüz civarında atlı askerin katıldığı baskınla Bubi Medresesi yöneticileri ve muallimleri tutuklanarak hapsedilir. Tatar toplumunu zehirleyen eski-yeni kavgasının ilk büyük olayı Bubi Medresesine yapılan bu baskındır. Yeni eğitimin başarısı Buhara formasyonundaki kişilerin Rus devletine şikâyetleriyle durdurulmak istenir.

---

⁴⁶⁴ Jamal Velidi, Kazan, Jın Neşriyatı, 2010, s.410-412.

⁴⁶⁵ "Etraf Haberleri", *Yıldız*, 11 May 1907, No:118.

⁴⁶⁶ *Birtugan Bubıylar Hem İj-Bubıy Medresesi*, Kazan, Ruhıyat Neşriyatı, 1999, s.6-102.

1.5.2.5. Teftiş ve Baskılar

4 Haziran 1907'de Kazan'daki Mercani Medresesinde polisler arama yapar ve iki öğrenciye ceza verir.⁴⁶⁷ 1908'de Muhammediye Medresesinin müdürü Âlimcan Barudi sürgün edilir. 1910-1911 yıllarında Bubi, Âliye, Hüseyiniyeve Osmaniyeye medreseleri Rusya Dâhiliye Bakanlığı tarafından teftiş edilir. Petersburg'dan gelen teftiş heyeti 34 maddeden oluşan sorulara cevap arar.⁴⁶⁸ Bu teftişlerde kullanılan ders kitapları ve programlar gözden geçirilir. Medresede okuyan öğrencilerle görüşülüp pasaportları incelenir. Kitapların nerede basıldığı ve Rusya sansüründen geçip geçmediği kontrol edilir. Çünkü medreselerde okutulan pek çok ders kitabı İstanbul ve Mısır'dan getirilmektedir. Kayıtlara göre Ufa'daki Osmaniyeye Medresesinde okuyan 242 öğrencinin fotoğrafları çekilmek suretiyle gelen müfettişler tarafından fişlenir.⁴⁶⁹ Ufa'daki Âliye Medresesinde okumuş olan Özbekistanlı Mümincan Muhammedcanov, 1926'da yayımladığı *Turmuş Urınışları* adlı hatıralarında Petersburg'dan medreseye teftiş geleceği öğrenilince İstanbul baskısı kitapların sakladıklarını yazar.⁸³

Bubi kardeşler üç konuda suçlanmaktadır. Birincisi, medrese öğrencilerinin medresede asılı duran Rus Çarı'nın fotoğrafıyla dalga geçmeleri; ikincisi, medresede Osmanlı donanması için yardım toplandığı iddiası ve üçüncüsü de Abdullah Bubi'nin *Hakikat* adlı kitap serisinden dokuzuncusunun sansürden geçmemesidir. Bubi Medresesi baskını sonrasında medresenin kapatılması Bubi kardeşlerin bir yıldan fazla hapiste kalması tekil bir örneklem değildir. 1907'de Âlimcan Barudi de sürgün edilmiş ve İstanbul'a gitmek mecburiyetinde kalmıştır. Eğitim kurumlarına ve Tatar aydınlarına yapılan bu yıldırma ve sindirme faaliyetlerinin sistematik bir uygulama olduğunu üçüncü Duma'da vekil olan Sadri Maksudi pek çok örnek vererek meclis kürsüsünden şu ifadelerle dile getirir:

“Moskova'da Lazarovskiye Enstitüsünde Türk dili muallimi Hasan Sabri Ayvazov'un evi polis tarafından didik didik aranıp hapse atılmış ve sürgün edilmiştir. Kazan'da

⁴⁶⁷ “Kazan'da Şakirtleri Arestovet İti”, *Vakit*, 9 İyün 1907, No.181.

⁴⁶⁸ “Ufa'da Teftiş”, *Yıldız*, 5 Dekabr 1910, No:616, s.2.

⁴⁶⁹ Yıhangir Abızgildin, “Mezrese Turahında Hetireler”, *Vatandaş*, 1998, No:2, s.118-123.

⁸³ Mümincan Muhammedcanov, *Turmuş Urınışları*, Taşkent, 1926, s. 255-256.

Abdulla Apanayev, Molla Âlimcan Aliyev de aranarak pek çok kitap ve kâğıtlarına el konulmuştur. Viyetka Gubernası Bubi karyesinde işbu kişiler hapsedilmiştir: Müderris Ubeydullah ve Abdullah Nimetullinler, dokuz muallim. Bunlar sıkı bir şekilde arandıktan sonra 500 cilt kitaba el konulmuştur. Onların ekseriyeti dinî kitaplardır. Bu yıl içinde Müslümanların 150 kişisine arama yapıp sayısız mektep, maarif ve medeniyet yurtları kapatıldı. Sadece Kokand'da mahalli idarenin emri ile 20 mektep kapandı, muallimleri gönderildi. Samara vilayetinde mektep kapatılıp muallimi sürüldü. Ufa vilayeti Menzile şehrinde Saadet Kütüphanesi, Kazan'da Örnek Matbaası kapatıldı. Virhni Odinski şehrindeki Bügölme'ye bağlı Ayuuz köyündeki muallimler oralardan uzaklaştırıldı. Peterpol şehrinde Hasan Ponamarov'un medresesi kapatıldı. Oş şehrinde müderris Muhammet Emin müderrislikten men edildi. Bahçesaray şehrinde Ali Tarpi'nin kitap dükkânı kapatıldı. Almaata şehrinde eski mektep için yeni bina yapmaya ruhsat verilmedi. Kazan'da Kazakov'un Müslüman matbaası kapatıldı. Lagan Sarıçin şehrinde İhsanov ve Yangaliçev'e çocukları okutması men edildi. Kazan'da Medrese-i Muhammediye müderrislerinden üç kişi; Mustafin, Şeref ve Zebirov müderrislikten uzaklaştırıldı. Tetüş'te kızlar mektebinde muallime Nefise Kazakova eğitimden men edildi. Taşkent'te Münevver Kari'ye medrese yanında Rusça sınıf açmaya izin verilmedi. Namangan'da Hüseyin Makeyev'in çocukları okutmasını yasakladılar. Astrahan, Şeki, Simbir şehirlerindeki cemiyetleri kapattılar. Kazan'da 17. Mescit yanındaki mektep kapatıldı. Kazan Gubernası'nda sebepsiz yirmi civarında molla görevlerinden alındı. Gazetelerle ilgili ise: Bakü şehrinde neşredilmekte olan günlük *Güneş* gazetesi durduruldu. Aynı şehirde *Hilal* ve *Malumat* dergileri kapatıldı. Bir yıl içinde *Vakit* gazetesine 800 somdan fazla ceza kesildi. Bakü'de *Sada* ve *Malumat*'a, Kazak dergisi *Aykab*'a cezalar verildi. Ben hepsini saymıyorum. Hâsılı, bir yıl içinde 150 Müslüman mahkûm edildi, 70'ten fazla mektep kapatıldı, pek çok gazete ve dergi kapatıldı. Ya Rus hükümeti bizim medeniyete girmemizi ve ileri gitmemizi istemiyor ve bunu engellemeye çalışıyor. Ya da 'Müslümanlar arasında Rusya devletine karşı bir hareket, bir fikir var, adet dışı çarelerle buna karşı durmak gerek.' diyerek yanılıyla hareket ediliyor.'⁴⁷⁰

1.6. Tatar Şakirtleri İstanbul Darülfünununda

Tatar öğrencisi Rusya'dan uzaklaştıkça millîleşmektedir. Tatar Mirza çocukları başta olmak üzere Rus askerî okullarında okuyanlardan Tatar toplumuna ve

⁴⁷⁰Rusya Müslümanları Arasında Panislamizm Fikrinin Yokluğu Hakkında Gasudarsvenni Duma Minberinden Sadreddin Maksudov'un Söylegen Nutku, Vakit Gazetesinin 15 April 1912 tarihli 995. Sayısına İlave, Orenburg, Vakit Matbaası, 1912, s.1-3.

Tatar millî hareketinin faydasına çalışanların bulunmaması Tatar halkının Rus eğitimine karşı uzak durmasına sebep olur. Zorla Hıristiyan yapılan ve adlarına “Kireşin Tatarı” denilen Tatarların varlığı, yenileşme hareketlerinde İdil-Ural Tatarlarının yeni dünya ile entegrasyonda başka yollar aramalarına sebep olur. Yusuf Akçura’ya göre İdil-Ural bölgesindeki zorlama ve şiddete göre Rusya’dan daha az baskı gören Kafkasya’da Ruslaştırma ve Hıristiyanlaştırma politikaları daha başarılı olmuştur.⁴⁷¹ İdil-Ural bölgesindeki zorlama ve şiddet Ruslardan gelen her şeyin “mekruh” görülmesine ve direnç gösterilmesine sebep olur. Bu bağlamda Kireşin Tatarları Müslümanlar tarafından “mekruhlar” olarak isimlendirilmişlerdir. Nikolay İvanoviç Aşmarin’e (1870-1933) göre Ruslaşmayı pek mekruh gören İdil-Ural Tatarları nazarlarını “deniz ardı”na, Müslümanların cennet gibi itibar ettikleri, karşı mukaddes yerlere, yani padişah Türkiyesine çevirirler.⁴⁷² İstanbul’a giden Tatar öğrencilerin durumlarının mutlaka takip edilmesi gerektiğini içişleri bakanı K. P. Pobedonostsev’e (1827-1907) yazdığı mektubunda belirten Nikolay İvanoviç İlminskiy (1822-18919), bunun Rusya için hayati bir mesele olduğunu belirtir.⁴⁷³

1804’te Rusya’nın ikinci üniversitesi olarak açılan Kazan Üniversitesinden mezun olup da Tatar millî hareketinin içinde yer alan bir sima neredeyse yoktur. Tarihçi Aziz Ubeydullin (1887-1938) Kazan Üniversitesini 1916 yılında yani millî hareketin boğulduğu 1917 yılından bir yıl önce bitirmiştir. Sürekli bir “inkıraz” korkusunda yaşayan Tatar toplumu “münkariz” olmamak için bilginin gücüne kendi imkânlarıyla ulaşmaya çalışır. XVIII. ve XIX. asırlarda Buhara başta olmak üzere Türkistan medreseleri onların ihtiyaçlarına cevap verir. XIX. asrın ikinci dönemi ve XX. asrın başlarında Tatar öğrencisini İstanbul başta olmak üzere Kahire, Mekke, Medine, Beyrut, Hindistan, Paris, Japonya hatta Amerika’da görmek mümkündür. 1890 ve 1915 yılları arasındaki 25 yıllık dönem, Tatar öğrencisinin İstanbul başta olmak üzere dünya ile entegre olduğu yeni bir formasyonla kendini yetiştirdiği ve

---

⁴⁷¹Yusuf Akçura, **Saylanma Eserler**, Haz. Mesgut Gaynitdinov, Kazan, Tatarstan Respublikası Fenner Akademiyası İslamı Öyrenü Üzeği, 2011, s.645.

⁴⁷²N. Aşmarin, **Tatar Edebiyatı Hakkında**, Çev. Ahmed Zeki Velidi, Orenburg, Vakit Matbaası, 1913, s.5-6

⁴⁷³ “Rusya Misyonerlerinden Müteveffa İlminski’nin Mektubu”, **Tearüf-i Müslimin**, 18 Teşrin-i Sani 1326, Adet:24, s.391. ; İlyas Topsakal, **Rus Misyoner Kaynaklarına Göre Rus Çarlığı ve Türkler (1552-1917)**, İstanbul, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 2009, s.450.

geri dönerek eğitim, kültür ve basın yoluyla millî hareketin içinde yer aldığı yıllardır. Vambery, Hartman ve Barthold gibi oryantalistlerin çok fazla dağılmış hâlde olmalarından dolayı öngördükleri “Tatar inkırazı”nın aksine Tatarlar yeni bir eğitimle yeni bir edebiyat vücuda getirirler. Yeni Tatar edebiyatının öncüleri, Vambery’nin daha sonra yanılmışlık itirafı olarak Avrupa basınında “millet-i cedîde” olarak ilan edeceği Tatar milletinin varlığına millî bir duyarlılıkla hizmet ederler.

1.6.1.Şahabettin Mercani’nin Öğrencileri İstanbul’da

Kursavi’nin Buhara medreselerindeki eğitime çok erken bir dönemde getirdiği tenkitleri anlamlı bulan ve daha farklı ve yeni bir eğitimin lüzumuna inanan Mercani, 1860’ların sonunda ona yakın öğrencisini İstanbul’a gönderir. İdil-Ural’dan İstanbul’a gelmiş olan bu ilk öğrenci gurubunun dinî eğitimin dışında tıp ve hukuk gibi alanlarda okumuş olmalarında hiç kuşkusuz Mercani’nin yönlendirmelerinin büyük payı olmuştur. 1868’de İstanbul’a gelen Bedrettin Mugiyettin ve Gılman (Ali Rıza), Mekteb-i Tıbbiyyeye girer.⁴⁷⁴ Yine Abbas bin Eşref de İstanbul’da Hukuk’ta okur.⁴⁷⁵ Hüseyin Hayâlettin de İstanbul’da okuyanlar arasındadır. Mercani’nin oğlu Burhanettin Mercani 1875-1883 yıllarında İstanbul’da okur. Kemal Seyfettin ve Ebubekir Yahuda da Mısır’da okumuş olan ilk öğrenci gurubudur. Bedrettin Muginettin ve Gılman askeri doktor olarak Osmanlı devletinde görev alarak geri dönmemişlerdir. Hukuk okuyan Abbas Eşref de İstanbul’da kalır. Burhanettin Mercani geri dönmüş ve babasının medresesinde ilk defa usûl-i savtiyyede ders okutmaya başlamıştır.⁴⁷⁶ Onun oğlu Abdülhamit de daha sonra İstanbul’da okuyanlar arasındadır.⁴⁷⁷ Kemal Seyfettin de geri dönmüş ve Kazan’daki Muhammediye Medresesinde İslam felsefesi dersleri vermiştir.

⁴⁷⁴Rızaeddin Fehreddin, Âsar III-IV. Tam, a.g.e., s.46.

⁴⁷⁵Mercani,a.g.e., s.121.

⁴⁷⁶Rızaeddin Fehreddin, a.g.e., s.494.

⁴⁷⁷Mercani,a.g.e., s.121.

1.6.2. 1880'lerde İstanbul'da Okuyanlar

Abdurreşit İbrahim'in İstanbul ve Medine'de 1880-1884 yıllarında eğitim gördüğü bilinmektedir.⁴⁷⁸ Yeni Tatar edebiyatının önemli şairlerinden olan Zakir Remiyev (Derdmend) de 1880-1881 yıllarında İstanbul'da özel dersler alır. Mutiullah Tuhfetullin (1840-1920), Mısır'da okumuş ve geri döndükten sonra 1881'den itibaren Uralski'deki üçüncü mescitte imamlık yapmaya başlar.⁴⁷⁹ Sibiryalı Nimetullah Hacı ve Hasan Akçurin'in itibarlarını kazanıp yanlarında durmuş olan Astrahanlı Abdurrahim bin Abdullah (1858-1916), dört yıl İstanbul'da eğitim görmüştür. Mısır'da da kalmış olan Abdurrahim bin Abdullah'ın, Türk ve Arap edebiyatları konusunda bilgi sahibi olduğu belirtilir.⁴⁸⁰ 1901'de *Feryad* 1902'de *Figani* adlı şiir kitapları yayınlanmış olan⁴⁸¹ Muhammet Sadık (1860-1921) 1882'lerden sonra İstanbul, Bursa ve Kahire'de bulunmuş ve eğitim almıştır. Mercani'nin İstanbul'daki öğrencisi Eşref Abbas'ın yardımlarıyla İstanbul'da önemli kişilerle görüşmüş olan Muhammet Sadık, İstanbul'un ileri gelen ailelerin çocuklarına özel dersler de verir. Kahire'de Muhammet Abduh'un tefsir derslerini ve Bursa'da Abdülhalik Efendi'nin derslerini takip eder. Mısır'da Genç Türklerle yakınlık kurar. Rızaettin Fahrettin bahsi geçen şiir kitaplarında, Muhammet Sadık'ın Türkistan ve Türkiye şairleriyle yarışacak seviyede şiirlerinin olduğunu söyler.⁴⁸² Muhammet Sadık için *Tatar Edebiyatı Tarihi*'nde, "XIX. asır Tatar şairleri ve Şemsettin Zeki geleneğinin devamcısı ve *Tercüman* şivesindeki ilk şiir kitaplarının şairi." değerlendirmesi yapılır.⁴⁸³

1.6.3. 1890'larda İstanbul'da Okuyanlar

Şehabettin Mercani'nin İstanbul'a okumaya gönderdiği öğrencilerinden sonra grup halinde okumaya gönderilen ikinci grup 1892'dedir. Fatih Kerimi (1870-1937), Ubeydullah Bubi (1866-1936) ve Haris Feyzi (1871-1933) bu tarihte Mekteb-i

⁴⁷⁸ İsmail Türkoğlu, *Sibiryalı Meşhur Seyyah Abdürreşit İbrahim*, Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, s.12-13.

⁴⁷⁹ "K. M. Tuhfetullin", *Fikir*, 15 Okteabr 1906, No:38.

⁴⁸⁰ Rızaeddin Fehreddin, *a.g.e.*, s.339-341.

⁴⁸¹ Tatar Edebiyatı Tarihi 2. Tam, *a.g.e.*, s.405.

⁴⁸² Rızaeddin Fehreddin, *a.g.e.*, s.371-378.

⁴⁸³ Tatar Edebiyatı Tarihi 2. Tam, *a.g.e.*, s.405.

Mülkiyede okumaya başlar. Bu okula girmelerinde Ahmet Mithat Efendi'nin büyük yardımları olmuştur. İlk Tatar romancısı Musa Akyiğitzade, 1891'de Mekteb-i Mülkiyede okumaya başlamıştır. Ahmet Hadi Maksudi (1868-1941) de 1894-1900 yıllarında İstanbul'da okumuştur. İbrahim Kamalov (1876-1930'lar başı) Çistay'daki Şehy Muhammet Zakir Abdulvahapov oğlu Kamalov'un (1818-1893) oğludur. İbrahim Kamalov 1893'te İstanbul ve Kahire'de okur. Geri döndüğünde altı kız kardeşi ve Fatma Feride gibi sonradan meşhur olmuş kızların eğitimiyle uğraşır. 1901'den sonra tekrar eğitim için Mekke ve Medine'ye gider.⁴⁸⁴

1.6.4. 1905 Rus Meşrutiyeti Sonrasında İstanbul'da Okuyanlar

Devletin maddî desteğinden yoksun olan Tatar toplumu, 1905 meşrutiyetinin getirdiği imkânları değerlendiren aydın ve kanaat önderlerinin teşebbüsleriyle oluşturdukları cemiyet-i hayriyye teşkilatları sayesinde başta eğitim işleri olmak üzere pek çok alanda duyarlı, canlı ve dinamik bir hale gelmiştir. Devletin kurumsal baskıları dışında pek çok misyoner teşkilatının hücumlarına maruz kalan, asırlar devamında sürekli bürokratik engellemelerle organizesiz ve dağınık tutulmaya çalışılan Tatarlar, 1905 meşrutiyetinden sonra kurdukları bu cemiyetler sayesinde mukavemet güçlerini arttırlar. Dipten gelen ve toplum katmanlarını harekete geçiren bu tür yardım cemiyetlerinin Osmanlıda ancak Trablusgarp ve Balkan felaketi sonrasında, daha çok donanma ve orduya yardım toplama şeklinde kendini gösterdiği görülür. Tatar toplumunda hiç bir devirde görülmemiş olan yoğun bir eğitim canlılığı yaşanır. Bu dinamizmin yansımalarını, 1905 sonrasındaki edebiyatta da görmek mümkündür.

Tatarların kurduğu bu cemiyet-i hayriyyeler, İstanbul başta olmak üzere Mısır ve Hicaz'a okumak üzere burs destekli öğrenciler gönderir. Gönderilen bu öğrencilerin, 1908 Osmanlı meşrutiyetinden hemen sonra, iki üç yıllık Rusya tecrübesiyle buralarda talebe cemiyetleri şeklinde örgütlendikleri görülür. İstanbul ve Hicaz'da okuyan öğrenciler için yardımlar toplanır. Toplanan bu yardımlar gazetelerde isim isim ilan edilir. *Yıldız* gazetesinde bu doğrultuda şöyle bir açıklama yapılır:

⁴⁸⁴**Millet Anaları**, Kazan, Jın Neşriyatı, 2012, s.442.

“Muhterem muharrir efendi, cemiyetimize iane eden zevâta teşekküratımız ile esamisini lütfen gazetenize dercetmenizi rica ederim. Türkiye’de Rusyalı İslam Talebesi Cemiyetine iane eden zevâtın isimleri ve mikdar-ı ianeleri: Yusuf Akçurin 4 som 32 tin, Âlimcan Barudi 8 som, Halilullah Aliyef 10 som, Muhammed Ali bin Yusuf 10 som, Şeyh Muhammed Murad 80 tin, Musa Akyiğitoğlu 3 som 20 tin. Toplam: 100 som 76 tin. Cemiyete iane eden zevâta millet namına beyân-ı teşekkür eyleriz İstanbul’da Rusyalı İslam Talebesi Cemiyeti heyet idaresi.”⁴⁸⁵

Yıldız gazetesinde aynı şekilde Hicaz’da okuyanlar için de ayrı isimlerde 56 som 50 tin iane listesi verilir. Şakir Remiyev, Orenburg’daki Teavün Cemiyetinin kalan akçasınının 300 rublesini Mısır’daki Kazanlı talebelere gönderilmesini kardeşine önerir.⁴⁸⁶

1906’da Mahmut Bay Hüseyinov’un bursuyla İstanbul, Mısır ve Beyrut’a birer öğrenci gönderilir. Bununla ilgili *Vakit* gazetesinde yayınlanan haber *Tercüman* tarafından şöyle iktibas edilir:

“Usûl-i cedîd mektepleri için muktedir muallimlere ihtiyaç görüldüğünden Medrese-i Hüseyniyede ikmâl-i tahsil etmiş üç efendiyi memalik-iecnebiyeye göndermeye medrese heyeti karar vermiş ve bu mucibince, Şehidullah Vahidov, Âlimcan Furuşin, Sanatullah Bikbulatov isminde üç efendi yola çıkmışlardır. Bunlardan her birine senevî ikişer yüz ruble harçlık vermeyi Mahmut Bay Hüseyinov kendi üzerine almıştır. Bu efendilerin biri İstanbul’a, biri Mısır’a ve biri Beyrut’a gidecek ve her biri üçer sene tahsil edeceklerdir.”⁴⁸⁷

Şehidullah Vahidov Beyrut’ta, Âlimcan Furuşin İstanbul’da, Sanatullah Bikbulatov Mısır’da Hüseyinovların bursuyla okumuşlardır. Âlimcan Furuşin *Usûl-i İnşa* ve Şehidullah Vahidov *Hesab* adlı ders kitapları yazar. Cemalettin Velidi, Âlimcan Furuşin ve Şehidullah Vahidov’un eserleriyle birlikte Fatih Kerimi’nin *Muhtasar Coğrafya’sı*, Ubeydullah Bubi’nin *İlm-i Hâl* ve *Kavîid-i Türki*’sindeki kullanılan dilin Tatarcadan çok Osmanlıcanın baskın olduğunu söyler.⁴⁸⁸ Mekteb-i Sultanî mezunu Osman Celiller’in *Tarih-i İslam* adlı kitabının *Vakit* Matbaası tarafından 1910’da ikinci baskısı yapılır. Kitabın reklamında Osman Celiller’in

⁴⁸⁵ “Mektuplar”, *Yıldız*, 1 Mart 1909, No:323, s.3.

⁴⁸⁶ *Birtugan Remiyevler*, Kazan, Ruhیات Neşriyatı, 2002, s.319.

⁴⁸⁷ Kendi Kaleminden İsmail Gaspiralı’nın İdealleri İşleri Tavsiyeleri ve Haberleri-I, a.g.e., s. 72-73.

⁴⁸⁸ Jamal Velidi, a.g.e., s.312.

Mekteb-i Sultanî mezunu olduğu vurgulanır.⁴⁸⁹ Şura dergisinde yazılar yayınlayan Yakup Hilmi, Osmanlı Tıp Fakültesinden mezun eczacıdır.⁴⁹⁰ Mısır’da okumuş olan Sanatullah Bikbulatov, 1914’te yayınlanan 356 sayfalık *Hazret-i Muhammed* adlı eseriyle Kazan bölgesinde bu tarihe kadar yayınlanmış en oylumlu ve kaynak tetkikine dayalı ilk siyer kitabını yazar.⁴⁹¹ Rızaettin Fahrettin böyle bir kitabın o tarih itibariyle henüz İstanbul’da da yazılmamış olduğunu belirtir.⁴⁹²

Mahmut Bay Hüseyinov’un oğlu Şerafettin Hüseyinov 1891-1900 yıllarında Orenburg’daki Hüseyniye Medresesi’nde okuduktan sonra önce İstanbul sonra da Almanya’da okur. Şerafettin Hüseyinov 1910’da babasının vefatı üzerine Almanya’dan geri döner.⁴⁹³

Rusya’da meşrutiyetin ilanından sonra İstanbul’a gelen öğrenci sayısında artış olduğu gözlemlenir. 1907’de İstanbul’da okuyan Tatar öğrencilerin 12’si Darülmualliminde olmak üzere toplam 25 öğrenci okumaktadır.⁴⁹⁴ İstanbul’da okuyan Tatar öğrencilerinin sayısı 1908’de iki katına çıkarak 54’e ulaşır. Bunlardan 14’ü Darülfünunda, 12’si Darülmualliminde, 20’si rüştiyelerde, 4’ü Sultanide, 10’u da idadilerde okumaktadır.⁴⁹⁵ 1909’da bu rakam 67’ye ulaşır. 1909’da İstanbul’da bulunan Ayaz İshaki’nin verdiği rakamlara göre öğrenci dağılımı şöyledir: Darülfünunda 14, Darülmualliminde 16, idadî mekteplerinde 20, Sultanide 4, Darüşşafakada 3, rüştiyelerde 10 kişi.⁴⁹⁶ Tatar öğrencilerinin ağırlıklı olarak Darülfünun ve Darülmualliminde okudukları görülür. 1908’den sonra rüştiye ve idadilerde de öğrenci sayısı artar.

Tatar aydınlarının sürekli vurgulayıp durdukları Tatar mekteplerine öğretmen yetiştirmek için Kazan’da bir Darülmuallimin açılması meselesi bürokratik engellemelerden dolayı gerçekleşmez. Bunun üzerine pek çok Tatar öğrenci İstanbul’a

⁴⁸⁹ “Yangı Basılıp Çıktı”, *Şura*, 1910, Sayı:2, Arka Kapak.

⁴⁹⁰ Yakup Hilmi, “Til Meselesi”, *Şura*, 1909, Sayı:13, s.401-403.

⁴⁹¹ Sanatullah Bikbulat, *Hazret-i Muhammed*, Kazan, Maarif Kütüphanesi, 1914.

⁴⁹² Rızaeddin Fahreddin, “Matbu Eserler-Hazret-i Muhammed”, *Şura*, 1914, Sayı:10, s.310-311.

⁴⁹³ Medine Rahimkulova, *a.g.e.*, s.132.

⁴⁹⁴ “Harici Haberler-Türkiye”, *Yıldız*, 19 İyül 1907, No: 112, s.3.

⁴⁹⁵ Ravil Emirhan, İmanga Tugrılık, *a.g.e.*, s.179; L. R. Gabdräfikova, *Povsednyavnaya Jizn Gorodskih Tatar v Usloviyah Burjuaznih Pryapbrazavaniy Vtoroy Palavini XIX- Naçala XX Veka*, Kazan, İnsitut İstorii İm. Ş. Mardjani Akademii Nauk Pespubliki Tatarstan, 2013, s.48.

⁴⁹⁶ Gayaz İshaki, *a.g.e.*, s.190.

gelerek Darümualliminde okumak istediklerini beyan eden dilekçelerle resmî başvurularda bulunur. Osmanlı vatandaşı olmayanların kanunen Darümuallimin ve Darülfünuna alınmamaktadır. Bu konunun halledilmesi için 25 Mart 1908 tarihinde sadaret makamına yazılan yazının bir bölümü şöyledir:

“... Hazret-i Hilafet-penahi’de usûl-i tâlim ve tedris etmek ve bilahere memleketlerine avdetle oradaki mekâtib-i İslamiyede neşr-i ulûm eylemek üzere Darülfünun-ı Şahane ve Darümuallimine müstemi sıfatıyla devam etmek arzusunda oldukları beyanıyla isâf-ı ümniyeleri Kafkasyalı Kasım ve Kazanlı Ahmet imzalarıyla verilen arz-ı hâllerde istida ve Kazan ve Kırım ve Dağıstan ve saire ahâli-i İslamiyesinden bir hayli kesanın dahi aynı arzu ile müracaat etmekte buldukları Darümuallimin Müdüriyetinden inba olunarak Darümuallimin ve Darülfünun-ı Şahane şube ve sınıflarının talebesi ise nizamât-ı mevcude ile muayyen ve mahdud ve tebaa-i Osmaniyeden olmak kaydıyla meşrut olduğu cihetle bir müsaade-i mahsûsa şayan buyurulmadıkça bu gibilerin kabulü cihetine gidilmeyeceğinden ve müracaat edenlere cevâb-ı red itası da muvafık olamayacağından Kırım ve Kazan ve Kafkasya gibi diyar-ı ecnebiye ahâli-i İslamiyesinden olup mücerred tahsil için geldiklerini ve bilahere memleketlerine avdetle orada neşr-i ulûm edeceklerini ve hüs-n-i hâl ashabından olduklarını evrâk-ı metebere ile isbat etmek ve sinen ve ilmen dahil olacakları mekteplerin tedrisatını takibe muktedir olmak ve sınıf ve mezuniyet imtihanlarından hariç tutulmak ve ikmal edenlere yalnız birer tastikname verilmek şartıyla her sene sekiz efendinin Darümuallimi-i Rüştüye ve on iki efendinin de menşe ve derece-i tahsillerine göre Darülfünun-ı Şahane ulûm-ı âliye-i diniye ve edebiyat ve fûnun şubelerine müstemi sıfatıyla kabul olunmalarının... (...)Salifü’z-zikr tezkire arz ve takdim kılındı.”⁴⁹⁷

1912’nin sonu 1913’ün başlarında Balkan Savaşları’nı takip etmek için İstanbul’da bulunan Fatih Kerimi, İstanbul’daki okulları tek tek gezerek aldığı bilgileri *Şura* dergisinde yayınlar. Fatih Kerimi’nin bu yazıları *İstanbul Mektupları*’na almadığı görülür. Onun ziyaret ettiği okullardaki Kazan, Kırım ve Türkistanlı öğrenci sayıları şöyledir: Darülfünunda 7 Kazan, 15 Kırımlı, Medresetü’l-Vaizinde 4 Kazanlı, Nevvabta 1 Kazanlı, 1 Buharalı, Darümualliminin iptidâî bölümünde 7, idadî bölümünde 1 Kazanlı, Darümuallimatta 2 Kırımlı kız, Galatasaray Sultanisinde 8 Rusyalı ve Doğu Türkistanlı, İstanbul Sultanisinde 5

⁴⁹⁷**Osmanlı Balgelerinde Kazan**, Ankara, T. C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın Nu:72, 2005, s.186-187.

Rusyalı Müslüman öğrenci okumaktadır.⁴⁹⁸ Fatih Kerimi'nin verdiği bilgilere göre Amerikan Kız Kolejinde okuyan 350 öğrencinin 55'i Türk olup bunlardan 4'ü Tatar kız öğrencilerdir. Konsolosluk bünyesindeki Rus Ticaret Mektebinde de 2 Tatar okumaktadır.⁴⁹⁹ Bu dönemde Bedrettin Seyfûlmülükov Mekteb-i Sultani, Sıbgatullah ve Abdurrahman Rahimi Darülfünun, Nurullah Darümualliminde okumaktadırlar. Astrahanlı Necip Asri (1886-1934) de 1911-1912 eğitim öğretim yılı sonunda Darülfünunun edebiyat bölümünden 1109 nolu öğrenci olarak mezun olmuştur. Abdülhamit Zübeyr Koşay (1897-1984) da 1911'de İstanbul'da okuyanlar arasındadır.⁵⁰⁰ Fatih Kerimi İstanbul'daki Tatar talebeler için şunları söyler:

“Tatar talebeleri hangi mektepte olursa olsun çalışkanlıkları, gayretleri ve sebatlarıyla meşhurdurlar. Darümuallimin müdürü Satı Bey, Darülfünun müdürü İsmail Hakkı Bey, muallimlerden Emrullah ve Mahmut Esat Efendiler, Naim Bey ve diğerleri bunu bana memnuniyetle beyan ettiler”⁵⁰¹

Özellikle 1910'lardan sonra İstanbul'a okumaya gönderilen öğrencilerin velilerinin seçici olmaları konusunda Tatar basınında yazılar yayınlanır. Bu yıllarda Astrahanlı 18 öğrenci İstanbul'da okumaktadır. Astrahan'da yayınlanan *İdil* gazetesinde bu konuyla ilgili şöyle bir yazı yayınlanır:

“İdil-Ural'daki medreselerde okuyan öğrenciler camilere imam olmaktadır. Başka milletler ilkokulu bitiren çocuklarını istidatlarına göre eğitim ve edebiyat, hüner ve sanayi, ticaret ve ziraat mekteplerinde okutmaktadır. Dil bilen Rusça okuyup Müslümanların hukûk-ı insaniyelerinin muhafazasına hizmet edecek kişilerimiz yok. Hususen Rusça dil bilmek, hukuk ve nizamdan haberdar olmak şarttır. Bunları tahsil etmek için Rusya'da ve Rus mekteplerine girip okumak lazımdır.

Bu son yıllarda bizde pek şâyî olan bir iş varise o da birbirine bakarak İstanbul'a gidip okumaktır. Halbûki çocuklarını oraya göndermelerin muratları yine ulûm-ı diniye tahsil ettirmektir. Halbûki İstanbul mektepleri nizamî mektepler olduğundan her fene mahsus şubeleri var. Maarif mekteplerinin her birinde güzel ulûm-ı diniye okutulmakta.

⁴⁹⁸ F. Kerimof, “İstanbul Mektepleri Hakkında Bir Kadar Malumat-I”, *Şura*, 1913, Sayı:7, s.211-214.

⁴⁹⁹ F. Kerimof, “İstanbul Mektepleri Hakkında Bir Kadar Malumat-II”, *Şura*, 1913, Sayı:8, s.242-244

⁵⁰⁰ **Hadi Atlasi**, Ciiin Neşriyatı, Kazan 2007, s.158-159.

⁵⁰¹ Fatih Kerimi, **İstanbul Mektupları**, Haz. Fazıl Gökçek, İstanbul, Çağrı Yayınları, s. 330.

Tâlim-i maddiyenin ikinci derecesi tabiplik, avukatlık, mühendislik, pedagojiye dair ilim ve fenleri okutmaktan ibaret olmalıdır. İstanbul'un edebiyat şubelerine girip tahsil etmek de Rusya Müslümanları için ehemmiyetlidir çünkü orada okuyanlar hem müverrih hem muharrir olurlar. Gelecek günlerimiz için muharrirler hazırlamak yetiştirmek bizim için pek zaruri olduğuinkâr edilemez. Lâkin oraya okumaya gidenlerimiz keşki gimnazyayı hiç olmazsa şehir mekteplerini bitirip Rusça malumat ve dil bilip gitselerdi. Halbûki bizim orada okumakta olan gençlerimiz Rus dilinden Rusya'nın kanun, nizam ve hukuklarından az da olsa haberleri bile yoktur.

Söz gelimi çocuklarınız İstanbul'da Türkçe hukuk şubesinde okuyup avukat, mühendis, muharrir, tabip, oldu. Rusya'ya gelip Rusça bilmeyen dilsiz avukat hangi mahkemede konuşur ve muhafaza-i hukuk edebilir. Başka fenleri okumuş olanlar içinde durum aynı. Rusya'da her işte mutlaka Rusça malumat sahibi olmak lazımdır. Bugün Hacitarhan ve etrafından 17-18 genç İstanbul mekteplerinde tahsilde okumaktadır.”⁵⁰²

Âlimcan İbrahimov bir yazısında Astrahan'dan İstanbul'a giden 10-15 öğrencinin bulunduğunu fakat bunlardan sadece üç kişinin resmî olarak kabul edildiğini, diğerlerinin samiîn olarak derslere devam ettiklerini yazar.⁵⁰³

Yusuf Akçura, İstanbul'da Mekteb-i Harbiyeden Erkân-ı Harbiye sınıfına ayrıldığında 1897'de Genç Türklerle irtibatı sebebiyle Trablusgarb'a sürgün edilir. Yusuf Akçura bir müddet burada kaldıktan sonra arkadaşı Ahmet Ferit Bey'le birlikte Paris'e geçer. Burada 1899-1903 yılları arasında Sorbon'da Siyaset bölümünde okur.⁵⁰⁴ Yusuf Akçura 1904-1908 yılları arasında Kazan'da Tatar millî hareketinin içinde yerini alır. 1901'de Paris'e gelen Sadri Maksudi, Yusuf Akçura'dan sonra Paris'te okuyan ikinci Kazanlı öğrencidir. Sadri Maksudi 1902-1906 yıllarında Sorbon Üniversitesinin Hukuk Fakültesinde okur.⁵⁰⁵ Sadri Maksudi'nin Paris'te Hukuk bölümünün son imtihanlarını verip 1906'nın Ağustos sonunda Rusya'ya döneceği Tatar gazetelerinde haber olur.⁵⁰⁶1913 yılında Almanya Freyburg Yüksek Madencilik Fakültesinde İskender Remiyev, Belçika'nın Liyej

⁵⁰² “Balaların İstanbulga Yıbaracak Atalar Dikkatine”, **İdil**, 16 Mart 1910, No:238.

⁵⁰³ Gâlimjan İbrahimov, **Eserler 6. Tam**, Kazan, Tataristan Kitap Neşriyatı, 1986, s.47.

⁵⁰⁴ Akçuraoğlu Yusuf, **Türk Yılı 1928**, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 2009, s415-417.

⁵⁰⁵ Adile Ayda, **Sadri Maksudi Arsal**, Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları, 1991, s.28-29.

⁵⁰⁶ “Parijde Tatar Şakirtleri”, **Kazan Muhbiri**, 7 İyül 1906, No:112.

Üniversitesinde Salih Efendi, yine aynı üniversitede Orenburglu Bedrettin Seyfölmülükov, Arif Remiyev, Mithat Remiyev'in okuduğu bilinmektedir.

1.7.Beyrut, Amerika ve Japonya'da Okuyanlar

Yusuf Akçura 1913 yılındaki Filistin seyahatinde on beş gün kaldığı Beyrut'ta, Beyrut Amerikan Külliyesinde okuyan 12 Tatar talebeyle birkaç defa görüştüğünü belirtir.⁵⁰⁷ 1865'te kurulan Beyrut Amerikan Külliyesi 17-18 küçük binadan müteşekkildir.⁵⁰⁸ Amerikan Külliyesinde İstanbul'dan sadece iki öğrencinin olduğunu söyleyen Akçura, Tatar öğrencilerden birinin de Amerika'ya gideceğini belirtir. Abdullah Nimetullin Beyrut Amerikan Kolejinin felsefe bölümünü bitirir. Geri döndüğünde Bubi Medresesinde çalışır. İbrahim Emirhan da burada okur ve İngilizce, Arapça ve Türkçe öğrenir.⁵⁰⁹ Beyrut'taki Amerikan Koleji bu dönemde Tatarlar arasında popülerdir. Troitskli Zakir Bekirov ve İstanbul'da Abdurreşit İbrahim'le beraber *Tearüf-i Müslimin*'i çıkaran Ahmet Tacettin de Beyrut'taki Amerikan Kolejinde okumuştur.⁵¹⁰ Astrahanlı Abdullah Süleyman da burada okuyanlar arasındadır.⁵¹¹ Abdullah Süleyman'ın *Vaazlar* adlı kitabı 1913'te yayınlanır.⁵¹² Tatar edebiyatı tarihçisi Aziz Ubeydullin'in 1911 yılında Beyrut'tan *Şura* dergisine gönderdiği yazılarının bulunması⁵¹³ onun da Beyrut'ta eğitim aldığını göstermektedir.

1915'te Valparaiso Indiana Üniversitesinde okuyan Ziya Mücavir, *Vakit* gazetesinde Amerika'da okumak isteyenleri bilgilendirmek üzere üç sayı süren bir yazı dizisi yayınlar. Önceki dönemlerde on yıllarını Buhara'da okumaya harcayan Tatarların yeni imkânlar sunan Amerika'ya gelerek okumalarını tavsiye eder. Bu tavsiyeyi özellikle Bubi, Aliye ve Hüseyiniye Medreselerinde okumuş olanlara yapar. Belli bir zaman sonra Amerika'da da talebe yardım cemiyetlerinin açılabileceğini

---

⁵⁰⁷Yusuf Akçura, **Saylanma Eserler**, Haz. Mesgut Gaynitdinov, Kazan, Tatarstan Respublikası Fenner Akademiyası İslamı Öyrenü Üzeği, 2011, s.274.

⁵⁰⁸ Sakmari, "Beyrutta Amerikan Külliyesi-I", **Şura**, 1911, Sayı:18, s.566.

⁵⁰⁹ Ravil Emirhan, **a.g.e.**, s.179-180.

⁵¹⁰Atilla Rasih, **İşan Unıgı**, **a.g.e.**, s.174.

⁵¹¹ Abdullah Süleyman, "Beyrut Suriye Türkiye Rus Seyyahları İçinde Bir Tatar Seyyahı", **İdil**, 4 Avgust 1909, No:176.

⁵¹² "Yanga Eserler", **Sibirya**, 17 May 1913, No:109.

⁵¹³ U. Aziz, "İş", **Şura**, 1911, Sayı:17, s.534-536.

belirtir ve “Bizim gibi yardımcısız milletlerin istikbali, her türlü zorluklara karşı göğüs gerip çalışarak temin edilegelmiştir. Bunun gibi Tatar milletinin terakki dizginleri Tatar gençlerinin yorulma bilmez kuvvet ve gayretleriyle idare edilmesi gerekmektedir.”⁵¹⁴ İstanbul üzerinden Amerika’ya giden Sibiryalı Fuat Enver adlı Tatar öğrenci 1915’te *Şura* dergisinde yayınlanan mektubunda eğitim için dünyanın her yerine gitmekte olan Tatar öğrencileri Valparaiso Üniversitesine davet eder.⁵¹⁵

Japonya’ya giden ilk talebeler Hasan Fehmi, Tevfik Efendi ve Abdurreşit İbrahim’in oğlu Ahmet Münir Reşit, Sibiryada hududundaki İrkutsk şehrinden 1910’da Japonya’ya geçerler.⁵¹⁶ Hasan Fehmi Port Artur’u anlatan bir yazısını *Tearüf-i Müslimin’e* gönderir.⁵¹⁷ Ahmet Münir Reşit, 1914’te Tokyadan *Şura* dergisine yazılar yazar.⁵¹⁸

1.8.Tatar Öğrenci Pansiyonları ve Talebe Cemiyetleri

1804’te Kazan’da açılan Kazan Üniversitesi dahil Rusya’daki üniversitelerde okuyan Tatar öğrencilerinin azlığı dikkat çekicidir. Fatih Kerimi bu meseleye şöyle dikkat çeker:

“Rusya’nın vilayet merkezlerinin kaffesinde gimnazyalara ve sair ticaret, ziraat ve sanat mektepleri gibi darüttahsiller ve merkez-i İslamiyet olan Kazan şehrinde büyük ve meşhur bir darülfünun mevcut ise de bunlarda tahsil ve kesb-i hüner eden Müslüman evladı, maatteessüf, yok denecek derecede azdır.”⁵¹⁹

Millî hareketin güçlendiği 1910’lardan sonra Rus üniversitelerine giren Tatar öğrencilerde az da olsa artışlar olur. Ali Asgar Kemal “Müslüman Studentlerimiz” adlı 1910’da kaleme aldığı makalesinde yedi yüz kişinin mezun olduğu Kazan Üniversitesinden sadece iki Müslüman öğrencinin mezun olduğunu yazmaktadır.⁵²⁰ Hüseyin Yamaşev (1882-1912) yıllarca uğraştıktan sonra hukuk fakültesine

⁵¹⁴ Ziya Mücavir, “Amerikaga Barub Okuv Yolları-III”, *Vakit*, 1915, No:1863.

⁵¹⁵ Fuat Enver, “Valparayzo Üniversitesi-Amerika”, *Şura*, 1915, Sayı:2, s.54-56.

⁵¹⁶“Japonya’ya Giden İlk Kafîle-i Talebe”, *Tearüf-i Müslimin*, 25 Teşrin-i Sani 1326, Cilt:2, Adet: 25, s. 16

⁵¹⁷ Hasan Fehmi, “Japonya’dan Mektup”, *Tearüf-i Müslimin*, 19 Kanun-ı Sani 1326, Cilt:2, Adet: 32, s.125-126.

⁵¹⁸ Ahmet Münir Reşit, “İrte Kilgen Karlugaç”, *Şura*, 1914, Sayı:17, s.528-531.

⁵¹⁹ Fatih Kerimi, Avrupa Seyahatnamesi, *a.g.e.*, s.23.

⁵²⁰ Galiesgar Kamal, *Eserler 3. Tam*, Kazan, Tatarstan Kitap Neşriyatı, 2010, s.181-183.

girebilmiştir. 1901’de Kazan’daki Uçitelskaya Şkolayı bitiren Sadri Maksudi, Petersburg Üniversitesine girmek istese de kabul edilmez.⁵²¹

Bu tarihten önce girenler ismen bilinmekte ve Tatarlar arasında önemli bir konu olarak konuşulmaktadır. Ahmet Müftüzade’nin Petersburg Üniversitesinin hukuk bölümünü bitirip avukatlık yapma belgesini almış olmasını ve Kırım zadegânından Musa Tayganski’nin Petersburg Darülfünununda okumasını İsmail Gaspıralı önemli bir haber olarak gazetesinde yazar.⁵²² Moskova Hukuk Fakültesini bitiren Müftü Muhammetryar Sultanov’un oğlu İskender Sultanov’un Ufa’ya döndüğünü ve Tatar-Başkurt halkını aydınlatma yolunda söz verdiğini belirten Fatih Kerimi Ufa’daki dayısı Rızaettin Fahrettin’e bir mektubunda onun neler yaptığıyla ilgili haberinin olup olmadığını sorar.⁵²³ Kıırlı İsmail Limanov’un (1871-1942) Petersburg Üniversitesine 1907’de girmiş olmasını Rızaettin Fahrettin mektubunda önemli bir bilgi olarak Fatih Kerimi’ye iletmektedir.⁵²⁴ 1906’da Odessa Tıp Bölümünde okuyan Bakülü Neriman Nerimanov Kazan gazetelerinde haber konusu olur.⁵²⁵

Rus okullarında okuyan Tatarların İslamî tahsilden geri kalması, bu okullarda okurken kaldıkları yerlerin gayr-ı İslamî olması dolayısıyla Tatarlar çocuklarını bu okullara göndermemektedirler. Bazı vilayetlerde bulunan gimnazya pansiyonlarının masrafları üstesinden gelinemeyecek boyuttadır. Özellikle vilayetlerde bulunmayan meslek ve ticaret liselerinde okumak isteyen Tatar öğrencilerin Moskova ve Petersburg gibi Rus kültür muhitlerine aileler çocuklarını göndermek istemezler. 1896 tarihinde Moskova’daki taç giyme merasiminde bir araya gelen Tatar ileri gelenleri bu problemi aşmak için Moskova’da millî bir mekân olacak pansiyon açmaya karar verirler. Kendisi de böyle bir istişarenin içinde bulunan İsmail Gaspıralı Moskova’da açılacak olan “Pansiyon-ı İslamiye” hakkında 1896’da gazetesinde şunları söylemektedir:

---

⁵²¹ F. Y. Gaffarova, **Sadri Maksudi**, Kazan, İzdatelstvo “DAC”, 2001, s.167.

⁵²² “Özümüzden Dava Vekili”, **Tercüman**, 24 Dekabr 1895, No:48, s.166.

⁵²³ Marsel Ahmetcanov, “Fatih Kerimi Mirasına Yanga Sehifeler”, **Kazan Utları**, 1999, Sayı:6, s.179

⁵²⁴ **Fatih Kerimi**, Kazan, Ruhیات Neşriyatı, 2000, s.252.

⁵²⁵ “Dâhilî Haberler”, **Kazan Muhbiri**, 19 Mart 1906, No:53.

“Moskova şehrinde iki mahallede birkaç bin İslam ikamet ettiği, büyük küçük her türlü fennî, ticaret ve sınayi mektepleri ve deshaneleri bulunduğu ve her vilayetten bu şehre tüccâr-ı İslamın gelip gittiği fikir ve mülâhazaya alınıp, Moskova’da evlat ve talebe-i İslama mahsus bir ikamethane tesis edilmesi münasip görüldü ki işbu ‘ikamethane’ ya ki ‘pansiyon’a mümkün kadar elverişli bir hak ile talebe kabul olunup, usul ve âdet-i İslamiyeye muvafık surette terbiye edilecektir. İşbu pansiyona giren talebe istediği mektebe varıp, ister fûnun, ister malumât-ı ticariye, ister sınayi ve hüner tahsil ve tâlim edecektir. Pansiyonda ehl-i kemal bir müderris bulunup sıbyan ve talebenin tahsil-i dinîve ibadetine çalışıp ziyalı bir de nazır hüsn-i terbiyelerine hizmet edecektir. Moskova’nın muhtelif dersanelerinde fûnun, lisanve sınayi tahsil edecek evlad-ı İslamın ikametgâhı olacak işbu pansiyonun aşçısı, hizmetçileri ve nazırı Müslüman olacağı hâlde âdâb-ı milliye ve usûl-i diniye kemalen muhafaza edilecektir. Her gün akşamları bir ya iki saat ilm-i din okunacaktır. İbtida-yı hâlde işbu pansiyona 25-30 şakirt verilir ise, bunların senevî ihtiyacatı iki yüz veya iki yüz elli ruble kadar varacaktır ki bu para ile tahsil, giyim ve aş, su vesair masrafları görülecektir.”⁵²⁶

İsmail Gaspıralı, açılacak millî pansiyonun gönüllü takipçisinin Moskova’da doktorluk yapan Mirza Ali Vehabov’un olacağını ve pansiyona çocuğunu gönderecek kişilerin bilgi almak için *Tercüman* idaresine baş vurmalarını belirtir.

Müslüman öğrencilerin kalması için açılan pansiyonla ilgili Fatih Kerimi’nin *Hayâl mi Hakikat mi?* adlı eserinde hikâye kahramanınızın ve on sekiz arkadaşının kurduğu millî kulübün dördüncü maddesi olarak şu açıklamaları yer alır:

“Ulûm-ı âliye derslerini bitirdikten sonra beşimiz Petersburg’da kalıp Müslüman kızların Rus mekteplerinde okumaları için bir pansiyon açarak bu pansiyonu edep ve ahlâk-ı İslamiyeye muvafık şekilde kurup, Rusya’nın her tarafından gelen Müslüman kızlarını burada okutarak hissiyât-ı millî sahipleri ve millet hâdimleri yetiştirmek fikrindeyiz. Biz bu pansiyonumuzda, diyanet ve ahlak-ı İslamiye ile beraber, ana dili, edebiyat ve millî tarih de öğreteceğiz.”⁵²⁷

Sibirya Zaysan’dan 1908 yılında *Şura* dergisine bir yazı gönderen Veliyullah Enveri, devlet okullarında okuyan gençlere sahip çıkılması gerektiğini, Mirza çocukları başta olmak üzere devlet okullarında okuyan az sayıdaki Tatar gençlerinin

⁵²⁶ “Pansiyon-ı İslamiye”, *Tercüman*, 23 İyun 1896, No:24, s.95.

⁵²⁷ Fatih Kerimi, *Morza Kızı Fatıma*, Kazan, Tatarstan Kitap Neşriyatı, 1996, s.145-146.

sahip çıkılmaması sonucu kendi toplumlarından ve değerlerinden uzaklaşıp asimile olduklarını belirterek pansiyon açmanın gerekliliğini şu şekilde ifade eder:

“Mümkün olduğu kadar çocuklarımızı devlet mekteplerine verelim ama bununla beraber terbiyelerine dikkat etmek lazımdır. Her bir büyük şehirde İslam pansiyonları teşkil edip Müslüman çocuklarını buralarda terbiye ederek ahlâk, din, itikat, *Kur'an-ı Şerif* ve felsefe-i İslamiye tâlim edilsin. İslam dinindeki ibadetleri yapmaya önem verilsin. Tarih-i İslam, edebiyât-ı Türkîyi cümlesi öğretilsin. İslam pansiyonları açmak için elbette sermaye lazım. Ama bunu yapacaklar da fayda görürler. Pansiyon açılacak şehirlerde Müslümanlar şirketler kurarak hem millete hizmet etmiş olacaklar hem de ticaret yapmış olacaklar. Bizim Sibiryâ'da Simi şehrinde çekinik duran zenginlerimiz de şirketler tertip etmeye başladılar. Malumatlı, hamiyetli ve gayretli olan genç zenginlerimiz pansiyonlar açmak için şirketler açmaktan korkmasalar gerek. İslam pansiyonlarında ahlâklı ve malumatlı zatlar nezaretlerinde İslam ruhu ile terbiyelenmiş gençler riyalniler ve gimnazyalılar hatta darülfünun ve akademileri bitirip çıksınlar. Bundan faydadandan başka memul olmayacaktır.”⁵²⁸

Okumak için en çok Tatar öğrencinin geldiği İstanbul'da Tatar cemiyet-i hayriyyesi 1909'da Koska'daki Burhan-ı Terekki Rüştüyesi yanında yıllık kirası 85 ruble olan bahçeli bir yer kiralar. Burası pansiyonu olan Tatar öğrenci kulübü olarak hizmet vermektedir. Açılan pansiyonun maksadı ve öğrenci kabul şartları şu şekilde açıklanır:

“Maksad-ı tesisi.

1. Sağlam bir fikir salam bir vücutta bulunur, kaziyesine binaen talebe efendilerin tarz-ı maişetlerini hıfzıssıhha kavâid-i mucibince tanzim ve ıslah ve fikir ve bünyelerini takviye ile onları vatan ve millet için hakikaten müfit bir unsur haline koymaktır.
2. Ahlâk nokta-yı nazarından, talebe efendileri aktâb-ı fezâile müsait güzel bir muhit içinde bulundurmak ve ötede beride olur olmaz mahallerde tesir-i hariciyeleri yüzünden uğramakta oldukları fesat ahlâka onları maruz bırakmamaktır.
3. Talebelerin mesakin ve maişet yüzünden çekmekte oldukları zahmet ve meşakkati bertaraf etmek ve izhâr-ı cihet istirahatler temin ile tahsil âlemindeki şevk ve gayretlerinin izdiyadına çalışmaktır.

Talebenin kabul şeraiti:

⁵²⁸ Veliyullah Enveri, “İslam Pansiyonu”, *Şura*, 1908, Sayı:4, s.121.

4. Pansiyona dâhil olacaklar hüsn-i hâl eshabından olmalı bir günagıllı sâriye ile malûl olmamalıdır.
5. Pansiyon ücreti mahiye 250 kuruştur, dışarıdan evladını göndermek veyahut Dersaadet'te bulunup da pansiyona dail olmak isteyenler üç aylık birden cemiyet-i hayriyyeye peşinen îtâ eder. Mah be mah vermek isteyenler peşinen îtâ etmeleri lazım gelir.”⁵²⁹

İstanbul'daki bu Tatar kulübü ve pansiyonunun açılmasıyla ilgili Tatar basınında pek çok haber yayınlanır. “İstanbul'dan Mektup” adıyla *Yıldız* gazetesinde metni Türkçe olarak yazılan şu bilgilendirme içerikli yazı yayınlanır:

“Darülhilafeye tahsil için gelecek Rusyalı İslam talebelerine mühim bir tebşir. İstanbul'a mektebe gelen kardeşlerimiz hakkında bu memleket hayatına, tarz-ı maişetine vakıf olmadıklarından bittabi bir takım simsarların otelcilerin manen esiri olarak kalıyorlar ve onların telakkiyât-ı muzırralarına tâbi oluyorlar. Ne yapacaklarını ve nereye müracaat edeceklerini bilmeyerek birçok müşkülata tesadüf ediyor, birçok lüzumsuz mesârifâta katlanıyorlar. Darülhilafette teşkil Rusyalı İslam Talebe Cemiyeti, tahsile gelecek talebeyi böyle müşkülattan kurtarıp ihtar hatlarını temin etmeyi çoktan düşünüyordu. Fakat bir takım maniden dolayı şimdiye kadar muvaffak olamamış idi. Şimdi ise cemiyetimiz maksadını yerine getirmek için her nev istirahatı temin edebilecek bir tarzda tefriş ve tezyin ederek yeni gelen talebe kardeşlerimize meccanen olmak üzere muvakkat bir ikametgâh tahsis etmiştir. Bir müddet zarfında talebe kardeşlerimize bir oda bulup yerleştirmeyi ve bir mektebe kayıt ve kabülleri için lazım gelen esbabı temin etmeği ve lüzum görülürse bir muallim bulupher türlü yardım vermeyi taahhüt etmektedir. İşte İstanbul'a tahsil için gelecek talebe kardeşlerimiz Vefa'daki kulübümüze teşrif buyurdıkları takdirde gereksiz masraftan ve zorluklardan kendilerini kurtarmış bulunacaklarını kemal-i iftihar ile ilan ederiz. 20 Teşrin-i evvel. İdaremiz Vefa'da Küçük Kugaçılar'da Rusyalı İslam Talebe Cemiyeti Kulübü.”⁵³⁰

İstanbul'da yayınlanmakta olan ve Abdurreşit İbrahim'in başyazarlığını yaptığı *Tearüf-i Müslimin* dergisindebu pansiyonun açılışıyla ilgili haber şu şekilde yer alır:

⁵²⁹“Tatar Cemiyet-i Hayriyyesi Pansiyonu Dersaadet”, *Yıldız*, 10 Dekabr 1909, No:478, s.4.

⁵³⁰ “İstanbul'dan Mektup”, *Yıldız*, 18 Noyabr 1910, No:612.

“Ezelden beri İstanbul’un soğuk, pis han köşelerinde sefilâne ömür geçirmeye mahkûm bulunan İstanbul’daki Rusyalı İslam talebeleri, geçen sene cemiyetlerinin say’ ve gayretleri sayesinde pansiyonlu bir kulüp açmaya muvaffak olmuşlardı. Şu son vakitler ettiğimiz istihbarata nazaran mezkûr kulüp bir odasını Rusya’dan yeni gelecek talebelere misafirhane olarak ayırmış. Ve cemiyetleri tarafından bu yeni gelen talebelerin kaffe-i ihtiyacât-ı muzahiriyetleriyle kendine rehberlik etmektedir.”⁵³¹

1880’lerde Şahabettin Mercani’nin de onayı alındıktan sonra dünürü İshak Apanay tarafından Nur-ı Osmaniye’de polis karakolu karşısındaki satın alınan bina Kazanlılar Tekkesi olarak hizmet vermeye başlar. 1909’da burasının İstanbul’daki Tatar Talebe Cemiyetine devredilmesiyle ilgili girişimlerde bulunulur. Bununla ilgili *Yıldız* gazetesinde yayınlanan yazı şöyledir:

“İstanbul’da Nur-ı Osmaniye Mescidi civarında Kazan Tekkesi isminde bir yurt vardır. Bu yurdu 15 yıldan beri Abdülbari isimli bir kişi idare kılıp durur. İstanbul’da çoktan değil Rusya’dan gelen şakirtlere mahsus bir cemiyet-i hayriyye tesis edildi. İşbu cemiyet mezkûr tekkeyi öz tasarrufuna almayı planlamaktadır. Bu hususta idaremize cemiyetin bir istidanamesi geldi. Bu namede türlü vecihler ile tekkenin cemiyet tasarrufuna verilmesi hayırlı olacağı ispat kılınmıştır. Malum olaki bu tekke henüz resmî surette vakıf kılınmış değildir. Merhum İshak Apanayev mülkünde hesap edilmektedir. Merhum hâl-i hayatında bu yurdu resmen vakıf kılmayı İstanbul’a varacak bir kişiye teslim etmeye hazırlanırken hastalığı artıp bu işe mâni olmuştur. İmdi bu hane merhumun varisleri mülkünde kaldı. Bu işler ile münasebetimiz olduğundan bu hususta müzakere edip düşüncelerini sorduk. Her biri resmen vakıf kılmayı vade ettiler. Lâkin ne şekilde vakıf kılınacağı karar verilmedi.”⁵³²

Fatih Kerimi, 6 Mart 1900 tarihinde Petersburg’dan Rızaettin Fahrettin’e gönderdiği mektubunda Abdurreşit İbrahim’in Peterburg’da Nevskiy caddesinde aylık kirası seksen ruble olan 5-6 odalı büyük bir ev kiraladığını ve her cumartesi Müslüman aydın ve öğrencilerin burada sohbet ettiklerini ve gelecekteki “Tatar

⁵³¹ “İstanbul’da Rusyalı İslam Talebe Kulübü”, **Tearüf-i Müslimin**, 18 Teşrin-i Sani 1326, Adet:24, s.396.

⁵³² “İstanbul’da Kazan Tekyesi”, **Yıldız**, 29 Mart 1909, No:380.

Kulübü”nün ilk temel taşının bu olacağını yazar.⁵³³ Abdurreşit İbrahim’in kiraladığı bu ev değişik zamanlarda polis baskınına uğrar. Müslüman İttifakı üyelerinden yirmi kadarı 3 Haziran 1907’de yeni seçim kanununu görüşmek üzere burada toplandıklarında böyle bir polis baskını olmuştur.⁵³⁴

1910’un sonlarına doğru Rusyalı Tatar Talebe Cemiyetindeki öğrenciler arasında tartışma ve anlaşmazlıklar çıkar.⁵³⁵ 1911’de Kırım Tatarları ayrı bir talebe cemiyeti oluşturur. 30 Mart’taki Şark Tiyatrosunda “Türklüğe Dair” adlı konferansı iki cemiyet de ayrı ayrı destekler. 9 Haziran 1909’da Moskovalı bir gezi gurubuyla İstanbul’a gelen Nurali Nadiyev Kırım ve Kazanlı Tatar öğrenciler arasındaki ayrılığa bir anlam veremez ve şunları söyler:

“Rusya’dan İstanbul’a gelen şakirtlere yardım maksadıyla açılan Tatar Şakirtleri Kulübü başta pek güzel hizmet etti. Lâkin bizim her işimizde olduğu gibi burada da “heyecan” devri geçince kulüp ehli arasında basit ihtilaflar çıkınca, gayretle hizmet eden azaların dertleri sönmüş. Kulübün âli maksatları anlaşmazlık kibrine girmiş. Aklım almıyor. Kırım Tatarları ile Kazan Tatarlarının ne anlaşmazlıkları var? Bu küçük kulüp meselesinde de Kırımlılar ile Kazanlılarının anlaşamamalarını maatteessüf işitmiş olduk.”⁵³⁶

Rusya dışına çıkarak başta İstanbul,⁵³⁷ Kahire, Mekke,⁵³⁸ Medine ve Hindistan’ın⁵³⁹ Seharinbur (Şaharunpur) eyaletindeki Diyubend (Deabend) şehirlerinde belli bir sayıya ulaşan Tatar öğrencileri Rusyalı Tatar Talebe Cemiyetleri adı altında teşkilatlanarak belki de İslam dünyasında devlet desteği olmadan en güçlü ilk öğrenci ve sivil toplum hareketi olarak ortaya çıkarlar.

1.9. Tatar Öğrencilerinin Düzenlediği Konferanslar

Orenburg ve Kazan’la birlikte Tatar öğrencilerin okuduğu Moskova ve İstanbul’da Tatar öğrenci cemiyetleri tarafından konferanslar düzenlenir.

⁵³³ Marsel Ahmetcanov, “Fatih Kerimi Mirasına Yanga Sehifeler”, **Kazan Utları**, 1999, Sayı:6, s.178.

⁵³⁴ “Müslüman İttifakı Cıyılışı”, **Vakit**, 13 İyün 1907, No:182.

⁵³⁵ Muhammed Vaiz, “İstanbul Seyahati 5. Mektup”, **Yıldız**, 22 Senteyabr 1910, No:589, s.2-4

⁵³⁶ Nurali Nadiyev, “Seyahat Hatıraları-IV”, **Şura**, 1915, Sayı:14, s.435.

⁵³⁷ “İstanbul’da Rusyalı Tatar Şakirtleri”, **Yıldız**, 7 Dekabr 1908, No:339.

⁵³⁸ “Mekke-i Mükerrermede Rusyalı İslam Talebesinin Cemiyet-i İlmiyesi”, **Şura**, 1910, Sayı:9, s.191-192.

⁵³⁹ “Hindistan’da Tatar Talebe Cemiyeti”, **Vakit**, 23 May 1914, No:1492

Kazan'da 1906'da aydın gençler tarafından Şark Kulübü adındaki kulübün nizamnamesinin kabul edildiğiyle ilgili *Kazan Muhbiri*'nde bir haber yayınlanır.⁵⁴⁰ 6 Nisan 1907'de yapılan toplantıda kulübün altmış üyesi vardır.⁵⁴¹ İstanbul Darülfünununun edebiyat bölümünden mezun olmuş olan Abdurrahman Kerem, Şark Kulübünün en aktif üyelerindendir. Orenburg'da Rızaettin Fahrettin, Hasan Ata Gabaşi ve Hayrullah Osmanov'un halka açık konferansları gibi Kazan'daki Şark Kulübünde de konferanslar düzenlemek istenir. Fakat bu çok da kolay olmaz.⁵⁴²

Kazan'da 3 Şubat 1908'de Şark Kulübünde Gaynettin Ahmerov'un "Bulgar Tarihi"yle ilgili konferansı verilen ilk konferanstır.⁵⁴³ 2 Şubat 1910'da yine Gaynettin Ahmerov'un "Kazan Tarihi"yle ilgili bir konferansı olur.⁵⁴⁴ 4 Mart 1910'da Gaynettin Ahmerov, "Süyümbike Minaresi" hakkında bir konferans daha verir.⁵⁴⁵ 2 Mart 1910'da Musa Carullah Bigiyev mevlit kandili münasebetiyle "Nebi Aleyhisselamın Veladeti Münasebetiyle Bir İki Söz" adıyla bir konferans verir.⁵⁴⁶ Kazan'ın aydın gençlerinin oluşturduğu Edebiyat Kulübü tarafından Şark Kulübü'nde "okuma gecesi" düzenlenir.⁵⁴⁷ 2 Nisan 1913 tarihinde vefat eden Abdullah Tukay'la ilgili Astrahan'da Neriman Nerimanov'un şehir idaresinden izin almasıyla Sait Remiyev tarafından bir konferans verilir.⁵⁴⁸ Ufa'da çıkmakta olan *Turmuş* gazetesinde Âliye Medresesi müderrisi Abdullah Şinasi tarafından 10 Şubat 1914'te Ufa'da Tatarca konferans verdiği haberi yayınlanır.⁵⁴⁹ Daha sonra Ziya Kemali'nin ahlakla ilgili Tatarca bir konferansı daha olur.⁵⁵⁰

Tatar öğrenciler gittikleri her yerde talebe cemiyetleri kurmakta ve kültürel faaliyetlerde bulunmaktadırlar. Moskova'da okuyan Tatar öğrenciler de İslam Talebe Cemiyeti çatısı altında teşkilatlanırlar. Türkiye'yi ziyaret etmek için izin çareleri ararlar. Tatar öğrenciler Lazorovski Fakültesi Profesörü Viladimir Aleksandroviç

⁵⁴⁰ "Kazan Haberleri", *Kazan Muhbiri*, 25 Dekabr 1906, No:193.

⁵⁴¹ "Şark Kulübü", *Vakit*, 17 Aprel 1907, No:160.

⁵⁴² Galiesgar Kamal, *Eserler 3. Tam*, Kazan, Tatarstan Kitap Neşriyatı, 2010, s.184-187.

⁵⁴³ "Şark Kulübünde", *Yıldız*, 16 Noyabr 1908, No:330.

⁵⁴⁴ Abdurrahman Kerem, "Şark Kulübü", *Yıldız*, 9 Fevral 1910, No:502.

⁵⁴⁵ Abdurrahman Kerem, "Şark Kulübü", *Yıldız*, 4 Mart 1910, No:511.

⁵⁴⁶ Abdurrahman Kerem, "Şark Kulübü", *Yıldız*, 10 Mart 1910, No:513.

⁵⁴⁷ Abdurrahman Kerem, "Şark Kulübü", *Yıldız*, 11 Yanver 1911, No:631.

⁵⁴⁸ "Dâhilî Haberler", *Sibirya*, 21 Aprel 1913, No:99.

⁵⁴⁹ "Müslümanca Leksiya", *Turmuş*, 12 Fevral 1914, No:30.

⁵⁵⁰ "Tatarca Leksiyalar", *Turmuş*, 26 Fevral 1914, No:35.

Gordlevski'den (1876-1956) “Şark akşamları müsamereleri” adı altında İslam Talebe Cemiyeti yararına “Türkiye'nin Ahval-i Hazıra-i Siyasîye ve İçtimaîyesi” konulu konferans vermesini isterler. Buna izin verilmez. Gordlevski öğrencilere yeni Türk edebiyatıyla ilgili bir konferansa hükümetin izin verebileceğini bildirir. Öğrenciler ilanlar hazırlayarak Lehliler Kırathanesi'nde düzenlenecek olan bu programın biletlerini üç rubleden satarlar. Gordlevski konuşmasına başlamadan yeni vefat eden Lev Tostoy için katılımcıların saygı duruşuna kalkmalarını ister ve Türk edebiyatıyla ilgili konferansını verir. Bu konferansın kısa bir özeti Gordlevski'yle aynı fakültede dersler veren Hasan Sabri Ayvazov (1878-1938) tarafından İstanbul'daki *Tearüf-i Müslimin*'de neşredilir.⁵⁵¹ Bu konferansın daha uzun olan metnini Fatih Kerimov'un Moskova'da okuyan kardeşi Arif Kerimov (1892-1934) *Şura*'da yayınlamıştır. Gordlevski bu konferansında İbrahim Şinasi, Namık Kemal, Ahmet Mithat Efendi, Fatma Aliye Hanım, Mehmet Tevfik (Çaylak Tevfik) hakkında bilgiler vermiştir.⁵⁵² Konferansı bir iki Rus'la birlikte Moskova'daki Müslüman tüccarlardan Hüseyin Baybikov ve Hüseyin Şirinski de takip eder.

İsmail Gaspıralı'nın 1907'de Kahire'de Kontinental Otelinde beş yüz kişiye verdiği konferansa orada okuyan Tatar talebelerinin tamamı dinleyici olarak katılmıştır.⁵⁵³1913'te Beyrut'a giden Yusuf Akçura Amerikan Külliyesinde okuyan on üç Tatar öğrenciyle toplantılar tertip eder. Yine Tatar seyyah Sakmari, Beyrut Amerikan Külliyesinde Tatar talebelerin kurdukları Tâlim ve Terbiye Kulübü öğrencilerine “Halep'te Maarif” unvanıyla bir konuşma yapar ve bu konferansın hülasasını *Şura* dergisinde yayımlar.⁵⁵⁴

Meşrutiyet sonrasında İstanbul'da konferanslar dönemi başlar. Türk Derneği bünyesinde ve İstanbul'da okuyan Tatar öğrencilerinin organize ettiği toplantılarda Ahmet Mithat Efendi, Rıza Tevfik, Ali Kemal, Ayaz İshaki, Abdurreşit İbrahim Musa Akyığıtzade ve İsmail Gaspralı gibi yazarlarla birlikte Yusuf Akçura'nın da konferansları olur. Her cuma, Rusyalı Müslüman Talebe Cemiyetinde tarih dersleri

⁵⁵¹ Hasan Sabri A. “Rusya'da İslamlar ve Türkler”, *Tearüf-i Müslimin*, 9 Kanun-ı evvel 1326, Cilt:2, Adet:26, s.29-30.

⁵⁵² Arif Kerimov, “Yangi Osmanlı Edebiyatı”, *Şura*, 1911, Sayı:2, s.45-50.

⁵⁵³ İsmail Gaspıralı, Seçilmiş Eserler:3 Dil-Edebiyat-Seyahat Yazıları, a.g.e., s.464.

⁵⁵⁴ Sakmari, “Halep Hatıraları”, *Şura*, 1915, Sayı:23, s.708.

veren⁵⁵⁵ Yusuf Akçura'nın bu konferansların organizesinde yönlendirici bir rol oynadığı anlaşılmaktadır. Daha çok Türklük ve Türk dünyasıyla ilgili olan bu konferanslar İstanbul'daki Rus gazete muhabirlerinin de dikkatini çeker.⁵⁵⁶ Bu konferanslar, haber değeri ve konferans metni olarak İstanbul basınında yer aldığı gibi⁵⁵⁷ Tatar gazete ve dergilerinde de yayınlanır.⁵⁵⁸ Yusuf Akçura bu konferanslarla ilgili *Vakit* gazetesine iki yazı gönderir.⁵⁵⁹ Özellikle Ahmet Mithat Efendi'nin konuşmasının *Sırât-ı Müstakim*'de basıldıktan sonra kitap olarak yayınlanıp satılacağını belirtir. Bu konuşma Eşref Edip tarafından *Sırât-ı Müstakim*'de yayınlanır. *Yıldız* gazetesi de *Sırât-ı Müstakim*'den konuşmayı iktibas eder.⁵⁶⁰ Bu toplantılar İstanbul'da okuyan, cemiyetler kurarak organize olmuş Tatar öğrenciler tarafından düzenlenir. Yusuf Akçura'nın ifadesiyle İstanbul'da okuyan Kırmırlı, Kazanlı, Azerbaycanlı ve stepli Türk-Tatar öğrencilerini İstanbulluların kendilerinden kabul etmemesi bu öğrencilerin canlarını sıkmaktadır.⁵⁶¹ Ahmet Mithat, Rıza Tevfik, Musa Akyığıtzade ve Yusuf Akçura'nın katılımıyla Fevziye Kıraathanesinde ilki gerçekleştirilen "Türkleri Tanıma ve Tanıtma Konferansı" yapılır.⁵⁶² İkinci konferans daha organize bir biçimde sokak ilanlarıyla duyurulur ve 24 Aralık 1908 Çarşamba akşamı Ferah Tiyatrosunda yapılır. Konuşmacılar; Musa Akyığıtzade, Ali Kemal ve Yusuf Akçura'dır. *Vakit* ve *Tercüman* gazeteleri muhabiri olarak Yusuf Akçura, Rusya Türklerinin son yıllardaki fikrî, medenî ve siyasi durumlarını ele aldığı bir konuşma yapar. Yusuf Akçura'nın Türk Derneğinde verdiği "Cengiz Han" başlıklı konferansı *Türk Yurdu*'nda da yayınlanır.⁵⁶³ Ebuzziya Tevfik'in *Tasvir-i Efkâr*'da Tatarları aşağılamasıyla başlayan tartışma, Yusuf Akçura'nın 23 Mart 1911'de Fevziye Kütüphanesi ve Şark Tiyatrosundaki seri

---

⁵⁵⁵ Muhammed Vaiz, "İstanbul Seyahati -V", *Yıldız*, 22 Senteyabr 1910, No:589.

⁵⁵⁶ Yusuf Akçura, Saylanma Eserler, **a.g.e.**, s.188.

⁵⁵⁷ H. Eşref Edip, "Konferans Türklüğe Dair", *Sırâtülmüstakim*, 11 Ocak 1909, Sayı 20, s. 318.

⁵⁵⁸ "İstanbul'da Konferans", *Yıldız*, 6 Yanver 1909, No: 349.

⁵⁵⁹ Yusuf Akçura, **a.g.e.**, s.185-187.

⁵⁶⁰ "Türklük Hakkında", *Yıldız*, 31 Mart 1909, No: 381.

⁵⁶¹ Yusuf Akçura, **a.g.e.**, s.185.

⁵⁶² Yusuf Akçura, **a.g.e.**, s.185-187.

⁵⁶³ Akçuraoğlu Yusuf, "Cengiz Han", *Türk Yurdu*, 1911, Sayı: 1, s.18-20; sayı 2, s.34-36; Sayı: 3, s. 50-52; Sayı: 4, s.70; Sayı: 5, s.82-84; Sayı: 6, s.101-103; Sayı: 7, s.114-116; Sayı: 8, s.134-135; Sayı: 9, s.149-150; Sayı 10, s.166-167; Sayı: 11, s.178-179, Tutibay Yayınları, Ankara 1998.

konferanslarıyla devam eder.⁵⁶⁴ Balkan Savaşları sırasında İstanbul Darülfünun salonunda binlerce öğrencinin katıldığı konferanslar düzenlenir. Bu konferanslara Ahmet Agayev, Ömer Naci, Hamdullah Suphi, Aka Gündüz, Mehmet Emin ve Yusuf Akçura da konuşmacı hatip olarak katılır.⁵⁶⁵

30 Mart 1911’de Şark Tiyatrosunda Yusuf Akçura, Ahmet Agayev, Edirne mebusu Rıza Tevfik ve Abdurreşit İbrahim’in konuşmacı olduğu “Türklüğe Dair” adlı konferans düzenlenir. Aslında bu konferans bir hafta önce polisin engellemesiyle yarım kalmış olan konferansın devamı niteliğindedir. Konferans, Ebuzziya Tevfik’in “Ruslar ne kadar Avrupa medeniyetini kabul etseler de medenî olamazlar. Çünkü onların damarlarında kan içici Tatarların kanları var.” ifadelerine cevap vermek amacıyla tertip edilir. İstanbul’da okuyan Tatar öğrenciler Ebuzziya Tevfik’in bu ifadelerini tashih etmesi için önce yanına gidip konuşurlar. Türk Derneğinin Türk Akademisi üyeleri, “Türk ve Tatar arasında hiçbir fark yoktur. Bizi aşağılayıp küçük düşürdünüz. Bunu gazetenizde düzeltmenizi istiyoruz.” mealinde Ebuzziya Tevfik’e bir yazı yazarlar. Ebuzziya Tevfik, 22 Mart’ta kaleme aldığı yazısında doğrudan doğruya Tatarları hedef alan bir yazıyla karşılık verir. 23 Mart’ta *Tanin* gazetesinde bunun aksine Türk ve Tatarların bir olduğuyla ilgili bir makale yayınlanır. Önce Darülfünun’da Yusuf Akçura’nın vereceği bir konferans planlanır. Önce konferansa izin veren Darülfünun müdürü olaylar çıkabileceği endişesiyle konferansı iptal eder. Tatar öğrenciler konferansın Fevziye Kıraathanesinde yapılması için polisten izin alırlar. Ama konferans polis tarafından yarıda kesilir. Bunun üzerine Kırım Talebe Cemiyeti, Rusyalı İslam Talebe Cemiyeti ve Tatar Cemiyet-i Hayriyyesinin teşebbüsleriyle bir konferans daha düzenlenir. İlk konferansın polis tarafından yarıda kesilmiş olması 30 Mart’taki programda Şark Tiyatrosunda çoğunluğunu öğrencilerin oluşturduğu bin beş yüzden fazla insanın toplanmasına yol açmıştır. Tiyatro salonuna sığmayan kalabalık dışarıya taşar. Ebuzziya Tevfik, Tatarlar tarafından mahkemeye verilir. Bunun üzerine mahkeme *Tasvir-i Efkâr*’ın kapanmasına karar verir. Konferansla ilgili Tatar basınında haberler ve yazılar yayınlanır. İstanbul’da okuyan Âlimcan İdrisi “İstanbul’da Pek Mühim Bir

⁵⁶⁴ Akçuraoğlu Yusuf, “Türk ve Tatar Birdir, Türkler Medeniyete Hizmet Etmiştir”, **Türk Yurdu**, 24. Sayıya İlave Altın Armağan, İstanbul, Tanin Matbaası, 1912, .425-430.

⁵⁶⁵ Fatih Kerimi, İstanbul Mektupları, **a.g.e.**, s.209.

Konferans” adıyla *Şura* dergisinde konferanstaki konuşmaların özetini anlatan bir yazı yayınlar.⁵⁶⁶ Daha çok olayların tafsilatının anlatıldığı bir yazı da *İdil* gazetesinde yayınlanır.⁵⁶⁷

24 Nisan 1914’te İstanbul’da bulunan Ziya Nasiri Tatar Talebe Cemiyetinde bir konuşma yapar. Ziya Nasiri bunu şöyle aktarır:

“İstanbul’da hürriyetten sonra Rusya’nın türlü yerlerden İstanbul’a tahsile gelen Kazanlı, Kırımlı, Türkistanlı, Kafkaslı gençler birleşip kendilerine ait Rusyalı Talebe Cemiyeti adıyla bir cemiyet açmışlar. Cemiyetleri güzel devam ediyor. Cemiyetin kendine ait kıraathanesi, konferans salonu var. Talebeler 15-20 günde bir burada toplanıp konferans ve edebiyat geceleri düzenliyorlar. 24 Nisan’da yine burada bir meclis oldu. Bana memleketimizin şimdiki hâliyle ilgili konferans vermemi istediler. Kim tarafından konferans verileceği bir gün önce *İkdam* gazetesinde ilan edildi. Kişi çoktu. Bildiğim kadarıyla memleketimizin hâlinden bahsettim. Yüzden fazla kişi vardı. Sonra edebiyat akşamı başladı. Abdullah Tukay ve Mecit Gafuri’nin şiirler okundu, çalgılar eşliğinde millî ezgiler dinlendi.⁵⁶⁸

İstanbul’da okuyan Tatar öğrenciler Buhara etkisindeki İdil-Ural medreselerinden farklı bir formasyonda yetişirler. Batılı tarzdaki okullarda okuyan Türk aydınlarında olduğu gibi İstanbul ortamında yetişen Tatar aydınları da Tatar toplumunda “kültür ikileşmesi”⁵⁶⁹ne yol açar.

Yeni dönemde Osmanlıda sarıklıların yerini feslilerin alması gibi, Tatarlarda da mollaların yerini muallimler almaya başlar. Bu sekülerleşmeye doğru bir gidiştir. Tatar toplumu Osmanlıda olduğu gibi siyasî yönetim erkiyle değil, tam bir sivil toplum hareketi olan ceditizm sayesinde bir evrilme yaşar.

⁵⁶⁶ Âlimcan İdrisi, “İstanbul’da Pek Mühim Bir Konferans”, *Şura*, 1911, Sayı:8, s.261-265.

⁵⁶⁷ A. İ., “Türk Tatar Meselesi”, *İdil*, 24 May 1911, No:335.

⁵⁶⁸ Ziya Nasiri, “İstanbul Mektubu”, *Yıldız*, 1 İyün 1914.

⁵⁶⁹ Berna Moran, *Türk Romanına Eleştirel Bir Bakış 1*, İstanbul, İletişim Yayınları, 2010, s.21.

İKİNCİ BÖLÜM

2. YENİ TATAR BASINI VE EDEBİYATINDA İSTANBUL BASINI VE YENİ TÜRK EDEBİYATININ ETKİSİ (1905-1917)

2.1. 1905 Meşrutiyetinin Sunduğu İmkânlar

2.1.1. Matbaalar

Daha önce Bahçesaray'da var olan Tercüman Matbaası ve Petersburg'daki Boraganski Matbaası'na 1905'ten sonra peşi peşine yeni matbaalar eklenir. Orenburg'da Vakit, Din ve Maişet ve Kerimov Hüseyinov Matbaası; Miyas'da Salahaddin Beşirov Matbaası; Kazan'da Kerimovlar Matbaası, Ümit Matbaası, Millet Matbaası, Beyanü'l-Hak Matbaası; Ufa'da Sterlitamak'da Nur Matbaası ve Ufa'da Orenburglu Kerimov Hüseyinov Şirketi Matbaaları açılır.¹

Açılan bu matbaalarla birlikte şehir ve kasabalarda pek çok kitapevleri açılır. Kazan ve Orenburg'da basılan Tatar kitaplarıyla birlikte, kitap şirketleri tarafından İstanbul, Mısır ve Beyrut'tan getirilen kitaplar çok geniş bir coğrafyada küçük kasabalara kadar ulaştırılır. Artrahan'da Gayret Kitabevi,² Çistay'da Nebiullah Hayrullin'in kitabevi,³ Orenburg'da Kerimov Hüseyinov ve Şürekası Kitap Mağazası, Uralski'de Kamil Mutiullah'ın Progres Kitabevi,⁴ Troitsk'teki Hizmet Kitabevi, İstanbul'da iki sene kalmış olan Salahattin Kemali'nin, Simbir'de Kitapevi,⁵ Birska'de Bubi Medresesi öğrencilerinden Muhammetcan İsmailov ve Ahmet Zeki Selimov tarafından İkbâl Kitapevi,⁶ Menzile'de 1 Eylül 1909'da Saadet Kitabevi⁷ ve Abdurrahman Mustafin tarafından Kustanay'da Terakki Kitabevi⁸ açılır. Orsk'da Şark Kütüphanesi, Troitsk'te Abdülaziz İbrahimof, Sterlitamak'ta Kalem Kütüphanesi, Tetüş'te Halk Kütüphanesi kitapevleri açılır. Astrahan'da

¹ Burhan Şeref, "Orenburg Gubernasında Müslümanlar", **Ang**, 1 Yanver 1913, No:2, s.29-31.

² "Dâhilî Haberler", **Ahbar**, 12 Mart 1908, No:39.

³ "Nebiullah Hayrullin'in Çistaydaki kitap Kibeti", **Yıldız**, 11 Dekabr 1908, No:341.

⁴ Muhammed Kamil El-Mutiî Tuhfetullin, **Meşhur Şair Abdullah Efendi Tukayev Hakkında Hatıralarım**, Kazan, Elektro-Tipografiya Ümid, 1914, s.12-13.

⁵ "Simbir'de Tatarlar Hareketi", **Vakit**, 26 İyül 1907, No:200.

⁶ "Sevda, Senaati İdealleştirir", **Vakit**, 25 Okteabr 1907, No:236.

⁷ "Menzile'de Saadet Kütüphanesi", **Vakit**, 7 Senteabr 1909, No:541.

⁸ **Tukay Turında Zamandaşları**, Kazan, Tatarstan Kitap Neşriyatı, 1960, s.213.

Abdurrahman Ömerov, Azimhan Halidev, Abdülkadir Almakayev, Peterburg'da İmam Lütfi İshaki, Moskova'da Hafız Agayev, Orenburg'da Abdulhalik Orazayev, Hankirman'da Habibürrahman Feyzülrahmanov, Buzavlık'ta İmam Ali Asgar Gafurov, Kazali'de Yahya Şerikov, Almaata'da Ahmet Kerim Zeynullin, Türkistan'da Molla Nasrullah Recebbaev, Kapal'da Muallim Sadık Sadıkov, Akmollinsk'te Muallim Mevlüt Ebülhanev, Piterpavlosk'ta Niyaz Muhammet Selimov, Malmıj'da İmam Zarif Mansurov, Elmet'te Şakircan İshakov, Çilebi'de Münir Hadiyev, Peldenki'de Şehidullah Avni Recebov, Tomsk'ta Fetahattin Fahrettinov ve Miftah Buhareyev, Omsk'ta Kerim Dibirdiyev⁹ kitap ticaretiyle uğraşmaya başlar.

2.1.2.Tatarların Gazete Çıkarma Teşebbüsleri

Kazan Üniversitesinde Arapça, Farsça ve Türkçe dersleri veren ressam-kaligraf Muhammet Ali Mahmudov 'un (1824-1891)Kazan'da 1863'lerde Tatarca gazete çıkarmak için yaptığı başvurusu Rus bürokrasisi tarafından reddedilir. Hüseyin Feyzhanov'un yönlendirmeleriyle 1864'te Petersburg'da öğrencisi P. İ. Paşino'nun ve 1865'te V. S. Kuroçkin'in Tatarca gazete çıkarma teşebbüsleri gerçekleşmez. Hüseyin Feyzhanov, Tatarca bir gazetenin çıkarılması için Rus hükümeti nezdinde oldukça güvenilir Dışişleri Tercüme Dairesinde görevli, Beyrut'tan gelmiş Arap Hıristiyanlarından İ. G. Nofal'ı *Şark* adıyla çıkarılacak gazete için yönlendirir. Bu teşebbüs de gerçekleşmez. Yine 1871'de Kayyum Nasiri ve Muhammet Veli Yahin, *Tan Yulduzı* adıyla bir gazete çıkarmak için Kazan Gubernatırına dilekçeyle başvururlar. Bu girişim de kabul edilmez.¹⁰

Oysa 1870'te Türkistan bölgesi için devlet destekli *Türkistan Vilayeti'nin Gazeti* Taşkent'te Özbekçe olarak çıkarılmaya başlanmıştır. Şahimerdan İbrahimov ve Muhammet Hasan Çanişev gibi kullanışlı Tatarların çalıştığı bu gazete 1917'ye kadar devletin kolonyal organı olarak çıkmaya devam eder.¹¹ Rusya, 1888'de de

⁹Maarif Kütüphanesi Esami-i Kütübü 1907-1908, a.g.e., s.13-14.

¹⁰Ebrar Kerimullin, **Kitap Dünyasına Seyahat**, Kazan, Tatarstan Kitap Neşriyatı, 1979, s.147-154.

¹¹Ziya Said, **Tanlangan Asarlar**, Taşkent, Gafur Gulam Namıdagi Adabiyat va Sanat Naşriyatı, 1974, s.25-27. ; N. A. Abduazizova, **Türkistan Matbuatı Tarihi (1870-1917)**, Taşkent, Akademiya, 2000, s.35.

Kazak bölgesi için *Dala Vilayetinın Gazeti* adıyla Kazakça olarak bir gazete çıkarmaya başlar.¹² Bu iki gazete de Taşkent ve Omsk'ta çıkan Rusça gazetelerin ilavesi olarak yayınlanmaktadır. Rusya'daki ilk özel Türkçe gazete Azerbaycanlı Hasan Beg Melikov Zerdabi'nin (1837-1907) 1875'te çıkarmaya başladığı *Ekinci* gazetesidir. Fakat bu gazete yayın hayatına üç yıl devam edebilir. Osmanlı-Rus Savaşı'yla ilgili bir yazıdan dolayı 1877'de kapatılır.¹³ Tiflis'te 1879-1884 yılları arasında Azerice olarak çıkan *Ziya*, *Ziyâ-i Kafkasi* ve *Keşkül* gibi gazete ve dergiler uzun ömürlü olmaz.¹⁴ Farklı bölgelerde çıkan bu gazetelerin Tatarlar üzerinde bir etkisi de görülmez. İsmail Gaspıralı'nın 1883'te Kırım'da çıkarmaya başladığı *Tercüman* gazetesi İdil-Ural Tatar aydınları tarafından ilk sayısından itibaren ilgiyle takip edilmeye başlanır. Fatih Kerimi, gazetenin Tatarlar için ne kadar önemli bir mesele olduğunu *Tercüman* ve *Şark-i Rus* gazeteleri özelinde şöyle dile getirir:

“Gazetelerimize gelecek olursak bu cihetten de teşekkür etmeye borçluyuz. *Tercüman* ile *Şark-i Rus*'tan ibaret iki tanecik gazetemiz var. Yirmi beş milyona yakın Rusya Tatarları için tabii bu pek azdır. Fakat zaman ve mekâna göre bunların faydaları o derece çok ve o derece büyüktür ki burada tarife bile imkân yoktur. *Tan* gazetesinin Fransızlara, *Times* gazetesinin İngilizlere verdiği faydalardan *Tercüman* ile *Şark-i Rus*'un Tatar milletine verdiği faydalar belki ziyadedir. Çünkü ölüm hâletinde olan bir hastaya verilen bir kaşık su sağlam adama verilen bir bardak sudan faydalı olduğunu kim inkâr eder. *Tercüman* kendinin sebatlı mesleği, doğru fikri, metanetli yüreği, hamiyet-i milliyesi, sadakat-ı vataniyesi ile bir çeyrek asra yakın hizmet-i mukaddesinde yani milletin ruhunu terbiye, fikrini tevsî ve aklını tenvirde devam edip ahvâl-i millette o derece büyük bir inkılap vücuda getirdi ki bunu hakkıyla takdir edebilmek için daha elli sene belki yüz seneler geçmesi lazımdır. *Şark-i Rus* dahi hürriyetli mesleği sayesinde gazete sayfalarını bütün millete bahşetti. Elbette kalem alıp da yazmak için can atıp duran hamiyetperver gençlere vâsi bir meydân-ı fikir açıldı. Karadeniz'den Sibiryâ sahillerine kadar münteşir Türk ve Tatarlar birbiriyle tanışmaya, kusur ve noksanlarını müzakere edip çare izlemeye, birlikte medeniyet ve maarif yoluna girmek lazım olduğunu düşünmeye başladılar. Medreselerdeki şakirtlerimize ruh gelmeye, imam ve müderrisler tefekkür etmeye başladı. Bunlar o derece büyük ve âli işlerdir ki yine istikbal ve tarih yardımlarından

¹² Kazak Edebiyatı Ensiklopediyalık Anıktamalık, Almatı, Aruna Basması, 2010, s.151.

¹³ Azerbaycan Matbuatının Elli Yıllığı, Ekinci, 1875-1925, Bakü, Komünist Gazetesinin Neşriyatı, 1926, s.13-47.

¹⁴ Nadir Devlet, Rusya Türklerinin Millî Mücadele Tarihi (1905-1917), 2. Baskı, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1999, s.42.

başka tamamıyla anlamak da anlatmak da mümkün değildir. Çok şükürler olsun milletimiz de bu gazetelerin kadir ve kıymetlerini güzel takdir etmeye başladı. Tüccardan olsun, talebe yahut imam olsun bunları okuyorlar, düşünüyorlar, hatta münevverü'l-efkâr bazı müderrisler kendi şakirtlerine bunları almak ve okumak ile emir ediyorlar. Yaşasın matbuat! Var olsun maarif erbabı! Hayat bunlar sayesinde! Dünya bunlar kolundadır.”¹⁵

İdil-Ural'da ancak 1905 meşrutiyetinden sonra Tatarca gazeteler çıkmaya başlamıştır. 2 Eylül 1905'te Petersburg'da *Nur*, 29 Ekim 1905'te Kazan'da *Kazan Muhbiri*, 28 Kasım 1905'te Uralski'de *Fikir*, 15 Ocak 1906'da Kazan'da *Yıldız*, 21 Şubat 1906'da Orenburg'da *Vakit*, İdil-Ural bölgesinde çıkan ilk gazeteler olur.

2.1.3.Kütüphane Açma Girişimleri

1552'den 1905'e kadar İdil-Ural Tatarlarının Kazan'da Müslümanlara ait bir kütüphanesi yoktur. Kazan alındıktan sonra Müslümanlara ait bütün kitaplar hatta *Kur'an-ı Kerim*'lere kadar alınıp Moskova'ya götürülür.¹⁶ 1789'da Dinî Nezaretin kurulmasıyla ilk defa resmî bir kuruma kavuşan Tatarlar bu nezaretin bünyesinde de bir kütüphane oluşturamamışlardır. Bu her zaman bir istek konusu olarak kalır. Avrupa seyahati sırasında 1899'da Petersburg'daki Devlet Kütüphanesini gezen Fatih Kerimi şunları söyler:

“Bizim ulemamız dahi kütüp-i Arabiye mütalaasına hevesli ama diyarımızda meşhur olan birkaç nev' kitaplardan başkasını ele geçirmek güçtür. Petersburg'a varıp devlet kütüphanelerine devam etmek herkese müyesser değil. Kazan, Orenburg, Ufa gibi Müslümanların çok buldukları yerlerde evvelden kütüphanelerin esas kuruluşu yavaş yavaş nadir kitaplar cem' edilmiş olsa bugünkü günde ulema-yı İslama bir müracaatgâh-ı ilmiye ve fenniye olur idi. Fakat maatteessüf bizden evvel gelenler böyle fikirler yürütüp kendi namlarını bu cihetten hayırla yâd ettirememişlerdir. Hiç olmazsa bizler bunun gibi âsâr-ı hayriye vücuda getirerek isimlerimizi ibka etmeğe ve ahlafların hayır duasını almağa gayret etmeliyiz. Çünkü bugün ekilmiş olan tohumdan bir vakit mahsul alınır. Hiç olmazsa Diniye Nezareti için bir kütüphane

¹⁵Muhammed Fatih El-Kerimi, **a.g.e.**, s.16-17.

¹⁶Rızaeddin Fehreddinev, **Bolgar ve Kazan Türkleri**, Kazan, Tataristan Kitap Neşriyatı, 1993, s.224-225.

tesis edilip İslamca yeni basılmış kitaplardan birer ikişer nüsha cem' edivermek çoktan lazım idi.”¹⁷

İdil-Ural bölgesindeki ileri gelen kişilerin tercüme-i hallerini *Âsar* adlı dört ciltlik bir eserde toplayan Rızaettin Fahrettin, tarihî şahsiyetler hakkında kitap yazmanın İdil-Ural Türkleri için Osmanlı Türklerine göre çekilen zorluğun eski kütüphanelerin yokluğuna bağlar ve şunları söyler:

“Kazan, İdil-Ural boyları Ruslar tarafından alındıktan sonra Rusya'daki Müslümanları tarihlerinin yazılmamasının sebebi eski kitapların ve kütüphanelerin yokluğudur. Bugün Gazali, İbn-i Rüşd, İbn-i Sina ve Farabilerin tercüme-i hâllerini yazma lüzumu olsa veya Osmanlı Türkleri hakkında tarih kitabı tertip etmek gerekse müverrih ve müellif bu konuda çok meşakkat çekmeden üstesinden gelebilecek. Ama Rusya Müslümanlarının tarihlerini yani Murtaza Hacı, Mansur Ahun, İbrahim Efendi ve Kara Sakal kabilinden eski âlimlerin ve bahadırların tercüme-i hâllerini tertip etmek lazım gelse ne kadar geniş malumatlı kişi olsa da oldukça sıkıntı çekeceği malum. Veya bu işi yapamayacağımı, acizliğimi ikrar edecek. Bunun sebebi pek açık: Osmanlı Türkleri ve isimleri zikredilen eski âlimler hakkında matbuat dünyasında eski kütüphanelerde malumat bulmak kolay. Ama Tatar, Mişer, Başkurt ve Tipterlerin tarihleri ve meşhur adamlarının tercüme-i hâlleri hakkında matbuatta malumat olmadığı gibi eski kütüphanelerin olmaması da herkese malum.”¹⁸

1866 ve 1880'de İstanbul'a gelmiş, Mithat Paşa'yla görüşmüş ve kendisine II. Abdülhamit tarafından sakal-ı şerif hediye edilmiş olan Nimetullah Hacı¹⁹ (Karmaşakoğlu Saydukov) (1829-1901) tarafından Tümen'e bağlı Ulu Mançıl köyünde 1888'de yaptırdığı cami, medrese, aşevi, hamamın yanındaki kütüphane Tatarlar arasındaki ilk vakıf kütüphanesidir. Nimetullah Hacı, kitaplara olan düşkünlüğünden dolayı Tatarlar arasında “kitap cinine çarpılmış” olmakla nitelendirilen bir tüccardır. Üç odadan müteşekkil kütüphanede zamanında 2200 cilt yazma ve matbu kitap kaydı vardır. Kütüphaneye Buhara ve Türkistan'dan pek çok yazma getirildiği gibi Nimetullah Hacı'nın 1880'deki ikinci hac seferinde harcadığı 36 bin rublenin büyük bir kısmı uğradığı İstanbul, Kahire, Kudüs ve Bursa'dan satın aldığı kitaplarla teşkil edilmiştir. Nimetullah Hacı kardeşleriyle beraber sağlığında

¹⁷Fatih Kerimi, **Avrupa Seyahatnamesi**, Haz. Fazıl Gökçe, İstanbul, Çağrı Yayınları, 2001, s.38-39.

¹⁸Rızaeddin Fehreddinev, **a.g.e.**, s.251.

¹⁹Rızaeddin Fahreddin, “Nimetullah Hacı”, **Şura**, 1913, Sayı:17, s.513-516.

camii ve kütüphane için 19 bin rublelik bir vakıf oluşturur. Vakıfname Orenburg Duhovnoviy Sabraniyenin vakıflar defterine on yedinci adet olarak kaydedilir. Vakıfname 5 Aralık 1888’de tertib edilir. Rızaettin Fahrettin, bu kütüphanenin köyde yapılmış olmasından dolayı pek istifade edilmediğini belirtir.²⁰

1890’lardan sonra hayriye cemiyetlerinin eğitim faaliyetlerinin bir şubesi olarak okuma salonları anlamında kıraathaneler açılır. Bu cemiyetlerden Çilebinski ve Troitski Hayriye Cemiyetlerinin halka açık kütüphaneleri de vardır.²¹ Çilebinski Kıraathane ve Kütüphane Cemiyeti Kütüphanesi Rusya’da Müslümanlara ait ilk umumî kütüphanedir. Çilebinski, Rusya içinden İdil-Ural’a gelmiş Ruslar tarafından kurulmuş üç taraftan demir yollarıyla bağlı ve Sibiryaya Demir Yolu’nun başladığı bir kavşaktır. Tatarlar bu şehre 1885’ten itibaren ticaret için gelip yerleşerek bir mahalle oluştururlar. 1899’da usûl-i cedîd okulu açarlar ve Kıraathane ve Kütüphane Cemiyeti kurarlar. Tatarların yayınladıkları bütün gazetelerin geldiği bu kütüphane, İstanbul ve Mısır’dan getirilmiş zengin bir kitap kataloğuna da sahiptir. Kitapların alınmasında İbrahim Aliyev’in büyük katkıları olur. Zakir Aliyev de yerel idarenin kütüphane adına maddî yardımda bulunmasını sağlar.²² Burası o dönemde kütüphane kataloğu basılmış Müslümanlara ait tek kütüphanedir.²³ Rusya’daki hayriye cemiyetlerinin en eskilerinden biri olan Troitski Müslüman Cemiyet-i Hayriyyesinin *Vakit* gazetesinde yayınladığı 1909 yılı raporuna göre cemiyetin Troitski’de Necat adlı ücretsiz büyük bir kütüphanesi bulunmaktadır. Kütüphanede 1456 farklı isim altında 3634 adet kitap mevcut olup 382 tanesi 1909 yılı içerisinde alınmıştır. Bir yıl içerisinde kütüphaneden 24100 okur istifade etmiştir. Troyski’li zengin Tatar tüccarları tarafından kurulmuş olan Necat Kütüphanesinin başında Latif Yavuşev bulunmaktadır. Kütüphaneyi takip eden üyeler ise Şeyh Zeynullah Resuli’nin oğlu Abdurrahman Resuli, Abdurrahman Ahmerov, Muhammetcan Veliyev, Lütfullah Abdülazizov, Latif Bekirov ve Kemalettin Veliyev’dir.²⁴

²⁰ Rızaeddin Fahreddin, “Nimetullah Hacı”, *Şura*, 1913, Sayı:18, s.545-548.

²¹ S. A., “Troyski”, *Vakit*, 1 Mart 1915, No:1715.

²² H. A., “Çilebi Şehri”, *Vakit*, 21 Ekim 1906, No:89.

²³ Burhan Şeref, “Orenburg Gubernasında Müslümanlar”, *Ang*, 1 Yanver 1913, No:2, s.29-31.

²⁴ “Troyski Müslüman Cemiyet-i hayriyyesi”, *Vakit*, 3 Eylül 1910, No:637

Orenburg Müslüman Cemiyetinin, Orsk Müslüman Cemiyetinin, Kargalı Müslüman Cemiyetinin de kıraathaneleri bulunmaktadır.²⁵

Uzun yıllar Tatar ileri gelenlerinin vurgulaya geldikleri Tatarlara ait bir kütüphane yokluğu Kazan şehir yönetimi tarafından ancak 1905 meşrutiyetinden sonra göstermelik de olsa gündeme alınır. Hadi Maksudi'nin bu konuyla ilgili *Kazan Muhbiri* gazetesinde bir yazısı yayınlanır. Hadi Maksudi orada şunları söyler:

“Dört yüz yıl mukaddem bizim Kazan şehrinde ulu bir kütüphane olduğu malum. Otuz beş yıldan beri bir kütüphanemizin olduğu yoktur. Şehrimizde binden fazla öğrenci var. Bir umumî kütüphane lüzumu çerçevesinde iki yıl evvel bazı ahâlinin başvurusu boyunca bu mesele Şehir Duması meclisinde gündeme getirildi. Şehir Duması Müslümanlar için bir kütüphane-i İslamiye açacak.”²⁶

Şehir kütüphanesinin İslam şubesi açılmasına 6 Aralık 1905'te Kazan Gubernatırı imza atar. Kütüphane aralık ayı sonunda açılacaktır.²⁷ 1 Ocak 1906'da Şehir Kütüphanesi açılır.²⁸ Kazan Şehir Kütüphanesinde Müslümanlar için açılmış olan bölüm için 1906'da toplam 590 ruble harcanır. 1907 yılı için 1300 ruble bütçe ayrılır ve önemli Rusça, Arapça ve Tatarca gazetelerin alınması kararı alınır.²⁹ Bu kütüphane, Kazan'daki Ak Mesçit karşısındaki meşhur kitapçılar Muhammetcan Kerimovların matbaasının yanındaki evlerindedir ve müdürlüğünü de Hadi Maksudi yapmaktadır.³⁰

1913'lere gelindiğinde Tatar basınında Kazan Kütüphanesinin Tatarca bölümünün gerekli kitaplarla temin edilmediğiyle ilgili tenkit yazıları yayınlanır.³¹ Fatih Emirhan kütüphane yokluğundan dolayı eski kitapların yok olup gittiğini *Kuyaş* gazetesinde yazdığı bir makalesinde dile getirir.³² Sadri Maksudi, Rusya Dumasındayken şehir merkezlerinde Müslümanlara ait kütüphanelerin yokluğunu

²⁵ Burhan Şeref, “Orenburg Gubernasında Müslümanlar“, **Ang**, 1 Yanver 1913, No:2, s.29-31.

²⁶ Ahmethadi Maksudi, “Kütüphane-i İslamiye”, **Kazan Muhbiri**, 10 Noyabr 1905, No:4.

²⁷ “Şehir Kütüphanesinin İslam Şubesi”, **Kazan Muhbiri**, 15 Dekabr 1905, No:13.

²⁸ “Kazan Haberleri”, **Kazan Muhbiri**, 2 Yanver 1902, No:20.

²⁹ “Kazan Haberleri”, **Kazan Muhbiri**, 25 Senteabr 1906, No:156.

³⁰ Gâlimcan El-Barudi, **Hature Defteri**, Kazan, İman Neşriyatı, 2007, s.99.

³¹ Kemal, “Kazan Kütüphane-i İslamiyesi Hakkında”, **Kuyaş**, 25 Okteabr 1913, No:250.

³² Fatih Emirhan, “Milli Kütüphane Hem Müzehane”, **Kuyaş**, 10 Noyabr 1913, No:260.

gündeme getirir. Duma’da yaptığı konuşma daha sonra “En Mühim Dileklerimiz” adıyla gazetelerde de yayınlanır.³³

2.2. İstanbul Gazeteleri İdil-Ural’da

Rusya’da gazetelerin çıkmaya başlaması Osmanlıya göre bir asır önce başlar. Tatar aydın ve tüccarlarının bu yeni iletişim aracına ilgi duymaları müstemlekesi oldukları Rus basınıyla değil, Osmanlı basınıyla olur. Çünkü Tatarların kendi istekleriyle Rusçaya olan ilgileri ancak 1905’ten sonra başlar.

1716 yılında Petersburg’da Rusça çıkmaya başlayan *S. Peterburgskiy Vidomestive* Almanca çıkan *S. Peterburgi Zaytung* gazeteleri Rusya’daki en eski gazetelerdir. 1860’larda Rusya’da çıkmakta olan gazete ve dergi sayısı 77, 1870’lerde 149, 1880’lerde 244, 1890’larda 427, 1911’de 1817’ye ulaşır.³⁴

İlk Arapça gazete Mısır’da Mehmet Ali Paşa’nın himayesinde 1828’de *Vekâi-i Misriyye* adıyla yayınlanır. Osmanlı devletinin 1857’de Beyrut’ta yayınlamaya başladığı *Hadikatü’l-Ahbâr*’ı Suriye’de resmi gazete olarak yayınlanmaya başlar. 1860’ta Tunus şehrinde Osmanlı devleti Arapça olarak *Errâidü’l-Tunusî*’yi adıyla Tunus vilayetinin resmî gazetesi olarak çıkarır. Aslen Lübnanlı Maruni olan ve ihtida ettikten sonra İstanbul’a yerleşen Ahmet Faris Şidyak’ın başında bulunduğu *El-Cevâib* adlı Arapça gazete, 1861’de İstanbul’da yayınlanır. 1884’e kadar çıkmaya devam eden *El-Cevâib*, İslam dünyasının her tarafına dağılan, İslam dünyasının farklı coğrafyalarının edipleri, âlimleri, emir ve memurları tarafından en çok takip edilip saygıyla okunan gazete haline gelir.³⁵

1831’de İstanbul’da çıkmaya başlayan ilk Türkçe resmî gazete *Takvîm-i Vekâyi*’dir. 1840’ta İngiliz William Churchill’in çıkarmaya başladığı yarı resmî *Ceride-i Havâdis* gazetesi yayın hayatına başlar. Mısır Valisi Mehmet Ali Paşa isyanında ve Kırım Savaşı’nda gazetenin ilaveler verdiği görülür. 1864’te yayın hayatına ara veren bu gazete daha sonra *Ruzname-i Ceride-i Havâdis* adıyla 1877

³³ Sadri Maksudi, “İng Mühim Tileklerimiz”, *Vakit*, 1 Dekabr 1915, No:1928.

³⁴ “Rusya’da Matbuât-ı Mevkute”, *Şura*, 1911, Sayı:2, s. 60.

³⁵ “Gazete ve Journaller-III”, *Şura*, 1909, Sayı:11, s.326.

yılına kadar yayınlanır. İbrahim Şinasi ve Âgâh Efendi 1860'ta *Tercümân-ı Ahvâl* gazetesini çıkarmaya başlarlar. Ali Suavi 1866'da İstanbul'da *Muhbir* gazetesini çıkarır. Aynı gazeteyi Avrupa'ya kaçtıktan sonra Londra'da çıkarmaya devam eder. Ziya Paşa ve Namık Kemal 1869-1870 yıllarında Londra ve Cenevre'de *Hürriyet* gazetesini çıkarır. Namık Kemal Avrupa'dan döndükten sonra İstanbul'da 1871'de *İbret* gazetesini çıkarmaya başlar. Ahmet Mithat Efendi de 1877'de *Tercümân-ı Hakikat* gazetesini çıkarır.³⁶ II. Meşrutiyete kadar yayınlanıp kapanan pek çok Türkçe gazete ve dergi olmakla birlikte Ahmet Mithat Efendi'nin *Tercümân-ı Hakikat*'i ve Jön Türklerin Osmanlı toprakları dışında çıkardıkları gazete ve dergileri İdil-Ural Tatarları tarafından ilgiyle takip edilir.

Şahabettin Mercani'nin Petersburg Akademisinde çalışan Hüseyin Feyzhani, 1856'da Mercani'ye yazdığı mektubunda, Avrupalıların gazete sayesinde ilmin öğrenilmesini ve yayılmasını hızlandırdıklarını belirterek gazetenin fonksiyonuna dikkati çeker.³⁷

1840'ta Rus Çarı'nın fermanıyla Orenburg Cemiyet-i Şeriyesine üçüncü müftü olarak atanan Abdülvahit Bin Süleyman (1786-1862) Şahabettin Mercani'ye göre Osmanlı Devleti'nin kitaplarını, yazmalarını ve en önemlisi gazetelerini okumaktadır.³⁸ Müftünün, Türk gazetelerini okuduğunu Rızaettin Fahrettin de vurgular.³⁹ Tatar tüccarlarından Nimetullah Hacı 1866'da hacca giderken İstanbul'a uğrar. Nimetullah Hacı, İstanbul'dan Türkçe, Beyrut ve Mısır'dan Arapça gazete ve dergiler getirterek okumaktadır.⁴⁰

Hüseyin Feyzhani 1862'de Rus misyoner İlimski'ye yazdığı mektubunda kendisinin ve kendisi gibi başkalarının da uzun zamandan beri gazete çıkarma niyetlerinin bulunduğunu ama bunun gerçekleşmediğini, ilk defa Tatarca gazete çıkarma teşebbüsünde olan İlimski'yi tebrik eder. Hüseyin Feyzhani bu işte

---

³⁶ Kenan Akyüz, **Modern Türk Edebiyatının Ana Çizgileri (1860-1923)**, 4. Baskı, Ankara, Mas Matbaacılık ve Aksesuarları, s.70-71.

³⁷ "Hüseyin Efendi Feyzhani", **Şura**, 1916, Sayı:14, s.330-331

³⁸ Şehabeddin-i Mercani, **Müstefâdü'l-Ahbâr Fi Ahvâl-i Kazan ve Bulgar**, Ankara, Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Kültür Merkezi Yayını, 2008, s.169.

³⁹ Rızaeddin Bin Fahreddin, **Âsar**, II. Cilt, 13. Cüz, Orenburg, Kerimov Hüseyinov ve Şürekası Matbaası, 1908, s.350.

⁴⁰ Rızaeddin Fahreddin, "Nimetullah Hacı", **Şura**, 1913, Sayı:17, s.514.

kendisine yardımcı olabileceğini belirtir. Hüseyin Feyzhani, çıkarılacak Tatarca gazete için İstanbul, Kahire ve Tahran’da çıkmakta olan gazetelerden haber ve yazılardan iktibaslar yapılmasının iyi olacağını, özellikle İstanbul gazetelerinin adının Tatarlar arasında pek evla olduğunu, gönüllere tesir ettiğini vurgular. Hüseyin Feyzhani mektubunda, Petersburg’a alınmakta olan İstanbul gazetelerinden istenirse kendisinin bazı şeyleri Tatarca hazırlayıp gönderebileceğini de yazar.⁴¹

Şahabettin Mercani, İstanbul’da yayınlanmakta olan *Ruznâme-i Ceride-i Havâdis* (1288 Hicri 25 Zülhicce), *Hakâyikü’l-Vekâyi* (1288 Hicri 15 Sefer) ve *Basiret* (1289 Hicri 6 Rabiülevvel) gazetelerinde Semerkant’taki *Hazret-i Osman Kur’an*’ı ile ilgili bir makale yayımlar.⁴² Bu makale, İdil-Ural bölgesindeki bir ulemanın İstanbul basınında ilk defa olmak üzere bir makalesinin yayınlanması anlamına gelir. Şahabettin Mercani İstanbul’daki öğrencileri ve tanıdıkları vasıtasıyla İstanbul’da çıkan gazeteleri takip etmektedir. 1872’de İstanbul’dan Şahabettin Mercani’ye, bir adet *Ruznâme-i Ceride-i Havâdis* ve iki adet *Basiret* ve iki adet de *El-Cevâib* gazetesi öğrencileri tarafından gönderilir.⁴³ 1976’da Mercani’ye İstanbul’dan gazetelerin hâlâ geldiği bilinmektedir.⁴⁴ Mercani’nin kızı Âliye Hanım’ın ifadelerine göre evlerine İstanbul’dan *El-Cevâib*, *Basiret* ve başka bazı gazeteler gelmektedir.⁴⁵

Mercani’nin İstanbul gazetelerine olan ilgisini, yetiştirdiği öğrencilerinde de görmek mümkündür.1881’den 1889’a kadar Şahabettin Mercani’nin medresesinde okuyan Abdurrahman Ömeri, (1867-1933) bu öğrencilik döneminde, İstanbul’dan *Tercümân-ı Hakikat*, Kırım’dan *Tercüman* ve Mısır’dan da *El-Nil* gazetelerini getirterek okumaktadır.⁴⁶

Şakir Remiyev 1881’de İstanbul’daki kardeşi Zakir Remiyev’e yazdığı mektubunda, *Tercümân-ı Hakikat* gazetesini almaya başladıklarını ve göndermeye

⁴¹Hüseyin Feyzhanov, Kazan, Jın Neşriyatı, 2006, s.433-434.

⁴²Gabdrähman Gümeri, Jıyıntık, Kazan, Ruhıyat Neşriyatı, 2003, s.66-67. ; Mercani, Naşiri: Salih bin Sabit Abdullin, Kazan, Maarif Matbaası, 1333 (1915), s. 215.

⁴³Rızaeddin Fehreddin, a.g.e., s.467.

⁴⁴Rızaeddin Fehreddin, a.g.e., s.59.

⁴⁵Mercani, a.g.e., s.187.

⁴⁶Gabdrähman Gümeri, Kazan, Ruhıyat Neşriyatı, 2003, s.17.

devam etmesini, *Hafta* dergisi gibi haftalık başka gazetelerden de göndermesini ister.⁴⁷

Ubeydullah ve Abdullah Bubi'nin Babası Abdulalam Bubi, 1897'deki Girit Savaşı'nın kazanılmasıyla ilgili *Servet-i Fünun*'da yayınlanmış olan Türk askerlerinin resimlerine bakar, dua eder ve ağlar.⁴⁸

Rızaettin Fahrettin 1891'de Ufa'ya geldikten sonra kendi ifadesiyle daha düzenli bir hayata başlamış, okuma ve araştırmaları artmış, Rusya dışından özellikle İstanbul başta olmak üzere pek çok gazete ve dergiye abone olmuştur. Rızaettin Fahrettin; Bulgaristan, Bosna, Kıbrıs, Girit, İskenderiye, Mısır, Amerika ve Avrupa'da çıkmakta olan Arapça ve Türkçe edebî dergi ve siyasî gazeteleri takip etmektedir.⁴⁹

Bir zamanlar kendisinin bir gazete delisi olduğunu, nerede olursa olsun Türkçe olarak yayınlanan gazeteleri takip ettiğini söyleyen Fatih Kerimi, Türkçe yayınlanan gazeteler hakkında 1905'te yazdığı bir yazısında şunları ifade eder:

“Türkçe gazete ve dergilerin en büyükleri tabii Türkiye’de ve bilhassa İstanbul’dadır. Türklerden kemalat ve fezail sahibi olan zatlar, edebî ve siyasî gayet güzel ve esaslı yazmaya muktedir edipler, muharrirler, şairler çoktur. Fakat Türkiye’de sansür nezareti gayet şiddetli ve merhametsiz olduğundan adeta hiçbir kalem sahibi kendi bildiği ve kendi düşündüğü gibi yazamıyor. (...) İstanbul’un zamanımızda büyük gazeteleri: *Sabah*, *İkdam*, *Tercümân-ı Hakikat*, *Saadet*, *Tarik* vesairedir. Resimli dergiler içerisinde en iyisi *Servet-i Fünun* mecmuasıdır. *Malumat*’ın yevmîsiyasî hem de haftalık dergisi, hatta Fransızca ve Arapçaları da mevcut olup kemâl-i muvaffakiyet ile neşir olunmaktaydı.”⁵⁰

Rızaettin Fahrettin, *Şura* dergisindeki bir yazısında İstanbul’da yayınlanan Türk gazeteleri hakkında şunları söyler:

---

⁴⁷**Birtugan Remiyevler**, Kazan, Ruhیات Neşriyatı, 2002, s.305.

⁴⁸**Birtugan Bubiylar Hem İj-Bubiy Medresesi**, Kazan, Ruhیات Neşriyatı, 1999, s.29.

⁴⁹ Rızaeddin Fahreddin, Şeyh Cemaleddin-XI”, *Şura*, 1917, Sayı:21, s.473.

⁵⁰Muhammed Fatih El-Kerimi, **Andan Bundan**, Orenburg, Kerimov Hüseyinov ve Şürekası Matbaası, 1907, s.71-73.

“Türkiye gazeteleri arasında hürriyet hakkında en tesirli makaleler ile dolu olanları *İbret* ile *Tasvir-i Efkâr* idi. Bunların birincisinde Kemal Bey ikincisinde de Şinasi Efendi yazar idi. Bugünkü Genç Türkler, desturunu ayağa bastırınlar işbu iki gazete sebebinden meydana çıkmış ve onlara şakirtlik etmiş kimselerdir. Son gazeteler ve umumen matbuat fevkalade denecekhâldetazyik edildi, muharrirler hiçbir şey yazamadılar. Türkiye’de matbuat hususen gazete ve dergiler için en büyük hizmet eden zatlar Kemal Bey, Ziya Paşa, Şemsettin Sami, Şinasi, Ebuzziya Tevfik, Ahmet Mithat Efendi ve başkalarıdır. Bugün Türkiye’de okuyucusu en çok olan gazeteler bunlardır: *Tercümân-ı Hakikat*, *İkdam*, *Sabah*, *Tanin*, *Servet-i Fünun*. Dergilerin meşhurları; *Sırât-ı Müstakim*, *Beyanü’l-Hak*, *Servet-i Fünun*, *Musavver Malumat*. İstibdat asrında Türk dilinde çıkarılmış gazetelerin güzel ve faydalı olanları Mısır’da ve Avrupa’da neşredilenler idi. Bugün Türk lisanı ile Hicaz vilayeti merkezi olan Mekke şehrinde iki adet gazete neşredilmekte. Eğer bu gazeteler müşterilerin yardımı ile çıkmakta iseler Türk dilinin yayılmasına önemli bir delil olsa gerek. Taaccüp olan şu ki Mekke-i Mükerrreme’de çıkmakta olan gazeteleri anlamak, İstanbul’da çıkmakta olan gazetelere nispet ile çok mertebe kolaydır.”⁵¹

Fatih Kerimi, Rızaettin Fahrettin’in yukarıda adlarını saydığı ülke ve şehirlerde yayınlanmakta olan çoklukla Genç Türklerin çıkardığı gazeteleri takip ettiğini, İstanbul gazetelerinin sansürden dolayı her şeyi özgürce yazamadıklarını aynı yazısında şöyle ifade eder:

“İstanbul gazetelerinden başka Avrupa’da, Bulgaristan’da Mısır’da İsviçre ve sair yerlerde birkaç Türkçe gazeteler de intişar etti. Bazıları hâlâ çıkmaktadır. Bunlardan Bulgaristan’da çıkanları her zaman açık ifade ve anlaşılır lisan, hürriyet-i efkâr ve ekseriya Rusya aleyhine yazmakla kesp-i temeyyüz etmişlerdir. Bulgaristan’da çıkmış gazetelerden *İttifak*, *Gayret*, *Emniyet* ve *Muvazene* nüshalarını okuduğum vardır. Avrupa’da ve Mısır’da neşredilen Türkçe gazetelerin kısm-ı âzamı ve belki kaffesi de Türkiye’den ve bilhassa İstanbul’dan gitmiş Genç Türkler tarafından neşrolunmaktadır. Bunların hülâsâ-i meslekleri şimdiki Türkiye idaresinin fenalığından şikâyet, ah u zâr etmekten ve Müslümanları ciddi ulum ve maarife, terakki ve teyakkuza davet etmekten ibarettir. Bunların bazıları Türkiye sultanı yahut onun memurları hakkında şiddetli lisan istimal etseler de Müslümanları isyan ve ihtilale veyahut başka milletler ile bazı adavete teşvik edeni hiç yoktur. Bunların yegâne arzuları alelumum Müslümanları Avrupa medeniyeti ile mütenevvir olarak kendi hukuklarını muhafaza edip insan gibi yaşatabilmektir. Avrupa’da ve Mısır’da

⁵¹ “Gazete ve Journaller- IV- Türki Tilinde”, *Şura*, 1909, Sayı:19, s.583.

yaşayan Genç Türkler içerisinde gayet fâzıl edipler, muktedir muharrirler, mütefennin doktorlar, ilm-i hukuk erbabı ve sair mevcut olarak kalem ve fikir ile hizmet ettiklerinden bu gazetelerde Müslümanların fikirlerini açacak ve hamiyetlerini tahrik edecek, teyakkuz ve intibah verecek pek güzel makale ve mülahazalar derç olunmaktadır. Bunlardan az mı çok mu nüshaları benim gözüme çarpanları bunlardır: Londra’da *Hürriyet*; Paris’te *Meşveret* ve *İncili Çavuş*; Cenevre’de *Osmanlı*, *Hakikat*, *Mizan*, *İntibah*, *İntikam*; Mısır’da *Kanun-ı Esâsi*, *Sancağ*, *Feryad*. Ve bu son zamanlarda Cenevre’de intişara başlayıp da Mısır’a geçmiş olan *İctihad* dergisi ile bugün Mısır’da münteşir olan *Türk* gazetesi güzel neşriyatlardan olduğu anlaşılıyor. Gördüğümüz bazı nüshalarına binaen lisanları kolay, ifadeleri açık, meslekleri mutedil ve oldukça tarafsızdır. Vaktiyle Bosna-Hersek’te *Vatan*, Kıbrıs Adası’nda *Zaman* adında birer tane güzel gazete intişar etmekteydi.”⁵²

Yusuf Akçura’nın 1904’te *Üç Tarz-ı Siyaset* adlı eserinin yayınlandığı Mısır’da Ali Kemal’in 5 Kasım 1903’te çıkarmaya başladığı *Türk* gazetesinin⁵³ kapanmaması için Kazan’daki *Yıldız* gazetesinde şöyle bir yazı yayınlanır.

“Mısır’da dört seneden beri haftada bir defa çıkmakta olan *Türk* isimli gazete: ‘Eğer bu sene de alıcılarımız 500’e ulaşmazsa kapanacağız. Ruhuma Fatih ve Yasin okuyunuz.’ diyor. Merhum pek güzel bir gazete idi Osmanlıca neşir olunmakta olan ceridelerin lisan ve münderecatça birincisi idi. Biçarenin Türkiye’ye girmesi memnu olmasa bu derece gargara haline gelmez idi. Fikir ve siyaset cihetinden Türklerin terakkisine hizmet ettiği için Türkiye’ye girmesi memnu edilmişti. Mısır, Bulgaristan, Romanya ve Rusya’da 5-10 müşteri ile gazete devam ettirmek müşküldür. Yazık.”⁵⁴

2.2.1. Rusya’nın İstanbul Gazetelerine Sansürü

Tatar aydınlarının 1860’lı yıllardan 1905’lere kadar gazete çıkarmak için yaptıkları başvurular sonuçsuz kalması Tatarların İstanbul’da çıkan Türkçe gazete ve dergilere ilgisini arttırır. 1905’e kadar Rusya’nın, Tatarlar üzerinde güçlü baskı ve sıkı bir sansür uygulaması İstanbul gazetelerinin Rusya’ya düzenli bir şekilde girmesini engellemektedir. Türk şairi Mehmet Emin, *Türkçe Şiirler* adlı eserini

⁵²Muhammed Fatih El-Kerimi, a.g.e., s.73-74.

⁵³François Geargeon, **Türk Milliyetçiliğinin Kökenleri Yusuf Akçura (1876-1935)**, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1999, s.38.

⁵⁴“Türk Gazetesi”, **Yıldız**, 22 Fevral 1907, No:89, s.3.

1899'da İsmail Gaspıralı'ya gönderir. İsmail Gaspıralı, cevabî mektubunda, gönderilen kitabın eline geç ulaşmasıyla ilgili Rusya'nın tarih boyunca devam ettirdiği sansür politikasıyla ilgili şu bilgilendirmeyi yapar: "Rusya nizamınca âsâr-ı Şarkiye postadan doğruca Tiflis sansürhanesine yollanıp muayeneden sonra adresatına gelir. Bundan dolayı eserinizi pek geç aldım."⁵⁵

İstanbul gazetelerini takip etmek isteyen Tatar aydınlarının buna çok da kolay ulaştıklarını söylemek imkânsızdır.

1876'da Şahabettin Mercani'ye gazete gönderen İstanbul'daki öğrencisi Bügülmeli Bedrettin, babasına yazdığı mektubunda şunları söylemektedir:

"Damla Şahabettin birader-i âli efendimiz buradan ceride sual buyurmuşlar idi. Fakat cerideleri Rusya kabul etmiyor. Alelhusus bu sene Devlet-i Âliye'den Türkçe ceridelerin Rusya'ya gitmesini Rusya tamamıyla men eylemiştir. Bazen girerse de bu hâfidir. İnşallah münasip bir adam bulunursa göndeririz. Fakat böyle şeyi alıp götüren bulunmaz."⁵⁶

1881'de Zakir Remiyev'in İstanbul'dan ağabeyisi Şakir Remiyev'e gönderdiği gazeteler, Rus sansörleri tarafından kontrol edilmekte gazetelerdeki bazı yazı ve haberlerin üzeri siyah boya ile boyanıp öyle ulaşmaktadır.⁵⁷

Fatih Kerimi 1905'te yazdığı yazısında abone olunan İstanbul gazetelerinin düzenli bir şekilde gelmediğini belirtir ve şunları yazar:

"Memâlik-i hariciyedeki Türkçe gazeteleri almak için mâni olan sebeplerin biri ise bunlardan hiçbirinin muntazaman gelmemesi ve birçoğunun sansür nezaretinde kalmasıdır. Bir bakarsın beş on nüsha birlikte geliyor. Yahut evvelki nüshaları toplanıp sonra geliyor. Tertip ile muntazaman her gün bir sayfa açarak ders okur gibi mütalaa olunmadığından gazete okumanın lezzeti az kalıyor."⁵⁸

Rızaettin Fahrettin, Türk gazeteleri hakkında 1908'de kendisinden bilgi isteyen Simbir şehrinden Şehidullin adlı okura, Türk gazeteleri hakkında Fatih

⁵⁵ İsmail Gasprinski, "Büyük Türk Mualliminin Büyük Türk Şairine Bir Mektubu", **Türk Yurdu**, 10 Aralık 1914, Sayı:72, Ankara, Tutubay Yayınları, 1999, s.402.

⁵⁶Rızaeddin Fehreddin, **a.g.e.**, s.59.

⁵⁷ Birtugan Remiyevler, **a.g.e.**, s.308.

⁵⁸Muhammed Fatih El-Kerimi, **a.g.e.**, s.74.

Kerimi'nin şikâyet ettiği sansür nezaretinde kalması problemini de îma ederek cevaben şunları yazar:

“Türkiye gazetelerinin her biri güzelleşti, çok mühim şeyler yazıyorlar. Arada en ciddi yazarları şimdilik *Mizan*, *Tanin*, *Gazete* isminde olan gazetelerdir. Aboneleri yıllık 18 som kadardır. Fakat dışarıdan gelmekte olan gazetelerin yarıya yakını yok oluyor. Bunun sebebi idarelerde ve postada değil belki başka bir yerdedir. Bunun için biz kendimiz en mühim olan yabancı mecmuaları sipariş olarak aldılmaktayız.”⁵⁹

2.2.2. İstanbul Gazete ve Dergilerinin Tatar Basınındaki Yankıları

1908'deki II. Meşrutiyetin ilanından sonra Türk basını üzerindeki sansürün kalkmasıyla birlikte yayın dünyasındaki özgürlük beraberinde yeni gazete ve dergilerin yayınlanmasına sebep olur. Özellikle İstanbul'da çıkmaya başlayan dergiler Tatarların büyük ilgisiyle karşılanır. *Sırât-ı Müstakim*, *Şehbal*, *Türk Yurdu*, *İçtihad*, *İslam Mecmuası* ve *Yeni Fikir* gibi dergilerin ilanları özellikle *Şura* dergisinde yayınlanır.

2.2.2.1. *Sırât-ı Müstakim*, *Şehbal* ve Diğer İstanbul Dergileri

Ebulûla Mardin ve H. Eşref Edip tarafından 1908'de çıkarılmaya başlayan *Sırât-ı Müstakim* dergisinin başyazarlığını da Mehmet Akif yapmaktadır. *Sırât-ı Müstakim* dergisi Tatarlar tarafından oldukça ilgiyle karşılanır. Dergiyle ilgili Kazan'da çıkmakta olan *Yıldız* gazetesinde şöyle bir haber yayınlanır:

“ *Sırât-ı Müstakim*. İşbu ism-i şerif tahtında 10 aydan beri İstanbul'da din, felsefe, edebiyat, hukuk ve ulumdan bahis, haftalık mecmua neşrolunuyor. Ulemanın ve üdebanın büyükleri erkân-ı tahririyesindedir. Münderecatının her satırı müfid ve ibretlidir. Efkâr-ı bâtila ve hurafât deryalarına dalmışlar için *Sırât-ı Müstakim* jurnali devâ-yı manevî ve esbâb-ı halâs olacak âsâr-ı ilmiyedendir. Rusya'da ulemaya ve cümle ehl-i irfan ve mütalaaya bu jurnali ayrıca takdim ediyoruz. Almalı okumalı da İslamiyet'in büyüklüğünü meydanlığını anlamalı. Bizim *Din ve Maişet* jurnali *Sırât-ı Müstakim* refikinden ehl-i mütalaaya haber bir iki makalesini neşr buyursa güzel hizmet etmiş olurdu. Rusya için senelik bedeli 80, altı aylık için 40 kuruştur. 1

⁵⁹“İdareden”, *Şura*, 1908, Sayı:16, Arka iç kapak.

kuruş, 8 kapiktir. Rus postasıyla Rus kâğıt akçası göndermek mümkündür. Adres ve idare: İstanbul'da Bâb-ı Âli caddesinde *Sırât-ı Müstakim* idarehanesi.”⁶⁰

Sırât-ı Müstakim, 1912 yılındaki 183. sayısından itibaren *Sebilü'r-Reşat* adıyla çıkmaya başlar. Fatih Kerimi, Balkan Savaşları'nı takip etmek için İstanbul'a geldiğinde *Sebilü'r-Reşat* dergisinin yazarı Babanzade Ahmet Naim tarafından akşam yemeğine davet eder. Fatih Kerimi bu yemekte Eşref Edip ve Mehmet Akif'le de beraber olur. Fatih Kerimi *Sebilü'r-Reşat* dergisiyle ilgili şunları söyler:

“*Sebilü'r-Reşat*; dinî, ilmî, ahlâkî güzel bir mecmuadır. Haftada bir çıkar. Dinî, ilmî, felsefî ve edebî çok güzel makaleler bulunmaktadır. Muharrirlerinden Akif Bey ve Eşref Bey muktedir zatlardandır. Lâkin şunun kısmındaki küçük haberlerin arasında bazen Rusya hükümeti ve âlem-i İslam hakkında yazılanlar sebebiyle olsa gerek, bunu bizim Rusya'ya sokmuyorlar.”⁶¹

Şura'nın 1914 yılındaki şubat sayısında, idareden cevaplar bölümünde Muallim Fayyaz Hamidi'ye cevap niteliğinde, “*Sırât-ı Müstakim* ve *Sebilü'r-Reşat* mecelleleri Rusya'ya girmiyor. Bundan dolayı sualinize cevap veremiyoruz. İstanbul'da okuyanlara veya *Sebilü'r-Reşat* idaresinden sorsanız belki cevap verirler.”⁶² ifadeleri yazar.

Sırât-ı Müstakim dergisinin *Şura* dergisindeki ilanı şu şekilde yer alır:

“*Sırât-ı Müstakim*, âlem-i İslam'ın her tarafında en çok intişar eden bir mecele-i İslamiyedir. *Sırât-ı Müstakim*'in kısm-ı evvelinde meclis-i âyan azasından Manastırlı İsmail Hakkı Efendi gibi ulemâ-yı meşhûre, din ve felsefe-i İslamiye hakkında kısmı sanisinde ise menafi'-i İslamiye nokta-i nazarından siyaset-i cihan hakkında makalât-ı nâfia yazılmaktadır. Bundan başka her hafta âlem-i İslam ve matbuât-ı İslamiyeden bahsedilmektedir. Abone bedeli Rusya için senelik 17 Frank'tır.”⁶³

Şura dergisinde Mehmet Akif'in *Sırât-ı Müstakim*'de yayınlamış olduğu “Şeyh Cemaleddin ve Muhammed Abduh”⁶⁴ adlı yazısının iktibas edildiği de görülür.

⁶⁰ “*Sırât-ı Müstakim*”, *Yıldız*, 5 İyül 1909, No:419, s.2.

⁶¹ Fatih Kerimi, *İstanbul Mektupları*, Haz. Fazıl Gökçek, İstanbul, Çağrı Yayınları, s. 346.

⁶² “İdareden Cevaplar”, *Şura*, 1914, Sayı:3, Arka iç kapak.

⁶³ “İlan”, *Şura*, 1910, Sayı:16, Ön iç kapak.

⁶⁴ “Şeyh Cemaleddin ve Muhammed Abduh”, *Şura*, 1910, Sayı:12, s.370-372.

Hüseyin Sadettin [Arel], tarafından 1909-1914 yılları arasında magazin, edebiyat ve fikir dergisi olarak on beş günde bir yayınlanan ve toplam 100 sayı çıkmış olan *Şehbal* dergisinin *Şura* dergisinde ilanları yayınlanır. *Şura*'daki ilan metni şöyledir:

“*Şehbal Jurnalı*. İstanbul'da çıkmakta olan resimli dergilerin en güzel ve en nefisi 15 günde bir çıkmakta olan *Şehbal* mecmuasıdır. Bu dergi edebiyattan, ilim, fen, sanat, medeniyetten ve terakkiyat-ı asriyeden bahseder. Resimleri gayet güzel intihab edilmekte. Kâğıdı ve basılması pek nefis olup Avrupa resimli dergilerinden geri değildir. Bunun her nüshası ev için bir ziynettir. Abone hakkı Rusya için yıllık 10 som. Adres: Şehbal dergisi Yeni Postahane karşısında No: 9-10, İstanbul.”⁶⁵

Şura dergisinde *Şehbal*'den yapılan iktibaslar da yayınlanır.⁶⁶ *Şehbal* dergisi için Fatih Kerimi şunları söylemektedir:

“Türkçe mecmuaların en güzeli, resimleri çok ve millî olanı, hiç şüphesiz *Şehbal*'dir. Gayet güzel ve nefis bir surette basılmakta, on beş günde bir çıkmaktadır. Rusya için yıllık ücreti on somdur.”⁶⁷

Şehbal dergisinin 1909-1910 yıllarındaki bütün sayıları bugün hâlâ Ufa'daki Zeki Velidi Başkurt Millî Kütüphanesinin Eski Eserler Bölümünde bulunmaktadır.

Türk Yurdu'nun⁶⁸ ilanı *Şura* dergisinde şu şekilde yer alır:

“Açık Türkî dilde İstanbul'da on beş günde bir çıkmakta. Müdürü Yusuf Akçuraoğlu. Yazarları: Mehmet Emin, Ahmet Hikmet, Ahmet Agayev, Canbek, Nurettin Tevfik Beyler gibi kişilerdir. Rusya için mecmuanın yıllık hakkı 3 som 50 tin. Adresi: Çeşme Sokak, No:28, Ayasofya, Kostantinapol.”⁶⁹

İctihad'ın ilanı *Şura*'da şöyledir:

“İstanbul'da haftada bir defa çıkmakta olan iktisadî, içtimaî ve edebî mecmuadır. Naşir ve muharriri Doktor Abdullah Cevdet Bey. Bu mecmuada ıslahât-ı diniye hukuk-ı nisvana dair mühim bahisler ve makaleler derç olunmaktadır. Dili kolay ve

⁶⁵ “*Şehbal Jurnalı*”, *Şura*, 1913, Sayı:8, Arka dış kapak.

⁶⁶ “Kalem-Şehbal'den Muktebes”, *Şura*, 1913, Sayı:17, s.519-520.

⁶⁷ Fatih Kerimi, *a.g.e.*, s.346.

⁶⁸ *Türk Yurdu*'yla ilgili ayrıntılar Yusuf Akçura'nın anlatıldığı bölümdedir.

⁶⁹ “*Türk Yurdu* Mecmuası”, *Şura*, 1912, Sayı:1, Arka iç kapak.

açık Türkçedir. Rusya için yıllık ücreti 4 som. Adres: İçtihat Dergisi, Cağaloğlu Dr. Abdullah Cevdet, İstanbul.”

Yeni Fikir'in ilanı şöyle çıkar:

“*Yeni Fikir*, İstanbul'da ayda bir defa çıkar. Mesleği, millî terbiyeye ve mekteplerde ziraat fikri oluşturmaktan ibarettir. Müessisleri Ethem Nejat, A. Ferit. Rusya için yıllık ücreti 1 som. Adres: Babıali, No. 49, Çiftçi kitap dükkânı, İstanbul.⁷⁰

Şura dergisinde “Matbuat Hülasası” adıyla yayınlanan bölümlerde İstanbul gazete ve dergilerinden *Tasvir-i Efkâr*, *Servet-i Fünun*, *Şehbal*'den özetler verilir.⁷¹ *Şura*'da İstanbul'da yayınlanan *İfham*, Trabzon'da çıkan *İkbal* ve Konya'da basılan *Babalık* gazetelerinden alınan haberlere de yer verildiği görülür. Fatih Kerimi *İstanbul Mektupları* adlı eserinde; *Sabah*, *İkdam*, *Tanin*, *Tasvir-i Efkâr*, *İfham*, *Tercümân-ı Hakikat*, *Alemdar* gazeteleri ve *Şehbal*, *Servet-i Fünun*, *Resimli Kitap*, *İctihadve Sebülü'r-Reşat* dergileri hakkında ayrıntılı bilgiler vermekte ve Rusya için abone ücretini de kaydetmektedir.⁷² 1914'te Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasıyla İstanbul gazete ve dergilerinin Rusya'ya girmesi sansürün artması nedeniyle oldukça güçleşir.

2.3.Yeni Türk Edebiyatçılarının İdil-Ural'da Okunan Orijinal İmlâh Eserleri

Ekonomik canlanmayla birlikte açılan büyük medreselerdeki öğrenci potansiyeli kitap ticaretinin canlanmasına ve artmasına sebep olur. Kitap para kazandıran bir meta hâline gelir. Kitap ticaretiyle uğraşan pek çok kitap firması kurulur. Kazan, Ufa, Orenburg gibi büyük merkezlerle birlikte Sterlitamak, Troitsk ve Orsk gibi küçük kasabalarda bile kitap şirketleri açılır. Bu şirketler credit hareketini benimseyenler tarafından kurulur. Kitap firmaları başka şehirlerde şubeler açtıkları gibi Mekerce ticaret bölgesinde de şubelerler açar.

Eskiden dinî-didaktik içerikli kitapların yerini artık edebiyat kitapları almaya başlar. İstanbul'da yayınlanan her tür eser İdil-Ural'da alıcı bulmaya başlar.

⁷⁰*Şura*, 1913, Sayı:9, Ön iç kapak.

⁷¹ “Matbuat Hülasası”, *Şura*, 1913, Sayı:4, s.124-125.

⁷²Fatih Kerimi, *a.g.e.*, s. 338-346.

Cedit okullarında okuma yazma öğrenen öğrencilerin dil yakınlığı sebebiyle de ders kitaplarıyla birlikte her türlü edebiyat eserleri İstanbul'dan buraya akmaya başlar. Tatar kitapçılarında edebiyat tarihi, roman, hikâye, tiyatro ve şiir gibi her tür eseri görmek mümkündür. Öncedenderi, sabun, mum, pamuk ve manifatura ticareti yapan Tatar tüccarları safına bir yenisi, kitap tüccarları eklenir. Firmalar oluşan yeni edebiyatın eserlerinin basılma kolaylığını da beraberinde getirir.

Bu şirketler 30-40 sayfalık *Esâmi-i Kütüp* adıyla sattıkları kitapların reklam broşürlerini çıkarır. Özellikle 1905'ten sonra Tatar gazetelerinin çıkmasıyla her yeni kitabın genellikle birinci sayfadan reklamı yapılmaya başlanır.

1905 Rus meşrutiyetinden sonra İstanbul'da basılan kitaplar Tatar kitap şirketleri tarafından İdil-Ural bölgesine yoğun bir şekilde taşınır. Ahmet İshaki tarafından Ocak 1906'da Orsk'ta kurulmuş olan Şark Kütüphanesi, çoklukla İstanbul ve Mısır baskısı kitapları satmaya başlar. Şark Kütüphanesi'nde özellikle tarih ve edebiyat eserleri satılmaktadır.⁷³ *Kazan Muhbiri* gazetesi Şark Kütüphanesi sahibi Ahmet İshaki'nin edebî ve fennî kitaplar almak üzere İstanbul'a gittiğini, İstanbul'daki El-Cevâib Matbaası'nı da satın alacağını okurlarına duyurur.⁷⁴ Bu dönemde İstanbul'da bulunan Muhammet Vaiz Nevruzov, İstanbul'a gelen Ahmet İshaki ile kaldığı otelde görüşür. Muhammet Vaiz Nevruzov'a göre eskiden hacıların Hicaz'a giderken uğradıkları merkez-i İslamiyet olan İstanbul'u temaşa ettiklerini ve bir de tahsil için bir takım talebelerin İstanbul'a geldiklerini, oysa Tatarlardaki terakkiyat-ı manevîye ve maddîyeleri dolayısıyla artık Tatarların İstanbul'a kitap ticareti için gelmekte olduklarını belirtir.⁷⁵ Ahmet İshaki, İstanbul'dan otuz sandık civarında kitap alır. Bunlar daha çok meşhur Türk yazarları Namık Kemal, Halit Ziya, Ahmet Mithat Efendi ve Mizancı Murat'ın eserlerinden oluşmaktadır. Ahmet İshaki ayrıca Mizancı Murat'ın bazı eserlerinin yayım haklarını da alarak Rusya'da basımını da yapacaktır.⁷⁶ İstanbul'a kitap ticareti için en çok Ahmet İshaki'nin geldiğini söyleyen Ziya Nasiri, Kazan'daki en eski kitapçılardan olan Hüseyinovların da İstanbul'a kitap ticareti için aydın bir genç olan Şahveli Efendi'yi bir kaç senedir

⁷³ “Şark Kütüphanesi”, *Vakit*, 10 Mart 1907, No:144.

⁷⁴ “Kitap”, *Kazan Muhbiri*, 21 İyün 1906, No:104. s.4.

⁷⁵ Vagız Nevruzov, “Tatarlarda Eser-i Terakki”, *Kazan Muhbiri*, 30 İyül 1906, No:125, s.3.

⁷⁶ Vagız Nevruzov, “Tatarlar'da Eser-i Terakki”, *Kazan Muhbiri*, 31 İyül 1906, No:126, s.3.

İstanbul'a gönderdiklerini ve onun da Hüseyinovları hakkıyla tanıttığını belirtir.⁷⁷ Orsk'taki Şark Kütüphanesi'ne gelmiş olan yeni kitaplar adı altında 1912'de *Vakit* gazetesinde sıralanan ana başlıklar şöyledir: 1- Osmanlı maişetine dair millî romanlar. 2- Osmanlı Türkleri maişetinden millî tiyatrolar. 3- Edebiyatta pek mühim kitaplar. 4-Meşhur muharrirler tarafından Türkçeye tercüme edilmiş büyük romanlar.⁷⁸

Yenileşme Dönemi Türk Edebiyatı'nın yazarlarının bütün eserlerinin bu dönemde İdil-Ural bölgesinde okunduğunu söylemek mümkün. Ziya Paşa, Namık Kemal, Ahmet Mithat Efendi, Şemsettin Sami, Muallim Naci, Abdülhak Hamit, Mizancı Murat, Ahmet Rasim, Hüseyin Rahmi, Halit Ziya ve Samipaşazade Sezai gibi yazarların kült denilebilecek eserlerini Tatar kitap şirketlerinin kitap listelerinde ve Tatar kütüphanelerinde görmek mümkündür.

2.3.1.Ziya Paşa'nın Eserleri

Ahmet Hamdi Tanpınar'ın yeni Türk nesrinin ilk şaheseri olarak nitelendirdiği⁷⁹Ziya Paşa'nın *Rüya'sı*,⁸⁰ Tatarlar tarafından okunmaktadır. Ziya Paşa'nın 1867'de Sultan Abdülaziz'e sunduğu *Arz-ı Hâl*'i, Osmanlının o dönemdeki durumunu sade ve pürüzsüz bir üslupla anlatır. 1909'da⁸¹ kitap olarak yayınlanmış olan *Arz-ı Hâl*⁸²de Tatar kitapçılarında satılmaktadır. Rızaettin Fahrettin, *Şura* dergisinde en fazla Ziya Paşa'nın şiirlerinden iktibaslar yapar. 1914'te satın alınan Katanov'un kütüphanesi içinde Ziya Paşa'nın *Eş'âr-ı Ziya'sı* da yer almaktadır.⁸³

2.3.2.Namık Kemal'in Eserleri

Yeni Türk edebiyatında hürriyet ve vatan şairi olarak tanınan Namık Kemal'in tiyatroları, şiirleri, biyografi kitapları ve *Rüya* adlı eseri, Tatar kitapçıları tarafından İdil-Ural bölgesine götürülerek oldukça yaygın bir şekilde satılmıştır.

⁷⁷ Ziya Nasiri, "İstanbul Mektubu-II", *Yıldız*, 23 May1914, No:1193.

⁷⁸ "Orskide Şark Kütüphanesine Yanga Kilgen Mühim Kitaplar", *Vakit*, 27 Noyabr 1912, No:1047.

⁷⁹ Ahmet Hamdi Tanpınar, **19 uncu Asır Türk Edebiyatı**, İstanbul, Çağlayan Kitabevi, 6. Baskı, 1985, s.336.

⁸⁰Biraderan Kerimovlar Kütüphanesi Mükemmel Esami-i Kütübü, **a.g.e.**, s.61.

⁸¹ Önder Göçkün, **Ziya Paşa**, Ankara, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1987, s. 29.

⁸²Biraderan Kerimovlar Kütüphanesi Mükemmel Esami-i Kütübü, **a.g.e.**, s.61.

⁸³ İ. Ü. Türkiyat Enstitüsü Kütüphanesi No: **K6757**.

Namık Kemal'in tiyatroları İdil-Ural bölgesinde oldukça meşhurdur. *Zavallı Çocuk*⁸⁴ ve 1853'teki Osmanlı-Rus Savaşı'nın anlatıldığı *Vatan Yahut Silistre*⁸⁵ bunların başında gelir. Bu iki eser aynı zamanda Tatarcaya da tercüme edilmiştir. *Akif Bey*⁸⁶ ve *Gülnihal*⁸⁷ adlı tiyatroları da satılan eserler arasındadır. Namık Kemal'in şiirlerinden *Vatan Manzumesi*⁸⁸ ve *Vatan ve Hürriyet Şarkısı*⁸⁹ adlarıyla şiirleri de satılmaktadır. Fatih Kerimi'nin 1907'de yayınlanmış olan *Andan Bundan* adlı kitabının *Vakit* gazetesinde reklamı yapılırken kitapta Namık Kemal'in bir kasidesinin var olduğu kaydı öne çıkarılmaktadır.⁹⁰ Bu kitapta "Hürriyet Kasidesi"nin yirmi iki beyti verilmektedir.⁹¹ Namık Kemal'in Salahattin Eyyübi, Fatih ve Yavuz Sultan Selim'in hâl tercümelerini anlattığı *Evrâk-ı Perişan*⁹² ile *Tercüme-i Hâl-i Emir Nevruz*⁹³ adlı biyografi kitapları farklı Tatar kitapçıları tarafından satılmaktadır. Namık Kemal'in "cemiyet için düşündüğü bütün istikbal tasavvurlarının"⁹⁴ eseri olan *Rüya*⁹⁵ da satılmaktadır. Bu eser Ziya Nasiri tarafından Tatarcaya tercüme edilerek 1907'de Kazan'da yayınlanmıştır. Ebuzziya Tevfik'in *Merhum Namık Kemal* (1326) adlı biyografi kitabı da satılan kitaplar arasındadır.⁹⁶

2.3.3. Ahmet Mithat Efendi'nin Eserleri

Ahmet Mithat Efendi yazdığı kitaplarla sadece Türk toplumundaki "medeniyet değişimi"ne⁹⁷ katkıda bulunmuş olmaz, Tatarlar arasındaki "terakki" düşüncesinin de güçlenmesine ve yaygınlaşmasına katkıda bulunur. Ahmet Mithat Efendi, İdil-Ural bölgesinde yediden yetmiş Tatar toplum katmanlarında, kendini

---

⁸⁴ **Biraderan Kerimovlar Kütüphanesi Mükemmel Esâmi-i Kütübü**, Kazan, Lito-Tipografiya T. D. Br. Kerimov, 1913, s.60.

⁸⁵ **Biraderan Kerimovlar Kütüphanesi Mükemmel Esâmi-i Kütübü**, a.g.e., s.63.

⁸⁶ **Biraderan Kerimovlar Kütüphanesi Mükemmel Esâmi-i Kütübü**, a.g.e., s.62.

⁸⁷ **Biraderan Kerimovlar Kütüphanesi Mükemmel Esâmi-i Kütübü**, a.g.e., s.63.

⁸⁸ **Kazan'da Hem Ufa'da Sabah Kütüphanesinin Mükemmel Esâmi-i Kütübü**, Kazan, Tipo-Litografiya Ümid, 1915, s.82.

⁸⁹ **Biraderan Kerimovlar Kütüphanesi Mükemmel Esâmi-i Kütübü**, a.g.e., s.66.

⁹⁰ "Yanga Eserler", **Vakit**, 14 April 1907, No:159.

⁹¹ Muhammed Fatih El-Kerimi, *Andan Bundan*, a.g.e., s.3-4.

⁹² **Biraderan Kerimovlar Kütüphanesi Mükemmel Esâmi-i Kütübü**, a.g.e., s.55.

⁹³ Şark Kütüphanesi Ahmet İshak Orsk Şehri 1906, **Şura**, 1909, Sayı:4, Arka kapak.

⁹⁴ Ahmet Hamdi Tanpınar, a.g.e., s.437.

⁹⁵ **Kazan'da Hem Ufa'da Sabah Kütüphanesinin Mükemmel Esâmi-i Kitabı**, a.g.e., s.82.

⁹⁶ **Esâmi-i Kütüb** 1910-1911, a.g.e., s.10.

⁹⁷ Kenan Aküz, a.g.e., s.49.

okutmayı başarmış bir yazardır. Bundan dolayı kitaplarının büyük çoğunluğu Tatar kitap firmaları tarafından satılmıştır.

Ana Baba, Çocuk,⁹⁸ *Peder Olmak Sanatı*,⁹⁹ *Avrupa Adab-ı Muaşeret*¹⁰⁰ gibi eğitici ve öğretici kitapları; *Ahmet Metin ve Şirzad*,¹⁰¹ *Taaffüf*,¹⁰² *Yeryüzünde Bir Melek*,¹⁰³ *Sayyadane Bir Cevelan*,¹⁰⁴ *Jön Türk*,¹⁰⁵ *Ben Neyim*,¹⁰⁶ *Sevdâ-yı Say ve Amel*,¹⁰⁷ *Hayâl ve Hakikat*¹⁰⁸ ve *Papasdaki Esrar*¹⁰⁹ gibi romanları; *Fatma Âliye Hanım*¹¹⁰ *Müntehabât-ı Tercümân-ı Hakikat*¹¹¹ *Schopenhauer'ın Hikmet-i Cedîdesi*¹¹² *Ahbâr-ı Âsâra Tamîm-i Enzâr*¹¹³ *Niza'-ı İlm ü Din*,¹¹⁴ *İlhamât ve Taglitât*,¹¹⁵ *Beşir Fuad ve Beşâir*¹¹⁶ gibi fikrî eserleri satılmaktadır. Ayrıca Ahmet Mithat'la ilgili *Sait Beg ve Ahmet Mithat Arasında Mukaleme*¹¹⁷ adlı kitap da satılmaktadır.

2.3.4.Şemsettin Sami'nin Eserleri

Şemsettin Sami'nin İdil-Ural'dan Türkistan'a kadar meşhur olmasının sebebi *Kamusu'l-A'lâm*'dir. Kazan'da pek çok kitapçılarda altı ciltlik ansiklopedi yirmi bir ve yirmi üç rubleden satılmaktadır.¹¹⁸ Onun *Kamus-ı Fransevî* ve *Kamus-ı*

⁹⁸Şura, 1909, Sayı:10, Arka Kapak.

⁹⁹Biraderan Kerimovlar Kütüphanesi Mükemmel Esâmi-i Kütübü, a.g.e., s.56.

¹⁰⁰Biraderan Kerimovlar Kütüphanesi Mükemmel Esâmi-i Kütübü, a.g.e., s.54.

¹⁰¹Biraderan Kerimovlar Kütüphanesi Mükemmel Esâmi-i Kütübü, a.g.e., s.45.

¹⁰²Biraderan Kerimovlar Kütüphanesi Mükemmel Esâmi-i Kütübü, a.g.e., s.57.

¹⁰³Biraderan Kerimovlar Kütüphanesi Mükemmel Esâmi-i Kütübü, a.g.e., s.66.

¹⁰⁴Biraderan Kerimovlar Kütüphanesi Mükemmel Esâmi-i Kütübü, a.g.e., s.61.

¹⁰⁵“Şark Kütüphanesi”, Şura, 1909, Sayı:14, Arka Kapak.

¹⁰⁶Şura, 1909, Sayı:10, Arka kapak.

¹⁰⁷Biraderan Kerimovlar Kütüphanesi Mükemmel Esâmi-i Kütübü, a.g.e., s.61.

¹⁰⁸Biraderan Kerimovlar Kütüphanesi Mükemmel Esâmi-i Kütübü, a.g.e., s.59.

¹⁰⁹Biraderan Kerimovlar Kütüphanesi Mükemmel Esâmi-i Kütübü, a.g.e., s.46.

¹¹⁰Biraderan Kerimovlar Kütüphanesi Mükemmel Esâmi-i Kütübü, a.g.e., s.63. ; Şura, 1909, Sayı:10, Arka kapak.

¹¹¹Biraderan Kerimovlar Kütüphanesi Mükemmel Esâmi-i Kütübü, a.g.e., s.64.

¹¹²Biraderan Kerimovlar Kütüphanesi Mükemmel Esâmi-i Kütübü, a.g.e., s.61.

¹¹³Biraderan Kerimovlar Kütüphanesi Mükemmel Esâmi-i Kütübü, a.g.e., s.54.

¹¹⁴**Esâmi-i Kütüp 1910-1911**, Orenburg, Kerimov Hüseyinov ve Refiklerining Matbuat Şirketi, 1911, s.10.; Biraderan Kerimovlar Kütüphanesi Mükemmel Esâmi-i Kütübü, a.g.e., s.65.

¹¹⁵Şura, 1909, Sayı:10, Arka kapak.

¹¹⁶Biraderan Kerimovlar Kütüphanesi Mükemmel Esâmi-i Kütübü, a.g.e., s.56.

¹¹⁷Biraderan Kerimovlar Kütüphanesi Mükemmel Esâmi-i Kütübü, a.g.e., s.61.

¹¹⁸**İdrisof Aliyef ve Şürekası Esamiü'l-Kütüb 1907-1908 Seneleri İçin**, Kazan, Lito-Tipografiya İ. N. Haritanova, 1908, s.21; **Maarif Kütüphanesi İsimliği 1907-1908**, Kazan, 1908, s.23.

Türki'si de oldukça ilgi görür.¹¹⁹ Şemsettin Sami'nin tiyatro eserlerinden *Seydi Yahya*¹²⁰ kitapçılarda bulunduğu gibi 1872 İstanbul baskısı *Taaşşuk-ı Talat ve Fitnat* adlı romanı da kütüphane kataloglarında yer alır.¹²¹

2.3.5. Muallim Naci'nin Eserleri

Rızaettin Fahrettin'in Türk yazarlarından İdil-Ural'da bilinirlik derecesi yönünden ikinci kategoride olduğunu söylediği Muallim Naci'nin (1849-1893) şiir, tiyatro, hatıra ve biyografi içerikli eserlerinin Kazan'da satıldığı görülmektedir.¹²² Muallim Naci'nin vefatından sonra yakın arkadaşı Şeyh Vasfi tarafından gazete ve dergilerdeki şiirlerinin bir araya getirilmesinden oluşan *Yadigâr-ı Naci*, tek tiyatro eseri *Heder*,¹²³ Muallim Naci'nin İslam dünyasında tanınmış kadın ve erkek 850 kişi hakkında kısa bilgiler veren 1891'de yayınlanmış olan ansiklopedik ederi *Esâmi ve Medrese Hatıraları*¹²⁴ adlı hatıraları Tatar kitapçılarında satılmaktadır. Tataristan'dan satın alınan Katanov Kütüphanesi'nde Muallim Naci'nin *Istilahât'ı Edebiyye*¹²⁵ ve *Lügat-ı Naci*¹²⁶ de bulunmaktadır. Bugün Kazan Millî Kütüphanesi Eski Eserler Bölümü'nde Muallim Naci'nin, Recaizade Mahmut Ekrem'in *Zemzeme*'sine cevap verdiği eseri *Demdeme*'yle¹²⁷ birlikte Ahmet Mithat Efendi'ye gönderdiği on dört mektubu içeren *Yazmış Bulundum*¹²⁸ adlı eseri yer almaktadır.

2.3.6. Abdülhak Hamit'in Eserleri

Abdülhak Hamit'in şiirlerinden çok tiyatro eserleriyle Tatar okurunun ilgisini çektiği anlaşılmaktadır. Onun; *Nesteren*,¹²⁹ *Tarık*,¹³⁰ *Tezer*¹³¹ ve *Eşber*¹³² adlı tiyatrolarının Tatar kitapçılarının satış kataloglarında yer aldığı görülür.

¹¹⁹İdrisof Aliyef ve Şürekası Esamiü'l-Kütüb 1907-1908 Seneleri İçin, **a.g.e.**, s.21.

¹²⁰**Kazan'da Kütüphane-i Verese-i Hüseyiniyenin Mükemmel Esâm-i Kütübü**, Kazan, Elektro-Tipografiya Ümid, 1912, s.35.

¹²¹ Kazan Devlet Üniversitesi Kütüphanesi, No:TO112039.

¹²² Rızaeddin Fahreddin, **Ahmed Midhat Efendi**, Orenburg, Vakıf Matbaası, 1913, s.120.

¹²³ Biraderan Kerimovlar Kütüphanesi Mükemmel Esâmi-i Kütübü, **a.g.e.**, s.66.

¹²⁴ Biraderan Kerimovlar Kütüphanesi Mükemmel Esâmi-i Kütübü, **a.g.e.**, s.64.

¹²⁵ İ. Ü. Türkiyat Enstitüsü Kütüphanesi No:K7338.

¹²⁶ İ. Ü. Türkiyat Enstitüsü Kütüphanesi No:K5371.

¹²⁷ Kazan Millî Kütüphanesi Eski Eserler Bölümü, İT.1561430.

¹²⁸ Kazan Millî Kütüphanesi Eski Eserler Bölümü, İT. 1548553.

¹²⁹ Biraderan Kerimovlar Kütüphanesi Mükemmel Esâmi-i Kütübü, **a.g.e.**, s.66.

¹³⁰ Biraderan Kerimovlar Kütüphanesi Mükemmel Esâmi-i Kütübü, **a.g.e.**, s.62.

2.3.7.Mizancı Murat'ın Eserleri

Mizancı Murat, özellikle *Muhtasar Tarih-i Umûmi*¹³³ adlı eseriyle Tatarların dikkatini çeker. Yazarın bizzat kendisinden özel izin alınarak *Muhtasar Tarih-i Umûmi*'nin, 1907'de Kazan'da Şeref Matbaası'nda bir baskısı yapılır. Dilinde bir değişiklik yapılmadan dipnotlarla kelime izahları verilmiştir. Mizancı Murat'ın özellikle II. Meşrutiyet sonrasında yayınladığı *Meskenet Mazeret Teşkil Eder mi?*¹³⁴ *Hürriyet Vadisinde Bir Pençe-i İstibdâd, Mücadele-i Milliye* ve *Tencere Yuvarlanmış Kapağını Bulmuş*¹³⁵ adlı eserlerinin Tatar okurları tarafından ilgiyle karşılandığı anlaşılmaktadır.

2.3.8.Ahmet Rasim'in Eserleri

Tatar kitapçılarının ilgi duyduğu Türk yazarlarından birisi de Ahmet Rasim'dir.(1867-1932) Özellikle hikâye ve kısa romanları oldukça ilgi görür. Ahmet Mithat Efendi'nin hikâye ve romanlarının ötesine geçmeyen Ahmet Rasim, 1891'den itibaren *Servet-i Fünun* ve *Musavver Malumat* dergilerinde tefrika ettiği ve daha sonra kitap olarak yayınladığı yüz sayfayı geçmeyen realist bir zemin üzerine kurulmuş romantik eserler yazar. Konu ve entrika bakımından oldukça basit olan bu eserler hikâye tekniği bakımından devrine göre başarılıdır.¹³⁶ Hayattan alınmış, romantik bir anlatımla işlenmiş olan çoğu kere acıklı biten bu hikâye ve romanlar, Tatar okuyucusunun oldukça ilgisini çeker. İdil-Ural bölgesindeki farklı kitapçıların kitap kataloglarında Ahmet Rasim'in kitaplarını görmek mümkündür. Kazan'daki Sabah Kütüphanesi 1907'de gazetelere verdiği ilanlarda Ahmet Rasim'in *Endişe-i Hayat, Biçare Kenan, Sevdâ-yı Sermedi* gibi hikâye ve romanlarıyla *Gecelerim* adlı hatıra kitabının satılmakta olduğunu duyurur.¹³⁷ Fatih Kerimi'nin başında bulunduğu Orenburg'daki Kerimov Hüseyinov ve Şürekası Kitap Şirketi'nin 1910-1911 yılı için çıkardığı *Esâmi-i Kütüp*'te İstanbul kitapları ayrı bir bölüm halinde listelenir. Ahmet

¹³¹ Biraderan Kerimovlar Kütüphanesi Mükemmel Esâmi-i Kütübü, a.g.e., s.57.

¹³² Biraderan Kerimovlar Kütüphanesi Mükemmel Esâmi-i Kütübü, a.g.e., s.55.

¹³³ "Maarif kütüphanesi", *Yıldız*, 5 August 1907, No:153.

¹³⁴ "İstanbul'dan Yanga Kilgen Kitaplar", *Yıldız*, 14 Fevral 1912, No:793.

¹³⁵ "Şark Kütüphanesi", *Şura*, 1909, Sayı:14, Arka Kapak.

¹³⁶ Agâh Sırrı Levent, **Ahmet Rasim**, Ankara, Ankara Üniversitesi Basımevi, 1965, s.99. ; Şerif Aktaş, **Ahmet Rasim**, Ankara, Kültür ve Turizm Bakanlığı, 1987, s.47-48.

¹³⁷ "Sabah Kütüphanesi", *Yıldız*, 4 İyül 1907, No:140.

Rasim'in *Gecelerim*, *Leyâl-i Izdırıp*, *Meşâk-ı Hayat*, *Tecârib-i Hayat*, *Endeşe-i Hayat*, *Biçare Genç*, *Gâm-ı Hicran*, *Bir Sefilenin Evrâk-ı Metrukası*, *Güzel Eleni* ve *Sevâd-ı Sermedi* adlı kitapları bu listede yer almaktadır.¹³⁸ 1912'de Kazan'daki Hüseyinovların kitap kataloğunda 20 tinden satılan Ahmet Rasim kitapları arasında şunlar vardır: *Endeşe-i Hayat*, *Biçare Genç*, *Gâm-ı Hicran*, *Bir Sefilenin Evrâk-ı Metrukası*, *Güzel Eleni* ve *Sevâd-ı Sermedi*. Kendi hatıralarını anlattığı *Gecelerim* de satılan kitaplar arasındadır.¹³⁹ *Yıldız* gazetesinde Ahmet Rasim'in *Külliyât-ı Sa'y ü Tahrir* adlı kitabı yeni gelmiş kitaplar arasında sayılmaktadır.¹⁴⁰

Ortalama Türk okurunun ilgisini romantik maceralar ve acıma duygularıyla devşiren Ahmet Rasim'in hemen bütün eserleri, Mehmet Vecihi'nin (1869-1904) *Harabe*, Fatma Aliye'nin (1864-1936) *Hayâl ve Hakikat* ve *Muhaderât*'ı, Mehmet Celal'in (1867-1912) *Cemile*'si İdil-Ural'daki Tatar okuyucusunun da dikkatinden kaçmaz.

2.3.9.Hüseyin Rahmi'nin Eserleri

Servet-i Fünun edebiyatının dışında kalan önemli romancılardan Hüseyin Rahmi'nin (1864-1944) eserlerinin de Tatar kitapçıları tarafından satıldığı görülür. *Bir Muâdele-i Sevda*¹⁴¹ *Mürebbiye*,¹⁴² *Tesadüf*¹⁴³ bunların başında gelir. *Mürebbiye*'nin tefrika halinde tercümesi Kazan'da 1912-1918 yılları arasında çıkan *Ang* dergisinde yayınlanır. 1898 baskısı *Metres*,¹⁴⁴ 1912 baskısı *Gulyabani*¹⁴⁵ bugün hâlâ Kazan kütüphanelerinde mevcuttur. Tatar yazarı Mirhaydar Feyzi (1891-1928) günlüklerinde Hüseyin Rahmi'nin *Sevda Peşinde* adlı romanını 1912 yılının kışında birkaç defa beğenerek okuduğunu ve *İdil* gazetesinde bu romanla ilgili düşüncelerini içeren bir yazı yayınlattığını yazar.¹⁴⁶

¹³⁸ **Esâmi-i Kütüp 1910-1911**, Orenburg, Kerimov Hüseyinov ve Refiklerinin Matbuat Şirketi, 1911, s.10.

¹³⁹ Kazan'da Kütüphane-i Verese-i Hüseyiniyenin Mükemmel Esâmi Kitabı, **a.g.e.**, s.35.

¹⁴⁰ "İstanbul'dan Yanga Kilgen Kitaplar", **Yıldız**, 14 Fevral 1912, No:793.

¹⁴¹ Biraderan Kerimovlar Kütüphanesi Mükemmel Esâmi-i Kütübü, **a.g.e.**, s.56.

¹⁴² Biraderan Kerimovlar Kütüphanesi Mükemmel Esâmi-i Kütübü, **a.g.e.**, s.66.

¹⁴³ Biraderan Kerimovlar Kütüphanesi Mükemmel Esâmi-i Kütübü, **a.g.e.**, s.57.

¹⁴⁴ Kazan Milli Kütüphanesi Eski Yazmalar Bölümü, No:İT1577527.

¹⁴⁵ Kazan Üniversitesi Kütüphanesi, Kitap No:TO116739.

¹⁴⁶ Mirheyder Feyzi, **Eserler**, Kazan, Megarif Neşriyatı, 2007, s.277.

2.3.10. Halit Ziya'nın Eserleri

Servet-i Fünun yazarlarından Tatar okurlarını ve yazarlarını en çok etkileyen Türk yazarı hiç kuşkusuz Halit Ziya Uşaklıgil'dir.(1867-1945) Onun çocuklukla İzmir dönemi romanlarının Tatar kitapçılarında bir rubleye yakın bir fiyattan satıldığı görülür. *Bir Ölünün Defteri*¹⁴⁷ adlı romanının Kazan, Orenburg ve Orsk'taki farklı kitapçılarda satılıyor olması bize Tatar okurları arasında devşirdiği ilgiyi göstermektedir. *Nemîde*¹⁴⁸, *Ferdi ve Şürekâsı*¹⁴⁹ da kitap listelerinde bulunmaktadır. Halit Ziya'nın Servet-i Fünun öncesine ait *Mensur Şiirler*¹⁵⁰ adlı eseri de satılan kitaplar arasındadır. Âlimca İbrahimov 1913'te Fatih Kerimi'ye yazdığı mektubunda Halit Ziya'nın *Nemîde*, *Ferdi ve Şürekâsı*, *Mai ve Siyah* gibi nefis ve nazik romanlarının Tatar yazarları tarafından taklit edilmeye layık eserler olduğunu dile getirir.¹⁵¹

Servet-i Fünun yazarlarından Hüseyin Cahit'in (1874-1957) *Hayat-ı Muhayyel*¹⁵² ve Ahmet Hikmet Müftüoğlu'nun (1870-1927) *Haristan ve Gülistan*¹⁵³ adlı hikâye kitapları, Cenap Şahabettin'in (1870-1934) *Hac Yolunda*¹⁵⁴ ve Ahmet İhsan'ın (1868-1942) *Avrupa'da Ne Gördüm*¹⁵⁵ adlı gezi kitapları da kitapçılarda satılmaktadır. Mehmet Rauf'un (1875-1931) *Son Emel*¹⁵⁶ adlı hikâye kitabı bugün hâlâ Kazan'daki kütüphane kataloglarında yer almaktadır.

2.3.11. Diğer Bazı Eserler

Manastırlı Mehmet Rıfat'ın (1851-1907) Namık Kemal'in *Vatan Yahut Silistre*'nin etkisiyle yazdığı *Ya Gazi Ya Şehid*, Fehime Müzhet'in (ö.1925) *Bir*

¹⁴⁷ Şark Kütüphanesi Ahmet İshak Orsk Şehri 1906, *Şura*, 1909, Sayı:4, Arka kapak; Esâmi-i Kütüp 1910-1911, **a.g.e.**, s.10.; Biraderan Kerimovlar Kütüphanesi Mükemmel Esâmi-i Kütübü,**a.g.e.**, s.56.

¹⁴⁸ Şark Kütüphanesi Ahmet İshak Orsk Şehri 1906, *Şura*, 1909, Sayı:4, Arka kapak. ; Esâmi-i Kütüp 1910-1911, **a.g.e.**, s.10.

¹⁴⁹ Biraderan Kerimovlar Kütüphanesi Mükemmel Esâmi-i Kütübü, **a.g.e.**, s.56.

¹⁵⁰ Biraderan Kerimovlar Kütüphanesi Mükemmel Esâmi-i Kütübü,**a.g.e.**, s.63.

¹⁵¹ T. Ş. Gıylajev, **Ritsenziyalardan Tegziyelerge XX Yöz Başı Tatar Edebi Tenkiyti**, Kazan, Tataristan Kitap Neşriyatı, 2008, s.221.

¹⁵² “Şark Kütüphanesi”, *Şura*, 1909, Sayı:14, Arka Kapak.

¹⁵³ Biraderan Kerimovlar Kütüphanesi Mükemmel Esâmi-i Kütübü,**a.g.e.**, s.59.

¹⁵⁴ Biraderan Kerimovlar Kütüphanesi Mükemmel Esâmi-i Kütübü, **a.g.e.**, s.58.

¹⁵⁵ Biraderan Kerimovlar Kütüphanesi Mükemmel Esâmi-i Kütübü, **a.g.e.**, s.45.

¹⁵⁶ Kazan Milli Kütüphanesi Eski Eserler Bölümü, No:İT1595939.

Zâlimin Encâmı ve Adalet Yerini Buldu tiyatroları,¹⁵⁷ Lütfi Fikri'nin (1872-1934) Kahire baskısı *Şimdiki İzdivaçlar ve Erkekler Arasında*¹⁵⁸ piyesleri, Şehabettin Süleyman'ın (1885-1921) *Fırtına*¹⁵⁹ tiyatrosu, Hasan Nazmi'nin *Genç Zabıt Yahut İstibdad Zulümleri*¹⁶⁰ tiyatrosu, Teodor Kasap'ın (1835-1905) *Tam Müstebit Yahut İşkilli Memo* (1908) Kazan'da satılan eserler arasındadır.

Şair Eşref'in (1847-1912) hiciv şiirlerinin yer aldığı *Şah ve Padişah*,¹⁶¹ Recaizade Mahmut Ekrem'in *Tefekkür*, Şeyh Ali Vasfi'nin (1851-1910) *Muharrerât-ı Şeyh Vasfi ve Münşeât-ı Şeyh Vasfi*¹⁶² adlı şiir kitapları Tatar kitapçılarında satılmaktadır.

İsmail Safa'nın (1867-1901) süreli yayınlardaki nesirlerinin toplandığı *Mülâhazât-ı Edebiyye'si*¹⁶³ Bekir Fahri'nin (1876-1938) Mısır'daki Jön Türkler'i anlattığı *Jönler* romanı¹⁶⁴ Süleyman Tevfik'in (1861-1939) *Teselya'da Bir Cevelan ve Dört Aylık Seyahatim*¹⁶⁵ adlı kitapları da satılmaktadır.

İstanbul'da yayınlanan sözlük, ansiklopedi, tarih alanındaki kaynak eser niteliği taşıyan hemen hemen bütün eserlerin İdil-Ural bölgesinde satıldığı görülür. XIX. asırda bu bölgede yaygınlaşmış olan *Burhân-ı Katı*, *Okyanus* ve *Vankulu*'nun yerini XX. yüzyılın başında Şemsettin Sami'nin *Kamus-ı Türki* ve *Kamus-ı Fransevî*, Mehmet Salahi'nin *Kamus-ı Osmanî* ve Muallim Naci'nin *Lügat-ı Naci*'si alır.¹⁶⁶

Şemsettin Sami'nin altı ciltlik *Kamusu'l A'lâm*'i¹⁶⁷ kaynak kitaplar arasında en yaygın olanıdır. Mehmet Süreyya'nın (ö.1909) dört cilt olarak 1890-1897 yılları arasında yayınlanmış olan *Sicill-i Osmanî Yahut Tezâkir-i Meşâhir-i Osmaniye* adlı Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan XX. yüzyıl başına kadar yaşamış meşhur kadın ve

¹⁵⁷ “Şark Kütüphanesi”, Şura, 1909, Sayı:14,Arka Kapak.

¹⁵⁸Biraderan Kerimovlar Kütüphanesi Mükemmel Esâmi-i Kütübü, a.g.e., s.56.

¹⁵⁹Biraderan Kerimovlar Kütüphanesi Mükemmel Esâmi-i Kütübü, a.g.e., s.63.

¹⁶⁰Biraderan Kerimovlar Kütüphanesi Mükemmel Esâmi-i Kütübü, a.g.e., s.56.

¹⁶¹Biraderan Kerimovlar Kütüphanesi Mükemmel Esâmi-i Kütübü, a.g.e., s.61.

¹⁶²Biraderan Kerimovlar Kütüphanesi Mükemmel Esâmi-i Kütübü, a.g.e., s.66.

¹⁶³Biraderan Kerimovlar Kütüphanesi Mükemmel Esâmi-i Kütübü, a.g.e., s.64.

¹⁶⁴Biraderan Kerimovlar Kütüphanesi Mükemmel Esâmi-i Kütübü, a.g.e., s.60.

¹⁶⁵Biraderan Kerimovlar Kütüphanesi Mükemmel Esâmi-i Kütübü, a.g.e., s.57.

¹⁶⁶Maarif Kütüphanesi İsimliği 1907-1908, Kazan, 1908, s.23.

¹⁶⁷İdrisof Aliyef ve Şürekası Esâmiü'l-Kütüb 1907-1908 Seneleri İçin, a.g.e., s.21.; Maarif Kütüphanesi İsimliği 1907-1908, a.g.e., s.23.

erkeklerin anlatıldığı biyografi kitabı da Kazan kitapçılarında satılmaktadır.¹⁶⁸ Mithat Cemal'in (1885-1956) Türk edebiyatından mensur ve manzum örneklerinin yer aldığı iki ciltlik *Nefâis-i Edebiyye'si*,¹⁶⁹ Mehmet Celal'in *Osmanlı Edebiyatı Numuneleri*,¹⁷⁰ Muallim Naci'nin ansiklopedik eseri *Esâmi'si*¹⁷¹ Mehmet Süleyman'ın *Muharrir Kadınlar*¹⁷² satılan eserler arasındadır. Giritli Sırrı Paşa'nın (1844-1894) *Mektubât-ı Sırrı Paşa*,¹⁷³ İbrahim Hakki'nın *Marifetname* ve Fatma Âliye'nin *Terâcim-i Ahvâl-i Felâsife*¹⁷⁴ de satılmaktadır.

Tatar okurunun tarihle ilgili eserlere büyük ilgi gösterdiği anlaşılmaktadır. Cevdet Paşa'nın *Tarih-i Cevdet'i* bunların başında gelir.¹⁷⁵ *Mecelle*¹⁷⁶ de satılan kitaplar arasındadır. Abdurrahman Şeref'in (1858-1924) *Tarih-i Devlet-i Osmanî*¹⁷⁷ ve *Coğrafya-i Umûmî'si*,¹⁷⁸ Ali Reşat'ın (1877-1929) *Tarih-i Umûmî'si*,¹⁷⁹ Ali Cevat'ın (ö.1913) *Mükemmel Osmanlı Tarihi*¹⁸⁰ satılan kitaplar arasındadır. Bunlarla birlikte *Tarih-i Meşrutiyet*, *Haritalı Resimli Tarih-i Osmanî*, *Osmanlı Kumandanları* (2 Cilt),¹⁸¹ *Sultan Abdülhamit'in Saltanatı*, *Sultan Aziz'in Hall'i*, *Hilal-i Ahmer Tarihi*, *Yıldız Hatıratı*, *Türklerin Ulûm ve Fünûna Hizmetleri*,¹⁸² ve *Türkiye'nin Mazisi ve İstikbali* gibi büyüklü küçüklü pek çok tarih kitabı kitapçılar tarafından satışa sunulmaktadır.

¹⁶⁸Biraderan Kerimovlar Kütüphanesi Mükemmel Esâmi-i Kütübü, **a.g.e.**, s.45.

¹⁶⁹“İstanbul'dan Yanga Kilgen Kitaplar”, **Yıldız**, 14 Fevral 1912, No:793.

¹⁷⁰Biraderan Kerimovlar Kütüphanesi Mükemmel Esâmi-i Kütübü, **a.g.e.**, s.56.

¹⁷¹Şark Kütüphanesi Ahmet İshak Orsk Şehri 1906, **Şura**, 1909, Sayı:4, Arka kapak.

¹⁷²Biraderan Kerimovlar Kütüphanesi Mükemmel Esâmi-i Kütübü, Kazan, **a.g.e.**, s.66.

¹⁷³Biraderan Kerimovlar Kütüphanesi Mükemmel Esâmi-i Kütübü,**a.g.e.**, s.66.;Maarif Kütüphanesi İsimliği 1907-1908, **a.g.e.**, s.26.

¹⁷⁴Maarif Kütüphanesi İsimliği 1907-1908,**a.g.e.**, s.18.

¹⁷⁵Maarif Kütüphanesi İsimliği 1907-1908,**a.g.e.**, s.18.

¹⁷⁶Biraderan Kerimovlar Kütüphanesi Mükemmel Esâmi-i Kütübü, **a.g.e.**, s.66.

¹⁷⁷Biraderan Kerimovlar Kütüphanesi Mükemmel Esâmi-i Kütübü,**a.g.e.**, s.56.

¹⁷⁸Biraderan Kerimovlar Kütüphanesi Mükemmel Esâmi-i Kütübü, **a.g.e.**, s.58.

¹⁷⁹Biraderan Kerimovlar Kütüphanesi Mükemmel Esâmi-i Kütübü,**a.g.e.**, s.56.

¹⁸⁰Biraderan Kerimovlar Kütüphanesi Mükemmel Esâmi-i Kütübü, **a.g.e.**, s.62.

¹⁸¹“Şark Kütüphanesi”, **Vakit**, 10 Mart 1907, No:144.

¹⁸²**Bilig Kütüphanesinin Mufassal Esâmi-i Kütübü**, Orenburg, Muhammed Veli Abdülganioglu Hüseyinov Matbaası, 1913, s.17.

2.4.Yeni Türk Edebiyatından Yapılan Tercümeleler İdil-Ural'da

Mahbube Cemal Akçurina *İl* gazetesinde yazdığı “Edebiyatımız” adlı makalesinde bütün dünya dillerinde güzel eserlerin tercüme edildiğini ve yazarının adıyla yayınlandığını oysa Türkçeden Tatarcaya aktarılan pek çok eserin nedense tercüme olduğu belirtilmeden, yazarının ismi zikredilmeden sanki yayınlayanın kendi eseriymiş gibi dergilerde basıldığını hatta bu şekilde pek çok kitabın dahi bulunduğunu, dünyada edebiyat hırsızlığı kadar kötü bir hırsızlığın olmadığını ve bunun yanlış bir yol olduğunu sert bir dille belirtir.¹⁸³ Fatih Kerimi 1906’lı yıllarda Orenburg’da Müntehabât-ı Kerimi adı altında kitaplar çıkarmaya başlar. Bu dönemde sosyalist çizgideki Ayaz İshaki ile Fatih Kerimi arasında gazete üzerinden tartışmalar olur. Bu tartışmalarda Ayaz İshaki, Fatih Kerimi’yi başkalarının eserlerini kendine mal edip yayınlamakla suçlayacaktır. Mesgud Gaynitdin, Fatih Kerimi’nin çıkardığı eserlerin incelenerek bunun tespitinin yapılabileceğini belirtir.¹⁸⁴

Aleksandır Puşkin’in *Dobrovski* adlı eseri Sultan Rahmankuli tarafından 1908’de tercüme edilir, Ahmetgeray ve Şürekası tarafından doksan sekiz sayfa olarak yayınlanır. Rızaettin Fahrettin, Rus asilzadelerinin hayatının anlatıldığı bu tür tercüme eserlerin yerini Tatar maişetinin anlatıldığı eserlerin yazılması gerektiğini vurgular ve XVIII. asrın başlarından XIX. asrın sonlarına kadar Müslüman kanton ve pamoşniklerin olduğunu söyler ve bunların hayatlarının anlatıldığı hikâyelerin yazılması gerektiğini vurgular.¹⁸⁵

Tanzimat Dönemi yazarlarından Namık Kemal, Şemsettin Sami, Ahmet Mithat Efendi, Ebuzziya Tevfik, Teodor Kasap ve Abdülhak Hamit’in; Servet-i Fünun’dan Halit Ziya Uşaklıgil, Mehmet Rauf ve Hüseyin Cahit’in eserlerinden Tatarcaya bazı tercümeleler yapılır. Bunlarla birlikte Ara Dönem yazarlarından Mehmet Celal ve Servet-i Fünun Dönemi’nde yazsalar da bağımsız çizgide yer alan Hüseyin Rahmi ve Ahmet Rasim’den de Tatarcaya tercümeleler yapılmıştır.

¹⁸³ Mahbube Cemal Akçurina, “Edebiyatımız”, *İl*, 23 Yanver 1915, No:65.

¹⁸⁴ Mesgud Gaynitdin, **Gasırlar Mirası**, Kazan, Tatarstan Kitap Neşriyatı, 2004, s.137.

¹⁸⁵ “Dobrovski”, **Şura**, 1908, Sayı:3, s.84.

Namık Kemal, Tatarlar arasında özellikle tiyatrolarıyla ilgi uyandırır. Namık Kemal'in *Zavallı Çocuk* adlı eseri *Kızganiç Bala* (üç fasıldan ibaret tiyatr oyunu) adıyla 1900 yılında Kazan'da Ali Asgar Kemal tarafından A. Kazani müstear adıyla kırk sekiz sayfa olarak yayınlanır. Eserin basılmasına Petersburg sansörü tarafından 26 Haziran 1900'de izin verilmiştir.¹⁸⁶ Namık Kemal'in Türkiye'de olduğu gibi Tatarlar arasında da en çok ilgi toplayan eserlerinden *Vatan Yahut Silistre*'sini Abdullah Tukay'ın Tatarcaştırdığını zamandaşları hatıralarında kaydetmektedirler.¹⁸⁷ Ali Asgar Kemal, Türkçeden pek çok tiyatro eserini Tatarcaya aktarır. Namık Kemal'in *Vatan Yahut Silistre* de bunlardan biridir. Ali Asgar Kemal, Namık Kemal'in *Vatan Yahut Silistre* adlı eserini *Vatan* adıyla 1918'de tercüme eder.¹⁸⁸ Fakat yaptığı tercüme tiyatrolarda sahnelense de basımı yapılmamıştır. Namık Kemal'in deneme-tenkit tarzında, vatan ve hürriyet fikri etrafında kaleme aldığı *Rüya* adlı eseri İstanbul'da okumuş olan Muallim Ziya Nasiri tarafından 1907'de Tatarca olarak *Rüya-Tüş* adıyla yayınlanır.¹⁸⁹ 1911'de İstanbul'da okumakta olan Tatar öğrencilerden Âlimcan İdrisi tarafından Namık Kemal'e ait "Ahlak-ı İslamiye" adlı uzun bir yazı tercüme edilip Orenburg'da çıkmakta olan *Şura* dergisinde yayınlanır.¹⁹⁰

Fatih Kerimi, İstanbul'da eğitimini bitirip döndükten sonra Şemsettin Sami'nin *Kadınlar* adlı kitabını 1899'da *Hatunlar* adıyla tercüme ederek Orenburg'da altmış dört sayfa olarak yayımlar. Kitabın son iki sayfasında Fatih Kerimi çoklukla Avrupa yazar ve filozoflarının kadınlarla ilgili söylediği vecizelerini eklemiştir. Kitabın yayınlanma izni 24 Haziran 1899'da verilmiştir.¹⁹¹ Şemsettin Sami'nin *Taaşuk-ı Talat ve Fitnat* adlı romanı 1904'te *Muaşaka Yahud Talat Beg ile Fitnat Hanım* adıyla İnyetullah Ahmedi Hazretoğlu Aydarov tarafından

---

¹⁸⁶**Kızganiç Bala**, Mütercimi: (A) Kazani, Kazan, Tipo-Litografiya Naslednikov M. Çirkovoy, 1900.

¹⁸⁷Tukay Turında Zamandaşları, **a.g.e.**, s.89.

¹⁸⁸Galiesgar Kamal, **Eserler 3. Tam**, Kazan, Tatarstan Kitap Neşriyatı, 2010, s.404.

¹⁸⁹**Rüya-Tüş**, Mütercimi: Muallim Ziya Nasiri, Kazan, Naşiri: Maarif Kütüphanesi, Yirmalayeva Matbaası, 190 s.31.

¹⁹⁰Namık Kemal, "Ahlâk-ı İslamiye" Çev. Âlimcan İdrisi, **Şura**, 1911, Sayı:14, s.420-425.

¹⁹¹Şemseddin Sami Beg, **Hatunlar**, Mütercimi Muhammed Fatih Kerimi, Orenburg, Tipo-Litografiya B. Breslina, 1899.

Tatarcaya çevrilerek Orenburg’da bastırılır.¹⁹² Fatih Halidi, Şemsettin Sami’nin *Seydi Yahya* tiyatrosunu 1906’da *Zâlim Açlık İspanyalı Seydi Yahya Beyanında* adıyla otuz altı sayfalık piyes şeklinde Tatarca olarak yayınlar.

Ahmet Mithat Efendi’nin çocuk ve aile eğitimi için hazırladığı kitapları Tatarcaya ilk aktarılan kitaplardandır. *Terbiyeli Çocuk* adlı eseri *Terbiyeli Bala* adıyla 1889’da Hasan Ata Molla Muhammed Kazani tarafından tercüme edilerek yayınlanır.¹⁹³ Aynı eser, Rızaettin Fahrettin tarafından “Ahmed Midhat Efendi eserinden alındı. Açık ana dilimizde yazılmıştır.” ifadeleriyle 1898’de Kazan’da tekrar yayınlanır.¹⁹⁴ Ahmet Mithat’ın *Kıssadan Hisse* adlı kitabından bir seçki 1903’te Kazan’da kitapçı Kerimovlar tarafından otuz sayfa olarak yayınlanır.¹⁹⁵ 1911’de *Kıssadan Hisse* kitabında yer alan *Kamil İle Gafil* adlı kısa Sabah Kütüphanesi tarafından Adab Bakçesi’nin birinci kitabı olarak Kazan’da biraz büyük puntolarla yayınlanır.¹⁹⁶ Ahmet Mithat Efendi’nin *Ata Ananın Balalar Üstündeki Hak ve Vazifeleri* adlı eseri Ziya Nasiri tarafından *Bala Terbiyesi* adıyla 1911’de Kazan’da tercüme edilerek yayınlanır.¹⁹⁷ Ahmet Mithat Efendi’nin 1870’te *Letâif-i Rivâyât*’ın ikinci kitabı olarak yayınladığı *Gençlik* hikâyesi, 1897’de Sadrettin Maksudi tarafından *Yaşlık Yularlık* adıyla Tatarca olarak yayınlanır.¹⁹⁸ Ahmet Mithat Efendi’nin *Letâif-i Rivâyât*’ından onuncu cüzde yer alan *Bekarlık Sultanlık mı Dedin?* adlı eser Tanzimat Dönemi romanının en çok ele aldığı konulardan olan yanlış Batılılaşmayı anlatan bir hikâyedir.¹⁹⁹ Bu eser, Kütüphane-i İctihad’ın beşinci cüzü olarak *Yaş Yiğitler İçün Gayet Faydalı Bir Hikâyet* adıyla Sadık İbn-i

---

¹⁹² **Muaşaka Yaud Talat Beg ile Fitnat Hanım**, Çev. İnyetullah Ahmedi Hazretoğlu Aydarof, Orenburg, Naşiri: Şerafeddin Şehidullin, 1904.

¹⁹³ Ahmed Midhat İstanbuli, **Terbiyeli Bala**, Mütercimi Hasan Ata Bin Molla Muhammed Kazani, Kazan, Kazan Ünivirsitininin Tab’ Hanesinde Basma Olunmuştur, 1889, s.36.

¹⁹⁴ Ahmed Midhat Efendi, **Terbiyeli Bala**, Rızaeddin Bin Fareddin, Kazan, Tipo-Litografiya Naslidnikovı M. Çirkovoy, 1898, s.18.

¹⁹⁵ Muarrir-i Hekim Züfünun Ahmed Midhat Efendi Hazretleri, **Kıssadan Hisse**, Kazan, Tipografiya Targovavo Doma Br. Karimovih, 1903, s.30.

¹⁹⁶ Ahmed Midhat Efendi, **Adab Bakçesi Mecmuasından Birinci Kitap Kudret Yüzüğü Yahud Kamil İle Gafil**, Kazan, Tipo-Litografiya İmpiratorskavo Universiteta, 1911, s.21.

¹⁹⁷ Ahmed Midhat Efendi, **Bala Terbiyesi**, Mütecimi Muallim Ziya Nasiri, Kazan, Lito-Tipografiya T. D. Br. Karimovi, 1911, s.51.

¹⁹⁸ Ahmed Midhat Efendi, **Yaşlık Yularlık**, Mütercim Sadreddin Maksudi, Kazan, Tipografiya B. L. Dombrovskavo, 1897, s.30.

¹⁹⁹ Ahmed Midhat, **Kıssadan Hisse**, Kazan, Tipografiya Targovavo Doma Br. Karimovih, 1903, s.30. ;Mithat Efendi, **Letâif-i Rivâyât**, Haz. Fazıl Gökçek; Sabahattin Çağın, İstanbul, Çağrı Yayınları, 2001, s.XVII.

Abdurrahman tarafından Orenburg'da 1902'de yayınlanır. Tercümeyle 24 Kasım 1901'de Petersburg sansörü tarafından izin verilir.²⁰⁰ Ahmet Mithat Efendi'yle Fatma Aliye Hanım'ın ortaklaşa yazdıkları *Hayâl ve Hakikat* adlı eser Şakir Mustafa tarafından Kazan'da 1908'de Tatarca olarak yayınlanır.²⁰¹

Ebuzziya Tefvik'in 1882'de yayınladığı *Benjamin Franklin* biyografisi 1901'de Sadık bin Abdurrahman tarafından Tatarca olarak yayınlanır. Sadık Abdurrahman Kütüphane-i İctihad adıyla oluşturduğu kitap serisinin birinci kitabı olarak 1901'de Mecmua-i Ebuzziya'dan tercüme ettiği *Amerikalı Hekim Franklin'in Tercüme-i Hâli* adlı eseri 17 Şubat 1901'de Petersburg'dan alınan izin sonrasında yayımlar.²⁰² *Şura* dergisinin ikinci sayısında *Mecmua-i Ebuzziya*'dan bilimsel içerikli "Akademi-Darü'l-Ulûm" adlı yazı Derdmend tarafından Tatarcaya aktararak yayımlar.²⁰³ 1910'da *Şura* dergisinde "Meşhur Adamların Yadigârları" adlı bir yazı²⁰⁴ ve *Mecmua-i Ebuzziya*'dan "Elifba ve Ebcet Tarihi" adlı bir yazı daha iktibas edilir.²⁰⁵

Ali Asgar Kemal 1914'te Teodor Kasab'ın *Pinti Hamid* adlı uyarlamasını *Saran* (Cimri) (Komedi, beş perdede, Türkler hakkında) adıyla yüz otuz bir sayfa olarak yayımlar.²⁰⁶ Ali Asgar Kemal 1918 yılında Abdülhak Hamit'in *Duhter-i Hindu* adlı tiyatrosunu *Hint Kızı* adıyla tercüme eder. Sahneye koyulan²⁰⁷ *Hint Kızı* kitap olarak yayınlanmaz.

Servet-i Fünun Dönemi yazarlarından Halit Ziya Uşaklıgil'in mensur şiir örneklerinden olan *Mezardan Sesler* adlı eseri İstanbul'da okumakta olan Abdurrahman Sadi tarafından 1910'da *Şura* dergisinin yedi sayısında *Kabirden*

²⁰⁰ Ahmetd Midhat Efendi'nin **Letâif-i Rivâyet**'inden Tercüme edildi, Orenburg, Naşiri Sadık İbn-i Abdullah, Gılman İbrahimoglu Kerimov Matbaası, 1902.

²⁰¹ Ahmed Midhat Efendi, **Hayâl ve Hakikat**, Mütercimi Şakir Mustafa, Kazan, Şark Matbaası, 1908, s.31.

²⁰² Mecmua-i Ebuzziya'dan **Amerikalı Hekim Franklin'in Tercüme-i Hâli**, Mütercimi Sadık İbn-i Abdullah, Orenburg, Gılman İbrahimoglu Kerimov Matbaası, 1901.

²⁰³ Derdmend, "Akademiya-Darü'l-Ulûm", **Şura**, 1908, Sayı 2, s.43-46.

²⁰⁴ "Meşhur Adamların Yadgarları", **Şura**, 1910, Sayı:19, s.596-597.

²⁰⁵ "Elifba ve Ebcet Tarihi", **Şura**, 1911, Sayı:11, s.325-326.

²⁰⁶ T. Kasbar, **Saran**, Mütercimi: A. Kemal, Kazan, Naşirleri: Ahmed Geray Hasani ve Şürekası, Lito-Tipografiya İ. N. Haritanova, 1914, s.132.

²⁰⁷ "Noviy Kulüpte", **Kuyaş**, 24 Yanver 1918, No:1207.

Tavışlar adıyla yayınlanır.²⁰⁸ Abdurrahman Sadi bu tercümeyle 1912 yılında otuz yedi sayfalık bir kitap olarak da yayınlanır.²⁰⁹ Halit Ziya'nın *Mensur Şiirler* adlı kitabındaki "Cenk"²¹⁰ adlı hikâyesi Şerifzade Abdullah tarafından 1912'de *Şura* dergisinde "Sugaş" adıyla tercüme edilerek yayınlanır.²¹¹

Halit Ziya'nın hikâyelerinden iki hikâye daha Tatarcaya çevrilerek sanat ve edebiyat yönü ağır basan *Ang* dergisinde İstanbul'da okumuş olan A[bdurrahman] K[erem] tarafından yayınlanır. Halit Ziya'nın *Bir Yazın Tarihi* adlı hikâye kitabındaki "Zevrak'la Ebru"²¹² adlı hikâye "Zevrak İle Ebru"²¹³, "Defter-i Natamam"²¹⁴ adlı hikâye "Yazılıp Bitmeyen Defterden"²¹⁵ adlarıyla yayınlanır.

Mehmet Rauf'un "Aşk Tolkinleri" hikâyesi İ[badullah] Alparov tarafından tercüme edilir.²¹⁶ Alparov, Mehmet Rauf'un "Ölüm Aldından" adlı hikâyesini de tercüme eder.²¹⁷

Hüseyin Cahit'in *Hayât-ı Muhayyel* hikâye kitabındaki aynı isimdeki hikâye²¹⁸ *Hayâldeki Tiriklik* adıyla Fahrülbenat Süleymaniye tarafından Tatarca olarak yayınlanır.²¹⁹

Cenap Şahabettin'in "Muhasebe-i Edebiyye" başlığı altında "Şiir Nedir" adlı makalesi *Yıldız* gazetesinin iki sayısında, "Türk şairi Cenap Şahabettin'in bir makalesinden" notuyla yayınlanır.²²⁰ Yine Cenap Şahabettin'in "Oğluma Mektup"

---

²⁰⁸ Halid Ziya, Mütercimi Abdurrahman Sadi, "Kabirden Tavışlar", *Şura*, 1910, Sayı:7, s.199-201, Sayı:8, s. 232-234, Sayı:9, s. 261-263, Sayı:10, s. 294-296, Sayı:11, s. 332-334, Sayı:13, s. 398-401, Sayı:15, s. 447-460.

²⁰⁹ Halid Ziya, *Kabirden Tavışlar*, Mütercimi Abdurrahman Sadi, Ufa, Şark Matbaası, 1912, s.37.

²¹⁰ Halit Ziya Uşaklıgil, *Mensur Şiirler-Mezardan Sesler*, İstanbul, Özgür Yayınları, 2002, s.96-100.

²¹¹ Uşşakizade Halid, "Sugaş", Çev. Şerifzade Abdullah, *Şura*, 1912, Sayı:19, s.604-605.

²¹² Halid Ziya Uşaklıgil, *Bir Yazın Tarihi*, İstanbul, Özgür Yayınları, 2005, s.101-107.

²¹³ Halit Ziya, "Zevrak ile Ebru", Çev. A. K., *Ang*, 1916, Sayı:23, s.359-361.

²¹⁴ Halid Ziya Uşaklıgil, *a.g.e.*, s.108-124.

²¹⁵ Halid Ziya, "Yazılıp Bitmeyen Defterden", Çev. A. K., *Ang*, 1916, Sayı:18, s.284-286, Sayı:19-20, s.302-310

²¹⁶ Mehmed Rauf, "Aşk Tolkinleri, Çev. İ[badullah] Alparov, *Ang*, 1913, Sayı:16, s.271-176.

²¹⁷ Mehmed Rauf, "Ölüm Aldından", Çev. İ[badullah] Alparov, *Ang*, 1913, Sayı:23, s.405-407.

²¹⁸ Hüseyin Cahid, *Hayat-ı Muhayyel*, Dersaadet, Alem Matbaası-Ahmed İhsan ve Şürekası, 1315, s.3-17.

²¹⁹ H. Yalçın, *Hayâldeki Tiriklik hem Zarlanu Yaki Munglanu*, Mütercimesi: Fahrülbenat Süleymaniye, Kazan, Elektro-Tipografiya "ÜMİD", 1911, s.16.

²²⁰ Cenap Şahabeddin, "Musahabe-i Edebiyye", *Yıldız*, 30 Senteabr 1910, No:591, s.3. ; 5 Okteabr 1910, No:593, s.3-4.

adlı yazısı, “Meşhur Osmanlı ediplerinden Cenap Şahabettin’in latife tarzında yazılmış bir makalesinden”²²¹ açıklamasıyla Tatarca olarak *Vakit* gazetesinde yayınlanır.

Tatar basınında Türk edebiyatından şiir iktibasları yapılsa da şiir tercümeleri pek yer almaz. Orenburg’daki Hüseyiniye Medresesi öğrencilerinden Kokanlı Ahnef Tangatarov, Tevfik Fikret’in “Balıkçılar” adlı şiirini Tatarcaya aktarır. Tevfik Fikret’in “Sarhoş” adlı şiiri de Nadir Agayev tarafından çevrilir.²²²

Ahmet Rasim’in *Biçare Genç* adlı eseri Asır Neşriyatı’nın sekizinci kitabı olarak *Biçare Yiğit* adıyla Kamil Beşir tarafından Kazan’da yayınlanır.²²³ Hüseyin Rahmi’nin *Mürebbiye* romanının A. Avırgazi tarafından *Ang* dergisinde on yedi sayı devam eden bir tefrika şeklinde tercümesi yayınlanır.²²⁴ Mehmet Celal’in *Cemile* adlı uzun hikâyesi 1907’de Mustafa Şahabi El-Esni tarafından Tatarca olarak Kazan’da yayınlanır.²²⁵

Büyük Bir Servet Yahud Zor Bir Baylık (1898)²²⁶ Abdullah El-Sadiki El-Cayiki tarafından tercüme edilip kapağın üzerine roman ifadesi de yazılarak yayınlanır. Müellifi olarak Bir Osmanlı ibaresi kullanılır. *Aldandım Yaki Hanımlara Hediye* adlı eser Türkçeden Ahmetcan Bikmiyev²²⁷ tarafından tercüme edilir. *Masum Kurban Yahut İffetin Son Yemişi* adlı aslı Rumca olan eser Türkçeden Tatarcaya tercüme edilir. Hanım ve genç kızlara örnek olacak edebî ve ibretli roman ifadeleriyle reklam edilen bu eseri Davud Abid tercüme etmiştir. *Muhabbet Kurbanı* adlı eser, muhabbetin nasıl bir şey olduğunu tasvir eden Türkçeden Nurullah El Kemali tarafından tercüme edilen roman olarak tanıtılır. Peldengi’de kitap ticareti yapan Şehit Avni Recebov 1908’de Kazan’da bastırıldığı *İki Güvercin Yahud Salih*

²²¹ Cenap Şahabeddin, “Oğluma Mektup”, *Vakit*, 12 İyül 1912, No:1003.

²²² N. Agayev, “Osmanlı Edebiyatı”, *Şura*, 1909, Sayı:6, s.176-177.

²²³ Ahmed Rasim, *Biçare Yiğit*, Çev. Kamil Beşir, Kazan, Haritanov Matbaası, 1909, s.30.

²²⁴ Hüseyin Rahmi, *Mürebbiye*, Çev. A. Avırgazi, *Ang*, 1913, Sayı:3, s.34-38, Sayı:4, s.52-57, Sayı:6, s.91-94, Sayı:7, s.111-114, Sayı:8, s.128-131, Sayı:8, s.155-158, Sayı:10, s.162-167, Sayı:11, s.183-184, Sayı:12, s.198-203, Sayı:13, s.219-224, Sayı:14, s.237-239, Sayı:15, s.251-254, Sayı:16, s.378-181, Sayı:17, s.290-294, Sayı:18, s.302-31, Sayı:19, s.329-332, Sayı:20, s.342-345.

²²⁵ Müellifi C. , *Cemile*, Mütercim: Mustafa Şahabi El-Esni, Kazan, Sabah Kütüphanesi, 1907, s.45.

²²⁶ Biraderan Kerimovlar Kütüphanesi Mükemmel Esâmi-i Kütübü Kazan, *a.g.e.*, s.39

²²⁷ Biraderan Kerimovlar Kütüphanesi Mükemmel Esâmi-i Kütübü Kazan, *a.g.e.*, s.38

Süleyman adlı hikâyeyi Osmanlı Türkçesinden 1905'ten önce tercüme ettiğini fakat siyasi durumun yayınlamaya uygun olmadığından yayınlamadığını yazar.²²⁸

2.5. Batı Edebiyatından Osmanlıcaya Çevrilen Eserler İdil-Ural'da

Rusya'da I. Petro zamanında alınan bir kararla 1721 tarihinden itibaren yayınlanacak kitaplara sansür uygulanmaya başlanır. Bu 4 Mart 1906'ya kadar yayınlanacak kitapların basım öncesi sansüre gönderilmesi şeklinde uygulanır.²²⁹ Petersburg'a sansüre gönderilen pek çok Tatarca kitap yayımlanmadığı gibi geri de iade edilmez. Yayınına izin verilenler de sansörün kırmızıyla üzerini çizdiği pek çok bölümün çıkarılmasıyla yayınlanır. Bundan dolayı Tatar yazarları eserlerinin yayınlanması için eserlerine oto sansür uygulamak zorunda kalırlar. 1880'lere kadar Tatarların dünyevî kitap basmasına engel olunur. Bu durum İstanbul'da basılan kitaplara Tatarların ilgi duymasını ve İdil-Ural'da İstanbul baskısı kitapların yaygınlaşmasını beraberinde getirir. Türkçeye tercüme edilen Fransız, İngiliz, Alman, İtalyan hatta Rus yazarlarının eserleri İdil-Ural bölgesine getirilerek Avrupa edebiyatı, kültürü ve felsefesi Türkçe üzerinden takip edilmiş olur.²³⁰

Türk yazarları tarafından tercüme edilen ve üzerlerinde etkiler bırakan Batılı romanlardan Sefiller (1862), Robinson Crusoe (1864), Monte Cristo (1871), Atala (1872) ve Poul ve Virgin'i (1873) saymak mümkün. Türkçedeki tercüme faaliyetleri özellikle macera romanlarına öncelik verilerek daha sonra da devam etmiştir.²³¹ Özellikle A. Duma Fils, Jules Verne, Xavier de Montepin, Frederic Soulié, Emile Richebourg, Pierre Loti gibi yazarlardan yapılan Türkçe tercüme Tatar kitap şirketleriyle İdil-Ural'a taşınarak Batı edebiyatı Türkçe üzerinden okunmuştur. 1912'de *Vakit* gazetesinde Orsk'taki Şark Kütüphanesi'nin meşhur Osmanlı muharrirleri tarafından Türkçeye tercüme edilmiş hacimli Batılı romanların getirilip satılmakta olduğu haberi yayınlanır.²³²

²²⁸ Şehid Avni, *İki Güvercin Yahud Salih Süleyman*, Kazan, 1908, s.2.

²²⁹ Burhan Şeref, "Senzurluk Tarihi", *Şura*, 1913, Sayı:5, s.152-153.

²³⁰ Ebrar Kerimullin, *Kitap Dünyasına Seyyehet*, a.g.e., s.196-197.

²³¹ Kenan Aküz, a.g.e., s.49.

²³² "Orskide Şark Kütüphanesine Yanga Kilgen Mühim Kitaplar", *Vakit*, 27 Noyabr 1912, No:1047.

Ahmet Mithat Efendi'nin yeğeni Mustafa Refik (1866-1913) tarafından Xavier de Montepin'den iki cilt halinde tercüme edilen *Para Kuvveti* (1314) adlı roman, Mehmet Tevfik'in Frédéric Soulié'den tercüme ettiği *Şeytan Çingırağı* (1885) ve Joseph Freiherr Von Eichendorff'in *Çalgıcının Seyahati* adlı romanları, Abdullah Zühtü'nün (1869-1925) W. Shakespeare'den çevirdiği *Hırçın Kız* (1908) eseri, Ali Muzaffer'in Etienne Enault'tan yaptığı *Vicdan Faciaları* (1894) eseri, S. Vehbi'nin Albert de Chamisso'dan çevirdiği *Gölgesini Satan Adam* (1892) adlı romanı, Hüseyin Cahit'in Pierre Loti'den tercüme ettiği *Madam Krizantem* (1904) romanı, mütercimi Vassaf olarak gösterilen Emile Richebourg'un *Büyük Valide* (1890) adlı eseri ve Jules Verne'in *Buzlar Arasında Kış*, *Merkez-i Arza Seyahat*, *Zümrüt Madeni* ve *Kaptan Grand'ın Çocukları* satılan kitaplar arasındadır.

Rus edebiyatından Lev Tolstoy'un *Diriliş* romanı Baha Tevfik (1881-1914) tarafından *Ba's ü Bade'l-Mevt* (1909) adıyla Türkçeye tercüme edilir. İstanbul'da basılan *Diriliş*'in Tatarcaya da çevrilmesi gerektiğiyle ilgili Tatar basınında yazılar yayınlanır.²³³ Yine *Anna Karanina* romanı Raif Necdet ve Sadık Naci'nin tercümesinde 1911'de Türkçe olarak yayınlanır. Maksim Gorki'nin *Ana* (1911) adlı romanı da Türkçeye tercüme edilir.²³⁴ Victor Hugo'nun *Sefiller* (1911) ve Aleksandr Duma'nın *Monte Cristo* (1911) romanlarının Avanzade Mehmet Süleyman (1871-1922) tarafından Türkçeye tercüme edildiği, Tatar gazetelerinde duyurulur.²³⁵

Batı edebiyatından Türkçeye tercüme edilen roman ve hikâyelerden başka felsefî, tarihî ve fikrî kitaplar da Tatar kitapçılarında satılmaktadır. Baha Tevfik'in (1881-1914) Alman materyalistlerinden Louis Büchner'den tercüme ettiği ve Türkiye'deki İslamcı çevreler tarafından birçok reddiyelerin yazıldığı²³⁶ *Madde ve Kuvvet* adlı eser de satılan kitaplar arasındadır.²³⁷ Yine, Baha Tevfik'in, Odette Lacquerre'den yaptığı *Feminizm* adlı tercümesi de satılmaktadır.²³⁸ Baha Tevfik'in

²³³ "Edebiyat ve Matbuat", **Vakit**, 25 Senteabr 1908, No:374.

²³⁴ "Bilişme", **Vakit**, 27 Senteabr 1908, No:375.

²³⁵ "Reklama", **Vakit**, 16 Fevral 1913, No:1134.

²³⁶ Mehmet Akgün, **Materyalizmin Türkiye'ye Girişi ve İlk Etkileri**, Ankara, Kültür ve Turizm Bakanlığı, 1988, s.435.

²³⁷ Biraderan Kerimovlar Kütüphanesi Mükemmel Esami-i Kütübü, **a.g.e.**, s.64.

²³⁸ Biraderan Kerimovlar Kütüphanesi Mükemmel Esami-i Kütübü, **a.g.e.**, s.62.

fikir arkadaşlarından Memduh Süleyman'ın Edvard Von Hartman'dan tercüme ettiği *Darvinizm* (1329) de satılan kitaplar arasındadır.

2.6. İstanbul'da Okuyan Tatar Aydınları

1896'da geri dönen Fatih Kerimi, Ubeydullah Bubi ve Haris Feyzi eğitim başta olmak üzere, cedit okullarının başlangıç, rüştiye ve idadî sınıfları için coğrafya, tarih, matematik, fizik ve pedagoji alanlarında hazırladıkları ders kitaplarıyla Kayyum Nasiri'den sonra ilk yerel ders kitaplarını yazarlar. Fatih Kerimi yazdığı hikâyeleriyle Ahmet Mithat hikâyesini Tatar edebiyatına da taşır.

Abdullah Şinasi olarak tanınan Troitskli İbrahim Abdullah Sabir (1885-1937) de İstanbul'da okumuş fizik ve kimya başta olmak üzere elliden fazla ders kitabı ve eser yayınlamıştır.²³⁹ Orenburg'daki Hüseyiniye Medresesinde fizik ve kimya derslerine girmiş olan Abdullah Şinasi, Hüseyiniye'de müdür yardımcılığı da yapmıştır.²⁴⁰ Abdullah Şinasi'nin İstanbul'da okutulan ders kitaplarından yararlanarak hazırladığı *Muhtasar Kimya, Fenn-i Tedris, Usûl-i Tâlim ve Terbiye* adlı eserleri oldukça meşhurdur. Abdullah Şinasi Türkçeden eğitimle ilgili kitaplar da tercüme eder. Bunlardan birisi de 1911'de yayınladığı *Tâlim ve Terbiye Tarihi ve Dünyanın Filozofları* adlı eserdir. Abdullah Şinasi, bu eserin girişinde şunları söyler:

“Bir doktor için ten ilmi ne kadar gerekliyse, bir muallim ve muallime için de usûl-i tâlim ve terbiye yani “pedagoji” ilmi de o kadar gereklidir. Usûl-i tâlim kitapları bizde yok. Ben şu yolda küçük de olsa bir hizmet göstermek ümidiyle Osmanlı ulemasından ulu bir zatın *Hükemâ-yı Cihan ve Tâlim ve Terbiye Tarihi* isimli kitabının zeylini terk ederek *Tâlim ve Terbiye Tarihi ve Dünyanın Filozofları*” ismiyle Tatarcaya geçirdim. Bu kitapta insanlar yaratıldığından beri tâlim ve terbiyenin zamanımıza kadar nasıl değişikliklere uğramış hem de tâlim ve terbiye ilmine hizmet eden filozofların tercüme-i hâlleri ile onların tâlim ve terbiyede tuttıkları ve gösterdikleri yolları açık ve muhakemeli bir şekilde bildirilmiştir. Bu kitabı okuyan kişi türlü çiçeklere konup bal toplayan arı gibi, türlü hekimlerin tâlim ve terbiye hakkındaki faydalı fikir ve kaidelerini toplayıp zihnine dolduracaktır. Maksadım bundan sonra da usûl-i tâlim ve terbiyeye ait kitaplar yazıp çıkarmaktır.

²³⁹Medine Rahimkulova, **Orenburg Sevdegerleri**, Orenburg, Yanga Vakit Redaksiyası Yardımı Bilen, 1996, s.57.

²⁴⁰ Gaysa Hüseyinov, **Başkort Halkının Ruhi Dünyası**, Ufa, Kitap Neşriyatı, 2003, s.328.

Halkımız bir taraftan darümuallimin ve darümuallimat açmaya çalışırken kalem sahipleri de usûl-i tâlim ve terbiye hakkında kitap ve makaleler yazsınlar. İşte o zaman bizde de hakiki muallim ve muallimeler yetişir. Nadanlık belası az zamanda aramızdan gider, hükümetimiz için kendimiz için de hayırlı olur. Yoksa nadan bir halkın hükümetimize ağır yük olmaktan başka hiçbir faydası olacak değildir.”²⁴¹

Belebeyli olan Hanefî Bekirov Kerimullahoğlu (1884-1934) da İstanbul’da okur. Hanefî Bekirov, Hüseyiniye’de fen derslerine girer. 1913-1918 yıllarında medresenin müdür yardımcılığını yapar. Fizik, kimya ve botanik konularında ders kitapları yazar. Tahir Ahmetcanoğlu İlyasov (1881-1933) Mısır’da okuduktan sonra Kazan’daki Muhammediye’de Arapça derslerine girmeye başlar. Tahir İlyasov, 1912 yılında *El-Müfid* adlı Arapça-Tatarca sözlük de çıkarır. Tahir İlyasov, 1916’dan sonra Hüseyiniye’ye geçer ve burada yukarı matematik dersleri verir.²⁴² Hüseyiniye Medresesi müderrislerinden olan Rahim Karı Deminev de İstanbul’daki Darümualliminde okumuştur.²⁴³ Ahmet Bay ve Mahmut Bay Hüseyinovlarla akrabalıkları olan Rahim Deminev, bu dönemde henüz sol grupların etkisinde olan Ayaz İshaki tarafından 1906’da *Tan Yıldızı* gazetesinde tenkit edilmiştir. Âlimcan İbrahimov 1907’deki bir yazısında İstanbul’daki Darümualliminde okumuş olan Penzalı Abdullin’in istediği şartlar kabul edilirse Ufa’daki Aliye Medresesi’ne geleceğini ve bunun memnuniyet verici olduğunu yazar.²⁴⁴

1897 yılında Kazan bölgesinden pek çok öğrenci İstanbul Darülfünununda okumaya başlar. Mehmet Vaiz Nevruzov, Sıbgatullah Abdullah, Şakir Efendi, Hâlim Sabit bunlardandır. Aynı tarihte Sibiryalı Haris bin Hayrunnas Darümuallimine, Şemsi Hanım Kız Sanayi Mektebine girerler. Tomsk’ta Şubat 1912-Ağustos 1913 tarihleri arasında 145 sayı yayınlanan *Sibirya* gazetesini çıkaran Mehmet Vaiz Nevruzov, 1897’de Darülfünunun Diniye Bölümünde okumaya başlayanlardandır.²⁴⁵

Pek çok ders kitabı, hikâye ve tiyatro eseri yazmış olan ve Namık Kemal’in *Rüya*’sını 1907’de Tatarcaya tercüme etmiş olan Ziya Nasiri (1886-1933) de

²⁴¹ Abdullah Şinasi, **Tâlim ve Terbiye Tarihi ve Dünyanın Filozofları**, Ufa, Matbaası, 1911, s.3.

²⁴² Medine Rehimkulova, **a.g.e.**, s.57.

²⁴³ Gayaz İshakiy, **Eserler 6. Tam**, Kazan, Tatarstan Kitap Neşriyatı, 2005, s.63.

²⁴⁴ Gâlimjan İbrahimov, **Eserler 6. Tam**, Kazan, Tataristan Kitap Neşriyatı, 1986, s.7.

²⁴⁵ T. C. Başbakanlık Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yıldız Sadaret Resmi Maruzat Evrakı, Y.A.RES., Dosya No:135, Gömlek No:13, Tarih: 1324.

İstanbul'da okur.²⁴⁶ Kazan ve Orenburg'daki matbaalarda çalışan, *Ural* ve *Vakit* gazetelerinde şiirler yayınlayan, Fatih Kerimi'nin yakın dostu olan Mahmut Almayev (1874-1907) de İstanbul'da okuyanlar arasındadır.²⁴⁷ 1905 meşrutiyetinden sonra Uralski'de *Fikir* gazetesi ve *El-Asru'l-Cedit* dergisini çıkaran Kamil Mutii (1883-1941), 1901-1903 yıllarında İstanbul ve Mısır'da okur.²⁴⁸ Tatar edebiyatında ilk tiyatro tenkitleriyle öne çıkan Türkçeden tercüme ettiği ve ilk sahnelenen Tatarca eserlerden biri olan *Aşk Belası* eseriyle tanınan Abdurrahman Kerem (1878-1947), İstanbul'da 1905 öncesi edebiyat bölümünde okuyan ilk Tatar öğrencilerdendir.²⁴⁹ Darülfünun edebiyat şubesi 1904-1905 eğitim yılında ilk mezunlarını vermiştir.²⁵⁰ Buhara'da okuduktan sonra 1907'de İstanbul'a gelen, *Şura* dergisi ve *Vakit* gazetesinde sürekli yazılar yayınlamış olan Âlimcan İdrisi (1887-1959) de İstanbul'da eğitim alanlar arasındadır.²⁵¹ Servet-i Fünun hikâyesini özellikle de Halit Ziya hikâyeciliğini Tatar edebiyatına taşıyan Şerif Kemal de 1901-1902 yıllarında İstanbul'daki Darülmuallimin'de samiin olarak derslere girer.²⁵²

Şeyh Şamil'in torunu Muhammed Zahid Şamil (1868-1920) İstanbul'daki Mekteb-i Sultanide okur.²⁵³ Zahit Şamil, 1 Ocak 1907'den itibaren Moskova'da *Terbiyetü'l-Etfal* adlı on beş günde bir yayınlanan ve ancak beş sayı süren çocuk dergisi çıkarır. Muhammed Zahid Şamil'in, dergi ve kitap basımı için İstanbul'dan Rusya'ya Osmanlı harflerinin gönderilmesi ile ilgili II. Abdülhamit dönemine ait 25 Ağustos 1906 tarihli başvuru tezkiresi arşivlerde yer almaktadır.²⁵⁴ Aslen Kırımli olan ve Petersburg'da 1894'te matbaa kurarak pek çok Tatarca eserin yayınlanmasına vesile olan Fatih Kerimi ve İlmiddin Şeref'in matbaacılıkla ilgili ilk

²⁴⁶ İsmegiyl Remi; Reis Dautov, **Edebi Süzlik**, Kazan, Tatarstan Kitap Neşriyatı, 2001, s.187.

²⁴⁷ İsmegiyl Remi; Reis Dautov, **a.g.e.**, s.17-18.

²⁴⁸ "K. M. Tuhfetullin", **Fikir**, 15 Okteabr 1906, No:38.

²⁴⁹ Rinat Möhemmediyev, **Eger Biz Yanmasak**, kazan, Tatarstan Kitap neşriyatı, 1980, s.122-130. ; İsmegiyl Remi; Reis Dautov, **a.g.e.**, s.133. ; T. Ş. Gylajev, **Retsenziyelerden Tegziyelerge XX Yöz Başı Tatar Edebi Tenkiytı**, Kazan, Tatarstan Kitap Neşriyatı, 2008, s.248.

²⁵⁰ Mustafa Selçuk, **İstanbul Darülfünunu Edebiyat Fakültesi(1900-1933)**, Ankara, Atatürk Araştırmaları Merkezi, 2012, s.36.

²⁵¹ İskander Gilyazov, "Sudba Âlimdjana İdrisi", **Gasırlar Avazı-Eho Vekov**, 1999, Sayı:3-4, s.158-172.

²⁵² **Tatar Edebiyatı Tarihi 3. Tam**, Kazan, Tatarstan Kitap Neşriyatı, 1986, s.316.

²⁵³ Muhammed Vaiz Nevruzov, "Tatarlar'da Eser-i Terakki", **Kazan Muhbiri**, 13 İyül 1906, No:126, s.3

²⁵⁴ İsmail Türkoğlu, "Osmanlı Devleti'nin İsmail Gaspıralı'nın Faaliyetlerine Bakışı", **Yüz Yılda Gaspıralı'nın İdealleri Bildiriler**, Ankara, Türk Yurdu Yayınları, 2001, s.109.

staj yaptıkları Boraganski matbaasının sahibi İlyas Mirza Boraganskiy(1852-1942) de İstanbul'da okumuştur.²⁵⁵

2.6.1. Yusuf Akçura (1876-1935)

Yusuf Akçura, çok uzun zamandan beri Osmanlı Türkleri ile Rusya Türkleri arasında var olan ilişkilere fikirleri, faaliyetleri ve gazeteci kimliğiyle derin izler bırakır. Yusuf Akçura hayatı boyunca, müstemleke durumundaki ülkesinin kader çizgisinin nerelere uzanacağını kestirebilmek için büyük bir istekle onu takip eder.²⁵⁶Siyasî ve toplumsal sebeplerden dolayı Kazan bölgesinde İstanbul'dan önce başlayan siyasî Türkçülük, 1908 Osmanlı meşrutiyetinden sonra kurulan, kurucuları arasında Yusuf Akçura'nın da bulunduğu Türk Derneği ve *Türk Yurdu* dergisi sayesinde, var olan bilimsel çalışmaları da arkasına alan siyasî Türkçülük, İstanbul'da da mevzi kazanır. İstanbul'daki fikrî ve siyasî değişiklikleri 1905 Rus meşrutiyetinden sonra daha da yakından takip etme imkânı bulan Kazan Tatar bölgesi, Yusuf Akçura'nın başında bulunduğu siyasî ve kültürel faaliyetleri dikkatle takip eder. Osmanlı başkenti İstanbul'da yetişmiş ve Paris'te de okumuş olan Yusuf Akçura, 1904'ten 1917'ye kadar, memleketi Kazan'daki siyasî ve fikrî hareketlere, gerek o coğrafyada hareketin bizzat içinde yer alarak, gerekse de İstanbul'dan Tatar basınına gönderdiği siyasî içerikli yazılarıyla Tatar millî hareketinin en faal şahsiyetlerinden biri olur.

Yusuf Akçura Orenburg'daki *Vakit* gazetesine gönderdiği pek çok yazısında kendisini gazeteci ve muhabir olarak takdim eder. Yusuf Akçura, 1897'de Şahabettin Mercani'nin talebesi Abbas Efendi'yle birlikte *Musavver Malumat* dergisinde Şahabettin Mercani'nin tercüme-i hâlini yayınlamak için adım atar.²⁵⁷Yusuf Akçura, 1902-1905 yıllarında *Şûrâ-yı Ümmet* ve *Türk* gazetelerinde makaleler yazmaya başlar. Onun 1904'te *Türk* gazetesinde yayınladığı "Üç Tarz-ı Siyaset" adlı makalesi daha sonraki yıllarda Türkçülük cereyanının manifestosu olarak değerlendirilir. Yusuf Akçura 1928'de yazdığı biyografisinde bu çalışmasıyla

---

²⁵⁵ Hakan Kırımlı, **Kırım Tatarlarında Milli Kimlik ve Milli Hareketler (1905-1916)**, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1996, s.63.

²⁵⁶ François Geaumeon, **a.g.e.**, s.203.

²⁵⁷ Akçuraoğlu Yusuf, **Türk Yılı 1928**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2009, s.415.

ilgili kendisi de uzun değerlendirmelerde bulunur ve bu eserini önemseydiğini gösterir. Rızaettin Fahrettin 1909'da bu kitapla ilgili şunları söyler:

“*Üç Tarz-ı Siyaset* isminde olan risale yalnız seksen sayfalık bir şeydir, fakat faydası seksen cilde mukabil olsa gerek. Yahut seksen cilde derç edilecek malumat seksen sayfaya sığdırılıp gösterilmiştir. Her ne kadar mevzusu Türkiye hükümetine ait ise de biz Rusya İslamlarına olan münasebeti İstanbul Türklerine olan münasebetinden az değildir. İsmimize hediye ederek irsal ettiği için muhterem biraderimiz Yusuf Akçura Cenapları'na açık surette beyân-ı teşekkür etmekteyiz.”²⁵⁸

Cemalettin Velidi, Türkçülük cereyanının İstanbul'a şimalden estiğini belirtirken isim vermeden bu çalışmayı da göz önünde tutmaktadır. Edebî ve kültürel yönden Kazan bölgesini besleyen ve etkileyen İstanbul'un aksi yönde gelen bu siyasî akım sonrasında etkilenmesi çok daha derinden olmuştur. Bu cereyanının Rusya Türklüğü içinde çıkmasında Rusya'nın özellikle 1876'daki Osmanlı-Rus savaşından itibaren Panslavizmi bir siyaset olarak kullanmaya başlaması ve Ruslaştırmaya karşı mukavemet gücü yüksek olan Müslüman Tatarların Ruslaştırma politikalarına karşı pozisyonlarını belirlemeleri etkili olmuştur. Aslında bu cereyan bir noktada Ruslaştırmaya karşı bir lisan ve kültür alanındaki aksülamel hareketidir. Rus egemenliğinde yaşayan Türklerin, İstanbul'da imparatorluk sahibi Osmanlılardan daha güçlü bir ulusal bilince sahip olmaları tarihî ve toplumsal bir durumdur. François Georgeon, Yusuf Akçura ile ilgili çalışmasında bunu dile getirir.²⁵⁹ İstanbul'daki Harbiye Mektebinde aldığını söylediği şuurlu Türkçülüğü, Paris'teki serbest Ulûm-ı Siyasîye Mektebinde daha da netleşen bu yöndeki siyasî ve içtimaî fikirleri, 1903'te gittiği memleketi Kazan'da karşılaştığı fiili durum²⁶⁰ bir nevi Yusuf Akçura'nın *Üç Tarz-ı Siyaset*'i yazmasına zemin oluşturmuştur.

2.6.1.1.Kazan'daki Faaliyetleri

Yusuf Akçura, Rusya'da bulunduğu 1903-1908 yılları içinde eğitim, siyaset ve basın alanlarında aktif bir biçimde rol alır. İstanbul ve Paris'te okumuş, tarih doktorası olan Yusuf Akçura, Âlimcan Barudi'nin İstanbul'daki eğitim kurumlarını

²⁵⁸“*Üç Tarz-ı Siyaset*”, *Şura*, 1909, Sayı:11, s.347.

²⁵⁹François Georgeon, *a.g.e.*, s.17.

²⁶⁰Akçuraoğlu Yusuf, *a.g.e.*, s.427.

örnek olarak yenileştirdiği Kazan'daki Muhammediye Medresesinde tarih öğretmenliği, Kazan'ın önde gelen aydınlarından Avukat Saitgeray Alkin'in finansörlüğündeki *Kazan Muhbiri* gazetesinin çıkarılması ve 1906'daki Rusya seçimlerine katılması için Rusya Müslümanlarının kurduğu Müslüman İttifakı Partisinin kurulma aşamalarında çalışır. Yusuf Akçura'nın bu dönemde en ziyade faaliyet gösterdiği saha teşkilatçılığıdır.²⁶¹ Bunda imparatorluk başkenti İstanbul'un teşkilatçılık konusunda Yusuf Akçura üzerinde yadsınmaz bir etkisi olduğu açıktır.

29 Ekim 1905'te ilk sayısı çıkan *Kazan Muhbiri*, Yusuf Akçura'nın sorumluluğunda Kazan şivesinde yayınlanan ilk gazetedir. Yusuf Akçura ilk sayıda gazetenin, Rusya'daki Tatar ve Müslümanların eşit vatandaşlar olarak bütün hürriyetlerini müdafaa etmek üzere yayın yapacağını belirtir.²⁶² Yusuf Akçura; Burhan Şeref, Ayaz İshaki ve Mecit Gafuri gibi yazarların gazetede yazmalarını sağlar.²⁶³ Gazete, Müslüman İttifakının yayın organı misyonuyla seçimlerle ilgili efkâr-ı umumiye'ye harekete geçirmek için yayınlar yapar. Abdürreşit İbrahim'in pek çok bölgede seçimlerle ilgili yaptığı propaganda faaliyetlerini, Yusuf Akçura Kazan bölgesinde yapar.²⁶⁴ Seçimler öncesinde tutuklanarak seçilmesi engellenen Yusuf Akçura, seçimlerin bittiği 17 Nisan günü akşam, tutuklanmasından 43 gün sonra serbest bırakılır. *Mevkufiyet Hatıraları* bu kırk üç günü anlatır. Bu eser tarihçi Yusuf Akçura'nın edebiyatçı kimliğini de ortaya koyar. Bu eserinden dolayı Âlimcan İbrahimov onu "gerçek edip" olarak takdir eder.²⁶⁵

Rusya Müslümanları, Rusya tarihindeki bu ilk seçimlerde 12'si Kazanlı olmak üzere 25 milletvekilinin birinci Duma'ya girmesini sağlar.²⁶⁶ Yusuf Akçura'nın hapisten kurtulması nedeniyle Kazan'ın ileri gelenlerinin katıldığı Yusuf Akçura'nın şerefine Bulgar Misafirhanesinde bir program yapılır. Bu olay bölgede,

---

²⁶¹Muharrem Feyzi Koşay, **Yusuf Akçura Hayatı ve Eserleri**, İstanbul, Hüsnütabiat Basımevi, 1944, s. 48.

²⁶²Yusuf Akçura, **Saylanma Eserler**, Haz. Mesgut Gaynitdinov, Kazan, Tatarstan Respublikası Fenner Akademiyası İslamı Öyrenü Üzeği, 2011, s.652-653.

²⁶³ Mesgud Gaynitdin, **Gasırlar Mirası**, Kazan, Tatarstan Kitap Neşiyatı, 2004, s.165.

²⁶⁴ Mesgud Gaynitdin, "Talant Tragedyası", **Din ve Edep**, Avgust 2006, s.20.

²⁶⁵Âlimcan İbrahimov, "Edebiyat Agımı", **Şura**, 1911, Sayı:22, s.682.

²⁶⁶ Akdes Nimet Kurat, **Rusya Tarihi**, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1999, s.392.

Yusuf Akçura'nın şöhretini arttıran ve perçinleyen bir durum olur.²⁶⁷ Serbest kaldıktan sonra Yusuf Akçura, partinin büro üyesi sıfatıyla parti kongrelerini tanzim eder.²⁶⁸ Birinci Duma'nın Temmuz 1906'da dağıtılması üzerine Haziran 1907'deki ikinci Duma seçimlerinde Müslümanlar, 15'i Kazanlı 34 vekilin seçilmesini sağlarlar. 3 Haziran 1907'de ikinci Duma da dağıtılır. Bu olay üzerine Yusuf Akçura "Üçüncü Haziran Vaka-yı Müessifesi" adlı bir yazı yazar. Bu yazı kitap olarak da yayımlanır. Bu yazı takibatına sebep olur ve Yusuf Akçura *Kazan Muhbir*'ini Burhan Şeref'e bırakarak Kazan'dan Orenburg'a geçer. Yusuf Akçura, *Vakit* gazetesinde müstear isimle yazılar yazar. Sansör Simirnov'un, bilirkişi raporuyla Yusuf Akçura'nın tutuklanma kararı çıkartılır. Yusuf Akçura yakalanmamak için Kırım'a geçmek zorunda kalır.

2.6.1.2. İstanbul Muhabirliği

İstanbul'a dönme imkânı meşrutiyet sayesinde oluşur oluşmaz sürekli adres değiştirerek yaşadığı Rusya'dan, İstanbul'da onu bekleyen resmî bir görev bulunmasa da Yusuf Akçura apar topar İstanbul'a gelir. Siyasî anlamda eskisinden farklı ve yeni bir İstanbul vardır artık. Yusuf Akçura 9 Eylül 1908'den 30 Ağustos 1909'a kadar İstanbul'da gördüklerini ve yaşananları "Darülhilafetten" başlığı altında Orenburg'daki *Vakit* gazetesine gönderir.²⁶⁹ Yusuf Akçura, İstanbul'da yaşananları değerlendirirken, Rusya'daki Tatarların kendi konumlarını daha da güçlendirmeleri için, adeta vatandaşlarına siyasî ve teorik analizlerle yol göstermektedir. Aynı şeyi dört yıl sonra Fatih Kerimi'nin *İstanbul Mektupları*'nda da görmek mümkündür.²⁷⁰ Yusuf Akçura "Darülhilafet Yolundan" adlı ilk yazısında, zor durumdaki Osmanlı Devleti'nde olup bitenlerin, aralarında manevî bağlar bulunan Rusya Türklerini yakından ilgilendirdiğini, İstanbul'daki siyasî olayların takibinin Rusya Duma'sına milletvekili göndermiş Tatarlar için çok önemli olduğunu yazar.²⁷¹ 1908 meşrutiyetiyle ilgili bu yazılar, İstanbul'daki siyasî ve sosyal havanın

²⁶⁷ "Turma", *Kazan Muhbiri*, 12 Yanvar 1907, No:203, s.3.

²⁶⁸ Hamit Z. Koşay, Yusuf Akçura, *Belleten*, Cilt XLI, Sayı:162, Nisan 1977'den Ayrı Basım, Ankara Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1977, s.394.

²⁶⁹ Yusuf Akçura, *a.g.e.*, s.17.

²⁷⁰ Yusuf Akçura, *a.g.e.*, s.18.

²⁷¹ Yusuf Akçura, *a.g.e.*, s.165.

neredeşye günü gününe Tatar bölgesine aktarılmasını sağlar. Belki de ilk defa olmak üzere İstanbul gündemi Yusuf Akçura'nın yazıları sayesinde bu kadar yakından takip edilmiş olur. Tatar okurlarına kendisini gazeteci ve muhabir olarak sunan Yusuf Akçura, *Vakit* ve *Tercüman* gazetelerinin İstanbul'daki resmî muhabiridir. Genç Türklerin baskısı sonucu İstanbul'da meşrutiyetin ilan edileceğini hayâline bile getirmediyini söyleyen Yusuf Akçura, Ekim 1908'de İstanbul'a gelir gelmez bunun nasıl gerçekleştiğiyle ilgili olanların iç yüzünü aydınlatmak için profesyonel bir gazeteci nosyonuyla hareket eder. Yusuf Akçura eski ve yeni hükümet adamları başta olmak üzere, Türk ve Rum gazetelerinin başmuharrirleri, Ahrar ve Fedakarane-i Millet Partisi yetkilileri, İran elçisi, Prens Sabahattin, Ahmet Mithat Efendi, pek çok tüccar, esnaf, işçi, okullarda görevli öğretmenlerle konuşur ve İstanbul dışına çıkarak, Bursa ve Bilecik'teki halka kadar olaylarla ilgili, görüşme ve soruşturmalarda bulunur.²⁷² Yusuf Akçura'nın Tatar bölgesinde birinci sınıf muhabir olarak anılması boşuna değildir.²⁷³

Yusuf Akçura'nın Tatar basınındaki yazılarını büyük bir arşiv çalışmasıyla gün yüzüne çıkaran²⁷⁴ ve Türkiye'de pek bilinmeyen bu yazılarını esas alarak mufassal bir Yusuf Akçura biyografisi yazan Mesgut Gaynitdin'e göre Yusuf Akçura, bünyesinde şekillendirdiği iki farklı şahsiyetiyle hem Osmanlı vatandaşı olarak İstanbul'a hem de duygusal bağlarla kendini sorumlu hissettiği ana vatani Kazan'a hizmet etmiştir. Tatar basınındaki yazıları incelenecek olursa Yusuf Akçura'nın İstanbul'dan çok kendisini Kazan'a daha yakın hissettiği görülür.²⁷⁵

Bu tercihte Yusuf Akçura'nın tenkitçi karakterinin İstanbul aydınları tarafından dışlanmış olmasının etkisi olmuş olabilir. Onun, Osmanlı tarihini sürekli olumsuzlayan alaycı tenkitlerine karşın, Osmanlı ve Selçukluya büyük zararlar vermiş Timur ve Cengiz Han gibi isimlere övücü yazılar yazması, İstanbul'daki Osmanlıcıları ve İslamcıları kızdırmıştır.²⁷⁶ Yusuf Akçura'nın İstanbul'daki Türkler

---

²⁷² Yusuf Akçura, **a.g.e.**, s.178.

²⁷³ A. Tevfik, "Muhabirlik", **Vakit**, 17 İyün 1910, No:630.

²⁷⁴ Yusuf Akçura, **a.g.e.**, s.777.

²⁷⁵ Mesgut Gaynitdin, **a.g.m.**, s.18.

²⁷⁶ Hilmi Ziya Ülken, **Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi**, İstanbul, Ülken Yayınları, 1994, s.389.

için “Bizans bakiyesi” sıfatını kullanması Yahya Kemal gibi²⁷⁷ pek çok İstanbul aydınının gözünde Yusuf Akçura’yı ötekileştirir.

Yusuf Akçura İstanbul’dan Orenburg’daki *Vakit*’e gönderdiği, Osmanlı Türkleri ve İstanbul hakkındaki yazılarında çok daha sansürsüz bir münekkittir. Bu bir yönüyle, İstanbul üzerinden Tatar okuruna söylemek istediklerinin dolaylı bir ifadesini de içinde barındıran bir üsluptur.

2.6.1.3. Türk Edebiyatına Bakışı

Ona göre İstanbul aydınları ve uleması; Firavunlar, Nemrutlar ve Kayserler devrinin aydınları sayılan kâhinleri ve din adamları gibi halktan kopuk kendilerine özgü bir “kâhinler medeniyeti” içindedirler. Kâhinler medeniyeti her devirde sadece “has”lara mahsus diller ve yazılar yaratmışlardır. “Has”lar kendi fikirlerini halkın anlamadığı bir dilde, halkın okuyamadığı bir yazıda yazmışlardır. İstanbul aydınlarının dili de Anadolu halkı için kuşdilinden yani “lisanüttayr”dan farklı değildir.²⁷⁸

Osmanlı Türklerinin yeni edebiyatının başında Şinasi’nin eserlerini gören Yusuf Akçura; Namık Kemal, Abdülhak Hamit, Tevfik Fikret, Halit Ziya ve Fecr-i Aticileri bir grup; Ahmet Mithat, Şemsettin Sami, Mehmet Emin, Necip Asım, Türk Yurdu ve Genç Kalemler’i ikinci bir grup olarak belirtir ve ona göre her iki mektebin de ustası Şinasi’dir. Yusuf Akçura eserleriyle halka yakın duran Ahmet Mithat Efendi’nin içinde bulunduğu grubu, Batıyı ve milliyet fikrini iyi anlamış Türkçüler olarak halkına bereketli hizmetleriyle olumlarken; Namık Kemal’in başında bulunduğu Halit Ziya ve Tevfik Fikretlerincesir ve şiirlerini “kâhinler medeniyeti”ne dahil ederek olumsuzlar.²⁷⁹

Yusuf Akçura içerik olarak da Türk edebiyatından memnun değildir. Akçura, Osmanlı Türk edebiyatında İstanbul’un, Boğaziçi’nin, Anadolu’nun, denizlerinin, dağlarının, ormanlarının, tarla ve bostanlarının olmamasını büyük bir eksiklik olarak

²⁷⁷Yahya Kemal, *Siyasî ve Edebi Portreler*, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2002, s.102.

²⁷⁸Yusuf Akçura, *a.g.e.*, s.135.

²⁷⁹Yusuf Akçura, “Ahmet Mithat Efendi”, *Türk Yurdu* 1913, Sayı:30, Ankara, Tutibay Yayınları, 1999,s.101-102.

görür. Vatan muhabbeti ve memleket rabitası noktasında bunu edebiyatın “topraksız” (bezpoçvenniy) olması olarak nitelendirir.²⁸⁰ Ona göre Rus edebiyatındaki Moskava’nın varlığı, henüz yeni oluşmaya başlamış olan Tatar edebiyatındaki Kazan’ın aksi, dünyanın en güzel yerlerinden biri olan İstanbul’da, Boğaziçi’nde, adalarda oturan Türk edip ve şairlerinin eserlerinden çok daha güçlü ve zengindir. Osmanlı Türk edebiyatında İstanbul yok denecek kadar azdır. İstanbul’da oturun hiç olmazsa Bursa’ya, Selanik’e giden Türk yazarlarının eserlerinde ne Anadolu ve ne de Rumeli yoktur. Olanlar da gerçeklikten uzaktır. Türk edebiyatındaki denizler sanki Fransa’nın ve Belçika’nın denizleri, ormanlar Pirene Ormanları, şehirler sanki bir Paris’tir. Halit Ziya’nın *Ferdi ve Şürekası* ve *Aşk-ı Memnu*’daki İstanbul bile sahtedir. Bu eserler, Paris’e gidip ruhunu kaybedip gelmiş bir Paris kuklasıdır. Anadolu, Ahmet Hikmet’in “Yeğenim” gibi eserlerinde bir köşesinden çok az görünmektedir.²⁸¹

Rusya’da başarıya ulaşmayan 1905 meşrutiyetini protesto için Eylül 1909’da Moskova sokaklarında fes giyerek 1908 Osmanlı meşrutiyetine gönderme yapan Rus gençlerini gören Yusuf Akçura hayretini, “Türklerde başkalarını kendilerine özendirecek bir fazilet hâsıl olmuş demek ki.”²⁸² diyerek gösterir.

Yusuf Akçura’nın “Darülhilafetten” başlığıyla *Vakit* gazetesine gönderdiği alay ve tenkit yönü ağır basan, sürekli bir olumsuzlama içeren yazıları, Tatar okurunun da tepkisini çeker. Tatar okurları İstanbul’daki Yusuf Akçura’ya itiraz mektuplarıyla beraber İstanbul ve Türklerden övgüyle bahseden Rus gazeteleri gönderir. Bunun üzerine Yusuf Akçura, “Türklerin yeri, kendi öz yerimiz. Maksadını saklayan böler, hastalığını saklayan ölü. Türkler hakkında sadece övücü sözler duymak isteyen yani kendi kendini aldatmayı seven kişiler “Darülhilafetten” mektuplarını okumasınlar.”²⁸³ diyerek itirazlara cevap verir.

---

²⁸⁰ Akçuraoğlu Yusuf, “Hekimler Şehrinde Hekimler Arasında Ozgan Bir Atna II ”,*Vakit*, 29 May 1912, No:978.

²⁸¹ Akçuraoğlu Yusuf, **a.g.m.**

²⁸² Yusuf Akçura, **a.g.e.**, s.112.

²⁸³ Yusuf Akçura, **a.g.e.**, s.199.

Yusuf Akçura, İslam dünyasındaki çalkantıların had safhaya vardığı bir dönemde, hilafet merkezi İstanbul'dan İdil-Ural bölgesindeki gazetelere yazdığı yazılarıyla bu bölgede oldukça ilgi uyandırır. 1908'de Rusya dönüşünden sonra Orenburg'daki *Vakit* gazetesinin İstanbul muhabirliğini yapmaya başlar. "Darülhilafetten" başlığı altında yazmaya başladığı yazılarının ilkinde, ondan Osmanlı devletinin bu ağır günlerinde hayatını yakından ve mümkün olduğu kadar doğru bir şekilde aktarması istendiğini yazar.²⁸⁴ Hilafet merkezi İstanbul'daki her türlü sosyal ve siyasî değişiklikler Tatar bölgesinde hiç olmadığı zamanki kadar Yusuf Akçura'nın yazıları sayesinde çok daha yakından takip edilmeye başlanır. Ahmet Agayev'in Azerbaycan'daki *Hakikat*'e, Yusuf Akçura'nın *Vakit* gazetesine İstanbul'dan yazdıkları yazılar, bu gazetelerin bölgelerinde ilgiyle takip edilmesine sebep olur. Bu ilgede her iki yazarın da birinci sınıf muhabir olmasının payı vardır.²⁸⁵

Türkiye'de ve Batı'da Yusuf Akçura hakkındaki değerlendirmeler daha çok onun erken dönem eseri olan *Üç Tarz-ı Siyaset* üzerinde yoğunlaşmıştır. Akçura'nın kendisi tarafından çıkardığı *Türk Yurdu* dahil, İstanbul basınında çıkan yazılarının oranı, İdil-Ural bölgesinde çıkanlara nazaran çok daha azdır. Rus meşrutiyeti sonrası kendisinin organize ettiği çıkan *Kazan Muhbiri* başta olmak üzere *Vakit*, *Tercüman*, *El-İslah* ve *İl* gibi gazetelerdeki yazıları bir Yusuf Akçura külliyatı ortaya çıkaracak kadar çoktur. Özellikle *Vakit* gazetesindeki 1908-1909 yıllarındaki "Darülhilafetten" ve 1913'teki "Filistin Mektupları" kitaplık çaptaki önemli yazılardır.²⁸⁶

İstanbul'daki yazılarını *Sırât-ı Müstakim*, *İçtihad* ve *Servet-i Fünun* gibi İslamcı ve Batıcı dergilerde yayımlayan Yusuf Akçura, 1911 Kasım'ından itibaren *Türk Yurdu*'nun çıkmasıyla, Türkçülük cereyanını destekleyen Türk dünyası ve İstanbul aydınlarının kendi yönetimindeki bir dergi etrafında toplanmalarını sağlar.

2.6.1.4. Tercüman'ın Kardeşi Türk Yurdu Dergisi

Tercüman'ı İsmail Gaspıralı'nın en büyük eseri olarak gören Yusuf Akçura, kendisinin başında bulunduğu *Türk Yurdu*'nu da *Tercüman*'ın küçük kardeşi olarak

²⁸⁴ Yusuf Akçura, **a.g.e.**, s.166

²⁸⁵ A. Tevfik, "Muhabirlik", **Vakit**, 17 İyün 19010, No: 630.

²⁸⁶ Yusuf Akçura, **a.g.e.**, s.777.

niteler ve bunu iftihar vesilesi sayar.²⁸⁷ İsmail Gaspıralı'nın 1883'ten itibaren çıkmakta olan gazetesi geniş Rusya coğrafyasında dağınık ve müstemleke durumundaki Türklere seslenirken, Yusuf Akçura'nın *Türk Yurdu*, bünyesinde pek çok milleti barındıran bağımsız tek Türk devleti olan ve Rusya coğrafyasındaki Türklerden pek de haberi bulunmayan Osmanlının başkenti İstanbul'daki Türk aydınlarına seslenir. *Türk Yurdu*'nun İstanbul'da çıkmaya başlaması eskiden beri Rus milliyetçiliğine karşı Kırım, Kafkasya ve İdil-Ural bölgesinde oluşmuş olan Türk milliyetperverliğinin kuzeyden güneye inmesi anlamına gelir. İstanbul dışındaki basında, Türk kavimlerinin eski ve yeni tarihleri, dilleri ve cemiyetleri hakkında, müsteşrikler dışında en çok yazı yazarların İsmail Gaspıralı, Yusuf Akçura, Ahmet Agayev, Hüseyinzade Ali, Resulzade Mehmet Emin gibi Rusyalı Türklerin olması²⁸⁸ bunu açıkça göstermektedir. *Türk Yurdu*'nun ilk sayısından itibaren adı geçen kişileri derginin yazar kadrosunda görmek mümkündür. Tatar yazarı Cemalettin Velidi, 1914'te yayınladığı *Millet ve Milliyet* kitabında bunu şöyle ifade eder:

“Bize, Tatarlara, ne kadar iftihardır ki İstanbul'un Türk Ocağı'nı oluşturan yel şimalden, bizden esti. Bu rüzgâr zamanında bizim aramızda durup, millî intibaha, millî harekete hizmet eden bir-iki zâtın soluğudur.”²⁸⁹

Yayınlanmaya başladığı ilk sayısından itibaren başında Yusuf Akçura'nın da bulunuyor olması sebebiyle Tatar bölgesinde dikkatle takip edilen İstanbul dergilerinin başında *Türk Yurdu* dergisi gelir. 1908'in sonlarında kurulan²⁹⁰ Türk Derneği, Yusuf Akçura'nın *Vakit*'teki haberinden²⁹¹ sonra Tatar basınında ilgiyle karşılanır. Kazan'daki *Yıldız* gazetesi Türk Derneğiyle ilgili haberinde, bütün dünyadaki Türklerin tarihi, âdet ve ahvaliyle ilgilenecek olan cemiyetin siyaset ve politikaya karışmayacağını ve Türkolojiyle uğraşan Ahmet Mithat ve Necip Asım'ın derneğe üye olduklarını, yıllık üyeliğin 6 som olduğunu belirtir.²⁹² *Şura* dergisinde Tatarcada kullanılmayan “dernek” kelimesinin ne anlama geldiği ve nasıl yazıldığı,

²⁸⁷ Akçuraoğlu Yusuf, “Türklerin Büyük Muallimi ve Müverrihi İsmail Bey Gasprinski”, **Türk Yurdu**, 6-19 Eylül 1912, Sayı: 22, Ankara, Tutubay Yayınları, 1998,s.367-368.

²⁸⁸ *Türk Yurdu* ve *Türk Derneği*”, **Şura**, 1912, Sayı:4, s.112.

²⁸⁹ **Jamal Velidi**, Kazan, Jın Neşriyatı, 2010, s.69.

²⁹⁰ Muharrem Feyzi Koşay, **a.g.e.**, s. 58.

²⁹¹ A. Y., “Türk Derneği”, **Vakit**, 15 Yanvar 1909, No: 419.

²⁹² “Türk Derneği”, **Yıldız**, 25 Yanvar 1909, No:335.

Radlof'un kelimeyi nasıl yazdığı ifade edilerek derneğin kuruluş amacı aktarılır. Derneğe, merkez üyesi iki kişinin tavsiyesi ve üç ayda bir, 1 som 60 tin veya bir defada 60 som aidat ödendiği takdirde ömür boyu üyelik kaydı yapıldığı belirtilir. Rusya'da tahminen yirmi milyondan fazla Müslüman Türk uruglarının var olması bu derneğin ilmî ve edebî çalışmalarının onlar için de önem arz ettiği vurgulanır.²⁹³ 1912'de Rusya Türklerinden Yusuf Akçura, İsmail Gaspıralı, Ahmet Agayev, Hüseyinzade Ali, Yusuf Beyzade Nesib başta olmak üzere, derneğin üye sayısı 63'tür.²⁹⁴ 1914'e gelindiğinde bu sayının 2000'e ulaştığı görülür.²⁹⁵ Türk Derneği ve sonrasında Türk Ocağı olan cemiyetle, Rusya'dan İstanbul'a okumaya gelen öğrenciler ve kurdukları cemiyetler Yusuf Akçura'nın tavassutuyla olsa gerek, oldukça içli dışlı bir ilişki içindedirler. Kazan'dan İstanbul'a gelen, Tatar öğrencilere maddî yardımlarda bulunan tüccarların şerefine Ocak'ta çay ziyafetleri verilmekte ve tüccarlar Ocak'a üye yapılmaktadır.²⁹⁶ Türk Derneğinin faaliyetleri çerçevesinde yayımlanan *Türk Derneği Dergisi*'nin²⁹⁷ ilk sayısının Kazan'da sahibi bulunduğu *Yıldız* gazetesine idaresine gelmesi sebebiyle Hadi Maksudi, övgü dolu bir yazı yayımlar.²⁹⁸ Türk Derneğinin kapanmasına kadar bu dergi ancak yedi sayı çıkmıştır. Daha sonra kapanan derneğin yerine Türk Yurdu Cemiyeti kurulur. Kasım 1911'den itibaren de yeni cemiyet *Türk Yurdu* dergisini çıkarmaya başlar.²⁹⁹

Maddî imkânları olmayan Yusuf Akçura'nın 1903-1908 yılları arasında memleketi İdil-Ural'daki eğitim, basın, cemiyet ve parti çalışmalarında gösterdiği başarı ona oldukça büyük bir saygınlık kazandırmıştı. Yusuf Akçura'nın en yakın arkadaşı olan Ayaz İshaki'ye göre Akçura'nın vatanında kazandığı bu saygınlık olmasaydı, belki de Türkçülüğün üstadı olarak görülen Yusuf Akçura fenomeni ortaya çıkmamış olacaktı.³⁰⁰ Cedit mekteplerinin İdil-Ural'daki en büyük finansörlerinden olan Hüseyinov kardeşlerden Mahmut Bay Hüseyinov'un

²⁹³ "Türk Derneği", *Şura*, 1909, Sayı:3, s.93-94.

²⁹⁴ Muharrem Feyzi Koşay, *a.g.e.*, s.59.

²⁹⁵ İsmail Gaspıralı, "Bugünkü İstanbul", *Tercüman*, 5 İyul 1914, No: 146.

²⁹⁶ Ziya Nasiri, "İstanbul Mektubu-I" *Yıldız*, 4 May 1914, No:1180.

²⁹⁷ Temmuz 1909'da ilk sayısının çıktığı anlaşılan bu derginin, Ahmet Temir, Hamit Z. Koşay gibi araştırmacıların eserlerinde bu derginin 1911'de yayınlanmış olduğu ifade edilmektedir..

²⁹⁸ Hadi Maksudi, "Türk Derneği", *Yıldız*, 28 İyul 1909, No:428, s.2.

²⁹⁹ Ahmet Temir, *Yusuf Akçura*, Ankara, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1997, s.42.

³⁰⁰ Gayaz İshaki, *Eserler 11. Cilt*, Kazan, Tatarstan Kitap Neşriyatı, 1911, s.60.

vefatından sonra hac bedeli ve İstanbul'daki hayır kurumları için Kargalılı İmam Hayrullah Osman'a emanet edilen on bin ruble, *Türk Yurdu* dergisinin çıkmasına maddî kaynak olur.³⁰¹ Tatar tüccarların bu tür yardımlarından rahatsız olan Rusya'yı tedirgin etmemek için *Türk Yurdu*'na yapılan bu yardımın İttihat ve Terakki Cemiyeti tarafından yapıldığı süsü verilir.³⁰² İstanbul'da yayınlanmakta olan *Türk Yurdu* dergisinde, resmi basılan ilk kişinin Mahmut Bay Hüseyinov'un olması bu yardım olasılığını güçlendirmektedir. Yayınlanan resim ve Hüseyinov kardeşleri övücü sözlerle beraber yapılan yardımın yeri belirtilmeden, *Türk Yurdu*'nda şu ifadeler yer alır:

“Mahmud Bay vefat ettikten sonra merhumun haccını eda etmek üzere geçen sene Hicaz'a giden Damla Hayrullah Hazretleri merhum-ı müşarü'n-ileyh namına İstanbul'da umûr-ı hayriyyeye sarfolunmak için 81000 kuruşu mütecaviz teberruatta bulunmuşlardı.”³⁰³

2.6.1.5. *Türk Yurdu* Tatar Basınında

İdil-Ural basını derginin çıkmaya başlamasını okurlarına haber ve ilanlarla duyurur. Derginin başında Yusuf Akçura'nın olduğu, oldukça sade bir dilde çıktığı, içerik olarak faydalı ve gerekli malumatların bulunduğu vurgulanan ortak noktalar vardır. Orenburg'da çıkan *Şura* dergisi 1911 yılının son sayısında, *Türk Yurdu*'nun maksat ve mesleğini iktibas ederek, “Mecmuanın faydalı tarzda tertip edileceğine, muharririnin Yusuf Akçura olması kefildir.”³⁰⁴ ifadelerini kullanır. Dergi 1912'deki ilk sayısının arka kapağında *Türk Yurdu*'nun ilanını abone ücreti ve adresini belirterek şöyle verir: “*Türk Yurdu* Mecmuası. Açık Türkî dilde İstanbul'da on beş günde bir defa çıkmakta. Müdürü Yusuf Akçuraoğlu. Yazarları: Mehmet Emin, Ahmet Hikmet, Ahmet Agayev, Canbek, Nurettin Tevfik Bey'ler gibi matbuatta isimleri tanınmış kişilerdir.”³⁰⁵ *Şura*'nın aynı sayısında Cemalettin Velidi dergiyle ilgili şunları yazar:

³⁰¹Gayaz İshaki, **a.g.e.**, s.60.

³⁰²Muharrem Feyzi Koşay, **a.g.e.**, s.61.

³⁰³ “Resmimiz Mahmud Bay Hüseyinov”, **Türk Yurdu**, 13 Haziran 1912, Sayı:15, Ankara. Tutubay Yayınları, 1998, s.27.

³⁰⁴ “Takriz”, **Şura**, 1911, Sayı:24, s.765.

³⁰⁵**Şura**, 1912, Sayı:1, Arka kapak ilanı.

“Bu günlerde İstanbul’da *Türk Yurdu* isimli yeni bir dergi çıkmaya başladı. Bunun bir sayısı buraya Orenburg’a da geldi. Dergi isminden de anlaşıldığı üzere Türklüğe, Türklüğün dirliğine hizmet edecek ve dünyanın türlü kıtalarına dağılmış Türk kavimlerini birbirine tanıştıracak, Türklerin karanlık mazilerinden kara perdeleri kaldıracak. Derginin dili sade Osmanlıcadır. Muharrirleri arasında Yusuf Akçuraoğlu ve Ahmet Agayev de var.”³⁰⁶

Astrahan’daki *İdil* gazetesi de derginin ikinci ve üçüncü sayılarının kendilerine geldiğini belirterek, derginin başında Rusya Müslümanları için pek tanınmış edip ve tarih profesörü Yusuf Akçura olduğunu yazar.³⁰⁷ Dergideki pek çok yazı Tatar basını tarafından iktibas edilerek yayınlanır.³⁰⁸ Fatih Emirhan, “F. Beg Han” müstearıyla derginin hususi muhabiri olarak Kazan’dan mektup gönderir.³⁰⁹ Daha sonra Sait Sünçeleý’in Tatarca olarak şiirleri de yayınlanır.³¹⁰ *Türk Yurdu* tahrir heyeti 20 Mayıs 1912 pazar günü, derginin altı aylık sayısını bir cilt yapıp üzerine, “Türklerin sevgili, büyük hakanına *Türk Yurdu*’nun pek küçük bir armağanı” diye yazarak Padişah Vahdettin’e hediye ederler. Padişahın kelimât-ı hümayunu şöyle olur:

“Müessis ve muharrirlerinin Türklüğe vuku bulan hizmetleri şayân-ı takdirdir. Kendilerini bilhassa tebrik ve mecmuayı da memnunen kabul ederim. Bu eser pek küçük değil, bilakis *Türk Yurdu*’nun büyük bir armağanıdır.”³¹¹

2.6.1.6.İstanbul Konferansları

Meşrutiyet sonrası İstanbul’da konferanslar dönemi başlar. Türk Derneği bünyesinde ve İstanbul’da okuyan Tatar öğrencilerinin organize ettiği toplantılarda

³⁰⁶ Cemalettin Velidov, “Kavim ve Kabilemiz Arasında”, *Şura*, 1912, Sayı:1, s. 10-11.

³⁰⁷ “Türk Yurdu”, *İdil*, 6 Yanver 1912, No:416.

³⁰⁸ Halide Edip’in “Padişah ve Şehzadelerimize”, *Türk Yurdu*, 14 Kasım 1912, s.33-34, adlı yazısı *Vakit* gazetesi 20 Noyabr 1912, No:1073’te; Ahmed Agayev’in “Türk Alemi”, *Türk Yurdu*, 30 Kasım 1911, Sayı:1, s.15-17, adlı yazısı *Şura* 1912, Sayı:1, s.11-12’de; İsmail Gaspralı’nın “Türk Yurducularına”, *Türk Yurdu*, 7 Mart 1912, Sayı:8, s.132-134, adlı yazısı *Şura* 1912, Sayı:9, s. 273-276’da; M. Nermi’nin, “Türklüğe Ait Eserler”, *Türk Yurdu*, 10 Temmuz 1913, Sayı:43, s. 347-348 adlı yazısı *Şura* 1913, Sayı:17, ön ve arka iç kapakta yayınlanır.

³⁰⁹ F. Bek Han, “Hususi Muhabirimizden Kazan’dan”, *Türk Yurdu*, 22 Şubat 1912, Sayı:7, s. 116-117

³¹⁰ Sait Sünçeleý, “İyd Günü”, *Türk Yurdu*, 19 Eylül 1912, Sayı: 22, s.357; “Türkge”, *Türk Yurdu*, 29 Mayıs 1913, Sayı:40, s.287.

³¹¹ Tahrir Heyeti, “Türklerin Büyük Hakanına Türk Yurdu’nun Küçük Bir Armağanı”, *Türk Yurdu*, 13 Haziran 1912, Sayı:15, Ankara, Tutibay Yayınları, s.245.

Ahmet Mithat Efendi, Rıza Tevfik, Ali Kemal, Ayaz İshaki, Abdurreşit İbrahim Musa Akyiğitzade ve İsmail Gaspıralı gibi yazarlarla birlikte Yusuf Akçura'nın da konferansları olur. Her cuma, Rusyalı Müslüman Talebe Cemiyetinde tarih dersleri veren³¹² Yusuf Akçura'nın bu konferansların organizesinde yönlendirici bir rol oynadığı anlaşılmaktadır. Daha çok Türklük ve Türk dünyasıyla ilgili olan bu konferanslar İstanbul'daki Rus gazete muhabirlerinin de dikkatini çeker.³¹³ Bu konferanslar, haber değeri ve konferans metni olarak İstanbul basınında yer aldığı gibi³¹⁴ Tatar gazete ve dergilerinde de yayınlanır.³¹⁵ Yusuf Akçura bu konferanslarla ilgili *Vakit* gazetesine iki yazı gönderir.³¹⁶ Özellikle Ahmet Mithat Efendi'nin konuşmasının *Sırât-ı Müstakim*'de basıldıktan sonra kitap olarak yayınlanıp satılacağını belirtir. Bu konuşma Eşref Edip tarafından *Sırât-ı Müstakim*'de yayınlanır. *Yıldız* gazetesi de *Sırât-ı Müstakim*'den konuşmayı iktibas eder.³¹⁷ Bu toplantılar, İstanbul'da okuyan cemiyetler kurarak organize olmuş Tatar öğrenciler tarafından düzenlenir. Yusuf Akçura'nın ifadesiyle İstanbul'da okuyan Kırımlı, Kazanlı, Azerbaycanlı ve stepli Türk-Tatar öğrencilerini İstanbulluların kendilerinden kabul etmemeleri bu öğrencilerin canlarını sıkmaktadır.³¹⁸ Ahmet Mithat, Rıza Tevfik, Musa Akyiğitzade ve Yusuf Akçura'nın katılımıyla Fevziye Kıraathanesinde ilki gerçekleştirilen “Türkleri Tanıma ve Tanıtma Konferansı” yapılır.³¹⁹ İkinci konferans daha organize bir biçimde sokak ilanlarıyla duyurulur ve 24 Aralık 1908 Çarşamba akşamı Ferah Tiyatrosunda yapılır. Konuşmacılar; Musa Akyiğitzade, Ali Kemal ve Yusuf Akçura'dır. *Vakit* ve *Tercüman* gazeteleri muhabiri olarak Yusuf Akçura, Rusya Türklerinin son yıllardaki fikrî, medenî ve siyasî durumlarını ele aldığı bir konuşma yapar. Yusuf Akçura'nın Türk Derneği'nde verdiği “*Cengiz Han*” başlıklı konferansı *Türk Yurdu*'nda da yayınlanır.³²⁰ Ebuuzziya Tevfik'in *Tasvir-i Efkar*'da Tatarları aşağılamasıyla başlayan tartışma, Yusuf

³¹² Muhammed Vaiz, “İstanbul Seyahati -V”, *Yıldız*, 22 Senteyabr 1910, No:589.

³¹³ Yusuf Akçura, **a.g.e.**, s.188.

³¹⁴ H. Eşref Edip, “Konferans Türklüğe Dair”, *Sırâtülmüstakim*, 11 Ocak 1909, Sayı 20, s.318.

³¹⁵ “İstanbul'da Konferans”, *Yıldız*, 6 Yanver 1909, No: 349.

³¹⁶ Yusuf Akçura, **a.g.e.**, s.185-187.

³¹⁷ “Türklük Hakkında”, *Yıldız*, 31 Mart 1909, No: 381.

³¹⁸ Yusuf Akçura, **a.g.e.**, s.185.

³¹⁹ Yusuf Akçura, **a.g.e.**, s.185-187 .

³²⁰ Akçuraoğlu Yusuf, “Cengiz Han”, *Türk Yurdu*, 1911, Sayı:1 s.18-20; Sayı:2, s.34-36; Sayı:3, s. 50-52; Sayı:4, s.70; Sayı:5, s.82-84; Sayı:6, s.101-103; Sayı:7, s.114-116; Sayı:8, s.134-135; Sayı:9, s.149-150; Sayı:10, s.166-167; Sayı:11, Ankara, Tutibay Yayınları, 1998.s.178-179.

Akçura'nın 23 Mart 1911'de Fevziye Kütüphanesi ve Şark Tiyatrosundaki seri konferanslarıyla devam eder.³²¹ Balkan Savaşları sırasında İstanbul Darülfünun salonunda binlerce öğrencinin katıldığı konferanslar düzenlenir. Bu konferanslara; Ahmet Agayev, Ömer Naci, Hamdullah Suphi, Aka Gündüz, Mehmet Emin ve Yusuf Akçura da konuşmacı hatip olarak katılır.³²²

2.6.1.7.Müsteşrikler Konferansı

1912'de Atina'da yapılan Müsteşrikler Kongresi'ne Osmanlı delegesi olarak Ahmet Hikmet gönderilir.³²³ Türk Derneğinin kurucuları arasında yer alan ve Türkçülere yakınlığıyla bilinen dönemin Maarif Nazırı Emrullah Efendi'nin, aynı görüşlerdeki *Türk Yurdu* yazarı Ahmet Hikmet'i on altıncısı yapılan bu kongreye göndermesi tesadüf eseri değildir. Bu kongreye gayri resmi olarak Yusuf Akçura'nın da gittiğini Tatar basınından öğreniyoruz.³²⁴ Fransızca olarak sunulan bu tebliğ Yusuf Akçura tarafından tercüme edilerek *Türk Yurdu*'nda da yayınlanır.³²⁵ Bu tebliğin sonunda Ahmet Hikmet, İstanbul'daki Türk Derneği ve *Türk Yurdu*'yla birlikte, Selanik'te *Genç Kalemler*, Manastır'da *Genç Fikirler* ve İzmir'deki *Köylü* gibi Türkçü dergi ve gazetelerden bahsederek “on dördüncü asr-ı hicrînin bir asr-ı millî” olduğunu söyler.³²⁶ Bu, ilk defa uluslararası bir kongrede, Osmanlı delegesi Ahmet Hikmet tarafından Türkçülük cereyanının sunulması anlamına gelir.

2.6.1.8.Siyasî Hareketlerin Yazarı

Yusuf Akçura gittiği hemen her yerde yönetim karşıtı ve azınlık gruplara karşı farklı bir ilgiyle yaklaşmış ve onları dikkatle takip eden bir kişi olmuştur. Ülkelerdeki yönetim değişikliklerini ilgiyle takip eden ve haklarında yazılar yazan

---

³²¹ Akçuraoğlu Yusuf, “Türk ve Tatar Birdir, Türkler Medeniyete Hizmet Etmıştır”, **Türk Yurdu**, 24. Sayıya İlave Altın Armağan, İstanbul, Tanin Matbaası, 1912, .425-430.

³²² Fatih Kerimi, İstanbul Mektupları, **a.g.e.**, s. 209.

³²³ “Ahmet Hikmet Bey Müsteşrikler Kongresinde”, **Türk Yurdu** 1912, sayı 10, Ankara, Tutibay Yayınları, 1998.s. 170.

³²⁴ Akçuraoğlu Yusuf, “Hekimler Şehrinde Hekimler Arasında Ozgan Bir Atna I-II ”, **Vakit**, 20 May 1912, No: 973; 29 May 1912, No:978.

³²⁵ Ahmet Hikmet, “Türk Dili ve Edebiyatı Hakkında Mütalaalar”, **Türk Yurdu**, 1912, Sayı 12, Ankara, Tutibay Yayınları, 1998,s.189-192.

³²⁶ Ahmet Hikmet, **a.g.m.**,s.192.

Yusuf Akçura'ya ihtilaller yazarı demek yanlış olmasa gerek. 1905 Rus ihtilali, 1908 Osmanlı meşrutiyeti, İspanya ihtilali hakkındaki yazıları bunun ispatıdır.

Yusuf Akçura, özellikle 1908 Osmanlı meşrutiyeti hakkında Orenburg'daki *Vakit* gazetesine onlarca yazı gönderir. Yusuf Akçura bu yazılarda yönetime karşı olan Genç Türkler hakkında çokça değerlendirmelerde bulunur. Yusuf Akçura bu yazılarında bir zamanlar onlar hakkında tetkikatlarda bulunduğunu da belirtmeden geçmez. 31 Mart ayaklanmasında İstanbul'da olan Akçura, olan biteni takip için kirada oturduğu Pera'dan, yasak olsa da gazeteci kimliğini göstererek Galata'dan Ayasofya meydanına koşar. Gazeteci milleti mikroplar gibi hastalıklı bölgelerde toplanırlar benzetmesini yapan Yusuf Akçura, yazmamış olmaktan dolayı üzüldüğünü belirttiği Arnavutluk ayaklanmasını görmek için 1910'da Arnavutluk'a gitmiştir.³²⁷ İki üç yılda bir içindeki seyahate çıkma isteğinin nüksettiğini belirten Yusuf Akçura 1912 yılında Atina'da yapılan 16. müsteşrikler kongresine gider. 1913'te, Ermeni alfabetesinin 1500 ve matbu Ermeni kitabınının 400. yılı münasebetiyle Ermenilerin İstanbul kutlamalarındaki ayrılıkçı durumları Yusuf Akçura'nın gözünden kaçmaz.³²⁸

1908 Osmanlı meşrutiyetinden sonra, Avusturya ve Rusya'dan akın akın İstanbul'a gelen, İstanbul Üniversitesinin genellikle hukuk ve tıp bölümlerine giren siyonist Yahudi gençler de Yusuf Akçura'nın dikkatini çeker. Gelen gençlerle görüşür. Siyonizmle ilgili okumalar yapar. İstanbul Yahudileriyle içli dışlı olur. Bu ilgi onu Filistin'e kadar götürür.³²⁹ "Filistin Mektupları" ve "Tarih-i Mukaddes"³³⁰ bu seyahatin eserleridir. Yusuf Akçura sanki Osmanlı başkenti İstanbul'da Genç Türkler başta olmak üzere Ermeni ve Yahudilerin hareketlerinde Rusya'daki vatandaşları Tatarlar için faydalı bir şeyler arar gibidir.

---

³²⁷Yusuf Akçura, **a.g.e.**, s.267.

³²⁸ A. Y., "Türk Dünyası", **İl**, 30 Okteabr 1913, No:2.

³²⁹Yusuf Akçura, **a.g.e.**, s.338.

³³⁰Yusuf Akçura, **a.g.e.**, s.265-456.

2.6.1.9. Unutulan Tatar Millî Filozofu

Osmanlı devletinin son döneminde dağılmakta olan ülkeyi kurtarmak için ortaya atılan Osmanlıcılık, İslamcılık ve Türkçülük cereyanlarından Türkçülük düşüncesinin yılmaz savunucularından olan Yusuf Akçura'nın, Osmanlıdan sonra kurulan Türkiye Cumhuriyeti'nin ulus devlet politikalarını benimsemiş olması sebebiyle onun ileri görüşlü bir ideolog olarak sunulmasına sebep olur.³³¹

Bundan çok daha güçlü bir biçimde, Yusuf Akçura'nın Rusya'daki vatandaşları Tatarlar için hayatı boyunca faydalı olma gayreti içinde bulunduğu yadsınmaz bir gerçekliktir. Âlimcan İbrahimov onun hakkında; “Yusuf Efendi, Rusya'daki döneminde bizim yaralı ve zayıf matbuatımız için pek büyük zenginlikti. Halkımız tarafından onun yazıları taktir edilirdi.”³³² der. O dönemde vatandaşları tarafından kendisine “millî filozof”³³³ unvanının yakıştırılması, edebiyat ders kitaplarına onun metinlerinden örneklemeler alınması,³³⁴ kendi toplumu içinde teşkilatçılıktan eğitimciliğe, gazetecilikten yazarlığa kadar hemen her alanda aktif rol aldıktan sonra ayrılmış olmasının getirdiği boşluğun hissedilmesi ve “Zamanından önce aramızda olan Yusuf Akçura, gönül isterdi ki tekrar aramıza dönsün ve hizmet etsin.”³³⁵ şeklindeki yaklaşımların dile getirilmiş olması yadsınmaz gerçeğin ispatlarıdır.

Türkiye’de onun hakkında yapılan pek çok çalışma ve konferansa rağmen Niyazi Berkes tarafından onun için “unutulan adam” değerlendirilmesi yapılır. Oysa bugün Mesgut Gaynitdin’in bireysel çıkışlarını saymazsak, Yusuf Akçura asıl kendi vatanında “unutulan ve unutturulan adam” konumundadır.

2.6.2. Zakir Remiyev (Derdmend) (1859-1921)

Zakir Remiyev’in XX. asır başında Tatar şiirindeki tekil edebî kişiliğinin oluşmasında İstanbul’da okurken aldığı Türk edebiyatı derslerinin ve özelde Türk

³³¹François Geargeon, **a.g.e.**, s.2.

³³²Âlimcan İbrahimov, “Edebiyat Agımı”, **Şura**, 1911, Sayı:22, s.682.

³³³ Abdurrahman Sadi, Dil ve Edebiyat Meselesinde Faydalı Akım”, **Şura**, 1912, Sayı:19, s.586.

³³⁴ Abdurrahman Sadi, **Edebiyat Muallimi**, Ufa, Ufa Şark Matbaası, 1913, s.48.

³³⁵ Cemaleddin Velidi, “Şarktan Garbga”, **Ang**, 1916, Sayı:3, s.47.

şiiirinin etkisini ve yansımalarını görmek mümkündür. Onun Tatar coğrafyasındaki tek başıinalığı, her Tatar şairinde olduğu gibi yaslanacağı geleneksel öz kaynaklardan mahrumiyeti sonucu onun da uzak kardeşlerinden beslenmesinin getirdiği bir tekilliktir. Kendinden önceki hiçbir Tatar şairini hatırlatmıyor olması, döneminde dikkatleri çekmiş olsa da şimdiye kadar kendisinin yakından takip ettiği Türk şiiiriyle kendi şiiiri arasında var olan akrabalıklara dikkati çekecek çalışmalar yapılmamıştır. 1917 ihtilalinden sonraki iç savaş ve Sovyetler dönemindeki karışıklıklar, Tatar yazarlarının kişisel arşiv ve kütüphanelerinin millî bir değer ifadesi olarak görülüp korunmamış olması, o dönemin edebiyatındaki etkileşim tarihinin yazılması bağlamında önemli bir yokluk ve büyük bir kopuştur. İstanbul’la ilgili her türlü kitap, mektup ve fotoğrafın suç unsuru olarak görüleceği korkusuyla bizzat yazarların kendileri tarafından kendi arşivlerinin imha edilmiş olması bir anlamda yeni Tatar edebiyatının akrabalık envanterlerinin yok edilmesi sonucunu doğurur.

Şakir ve Zakir Remiyev kardeşler, ceditizm hareketinin omurgasını oluşturan eğitim, finans ve basın sahalarında etkin roller üstlenmiş Orenburg’un fedakâr, hayırsever, aydın zenginlerindedir. 1906’daki Duma seçimlerinde Zakir Remiyev Orenburg’tan Müslüman vekil olarak seçilir ve Petersburg’a gider. Rızaettin Fahrettin, Zakir Remiyev için, “Zenginler arsında da ulema arasında da naziri azdı.”³³⁶ ifadelerini kullanır. Zakir Remiyev’i çeyrek asırdır tanıdığını söyleyen Fatih Kerimi, onun cemiyet-i hayriyyelere, Rus okullarında okuyan Tatar öğrencilerine her zaman maddî yardımlarda bulunduğunu hatta kendi hesabından dış ülkelerde okumak üzere öğrenciler gönderdiğini belirtir.³³⁷ Ticaretle uğraşan zengin Tatarlardan farklı olarak Remiyev kardeşler, 1869 yılında babaları Muhammet Sadık’ın işletmeye başlattığı³³⁸ altın madenlerine sahiptir. Kuşak itibariyle eski medrese eğitiminde yetişirler. Zakir Remiyev’in 1880-1881 yıllarında İstanbul’da özel dersler alması ona daha farklı bir donanım sağlamıştır. İstanbul’da matematik dersleri alır.³³⁹ Ayrıca burada edebiyat ve şiiirle de ilgilenir.³⁴⁰ Ağabeyi Şakir

³³⁶Rızaeddin Fehridin, *Âsar III-IV*, Kazan, Ruhıyat Neşriyatı, 2010, s. 354.

³³⁷İ. Remi, *Dermend Eserleri*, Kazan, Yangalif, 1928, s.17.

³³⁸“Muhammed Şakir Remiyev”, *Şura*, 1913, Sayı:6, s.187.

³³⁹ Medine Rehimkulova, *Remiyevler Zakir Remiyevke (Dermend) 140 Yaş*, Orenburg, 1999, s.32.

³⁴⁰İ. Remi, *a.g.e.*, s.10.

Remiyev'in yazdığı mektuptan anlaşıldığına göre matbaa harfleri alımıyla ilgili araştırmalar yaptığı da görülmektedir.³⁴¹ Eğilimleri ve kültürel donanımı açısından Zakir Remiyev, iş adamlığının yanında edebî bir kimlik de oluşturmuş önemli bir şair olarak Tatar edebiyatında yerini alır. Bu edebî kimlikte hiç kuşkusuz Türk edebiyatının izlerini de görmek mümkündür.

Vakit ve *Şura*'da yazan Tatar yazarlarının isimlerini saymak bile, Remiyev kardeşlerin Tatar kültür ve edebiyatına yaptıkları millî kazanımları gözler önüne serer. Onların gazete patronu olarak Tatarların siyaset, eğitim ve kültür hayatlarının dünya ile entegrasyonudoğrultusunda yani ceditçi yayın politikaları İstanbul muhitini İdil-Ural bölgesine yakınlaştırır.

21 Şubat 1906'da *Vakit* gazetesini yayınlamaya başladıklarında "Gazetemiz Hakkında" yazısını Zakir Remiyev'in yazdığı görülmektedir. Burada gazetenin mesleği konusunda Zakir Remiyev şunlar yazmaktadır:

"Kendisinden evvel çıkmış refiklerimizin güzel izlerini takip edip din ve ahlâkımızın, görkemli ve faydalı örf âdetlerimizin muhafazasına, mektep medreselerimizin terakkisine, ilim marifet dağıtmaya, dilimizin ve edebiyatımızın terakkisine, yeni kanun kaideler hakkında yazarak okurlarımızın siyasî yönden bilinçlenmelerine hizmet etmektir."³⁴²

Vakit gazetesi ve *Şura* dergisinin yayın politikalarında Zakir Remiyev'in büyük etkisi olur. *Şura* dergisi ve *Vakit* gazetesi idaresinde burada çalışan yazarlarla çektiirdiği fotoğraflar bunu teyit etmektedir. *Vakit* gazetesinin ve *Şura* dergisinin Tatar aydınlanmasında, Tatarların dünya ile entegrasyonunda kültürel ve siyasî yönden çok önemli katkıları olur. Remiyev kardeşler, *Vakit*'in başında İstanbul'da Mülkiye'de okumuş iyi derecede Türkçe ve Fransızca bilen yeni dönem Tatar aydınlarından Fatih Kerimi'yi, *Şura*'nın başında da Osmanlı ve Arap basınına yakından takip eden, bölgenin medreselerinde yetişmiş ulema sınıfından yazar ve tarihçi Rızaettin Fahrettin'i getirir. Remiyev kardeşler, Rızaettin Fahrettin ve Fatih

³⁴¹Birtugan Remiyevler, a.g.e., s.307.

³⁴²Z. Remiyev, "Gazetemiz Hakkında", *Vakit*, 21 Fevral 1906, No:1.

Kerimi'ye Moskova ve Petersburg'daki ünlü Rus gazetecilerinden neredeyse iki kat fazla maaş vermektedir.

İslam dünyası ve özellikle de İstanbul'daki değişiklikleri yakından takip etmesi için İstanbul'da özel muhabir bulundurması ve gerektiğinde muhabir göndermesi, İstanbul gazetelerinin bile yapmadığı bir gazetecilik anlayışını ortaya koymaktadır. *Vakit* gazetesinin İstanbul'daki daimi muhabiri Yusuf Akçura'dır.³⁴³ Yusuf Akçura'nın 1908 meşrutiyetinden sonra *Vakit*'e gönderdiği "Darülhilafet Hatlar"ı ve başka yazıları, İstanbul'un siyasi olarak bölgede çok yakından takip edilmesini sağlar. 28 Temmuz 1908'de Osmanlı devletinde meşrutiyet ilan edilir. 4 Aralık 1908'de İstanbul'da açılacak olan millet meclisini izlemek üzere her ülkeden iki gazeteciye izin verilir. Orenburg'da çıkan *Vakit* gazetesi muhabiri Yusuf Akçura'nın bunlardan biri olması³⁴⁴ kayda değerdir. Zakir Remiyev Osmanlı meşrutiyetiyle ilgili Fatih Kerimi'ye bir mektubunda şunları yazar:

"Osmanlıların Kanûn-ı Esâsi'si ile sizin hepinizi tebrik ederim. Osmanlıların bugünkü hareketlerine bakılacak olursa Slavyanları, Acemleri geride bırakacağı benziyor. Genç Türklerin programları pek akıllane tertip edilmiş gibi görünüyor. Hüda muvaffakiyet versin. Kırgız, Başkurt içinde çıkan küçük bir Tatar gazetesinin sesini gerçi İstanbul'da dikkate almasalar da *Vakit*'in kendi vazifesini eda edip, elinden gelen maslahatı yazması iyi olur. Sultanı değiştireceğiz deyip veya içtimâî meseleler çıkarıp, işleri müşkülleştirmeseler iyi olurdu."³⁴⁵

Mart 1908'de Muhammet Ali Şah tarafından dağıtılan İran meşrutiyet meclisinin bir yıl aradan sonra yerine geçen oğlu Mirza Ahmet tarafından 1 Kasım'da açılacak olması dolayısıyla³⁴⁶ *Vakit* gazetesi açılışı takip etmesi için Farsça da bilen Burhan Şeref'i Tahran'a özel muhabir olarak gönderir. Burhan Şeref'in buradaki izlenimleri *Vakit*'te "İran Mektupları" adıyla yayınlanır.³⁴⁷ Aynı tarihlerde

³⁴³Yusuf Akçura, *Saylanma Eserler*, a.g.e., s.188.

³⁴⁴Yusuf Akçura, a.g.e., s.179.

³⁴⁵Birtugan Remiyevler, a.g.e., s.325-326.

³⁴⁶"Basiret", *Şura*, 1910, Sayı:1, s.32.

³⁴⁷Burhan Şeref, "İran Mektupları", *Vakit*, 19 Senteyabr 1909.

Buhara'daki Şii-Sünni kavgaları üzerine Burhan Şeref'in Buhara'ya gönderildiği görülür.³⁴⁸

Zakir Remiyev, Balkan Savaşları'nın başlaması üzerine 22 Ekim'deki bir mektubunda altın ocağında çalışanların Balkan Savaşı'ndaki yaralıları için yedi yüz elli som yardım toplandığını, resmî kurumlardan izin alınıp *Vakit*'te yardım defteri açılmasının uygun olacağını belirtir. Ocakta toplanan paraların isim verilmeden “birinden” ifadeleriyle yazılması uyarısında bulunur.³⁴⁹ Bundan bir hafta sonra Zakir Remiyev, gazetenin başyazarı Fatih Kerimi'ye savaşın yakından takibi için İstanbul'a gidilmesiyle ilgili 29 Ekim 1912'de bir mektup yazar.³⁵⁰ Fatih Kerimi, *İstanbul Mektupları* kitabında bunu şöyle aktarır:

“Şayet mümkünse savaş bölgesine *Vakit*'e muhabirlik yapmak için gidilse iyi olurdu. Türkçe'den başka Fransızca da bildiğiniz için sizin gitmeniz daha iyi olurdu. Şayet kendiniz gitmeyi uygun görmesiniz İstanbul'daki muhabirimiz Yusuf Efendi'nin mühim vakaları telgrafla bildirmesini sağlayabilir misiniz? Kendisi oraya muhabir olarak gönderildiğini hiç üstüne alınmıyor olsa gerek.”³⁵¹

İstanbul'a gitmeyi kabul eden Fatih Kerimi'nin buradan *Vakit*'e gönderdiği “İstanbul Mektupları” adlı yazıları çok büyük bir ilgiyle takip edilir ve ciddi bir duyarlılık oluşturur. Savaş bölgesine yabancı gazetelerin gitmesine izin verilmezken Fatih Kerimi başkumandanlıktan resmî izin alıp savaş bölgesi olan Hadımköy'e iki günlük bir seyahat yapmış olması da önemlidir.³⁵² Tatar gazete ve dergilerinde pek çok yazı yayınlanır. Şair Abdullah Tukay başta olmak üzere Tatar şairlerinin Balkan Savaşları'yla ilgili şiirler kaleme aldığı görülür. 1913'te *İstanbul Mektupları* adıyla kitap olarak yayınlanan bu mektupların -sansürden olsa gerek- gazetede ilk şekilleriyle karşılaştırmaya muhtaçtır. 1914 yılının mart ayından itibaren *Vakit* gazetesinde Ziya Nasiri'nin “İstanbul'dan” adıyla yazıları yayınlanır.³⁵³ Zakir Remiyev'in kendisi 1914 yaz başında İstanbul'a gelir. Bu ziyareti Yusuf Akçura'nın başında bulunduğu *Türk Yurdu* dergisi şu şekilde duyurur:

³⁴⁸Burhan Şeref, “Buhara Mektupları”, *Vakit*, 26 Yanver 1910.

³⁴⁹Birtugan Remiyevler, *a.g.e.*, s.332.

³⁵⁰Birtugan Remiyevler, *A. g. e.*, s.334.

³⁵¹Fatih Kerimi, *İstanbul Mektupları*, *a.g.e.*, s.1.

³⁵²Fatih Kerimi, *a.g.e.*, s.52.

³⁵³Ziya Nasiri, “İstanbul'dan”, *Vakit*, 15 Mart 1914, No:1440.

“Şimal Türk gazetelerinin en mühimi olan *Vakit* ceridesinin sahibi Zakir Efendi Remiyev Hazretleri, kerimeleri Zeynep Hanımefendi ile birlikte İstanbul’a geldiler. Kendilerine kemâl-i samimiyetle ‘Safa geldiniz, hoşgeldiniz!’ diyoruz.”³⁵⁴

On beş günde biraralıksız on yıl çıkan *Şura* dergisi, İstanbul için abonelik ücreti belirleyecek kadar kendinden emin bir yayının kalitesinde çıkarılır. İlk sayısında abonelik ücreti, “Ecnebî memleketleri için yıllık on beş frank”³⁵⁵ ifadeleri, on altıncı sayıdan itibaren “Memâlik-i Osmaniye ve sair memleketlerde”³⁵⁶ olarak değiştirilir. Derginin adresi bölümünde Fransızca da yer alır. İstanbul’dan tek sayı olarak isteyenler için yüz para olarak ücret belirlenmiştir. Derginin aynı yıl on beşinci sayısından itibaren Beyrut’ta çıkan *El-Ahval* idaresine karşılıklı şekilde gönderilmeye başlanır.³⁵⁷

Remiyevlerin finanse ettiği *Vakit* gazetesi ve *Şura* dergisi, döneminde Tatarların siyasî ve kültür aydınlanmasında önemli roller oynadıkları gibi, aradan yüz yıl geçtikten sonra bugün de Tatar kültür ve edebiyatında iki ciddi ve tarihî vesika olarak Tatar millî mirasına kaynaklık etmektedir. Bu iki yayında İstanbul’daki kültür ve medeniyet hareketlerinin ne kadar yakından takip edildiğini görmek mümkündür.

2.6.2.1. Zakir Remiyev İstanbul’da

Şiirlerini Derdmend imzasıyla yayınlayan Zakir Remiyev, Orenburg’taki Orski’ye bağlı Mollakay köyünde klasik medrese eğitimini aldıktan sonra yirmi bir yaşında eğitim görmek üzere İstanbul’a gelir. Derdmend, 1880-1881 yıllarında belli bir okula girmeden özel hocalardan Türkçe ve Türk edebiyatı dersleri alır. Türk şair ve yazarlarıyla tanışır.³⁵⁸ Fatih Kerimi; Derdmend’in Nevai, Fuzuli, Abdülhak Hamit, Recaizade Mahmut Ekrem, Rıza Tevfik ve Abdullah Cevdetlerin eserlerini okuduğunu belirtir.³⁵⁹ Ağabeyi Şakir Remiyev’in 1881’de İstanbul’daki Derdmend’e yazdığı mektubunda, *Tercümân-ı Hakikat* gazetesini almaya başladıklarını ve göndermeye devam etmesini, *Hafta* dergisi gibi haftalık başka gazetelerden de

³⁵⁴ “Zakir Efendi Remiyev”, *Türk Yurdu*, 28 Mayıs 1914, No:66, s.297.

³⁵⁵ *Şura*, 1908, Sayı:1, ön kapak içi.

³⁵⁶ *Şura*, 1908, Sayı:16, ön kapak içi.

³⁵⁷ “İdareden” *Şura*, 1908, Sayı:16.

³⁵⁸ İ. Remi, a.g.e., s.8.

³⁵⁹ İ. Remi, a.g.e., s.10.

göndermesini ister.³⁶⁰ 1878’de Ahmet Mithat’ın öncülüğünde çıkmaya başlayan *Tercümân-ı Hakikat*’in birinci dönemi olarak adlandırılan 1878-1882’de³⁶¹ İdil-Ural bölgesinde takip edilmeye başlandığı anlaşılmaktadır. Şemsettin Sami’nin 1880-1881 yıllarında haftalık olarak çıkardığı *Hafta* dergisinin³⁶² de bölgeye gittiği görülmektedir. Şakir Remiyev, kardeşinin İstanbul’dan dönerken fehim alınacak kitaplar ve umraniyeti gösteren romanlardan çok sayıda almasını söyler.³⁶³ Şakir Remiyev sansör meşakkati olmazsa kitapları önceden göndermesini, gönderilen gazetelerin bazı yerleri sansör tarafından siyah boya ile kapatılıp ellerine öyle ulaştığını yazar.³⁶⁴

Dermend, Rusya’ya dönünce Osmanlıca etkisinde şiirler yazmaya ve Osmanlıcaya çevrilmiş Paul de Kock’un romanlarından tercüme yapmaya başlar. Bu çevirilerin kime ait olduğu belirtilmez. Fakat Ahmet Mithat Efendi’nin 1877’den itibaren Paul de Kock’tan tercüme yaptığı bilinmektedir.³⁶⁵ Dermend, Paul de Kock’tan yaptığı roman tercümesini edep ve terbiyeye hilaf sözlerden rahatsızlık duyarak yakar.³⁶⁶

Dermend’in 1884 tarihini taşıyan ve 1908’de *Şura*’nın ilk sayısında, “Kargalı şairi merhum Sıbgatullah Hacı’ya yazdığım bir mektubumdan” açıklamasıyla yer alan “Kıta” adlı şiiri “Türk lehçesini taklit kılıp uğraştığım çağların yadigârı olsun” ifadeleriyle yayınlanır.³⁶⁷ Dergide şiirin son on altı dizesi yer alır. Aslı kırk iki mısra olan bu şiirin tamamı 1928’de yayınlanır.³⁶⁸ Şiir şu şekilde başlamaktadır:

*“Saadet vakti bir fırsat zamanı
Bulup meskende bir tenha mekânı
Biraderle seni tezkir ederdik*

³⁶⁰ Birtugan Remiyevler, **a.g.e.**, s.305.

³⁶¹ “Tercüman-ı Hakikat”, **Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi**, cilt 8, İstanbul, Dergâh Yayınları, 1998, s.318-319.

³⁶² “Hafta”, **Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi**, cilt 4, **a.g.e.**, s.18.

³⁶³ Birtugan Remiyevler, **a.g.e.**, s.307.

³⁶⁴ Birtugan Remiyevler, **a.g.e.**, s.308.

³⁶⁵ Mustafa Nihat Özen, **Türkçede Roman**, İstanbul, İletişim Yayınları, 2009, s.198.

³⁶⁶ İ. Remi, **a.g.e.**, s.9.

³⁶⁷ Dermend, “Kıta”, **Şura**, 1908, Sayı:1, s.2.

³⁶⁸ İ. Remi, **a.g.e.**, s.98-99.

*Senin evsâfını tekrar ederdik
Peygamber hazretinden yetti nâgâh
Înayet namenizden etti âgâh
Okup evvelde mazmûn-ı hitâbı
Açıp hem dest-i hürmetle kitâbı
Derûnunda aceb eş'ârı gördük
Ne eş'âr, şiiirler gülzârı gördük
Şu nisbet üzredir muciz kelâmı
Dili şeb-hûn eder her bir peyâmı
Edâ-yı dil-nevâzı şairâne
Ki tarif eylemek gelmez lisâne
Fesahat gülleridir her beyanı
Belâgat şebnemi malumiyanı
Teşekkür eyleriz biz cân u dilden
Ki aldık behre ol câh-ı cemilden
Açıp irfan sebûsundan medâmı
Şarâbı eyledik hazz-ı tamâmı
Veriptir fahr için halka Hüdavend
Seni ey şâir-i Firdevsi mânend
Fesahât genci güya izz ü celden
Sana tahsis olunmuştur ezelden
Bütün arzuların hep var olsun
Felek her emrin tayyâr olsun
Efendim hazretine âcizâne
Bu takdim ettiğim şu bir fesâne*

Tarihi süreç içerisinde İdil-Ural bölgesinde taklit edilecek bir şiir geleneğinin oluşmamış olması yeni dönemde şiirle uğraşan hemen bütün Tatar şairlerinin Osmanlı şiirine yaslanmalarına sebep olur. Tatar şiirindeki ilk büyük çıkışı yapan ve sesini Orta Asya'dan İstanbul'a kadar duyuran Abdullah Tukay'ın ilk dönemlerinde de bu yaslanışın izlerini açık bir şekilde görmek mümkündür. İstanbul'da iki yıl

kalmış Derdmend’de bu besleniş çok daha entelektüel bir seviyededir. Yukarıda bahsi geçen ve Türkçe yazılmış olan bu şiirle ilgili Fatih Kerimi şunları söyler:

“Bu mecmuada basılan bu şiirde güçlü bir biçimde Şarklılık, Osmanlılık kendini göstermekte. Bununla beraber, onun bu şiirinde seçtiği sözlerin güzelliği, manalarının genişliği, konusunun anlaşılabilirliği ve açıklığıyla o dönemdeki Osmanlı şiiri arasında seyrek bulunacak bir şiirdir.”³⁶⁹

Dermend’in Tatarca basılan ilk şiiri, Rızaettin Fahrettin’in 1903’te yayınlanan *Esmâ* adlı romanındaki,³⁷⁰ sonradan eserlerinde “Ütken Künler”(Geçmiş Günler) adıyla yer alan şiirdir. Nazım şekli olarak gazel olan bu şiir, Türk şairi Ziya Paşa’nın aynı kafiye ve redifle yazılmış bir gazelini hatırlatmaktadır. Aslında Ziya Paşa’nın bu şiiri de şair Nedim’in,

*“Sinede evvel ne muhrik arzûlar var idi
Lebde ser-keş ahlar ateşli hûlar var idi”*³⁷¹

diye başlayan gazeline nazire olarak yazılmıştır. Derdmend’in şiiri vokabüler açısından her iki şiirle de karşılaştırılabilir. Ortaklıklar olmakla birlikte Derdmend’in Osmanlı şairlerinden farklı olarak kafiye için bir mısra hariç Arapça ve Farsça vokabüler kullanmadığı görülür. Derdmend’in aruz veznini Tatarca söyleyişlerle başarıyla kullanması Tatar şiir geleneğinde bulunmayan ve görülmeyen tekil bir başarıdır. Derdmend’in şiiri şudur:

*“Ey kaya ul kün ki bizde şep torular bar idi;
Amma düşmanlarda gamnar, eçpoşular bar idi.
Bir zaman çıkar idik biz kırga dus-işler bilen;
Anda oynnar, külüvler, sikirüvler bar idi.
Hey, gömirler ütti kitti kaya kitti ul zaman
Kayda ul şep hay-hûlar güft u gûlar bar idi.*

³⁶⁹İ. Remi, **a.g.e.**, s.9.

³⁷⁰**Tatar Megrifetçilik Edebiyatı (1860-1905)**, Kazan, Tatarstan Kitap Neşriyatı, 1979, s.317.

³⁷¹Halil Erdoğan Cengiz, **Divan Şiiri Antolojisi**, İstanbul, Bilgi Yayınevi, 1983, s.598.

*Bir vakit bunca rehimsiz değil idi kızları;
Anda tutaşlarda imnar, küz kısıvlar bar idi.
Niçe yıllar ütti, amma kürmedik kızlar yüzün
Yanımızda evveli kanday siluvlar bar idi.
Şigrini kürgeç Zakir'in, didi ülkenner de hay
Yaş çağında bizde hem anday yürüvler bar idi.”³⁷²*

Ziya Paşa'nın gazeli ise şudur:

*“Hey kani ol dem ki dilde arızular var idi
Şevkler, gamlar, hevesler, cüstücular var idi.
Bir zaman neydi harâbâtın fer ü şevketi
Anda yer yer naralar bin ay u hular var idi
Hâba vardım ağlayıp rüyada gördüm dün gece
Bastiğı yerlerde yarin kanlı sular var idi.
Kâm alırdı bağ-ı âlemden meşâm-ı arızu,
Lâlede, sümbülde evvel reng ü bular var idi.
Şimdi bir köhne şifalı çok görür saki-i dehr,
Bezmimizde bir zaman zerrin sebular var idi.
Dilrubalar böyle dâmenkeş değıldi bezmden,
Her gece âşık ararlar mahrular var idi.
Sen, Ziya, gelmezden evvel dehre mânend-i Nedim,
Arsa-i nazm u hünderde nükte-gular var idi.”³⁷³*

Her üç gazel de aruz vezninin “failatün” kalıbıyla yazılmıştır. Derdmend'in gazel türünde şiir yazdığı³⁷⁴ belirtilse de Derdmend şiirlerindeki ahenk ve müzikalitenin aruz vezninden gelen bir tarafının bulunduğu konusunda şimdiye kadar

³⁷² İ. Remi, a.g.e., s.41.

³⁷³ Ziya Paşa'nın Şiirleri, Ankara, Buluş Yayınevi, 1959, s.73.

³⁷⁴ Hatiyp Mingnigulov, Dünyaada Süzimiz Bar, Kazan, Tatrstan Kitap Neşriyeti, 1999, s.172.

dikkati çeken olmamıştır. Halbûki onun; “Biz”, “Karab”, “Hayat”, “Ey Muharrir”, “Buzlarım Manalmadım” gibi en önemli şiirleri aruz vezniyle yazılmıştır.

Dermend’in şiirleriyle Ziya Paşa’nın şiirlerindeki duygu paralellikleri de görülür. Bu bağlamda Dermend’in “Biz” şiiriyle Ziya Paşa’nın “Terci-i Bend”ini karşılaştırmak yerinde olur. Ziya Paşa’nın bu şiirde, “İnsan talihî karşısındaki kötümser duruşu”³⁷⁵ Dermend’in “Biz” şiiriyle örtüşmektedir. Zaten, Ziya Paşa’daki insan talihine eklenen yeis çeşnisini³⁷⁶ Dermend’in bütün şiirlerinde de görmek mümkündür. Ayrıca *Şura* dergisinde Türk şairlerinden en fazla Ziya Paşa’dan iktibasların yapılmasında, her ne kadar Rızaettin Fahrettin’in hikemi şiirlere olan düşkünlüğü bilinse de Dermend’in etkisinin varlığı da düşünülebilir. Ziya Paşa 1880’de Adana’da vefat ettiğinde Dermend İstanbul’dadır. Ziya Paşa’nın şiirleri, ölümünden bir yıl sonra damadı Hamdi Bey tarafından *Eş’âr-ı Ziya* adıyla yayımlandığında³⁷⁷ Dermend hâlâ İstanbul’dadır.

Dermend, 1908’in başlarında, şiirleriyle Tatar edebiyat dünyasına güçlü bir giriş yapar.³⁷⁸ *Şura*’nın ilk sayısında birisi yukarıda bahsi geçen Osmanlıca şiir olmak üzere üç şiiri birden yayınlanır. Onun şiirinde Osmanlılık ve Tatarlık diye iki dönem yoktur denilse de bu doğru bir tespit değildir.

Dermend’in 1908’de yayınlanan “Hikâye-i Aşk” adlı şiiri de Bakü’de Hacı Zeynelabidin Tağıyev tarafından haftalık Osmanlıca olarak çıkartılan hemen her sayısında Namık Kemal, Abdülhak Hamid, Tevfik Fikret ve Recaizade gibi Türk şairlerinin eserlerinden örnekler verilen *Füyuzat*³⁷⁹ adlı dergide yayınlanmış olan Farsça şiirin Osmanlıca versiyonu taklit edilerek yazılmıştır. *Füyuzat*’tan alınan Osmanlıca şiir şudur:

Hikâye-i Aşk (Osmanlıca)

“İşittim ben ki Mecnun dil-i efkâr

Ölünce mevt-i Leyla’dan haberdâr

³⁷⁵Ahmet Hamdi Tanpınar, **a.g.e.**, s.314.

³⁷⁶Ahmet Hamdi Tanpınar, **a.g.e.**, s.212.

³⁷⁷Kenan Aküz, **a.g.e.**, s.21.

³⁷⁸Âlimcan İbrahimov, **Tatar Şairleri**, Orenburg, Vakt Matbaası, 1913, s.33.

³⁷⁹“Füyuzat”, Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi, cilt 3,**a.g.e.**, s.264.

*Kalup müdhiş oldu, zâr u giryân
Civâr-ı kabr-i Leyla'ya şitabân
Göründü bir çocuk durmuşdı haşir
Nigâh-ı hasreti etrafa seir
Dedi: Ey tıfl! Nerde kabr-i Leyla?
Çocuk güldü! Dedi: "Ey pir-i dâna!
Cihan-ı aşka sultanlık kurarsın!
Ne gaflet kabr-i Leyla'yı sorarsın!
Mezaristana git her kabri yokla
Ki her bir kabirden hâk al da kokla
O yerden ki duyarsın bûy-ı sevda
O yerdir istirahatgâh-ı Leyla"³⁸⁰*

Dermend'in parantez içinde "bizce" ifadesini koyduğu Tatarca olan şiir ise şudur:

*Hikâye-i Aşk (Bizce)
"Kaçan bir künni Mecnun dil-i efkâr
Eytildi fevt-i Leyla'dan haberdâr,
Bolup ang tang! Tiren hayrette kaldı!
Turup, feryad urup çöllerge taldı.
Köre kim, bir bala hasrette yana;
Kabirlikte turup yan yak karana
Didi: 'Ey tıfl! Kayda kabr-i Leyla?'
Bala küldi. Didi: 'Yüz hayf! Vayla
Yanıp Leyla için köklerge aştıng;
Ne gaflet merkadın bizden soraştıng!
Yürüp bir bir karab çık her kabirni,
Alıp topraknı uçka, iske yerni;
Ne yerde aşk u sevdalar isi bar,*

³⁸⁰M. Hadi Abdüsselimzade, "Hikâye-i Aşk", *Şura*, 1908, Sayı:2, s.63.

Anıng şul yerde kabri... Şunda ol yâr!”³⁸¹

Dermend’in 1911’de yayınladığı “Allahga Tevekkel” şiiri hakkında, Muhammet Gaynullin gibi araştırmacılar tarafından Osmanlıcadan alınıp yazıldığı belirtilir.³⁸²

Cemalettin Velidi’ye göre, meşhur Tatar muharrirlerinin çoğunun dilinde Osmanlılık ve Tatarlık adıyla iki devir vardır.³⁸³ Yukarıdaki örneklerden de görüldüğü üzere Dermend’de de bu durum vardır. Dermend’in şiire güçlü bir şekilde başlamasının, Tatar basınının ortaya çıkmasıyla Dermend’in olgunluk yaşında yazmaya başlamasının örtüşüyor olmasının etkisi vardır. Şiirlerinde histen ziyade fikir yoğunluğunun olması da bundan kaynaklanmaktadır. Abdullah Tukay’da Osmanlılık devrinin varlığı, genç yaşta yazmaya başlamış olmasının getirdiği acemilikleri içinde barındırmasındandır. Ondaki hissiliğin ağır basması da gençliğinden gelir. Dermend’in şiirlerinde taklit düzeyinde bir Osmanlılıktan bahsedilmese de bir anıştırmadan söz edilebilir. Cemalettin Velidi bunu şöyle ifade eder:

“Dermend, üslup ve tarz-ı ifadece bütünüyle müstakil ve ayrı bir sîma. Onun yazdıklarında Tatarlıktan gelmeyen kendisine has bir Türklük ahengi var. Fakat bu Türklük, Tatarlık olmadığı gibi; Osmanlılık, Kırgızlık ya da Sartlık da değil. Bu Dermend’e mahsus bir Türklük.”³⁸⁴

Dermend’in şiirindeki biçem titizliği ve felsefi derinlikli konuları, o zamana kadar sûfi şiirden beslenen ve medrese muhitinden çıkan Tatar şairlerinden farklı bir şiir ortaya koyması yeni Tatar aydınlarının dikkatini çeker. Âlimcan İbrahimov bu konuda şunları söyler:

“Bizde pek çok kimse yazı yazıyor. Hem de çok yazıyorlar. Yazılarında fikir de var gibi. Felsefe de karıştırılmış. Hayattan tasvirler de var. Lâkin böyle yazıların kabalığından kalben güzellik seven zevk sahipleri nefret ederler. Bu gibi sanatsız

³⁸¹Dermend, “Hikâye-i Aşk”, *Şura*, 1908, Sayı:2, s.63.

³⁸²**Dermend, Saylanma Eserler**, Kazan, Tatarstan Kitap Neşriyatı, 1959, s.8.

³⁸³ Cemalettin Velidov, “Edebî Musahabe II” *Vakit*, 27 Senteyabr 1915, Sayı:1879.

³⁸⁴ Celey, “Tatar Şairleri”, *Vakit*, 25 İyül 1913, No:1258.

yazılar ruh sıkırlar. Çünkü bizim matbuatın hangi yanına baksanız, medrese kokusu gelir. Şakirtlik ve hocalık gölgeleri görünür. Tatar kaleminin aşığı izler bırakması, okurlarını “güzel söz” ve “güzel sanat” lezzetlerini millî dairede bulmaktan mahrum eder. Her yerden gelen medrese kokusu ile dil ve üslup kabalığı, insanı o derece bezdiriyor ki Tatarcayı seven onun içinde az da olsa güzel yazı, nazik his, hayâl ve duyguları yeni âlemde alan nefis üslupta olan bir kuvvet, ruhun tabii ihtiyacı gibi aranmaya başlar. İşte bu durumda olanlar *Şura*’da Derdmend’in “Karab” (Gemi), “Biz” ve başka eserlerini görüp hiç şüphesiz, ‘Tatar sanat-ı edebiyesi semasında bir yıldız doğdu.’ demişlerdir. Çünkü onlarda yeni ruh görünüp medrese kokusu bulunmuyor ve onlar âdi de değildir. Belki edebî medenilik, hakiki kalem sanatı, güzel üslup, sevimli ve kısa cümleler, hüznle karışık tefekkür ile samimi ve şiiri duygular.”³⁸⁵

Dermend’in o zamana kadar hiçbir Tatar şairinde olmayan kelime seçmedeki başarısının şiire getirdiği ritim ve resmetme kabiliyeti Türk edebiyatındaki Servet-i Fünuncuları akla getirir. Fakat Dermend bunu yaparken dili olabildiğince sade tutmaya çalışır ve Cenap Şahabettin’de olduğu gibi alışılmamış terkiplerle bunu yapmaz. Cenap Şahabettin, bu alışılmamış bağdaşık terkipler ve sembolizm yüzünden “dekadan”lıkla itham edilir.³⁸⁶ İstanbul’da okumuş ve Türk edebiyatını yakından bilen, Tatar edebiyatı tarihçisi Abdurrahman Sadi’nin Dermend’le ilgili olarak özellikle “dekadan” terimini kullanmış³⁸⁷ olması bu benzerlik ve yakınlığı güçlendirmektedir. Abdurrahman Sadi, “dekadan” terimini Türk edebiyatında Cenap Şahabettin’in şiirlerine yönelik ilk defa olumsuzlama anlamında kullanan Ahmet Mithat Efendi³⁸⁸ gibi Dermend’in şiirlerindeki “sembolizm”, “kapalılık” ve “sanat sanat için” düşüncesini vurgulamak için kullanır. Sovyetler döneminde bu tür şiirler, düşmanlıkların perdelendiği şiirler olarak nitelendirilir ve şairlerini tutuklamaya kadar götürür.

Servet-i Fünuncuların kullandıkları “Mensur Şiir” tabirini de ilk defa onun kullanmış olması, İstanbul’daki edebiyatı kesintisiz takip ettiği düşüncesini

³⁸⁵Âlimcan İbrahimov, a.g.e., s.33-34.

³⁸⁶Mehmet Kaplan, **Türk Edebiyatı Üzerinde Araştırmalar 1**, İstanbul, Dergâh Yayınları, 2009, s.353.

³⁸⁷Abdurrahman Sadi, **Tatar Edebiyatı Tarihi**, Kazan, Tatarstan Devlet Neşriyatı Basması, 1926, s.234.

³⁸⁸Fazıl Gökçe, **Bir Tartışmanın Hikâyesi Dekadanlar**, İstanbul, Dergâh Yayınları, 2009, s.27.

güçlendirmektedir. Derdmend “Sabi”³⁸⁹ adlı şiirinde, parantez içinde “şi’r-i mensur” ifadelerini kullanır. Halit Ziya’nın mensur şiir tarzında yazdığı *Mezardan Sesler*’i 1910’da Abdurrahman Sadi tarafından Tatarcaya aktarılır³⁹⁰ ve iki yıl sonra da kitap olarak yayınlanır.³⁹¹ Daha sonraki yıllarda “mensur şiir” tarzında şiirler Tatar basınında görülmeye başlar.³⁹² Hikâyeci Fatih Emirhan’ın son dönem eserlerinden olan “Taziye”³⁹³ adlı mensur şiiri, bu türün Tatar edebiyatındaki en güzel örneklerindedir. Abdurrahman Sadi, bu şiirin *Mezardan Sesler*’e olan benzerliğini her vesileyle dile getirir. Sovyetler devrinde yazılmış olmasına rağmen bu şiir Fatih Emirhan’ın yayınlanan külliyatının içerisinde yer almaması büyük bir eksikliklerdir.

Derdmend’in şiirlerindeki sanat yönü her ne kadar ön planda olsa da, kendi dünyasında sembollerle oyalanan, kendisi için şiirler yazan bir şair değildir. O, insanlık ailesinin bir ferdi olan Tatar toplumu üstüne gelme olasılığı bulunan hegemonik cebirlerin helakete sürüklenme korkusunu düşünceli ve kaygılı bir tonda sembollerle perdeleyerek anlatır. Bu, o dönemdeki her Tatar aydınının kafasını meşgul eden bir “inkıraz” korkusudur. Bu yüzden onun pesimizmi bireysel bir pesimizm değil içtimai bir pesimizmdir. Onun şiirlerinde vatan bilinci çok güçlü ifadelerle anlatılmıştır. “Karab” (Gemi) şiiri bu bağlamda Tatar realitesinin anlatıldığı onun en karakteristik şiiridir. Musa Carulla Bigi bu şiirle ilgili şu iddiada bulunur:

“Muhterem şairimiz Derdmend Hazretleri’nin şu dört beyti Rusya Müslümanları şairlerinin, belki umum Türk şairlerinin belagât-ı lisanîleriyle şu güne kadar söylenebilmiş güzel şiirlerin de en güzeldir.”³⁹⁴

---

³⁸⁹ “Sabi”, *Şura*, 1909, Sayı:2, s.54.

³⁹⁰ Halit Ziya Mütercimi Abdurrahman Sadi, “Kabirden Tavışlar”, *Şura*, 1910, Sayı:7, s.199-201, Sayı:8, s. 232-234, Sayı:9, s. 261-263, Sayı:10, s. 294-296, Sayı:11, s. 332-334, Sayı:13, s. 398-401, Sayı:15, s. 447-460.

³⁹¹ Halit Ziya, Mütercimi Abdurrahman Sadi, *Kabirden Tavışlar*, Ufa, Şark Matbaası, 1912,

³⁹² Kasım İrfanov, “Sulgan Çeçekler”, *Ang*, 1913, Sayı:11, s.186

³⁹³ Fatih Emirhan, “Taziye”, *Edebi Yardım Mecmuası İkinci Kitap*, Kazan, Tatarstan Matbaası, 1922, s.209-216.

³⁹⁴ Musa Efendi Bigiyev, *Halk Nazarına Bir Neçe Mesele*, Kazan, Elektro-Tipografiya “Umid”, 1912, s.14.

Aruz vezninin ahengi ve Tatarcanın sadeliğiyle yazılmış bu şiir, şiirlerinde Rusça vokabülere hiç yer vermemiş Derdmend'in bu şiire Rusça bir başlık koyması kendi içinde başlı başına bir sembolizmi saklar.

Sovyetlerin katı devletçilik politikası, her türlü bireysel ve toplumsal yardımlaşma hareketlerini “mekirli burjuva” görünüşü olarak tahkir etmesini gerekli kılar. Şair Derdmend bu dönemde sürekli burjuva şairi olarak kötülenir. Zenginliğinden dolayı onun Sovyetler döneminde burjuva şairi olarak yaftalanmasının hiçbir manası yoktur. Çünkü Remiyev kardeşlerin yaptıkları, Fatih Kerimi'nin, “Onlar altın için yaşamadı, altınlarını büyük maksatlar için kullandılar.”³⁹⁵ ifadesiyle anlamını bulmaktadır. Sovyetlerdeki bu durum, çok güçlü bir Tatar şairinin ve değerinin kendi halkı nazarında itibarsızlaştırılıp, ötekileştirilerek milleti manevî olarak zayıflatma girişimidir. Abdurrahman Sadi'nin 1926'da edebiyat tarihindeki³⁹⁶ Derdmend değerlendirmelerinde Sovyet idaresine “söz rüşveti” kabilinden söylediklerini, 1960'larda Türkiye'de hemşehrisi Abdullah Battal Taymas'ın³⁹⁷ tekrarlaması anlaşılır bir durum değildir.

2.6.2.2. Türkçeden Yaptığı Tercüme

Dermend, sahibi olduğu *Şura*'nın ikinci sayısında *Mecmua-i Ebuzziya*'dan bilimsel içerikli “Akademi-Darü'l-Ulûm” adlı yazıyı Tatarcaya aktararak yayınladı.³⁹⁸ Onun Türkçeden tercüme ettiği, İsviçreli Rodolf Tipfer (Tyepfer)'in “Abakamın Kütüphanesi” (Amcamın Kütüphanesi) adlı üç sayı devameden ve aslı Almanca olan bir hikâyeye tercümesi vardır.³⁹⁹ Edebî kaygılarla ve bir şair duyarlılığıyla tercüme edilmiş olan bu hikâyeye yarım kalmıştır. Bu eser çocuk eğitimini konu alan bir hikâyedir. Rodolf Tipfer'in bu hikâyesi Fransız filozofu Jean Jacques Rousseau'nun *İtiraflar*'ının etkisiyle yazılmıştır.⁴⁰⁰ Türk edebiyatın da Jean Jacques

³⁹⁵Birtugan Remiyevler, a.g.e., s.119.

³⁹⁶Abdurrahman Sadi, a.g.e., s.231-236.

³⁹⁷Abdullah Battal-Taynas, **Kazan Türkleri**, 2. Baskı, Ankara, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1966, s.156.

³⁹⁸ Derdmend, “Akademiya-Darü'l-Ulûm”, **Şura**, 1908, Sayı:2, s.43-46.

³⁹⁹ Derdmend, “Abakamın Kütüphanesi”, **Şura**, 1909, Sayı:4, s.103-107, Sayı:5, s.139-143, Sayı:9, s.262-268.

⁴⁰⁰Engel Nigmatullin, “Jean Jak Russo Hem XX. Yüz Başlı Tatar Edebiyatı”, **Kazan Utları**, 1972, Noyabr, s.175.

Rousseau'nun çocuk eğitimi ve tabiat konularındaki etkisi vurgulanagelmıştır. Ziya Paşa'nın Rousseau'dan yaptığı *Emil* tercümesi ve *İtiraflar*'dan ilham alarak yazdığı *Defter-i A'mâl*'i burada hatırlamak yerinde olur.⁴⁰¹ Derdmend'in tercümedeki tercihlerini ve çocuklar için yazdığı terbiye şiirleri⁴⁰² ve tabiat tasvirleri düşünülecek olursa Yenileşme Dönemi Osmanlı Edebiyatçıları'ndaki Rousseau etkisinin Tatar yazarlarında da kendini gösterdiğini söylemek mümkündür. "Abakamın Kütüphanesi" hikâyesindeki kahramana hocası Mösyö Ratin tarafından Fransız yazarı Fenelon'un *Telemak*'taki hikâye kahramanlarından Mentor'dan hareketle öğütler verilmektedir.⁴⁰³ Türk edebiyatında yapılan ilk tercümelere olan *Telemak*'ın⁴⁰⁴ Derdmend tarafından da okunduğu anlaşılmaktadır.⁴⁰⁵ Derdmend'in Türkçe'den tercüme ettiği "Abakamın Kütüphanesi" ve "Hikâye-i âşık" şiiri örnek gösterilerek Rousseau etkisinde olduğu saptamasında bulunulur.⁴⁰⁶ Bu bağlamda onun çocuklar için yazdığı "Bellu" (Ninni) şiiri ve "Sabi" adlı mensur şiirini de hatırlatmak yerinde olur. Bu şiirlerde Ethem Pertev Paşa'nın Victor Hugo'dan tercüme ettiği "Tıfl-ı Naim" in⁴⁰⁷ izlerini görmek mümkündür.

Recaizade Mahmud Ekrem'in Chateaubriand'dan 1872-1873'te yaptığı *Atala* tercümesi Türkçeye yeni bir tabiat görüşü getirir.⁴⁰⁸ Eski dönemin tabiata olan bakışından farklı bir yaklaşımdır bu. Tanpınar'ın ifadesiyle, *Atala* tercümesi Türk nesrine tabiatın kapılarını açmıştır.⁴⁰⁹

Dermend, "Ekrem Beyin *Atala* tercümesinden bir iki yaprak" notuyla 1910'da "Bir Levha-i Tabiat" başlığıyla *Şura* dergisinde bir bölüm yayınladı.⁴¹⁰ Derdmend'in Batı edebiyatını Osmanlıcadan takip ettiğini ve Tatarcaya da aktardığını gösteren ikinci örnektir bu.

⁴⁰¹ Orhan Okay, **Batılılaşma Devri Türk Edebiyatı**, İstanbul, Dergâh Yayınları, 2010, s.33.

⁴⁰² Derdmend, **Balalar İçin Vak Hikâyeler**, Orenburg, Vakıf Matbaası, 1910, s.34.

⁴⁰³ Derdmend, "Abakamın Kütüphanesi", **Şura**, 1909, Sayı:5, s.141.

⁴⁰⁴ Mustafa Nihat Özen, **a.g.e.**, s.147.

⁴⁰⁵ Derdmend, **a.g.m.**, s.140.

⁴⁰⁶ Engel Nigmetullin, **a.g.m.**, s.175.

⁴⁰⁷ İnci Enginün; Zeynep Kerman, **Yeni Türk Edebiyatı Metinleri 1 Şiir (1860-1923)**, İstanbul, Dergâh Yayınları, 2011, s.80-81.

⁴⁰⁸ Prof. Ahmet Hamdi Tanpınar, **a.g.e.**, s.274.

⁴⁰⁹ Prof. Ahmet Hamdi Tanpınar, **a.g.e.**, s.438.

⁴¹⁰ Derdmend, "Bir Levha-i Tabiat", **Şura**, 1910, Sayı:5, s.133-134.

Recaizade'nin *Tâlim-i Edebiyatı*'nın yayınlandığı yıl olan 1882'de Derdmend, İstanbul'da bulunmaktadır. Derdmend'in Recaizade'nin şiire getirdiği yenilikleri takip etmesi pek muhtemeldir. Tatar şiirinde ilk “mensur şiir” ifadelerini kullanarak şiir yayınlayan Derdmend olur.⁴¹¹ Batı edebiyatında XIX. yüzyıl ortalarında Rimbaud ve Baudelaire'de örnekleri görülen bu tarz şiirleri Recaizade Mahmut Ekrem, *Takdîr-i Elhân*'da (1886) “her şiir mevzun ve mukaffa olmak iktiza etmediği...” kanaatini ileri sürerek “mensur şiir”in teorisini yapmıştır.⁴¹²

Rızaettin Fahrettin'in *Esma* adlı romanında Derdmend adlı bilinmeyen bir şairin şiirini kullanır. Rızaettin Fahrettin romanın müsveddesini sansöre verilmesi için Fatih Kerimi'ye gönderir. Fatih Kerimi, romanda kullanılan şiir hakkında 12 Aralık 1901'deki mektubunda şunları söyler:

“Bu eserinizdeki şiirleri söyleyen Zakir, Verheuralsk yanında altın çıkartıcısı Zakir Muhammedsadık oğlu Remiyev'dir. Bu şiirleri ben kendi ağzından da dinledim. Türkçe, Rusçayı iyi bilen, ilim maarifi bilen, ufku geniş, açık fikirli bir kişi. Kuvvetli şiir gücü var. Gençliğinde bir müddet İstanbul'da durup edipler, şairlerle tanışmış. Tatar dilini pek iyi bilmekte. İstanbul'dan dönünce Türkçeden tercüme bazı hikâyeler, telif bazı şiirler yazmış. Onları bastırarak kişi olmamış. Ellerde okunup dolaşmış.”⁴¹³

1906'da *Kazan Muhbiri* çıktıktan sonra Derdmend'in burada da şiirleri çıkar. 1908'da çıkmaya başlayan *Şura*'da da aynı isim sık sık şiirler yayınladı. *Şura* dergisinin şairler ve şiirler soruşturmasına Abdurrahman Sadi yaşayan beş şairin ismini verirken ilk sırada Derdmend ismini verir ve açıklamasında, “Bunun kim olduğu bize malum değil. Belki muharrir ve idareye malum olsa gerek.”⁴¹⁴ ifadelerini kullanır.

Âlimcan İbrahimov'un ve Cemalettin Velidi'nin 1917 öncesi Derdmend'in şiirindeki üslup ve içerik yönünden Türk şiirini anımsatmaları, 1917 sonrasında Fatih Seyfi Kazanlı gibiler tarafından itibarsızlaştırma ve ötekileştirmenin sebebi olarak

⁴¹¹ Derdmend, “Sabi”, *Şura*, 1909, Sayı:2, s.54.

⁴¹² Orhan Okay, *a.g.e.*, s.75.

⁴¹³ Marsel Ehmetjanov, “Fatih Kerimi Mirasına Yanga Sehifeler”, *Kazan Utları*, 1999, Sayı:6, s.178-179.

⁴¹⁴ Abdurrahman Sadi, “Şairler ve Şiirler”, *Şura*, 1911, Sayı:23, s.714.

gösterilmeye başlanır. Şiirlerinin yayınlanması yeni dönem okuruna edebî terbiyeden öte, “arşiv çöplüğü”ne atılmış bir veri olarak görülmesi gerektiği uyarısı yapılarak yayınlanır.⁴¹⁵ Bir zamanlar Zakir Remiyev’in altın ocaklarında işçi olarak çalışan Mecit Gafuri 1929’da yazdığı “Şairin Altın Ocağında” adlı uzun hikâyesinde yeni dönemin anlayışına uygun olarak Derdmend’in şiirlerini olumsuzlar.⁴¹⁶ Bu itibarsızlaştırma ve ötekileştirme 1937’lerde yok etmelere, “millî nihilizm”e kadar gider. Derdmend bu dönemin başında, bütün servetinin müsadere edilmesini yaşasa da ötekileştirme dönemlerine ulaşmadan 10 Ekim 1921’de Orski şehrinde vefat etmiştir.⁴¹⁷

2.6.3.Fatih Kerimi (1870-1937)

Fatih Kerimi, pek çok Tatar yazarı gibi köyde dünyaya gelir. Babası Gılman Kerimi (1841-1902), bağ-bahçeyle de uğraşan bir köy imamı, annesi de Rızaeddin Fahreddin’in ablası olan Magsume Hanım’dır. (1845-1932) Fatih Kerimi, 30 Mart 1970’te Samara vilayetinin Bügülme kazasına bağlı küçük ve fakir bir köy olan Minlibay’da doğar.⁴¹⁸

Evlerinin üst üste iki defa yanması ve ilk çocuklarının, ancak dört yıl sonra dünyaya gelmiş olması ailenin, Fatih Kerimi’ye olan ilgi ve ihtimamını arttırır. Fatih Kerimi on bir yaşına kadar eğitimini babasından alır. Henüz tek erkek çocukları olan evlatlarının okumaya karşı olan hevesini gören aile, daha iyi bir eğitim alması için onu Çistay (Çistopol) şehrindeki Zakir İşan Kemalov⁴¹⁹ (1818-1893) medresesine yerleştirir. On yıl eğitim aldığı bu medrese hakkında Fatih Kerimi, Kazan’dan Çistay’a gemiyle giden *Şakirt İle Student* adlı ilk hikâyesinin kahramanının ağzından şu bilgileri vermektedir:

---

⁴¹⁵ İ. Remi, **a.g.e.**, s.100.

⁴¹⁶ Mejit Gafuri, **Üs Povest**, Ufa, Başkortostan Kitap Neşriyeti, 1976, s.310-311.

⁴¹⁷ Rızaeddin Fehreddin, **Āsar III-IV**, Kazan, Ruhiyat Neşriyatı, 2010, s.354.

⁴¹⁸ **Tatar Edebiyatı Tarihi**, 2. Tam, Kazan, Tataristan Kitap Neşriyatı, 1985, s.334; **Fatih Kerimi**, Kazan, Ruhiyat Neşriyatı, 2000, s.7.

⁴¹⁹**Medreselerde Kitap Kışesi**, Kazan, Tataristan Kitap Neşriyatı,1992, s.223.; Nakşibendi Şeyhi olan Zakir Kamalov, Fatih Kerimi’nin babasının da şeyhidir. Bkz; **Fatih Kerimi**, Kazan, Ruhiyat Neşriyatı, 2000, s.29.

“Ulüm-ı diniye tahsiline mahsus medrese-i islamiyesi her yerde meşhur ve müderris-i merhum Muhammed Zakir Hazretin himmet-i fâzılâneleri sayesinde, bu medresede birçok talebe yetişmiştir.”⁴²⁰

Fatih Kerimi'nin babası Gilman Ahunt, 1881'de İstanbul üzerinden hacca gider.⁴²¹ Dönüşünde İstanbul baskısı pek çok kitapla birlikte iki nüsha *Vakit* gazetesi, *El-Müeid* ve *El-Liva* gazetelerinin son sayılarını getirmiştir.⁴²² Bunlar Fatih Kerimilerin evine giren ilk gazeteler olur.

Fatih Kerimi, Çistay Medresesindeki son yıllarında, medrese idaresine haber vermeden şehir postanesinde çalışan bir Rus memurdan özel Rusça dersleri almaya başlar. Yine onun vasıtasıyla *Tercüman* gazetesiyle tanışır. Şehirde çıkan Rusça gazeteleri alıp okuması ve bunları medresedeki arkadaşlarıyla paylaşması başına dert açar. Şikâyet üzerine oğlunu medreseden alan babası, dayısı Rızaeddin Fahreddin'in görev yaptığı Ufa'ya gönderir. Fatih Kerimi burada eğitimine devam eder ve Buhara usulünde bir medreseyi bitiren her şakirt gibi imtihana girerek o da Dinî Nezaretten imamlık belgesini alır.

1889'da Fatih Kerimi'nin Ahmet Mithat Efendi'yle mektuplaştıklarını görmekteyiz. Onun okumaya olan ilgisini gören yenilikçi babası -bunda dayısının da etkisi olsa gerek- onu âli mekteplerde okutmak üzere İstanbul'a göndermeye karar verir. Bu yıllarda Tatar gençleri Tatar toplumunun “inkıraz”dan kurtulması ve “terakkisi” için yönlerini başta Müslümanların hilafet merkezi İstanbul olmak üzere,⁴²³ Kahire ve Beyrut gibi şehirlere çevirmişlerdir.⁴²⁴ Musa Akyığıtzade'nin 1886'da bastırıldığı ve ilk Tatar romanı olan *Hüsameddin Molla*'nın kahramanı yirmi beş yaşındaki Hüsameddin'in, İstanbul'daki tahsilinden sonra köyüne dönüp yeni usulde öğrenci okutmaya başlaması⁴²⁵ bu yönelişin kodlarını anlama noktasında çok şeyi ifade etmektedir.

⁴²⁰ Fatih Kerimi, **Morza Kızı Fatiyma**, Kazan, Tataristan Kitap Neşriyatı, 1996, s.56.

⁴²¹ **Fatih Kerimi**, Kazan, Ruhیات Neşriyatı, 2000, s.29.

⁴²² **Rızaeddin Fehreddin**, Kazan, Ruhیات Neşriyatı, 1999, s.19.

⁴²³ Mesgut Gaynetdinov, “Megrifetçi Edip”, **Miras**, 1995, Sayı:7-8, s.67.

⁴²⁴ Fatih Kerimi, **Morza Kızı Fatiyma, a.g.e.**, s.11.

⁴²⁵ Musa Akyığıtzade, **Hisametdin Munla**, Kazan, Tataristan Matbuat-Neşriyat Kambinatı Basması, 1925, s.5.

2.6.3.1.Fatih Kerimi İstanbul'da

Gılman Kerimi 1891'in yazında, oğlunu İstanbul'a göndermek üzere Kazan'a kadar oğluyla beraber gider. Oğlunu, daha önce mektuplaştıkları, İstanbul'a gitmek üzere olan Kerimovlardan, Şerifcan Kerimov'a emanet eder. Cemaleddin Velidi'nin Rus kitapçısı meşhur İvan Dimitriç Stin'e benzettiği Muhammedcan ve Şerifcan Kerimov kardeşler,⁴²⁶ İstanbul-Kazan arasında kitap ticaretiyle uğraşmaktadır.

1896'da İstanbul'da mezuniyet sonrası çekilmiş fotoğraflarda, Fatih Kerimi'yle aynı karede Çistay'dan Haris Feyzi (1871-1933) ve Mülkiye'de okumuş olan Ubeydullah Bubi'nin (1866-1936) varlığı, Fatih Kerimi'yle birlikte İstanbul'da aynı dönemde başka öğrencilerin de okuduğunu göstermektedir.⁴²⁷

Fatih Kerimi İstanbul'a gelince okul seçimi konusunda yardımlarını almak için Ahmet Mithat Efendi'nin çalıştığı Karantina İdaresine gider. Fatih Kerimi bunu şöyle anlatır.

“Muharrir-i aciz 1308 tarihinde tahsil için İstanbul'a geldiğimde, eserleri vasıtasıyla tanışıklığım bulunduğu en iptida kendisiyle görüştim. Hangi mektebe girmek münasip olacağı hakkında müşavere ettim. Bana en birinci sözü, 'Okuduktan sonra burada kalmak fikrinde misiniz? Yoksa memleketinize gidip millettaşlarınıza hizmet etmek niyetinde misiniz? Eğer burada kalmak fikrinde iseniz benden size hiçbir müşavere yok, kendiniz bakınız, eğer memleketinize gitmek niyetinizde iseniz bu dakikadan itibaren manevî oğlumsun, her türlü müşavere ve muavenetine hazırım.' oldu. Ben, tabii memleketime avdet niyetiyle geldiğimden merhum üstat hazretlerinin her türlü muavenetlerine mazhar oldum.”⁴²⁸

Ubeydullah Bubi'yle aynı dönemde okudukları anlaşılan Fatih Kerimi'nin, böylece Cağaloğlu Türbedar sokakta bulunan Mekteb-i Mülkiyedeki yatılı hayatı başlar. Yıllık ücreti yirmi beş lira olan okula, Fatih Kerimi 212,5 ruble ödemesi gerekmektedir. Çistay'da okurken ayda bir ruble masrafı olduğu düşünülürse bu ücret çok yüksek bir meblağdır. Fatih Kerimi'nin bu ücreti ödeyip ödemediği

⁴²⁶Cemaleddin Velidi, “Matbuat İfriti” **Vakit**, 3Mart 1917, No:2186.

⁴²⁷Akdes Nimet Kurat, “Kazan Türklerinin Medenî Uyanış Devri (1917 Yılına Kadar)”, **AÜDTC Fakültesi Dergisi**, Cilt XXIV, Sayı:3-4, Temmuz-Aralık 1966, s.118.

⁴²⁸ Fatih Kerimi, “Merhum Ahmed Midhat Efendi ve Şimal Türkleri”, **Türk Yurdu**, 2. Cilt (3-4) Ankara, Tutubay Yayınları, 1999, s.98.

konusunda bilgi yoktur. Kız kardeşinin ifadelerine göre Fatih Kerimi, İstanbul'dan ailesine yazdığı ilk mektubunda, yapılan imtihandan geçtiğini ve okulun pansiyonuna yerleştiğini yazmıştır.⁴²⁹ Kendilerinden önce aynı okulda okumaya başlayan Musa Akyığıtzade de buradadır ve 1894'te en iyi derecede şehadetname alarak mezun olacaktır.⁴³⁰ Fatih Kerimi'nin okuduğu 1892-1896 yıllarında okul müdürü Abdurrahman Şeref'tir. Fatih Kerimi, Balkan Savaşları'nın takibi için 1912'de geldiği İstanbul'da Abdurrahman Şeref'le görüşür. Hocasının el yazısı ve bir fotoğrafını da alarak 1913'te yayınladığı *İstanbul Mektupları*'na koyar.⁴³¹ Fotoğrafının altına da, "Türkiye'nin büyük ulemasından Abdurrahman Şeref Bey." notunu düşer. Fatih Kerimi 1899'da Şakir Remiyev'le çıktığı Avrupa gezisi sırasında 6-19 Mayıs tarihlerinde İstanbul'a da uğrayacak ve daha sonra yayınladığı *Avrupa Seyahatnamesi* adlı eserinde, mezun olduğu Mekteb-i Mülkiye hakkında şu bilgileri verecektir:

"Mekteb-i Mülkiye idadî ve âli kısımlarında ibaret olup burada memurlar yetişir. Ücret-i tahsilîyesi senevî yirmi beş lira olup bu dahi leylidir. Mekteb-i Mülkiyenin Müddet-i tahsilîyesi yedi sene olup dört senesi idadî ve üç senesi âlidir. İdadî kısmında alelumum gimnazya dersleri ve ulûm-ı İslamiye ile Arabî, Farisî ve Fransız lisanları tahsil olunur. Âli kısmının dersleri ber-vech-i âtidir: İlm-i kelam, Fransızca, tarih-i Osmanî, ilm-i servet, mecelle-i ahkâm-ı adliye, kitâbet-i resmîye, arazi kanunu, usûl-i maliye, lisân-ı erbaa (Arapça, Rumca, Ermenice, Bulgarca), coğrafya, sanayi, medhâl-i hukuk, usûl-i idare, hukûk-ı ticaret, tefsir ve hadis, hukûk-ı düvel, usûl-i fıkıh, hukûk-ı ceza, ilm-i ahlâk, usûl-i muhakemât-ı cezaiye, nizamât-ı zaptiye, usûl-i muhakemât-ı hukukiye, ahkâm-ı evkaf."⁴³²

Fatih Kerimi İstanbul'da okurken sadece dersleriyle ilgilenmiş, babasının tavsiyelerine uyararak şeyh ve sufilerden uzak durmuştur. Türkçeyi mükemmel bir biçimde öğrenmiş ve Fransızcasını ilerletmek için özel dersler almıştır. 16 Ağustos

⁴²⁹Fatih Kerimi, Kazan, Ruhîyat Neşriyatı, 2000, s.80.

⁴³⁰Osmanlı Belgelerinde Kazan, Ankara, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 2005, s.190.

⁴³¹ Fatih Kerimi, İstanbul Mektupları, a.g.e., s.434-435.

⁴³²Fatih Kerimi, *Avrupa Seyahatnamesi*, Haz. Fazıl Gökçek, İstanbul, Çağrı Yayınları, 2001, s.131-132.

1894'te ailesine gönderdiği katışıksız Osmanlıca olan ve Tatarcadan eser bulunmayan mektubunda Fatih Kerimi şunları yazar:

“Bais-i feyzim sebab-i hayatım peder ve vâlidem efendim hazretleri; Hâk-ı pâ-yı âlilerini bûs idüp fatihâ-yı pederânelerini rica ve niyaz ba'dında teslimât-ı acizânemi takdim ederim. Keza ferruhu'l-aynım hemşire ve biraderciklerin de yüzlerinden öpüp selam ederim. Kendim hamdolsun sağ ve sağlim olarak saye-i himmet vâye-i pederânelerinde fevkalade surette bahtiyârâne bir ömür geçiriyoruz. Son defa olarak taraf-ı zîşereflerinden ihsan buyurulmuş olan bir mektup 1 Ağustos'unda vâsıl-ı dest-i acizânemiz oldu. Fevkalade müteessir olarak mektubu birkaç defa okudum. Gerçi her peder valide kendi evladına muhabbet ederse de mukaddes olan peder validenin muhabbet ve hüsn-i teveccühlerine bu derecede mazhariyet şerefine nâil olmak milyonda bir evlada müyesser olmaz. Size olan teşekkürât ve hissiyât-ı memnuniyetkarânemi ne lisan ve ne de kalemin ifade edebilmekten bin kere acizim. Göz ucunuzla gösterdiğiniz bir işarete karşı can-feda etmeyi dünya ve mafihadan mukaddes tanırım. Bir evlat için dünyada sizin gibi âli-himem ve son derece müşfik bir peder valideye mâlik olmak kadar bahtiyarlık ve mesudiyet tasavvur olunabilir mi? Bir arzumuz var ise o da başınızı mezarın kara toprağına sürünceye kadar size arz-ı hizmet ve ifâ-yı ubudiyet etmektir. Andan evvel 38 ruble ile bir mektubunuzu almış idim. Aldığım ile parasını sahibine teslim ettim. İmtihanlarımız teknil olup mektepten çıktığımı ve bu sene dahi terfi-yi sınıf ettiğimi işar ederek 18 Temmuz tarihli bir mektup taktim etmiş idim. Temmuzun yirmi ikisinden beri hususî olarak Fransızca okuyorum. Malumunuz üzere Babıali caddesinde bir hanede oturup yirmi seneden beri hususî olarak Fransızca muallimliği eden Jean Poul namında bir Katoliktir. Haftada üç gün kendisi büyük adamların konaklarına gidip kendilerine yahut evlatlarına ders veriyor. Dört gün kendi hanesinde ders veriyor. Bir haftada dört gün kendi hanesine gidiyoruz. On iki on üç kadar okuyan var. Ekserisi yüzbaşı binbaşı gibi asker ve memurîn-i mülkiyedir. Elli beş altmış yaşında adamlar var. Elifbadan başlayıp okuyanlar var.”⁴³³

Fatih Kerimi İstanbul'da okurken tatil günlerinde Ahmet Mithat Efendi, Cemalettin Afgani ve Arminius Vambery ile görüşmelere gider. Fatih Kerimi, Ahmed Midhat Efendi'ye olan kişisel dostluk ve edebî sadakatinden ömrünün sonuna kadar hiç ayrılmayacaktır. Vambery ile 1894'te İstanbul Tepebaşı'ndaki görüşmesinden sonra başlayan dostlukları, Vambery'nin 1913'teki ölümüne kadar mektuplaşmalar şeklinde sürecektir. Cemalettin Afgani'nin ise Fatih Kerimi

⁴³³Fatih Kerimi, Kazan, Ruhیات Neşriyatı, 2000, s.81.

üzerinde Abdülhamit düşmanlığı, Tatar milliyetçiliği, Jön Türkler ve sonrasında İttihat ve Terakki sempatanlığı gibi etkilerini görmek mümkündür.

2.6.3.2. İstanbul'da Cemalettin Afgani'nin Toplantıları

Sultan Abdülhamit siyasî olarak Cemalettin Afgani'yi kontrol etmek üzere dönemin Londra elçisi Rüstem Paşa'nın girişimleriyle 1892'de İstanbul'a getirtmiştir.⁴³⁴ İlk defa 1888'de Petersburg'da Cemalettin Afgani ile görüşen ve bundan sonra onun iyi bir takipçisi olan dayısı Rızaettin Fahrettin'in yönlendirmeleriyle Fatih Kerimi, bazen yalnız bazen de Ubeydullah Bubi'yle cuma günleri Cemalettin Afgani'nin Nişantaşı'ndaki konağına gitmektedir. Fatih Kerimi'nin 1893'ün 24 Haziran ve 15 Eylül tarihli Rızaettin Fahrettin'e yazdığı mektuplarından anlaşıldığına göre bu ziyaretlerde Fatih Kerimi dayısının Afgani'ye yazdığı mektuplarını iletmekte ve dayısı için Afgani'nin bazı kitaplarını istemektedir.⁴³⁵

Bu cuma toplantılarına İstanbul'un pek çok ileri gelenleriyle birlikte, Mehmet Emin Bey'in de katıldığını Yusuf Akçura şöyle anlatır:

“Şöhreti Şark ve Garbı tutan Şeyh Cemalettin'in ziyaretine İstanbul'un âlimleri, münevverleri şitab etmişlerdi. Her cuma ve pazar şeyhin ziyaret kabul ettiği günlerdi. Rüsümat Evrak Müdürü Mehmet Emin Bey, şeyhin en müdavim ziyaretçilerinden idi.”⁴³⁶

Yusuf Akçura, *Yeni Türk Devletinin Öncüleri*'nde Cemalettin Afgani'ye ayrı bir bölüm ayırdığı gibi Mehmet Emin Bey'e yaptığı sohbetleri onun milliyetçiliğine referans gösterir.⁴³⁷ Mehmet Emin'deki Türklük bilincinin oluşmasında Afgani'nin bu rolüne Şerif Mardin vurgu yapar ve Afgani'nin, Jön Türklerdeki Türkçülük akımının şekillenmesinde de rolü olduğunu belirtir.⁴³⁸ Oysa Mehmet Emin, 1891'de

⁴³⁴Rızaeddin Fahreddin, “Şeyh Cemaleddin III”, *Şura*, 1917, Sayı:16, s.361.

⁴³⁵Rızaeddin Fahreddin, *a.g.m.*, s.364.

⁴³⁶Akçuraoğlu Yusuf, *Türk Yılı 1928, a.g.e.*, s.394.

⁴³⁷Yusuf Akçura, *Yeni Türk Devletinin Öncüleri*, Ankara, T.C. Kültür Bakanlığı Cumhuriyet Yayınları, 2001, s.64.

⁴³⁸Şerif Mardin, *Jön Türklerin Siyasî Fikirleri 1895-1908*, 4. Baskı, İstanbul, İletişim Yayınları, 1994, s.65.

yayınladığı *Fazilet ve Asalet* adlı eserinde ruh asaletinin soy asaletinden üstün olduğu fikrini savunmuştur. Afgani'nin etkisi onu bir süre sonra ırkî bir çizgiye getirir.

O dönemde İstanbul'da bulunan Abdülhamid'e yakınlığıyla bilinen Şeyh Ebu'l-Hadi'nin himayesinde Mısır'da çıkmakta olan *El-Nil* gazetesinin 461. sayısındaki yazısında Hasan Hasani, Cemalettin Afgani'nin İstanbul'a geldikten sonra Genç Türklerle beraber hareket etmekle de zaten suçlayacaktır.⁴³⁹ Mısır'daki Genç Mısırlılar teşkilatının kurulması ve "Mısır Mısırlılarıdır" diyen genç Arap milliyetçilerinin Mısır Hidiv'i Tevfik Paşa'yı zor durumda bırakmasında Cemalettin Afgani'nin rolü bilinmektedir.⁴⁴⁰ Yusuf Akçura, Afgani'nin Batı Türklüğünde olduğu gibi Kuzey Türklüğünde de milliyet fikrinin gelişmesine hizmet ettiğini söyler.⁴⁴¹ Akçura'nın değinip geçtiği ve incelenmesi gereken Afgani'nin Kuzey Türklüğüne etkisi meselesini, Fatih Kerimi üzerinde görmek mümkündür.

Cemalettin Afgani'nin, İstanbul'daki sohbetlerinde de siyasî ve milliyetçi söylemlerine devam ettiği görülmektedir. Fatih Kerimi'nin bir ziyaretinde Cemalettin Afgani, tarihteki Tatarları hatırlatarak övmekte ve hatta İslam öncesi devirler hakkında yazılmış kitapları referans olarak göstererek, bunları kendi şivelerine tercüme etmelerini Fatih Kerimi'ye öğütlemektedir. 1895'te dayısına gönderdiği mektubunda Kerimi bu ziyaretindeki nasihatleri şöyle aktarır:

"Her vakit Şeyh Cemalettin Efendi'nin yanına gidip görüşüyorum. Biz Tatarları fevkalade iltifat ile kabul ediyor ve millî nasihatler ile babalarımız olan Cengiz ve Timurilerin tarihlerini, kahramanlıklarını anlatıp 'Rahimallah' diyor. Hem siz hiç de miskin ve meyus olmayınız. Dünyaya Tatarlar kadar kahraman bir kavim gelmiş değildir. Siz bunların çocuklarısiniz. Sizin kanınız Tatar kanıdır. Atalarınızın gayret ve şevket kahramanlarını düşünüp göğsünüzü gerin. Milletlerin terakkileri meyusluktan uzak olmaya bağlıdır. Tatarların tarihlerini öz şivenize tercüme ediniz, okuyunuz, okutunuz. Cemalettin Afgani Tatarların İslam'dan önceki mezhepleri ve ahlakları hakkında Farsça yazılmış *Bedistânü'l-Mezâhib* ve Cengiz Han hakkında yazılmış ve sonradan Türkçeye de çevrilmiş *Vassâfî'l-Hazret* adında iki kitabı

⁴³⁹Rızaeddin Fahreddin, "Şeyh Cemaleddin III", *Şura*, 1917, Sayı:16, s.362.

⁴⁴⁰Rızaeddin Fahreddin, "Şeyh Cemaleddin II", *Şura*, 1917, Sayı:15, s.338.

⁴⁴¹ Yusuf Akçura, *a.g.e.*, s.63.

tavsiye etti. Fakat ben bu kitaplardan ilkinin İstanbul'da bulamadım. İkincisinin de hükümet tarafından yasak edildiğini öğrendim.”⁴⁴²

İttihatçıların ağırlıklı olarak Tıbbiye ve Mülkiyeli olmalarından dolayı Mülkiye'de sık sık aramalar yapılmakta ve yasak yayın kontrolleri yapılmaktadır. Sürekli yanına gittiği Cemalettin Afgani'nin de sıkı kontrol altında tutulması ve bunu sohbet toplantılarına yansıtması genç mülkiyeli Fatih Kerimi'yi Abdülhamit yönetimine karşı düşmanlık duymasına sebep olmaktadır.

Fatih Kerimi 15 Eylül 1893 tarihli mektubunda Rızaettin Fahreddin'e şunları yazar:

“Kitaplar hakkında olan isteğinizi Şeyh Cemalettin Efendi'ye söyledim. Mezkûr kitaplardan hiçbir tanesi burada yok. Mısır kitapçılarında vardır diye cevap verdi ve size mahsus selam söyledi. Malumdur ki o zât-ı âli burada mahpus hükmünde durmaktadır. Eserlerinin memlekete girmesi ve okunması yasak hatta kendisinin pek çok kişiyle görüşmesine müsaade edilmemektedir. Bütün etrafı hafiyeler ve casuslar ile ihata edilmiştir. Bu derece âlim ve hamiyetli adamları bu hallere getirenleri Allah cezasını versin demekten başka bir çare de yok. Böyle adamlar eğer Avrupa'da olsaydı, kendi ağırlıklarıyla altın verip ilimlerinden, fikirlerinden istifade ederler idi. Ama burada öyle adamların ağızlarına mühür vuruyorlar. Bunun içindir ki Müslümanlar günden güne geriye gitmekte.”⁴⁴³

Fatih Kerimi, bu ziyaretlerini aradan yıllar geçse de zaman zaman hatırlayarak zikredecektir. *Tercüman*'a 1908'de gönderdiği bir yazıda şöyle diyecektir: “Cuma günleri mektepten çıktığımız zaman bazen yalnız, bazen Feyzi Efendi'yle⁴⁴⁴ birlikte merhum Şeyh Afgani Hazretleri'ne gidip musahabetlerine nail olduğumuz vakit bize *Tercüman*'dan bazı bir meseleler hakkında söz açıp beyân-ı fikir ederdi.”⁴⁴⁵

Fatih Kerimi Balkan Savaşı yıllarında, Şeyhülislam Musa Kazım Efendi'nin medenî cesaret eksikliğini kendisine de söyleyerek Şeyh Cemalettin Afgani'nin

⁴⁴²Rızaeddin Fahreddin, “Şeyh Cemaleddin III”, *Şura*, 1917, Sayı:16, s.364-365.

⁴⁴³Rızaeddin Fahreddin, *a.g.m.*, s.364.

⁴⁴⁴ Ubeydullah Bubi'nin İstanbul'da okurken aldığı ve kullandığı mahlasıdır.

⁴⁴⁵ Kırımlı Cafer Seydahmet, **Gaspralı İsmail Bey**, İstanbul, Matbaacılık ve Neşriyat Türk Anonim Şirketi, 1934, s.179.

cesaret ve fikirlerinin bütün İslam dünyasına yayıldığını, isminin her yerde hürmetle yâd edildiğini⁴⁴⁶ söyler. Ahmet Mithat Efendi'nin vefatından sonraki ilgisizlik karşısında, “Bir zamanlar bana merhum Şeyh Cemalettin Afgani Hazretleri ‘İlim ve marifet karşısında diz çöküp hürmet göstermeyen milletin akibeti hüsrandır. O millet yaşayamaz, çünkü yaşamaya layık değildir.’ ifadelerini kullanır.”⁴⁴⁷ Fatih Kerimi yine, Cemalettin Afgani'nin “Avam tarafından tekfir edilmeyen kişi havassın tahkirine müstehaktır.” sözünü söylediğini aktarır. Fatih Kerimi, ileri gelen kişiler hakkında karşılaştırmalar yaparken, Afgani'yi önceleyen bir yaklaşım sergiler. Mesela vefat eden Manastırlı İsmail Hakkı'yı takdir ettiği değerlendirmesinde, “Şeyh Cemalettinler gibi mütefekkirlerden değildi.”⁴⁴⁸ ifadelerini kullanır.

2.6.3.3.Vambery ve Fatih Kerimi

Vambery'nin Tatar aydınlarıyla olan ilişkileri araştırılmaya değer ve bir o kadar da ilginçtir. Yusuf Akçura, *Yeni Türk Devletinin Öncüleri*'nde Macar Vambery'ye de yer verir.⁴⁴⁹ Fatih Kerimi'nin Vambery'yle olan alaka ve tanışmasında kişisel ilgisi rol oynar. Bu ilk buluşma, Fatih Kerimi'nin İstanbul'daki okul hayatına ışık tutması noktasında ayrıntıları da içermektedir. Bunlardan biri, geleceğin gazetecisi Fatih Kerimi'nin, İstanbul'da okurken hatıra defteri tutmasıdır. Kardeşi Zakire Şeref'in hatıralarına göre Fatih Kerimi on bir yaşından beri hatıra defteri tutmaktadır. Altı yüz sayfa civarında ve kayıp olan bu defter, okuyup geri vermek üzere 1935'li yıllarda almış olan Başkurt yöneticisi ve yazarı Afzal Tahirov'un (1890-1938) elinde kalmıştır.⁴⁵⁰ Fatih Kerimi, İstanbul'da Vambery'yle olan görüşmesini Vambery'nin ölümü münasebetiyle yıllar sonra İstanbul'da tuttuğu bu defterden şöyle aktaracaktır:

“1894 yılıydı. İstanbul'da bir cuma günü erkenden mektepten çıkarak doğruca Beyoğlu Tepebaşı'ndaki Londra Oteli'ne gittim. Birkaç gün önce İstanbul'a gelen Vambery bu otelde kalıyordu. Onunla görüşmek istiyordum. O vakte kadar Vambery'yi tanımam yalnız bir eseri vasıtası ileydi. O da *Sahte Bir Dervişin Orta*

⁴⁴⁶ Fatih Kerimi, İstanbul Mektupları, **a.g.e.**, s. 291.

⁴⁴⁷ Fatih Kerimi, **a.g.e.**, s.122.

⁴⁴⁸ Fatih Kerimi, **a.g.e.**, s.61.

⁴⁴⁹ Yusuf Akçura, **a.g.e.**, s.36.

⁴⁵⁰ **Fatih Kerimi**, Kazan, Ruhیات Neşriyatı, 2000, s.109.

Asya'da Seyahati'dir. Onun bu meşhur eseri Avrupa dillerinin çoğuna tercüme edilmiş, hatta Türkçesi de vardı. Lâkin Sultan Hamid idaresi bunların tamamını yasaklamıştı. Türkçesi hiç bulunmuyordu. Ben onun Fransızcasını aldım. Onu da bir Fransız kitapçısından pek korka korka çekinerek aldım. Çünkü hafiyeler görse iş harap idi. Mektepte okuduğum zaman o kitabı saklamak zorundaydım. Çünkü mubassırlar iki üç günde bir yatakhanelerdeki sandıkları ve odaların tamamını aramaktaydılar. Okurken de saklayarak kitabın yapraklarını birer birer yırtıp ders kitaplarının arasına koyarak okumak zorunda kalmıştım. Yoksa mubassırlar görüp alıyor ve ceza veriyorlardı. İş tehlikeliydi. Bir de Fransızcasını tam anlayamıyordum. Bu yüzden lügatle okumak durumunda kalıyordum. Lâkin nasıl olsa da oldu. Ben onun tamamını okuyup çıktım. Bundan sonra Vambery'yi gaibane iyice tanıdım. İstanbul'a geldiğini duyunca mutlaka kendisiyle görüşmeyi arzuladım. Lâkin sokakta mektep giyiminden başka giyimde yürümek yasak. Mektep giyimli kişi otellere falan girdiyse hafiyeler görüp yakadaki numarayı⁴⁵¹ yazarak mektebe haber verirler. Mektebe vardığında sual, cevap ve cezalar hazır olur. Bu ihtimallerin hepsini de göze alıp Londra Oteli'ne girdim. Vambery'nin oda numarasını sordum. Falanca numarada dediler. Kapıyı çaldım. 'Buyursunlar.' dedi. Girdim. Kısa boylu, saçlı sakalına karışmaya başlamış bir kişi beni karşıladı. Türkçe, 'Mösyö Vambery siz misiniz?' dedim. Evet deyince kendimin kim olduğumu ve nereli olduğumu, görüşmek için geldiğimi söyledim. Hoş kabul etti. Oturmaya yer gösterdi. Bir saat kadar musahabe ettik. Ben ona Türklük ve İslam dünyasına müteallik pek çok konu hakkındaki fikirlerini sordum. Kendisi de konuşmayı pek seviyormuş. Benim uzaktan olmam, kendisinin fikirlerini öğrenmek istememi özellikle dikkate alarak hiç erinmeden anlattı. Ondan duyduğum şeylerin çoğu, o zamana kadar benim duymadığım şeylerdi. Hıfzeder derecede dikkatle dinledim. Onun yanından ayrıldıktan sonra bazı sözlerini hatıra defterime kaydettim."⁴⁵²

Bu görüşme, Vambery'nin ölümüne kadar sürecek olan dostluğun başlangıcı olur. Vambery, 1898-1913 yılları arasında Fatih Kerimi'ye on beş mektup göndermiştir.⁴⁵³

2.6.3.4.Ahmet Mithat Efendi ve Fatih Kerimi

Babası Gılman Kerimi, Ahmet Mithat'ı eserlerinden tanımakta ve onun eserlerini okumaktadır. Gılman Kerimi 1893'te İstanbul'a oğlunu görmeye

⁴⁵¹ Fatih Kerimi'nin Mülkiye'deki yaka numarası 346'dır.

⁴⁵² Fatih Kerimi, "Vambery Hatırası", **Vakit**, 4 Senteabır 1913, No:1288.

⁴⁵³Marsel Ahmetjanov, "Fatih Kerimi Mirasına Yanga Sehifeler", **Kazan Utları**, 1999, Sayı:6, s.178.

geldiğinde Ahmet Mithat'ın kendisiyle de bizzat tanışır. Fatih Kerimi babasının bu görüşmesini şöyle aktarmaktadır:

“1310'da pederim İstanbul'a geldi. Mithat Efendi ile görüştü. Mithat Efendi ondan, 'Nasıl bizim mektepler iyi mi, beğeniyor musunuz?' diye sordu. Pederim 'Çok beğeniyorum, iyidir.' demesi üzerine Mithat Efendi, 'Yok iyi değildir, ıslaha muhtaç pek çok yerler vardır.' dedi.”⁴⁵⁴

Fatih Kerimi'nin Ahmet Mithat Efendi'yle ilk teması mektuplarla⁴⁵⁵ olur. Fatih Kerimi'nin Ahmet Mithat'ın kitaplarını, Ahmet Mithat'ın kendisine yazdığı 1889 tarihli mektubundan önce, babası ve dayısı aracılığıyla okumuş olma olasılığı yüksektir. Fatih Kerimi'nin henüz on dokuz yaşındayken İstanbul'a okumaya gelmeden Ahmet Mithat Efendi'yle aralarında kurulmuş olan yakınlık ve dostluk, Ahmet Mithat'ın 1912'deki vefatına kadar baba-oğul ilişkisi gibi sürer.

İlk Ahmet Mithat biyografisini⁴⁵⁶ Fatih Kerimi'nin yazmış olması kayda değerdir. Fatih Kerimi daha sonra da Ahmet Mithat'ın *Bilgiç Kız* adlı eserini tercüme edecektir.⁴⁵⁷ Hepsinden önemlisi Fatih Kerimi'nin *Letâif-i Rivâyât'ın* dördüncü cüzü olarak 1871'de yayınlanan Ahmet Mithat'ın *Gönül* hikâyesini, esinlenmeden öte, birebir örtüşecek şekilde taklit ederek yazmasıdır. Fatih Kerimi'nin kaleminde otuz yıl sonra *Mirza Kızı Fatıma*'ya evrilen bu hikâye, Ahmet Mithat'ın kendi üzerindeki etkisini göstermesi açısından önemlidir. Bu yeni durum, bu güne kadar, Tatar edebiyat araştırmacılarının *Mirza Kızı Fatıma*'yla ilgili yaptıkları tespit ve değerlendirmelerini yeniden gözden geçirmelerini gerektiren bir gerçeklik olarak ortada durmaktadır.

Fatih Kerimi'nin Ahmet Mithat'a yazdığı mektupları bugün elimizde mevcut olmasa da Rızaettin Fahrettin'in, *Ahmed Midhat Efendi* kitabı sayesinde, Ahmet Mithat'ın Fatih Kerimi'ye yazdığı üç mektubunun varlığı, edebiyat ilişkilerine ışık

---

⁴⁵⁴Fatih Kerimi, “Merhum Ahmed Midhat Efendi ve Şimal Türkleri”, **Türk Yurdu**, 2. Cilt (3-4) Ankara, Tutubay Yayınları, 1999, s.98.

⁴⁵⁵Rızaeddin Bin Fahreddin, Ahmed Midhat Efendi, **a.g.e.**, s.60-73.; Fazıl Gökçek, **Küllerinden Doğan Anka Ahmet Mithat Efendi Üzerine Yazılar**, İstanbul, Dergâh Yayınları, 2012, s.221-233.

⁴⁵⁶Fatih Kerimi, Avrupa Seyahatnamesi, **a.g.e.**, s.136.; Kitabı yayına hazırlayan Fazıl Gökçek; “Yazarın böyle bir kitabının varlığından haberdar değiliz.” notunu düşer.

⁴⁵⁷Gaynetdin Mesgut, Gasırlar Mirası,**a.g.e.**, s.130.

tutması açısından çok değerlidir. Rızaettin Fahrettin bu mektupları, “Ahmet Mithat Efendi tarafından muhtelif tarihlerde biraderimiz Fatih Efendi’ye yazdığı bazı mektuplarını burada aynen iktibas ediyoruz.”⁴⁵⁸taktimiyle yayımlar. Fatih Kerimi’ye yazdığı ilk cevabî mektubunda Ahmet Mithat şunları demektedir:

“Hakk-ı âcizânemde beyan buyurulmuş muhabbet ve teveccüh pek ziyade memnuniyet-i âcizânemi istilzam eyledi. Mesai-i kalemiye bize böyle diyâr-ı baîdedeki din kardeşlerimizin de muhabbetlerini, teveccühlerini kazandırdığı için mesleğimize şevkimiz bir kat daha arttı.”⁴⁵⁹

Ahmet Mithat Efendi, “Faziletli Efendim Hazretleri” diye başladığı bu ilk mektubunda, Fatih Kerimi’ye “ulûm-ı dünyeviye”yi okumak, “elsine-i ecnebiye”yi öğrenmek, “mektepler açmak”, “gazeteler tesis ve kitaplar tercüme ve tahrir etmek” gerektiği gibi tavsiyelerde bulunur. Ahmet Mithat, Tatarların “terakki”ye yönelmelerini istemekte ve onları uyanık olmaya çağırmakta ve şunları söylemektedir:

“Memleketinizden bu taraflara gelen zevâtlâ aralıkta bir kere mülakat olduğundan oraların ahvâl-i ilmiye ve ameliyesine vukufumuz vardır. Tatar karındaşlarımızın ulûm-ı şer’iye iktisabatı hususundaki gayretlerine diyeceğimiz yok ise de ulûm-ı dünyevîye hususunda henüz bu zaman lüzumu olduğu kadar gayretli bulduklarını işiterek çok mahzun oluyoruz. Ezcümle içinizde elsine-i ecnebiye henüz mergup değil imiş. Halbûki ecânib-i Nasara bizim kütüb-i İslamiyemizde olan şeyleri alarak kendi sa’y-i mahsûslarıyla da o kadar tevsi etmişlerdir ki işte sanayi ve ticaret ve sairce bu kadar terakkileri hep o sayededir. Bu zaman uyanıklık zamanıdır. Uyanmak ise âlemin her tarafını görmek ve oralarda ne var ne yok olduğunu anlamak ile olur. Bakınız Frengistan’da gerek kadın gerek erkek okumak yazmak öğrenmemiş ferd-i vahid yoktur. Şimdi bizim buralarda dahi umum köylere kadar yeniden mektepler açarak ve yeni usulde tedris-i huruf olarak sekiz on yaşında çocuklar lisanımızı okuduktan maada yazmaya dahi muktedir oluyorlar. Coğrafya ve tarih ve hesap ve ulûm-ı felekiye ve riyażiyeyi taammüm ediyor. Yalnız İstanbul’dan celp eylediğiniz birkaç kitap kâfi olamaz. Siz kendiniz dahi gazeteler tesis ve kitaplar tercüme ve tahrir etmelisiniz. Biz biliriz ki Rusya hükümet-i fahimesi siyasete muzır olmayan şeyleri menetmez. Hatta siz devlet-i müşarün-ileyhaya tabi olduğunuz hâlde henüz Rusça okumaya yazmaya dahi alışmamış

⁴⁵⁸Rızaeddin Bin Fahreddin, **a.g.e.**, s.60.

⁴⁵⁹Rızaeddin Bin Fahreddin, **a.g.e.**, s.60.

olduğunuzdan bu da bir nakisadır. Lisan öğrenmekle dine ziyan gelmez. Şimdi bizim burada Fransızca yahut İngiliz ya Almanca bilmeyen hemen nadir gibidir. Hamdolsun İslâmiyetimiz kuvvet bularak tenezzül eylediği yoktur.”⁴⁶⁰

Ahmet Mithat Efendi, İstanbul’a okumaya gelen Fatih Kerimi’nin Mekteb-i Mülkiyeye girmesine aracılık ederken bir şart koşmuştur. Bunu Ahmet Mithat’ın ikinci mektubundan anlamaktayız. Fatih Kerimi, Mülkiye’yi bitirdikten sonra Kırım Yalta’da Adamanov soyadındaki bir tüccarın⁴⁶¹ finanse ettiği Dere köyündeki⁴⁶² bir mektepte eğitim işlerinde görev almıştır. Fatih Kerimi iki kış burada kalır. Ahmet Mithat, “Fazıl Oğlum!” diyerek başladığı ikinci mektubunu Yalta’ya gönderir. 28 Mart 1898’de Fatih Kerimi’ye gönderdiği bu mektubunda Ahmet Mithat Efendi şunları yazar:

“Fazıl oğlum! Yalta’dan 20 Mart 1898 sene tarihiyle yazdığınız mektubu büyük bir sevinç ile okudum. Evvela aramızdaki hukuku unutmadığınız, saniyen Rusya’daki ehl-i İslam’ın terakkiye nasıl çalıştığını tebşir eylediğinize sevindim. O gün hatırıma gelir mi ki, haniya Karantina İdaresi’nde sizi Mekteb-i Mülkiyeye kabul ettirmek müzakere ve teşebbüsünde idik. Haniya size demiş idim ki: ‘Bu bapta gayret ederim amma bade’t-tahsil burada kalmanız şartıyla değil, yine Rusya’ya dönüp oradaki ihvân-ı dini tâlim ve terbiyeye hizmet etmeniz şartıyla!’ Evet, bunu hatırımdan çıkarmamış olduğunuza eminim. Çünkü işte verdiğiniz vaadi oraya dönüp hizmet-i tâlimiyeye başlamışsınız. Mevla rûfekanızla beraber muvaffak buyursun.”⁴⁶³

Ahmet Mithat mektubun devamında şunları dile getirmektedir:

“Her sene Rusya taraflarından hacc-ı şerif için İstanbul’a gelen Müslümanlardan beni ziyaret edenlere verdiğim nasihatleri ve ettiğim vasiyetleri birkaç defa dahi hazır olarak dinlemiş ve öğrenmiş iseniz de bunları şurada tahriren dahi tekrara lüzum görmekteyim. “Bizim buralarda Jön Türk namıyla birtakım melâînin nasıl sa’iyybi’l-fesad olduklarını bilirsiniz. Bunlardan nihilist vesair namlarıyla birtakımlarının dahi Rusya’da bulduklarını işitiyoruz. Bu habisler kendi daire-i

⁴⁶⁰Rızaeddin Bin Fahreddin, a.g.e., s.60-61.

⁴⁶¹Fatih Kerimi, Kazan, Ruhیات Neşriyatı, 2000, s.82.

⁴⁶²Fatih Kerimi, **Morza Kızı Fatıma**, a.g.e., s.12.

⁴⁶³Rızaeddin Bin Fahreddin, a.g.e., s.61-62

ifsatlarını tevsi için sizi de iştirake davet ederler. Zinhar bunları yanlarınıza uğratmayınız. Yalnız nefsinize değil milletinize dahi hıyanet etmiş olursunuz.”⁴⁶⁴

Sosyalistlerden bahsettiği anlaşılan Ahmet Mithat Efendi'nin bu uyarısını dikkate alan Fatih Kerimi, 1906'da Ayaz İshaki ve arkadaşlarıyla bu konuda polemige girer ve sosyalizmi olumsuzlayan yazılar yazar.⁴⁶⁵ Fakat Jön Türklere olan yaklaşımı eleştirel bir bakış içermekle birlikte Ahmet Mithat Efendi'ninki kadar katı değildir. Fatih Kerimi 1899'da çıktığı Avrupa seyahatinde Paris'te Hotel Montaigne'den babasına gönderdiği 4 Şubat tarihli mektubunda, uzun zamandır Avrupa'da bulunan ve o an Paris'te olan Jön Türklerin liderlerinden *Meşveret*'çi Ahmet Rıza Bey'le görüşme isteğini, “İnşallah, daha birkaç adamla ve bahusus, Ahmet Rıza Bey ve sair Türklerle görüşmek ümidindeyim.”⁴⁶⁶ diye yazar.

Fatih Kerimi, Orenburg'un önde gelen zenginlerinden Şakir Remiyev'le çıktıkları Avrupa seyahatinden dönerken İstanbul'a da uğrar ve İstanbul'da on üç gün kalır. Bu, Fatih Kerimi'nin dört yıl okuduğu İstanbul'a üç yıl aradan sonra ikinci gelişidir. Bu gelişte Ahmet Mithat'la olan görüşmelerini Fatih Kerimi şöyle aktarır:

“Bir gün görüşmek için İstanbul'un meşhur muharrirlerinde atufetli Ahmet Mithat Efendi Hazretleri'ne gittik. Bağaziçi'nin Beykoz tesmiye edilen bir mahallesinde kendisinin evi vardır. Oraya vardığımızda kendilerini rast getiremedik. Ertesi gün Galata'daki Karantina İdaresine varıp kendi dairesinde görüşmeğe muvaffak olduk. Benim evvelden dahi kendisiyle biraz muarefem vardı. Görür görmez tanıdı. Hoş kabul buyurdu. Şakir Efendi'yle dahi muarefe peyda ettiler. Bu zat Türklerin en meşhur erbâb-ı kaleminden olup milletine ve vatanına ve alelumum âlem-i İslamiyete unutulmayacak derecede büyük hizmetler göstermiştir. Roman, hikâye, hikmet ve felsefe-i diniye ile tarih ve sair şu'bat-ı fenniyyeye dair birçok şeyler yazmış ve yazdıklarını ihtiyaç-ı zamana ve ahâlinin tabiatına muvafık yazarak ahaliye okutturabilmiştir. Karantina'da İdare-i Sıhhiyede başkâtiplik memuriyeti de vardır. Ahmet Mithat Efendi Hazretleri hakkında ayrıca bir risalecik tertip edip tabına müsaade olmak için kendilerine takdim etmişim. Şayet müsaade verilirse o

⁴⁶⁴Rızaeddin Bin Fahreddin, **a.g.e.**, s.62.

⁴⁶⁵Fatih Kerimi, (Uzun Kulak imzasıyla) “Sosyalizm ve İslam”, **Vakit**, 1 İyün 1906, No:31.

⁴⁶⁶**Fatih Kerimi**, Kazan, Ruhیات Neşriyatı, 2000, s.235.

da neşrolunur. Görüşüp biraz konuştuktan sonra Ahmet Mithat Efendi Hazretleri her zamanki gibi Rusya Müslümanlarına dair nasihatler vermeye başladı.”⁴⁶⁷

Fatih Kerimi'nin Ahmet Mithat Efendi hakkında yazmış olduğu bu risale yayınlanmaz. Hakkı Tarık Us'un, “Kuzey Türkleri yazarlarından Fatih Kerimov'un bende kendi el yazısı nüshası bulunan bir kitabında, Ahmet Mithat'la bir konuşmasını hikâye etmektedir.”⁴⁶⁸ ifadelerinden anlaşıldığına göre bu el yazma nüsha, Fatih Kerimi'nin Ahmet Mithat hakkında yazdığı risale olmalıdır. Fatih Kerimi'nin, “Aleksker cuma günleri onun yanına varır ve sohbetleriyle müşerref olurum.”⁴⁶⁹ dediği sohbetlerinden bir alıntıyı Hakkı Tarık Us şöyle aktarır:

“Abdülhamit, saltanatının başlarında bir gün Namık Kemal'le Ahmet Mithat'ı huzuruna alıyor ve ‘Bizim nüfuzumuz tebamızın cismindedir, sizin gibi kalem erbabının nüfuzu ahâlinin ruhunadır. Sizinle elbirliğiyle hareket edelim, bana sadakat edeceğinize yemin veriniz.’ diyor. Namık Kemal yemin edemeyeceğini söylüyor. Ahmet Mithat, ‘Ben yemin vermeye lüzum görmüyorum. Ben şu vatanın evladiyim. Hiçbir yeminsiz de padişaha itaate borçluyum.’ cevabını veriyor.”⁴⁷⁰

Fatih Kerimi, bu ziyaret esnasında, kendisinin tercüme ettiği Türkolog Vasili Dimitriyeviç Smirnov'un⁴⁷¹ ahval-i Muhammediye'yi tenkit eden bir eserini de Ahmet Mithat Efendi'nin cevap yazması için ona bırakır. Ahmet Mithat Efendi'nin Fatih Kerimi'ye yazdığı üçüncü mektubu bu esere cevap niteliğindedir. Rızaettin Fahrettin bu üçüncü mektubun sonuna şu bilgi notunu düşmüştür:

“Ahvâl-i Muhammediye'yi tenkit ettiği eseri ise 1890 yılı 14 Ekim'inde Aleksandrofski Ustunski Duhovnovi Uçilişçi'de yaptığı bir konuşmanın mazmunu esas alınarak yazılan bir risaleden ibarettir. Bu risale biraderimiz Fatih Efendi

⁴⁶⁷Fatih Kerimi, Avrupa Seyahatnamesi, a.g.e., s.135-136.

⁴⁶⁸**Bir Jübilenin İntibala'ları: Ahmed Midhat'ı Anıyoruz**, Haz. Hakkı Tarık Us, İstanbul, Vakıf Gazete Matbaa Kütüphanesi, 1955, s.24.

⁴⁶⁹Fatih Kerimi, “Merhum Ahmed Midhat Efendi ve Şimal Türkleri”, **Türk Yurdu**, 2. Cilt (3-4) Ankara, Tutubay Yayınları, 1999, s.98.

⁴⁷⁰Bir Jübilenin İntibala'ları: Ahmed Midhat'ı Anıyoruz, a.g.e., s. 24-25.

⁴⁷¹Vasili Dimitriyeviç Smirnov. 1846-1922 yıllarında yaşamış Rus Türkolog. Rus Türkologları arasında çalışma alanı olarak Türkiye, onun dili ve edebiyatını tercih eden ilk bilim adamı. 1875 yılında araştırmalarda bulunmak üzere ilk defa Türkiye'ye geldi. *Göriceli Koçi Bey ve Diğer XVII. Yüzyıl Osmanlı Yazarlarının Gözüyle Osmanlı'nın Çöküşü, XVIII. Yüzyıla Kadar Osmanlı Himayesinde Kırim Hanlığı, Osmanlı Edebiyatının Örnek Eserleri ve Türk Edebiyat Tarihine Dair Denemeler* gibi pek çok çalışması vardır. Bkz. Aleksandr Kolesnikov; İlyas Kamalov, **Avrasya Türkologları Sözlüğü I**. Cilt- 1. Kitap Rus Türkologları (XX. Yüzyıl), Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2011, s.161-163.

tarafından Türkçeye tercüme edilip Muhammed Şakir Efendi Remiyev ile Avrupa seyahatinden dönerken uğradıkları İstanbul'da Ahmet Mithat Efendi Hazretleri'nin bizzat kendisine verilip buna cevap yazması rica edilmiştir. Ahmet Mithat mezkûr risaleye karşı cevap yazmaya başladığını bu mektubunda beyan ediyor. Ayrıca bu mektubun yazacağı cevaba bir mukaddime olarak Rusya Müslümanlarının muteberlerine dağıtılmasını arzu ediyor. Bu mektubun Rusya'da neşredileceğini düşünen Ahmet Mithat Efendi, bu mektupta, o zamanki hükümet hakkında müspet sözler söylemeye mecbur olmuştur. Fakat eski hükümet zamanında bu mektubun Rusya'da bastırılması mümkün olmadı.”⁴⁷²

Fatih Kerimi, Ahmet Mithat'ın yazmış olduğu bu cevabı bastırmak ister. 1900'da matbaacılık işlerini öğrenmek için gittiği Petersburg'da, Smirnov'un sansür işlerine yardımcı olan ve matbaası bulunan Kırımlı İlyas Mirza Boraganski'yle yaptığı görüşmelerde, onu sansüre göstermenin zararlı olacağını anlar. Fatih Kerimi 6 Mart'ta dayısına yazdığı mektubunda bunu şöyle anlatır:

“*Avrupa Seyahati*'ni yazıp bitirdim. Moskova'dan sansüre göndermişim. Henüz basılmamış. Mithat Efendi'nin mektubunun basımıyla ilgili izin almak için sansüre vermenin uygun olmayacağını buraya gelince daha iyi anladım. Hatta onu sansüre göstermenin zarar getireceği anlaşıldı. ‘Şu mektubunuzu ve misyoner Smirnov risalesine karşı yazdığınız cevabınızı İstanbul'da kendiniz bastırmaz mısınız?’ diye Mithat Efendi'nin kendisine hat yazmışım. Henüz cevabı gelmedi.”⁴⁷³

Fatih Kerimi'yle Ahmet Mithat'ın mektuplaşmaları devam etmektedir. Ahmet Mithat, Fatih Kerimi'nin yeni adresini bilmediğinden mektubunu kendisine ulaştırılmak üzere Kırım'a İsmail Gasprıralı'ya göndermiştir. Çünkü bu tarihlerde Gılman Kerimi, oğluna uygun bir iş kurmak için, biraz da Gani Bay Hüseyinov'un teşvikiyle Minlibay köyünden Orenburg şehrine taşınmıştır. Fatih Kerimi aynı mektubunda şunları yazmaktadır:

“İsmail Bey Gasprinski gelmişti, görüşüp konuştuk. Mithat Efendi benim adresimi bilmediği için kendisinin bana yazdığı mektubunu ona göndermiş ve bana

⁴⁷²Rızaeddin Bin Fahreddin, **a.g.e.**, s.73-74.

⁴⁷³Marsel Ahmetjanov, “Fatih Kerimi Mirasına Yanga Sehifeler”, **Kazan Utları**, 1999, Sayı:6, s.178.

ulaştırmasını rica etmiş. O, mektubu bana göndermedi. Kopyasını aldırdıktan sonra size göndermiş. Böyle işlere katılmaktan korkup böyle yapmış olsa gerek.”⁴⁷⁴

Fatih Kerimi'nin Rus oryantalist ve misyonerlerinin İslamiyet aleyhindeki çalışmaları ve Kazan'daki “Propaganda” cemiyetinin on beş yirmi kadar eser neşrettiklerini Smirnov'un risalesinin zeyline ekler.⁴⁷⁵ Daha önce Kasım Misyoner Cemiyetinin müdürü Papaz Dorankin'in Müslümanları Hıristiyanlığa davet eden *Açık Mektup*'unu, Gani Bay Hüseyinov'un ricası üzerine Abdurreşit İbrahimovtercüme edip karşı cevabıyla birlikte Hüseyinov'a vermiştir.⁴⁷⁶

Misyoner Smirnov'un tercümesini Ahmet Mithat'a vermesinin en önemli sebebi Ahmet Mithat'ın Rusya Türklüğü arasında büyük şöhret kazanmasını sağlayan üç ciltlik *Müdafaa*'larıdır. Fatih Kerimi, *Türk Yurdu*'ndaki yazısında bunu şöyle dile getirir:

“Nasara'ya karşı din-i İslam'ı müdafaa yolunda yazmış olduğu üç ciltlik *Müdafaa* nam eseri Rusyalı İslam uleması arasında gayet makbule geçti, onlar bundan pek çok istifade ettiler. Hatta, bu eseri birkaç defalar mütalaa etmiş birinin, 'Eğer yevm-i kıyamette Resululla'tan sonra başka birinden şefaath istemek mümkün olursa ben hiç şüphesiz Ahmet Mithat Efendi'den isteyeceğim.' dediğini işitmiştim Bu sözleri o zatın Mithat Efendi'ye ne kadar hulûs ve muhabbet bağladığını göstermeğe kâfi olsa gerek.”⁴⁷⁷

Ocak 1904'te başlayıp Ağustos 1905'te hiç beklenmedik bir biçimde Rusların ağır bir şekilde Japonlara yenilmesi, Rusya'yı içerde ve dışarıda zor durumda bırakır.⁴⁷⁸ 1905'te Rusya'da meşrutiyet ilan edilir. Rusların küçük bir Japonya'ya yenilmesi Rusya Müslümanları arasında dalgalanmalara sebep olur. Hatta Japonların Müslüman olduğu gibi haberler Tatar basınında yazılıp çizilmeye başlanır. Orenburg'daki *Vakit* gazetesinin bu konuda yazı yazmaması bazı okurların tepkisini

⁴⁷⁴Marse Ahmetjanov, **a.g.m.**, s.178.

⁴⁷⁵Rızaeddin Bin Fahreddin, **a.g.e.**, s.66.

⁴⁷⁶Marsel Ahmetjanov, **a.g.m.**, s.179.

⁴⁷⁷Fatih Kerimi, “Merhum Ahmed Midhat Efendi ve Şimal Türkleri”, **Türk Yurdu**, 2. Cilt (3-4) Ankara, Tutibay Yayınları, 1999, s.97.

⁴⁷⁸Akdes Nimet Kurat, **Rusya Tarihi Başlangıçtan 1917'ye Kadar**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1999, s.369-371.

dahi çeker.⁴⁷⁹ Japonların Müslüman olacakları ve bu sebeple Tokyo’da büyük bir din kurultayı toplanacağı haberleri üzerine Fatih Kerimi *Vakit*’te bir yazı yazar.⁴⁸⁰ Bu kurultaya Müslümanları temsilen Ahmed Midhat Efendi’nin gitmesi gerektiğini söyler. Fatih Kerimi’nin bu teklifinde *Müdafa*’ların büyük etkisi vardır.

Meşrutiyetin ilanıyla İstanbul’da cemiyetler, dernekler, kulüpler ve bunların düzenledikleri konferanslar devri başlar. İstanbul’a okumaya gelen Tatar öğrencilerinin kurduğu, Rusyalı İslam Talebesi Cemiyeti de bunlardan biridir. Bu cemiyetin girişimleriyle Ahmed Midhat Efendi, Fevziye Kırathanesi’nde verdiği “Türklüğe Dair”adlı konferansta, Türklüğe hizmet eden Tatar bölgesi aydınlarından İsmail Gaspıralı, tüccar Hüseyinovlar ve Âlimcan Barudi’den bahsettikten sonra Fatih Kerimi hakkında da şunları söyler: “Bu sırada hiç unutulmayacak isimlerden biri de Fatih Kerimov Efendi oğlumuzdur. İstanbul’da ikmâl-i tahsilden sonra vatanına dönüp bir de matbaa küşadıyla neşriyata başlamıştır.”⁴⁸¹ Ahmet Mithat, Fatih Kerimi’yi yakın çevresine de anlatmakta ve tanıtmaktadır. Fatma Âliye Hanım, kendisini ziyarete gelen Fatih Kerimi’ye, “Sizleri ben merhum Mithat Efendi vasıtasıyla önceden tanıyordum. Sizlere hususî hürmetim var.”⁴⁸² diyecektir.

Fatih Kerimi, başyazarlığını yaptığı Orenburg’daki *Vakit* gazetesi adına, Balkan Savaşlarını yakından takip etmek için 9 Kasım’da İstanbul’a gelir. Bu onun İstanbul’a üçüncü ve son gelişidir. Ahmet Mithat Efendi 15 Aralık’ta vefat eder. Bu haberi *Sabah* gazetesinin dördüncü sayfasından öğrenen Fatih Kerimi, onu İstanbul’a gelir gelmez ziyaret etmemiş olmasına yazıklarınır. Tatarlar için önemli ve üzücü bu haberi, Fatih Kerimi *Vakit*’e bir telgrafla bildirir. *Vakit*’e, 17 Aralık tarihli “Ahmed Midhat Efendi’nin Cenazesinde” adlı uzun bir yazı gönderir. *İstanbul Mektupları*’na da aldığı bu yazıda, Ahmet Mithat’ın Türkiye için, bir Tolstoy bir Profesör Murmusof’un Rusya’ya yaptıkları hizmetler mesabesinde hatta onlardan daha ileri kendi milletine hizmet ettiğini belirtir. Bundan sonra Türkiye’de Ahmet Mithat’ın gölgesini bile bulmanın mümkün olmayacağını şöyle dile getirir:

⁴⁷⁹Rızaeddin Fahreddin (isimsiz), “Yaponlar ve İslam”, *Vakit*, 30 Ganva1907, No:128.

⁴⁸⁰ Fatih Kerimi, “Yaponlar ve Müslümanlık”, *Vakit*, 1906, No:22.

⁴⁸¹*Sırâtülmüstakim*, 21 Ocak 1909, Sayı:22, “Konferans Türklük’e Dair”, Cilt 1 –Adet 22- Sayfa 349.

⁴⁸² Fatih Kerimi, *İstanbul Mektupları*, a.g.e., s. 262.

“Mithat Türkoğlu Türk, Müslüman oğlu Müslümandır. Hiç durmaksızın milletine elli yıl hizmet etti. Kalemî, fikrî, işi ile Türklere numune oldu. Avrupalılar da onu tanır. Türkiye’de çalışan, iş yapan kim var denildiğinde ilk olarak Mithat’ın adı anılırdı. Mithat bir kişi idi, lâkin Türk milletini şahsında teccüm ettiren ve onlara başkalarının hüsn-i teveccüh ve hürmetini celp ettirmeye gücü yeten bir kişiydi.”⁴⁸³

Fatih Kerimi, Ahmet Mithat’ın millet ve din adına elli yıldır yüz elliden fazla yazdığı kitaplarıyla son nefesine kadar Türklerin faydasına çalıştığını ve Darüşşafakada işinin başında şehit askerler gibi can verdiğini ve bir gün içinde yok olduğunu yazar. Çünkü Fatih Kerimi’ye göre Türkler sağlığında onun kıymetini bilmedikleri gibi cenazesini de şanına layık adamakıllı defnedememişlerdir.

Türk Yurdu’nun 9 Ocak’ta çıkan 30. sayısındaki dört yazıdan biri olan “Merhum Ahmed Midhat Efendi ve Şimal Türkleri” adlı ilk sıradaki yazı, yine Fatih Kerimi’nin yazısıdır. Burada kendisini Ahmet Mithat’ın “En muhlis bir şakirdi” olarak onu ebediyete uğurlar.

2.6.3.5.Hamdullah Suphi’nin Mektubu

Özellikle 1906’da Orenburg’ta Remiyev kardeşlerin finanse ettiği *Vakit* gazetesinin başına geçtikten sonra, eğitimci ve yazarlığına gazeteci kimliğini de ekleyen Fatih Kerimi, Rusya’daki Katanov ve Barthold gibi Türkologlarla görüştüğü gibi, İdil-Ural bölgesi haricinde İstanbul başta olmak üzere, Türkistan, Kırım ve Avrupa gibi geniş bir coğrafyada, pek çok kişiyle haberleşmeye ve mektuplaşmaya başlamıştır.

Vakit gazetesi çıkmaya başladıktan sonra belli aralıklarla *Vakit Gazetesinin Edebiyat Kapçığı* adıyla ücretsiz ekler vermeye başlar. Fatih Kerimi, gazetenin kırk dördüncü sayısına ek olarak verilen üçüncü cüzünde İstanbul’dan gönderilmiş bir mektup yayınlar. Naciye Hanım adlı bayanın mektubu şöyledir:

“Muharrir Efendi! *Vakit* gazetesini *Edebiyat Kapçığı* ile beraber alarak pek memnun oldum. Çok teşekkür ederim. *Edebiyat Kapçığı*! Amma da ne tuhaf isim bulmuşsunuz? Gülmeden bayıldık. Benim yazdıklarımı gazetenizde derç etmeğe

⁴⁸³ Fatih Kerimi, **a.g.e.**, s.151-152.

vadediyorsunuz. Buna ayrıca teşekkür ederim. Gazetenizde Rusya Müslümanlarının edebiyat-ı hâzırasında en ziyade gözüme çarpan şey Rusyalı Müslüme kardeşlerimizin kaleme sarılarak gazetelere bentler, makaleler yazıp kendi hallerine dair fikir beyan etmeleridir. Pek güzel iştir. Bu milletin kadınları kelem ve edebiyat âlemine girmeğe başlarsa o millet taze hayat kesp ediyor demektir.

Fatih Kerimi, Balkan Savaşları'nı takip için geldiği İstanbul'da, eğitimcilerden siyasetçilere, ulemadan edebiyatçılara, gazetecilerden matbaa sahiplerine ve ileri gelen Türk hanım yazarlara kadar çok geniş bir yelpazede görüşmeler gerçekleştirmiş ve yakın dostluklar kurmuştur.

Ahmet Mithat Efendi ile mektuplaşmalarından başka özellikle bu savaş sonrasında, Rıza Tevfik, Mahmut Esad Efendi ve Hamdullah Suphi değişik sebeplerle Fatih Kerimi'ye mektuplar yazmıştır.

Hamdullah Suphi'yle İstanbul'da Türk Ocağı ve Darülfünundaki toplantılarda tanışan Fatih Kerimi, onu “genç ve muktedir edip” olarak nitelendirir. İttihat ve Terakki Cemiyeti tarafından kurulan Müdafaa-i Milliye Cemiyeti adına Trakya ve Edirne'nin Osmanlı hâkimiyetinde kalması için Avrupa'ya üç kişilik⁴⁸⁴ bir heyet gönderilir. Fatih Kerimi, bu heyetteki azalardan birinin “Türkiye'nin muktedir ediplerinden Hamdullah Suphi Bey” olduğunu yazar *İstanbul Mektupları*'nda.⁴⁸⁵ Heyet, Berlin ve Petersburg'a gider. Hamdullah Suphi, Orenburg'daki Fatih Kerimi'ye Berlin'den 10 Ağustos 1913 tarihli bir mektup gönderir. Fatih Kerimi de bu mektubu, “Petersburg'a gelip giden Edirne vekilleri heyetindeki Hamdullah Suphi Bey tarafından gazetemizin muharriri ismine Berlin'den işbu mektup gönderilmiştir.”⁴⁸⁶ dedikten sonra mektubu aynen yayınlar. Mektup şöyledir:

“Pek Aziz ve Muhterem Efendim!

---

⁴⁸⁴ Bu heyet hakkında *Türk Yurdu*'nun 21 Şubat-6 Mart 1913 tarihli 34. Sayısında; “Türk Yurdu muharrirlerinden Hamdullah Suphi Bey, Neşr-i Vesaik Cemiyeti azasından Nüzhet Sabit Bey'le Humanité gazetesi muharrirlerinden Mösyö Kupet'ten ibaret yoldaşlarıyla birlikte Avrupa'ya gitti.” Şeklinde bir haber yayınlanır. Bkz. “Hamdullah Subhi Bey”, *Türk Yurdu*, 2. Cilt (3-4), Ankara, Tutubay Yayınları, 1999, s.178.

⁴⁸⁵ Fatih Kerimi, *a.g.e.*, s.252.

⁴⁸⁶ “Berlinden”, *Vakit*, 18 Avgust 1913, No:1277.

Edirne'nin Türk idaresi altında kalması için Avrupa payitahtlarını dolaşan heyetle beraber, sizle evvelce kendini şereflenmiş bilen bendeniz de bulunuyorum. Petersburg'a geldiğimiz vakit, bütün kalbimizle diğer gazeteleri ziyaret ettiğimiz gibi, sizi de kendi şehirlerinize kadar gelerek ziyaret etmek istedik. Fakat mesafelerin uzaklığı, vaktimizin darlığı bu isteğimizin husûline mâni oldu. Rus gazeteleri arasında birini istisna ederse, hakiki bir nezaket ve hatta hayırhahlık gördük. Davamızın haklılığını da itiraf ediyorlardır. Zaten biz, Rus kalbinin asil hislere kabiliyeti olduğunu ölçer de biliyorduk. Edirne'nin Türk idaresinde kalacağına gitgide daha emin bulunuyoruz. Berlin'de pek dostane bir kabul gördük. Hükümet ve bilhassa bütün matbuata karşı minnettarız. Her yerden ziyade burada Edirne'nin Türkler idaresinde kalması lüzumunu tasdik ediyorlar. Düşünmeğe istidadı olan, kalbi duyan her insan Bulgar idaresini Edirne vilayetinde mazur gösterecek bir sebep mevcut olmadığını itiraf eder. Muharebe din ve kan kardeşlerini kurtarmak için ilan edilmişti. Eğer filhakika harbin sebebi bu idiye, Edirne vilayetinde Bulgarların işi ne? Orada Bulgarları isteyen ne din kardeşi, ne kan kardeşi var. Edirne vilayeti ahâlinin en büyük kısmı itibarıyla Türktür, Müslümandır. Bir milyon iki yüz bin kişi arasında 40 bin zorla Bulgarlaştırılmış Rum olmak üzere 120 bin Bulgar var. O hâlde millet veya din dolayısıyla Edirne'yi Bulgaristan'a vermek icap etmez. Eğer bu vilayet daha medeni bir kavme verilmek icap ediyorsa Bulgarlardan başka birini intihab etmek lazım gelir. Zira Bulgarların Rumeli'de yaptıklarını bu topraklar en kadim asırlarda bile görmemiştir. Bulgarlar Rumeli'de 300 bine yakın kadın çocuk ve genç öldürdüler. Yüzlerce köy ve şehri yaktılar. Camileri ahır yaptılar. Sekiz ay zarfında Türkiye ahâlisinin Bulgar idaresine ödediği vergi, can, mal ve namus olmak üzere yerine getirilmez, telafi edilmez koskoca bir âlemdir. Ümit ederiz ki, arkamızda irtikab edilen binlerce zulme, zulümlerin en şenisi olacak bir yenisini daha ilave etmeyecektir. Üç asırdan beri yabancı, düşman bir âlem ortasında 8-10 milyonluk bir Türk milletinin kendisinden yüzlerce defa daha kalabalık milletlerin fasılasız tazyik ve taarruzlarına dıçar olması, hiç olmazsa Avrupa'nın merhametini celp etmelidir. Biz Avrupa'nın rüçhân-ı manevîsine inanmak isteriz. Edirne meselesinde Avrupa bize müsaade etmeli. Bütün bir halkı ekin keser gibi insan kesen vahşilerin eline teslim etmemeli. Ümit ederiz ki, Avrupa milletleri nihayet Bulgarların Türk'e tercih edilmeyeceğini anlamıştır. Bütün arkadaşlarım ve ben, size ve bütün heyhet-i tahririyenize en büyük hürmetlerimizi arz ederiz. Muhabbet ve hürmetle ellerinizi sıkırım efendim. İstanbul, Darülfünun Muallimlerinden Hamdullah Suphi. Berlin 10 Ağustos 1913"

2.6.3.6.Fatih Kerimi ve Osmanlı Edebiyatı

Fatih Kerimi, şair Abdullah Tukay'ın basın yoluyla kendisine yönelik pek çok defa dokundurmalarda bulunmasına rağmen ona cevap vermez. Sonrasında Abdullah Tukay'ın Fatih Kerimi ile ilgili olumlu yazıları da yayınlanmıştır. Fakat Fatih Kerimi Gayaz İshaki'yle girdiği polemikte hiciv yönü baskın olan “Korsak”⁴⁸⁷ yazısını yazmaktan geri durmaz.⁴⁸⁸Şahsiyet içeren bu yazıyı saymazsak, Fatih Kerimi, çağdaşı Tatar yazarları hakkında bir cümleyle de olsa değinmelerde bulunmaz.

Buna karşın tuttukları yol ve meslekleri hakkında, gerek *Şura*'nın 1908'de dört sayı süren “Osmanlı Edebiyatı”⁴⁸⁹ yazı dizisinde gerekse de *Avrupa Seyahati* ve *İstanbul Mektupları*'nda Fatih Kerimi görüştüğü ve görüşmediği pek çok Türk yazarı hakkında saptamalarda bulunur.

Sovyetler döneminde, *Tatar Edebiyatı Tarihi*⁴⁹⁰ yazılırken Abdullah Tukay'ın, Fatih Kerimi'yi takdir ettiği yönlerine hiç değinilmeden onu olumsuzlayan tutumu öne çıkarılır. Daha sonra bazı akademisyenler bu objektif olmayan yaklaşımları ifade etmişlerdir.⁴⁹¹ Fatih Kerimi'nin, yazarlığının ilk ürünlerinden olan *Mirza Kızı Fatıma*⁴⁹² ve *Hayâl mi Hakikat mi?*⁴⁹³ hikâyeleri hakkında Ali Asgar Kamal'in takdir içeren tarafsız değerlendirmeleri görmezlikten gelinirken, olgunluk dönemi verimi olan *Hayâl mi Hakikat mi?*'yi sanat yönünden çok, siyasî değerlendirmelere tabi tutan genç hikâyeci Fatih Emirhan'ın tenkitleri,⁴⁹⁴ bir bilinç düzleminde vurgulanır. Aynı edebiyat tarihinde, Rus edebiyatı tarihi hakkında yazılar yazdığı önemle belirtilip, *Avrupa Seyahatnamesi*'nde Puşkin'e yönelik yaptığı olumlu değerlendirmeleri özellikle alınılanr.⁴⁹⁵ Fakat Fatih Kerimi'nin Türk

⁴⁸⁷ Gayaz İshaki, **Eserler 8. Cilt**,Kazan, Tatarstan Kitap Neşriyatı, 2001, s.23-28.; Korsak, karın demektir.

⁴⁸⁸ Bu yazı *Ayyaş Halfa* adıyla 1925'te yayınlanan Fatih Kerimi Eserleri'ne alınır. Fatih Kerimi, **Eserler**, Kazan, Tatarstan Matbuat-Neşriyat Kambinatı Basması, 1925, s.80-84.

⁴⁸⁹ *Şura*, 1908, Sayı:12,13,16,18. Sayılarında.

⁴⁹⁰ Tatar Edebiyatı Tarihi, 2. Tam, **a.g.e.**, s.345.

⁴⁹¹ **Tukay Hem XX Gasır Medeniyeti**, Kazan, Akademiya Nauk Tatarstana, 1997, s.144.

⁴⁹² Galiesgar Kamal, **Eserler 3. Tam**, Kazan, Tatarstan Kitap Neşriyatı, 1981, s.143-145.

⁴⁹³ Galiesgar Kamal, **a.g.e.**, s.160-161.

⁴⁹⁴ Fatih Emirhan, **Eserler 4. Tam**, Kazan, Tatarstan Kitap Neşriyatı, 1986, s.35-38.

⁴⁹⁵ Tatar Edebiyatı Tarihi, 2. Tam, **a.g.e.**, s.342-347.

edebiyatına olan ilgisi ve Türk edebiyatçılarıyla arasındaki alakalara hiç yer verilmez.

Fatih Kerimi'nin *Şura*'nın ilk sayısından itibaren yayınladığı ve sekiz sayı süren "Rus Edebiyatı"⁴⁹⁶ adlı yazıları, kendi isimlendirmesiyle müsteşrika-i fazıla Gülnar Hanım'ın, İstanbul'da Osmanlıca olarak yayınlattığı *Rus Edebiyatı*⁴⁹⁷ eserini merkeze alarak yazması kayda değerdir. Fakat bu her iki yazı dizisi de sonlanmadan yarım kalmıştır.

Fatih Kerimi *Avrupa Seyahatname*'sinde şair olarak Namık Kemal, Muallim Naci ve Recaizade Ekrem'i, edip olarak da Ahmet Mithat Efendi ve Ebuuzziya Tevfik'in isimlerini sayar ve şunları söyler:

"İstanbul'un matbuatına gelince: Fen ve edebiyat oldukça terakki etmiş olup bunlara dair Osmanlı matbuatı şâyân-ı teşekkür bir hâldedir. Osmanlıların eskiden beri birçok müverrihleri, edipleri ve şairleri ve şaireleri olagelmıştır. Bu son zaman muharrirlerinden Cevdet Paşa gibi müverrihleri, Kemal Bey, Muallim Naci ve Ekrem Bey gibi şairleri, Ahmet Mithat Efendi ve Ebuuzziya Tevfik Bey gibi edipleri, Cemil Bey gibi doktorları, Mahmut Esat Efendi gibi poliglot hukukşinasları, hoca Tahsin gibi psikologları, Ahmet Hamdi Bey gibi arkeologları Avrupa'da dahi tanınmış zatlardandır."⁴⁹⁸

Her meseleye alınacak dersler ve faydalar noktasından bakan Fatih Kerimi'nin, *Şura*'daki "Osmanlı Edebiyatı" yazı dizisindeki maksadı da bu doğrultudadır. Fatih Kerimi, bu yazı dizisiyle ilgili şunları söyler:

"*Şura*'da Rus edebiyatının tarihi hakkında muhtasar bir malumat yazmaya başlayıp Lomonosof devrine kadar gelmiştik. Biz onu ahirine kadar devam ettireceğiz. Fakat bu uzun olduğundan, bunun bitmesini beklemeden Osmanlı edebiyatı hakkında bir miktar malumat vermeyi uygun bulduk ve bu nüshadan itibaren buna başladık. Osmanlı Türkleri her ne kadar komşuları olan Avrupalılardan geride kalmış olsalar da lisan, edebiyat, ilim ve fen yönünden İslam milletleri içinde en fazla ilerlemiş bir millettir. Bunda kimsenin şüphesi de yoktur. Osmanlı dili ve edebiyatı oldukça işlenmiş, bu dilde eskiden beri risaleler, kitaplar, gazete ve dergiler çıkartılmakta,

⁴⁹⁶ İlk altı yazıyı "Kalem" müstearıyla yayınlayan Fatih Kerimi, son iki yazısında kendi adını kullanır.

⁴⁹⁷ Gülnar Hanım, **Rus Edebiyatı**, İstanbul, 1311, s.132.

⁴⁹⁸ Fatih Kerimi, *Avrupa Seyahatnamesi*, a.g.e., s.133-134.

ilim ve fenle ilgili ıstılahlar türetilmekte ders ve okuma kitapları, çıkartılmaktadır. Hikâye ve romanları da az değildir. Eserleri ve fikirleriyle Avrupa’da bile takdir gören Osmanlı muharrir ve edipleri de az değildir.”⁴⁹⁹

Fatih Kerimi adı geçen makalesinde, Osmanlı edebiyatı hakkında çalışma yapmış olan Rus Türkolog ve misyoner, Vasiliy Dimitriyeviç Smirnov’un ismini zikreder. Onun bu konudaki 1891’de Petersburg’da basılmış olan *Mecmuâ-yı Müntehabât-ı Âsâr-ı Osmaniye* adlı eserini örnek gösterir. Fakat bu yazı dizisinde Fatih Kerimi, açıklamaları ve örneklemeleri Ebuzziya Tevfik’in *Numûne-yi Edebîyât-ı Osmaniyye*’sinden getirmiştir.

Fatih Kerimi, hayatları ve eserleri hakkında bilgi vereceği Osmanlı yazarlarını sıralayarak yazı dizisinin planını şöyle belirtir:

“Osmanlı edebiyatında istifade olunacak çok eser, tercüme-i hâlleri öğrenip ibret alınacak birçok muharrir ve edip mevcut olduğundan okurlarımızın dikkatlerini celp ederiz. Biz burada tedricen Osmanlı ediplerinden; Sinan Paşa, Fuzuli, Koçi Bey, Naima, Nedim, Kani, Hakkı Paşa, Mütercim Asım, Akif Paşa, Reşit Paşa, Fuat Paşa, Ethem Pertev Paşa, şinasi, Ziya Paşa, Sadullah Paşa, Kemal Bey, Ebuzziya Tevfik Bey, Ahmet Mithat Efendi, Ekrem Bey, Abdülhak Hamit Bey, Necip Asım Efendi, Murat Bey, Cenap şahabettin gibi üdeba, ulema ve muharrirlerin eserleri hakkında malumat vereceğiz.”⁵⁰⁰

Fakat Fatih Kerimi; Sinan Paşa,⁵⁰¹ Fuzuli ile Koçi Bey ⁵⁰² ve Naima⁵⁰³ hakkında bilgiler verdikten sonra yazı dizisi yarım kalır. Makalesinde ismi geçen yazarların büyük çoğunluğu Yenileşme Dönemi Türk Edebiyatı’nın önde gelen isimleridir. Edebiyatta faydanın esas olduğunu savunan Fatih Kerimi *Servet-i Fünun* dergisinin yayın politikasını beğenmez. Ayaz İşhaki’nin İstanbul’da Süleyman Naziflerle girdiği tartışmaları haklı bulur. Dil konusunda İstanbul gazetelerini Anadolu halkının yüzde beşinin bile anlamadığını belirtir. Faik Ali ve Cenap

⁴⁹⁹ Fatih Kerimi, “Osmanlı Edebiyatı”, *şura*, 1908, Sayı:12, s.384.

⁵⁰⁰ Fatih Kerimi, *a.g.m.*, s.385.

⁵⁰¹ Fatih Kerimi, “Osmanlı Edebiyatı”, *şura*, 1908, Sayı:13, s.415-417.

⁵⁰² Fatih Kerimi, “Osmanlı Edebiyatı”,*şura*, 1908, Sayı:16, s.507-509.

⁵⁰³ Fatih Kerimi, *a.g.m.*, s.569-570.

Şahabettin anlaşılmasını savunan yazarlardan sayar.⁵⁰⁴ Fatih Kerimi *Servet-i Fünun* hakkında şunları söyler:

“Eskiden beri çıkan resimli bir mecmua ise de bizim Rusya Müslümanları ve hatta Türkler için de bunda okuyup lezzet alınacak şeyler çok azdır. Şuradaki buradaki Avrupa hikâyelerini, Avrupa maişetlerini yazar ve resimleri de bunlarla ilgilidir.”⁵⁰⁵

Şura dergisinde, İstanbul dergilerinden *Türk Yurdu* ve *Şehbal*'in tanıtımı yapılırken *Servet-i Fünun*'a yer verilmez. Fatih Kerimi *Tasvir-i Efkâr*'da yazan Ahmet Rasim'in İstanbul'da beğenilerek okunduğunu ama kendisinin bu yazılardan hiçbir lezzet alamadığını söyler.⁵⁰⁶

2.6.3.7.Fatih Kerimi'nin Dil ve Üslubu

Fatih Kerimi'nin gazeteci kalem, sanatkâr ve hikâyeci kaleminden her zaman öndedir. Zaten hikâyelerini de - *Hayâl mi Hakikat mi?*'yi saymazsak- gazeteci kimliğinden önce yazmıştır. Fatih Kerimi daha sonrahikâye yazmaya devam etmemiştir. Hikâyelerinde mahallilik baskın olmakla birlikte, gazeteci kaleminde her zaman bir Osmanlıca etkisi sezilir. Fatih Kerimi, tenkitçi Cemalettin Velidi'nin dediği gibi Osmanlı fabrikasında işlenmiş Arapça, Farsça sözleri mahalliliğe tercih etmiştir.

Fatih Kerimi'nin eserlerinde kullandığı dil, kendi devrinde de daha sonra da değerlendirmelere konu olmuştur. Onun eserlerinde düşünmek, çalışmak, işte, yavaş, evet, arkadaş gibi kelimeleri kullanıyor olması İstanbul'da okumuş olmanın etkisinden çok ideolojik bir duruşun ürünü olduğu vurgulanır.⁵⁰⁷ Abdurrahman Sadi *Cihangir Mahdum'un Köy Medresesinde Okuması*'nın dili hakkında şunları söyler:

“Eserin dili mollalar için mahsus söylenen bazı bir mecburi tabir ve cümleleri kaldırıp, geneline bakıldığında pek az Osmanlı tesiri görülmekte. Onun son edebi

⁵⁰⁴ Fatih Kerimi, İstanbul Mektupları, a.g.e., s.271-272.

⁵⁰⁵ Fatih Kerimi, a.g.e., s.346.

⁵⁰⁶ Fatih Kerimi, a.g.e., s.342.

⁵⁰⁷ Mesgud Gaynetdinov, “Magrifetçi Edip”, *Miras*, 1995, Sayı:7-8, s.75.

eserlerinin dili bu yönde olsa da çoğu zaman ilmî makalelerinde hâlâ Osmanlı tesiri görülmektedir. Sonradan Türkçülük akımı yenilince Tatarcılığa döndü.”⁵⁰⁸

Abdurrahman Sadi'nin “Mollaların söylediği mecburi tabirler” dediği sözler Arapça ve Farsça kökenli kelimelerdir. Cemalettin Velidi bunlar hakkında, “Bizim Tatarca'da istimal edilmekte olan Arapça ve Farsça söz ve tabirlerin çoğu şu Osmanlı fabrikasında işlenip onlar tarafından kararlaştırıldığı şekilde kabul edilmiştir.”⁵⁰⁹ demektedir. Fatih Kerimi'nin 1900'lerin başında yazdığı *Avrupa Seyahatnamesi* ve *Kırım'a Seyahat* adlı eserlerinde Osmanlıcanın etkisini görmek mümkündür. Hatta Abdülbari Battal, Abdurreşit İbrahim'in *Devr-i Âlem* adlı eserini Gaspralı'nın *Tercüman* diliyle yazdığını söylerken Fatih Kerimi'nin eserlerini Osmanlıcada yazıldığını belirtir ve şunları söyler: “Bizde, Fatih Kerimi'nin *Avrupa Seyahatnamesi*, *Kırım'a Seyahat* adlı eserleri öz dilimiz Tatarca ile yazılmayıp Osmanlı Türkçesiyle yazılmıştır.”⁵¹⁰ Aslında bu dil yakınlığının, İstanbul merkezli matbuatın İdil-Ural'da bir şekilde okunmasıyla birlikte henüz Tatar gazetelerinin çıkmaması ve bir gazete dilinin oluşmamasına da bağlamak mümkündür. Avusturyalı Türkolog Friedrich Kraelitz, 1905'te Fatih Kerimi'ye yazdığı mektubunda, kendisine gönderdiği kitaplardan *Avrupa Seyahatnamesi* ve *Kırım'a Seyahat*'i kolaylıkla anladığını ama Tatar şivesinde olan kitapları anlamadığını ve bilmediği Tatarca kelimelerin Osmanlıca veya Fransızca karşılıklarını Fatih Kerimi'nin kendisine yazmasını ister.⁵¹¹

2.6.3.8. Fatih Kerimi'nin Yazarlığı ve Eserleri

Yusuf Akçura *Kazan Muhbiri*'nde, “Yeni dönemde millettaşlarım arasında iki yazar yetişti: Ayaz İshaki ve rasyonalist ve realist Fatih Kerimi.” der. Edebiyat tarihçisi Abdurrahman Sadi de bu tespiti edebiyat tarihinde kullanır.⁵¹² Fatih Kerimi, İstanbul dönüşü öğretmenlik yaptığı Yalta'da ilk hikâyelerini yazmaya başlar. Osmanlı'da 1862'de Yusuf Kamil Paşa'nın *Telemak* tercümesiyle başlayan

⁵⁰⁸ Abdurrahman Sadi, **Tatar Edebiyatı Tarihi**, Kazan, Tataristan Devlet Neşriyatı Basması, 1926, s.122.

⁵⁰⁹ Cemaleddin Velidi, “Edebi Musaebe”, **Vakit** 1915, No:1879.

⁵¹⁰ A. Battal, **Nazariyat-ı Edebiye**, Kazan, Ümid Matbaası, 1913, s.42.

⁵¹¹ **Fatih Kerimi**, Kazan, Ruhیات Neşriyatı, 2000, s.248.

⁵¹² Abdurrahman Sadi, **a.g.e.**, s.122.

hikâyetürünün, İdil-Ural bölgesinde böyle bir tercüme dönemi görülmemektedir. Bunun sosya-kültürel sebepleri olmakla birlikte en önemli sebebi, İstanbul'da yayınlanan edebî eserlerin İdil-Ural'da direkt olarak okunması ve anlaşılmasıdır. Özellikle Ahmet Mithat'ın *Letâif-i Rivayât*'ı Fatih Kerimi'nin ve daha pek çok yazarın öykündüğü eser olur. Fatih Kerimi'nin hikâyelerini Türk edebiyatından bağımsız, tekil olarak anlamlandırmaya çalışmak Tatar edebiyatında örnekleri bulunmayan hikâye ve roman türünün; tema, kurgu, tipler ve zihniyetler noktasında doğru konumlandırılmaması yanlışını doğurur.

Ahmet Mithat Efendi'yle Fatih Kerimi'nin hikâye ve roman anlayışlarının birbiriyle örtüştüğü görülür. Romanı, Daniel Huet gibi hayâl edilen şeyi tasvir etmek⁵¹³ olarak kabul eden Ahmet Mithat Efendi, hikâye ve romanlarda anlattığı olaylardan okuyucuların hem bireysel hem de toplumsal anlamda ders çıkarmasını, ibret almasını yani kıssadan hisse çıkarmasını ister.⁵¹⁴ 1897'lerde yazmaya başladığı hikâyelerinden on iki yıl sonra *Şura*'da roman ve hikâye konusunda fikirlerini açıklayan Fatih Kerimi, bu konuda şunları söylemektedir:

“Roman yazmak bir âlemi tasvir etmek demektir. Roman yazmak, vukuu mümkün olan vakıaları akıl ve hikmete muvafık surette tasvir etmek, insanın kalbine güzel tesir edecek surette türlü şekildeki hayâlat ile bezeyip göstermek demektir.”⁵¹⁵

Fatih Kerimi'ye göre dilin işlenmesi edebiyatın terakki etmesi, ahlâkın düzelip hissiyât-ı âliyenin artması romanlar sayesinde olmaktadır. Fatih Kerimi roman ve hikâyelere, dil ve ahlâkı düzeltme misyonu yükler. Eli kalem tutan herkesin gerçek romancı olamayacağını vurgular ve şunları söyler:

“Roman yazabilmek için fevkalade büyük bir iktidar lazımdır. Hissiyât-ı beşeriyeyi, ahvâl-i âlemi, ihsasât-ı kalbiyeyi, akıl hikmet ve vukuata muvafık şekilde ortaya koymak küçük vakalardan büyük ibretler çıkarmak, bir adamın ahlâkını göstermek, bir kötü adamın ahlâkını düzeltmek için lazım olan tahlil ve tasvir kuvvetleri roman

⁵¹³ Ahmet Mithat, *Ahbâr-ı Âsâra Tamîm-i Enzâr-Edebî Eserlere Genel Bir Bakış*, Haz. Nüket Esen, İstanbul, İletişim Yayınları, 2003, s.28.

⁵¹⁴ Nurullah Çetin, “Ahmet Midhat Efendi'nin Romancılığı”, *Ahmet Midhat Efendi*, Ankara, T. C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2012, s.135.

⁵¹⁵ Fatih Kerimi, “Edebiyatımız”, *Şura*, 1909, Sayı:2, s.57.

yazan bir muharririn iktidarı dâhilinde olması gerekir. Romanların çoğu tezhîb-i ahlâk, tasvir-i hakayık mesele-i mühimesi için yazılmalıdır.”⁵¹⁶

Fatih Kerimi aynı yazısında roman ve hikâyelerin neyi anlatması gerektiğini soru sorarak cevabını bir sonraki yazısına bırakır ve şunları söyler:

“Bizim gibi edebiyatları gayet aşağı derecede olan bir milletin çoklukla roman ve hikâyeleri nasıl olmalıdır? Muharrirleri tarafından başka müterakki milletlerin roman ve hikâyeleri tercüme mi edilmelidir? Bunların her ikisinin de faydalı ve zararlı bazı cihetleri var.”⁵¹⁷

Fatih Kerimi yazdığı hikâyelerin Tatar maişetinden olmasına özen gösterir. Müstemleke olmanın getirdiği gerçeklikler başka dünyaların hayatlarından daha çok kendi yaşamlarını daha çabuk yansıtmalarını gerekli kılar. Bu zaruretlerden olsa gerek Türk hayatını yansıtmayan Osmanlı roman ve hikâyeleri, Tatar yazarları tarafından daha sonra tenkide uğramıştır. Kritik edilen bu durum, 1870-1889 yılları arasında Türk hikâyeciliğini kuran muharrirlerin yaşadıkları cemiyet hakkında bilgilerinin azlığı ve cemiyetin hakiki meselelerini görememeleri ciddi bir eksiklik olarak Ahmet Hamdi Tanpınar tarafından vurgulanmıştır.⁵¹⁸ Fatih Kerimi'nin, hemen hemen bütün hikâyeleri, Cemalettin Velidi'nin Tatarların tarih boyunca ortaya koyduğu en önemli millî hareket⁵¹⁹ olarak değerlendirdiği cedit hareketini önceleyen didaktik içerikli hikâyelerdir. Cedit edebiyatının gelişmesindeki bu rolü üzerinde ısrarla durulur.⁵²⁰ Cedit hareketinin öncüleri öyle büyük devlet ve hükümet adamları olmadığı gibi, halkın arasından çıkmış sıradan insanlar olduğundan⁵²¹ hikâye ve roman kahramanları da bu doğrultudaki tiplerdir. Osmanlıdaki Doğu-Batı çatışmasının yerini İdil-Ural bölgesinde Buhara'da okuyanla İstanbul'da eğitim almış ve İstanbul kitaplarını okumuş kişilerin münakaşası alır. Osmanlıdaki Batılılaşma sonucu meydana gelen kültür ikileşmesi⁵²² Buhara ve İstanbul formasyonundan

---

⁵¹⁶ Fatih Kerimi, **a.g.m.**, s.58.

⁵¹⁷ Fatih Kerimi, **a.g.m.**, s.58.

⁵¹⁸ Ahmet Hamdi Tanpınar, **a.g.e.**, s.295.

⁵¹⁹ Cemaleddin Velidi, “Matbuatta Kozgalgan Meseleler”, **Vakit**, 18 Fevral 1914, No:1418.

⁵²⁰ Yahya Abdullin, “Ceditçilik Kareketi Hem Fatih Kerimi”, **Tataristan**, 1996, No:6, s.34.

⁵²¹ Cemaleddin Velidi, “Matbuat”, **Vakit**, 4 Mart 1914, No:1430.

⁵²² Berna Moran, **Türk Romanına Eleştirel Bakış 1**, İstanbul, İletişim Yayınları, 2010, s.21.

geçmiş kadim ve ceditçi anlayışın çarpışmasını doğurur. *Şakirt ile Student*⁵²³ hikâyesindeki Kazan'dan vapura binip Çistay'a giden hikâye anlatıcısı kahraman, İstanbul'daki eğitimini tamamladıktan sonra Çistay'a baba ocağına dönen Fatih Kerimi'nin kendisi gibidir. Fatih Kerimi vapurda gördüklerini yeni-eski zihniyetler açısından ele alır ve yeninin taraftarlığını yapar. *Cihangir Mahdum'un Köy Medresesinde Okuması*'nda⁵²⁴ da eski tip eğitimin faydasızlığını anlatır.⁵²⁵ Yazar anlatıcı olarak Ahmet Mithat gibi araya girer ve şu açıklamaları yapar:

“İnanmaz isen başka yerlerdeki Müslüman mekteplerden ibret al. (...) Mektebi terbiye edip çocuk okutmanın pek çok şartları var. Bunun içindir ki Ruslar, Türkler ve başka Avrupa halkları gibi medeniyetli milletler, çocuk okutmaya muallimler ve muallimler yetiştirmek için darümualliminler ve darümuallimatlar gibi mahsus mektepler kurdular.”⁵²⁶

Fatih Kerimi'nin bütün hikâyelerinde Ahmet Mithat Efendi'nin hikâyelerindeki gibi var olan yorumlayıcı ve değerlendirici anlatıcı sesinin varlığı yeni değerleri ve yeni bir dünya görüşüyle tanıştırmak içindir.⁵²⁷ *Şakirt ile Student*'in ikinci baskısına ve dergide kalıp gitmiş *Besleme Kız*'a⁵²⁸ önsöz yazması bize Ahmet Mithat'ı hatırlatır. Bu müdahil anlatıcı muhatabını merakta bırakmamak için hikâyenin sonrasını da anlatacağını şöyle belirtmektedir:

“Ben de nasip olursa, Mahdum'un şehir medresesinde ne surette okuduğunu ve medreseden çıkınca nasıl molla olup ömür sürdüğünü başka risalelerde yazarım. 'Bundan artık takı acep tanları var!' diyerek şimdi hatm-i kelim edeyim.”⁵²⁹

Fatih Kerimi, *Mirza Kızı Fatima*'da olduğu gibi bu eser de daha sonra Tatar yazarları tarafından örnek alınır. Medreselerdeki öğrenci hayatını anlatmış olan bu

⁵²³Basımı için 1898'de Petersburg sansöründen izin alınmış ve 1899'da Kazan'da basılmıştır.

⁵²⁴ 1898'de yazılır ve 1900'de Petersburg'ta basılır.

⁵²⁵ Abdurrahman Sadi, **a.g.e.**, s.122.

⁵²⁶ Fatih Kerimi, **Eserleri**, Kazan, Tataristan Matbuat- Neşriyat Kambinatı Basması, 1925, s.58.

⁵²⁷ Nüket Esen, **Modern Türk Edebiyatı Üzerine Okumalar**, İstanbul, İletişim Yayınları, 2010, s.24.

⁵²⁸ Muhammed Fatih El-Kerimi, “Asrav Kız” (Besleme Kız), **El-Asru'l-Cedid**, 1906, No:2, s.68-73.

⁵²⁹Fatih Kerimi, **a.g.m.**, s.79.

eserin Zakir Hadi tarafından *Yeni Ashâb-ı Kehf*, Gayaz İshaki tarafından *Molla Baba ve Turmuş mu Bu? (Hayat mı Bu?)* gibi varyantları yazılır.⁵³⁰

Fatih Kerimi, Ahmet Mithat Efendi gibi hikâyelerinde üçüncü bir şahıs olarak okurla hikâyeye arasındadır. Fatih Kerimi, yazdığı hikâyelerinde “Edebiyatımız” adlı yazısından çok daha gerilerdedir. Kafasındaki roman anlayışıyla pratikteki uygulamalar örtüşmemesinden olsa gerek hikâyeyi terk ederek gazeteciliğe yönelir. Fatih Kerimi, 1900’lerde epey eskimiş olan Ahmet Mithat’ın 1870’lerdeki *Letâif-i Rivayât*’larına öykünür. Hatta 1908’de yazdığı *Hayâl mi Hakikat mi?* de hâlâ o çerçevededir. Oysa Türk edebiyatında Halit Ziya hikâyeciliği dönemi başlamıştır. Şerif Kemal bu hikâyeciliğin İdil-Ural’daki temsilciliğini yapacaktır.

2.6.4. Şerif Kemal (1884-1942)

Şerif Kemal, yeni Tatar edebiyatında 1909 yılından itibaren yazdığı küçük hikâyeleriyle kendini tanıtır. Özellikle hikâyelerindeki dil ve üslup hemen herkesin dikkatini çeker. Şiir alanında 1908’den sonra Derdmend’in yeni metafor ve imajlarla ortaya koyduğu yeni şiir, dil ve edebiyat meselesinde faydalı bir akım olarak değerlendirilmiştir.⁵³¹ Şerif Kemal, *Hikâyeler Törkimi*(1914) adlı kitabıyla edebiyattaki bu faydalı akımın hikâyedeki şeklini ortaya koyduğundan büyük ilgi görür. Otuz bir hikâyenin yer aldığı bu kitap tanıtılırken şu spot cümleler kullanılır: “Bu küçük ve güzel hikâyeleri severek okumayan ve onları okuyup lezzet almayan kim var?”⁵³²Bu hikâyelerle ilgili Cemalettin Velidi ve Âlimcan İbrahimov gibi edebiyatçılar tarafından olumlu değerlendirmeler yapılır. Hemen hemen bütün yönleriyle Halit Ziya Uşaklıgil’in hikâyeleriyle örtüşmekte olan Şerif Kemal’in bu hikâyelerine ilk dikkati çeken Âlimcan İbrahimov olmuştur. Abdurrahman Sadi, *Tatar Edebiyatı Tarihi*’nde Şerif Kemal’e ayırdığı sayfalarda onun hikâyesini anlatırken neredeyse Halit Ziya Uşaklıgil’in hikâyesini anlatmış gibidir. Sovyetler döneminde Şerif Kemal ve Halit Ziya Uşaklıgil hikâyesindeki bu örtüşme ve benzerliklerin ortaya konulması, gerek yazarı için ve gerekse de değerlendirmelerde bulunanlar için siyasî yaptırımları içinde barındırdığından, Sovyetler öncesinde

⁵³⁰ Mesgut Gaynetdinov, **a.g.m.**, s.71.

⁵³¹ Abdurrahman Sadi, “Til ve Edebiyat Meselesinde Faideli Agum”, **Şura**, 1912, No:20, s.614.

⁵³² “Hikâyeler Törkimi”, **Vakit**, 16 Okteyabr 1914, No:1610.

Âlimcan İbrahimov'un bu iki yazarla ilgili dikkat ve tespitleri görmemezlikten gelinmiştir. Bu yakınlık ancak 1990'lı yıllardan sonra araştırmacı-yazar Teyfik Eydi tarafından tekrar dile getirilebilmiştir.⁵³³

Şerif Kemal, 27 Şubat 1884'te Penza Vilayeti'nin İnsar'a bağlı Pişle köyünde dünyaya gelir. Babası köyün imamıdır. Şerif Kemal ilk eğitimini tamamladıktan sonra 1896'da köylerinden biraz uzak Lebeje Medresesine okumaya gider. Medresenin başında on yıl Buhara'da okumuş Yusuf Hazret bulunmaktadır. Bu medreseye bir "ceride" gelmekte ve Mısır, Hindistan, İstanbul'dan haberler vermektedir.⁵³⁴ Bu "ceride" Kırım'da çıkmakta olan *Tercüman* gazetesidir. Şerif Kemal dört yıl okuduğu bu medreyi bırakır ve işçi olarak demiryollarında çalışır. Ukrayna'daki kömür ocaklarında çalışmaya giderken kendi ifadesiyle biraz da bu "ceride"nin peşinden gitmektedir.⁵³⁵ Şerif Kemal yarım bıraktığı eğitimini tamamlamak üzere 1901'de resmî olmayan yollardan İstanbul'a gelir. Pasaportunun olmamasından dolayı prosedür gereği resmî olarak bir yere kaydolamasa da Darülmualliminde dinleyici (samiin) öğrenci olarak bir yıl dersleri takip eder. Ağabeyi İymadi Kemal de İstanbul ve Mısırdaki eğitim almış ve Petersburg'da bir camide imamdır. İymadi Kemal daha sonra Batı Kafkasya'ya ahunt olarak görevlendirilir ve Rostov'a gider.⁵³⁶

Tatar medreselerini bitiren Tatar öğrencilerini hiçbir şekilde devlet üniversitelerine kabul etmeyen Rusya'nın bu bürokratik yaklaşımlarına bir şey diyemeyen G. Halit gibi edebiyat tarihçileri Şerif Kemal'in İstanbul'da resmî olarak bir yüksek öğretime alınmamış olmasını bir zulüm gibi gösterir.⁵³⁷

Şerif Kemal daha sonra İstanbul'dan Kahire'ye geçer. 1906'da *Nur* gazetesinde İngilizceden tercüme yapması onun burada İngilizce de öğrendiğini göstermektedir. 1905 Rus meşrutiyetinde Şerif Kemal Petersburg'da Tatar medresesinde dersler vermektedir.

---

⁵³³ Teyfik Eydi, **Kardeşler Kocagında**, Avaz Neşriyatı, Kazan, 2000, s.339.

⁵³⁴ Şerif Kamal, **Saylanma Eserler**, Kazan, Tatarstan Kitap Neşriyatı, 2004, s.20.

⁵³⁵ Şerif Kamal, **a.g.e.**, s.26.

⁵³⁶ Asiye Hesenova, "Kamallar Kavimi", **Süyünbike**, 1999, Sayı:5, s.14.

⁵³⁷ Tatar Edebiyatı Tarihi, 3. Tam, **a.g.e.**, s.316.

Tatar basınında ilk defa Şerif Kemal'in ismi Petersburg'da 2 Eylül 1905'te yayın hayatına başlayan ve ilk Tatar gazetesi olan *Nur* gazetesinde duyulur. Petersburg İmamı Ataullah Bayazıdov tarafından çıkarılan bu gazetede Rızaettin Fahrettin ve Fatih Kerimi'nin de yazıları yayınlanmaktadır. Şerif Kemal 1909'dan sonra bu yazarlarla Orenburg'daki *Vakit* gazetesinde bir araya gelecektir. Şerif Kemal'in İngilizceden yaptığı "Günah Şumluğu" adlı tercümesi⁵³⁸ *Nur*'da yayınlanır. Felyeton başlığı altında, "Efâl-i Millete Bir İmkân" adıyla yeni bir tür olarak "fıkra" yazısı yayınlanır.⁵³⁹ Daha sonra aynı gazetede "İndi"⁵⁴⁰ ve "Hakkı Bar"⁵⁴¹ gibi Şerif Kemal'in zulümden mazlumların gözyaşından bahseden hemen hemen İstanbul Türkçesiyle yazılmış şiirleri yayınlanmaya başlar. Şerif Kemal'in "İndi" adlı şiiri şu şekilde başlamaktadır:

*"Neler gösterdi neler
Felek bu bendelere
Kıstı yançıldı (ezdi) taptadı (çiğnedi)
Ayagı ilen bastı
Ne kadar zâlim yahu!
Bu halkın kara kanı
Mazlumların gözyaşı
Zor deniz teşkil etti
Kaynadı esti astı
Korkunç dehşet ya Rab!"⁵⁴²*

Daha sonra *Nur* gazetesinde Şerif Kemal'in erbabı için istifade edilecek *Sada* adlı manzum bir risalesinin çıkacağı haberi verilir.⁵⁴³ Şerif Kemal *Kazan Muhbiri* çıkmaya başlayınca orada da şiirler yayınlamaya başlar.⁵⁴⁴

⁵³⁸ Şerif Kemal, "Günah Şumluğu", *Nur*, 25 Fevral 1906, No:24.

⁵³⁹ Ravil Emirhan, **İmanga Tuğrılık**, Kazan, Tatarstan Kitap Neşriyatı, 1997, s.265.

⁵⁴⁰ Şerif Kemal, "İndi", *Nur*, 24 May 1906, No:38.

⁵⁴¹ Şerif Kemal, "Hakkı Bar", *Nur*, 11 May 1906, No:40.

⁵⁴² Şerif Kemal, "İndi", *Nur*, 24 May 1906, No:38.

⁵⁴³ "İlan", *Nur*, 12 İyün 1906, No:49.

⁵⁴⁴ Şerif Kemal, "Katık Çülmegi", **Kazan Muhbiri**, 26 Dekabr 1905, No:16.

Şerif Kemal'in 15 Nisan 1909'da *Şura* dergisinde Namık Kemal'den "En edna lütfuna can vermeye müştak iken sad-hayf beni cevrinle öldürdün, beyim ağyara aldandın."⁵⁴⁵ iktibasını epigraf yaptığı "Uyanuv"(Uyanma) adlı ilk hikâyesi yayınlanır.⁵⁴⁶ Derginin on ikinci sayısında da hikâyenin devamı yayınlanır.⁵⁴⁷ Namık Kemal'den yapılan ve hikâyenin içeriğiyle de örtüşen bu alıntıya Sovyetler dönemindeki yayınlarda yer verilmez.

Bu hikâye pek çok kişinin dikkatini çektiği gibi derginin sahibi şair Zakir Remiyev'in de dikkatinden kaçmaz. Remiyev kardeşler, Orenburg'ta *Şura* dergisi ve *Vakit* gazetesi etrafında bir edebî muhit oluşturmaya çalışırlar. Kendi köyü olan Penza'ya bağlı Pişle'de muallimlik yapan⁵⁴⁸ Şerif Kemal, Orenburg'a çağrılır. Böylece hikâyecinin önü açılır.⁵⁴⁹

1910'dan itibaren *Vakit* ve *Şura*'nın muhasebecisi olarak çalışmaya başlayan Şerif Kemal daha sonra *Vakit* gazetesinin yazı işlerinde görevlendirilir. Şerif Kemal 1917 ihtilaline kadar gazetede çalışır. Bu dönemde pek çok hikâye yayımlar.⁵⁵⁰ Daha sonra bu hikâyeler kitap olarak yayınlanır. *Vakit* Matbaası'nda Rızaettin Fahrettin'den sonra en çok kitabı yayınlanan kişi Şerif Kemal olur. Sırasıyla *Kozgınnar Oyasında* (Kuzgunlar Evinde) (1910), *Hikâyeler Törkimi* (Hikâyeler Toplamı) (1914) ve *Akçarlar* (Martılar) (1915) hikâye kitapları yayınlanır.⁵⁵¹

Servet-i Fünun şiiri ve hikâyesindeki tabiata olan bakışı Zakir Remiyev'in şiirleri ve Şerif Kemal'in hikâyelerinde görmek mümkündür. Gerek Servet-i Fünunculara ve gerekse de bu iki Tatar yazarında tabiatın renkleri ve seslerinin aynı görülüyor olması ve duyulması bu etkileşimin göstergesidir. Servet-i Fünun edebiyatçılarının tabiata olan bakışlarında Abdülhak Hamit'te ilk etkileri görülen J. J. Rousseau'nun bakış tarzı, parnasizm ve realizmin etkilerikendini daha da güçlü

⁵⁴⁵ Şerif Kemal, "Uyanuv", *Şura*, 1909, Sayı:8, s.254.

⁵⁴⁶ Şerif bin Kemal, "Uyanu", *Şura*, 1909, Sayı:8, s.254-255.

⁵⁴⁷ Şerif Kemaloğlu, "Uyanu", *Şura*, 1909, Sayı:12, s.379-384.

⁵⁴⁸ Tatar Edebiyatı Tarihi, 3. Tam, a.g.e., s.317.

⁵⁴⁹ Zarif Beşiri, *Zamandaşlarım Bilen Oçraşuvlar*, Kazan, Tatarstan Kitap Neşriyatı, 1968, s.92.

⁵⁵⁰ Şerif Kamal, a.g.e., s.10.

⁵⁵¹ **Birtugan Remiyevler**, Kazan, Ruhیات Neşriyatı, 2002, s.73-75.

hissettirir.⁵⁵² Servet-i Fünunculardaki “ruh-i kâinat” anlayışını Tatar yazarları Dermend ve Şerif Kemal’de de görmek mümkün. Bu iki Tatar yazarının tabiata olan bakış açılarının panteist bakış açısı olarak değerlendirilmesi⁵⁵³ Servet-i Fünuncuların “ruh-i kainât” anlayışlarıyla bakış açılarının örtüştüğünü göstermektedir.

Ahmet Mithat’ın hikâye anlayışını takip eden Fatih Kerimi’den farklı olarak Şerif Kemal’in hikâyelerinde “ders verme” amacı güdülmediğinden hikâye kahramanlarındaki dönüşümler, ani bir şekilde “ıslah-ı nefis” ederek değil, zamana bağlı olarak iç çatışmaların bir sonucu olarak ortaya çıkar. Bundan dolayıdır ki Halit Ziya ve Şerif Kemal’in hikâyelerinde duygusal gelişmeleri bütün incelikleriyle veren tahlillerin⁵⁵⁴ yoğunluğu göze çarpar. Fatih Kerimi’nin *Salih Babanın Evlenmesi*’ndeki Ahmet Mithat’ın *Çingene* gibi hikâyelerinden gelen “tabiatı temaşa zevki”⁵⁵⁵ Şerif Kemal’in hikâyelerinde Halit Ziya’dan gelen realist tasvirler, adeta ressam gözüyle yapılmış dekor, eşya ve tabiat tasvirleriyle⁵⁵⁶ üslubu da etkileyen bir estetik zevke evrilir. Şerif Kemal’in hikâyeleri, Tatar edebiyatında Ahmet Mithat hikâyesinden Halit Ziya hikâyesine geçişin ilk adımları olur. Bu iki farklı anlayışın izlerini dil ve üsluplarında da görmek mümkündür. Fatih Kerimi ile Şerif Kemal hikâyesi arasında Ayaz İshaki’nin natüralizme yaslanan realist hikâyeleri de vardır. Abdurrahman Sadi, hikâyelerindeki çeşitlilik ve edebî Tatar dilinin işlenmesi noktasında Ayaz İshaki’nin Şerif Kemal’den oldukça arkada kaldığını belirterek Şerif Kemal’e “klasik edip” unvanını uygun görmüştür.⁵⁵⁷

XIX. asır Fransız romancıları Gustave Flaubert, Alphonse Daudet ve Goncourt Kardeşler’in Türk yazarı Halit Ziya’nın üzerindeki etkileri bilinmektedir.⁵⁵⁸ Halit Ziya’daki realizm çoklukla yukarıda adı geçen Fransız yazarlarından gelmektedir. Onun, eserlerindeki küçük ayrıntılara olan dikkati, dış

---

⁵⁵² Mehmet Kaplan, “Tabiat Karşısında Abdülhak Hamid”, **Türk Edebiyatı Üzerine Araştırmalar 1**, 9. Baskı, İstanbul, Dergâh Yayınları, 2009, s.307.

⁵⁵³ Tatar Edebiyatı Tarihi, 3. Tam, **a.g.e.**, s.323.

⁵⁵⁴ Ömer Faruk Huyugüzel, **Halit Ziya Uşaklıgil**, İkinci Baskı, Ankara, Akçağ Yayınları, 2010, s.82.

⁵⁵⁵ Orhan Okay, **a.g.e.**, s.84.

⁵⁵⁶ Ömer Faruk Huyugüzel, **a.g.e.**, s.82.

⁵⁵⁷ Abdurrahman Sadi, **a.g.e.**, s.272.

⁵⁵⁸ Gül Mete Yuva, **Modern Türk Edebiyatının Fransız Kaynakları**, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2011, s.255.

âlem üzerindeki ısrarı, kahramanların ruh dünyalarıyla ilgili tahlilleri Goncourt Kardeşler'den gelirken seçilmiş kelimeler üzerindeki ısrarla bir atmosfer oluşturma isteği Alphonse Daudet'ten gelmektedir.⁵⁵⁹

Halit Ziya'nın roman ve hikâyelerindeki bu özellikleri Şerif Kemal'in hikâyelerinde de görmek mümkün. Şerif Kemal'in hikâye kahramanlarının kişilikleriyle yazarın üslubu arasında Halit Ziya'nın hikâyelerinde olduğu gibi⁵⁶⁰ sıkı bir ilişki vardır. Şerif Kemal de Halit Ziya'nın hikâyelerinde olduğu gibi hikâyelerinde karamsar havayı oluşturmak, kahramanların içinde buldukları hâlet-i ruhiye ve psikolojik durumlarını⁵⁶¹ güçlü göstermek, tabiat tasvirleriyle bir ambiyans oluşturmaya çalışır. Tabiat ve tabiatteki canlılar hayatta olup bitenlere şahit olmaktadır. Tabiat ve tabiat hadiseleri çoğu zaman kahramanla birlikte ağlamaktadır. Hayatın can sıkıcı ve sıkıntılı taraflarına tabiat adeta eşlik etmektedir. Ay, güneş, yıldızlar, kuşlar, kedi başlı baykuşlar ve kargalar olaylara şahit olmaktadır.⁵⁶² Hikâyelerde ya sıkıntılı bir sessizlik ya da rüzgârların, fırtınaların, baykuş ve karga seslerinin ortalığı kapladığı tabiat hadiseleri kahramanın içinde bulunduğu olumsuz durumu görsel ve işitsel yönden göstermek için bir peyzaj oluşturur.⁵⁶³

2.6.4.1.Şerif Kemal Üzerinde Halit Ziya Etkisi

Servet-i Fünun edebiyatı roman ve hikâyelerindeki işlenen konu ve kahramanların tam manasıyla yerli olamadığı ve Türk toplumuna ait hayatın sıcaklığını kucaklayamadığı tespit ve tenkitleri yapılmıştır. Bu tenkitlerle birlikte Halit Ziya'nın küçük hikâyelerinde İstanbul'un bazı iç sokaklarında yaşayan fakir insanların yaşadıkları reel hayat manzaralarını başarıyla aksettirmiş olduğu da vurgulanır.⁵⁶⁴ Halit Ziya'nın özellikle 1897-1899 yılları arasında *İkdam* ve *Sabah* gazetelerinde yazdığı bu küçük hikâyeler, sosyal hayatın içinde sıkıntılarla yaşayan bireylerin hayatlarına ait kesitler sunmaktadır. Bunlar çoklukla ezilen kadın, genç

⁵⁵⁹ Ahmet Hamdi Tanpınar, "Halit Ziya Uşaklıgil (Mai ve Siyah ve Aşk-ı Memnu)", **Edebiyat Üzerine Makaleler**, Yedinci Baskı, İstanbul, Dergâh Yayınları, 2005, s.290.

⁵⁶⁰Ömer Faruk Huyugüzel, **a.g.e.**, s.105.

⁵⁶¹**Jamal Velidi**, Kazan, Jın Neşriyatı, 2010, s.321.

⁵⁶²Abdurrahman Sadi, **a.g.e.**, s.274.

⁵⁶³Tatar Edebiyatı Tarihi, 3. Tam, **a.g.e.**, s.323.

⁵⁶⁴A. Hamdi Tanpınar, **Yahya Kemal**, İkinci Baskı, İstanbul, Dergâh Yayınları, 1982, s.86.

kızların mutluluk hayâlleri ve uğradıkları hayâl kırıklıkları, kimsesiz kalan veya vefat eden çocuklar, fakir ve mahrum insanlar ve acze düşen kocanın sıkıntılarının kuvvetli bir acıma duygusu uyandıracak şekilde bir atmosfer oluşturularak anlatıldığı konulardır.⁵⁶⁵

Halit Ziya ve Şerif Kemal'in hikâye konularının birbiriyle örtüştüğü görülür. Halit Ziya'nın "Kırk Para"da anlattığı fakirleşen erkeği Şerif Kemal'in "Cemirilen Zvanok"ta (Bozuk Zil), Halit Ziya'nın "Kırık Oyuncak" ve "Son Çocuklar"da anlattığı vefat eden çocukların hüznünü Şerif Kemal'in "Ata"da, Halit Ziya'nın "Yırtık Mendil" ve "Daire-i İstintak"ta anlattığı ezilen kadınları Şerif Kemal'in "Uyanuv" adlı hikâyesinde görmek mümkündür.

Şerif Kemal'in hikâyelerindeki konular ve anlatılan kahramanlar Halit Ziya'nın hikâyelerindeki konu ve kahramanlar gibi çeşitli beklenti ve hayâllerle hayata atılan, ancak hayâl kırıklığına uğrayarak yalnızlaşan kişilerin hayatlarının anlatıldığı hikâyelerdir.⁵⁶⁶ Mutluluk arayan bu iyi kalpli küçük insanlar, beraberken içlerindeki acılarını gizlemek için gülseler de yalnız kaldıklarında hüngür hüngür ağlamaktadırlar.⁵⁶⁷

Şerif Kemal'in *Kozginnar Oyasında* adlı ilk hikâye kitabı yayınlandığında Mahmut Mercani, eserin ismine bakarak bunun eski medreselerdeki öğrencilerin veya kaçakların gizli mekânlardaki hayatlarından bahseden bir eserle karşılaşacağını düşünürken sanki kaderin bir cilvesi olarak bir köşede unutulmuş insanların hayat-ı maişetleriyle karşılaşınca şaşırır ve aslında eserin isminin "Unutulan Canlar" olması gerektiğini söyler.⁵⁶⁸ Şerif Kemal kömür ocaklarında çalışan Şerif Efendi'nin hâlet-i ruhiyesini realist tasvirlerle göz önüne getirir. Tatar edebiyatında *Kozginnar Oyasında* hikâyesiyle ilk defa olmak üzere işçiler konusu yazılmış olur.⁵⁶⁹ Fakat bu Abdurrahman Sadi'nin ifadesiyle ideolojik bir yaklaşımla ele alınmaz. Şerif Kemal'in hikâyelerinde baştanbaşa fakirlik, düşkünlük, gurbet ve yalnızlık gibi

⁵⁶⁵Ömer Faruk Huyugüzel, **a.g.e.**, s.98-103.

⁵⁶⁶ Ömer Faruk Huyugüzel, **a.g.e.**, s.103.

⁵⁶⁷**XX Yöz Başı Tatar Prozası**, Kazan, Megarif Neşriyatı, 2002, s.178.

⁵⁶⁸ T. Ş. Gıylajev, **Retsenziyelerden Tegziyelerge XX Yüz Başı Tatar Edebi Tenkiyti**, Kazan, Tatarstan Kitap Neşriyatı, 2008, s.25-26.

⁵⁶⁹T. Ş. Gıylajev, **a.g.e.**, s.26.

durumların verdiği sıkıntı, zorluk, inilti ve bunalımları görmek mümkündür.⁵⁷⁰ “Boran”da olduğu gibi üç yıl askerlik hizmetini yaptıktan sonra ölüm döşeğindeki anasını görmek için acele eden Mustafa’nın önüne çıkan kış yeli, bu kavuşmaya müsaade etmez. “Solgun Gül”de on dokuz yaşında aile saadeti nedir bilmeyen kuma olarak evlendirilen genç kızın trajedisi anlatılır.

Balık tutan işçilerin zorlu hayatlarının anlatıldığı *Akçarlaklar* adlı uzun hikâyesinde de gurbet, fakirlik ve yalnızlık sıkıntılarını görmek mümkün. Ama Şerif Kemal bu hikâyesiyle etkilerden uzak olarak kendi sanatkârlığını ortaya koymuştur. Şerif Kemal, Sovyetler döneminde yazmaya devam etse de Tatar edebiyatı tarihine *Akçarlaklar* yazarı olarak geçmiştir.

2.6.4.2.Hikâyelerdeki Dil ve Üslup

Şerif Kemal’in Tatar edebiyatına getirdiği dil ve üslup daha önce Tatar edebiyatında hiç kullanılmamış dil ve üsluptur. Şerif Kemal’in bu farklı dil ve üslubu pek çok Tatar yazarı ve tenkitçisinin dikkatini çekmiştir. Onun kimden etkilendiği noktasında iyi bir Türk edebiyatı ve Halit Ziya okuru olan Tatar yazarı Âlimcan İbrahimov’un tespitleri çerçevesinde gösterilen adres, Halit Ziya Uşşakizade olmuştur.⁵⁷¹

Şerif Kemal ismiyle *Vakit* gazetesi ve *Şura* dergisinde 1909’dan itibaren hikâyeler yayınlamaya başladığında bu ismin Yusuf Akçura’nın müstear ismi olabileceği düşünülür. Böyle düşünülmesinde Kazan, Orenburg ve Ufa’daki medrese ve edebiyat çevreleri tarafından pek bilinmeyen bu ismin hikâyelerinde kullandığı dil ve üslubun “sanatkârane” bir olgunlukta olmasının yanında o zamana kadar Tatarcada pek kullanılmayan Osmanlıca vokabüleri Şerif Kemal kendine has farklı şekillerde kullanıyor olmasıdır. Abdurrahman Sadi, Şerif Kemal’in bu dil ve üslubunu *Şura* dergisi ve *Vakit* gazetesi etkisinde olduğunu⁵⁷² söylese de, Şerif Kemal henüz Orenburg’a *Vakit* gazetesine çalışmaya gelmeden önce kaleme aldığı

⁵⁷⁰ Jamal Velidi, a.g.e., s.322.

⁵⁷¹ Gâlimjan İbrahimov, *Eserler5. Tam*, Kazan, Tatarstan Kitap Neşriyatı, 1978, s.207.

⁵⁷² Abdurrahman Sadi, a.g.e., s.272.

“Uyanuv” ve *Kozgınnar Oyasında* adlı hikâyelerinde Halit Ziya’nın dil ve üslup özelliklerini görmek mümkündür.

Tatarcada karşılıkları olmasına rağmen Şerif Kemal’in Osmanlıcada kullanılan bazı edat ve sözcükleri ilk hikâye kitabı *Kozgınnar Oyasında* kullanmış olması Mahmut Mercani tarafından tenkit edilir.⁵⁷³ Şerif Kemal’in Osmanlıcanın etkisiyle kullandığı kelimelere örnek olarak Abdurrahman Sadi şunları sıralar:

“Hele, intikam, omuz, oldukça, perhizkâr, eser-i mülayemet, dil-küşa manzaralar, enzâr-ı hayâller, ancak, parlak, ravşan, şöyle ki, husûle getireceğine, şüphe bile, müphem, müstehziyâne, defaten, imdat namına, meşum, lisan, gaddarâne, icra, dimağ, rabt, cemiyet-i beşeriye, teveccüh, tahammül, tahlil.”

Abdurrahman Sadi, bir etkilenmenin sonucu olarak kullanılan bu gibi söz ve tabirlerin “ekinlik içindeki zararsız otlar”a benzetir. Bunlarla eserin zarar görmediğini söyler.⁵⁷⁴

Halit Ziya’nın roman ve hikâyelerinde kullandığı bol sıfat ve teşbihlerle⁵⁷⁵ dolu “sanatkârane üslub”unun etkisini Şerif Kemal’in özellikle ilk dönem hikâyelerinde bariz bir şekilde görmek mümkündür. Şerif Kemal’in ilk hikâyelerinden biri olan “Solgun Gül”,⁵⁷⁶ Halit Ziya’nın “Solgun Demet”iyle⁵⁷⁷ pek çok yönüyle örtüşmektedir. Her iki hikâyenin isim benzerliğiyle birlikte dil ve anlatımlardaki ortaklıkları da görmek mümkün. Halit Ziya’nın roman ve hikâyelerinde yoğun bir biçimde kullandığı ve anlatımın ağırlaşmasına yol açan “öznel betimlemeler”deki benzetmeler,⁵⁷⁸ Şerif Kemal’in özellikle ilk hikâyelerinde sıklıkla görülmektedir. Halit Ziya’nın “Solgun Demet”teki “gecenin siyah nefesi”, “görünmeyen el”, “mutluluğun dinlenme yeri”, “mutluluk çiçekleri”, “hıyanet rüyalarının gölgesi”, “veda kokusu”, “donmuş ölü nefesi”, “solgun saadet”⁵⁷⁹ gibi öznel betimlemeler, Şerif Kemal’in “Solgun Gül”ünde “tatlı ümitler”, “lezzetli

⁵⁷³T. Ş. Gıylajev, **a.g.e.**, s.26.

⁵⁷⁴Abdurrahman Sadi, **a.g.e.**, s.272.

⁵⁷⁵ Mehmet Kaplan, **a.g.e.**, s.391.

⁵⁷⁶Şerif Kamal, **a.g.e.**, s.27 -39.

⁵⁷⁷ Halit Ziya Uşaklıgil, **Solgun Demet**, İstanbul, Özgür Yayınları, 2006, s.17-26.

⁵⁷⁸ Olcay Öner toy **Halit Ziya Uşaklıgil Romancılığı ve Romanımızdaki Yeri**, Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları, 1995, s.177.

⁵⁷⁹Halit Ziya Uşaklıgil, **a.g.e.**, s.17-26.

hayâller”, “gençlik bahçesinin bülbülleri”, “kara kader”, “kara orman”, “murakabedeki yel değirmenleri”⁵⁸⁰ şeklinde karşımıza çıkar. Daha önce Tatar nesrinde görülmeyen ve Şerif Kemal’le başlayan bu tür “alışılmamış bağdaşıklar”a Abdurrahman Sadi de dikkati çekmiş ve “ölümün korkunç parmakları”, “mütefekkir ormanlar”, “dehşetli bir kuvvet”i örnek olarak göstermiştir.⁵⁸¹

Halit Ziya, “Solgun Demet”te olumsuz havayı güçlendirmek için gece karanlığında rüzgâra karşı uluyan köpeklerle⁵⁸² ihtiyaç duyarken, Şerif Kemal de hikâyesinde, açık kan kızılığındaki tan vaktinde sürü sürü uçun kargalar ve onların bağırmalarını kullanır.⁵⁸³“Solgun Gül”deki genç kız Kamer’le “Solgun Demet”teki Pervin’in “aldatılmışlık”, “yalnızlık” ve “mutsuzluk” ortak kaderini paylaşıyor olmaları, her iki hikâyenin konu yönünden de benzerliğini ortaya koymaktadır.

Nensur şiir tarzında başarılı örnekler veren Halit Ziya, bu yönüyle de Şerif Kemal tarafından takip edildiği anlaşılmaktadır. “Aydını Kutlayım”⁵⁸⁴ gibi şiiriyle birlikte, “Gülçehre”, “Ayıt Günü”, “Bayramda Ağlamıylar Bağrım” ve “İç Poşulu” gibi hikâyeleri bu türün örneklerini hatırlatmaktadır. Hayatın sıkıntılı tarafları karşısında gönlünü rahatlatmak isteyen kahramanın metafizik yakarışlarla vicdanını rahatlatmaya çalıştığı hikâyelerdir bunlar. Şerif Kemal’in bu türdeki hikâyeleri, G. Halit gibi Tatar edebiyat araştırmacıları tarafından dinîduygular içermeleri nedeniyle “Tolstoyculuk” olarak nitelendirilerek kötülenir.⁵⁸⁵

Halit Ziya Uşaklıgil ve Şerif Kemal’in hikâyelerindeki ortaklıklar, Âlimcan İbrahimov’un, “Biz bir vakit Osmanlı edebiyatına şakirt idik. O vakit bizde Osmanlı tesiri vardı.”⁵⁸⁶ ifadelerinin ispatıdır.

---

⁵⁸⁰Şerif Kamal, **a.g.e.**, s.27 -39.

⁵⁸¹Abdurrahman Sadi, **a.g.e.**, s.274.

⁵⁸²Halit Ziya Uşaklıgil, **a.g.e.**, s.19.

⁵⁸³Şerif Kamal, **a.g.e.**,s.38.

⁵⁸⁴ “Aydını Kutlayım”, **Vakit**, 28 Okteabr 1913, No:1331.

⁵⁸⁵Tatar Edebiyatı Tarihi, 3. Tam, **a.g.e.**, s.322.

⁵⁸⁶Gâlimjan İbrahimov, **a.g.e.**, s.231.

2.6.5. Abdurrahman Sadi (1889-1956)

Tatar edebiyatının ilk profesörü olan Abdurrahman Sadi, 1908-1911 yıllarında İstanbul Darülfünununda okur. Ahmet Mithat Efendi, Mehmet Akif, Halit Ziya gibi pek çok Türk yazarı Darülfünununda onun hocası olur. Abdurrahman Sadi'nin kaleme aldığı Tatar edebiyatındaki ilk belagat kitaplarında Türk edebiyatının ve edebiyatçılarının etkisini görmek mümkün. Onun, Halit Ziya'dan tercüme ettiği *Mezardan Sesler* adlı mensur şiir kitabı, Fatih Emirhan, Necip Asri ve Muhammet Hanefi gibi Tatar hikâyecilerini de etkiler.

Rusya üniversitelerinde Yahudilerin okuması yasak olduğu gibi gayr-ı Ruslar bu bağlamda İdil-Ural bölgesinin yerli halkı olan Tatarlar için de Rus üniversitelerinde okumak yasaktır. Rus olmayanlar için oluşturulan bürokratik engelleri aşip Rus üniversitelerine girmek imkânsız gibidir. En başta Tatar medreselerinde okuyan Tatar öğrenciler bu üniversitelere girecek kadar Rusça bilmemektedirler. Fakat Tatar Mirzaları, Tatarların kolay yönetilebilmesi için Rus bürokrasinin sıkı kontrolünde üniversitelerde okutulmakta ve özel olarak yetiştirilmektedir.⁵⁸⁷ Bu durum Tatarları okumak için İstanbul'a yönlendirir. İstanbul'da okumuş olan ve İstanbul'da *Tearüf-i Müslimin* dergisini çıkaran Troitskli Ahmet Tacettin bunu şöyle dile getirir:

“Milletin Ruslara olan nefreti artık son dereceyi bulmuş, Rusların mektebine girip de istifade etmek ve o sayede millete hizmet etmek şimdilik imkân haricindedir. Bir ümidimiz varsa o da memâlik-i âliye-i Osmaniye'de olan mekatibdir. Binaenaleyh memâlik-i Osmaniye'de olan mekteplerin lüzumu derecesinde ıslahını bir Osmanlı'dan ziyade arzu ederiz. Bizleri, biz felekte de millet-i mahkûmeyi saha-i selamet ve saadete çıkaracak ancak Osmanlı karındaşlarımız olabilir.”⁵⁸⁸

Abdurrahman Sadi, Troitsk'teki Medrese-i Muhammediyede dört yıl eğitim görür. Bu medrese Ahunt Rahmankuli'nin yönetiminde, Abdulveli Yavuşev'in

⁵⁸⁷ Gayaz İshakiy, *Eserler 6. Tam*, Kazan, Tatarstan Kitap Neşriyatı, 2005, s.307.

⁵⁸⁸ Troitskli Ahmed Taceddin, “Rusya İslamları”, *Sırâtmüstakim*, 25 Mart 1909, Cilt:2, Sayı:31, **Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Yakın Tarihimizin Belgeseli 1908-1925 Sırâtmüstakim Mecmuası**, İstanbul, Bağcılar Belediyesi, 2012, s.68.

maddî desteğiyle İstanbul'a yeni eğitim sistemlerini öğrenmek üzere öğrenciler göndermekte olan bir medresedir.⁵⁸⁹

Abdurrahman Sadi'nin okuduğu bu medresedeki İstanbul baskısı kitaplar, ona yeni bir dünyanın kapılarını açar. Aynı zamanda ona Batı edebiyatı için bir pencere olur.⁵⁹⁰ Abdurrahman Sadi, iki yıl Zalataust civarındaki köylerde öğretmenlik yaptıktan sonra 1908'de İstanbul'a okumaya gider.⁵⁹¹ Kaynaklarda belirtilmese de Abdurrahman Sadi'nin de hayriye cemiyetlerinin sponsorluğunda gönderilmiş olma olasılığı yüksektir. Çünkü 1911'de geri döndükten sonra Aktübe, Almaata, İrgiz gibi Kazakistan şehirlerinde öğretmenlik yapması, bir görevlendirilme durumunu akla getirmektedir. Hayriye cemiyetleri yardım ettikleri öğrencilere, dönüşlerinde belli bir müddet cedit mekteplerinde çalışma karşılığında sponsor olmaktadır.

Abdurrahman Sadi, 1908-1911 yıllarında İstanbul Darülfünununun Edebiyat Bölümünde okur.⁵⁹² 15 Ekim 1911'de ki *Şura* dergisinde yayınlanan “Üç Meseleye Cevap” adlı yazısını Aktübe'den gönderir.⁵⁹³ 15 Ocak 1914'te *Şura* dergisinde yayınlanmaya başlayan ve uzun bir yazı dizisi olan “Dil ve Edebiyat Okutma Usuller” adlı yazıyı Almaata'dan gönderir.⁵⁹⁴ 15 Ekim 1914 tarihli *Şura*'da aynı isimdeki yazı dizisini Yakaterinburg'dan gönderir.⁵⁹⁵ 13 Aralık 1917'de Abdurrahman Sadi Bükülme'dedir. Abdurrahman Sadi 1913 yılında yazdığı bir yazısında, Tatar gençlerinin dil ve edebiyat bölümlerinde okumamalarını büyük bir eksiklik olarak ifade eder.

Abdurrahman Sadi, Darülfünunda Mehmet Akif başta olmak üzere Türk edebiyatının pek çok tanınmış hocalarından dersler alır. Bu dönemde Ahmet Mithat Efendi, Velet Çelebi, Necip Asım, Ali Kemal, Rıza Tevfik, Halit Ziya ve Ali Fehmi

---

⁵⁸⁹ A. Battal, **Troyski Baylarından ve Hayrat İşlerinden Abdülveli Yavuşev**, Orenburg, Vakıf Matbaası, 1912, s.14.

⁵⁹⁰ **Gabdrähman Segdi Şehisleribiz Fenni- Biografik Jüintık**, Kazan, Jiiin Neşriyatı, 2008, s.9.

⁵⁹¹ **Tatar Edebiyatı Tarihi**, 4. Tam, Kazan, Tatarstan Kitap Neşriyatı, 1989, s.320.

⁵⁹² Muhammet Gaynullin, **Tatar Edipleri**, Kazan, Tatarstan Kitap Neşriyatı, 1978, s.241.

⁵⁹³ Muallim Abdurrahman Sadi, “Üç Meselege Cevap”, **Şura**, 1911, Sayı:20, s.626.

⁵⁹⁴ Abdurrahman Sadi, “Til ve Edebiyat Okutuv Usulleri”, **Şura**, 1914, Sayı:2, s.55.

⁵⁹⁵ Abdurrahman Sadi, “Til ve Edebiyat Okutuv Usulleri”, **Şura**, 1914, Sayı:20, s.634.

Darülfünunda çalışmaktadırlar.⁵⁹⁶ Mehmet Akif, 24 Kasım 1908’de Darülfünun Edebiyat Şubesi edebiyat-ı Osmaniye muallimliğine tayin edilmiştir.⁵⁹⁷ Abdurrahman Sadi, Mehmet Akif’in burada kendisinin hocası olduğunu “Darülfünun-ı Osmaninin EdebiyatŞubesi muallimlerinden edib-i muhterem üstadımız Mehmet Akif Bey”⁵⁹⁸ diyerek büyük bir saygıyla anar. Abdurrahman Sadi, Necip Asım ve Ahmet Mithat Efendi’nin ders notlarını kitaplarında kaynak olarak kullanır. Çünkü Darülfünundaki tarih-i umûmî derslerine Ahmet Mithat, ilm-i el sine derslerine de Necip Asım girmektedir. Abdurrahman Sadi, dil ile ırk arasındaki münasebeti anlattığı *Til Edebiyat Yazuv* adlı eserinde bir iktibasta bulunur ve dipnotta şöyle bir açıklamada bulunur: “Osmanlı Türklerinin meşhur dil âlimlerinden ve İstanbul Darülfünununun profesörlerinden Necip Asım’ın seminerinden alındı.”⁵⁹⁹ Aynı kitabın sonundaki pek çok Türk yazarının kitabını kaynakça olarak veren Abdurrahman Sadi, Ahmet Mithat Efendi’nin ders notlarını da kaynak olarak belirtir.⁶⁰⁰

2.6.5.1.Tatarca İlk Retorik Kitapları

Cedit hareketiyle ilgili isabetli tespitlerde bulunan Cemalettin Velidi’ye göre, İdil-Ural’daki usûl-i cedîd devrinin mahsulât-ı fikriyesi tecvit ile elifba dairesinde kalmaz.⁶⁰¹ Ceditçiler var güçleriyle okullarını İstanbullulaştırmaya gayret ederler.⁶⁰² 1905 Rus meşrutiyetinden sonra siyaset ve basın dünyasındaki canlılık Tatar edebiyatının, Tatar rüşdî ve idadî okulları için ders kitapları yazma meselelerini gündeme getirir. Daha önce Gani Bay Hüseyinov’un tavsiyeleriyle iptidâî sınıfları Osmanlı Türkçesi ile azaplamaktan vaz geçip küçük sınıflar için Tatar şivesinde

---

⁵⁹⁶ Mustafa Selçuk, **İstanbul Darülfünun Edebiyat Fakültesi (1900-1933)**, Ankara, Atatürk Araştırma Merkezi, 1912, s.62.

⁵⁹⁷M. Ertuğrul Düzdağ, **Mehmet Akif Ersoy**, Ankara, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1988, s.21.

⁵⁹⁸Abdurrahman Sadi, **Muhtasar Kavâid-i Edebiyyeğe İlave**, Ufa, Kerimof Hüseyinof ve Şürekasının Ufa Şubesi Şark Matbaası, 1911, s.20.

⁵⁹⁹ Abdurrahman Sadi, **Kişilik Dünyasında Til, Edebiyat, Yazu Hem Alarının Tarihi Usulleri**, Kazan, Tataristan Devlet Neşriyatı Basması, 1926, s.35.

⁶⁰⁰Abdurrahman Sadi, **a.g.e.**, s.245.

⁶⁰¹ Cemaleddin Velidi, “Edebi Hareket”, **Ang**, 1915, Sayı:3, s.65.

⁶⁰² Cemaleddin Velidi, “Nazariyât-ı Edebiyye Çıgu Münasebetiyle”, **Vakit**, 20 Okteyabr 1913, No: 1326.

kitaplar yazmaya başlanmıştır.⁶⁰³ Ama üst sınıflar için kitap yazacak yetişmiş eleman bulunmamaktadır. Bu yüzden çoğunlukla ders kitaplarını, sayısal dersler başta olmak üzere İstanbul'dan getirten okullar, Rus bürokrasisinin bu okulları teftişinde sıkıntılarla karşılaşır. Çünkü Rusya İçişleri Bakanlığı 16 Ağustos 1894'te, 2424 sayılı genelgenin üçüncü maddesiyle Müslüman medreselerinde el yazma ve dış ülkelerde basılmış kitapların kullanımını yasaklamıştır.⁶⁰⁴

Cedit okullarını “İstanbullulaştırma” çerçevesinde İstanbul'a okumaya gönderilen öğrenciler, geri döndüklerinde yeni muallimler olarak eğitim alanındaki birçok yeniliği de Tatar bölgesine taşımış olur. Ders programları, ders kitapları İstanbul tecrübesiyle yetişmiş yeni Tatar muallimleri tarafından oluşturulur ve yazılır. Yazılan ilk Tatarca sarf ve nahiv, coğrafya, tarih, cebir, ilm-i eşya, kavâid-i edebiyeye kitaplarının ekseriyeti İstanbul'da basılmış kitapların Tatarcaya aktarılmasından ibarettir.⁶⁰⁵

Cedit okullarındaki bu birikim çok hızlı bir gelişim gösteren Tatar edebiyatının derslerde okutulmasını da gündeme getirir. Tatar gazete ve dergilerinde edebiyat derslerinin okutulmasıyla ilgili bazı yazılar yayınlanmaya başlar. Abdurrahman Sadi bu konuyla ilgili düşüncelerini İstanbul'dan *Şura* dergisine gönderdiği “Edebiyatımızı Medreselerde Okutuv”⁶⁰⁶adlı makalesinde ayrıntılı bir şekilde ele alır. Tatar edebiyatının medreselerde okutulması Tatarların “millet olarak” mevcudiyetlerini ispat etmek anlamına gelmektedir. Çünkü pek çok meselede olduğu gibi Rus bürokrasisi Duma'daki Purişkiyeviç gibi vekilleriyle bu meselede de Tatarları tanımak istememektedir.

Rusya Eğitim Bakanlığı, Duma'ya gönderdiği eğitimle ilgili lahiyalarında “inarodistler”i yani Rus olmayan vatandaşlarını edebiyatları gelişmiş olan Alman, Polak ve Latişler, edebiyatları gelişmemiş Tatar, Kırgız ve Sartlar olarak iki gruba ayırmaktadır. Abdurrahman Sadi, Duma'ya giren Müslüman fraksiyonunun en

---

⁶⁰³ Burhan Şeref, **Gani Bay**, Orenburg, Vakıf Matbaası, 1913, s.203.

⁶⁰⁴ Burhan Şeref, **a.g.e.**, s.226-227.

⁶⁰⁵ Abdurrahman Sadi, “Edebiyatımızı Medreselerde Okutuv”, **Şura**, 1910, Sayı 18, s.555.

⁶⁰⁶ Abdurrahman Sadi, **a.g.m.**, s.554-557.

mühim hizmetlerinden birisinin Rusya’da Türk-Tatar milletinin edebiyatlı bir millet olduğunu ispat etmesi olduğunu belirtir.⁶⁰⁷

Abdullah Tukay 1911’de *Mekteplerde Millî Edebiyat Dersleri* adıyla bir kitap yayımlar.⁶⁰⁸ Abdullah Tukay daha önce de *Yangı Kıraat* adıyla kendi ifadesiyle maksadı farklı bir seçki yayınlamıştır.⁶⁰⁹ Bu son hazırladığı derslik aslında XX. yüzyıl başı Tatar edebiyatı seçmelerinden oluşan bir antolojidir. Aynı yıl Tatar edebiyatının ilk belagat kitaplarını İstanbul tecrübesiyle Abdurrahman Sadi yazıp yayımlar. Aslında Tatar aydınları XIX. asrın ortalarından itibaren İstanbul’da yayımlanan her türlü kitabı yakından takip etmektedir. Türk edebiyatında ilk belagat kitabı olan Cevdet Paşa’nın *Belâgât-ı Osmaniyye*’sinin yazılacağı haberini Hüseyin Feyzhani, Şehabettin Mercani’ye 1860’larda yazdığı bir mektubunda şöyle iletir:

“Sahib-i maarif olan Fuat Paşa ile müşareket üzerinde Türk diline sarf ve nahiv tasnif etmişler. Bu eser Avrupa âlimleri nazarında Türk gramatikalarının efzalı sayılır. Şol kitabın ahirinde ‘Türk dili belâgatında bir kitap tasnif etmeye karar kıldık.’ demişler. Lâkin Fuat, umûr-ı devlete katılıp gitti, Cevdet Paşa ne kılmıştır? ‘Bu zamana kadar Türk dilinin belagatını tasnif edici yok idi. Bunların eseri bek aziz bir şey olacak’ diyen Avrupa ulemaları beklemekteler.”⁶¹⁰

1864’te yayınlanmış olan *Kavâid-i Osmaniyye*’nin sonunda böyle bir vaat verilmiş olsa da bahsi geçen *Belâgât-ı Osmaniyye* 1881’de Cevdet Paşa’nın Mekteb-i Hukukun birinci sınıflarına verdiği belagat derslerinin ders notları aynı yıl fasikül fasikül yayınlanmaya başlar ve 1882’de tamamlanır.⁶¹¹ Bu eserin yayınlanması pek çok Türk aydınının katıldığı tartışmaları da beraberinde getirir.

Abdurrahman Sadi’nin, Osmanlı belagat kitaplarını örnek alarak oluşturduğu, *Muhtasar Kavâid-i Edebiyye* ve *Muhtasar Kavâid-i Edebiyyeye İlave* adlı kitaplar bu türün Tatar bölgesindeki ilk örnekleridir ve bu yönüyle çok önemlidir. Abdurrahman Sadi, bu kitapların yayınlanmasından bir yıl sonra aynı konulardaki *Edebiyat*

⁶⁰⁷ Abdurrahman Sadi, **a.g.m.**,s.554.

⁶⁰⁸ Abdullah Tukay, **Mekteplerde Milli Edebiyat Dersleri**, Kazan, Kazanda Örnek Matbaası, 1911.

⁶⁰⁹ Abdullah Tukay, **Mekteplerde Milli Edebiyat Dersleri**, Kazan, Tatarstan Kitap Neşriyatı, 2000, s.8.

⁶¹⁰ Hüseyin Feyzhani, “10.Mektup”, **Şura**, 1916, Sayı:15, s.353.

⁶¹¹ Kâzım Yetiş, **Belagattan Retoriğe**, İstanbul, Kitabevi, 2006, s.247.

Usülleri adlı üçüncü kitabını da yayınladı. Bu kitaplar yayımlandıktan sonra pek çok tartışmanın fitilini de ateşler. Cemalettin Velidi, Tatarcanın henüz şive tefrikası ve üslup anarşisi içinde olduğunu söyleyerek bu tür kitaplar için henüz erken olduğunu yazar.⁶¹² Ama asıl tartışma ve polemik Abdurrahman Sadi ile Necip Halfin (1886-1937) arasındaki “Sanat sanat için mi? Sanat halk için mi?” tartışmasıdır. Narazi müsterıyla bir kişi daha Halfin’i destekleyen bir yazı yayınladı.⁶¹³ Necip Halfin’in *Ang* dergisinde, Abdurrahman Sadi’nin “*Sanatın Gayesi ve Ahlâk*”⁶¹⁴ bölümündeki “tezhîb-i ahlâk” taraftarlığına karşı itirazda bulunur.⁶¹⁵ Abdurrahman Sadi buna karşı, *Şura* dergisinde “Tenkidge Karşı”⁶¹⁶ adlı yazısıyla cevap verir. Daha sonra Necip Halfin *Ang*’da iki yazı daha yayınladı.⁶¹⁷ Bu yazılarda Abdurrahman Sadi’nin ilk eserleriyle birlikte *Edebiyat Usülleri* adlı kitabı da eleştiri konusu olur. Bu tartışmada Abdurrahman Sadi’nin kitaplarının içerikleriyle birlikte kişiliğiyle ilgili konular da vardır. Abdurrahman Sadi’nin, İstanbul’da üç yıl okuyup gelmiş ve basındaki yazılarını Muallim Abdurrahman Sadi olarak yayınlamasına rağmen Necip Halfin, bu iki yazısında ona ısrarla “Halfa” der. Rus üniversitesinde okumuş, Karl Fuks’un (1776-1846) Kazan ve Bulgar tarihiyle ilgili bazı tarih kitaplarını Rusçadan tercüme etmiş olan Necip Halfin’in, Abdurrahman Sadi için “Usûl-i cedîde Halfası”⁶¹⁸ demesi Rus muhitindeki Tatar aydınlarının İstanbul’da okuyup gelen cedit kadrolarına karşı küçümseyici bakış açısını göstermektedir.⁶¹⁹ Abdurrahman Sadi de bunu yazısında açık bir şekilde şöyle ifade eder:

“Biz burada bütün davamızı ispat edeceğiz. Fakat şunu da ifade etsek ziyarı olmaz. Müzakere, çürük temele kurulmuş olan Türk mekteplerinde tahsil görmüş ve dar bilimli aciz bir muallim ile her cihetten sağlam esasa bina edilmiş Rus Darülfünununda okumuş kendisinden gelecekte ve şimdi de milletin pek çok şeyler

---

⁶¹²Cemalettin Velidi, “Nazariyât-ı Edebiyye Çıgu Münasebetiyle”, *Vakit*, 20 Okteyabr 1913, No: 1326.

⁶¹³Narazi, “Kavâid-i Edebiyye Dair”, *Şura*, 1913, Sayı:7, s.207-208.

⁶¹⁴Abdurrahman Sadi, Muhtasar Kavâid-i Edebiyye İlave, Ufa, Kerimof Hüseyinof ve Şürekasının Ufa Şubesi Şark Matbaası, 1911, s.7-9.

⁶¹⁵Necip Halfin, “Kavâid-i Edebiyye ve Tatar Edebiyatının Barışı”, *Ang*, 15 Dekabr 1912 Sayı:1, s.13.

⁶¹⁶Abdurrahman Sadi, “Tenkidge Karşı”, *Şura*, Sayı:3, s.76-79.

⁶¹⁷Necip Halfin, “Edebiyat Usülleri ve Anın İşleri”, *Ang*, 1913, Sayı:6, s.97-100, Sayı:7, s. 117-118.

⁶¹⁸Necip Halfin, *a.g.m.*, s.99.

⁶¹⁹Kazan Üniversitesi Hukuk Fakültesine 1910’da giren Necip Halfin, 1917’den sonra Kazan ve Bakü üniversitelerinde çalışır. 1937’de kurşuna dizilir.

ümit ettiği geniş malumatlı Necip Efendi Halfin ve onun bazı dostları arasında olacaktır.”⁶²⁰

Abdurrahman Sadi ile Necip Halfin arasındaki bu tartışma aslında bir açıdan Rus muhitindeki Tatar aydınlarıyla, “Karadenizin öbür yakası”ndan⁶²¹ beslenen Tatar ceditçilerinin farklı zihniyet duruşlarının çarpışmasıdır.

Abdurrahman Sadi bu kitaplarında, Batıdaki retorik anlayışını 1882’lerde Osmanlı edebiyatına *Tâlim-i Edebiyat*’ıyla taşımış olan Recaizade Mahmut Ekrem’den pek çok alıntılar yapar. Fakat asıl kullandığı kaynak Recaizade’nin getirdiği yenilikleri *Edebiyat* adlı kitabıyla daha da ileri götüren Süleyman Fehmi’nin kitabıdır.⁶²² Mekteb-i Sultanide edebiyat öğretmeni olan Süleyman Fehmi’nin bu *Edebiyat* adlı belagat kitabı 1909’da yani Abdurrahman Sadi İstanbul’da okurken üst üste iki baskı yapmıştır.⁶²³ Süleyman Fehmi’nin dört kısımdan oluşan hacimli kitabının bölüm içerikleri, Abdurrahman Sadi’nin *Kavaid-i Edebiyye ve İlave*’de muhtasar şekilde ele alınmıştır. Abdurrahman Sadi’nin kullandığı edebî ıstılahların da aynı şekilde Süleyman Fehmi’nin eserinden alındığı görülür. Tartışmada Necip Halfin bu terminoloji meselesine de itiraz eder. Buhara ve İstanbul görmüşlerin saf Tatarcadan uzaklaştıklarını belirten Necip Halfin’in kendisinin de Rusça terimleri kullandığı görülmektedir.⁶²⁴

Abdurrahman Sadi bu iki eserinde Recaizade Mahmut Ekrem ve Süleyman Fehmi’den başka; Ziya Paşa, Cenap Şahabettin, Tevfik Fikret ve üniversitede hocası olan Mehmet Akif’ten alıntılar yapmıştır.

Abdurrahman Sadi, 1926’da yayınladığı *Dil Edebiyat Yazuv* adlı eserinde *Kamusu’l-A’lâm* başta olmak üzere, Necip Asım’ın *Türk Tarihi*, Murat Bey’in *Tarih-i Umûmî*, İsmail Hakkı’nın *Tarih-i Umûmî*, Köprülüzade Mehmet Fuat ve Şehabettin Süleyman’ın *Malumât-ı Edebiyye*, Mehmet Rauf’un *Yunan-ı Kadim Tarihi Edipleri*, Şahabettin Süleyman’ın *Tarih-i Edebiyât-ı Osmaniyye*, Necip

⁶²⁰ Abdurrahman Sadi, “Edebî Müzakereler”, *Şura*, 1913, Sayı:10, s.299.

⁶²¹ Necip Halfin’in ifadeleridir.

⁶²² Kâzım Yetiş, **a.g.e.**, s.5.

⁶²³ Süleyman Fehmi, **Edebiyat**, Dersaadet, Hilal Matbaası Babıali Karşısında No: 66, 1325, s.360.

⁶²⁴ Necip Halfin, **a.g.m.**, s.117.

Asım'ın *Eski Türk Yazısı*, Ahmet Mithat'ın *Tarih*'i ve üniversite ders notlarından istifade ettiği kitabın bibliyografyasından anlaşılmaktadır.⁶²⁵

Abdurrahman Sadi; Aristoteles, Voltaire, Spinoza, La Fontaine, Victor Hugo, Lev Tolstoy gibi Batılı yazarların düşüncelerini aktarırken iktibasları Osmanlıca tercümelerden yapar. Abdurrahman Sadi'nin bu eserlerinde Rusça kaynakları hiç kullanmadığı görülür.

Abdurrahman Sadi, *Edebiyat Usülleri*⁶²⁶ adlı eserinde, ilk iki eserinde yer almayan roman, hikâye, tiyatro, destan, tenkit gibi türleri ele almaktadır. Abdurrahman Sadi'nin bu eserinde bazı Rusça terimleri kullandığı görülse de Osmanlıcadaki belagat ıstılahlarının hâlâ ağır bastığı görülür. Abdurrahman Sadi bu eserinde de içerik açıklamalarında yine Türk yazarlarından alıntılar yapmakta ve örneklemelere devam etmektedir. Abdurrahman Sadi romanla ilgili Mehmet Celal'den,⁶²⁷ şiir tenkidiyle ilgili Namık Kemal'den⁶²⁸ iktibaslar yapar. Abdurrahman Sadi roman, hikâye ve bunların çeşitleriyle ilgili şu örneklemelerde bulunur:

“Mükemmel roman için Türk ediplerinin büyüklerinden Uşşakizade Halit Ziya Efendi Hazretleri'nin *Bir Ölü'nün Defteri* isimli romanı, mükemmel hikâyeler için de hakirleri tarafınca Tatarcaya tercüme edilip *Şura*'da basılan *Kabirden Tavışlar* kitabı en güzel misallerdendir. Fennihikâyeler için yine numune olarak Türk muharrirlerinden Merhum Doktor Hüseyin Remzi Bey'in *Hanımlara Yedigâr*'ını göstermek mümkündür.”⁶²⁹

Abdurrahman Sadi'nin aynı kitabın tasvir ve planla⁶³⁰ ilgili bölümlerinde İstanbul Darülfünununda edebiyât-ı umûmiye derslerine giren ve edebî nazariyeleri anlatan hocası Mehmet Akif'in⁶³¹ 1911'de *Sebilü'r-Reşat*'ta yayınladığı “Tasvir” ve

⁶²⁵ Abdurrahman Sadi, **Kişilik Dünyasında Dil Edebiyat Yazuv Hem Alarning Tarihi Ösüvleri**, Kazan, Tataristan Devlet neşriyatı Basması, 1926, s.244-245.

⁶²⁶ Abdurrahman Sadi, **Edebiyat Usülleri**, Orenburg, Vakit Matbaası, 1912.

⁶²⁷ Abdurrahman Sadi, **a.g.e.**, s.8.

⁶²⁸ Abdurrahman Sadi, **a.g.e.**, s.19.

⁶²⁹ Abdurrahman Sadi, **a.g.e.**, s.10.

⁶³⁰ Abdurrahman Sadi, **A. g. e.**, s.23.

⁶³¹ Emin Erişirgil, **Ölümünün 50. Yılında İslamcı Bir Şairin Romanı**, Ankara, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1986, s.172.

“Plan I-II” adlı makalelerinden⁶³² istifade ettiği görülür. Abdurrahman Sadi, “Büyük ediplerden biri planın ehemmiyeti hakkında şu sözleri söylüyor.”⁶³³ dedikten sonra Mehmet Akif’ten şu alıntılamaı yapar:

“Sırf evvelce planını çizmemek, mevzuu lüzumu kadar düşünmemek seviyesidir ki büyük kabiliyetler bile müşkilat içinde kalarak işin içinden nasıl çıkacaklarını tayin edemezler. Vâkıa ortada birçok maani, birçok efkâr görülür lâkin onları ne birbiriyle mukayese ettikleri, ne de aralarında bir tertip gözettikleri olmadığından hangisi hangisine tercih etmek lazım gelecek, birden bire kestiremezler. Tereddüt-i mahz içinde saplanıp kalırlar. Lâkin ne zaman bir plan çizer, ne zaman mevzua doğrudan doğruya irtibatlı olan bütün efkârıtoplar, sonra da onları bir tertibe, bir nizama koyarlar ise o vakit hangisini en önce kâğıt üzerine nakledecekler, işe nereden başlayacaklar, derhal kestirirler; eserlerinin en canlı yeri neresi olacağını hissederek o ruhlu noktayı ihsasa uğraşırlar. Artık bunlar için yazmak, işkence değil, adeta eğlence olur.”⁶³⁴

Mehmet Akif’in, “Plan I-II” yazılarını özetlediği görülen Abdurrahman Sadi’nin, Mehmet Akif’in Goethe’den aktardığı “Ne çıkarsa plandan çıkar.” sözünü de alımladığı görülür.⁶³⁵

Yukarıda belirtildiği gibi Rusça kaynakları kullanarak belagat kitabı yazan Abdulbari Battal (1880-1969) olmuştur. Abdulbari Battal, *Nazariyât-ı Edebiyye*’sini yazarken genel olarak Rus kaynaklarını kullanmakla birlikte, Şahabettin Süleyman’ın *Sanat-ı Tahrir ve Edebiyat*’ndan da faydalanır.⁶³⁶ Abdulbari Battal, edebî terimler noktasında kitabının başında, Arapça veya Tatarca terimler oluşturmak yerine Rusçalarını almayı tercih ettiğini yazar.⁶³⁷ Fakat Şahabettin Süleyman’ın kitabından “tahkiye” ifadesini de aldığını belirtir.⁶³⁸ Abdurrahman Sadi bu ilk belagat kitaplarını 1926’da yazdığı *Tatar Edebiyatı Tarihi*’nde şöyle değerlendirir:

---

⁶³²Abdulkerim Abdulkadiroğlu; Nuran Abdulkadiroğlu, **Mehmed Akif Ersoy’un Makaleleri**, Ankara, Kültür Bakanlığı, 1990, s.133-137 ve 154-162.

⁶³³Abdurrahman Sadi, **Edebiyat Usülleri**, Orenburg, Vakıf Matbaası, 1912, s.24.

⁶³⁴ Abdulkerim Abdulkadiroğlu; Nuran Abdulkadiroğlu, **a.g.e.**, s.158-159

⁶³⁵Abdurrahman Sadi, **a.g.e.**, s.23.

⁶³⁶ A. Battal, **Nazariyât-ı Edebiyye**, Kazan, Ümid Neşriyatı, 1913, s.36.

⁶³⁷ A. Battal, **a.g.e.**, s.V.

⁶³⁸ A. Battal, **a.g.e.**, s.36.

“Tatar dilinin üslup-belagat kaidelerini inceleme ve araştırma zayıf olsa da ilk adım Kayyum Nasiri tarafından başlatılmıştır. Onun *Kavâid-i Kitâbet* adlı eseri, Tatar dilinin üslubu ve belagatı konusunda az mı çok mu Tatarcaya hizmet etti. Ama o edebiyat bilimi değildi. Sadece üslupla ilgili bazı şeylerden ibaretti. Tatar dünyasında bu bilimin ilk olarak başlaması 1910-1911 yıllarındadır. Osmanlı edebiyat bilimi ve metodu tesirinde yazılmış olan *Kavâid-i Edebiyye*, *Kavâid-i Edebiyyeye İlave*, *Edebiyat Usulleri* ve *Edebiyat Muallimi* adlı kitaplar bu yolda ilk tecrübe adımları oldular. Sonra bu hizmet, Rus edebiyat nazariyeleri tesiri altında ve örneklerini de çoğunlukla oradan alan, Abdulbari Battal tarafından yazılan *Nazariyât-ı Edebiyye* eseriyle devam etti.”⁶³⁹

Tatar edebiyatındaki bu ilk çalışmaları değerlendiren Daniya Zahidullina gibi akademisyenler Sovyet dönemi akademisyenlerinin alışkanlıklarıyla bu tecrübeyi tarihsel süreç içinde değerlendireceği yerde, gölgelemek ve simüle etmek adına Osmanlıda yazılmış olan edebiyat teorileriyle ilgili hiçbir kitabı görmeden olumsuzlamalarda bulunur.⁶⁴⁰ Abdurrahman Sadi'nin kitaplarından iki yıl sonra Abdulbari Battal'ın, Rus Nikolay Livanov'un 1857'de kaleme aldığı *Uçebniy Kurs Teorii Slobesnosti* adlı kitabı esas alarak kaleme aldığı ve Cemalettin Velidi'nin ifadesiyle “Tatarcaleştirilen Rus piyasasından ibaret olan”⁶⁴¹ *Nazariyât-ı Edebiyye*'si hakkında Daniya Zahidullina'nın aynı yaklaşımı göstermediği görülür.⁶⁴²

2.6.5.2.Edebiyat Tarihçisi

1905'teki Rus Meşrutiyetinden sonra Tatarların çıkarmaya başladığı gazeteler, Tatar toplumunda yeni bir sayfa açar. Uzun beklemelemlerden sonra sansürden kurtulabilen az sayıdaki kitapların durağan dili ve etkisiyle, haftalık çıkmaya başlayan gazetelerin canlı dili ve etkileme gücü arasındaki fark, açılan yeni sayfanın bariz göstergesidir. Tatar gazeteciliğinin başladığı 1905 yılını Tatarlar için yeni bir başlangıcın tarihi olduğunu belirten Cemalettin Velidi, bunu gazeteyle gelen

⁶³⁹Abdurrahman Sadi, **Tatar Edebiyatı Tarihi**, Kazan, Tatarstan Devlet Neşriyatı Basması, 1926, s.187-188.

⁶⁴⁰ D. F. Zahidullina, **Edebiyat Kanunları Hem Zaman**, Kazan, Tatarstan Kitap Neşriyatı, 2000, s.133.

⁶⁴¹Cemalettin Velidi, “Nazariyât-ı Edebiyye Çıgu Münasebetiyle”, **Vakit**, 20 Okteyabr 1913, No: 1326.

⁶⁴²D. F. Zahidullina, **a.g.e.**, s.149

büyük uyanışın tarihi olarak niteler.⁶⁴³ Bu yeni dönem yeni bir edebiyatın doğmasını sağlar. Aslında bu 20-25 yıl önce başlayan ve sessizce akıp gelen usûl-i cedîd hareketinin bir neticesidir.⁶⁴⁴ Bu yeni edebiyatın dilinin ve edebiyatının Tatar medreselerinde okutulmaya başlanması henüz çok yeni de olsa medeni milletlerde olduğu gibi bir Tatar edebiyatı tarihi yazma düşüncesini gündeme getirir. Abdurrahman Sadi, edebiyat teorisinde olduğu gibi bu konuda da ilk kafa yoranlardandır. Abdurrahman Sadi İstanbul'dayken yazdığı, "Edebiyatımızı Medreselerde Okutuv"adlı kapsamlı makalesindebu alandaki eksikleri altı madde halinde sıralar. Abdurrahman Sadi, henüz yirmi bir yaşındayken yazdığı bu makaleyle kendisinde var olan edebiyat tarihçiliği nosyonunu da göstermiş olur. Abdurrahman Sadi bu makalesinde, edebiyat eğitiminin medreselerde yapılabilmesi için gerekli olan ama bulunmayan eksiklikleri ayrıntılı bir biçimde ele alır. Bu eksikliklerden birisi de okutulacak bir edebiyat tarihinin henüz yazılmamış olmasıdır.⁶⁴⁵ Bunda, yeni Tatar edebiyatının henüz çok yeni ve zayıf olmasıyla birlikte medreselerdeki hoca ve mollaların Türkî dile istihfaf ile bakmalarının payının olduğunu söyler. Ama en önemli eksikliğin önlerinde bakıp öykünecekleri ve misal alacakları bir örnek eksikliği olduğunu belirtir. Örnek alınacak kitapların Arap edebiyatında yeni yazıldığını ve Osmanlı edebiyatında ise henüz yazılmadığını vurgulayarak şu tespitlerde bulunur:

"Yeni usûl üzere edebiyat tarihi kitapları Mısır ve Beyrut'ta son zamanlarda yayımlanmış olsalar da henüz bize tesir icra etmediler. İstanbul mekteplerinde kavaiden sarf-ı Türkî kadarını okutuyorlar. Noksanlarıyla birlikte bu kadarı bizim matbuatımıza da geçti. Ve bazı mekteplerimizde bunun tâlimi de yapılıyor. Edebiyat tarihine gelirse, Türkiye'de bu hususta güzel ders kitapları olmasa da ders kitapları yazmak için materyaller çok. Ama Türkiye'deki siyasî ahvalin icbarı sebebiyle son zamanlara kadar edebiyatın terakkisini yola koyamadılar. Ve buna ehemmiyet vermeleri de az oldu. Sarıklılar Arapça ve Farsçayı önde tutup, fesiiler de Fransızca'yı önde tutarak Türkçeyi öldürmeye çalışıp geldiler. Bazı şahıslar böyle olmasalar da kendi dillerini ecnebi dilleri derecesinde muntazam bir dil olarak görseler de bunlar azınlıktaydı. Belki bundan sonra Türkçeye ehemmiyet verip yeni

---

⁶⁴³Jemal Velidi, **a.g.e.**, s.203.

⁶⁴⁴Jemal Velidi, **a.g.e.**, s.334

⁶⁴⁵Abdurrahman Sadi, "Edebiyatımızı Medreselerde okutuv", **Şura**, 1910, Sayı:18, s.554.

makbul usul üzere edebiyat kaideleri ve edebiyat tarihi yazarlar. Biz bunu bekleyip durmasak da meydana çıkınca istifade ederiz.”⁶⁴⁶

Osmanlıda, edebiyat tarihi adını taşıyan ilk kitap 1889’da yayınlanan Abdulhâlim Memduh’un *Tarih-i Edebiyât-ı Osmaniyye*’sidir.⁶⁴⁷ Faik Reşat, Şahabettin Süleyman, Ali Ekrem ve Fuat Köprülü’nün edebiyat tarihleri Abdurrahman Sadi’nin makalesini yazdığı tarihten sonra yayınlanmışlardır.

Abdurrahman Sadi, Osmanlı edebiyatında örnek alınabilecek edebiyat tarihi olmasa da, edebiyat tarihlerinin yazılması için materyallerin bulunduğunu söyler. Bunlar “mecmua”, “müntahabat”, “numune” adını taşıyan antolojilerdir.⁶⁴⁸ İstanbul’da okuyan Tatar aydınlarının bu antolojileri dikkatle takip ettikleri görülür. Fatih Kerimi, *Şura* dergisinde 1908’de yayınladığı “Osmanlı Edebiyatı” adlı yazılarında, Ebuzziya Tevfik’in 1876’da yayınladığı *Numûne-i Edebiyât-ı Osmaniyye*’sini birincil kaynak olarak kullanmıştır.⁶⁴⁹ Fatih Kerimi, bu yazı dizisinin ilk yazısında Rus müsteşrik Vasiliy Smirnov’un, Ebuzziya Tevfik’in antolojisine benzeyen ve 1891’de Petersburg’da basılmış olan *Mecmuâ-i Müntehebât-ı Âsâr-ı Osmaniyye*’sini anar.⁶⁵⁰ Fatih Kerimi’nin, Mehmet Celal’in 1896’da yayınlanan *Osmanlı Edebiyatı Numuneleri* adlı eseri 1899’da dayısı Rızaettin Fahrettin’e hediye ettiği görülür.⁶⁵¹ Abdurrahman Sadi, edebiyat tarihi yazımı için önemli bulduğu bu antolojilerden Müsteşrik Smirnov’un, *Mecmuâ-i Müntehebât-ı Âsâr-ı Osmaniyye*’sini bu türün en iyilerinden birisi olarak görmekte birlikte, hazırlanış zihniyetinin bilimsellikten çok siyasî yaklaşımlar içerdiğinden dolayı eserin değerini kaybettiğini şu sözlerle belirtir:

“Bugün, Osmanlı edebiyat mecmuaları adında İstanbul’da matbu pek çok eser vardır. Çoğu şairlerin eserlerince edip tabakât-ı şuarâ kabilinden vefat tarihlerine göre tertip edilmiştir. Bunlar ders yönüyle pek çok eksiklikleri ve edebiyat tarihinden beklenen maksada erişirmeseler de bu yolda bir adımdır. Lâkin bizim

⁶⁴⁶ Abdurrahman Sadi, **a.g.m.**, s.555.

⁶⁴⁷ Orhan Okay, **Batılılaşma Devri Türk Edebiyatı**, İstanbul, Dergâh Yayınları, 2010, s.210.

⁶⁴⁸ Kazım Yetiş, **Dönemler ve Problemler Aynasında Türk Edebiyatı**, İstanbul, Kitabevi, 2007, s. 65.

⁶⁴⁹ Fatih Kerimi, “Osmanlı Edebiyatı”, **Şura**, 1908, Sayı:12,13,16,18.

⁶⁵⁰ F. K. , **a.g.m.**, Sayı:12, s.384.

⁶⁵¹ **Fatih Kerimi Fenni-Biografik Jintık**, Kazan, Ruhیات Neşriyatı, 2000, s.195.

medreselerimiz ve tâlimâlemi bunlardan istifade edecek dereceye henüz erişmemiştir. Bu eserler misal alınacak derecede ruhlu ve faydalı hatta üsluplu ve yeterince tertipli değildir. Osmanlı edebiyat tarihinde ders vermeye muvafık bir şekilde tertip edilen eser Petersburg Darülfünununda Türkçe muallimi ve uzun yıllardan beri Müslüman kitaplarının sansörü olan Vasiliy Dimitriyeviç Smirnov'un *Müntehabât-ı Âsâr-ı Osmaniyye*'sidir. Lâkin numunelerin intihabında Gospadin Smirnov'un Türklere karşı olan siyasî nazarı hem de bu nazarı kendi talebelerine de aktarmak istemesi fikri önemli rol oynamıştır. Bu arzu kitabı sırf bilimsellikten çıkarıp Türklerin ahvâl-i rûhiyesini aşağı ve karanlık göstermek için hazırlanmış bir panorama suretine düşürmüştür.⁶⁵²

Tatar edebiyatı tarihinin yazımıyla ilgili iktidarlı kişilerin yokluğundan yakınan Abdurrahman Sadi, iptidâî mekteplerle ilgili lazım olan bütün kitapların Osmanlıcadan Tatarca'ya adapte etmenin zor olmadığını, İstanbul'da yayınlanan *Karabaş*'ı, Grek Kaspar'ın neşrettiği Cevad'ın *Muhtasar Tarih-i İslam*'ı, *Ameli*'yi, *Suallikler*'i Tatarcalastıran musanniflerin bulunduğunu; coğrafya, hesap, kıraat kitaplarının hepsinin kolayca çevrilip güzel yazılı şamua kâğıtlarıyla bastırılıp Tatar kitap pazarına çıkarıldığını ama kendi edebiyatlarıyla ilgili ders kitabı tertip etmeye müelliflerin iktidarlarının yetmediğini belirtir.⁶⁵³

Tatar edebiyatıyla ilgili ilk çalışmaları, XIX. asır sonu ve XX. asır başında Rus ve Batı oryantalistlerinin yaptığı görülür. Vasiliy Vasilyeviç Radlov başta olmak üzere, Platon Mihayloviç Melioranskiy, İlminskiy, Vasiliy Dmitriyeviç Smirnov, Nikolay İvonaviç Aşmarin, Nikolay Federoviç Katanov, Aleksandr Nikolayeviç Samayloviç, Mihayil Filippoviç Gavrilov, Ferudun Beg Kaçarlinskiy ve Kırımanskiy gibi bilim adamları Rus üniversiteleri desteğinde bu konuda pek çok makale ve kitap yayınlamış olsa da Tatarlar arasında bir çalışma yoktur.

Tatarlar arasında Tatar edebiyatı tarihiyle ilgili ilk çalışmayı *Tatar Edebiyatının Barışı* adlı eseriyle 1912'de Cemalettin Velidi'nin yaptığı görülür.⁶⁵⁴ Rus oryantalistlerine yakınlığıyla bilinen tarihçi Zeki Velidi, kitap yayımlandıktan iki yıl sonra yayınladığı iki tenkit yazısında, eserin ilmilikten uzak bir çalışma olduğunu

⁶⁵² Abdurrahman Sadi, **a.g.m.**, s.555.

⁶⁵³ Abdurrahman Sadi, **a.g.m.**, s.555.

⁶⁵⁴ Cemaleddin Velidov, **Tatar Edebiyatının Barışı**, Orenburg, Vakıf Matbaası, 1912, s.122.

yazar.⁶⁵⁵ Zeki Velidi özellikle ikinci yazısında Cemalettin Velidi'nin yukarıda zikredilen Rus oryantalistlerinin eserlerinden bilgi ve metot açısından istifade etmemesini eleştirir.

Ali Rahim ve Aziz Ubeydullin'in 1922'de yayınladıkları *Tatar Edebiyatı Tarihi*⁶⁵⁶ adlı eser bu alandaki en önemli adım olur. Sovyetler döneminde yayınlanmış olsa da yeni dönem siyasetinin etkisi eserin içeriğinde çok hissedilmez. Bu eserin ikinci ve üçüncü bölümlerinin basımında kapağa “Birleşiniz bütün dünyanın işçileri!” ibaresinin koyulduğu görülür. Bu eserlerde İslamiyet'ten önceki en eski devirlerden XIX. asrın ikinci yarısına kadar olan dönem ele alınmıştır. İdil boyunda Osmanlı eserlerinin incelendiği bölümler doksan sayfa gibi oldukça geniş bir şekilde yer alır.

XIX. asrın son çeyreğinde özellikle de XX. asrın başındaki cedit hareketinin edebiyata aksetmesinden başka bir şey olmayan yeni Tatar edebiyatının, İstanbul'la olan bağlantılarını ve kodlarını, İstanbul'da okumuş edebiyat tarihçisi Abdurrahman Sadi kadar iyi bilebilecek ve aksettirecek Tatar aydını yoktur. Abdurrahman Sadi'nin yeni Tatar edebiyatını ele aldığı ve 1926'da yayınladığı *Tatar Edebiyatı Tarihi*, kendi ifadesiyle “malum bir sisteme, Marksizm temeline”⁶⁵⁷ dayandırılarak yazılır. Zaten kitabın kapağında, “Tatar Komünistler Üniversitesinde okutulan edebiyat derslerinin usulü ve materyalleri çerçevesinde yazıldı.”⁶⁵⁸ ifadeleri yer almaktadır.

Abdurrahman Sadi, *Tatar Edebiyatı Tarihi*'nde genel bir başlık altında olmasa da kitabın satır aralarında Yenileşme Dönemi Türk Edebiyatı'yla Tatar edebiyatı arasındaki ilişkiler noktasında değinmelerde bulunur. Bunlardan bazılarını şöyle sıralamak mümkündür: Tatar ceditçilerinin İstanbul'da yetiştiği,⁶⁵⁹ yeni Tatar edebiyatının Osmanlı edebiyatı tesirinde oluştuğu,⁶⁶⁰ Osmanlı edebiyatını okuyup bu

---

⁶⁵⁵ Zeki Velidi, “Tatar Edebiyatının Barışı”, **İl**, 14 Mayıs-31 Mayıs 1914, No:27-29.

⁶⁵⁶ Ali Rahim, A. Aziz, **Tatar Edebiyatı Tarihi**, Birinci Cilt Burungı Devr, Üç Bulek, Tatarstan, Kazan, Cumhuriyetinin Devlet Neşriyatı, 1923.

⁶⁵⁷ Abdurrahman Sadi, **Tatar Edebiyatı Tarihi**, Tatarstan Devlet Neşriyatı Basması, Kazan 1926, s.4.

⁶⁵⁸ Abdurrahman Sadi, **a.g.e.**, Kapak.

⁶⁵⁹ Abdurrahman Sadi, **a.g.e.**, s.79.

⁶⁶⁰ Abdurrahman Sadi, **a.g.e.**, s.76.

doğrultuda temrinat yapan Tatar yazarlarının bulunduğu,⁶⁶¹ Tatar edebiyatının ilk roman kahramanı Hüsamettin Molla'nın İstanbul'da okuyup geldiği,⁶⁶² Ali Asgar Kemal'in, Namık Kemal'den *Zavallı Çocuk* ve *Vatan Yahut Silistre*'yi, Abdülhak Hamit'ten *Duhter-i Hindu*'yu tercüme ettiği,⁶⁶³ Recazade'nin üslupla ilgili yaklaşımları,⁶⁶⁴ Abdullah Tukay'ın ilk şiirlerindeki Osmanlıca etkisi,⁶⁶⁵ kendisinin hazırladığı ilk Tatar belagat kitaplarında Osmanlı edebiyat biliminin tesiri,⁶⁶⁶ Fatih Emirhan'ın *Taziye* adlı şiirinin Halit Ziya'nın *Mezardan Sesler*'ine benzemesi⁶⁶⁷ ve Şerif Kemal'in hikâyelerinde Osmanlıcanın tesiri."⁶⁶⁸

Ali Rahim ve Aziz Ubeydullin'in *Tatar Edebiyatı Tarihi*, yeni ideolojik sistem formatında olmadığından dolayı 1920'lerde yerden yere vurulurken, Abdurrahman Sadi'nin Marksizm temelinde yazmış olduğu *Tatar Edebiyat Tarihi* de eleştirilerden nasibini alır.⁶⁶⁹

1927'de ilk Tatar profesörü olan Abdurrahman Sadi, devlet terörüne evrilmekte olan tenkitlerden kurtulmak için 1930'da Semerkant Devlet Üniversitesine gider ve vefat yılı olan 1956'ya kadar burada yaşar. Tatarların ikinci profesörü olan Aziz Ubeydullin de 1925'te Azerbaycan Devlet Üniversitesinde çalışmaya başlar. Ali Rahim Kazan'da ilmi çalışmalarına devam eder. Tatar edebiyatı tarihi hakkında ilk özgün çalışmaları yapan Cemalettin Velidi ve ilk Tatar edebiyatı tarihini ilmî metotlarla birlikte yazan Ali Rahim ve Aziz Ubeydullin 1937'de devlet tarafından suçlu bulunarak ölüme mahkûm edilir.

---

⁶⁶¹Abdurrahman Sadi, **a.g.e.**, s.160.

⁶⁶²Abdurrahman Sadi, **a.g.e.**, s.77.

⁶⁶³Abdurrahman Sadi, **a.g.e.**, s.120.

⁶⁶⁴Abdurrahman Sadi, **a.g.e.**, s.135.

⁶⁶⁵Abdurrahman Sadi, **a.g.e.**, s.175.

⁶⁶⁶Abdurrahman Sadi, **a.g.e.**, s.187.

⁶⁶⁷Abdurrahman Sadi, **a.g.e.**, s.249.

⁶⁶⁸Abdurrahman Sadi, **a.g.e.**, s.272-275.

⁶⁶⁹**Tatar Edebiyatı Tarihi**, 4. Tam, Kazan, Tatarstan Kitap Neşriyatı, 1989, s.307.

2.7. İstanbul’u Takip Eden Yazarların Faaliyetleri

2.7.1. Abdullah Tukay (1886-1913)

Abdullah Tukay, dip akıntısı 25-30 yıl gerilere giden Tatar millî hareketinin 1905’ten sonraki kısmî basın özgürlüğünün ortaya çıkardığı yeni Tatar edebiyatının sesini “Peçin Pazarı” dışına taşıyarak Orta Asya ve İstanbul’a kadar duyurabilen ilk Tatar şairidir. Abdullah Tukay, Orta Asya’nın en ücra yerlerine kadar ulaşan Tatar basını ve Tatar muallimleri sayesinde yeni Tatar edebiyatının “millî şair”i olarak meşhur olur. Fuat Köprülü’nün Abdullah Tukay’ın vefatının hemen sonrasında onunla ilgili *Türk Yurdu*’nda yayınladığı oldukça geniş makalesiyle de İstanbul kamuoyu ondan haberdar olur. Yönünü Batı’ya ve Batı edebiyatına çevirmiş olan Türk yazarlarının Tatar şairlerinden Cenap Şehabettin’in dediği gibi haberdar olması mümkün değildir.⁶⁷⁰

Abdullah Tukay, bir mektubunda şair dostu Sait Sünçeleyle, 1911 yazında bir iki hafta da olsa İstanbul’u görme niyetinin olduğunu yazar.⁶⁷¹ Fakat bu seyahat gerçekleşmez. İstanbul’a gelmeden İstanbul’u takip eden Abdullah Tukay, İstanbul’un siyasî atmosferini şiirlerinde aksettirir. Abdullah Tukay, Yenileşme Dönemi Türk Edebiyatı verimlerini daha çok Kazan’a geldikten sonra dostlarının kütüphanelerinden istifade ederek okumaya girişir.

Abdurrahman Sadi, her ne kadar Abdullah Tukay’ın Türkistan ve Osmanlı tasavvufî halk şiirini taklit etmekle suçladığı ve “yalancı klasiklerimiz” diye nitelendirdiği XIX. asır Tatar şairleri Şemsettin Sufi, Hibetullah İşan ve Ebülmennih Kargali’nin şiirinden “başka” bir şiir oluşturduğunu söylemiş olsa da⁶⁷² onun şiirlerini eski ve yeni eserler arasında her zaman bir dip akıntı olarak var olan ve asırlar arasında “organik bütünlük”⁶⁷³ oluşturan “gelenek”ten farklı bir şiir olarak

⁶⁷⁰ Kaya Nuri, **Türk Şairleri**, İstanbul, Mahmud Beg Matbaası, 1339, s.2.

⁶⁷¹ T. Ş. Giylajev, **a.g.e.**, s.219.

⁶⁷² Tahir Giylejev, “Gabrahan Segdi Tukay Turında”, **Gabrahan Segdi**, Kazan, Jiin Neşriyatı, 2008, s.376.

⁶⁷³ T. S. Eliot, **Edebiyat Üzerine Düşünceler**, Çev. Sevim Kantarcıoğlu, İstanbul, Paradigma Yayınları, 2007, s.3.

düşünmek de mümkün değildir. Abdullah Tukay, Cemaleddin Velidi'nin ifadesiyle "Taklit edilmez bir mukallittir."⁶⁷⁴

Bu geleneğin varla yok arasındaki cılızlığı yeni dönem şairlerinin de şiire çok amatör örnekler vererek başlamasına sebep olur. Cemalettin Velidi, Abdullah Tukay'ın ilk manzumelerinden biri olan şu şiiri örnek göstererek onun şiire başladığı zamanki seviyesinin derecesine dikkati çeker:

*"Ahmed Safa Efendi
Fazıl edipdir kendi
Kalemi muîn-i millet
Miras hakdır bendi
Familyası Baytirek
Misli dünyada seyrek
Mundi insanlar vücudu
Bizniñ milletge girek"*⁶⁷⁵

Abdullah Tukay'ın 1913'te ölümü üzerine Abdullah Tukay'ın haytı ve şiiri üzerine ayrıntılı bir yazı kaleme alan Mehmet Fuat Köprülü şu değerlendirmelerde bulunur:

"Şimal Türklerinin edebiyatında hele nazım gayet ibtidâi bir hâlde bulunuyor. O kadar ki ben mesela Tukayev'i okurken aheng-i vezin itibarıyla, lisanın vezin ile adem-i istinası cihetiyle kendimi Âşık Paşa *Marifetnamesi*'ni okuyor zannettim. Buna bir çare olmak üzere İdil boyundaki meslektaşlarıma ufak bir tavsiyede bulunacağım: Bizim aruz vezniyle altı yüz senelik bir münasebetimiz olduğu hâlde onunla layıkıyla ifade edemedik. Şimal Türklerinin lisanımıza yabancı olan bu vezni kullanacak yerde millî şarkılarının tabii vezni yani vezni-heceyi kullansalar elbet daha makul hareket etmiş olurlar. Bu suret demokratlık efkârına muvafık olduğu gibi sanat ve ahenk itibarıyla da şayân-ı istifadedir. İmale ve zihafarla dolu dört

⁶⁷⁴ Celey, "Şiirler Tiresinde", *Vakit*, 25 April 1913, No:1184

⁶⁷⁵ Cemaleddin Velidi, *Abdullah Tukay Mecmua-yı Âsarı*, Kazan, Maarif Matbaası, 1918, s.VIX.

failatün vezni on birli yahut on altılı hece vezninden çok daha ahenksiz hatta muharriştir.”⁶⁷⁶

Abdurrahman Sadi'nin Abdullah Tukay'ın şiirini eskilerden ayrı görmesi, Âlimcan İbrahimov'un ve Sait Remiyev'in ise onu yeni *Muhammediye*'ler yazmakla küçümsemesi, Abdullah Tukay şiirinin geçmişten beslenen yeni bir şiir olduğunu, geçmişin halle kesiştiğini gösteren iki bakış açısını yansıtmaktadır.

Osmanlı coğrafyası eseri olan *Muhammediye* ve benzeri halk eserlerinin XIX. asır Tatar şairleri tarafından taklit edilmesi, Rusya egemenliğindeki bölgenin insicamlı bir kültür ortamının oluşmamasının bir sonucudur. Bunun neticesi olarak öz edebiyatının miras kataloğunun azlığı, onları tarih boyunca Osmanlı Türk edebiyatına yönlendirir. Tevfik Eydi'nin, Ali Asgar Kemal özelinde söylediği Türk edebiyatının “şifalı tesiri”ni⁶⁷⁷ Yenileşme Dönemi Tatar Edebiyatı'nın pek çok yazarına teşmil etmek mümkündür.

Özellikle Yazıcıoğlu Mehmet Çelebi'nin on beşinci asır eseri *Muhammediye*, Abdullah Tukay'ın şiirlerinde metinlerarasılık bağlamında “soylu metin” olarak karşımıza çıkmaktadır. Şekil ve dil yönüyle *Muhammediye*'ye yapılan “öykünme”ler⁶⁷⁸ onun bir yönüyle başarısı bir yönüyle de başarısızlığıdır.

Çok küçük yaşta anne ve babasını kaybeden Abdullah Tukay 1895'te Kırlyay'dan Uralski'ye (Cayık) hâlâ sı Azize Zebirova'nın yanına getirilir. Abdullah Tukay, eniştesi Aliasgar Osmanov'un himayesinde Uralski'deki Mutiullah Medresesinde okumaya başlar.⁶⁷⁹

Mutiullah Tuhfetullin (1840-1920), Abdullah Tukay'ın babası Muhammetarif ile birlikte Kışkar Medresesinde beraber okumuş⁶⁸⁰ ve daha sonra da Mısır'a giderek eğitimini devam ettirmiş, yeniliklere açık bir âlimdir. 1881'den itibaren Uralski'deki

⁶⁷⁶ Köprülüzade Mehmed Fuad, “Abdullah Tukayef”, **Türk Yurdu**, 16-29 Mayıs 1913, Sayı:40, Ankara, Tutibay Yayınları, 1999, s.286.

⁶⁷⁷ Tevfik Eydi, **a.g.e.**, s.343.

⁶⁷⁸ Kubilay Aktulum, **Metinlerarası İlişkiler**, 2. Baskı, Ankara, Öteki Yayınevi, 2000, s.133.

⁶⁷⁹ Tatar Edebiyatı Tarihi 3. Tom, **a.g.e.**, s.106.

⁶⁸⁰ F. G. Gâlimullin, “Motiygulla Hezret Hem Gabdulla Tukay”, **Gabdullah Tukay Mirası Hem Milli-Medeni Bağlanışlar**, Kazan, Gâlimcan İbrahimov İsimindeki Til, Edebiyat Hem Sengat İnstitutu, 2011, s.35.

üçüncü mescitte imamlık yapmaya başlamış⁶⁸¹ olan Mutiullah, daha sonra kendi oğlu Kamil Mutiullah'ı (1883-1941) da Mısır'daki El-Ezher'de okutur.

Aliasgar Osmanov'un 1900'da vefatından sonra Mutiullah Tuhfetullin'in de babasından dolayı yakın ilgi göstermesi sayesinde Abdullah Tukay tamamıyla medresede yaşamaya başlar. Medreseye ilk geldiğinde dokuz yaşında olan Abdullah Tukay, Türkî dildeki kitapları okumakta, özellikle *Muhammediye* bunların başında gelmektedir.⁶⁸² Abdullah Tukay 1902'den itibaren Rus Yusuf lakaplı medrese arkadaşıyla birlikte Ahmetşah Şkolasına Rusça öğrenmeye de gider. Aynı medresede okuyan Şerif Kayumov'un ifadesine göre medresede *Muhammediye* okumak en moda meşguliyetlerdendir. Abdullah Tukay ve arkadaşları derslerden sonra Çagan Nehri kıyısında dolaşmaya çıkınca, Tatar halk şarkıları "Kara Orman", "Zileyluk", "Teftilev" gibi yüksek sesle, *Muhammediye* söylemeye başlarlar.⁶⁸³

*"Çün Adem cennete girdi,
Yüce izzetlere irdi."*

Abdullah Tukay kır gezilerinde hem bu mısraları söylemekte hem de medreselerdeki tek müzik aleti olan kopuzu çalmaktadır.

1902-1903 yıllarında medreseye Türkiye'den Abdulveli Emrullah adlı bir genç gelir. "Türk Veli" denilen bu genç medresede bir yıl kadar kalır. Şiirler de yazdığı söylenen Abdulveli'yle medresede en iyi Abdullah Tukay anlaşır dost olur. Çünkü Abdullah Tukay Türkçe konuşabilmekte ve onunla aynı düşünceleri paylaşmaktadır. Abdullah Tukay zamanla Abdülveli'yle beraber Türkçe şarkılar da söyler.⁶⁸⁴ Abdullah Tukay'ın Türkçe biliyor olmasında özellikle *Muhammediye*'yi çok okumasıyla birlikte medreseye Kırım'dan gelen *Tercüman* gazetesi, Mısır'dan gelen *Türk* gazetesi ve Tiflis'ten gelmekte olan *Şark-i Rus* gazetelerini okuyor olmasının payı vardır. Yaz tatillerinde diğer medrese öğrencileri gibi Kazak

---

⁶⁸¹ "K. M. Tuhfetullin", *Fikir*, 15 Okteabr 1906, No:38.

⁶⁸² *Tukay Turında Zamandaşları*, Kazan, Tatarstan Kitap Neşriyatı, 1960, s.42-43.

⁶⁸³ *Tukay Turında Zamandaşları, a.g.e.*, s.46.

⁶⁸⁴ *Tukay Turında Zamandaşları, a.g.e.*, s.47.

bölgelerine molla olarak çıkmayan Abdullah Tukay, İstanbul'da okuyup tatil için dönenlerle arkadaşlık yapmaktadır. Türk Abdülveli de böyle bir yaz döneminde gelmiştir. Abdullah Kariyev, Abdullah Tukay'ı oldukça etkileyen bu genci Abdullah Tukay'ın kendisine anlattıklarından şöyle aktarmaktadır:

“1902-1903 yıllarında Abdullah Tukayevlerin medresesine İstanbul'da okuyan bir öğrenci gelir. O öğrenci yaz döneminde geldiği için bütün yaz Abdullah Efendi ile beraber dururlar. Abdullah Efendi'nin dediklerine bakılırsa o öğrencinin kendisi de şairmiş. Abdullah Efendi ile çok iyi anlaşır birbirleriyle samimi dost olmuşlar. Abdullah Efendi'nin naklettiğine göre, Abdullah Tukay bu öğrenci ile beraber bütün yaz yarı aç yarı tok beraber dururlar. O öğrencinin dürüstlüğü, ahlâkı ve terbiyesi Abdullah Efendi'yi derinden etkiler. Bunun için medreseden konu açılınca Abdullah Efendi en güzel hatıra olarak bu öğrenciyi zikrederdi. Bu öğrenciyle beraber o yaz boyu beraber şarkı söyleyip beraber gezip aç olsalar da günlerini rahat ve huzur içinde geçirmişler. Abdullah Efendi'nin en güzel yazı bu Türk öğrenciyle geçmiş. O öğrencinin şiirlerinden bazılarını Abdullah Efendi 1907'de bana Uralski'de okumuş olsa da maalesef bir dizesi de aklımda kalmadı. Bu öğrenci Medrese-i Mutîfyede bir kış kalır. Fakat onu diğer öğrenciler pek sevmezler. O da Abdullah Efendi gibi iltifat etmeyen bir yapıdadır. Abdullah Efendi bu Türk öğrenciyi medresenin diğer öğrencilerine göre kendisine daha yakın gördüğünü söyler. Onunla beraber Türk romanları okurlar.”⁶⁸⁵

Abdullah Tukay, güçlü bir hafızaya sahiptir. Yeri geldiğinde *Muhammediye*'den bölümler okuyarak oradan bazı dinî hükümlere örnekler getirir. Abdullah Tukay Kazan'a gittikten sonra eline geçen bazı İstanbul baskısı antolojiler vasıtasıyla Yenileşme Dönemi Türk Şairleri'nin şiirlerini okur ve bazılarını ezberler. Uralski o dönemde Kazan, Orenburg, Ufa ve Troitsk'teki Tatar kültür muhitlerine sahip değildir. En basitinden Tatarlara ait bir kitabevi bile bulunmamaktadır. Kamil Mutiullah 1905'te matbaa satın alıp *Fikir*, *El-Asru'l-Cedid* ve *Uklar* gazete ve dergilerini çıkarmaya başladığında Uralski'de bir de “Progres” adlı bir de kitap dükkânı açmıştır. Fakat 1907'de gazete ve dergilerin kapatılması üzerine bu kitabevi de kapanır.⁶⁸⁶ Abdullah Tukay 1907'de Kazan'a geldiğinde Kazan gençlerinin tartıştıkları edebiyat meselelerini görünce kendisinin Uralski'de sıkışıp kalmış

⁶⁸⁵A. Kariyev, “Abdullah Tukayev'in Uralski'deki Turmuşu”, **Mektep**, 1913, Sayı:4, s.102-103.

⁶⁸⁶ Muhammed Kamil El-Mutî Tuhfetullin, **Meşhur Şair Abdullah Efendi Tukayev Hakkında Hatıralarım**, Kazan, Elektro-Tipografiya Ümid, 1914, s.12-13.

olduğunu, pek az şey bildiğini kendisini daha fazla geliştirebilmek için Kazan'da kalması gerektiği düşüncesine varır.⁶⁸⁷ Çünkü Abdullah Tukay'ın kıt imkânları hayatı boyunca kendisine ait bir kütüphanenin oluşmasına elvermemiştir. Derinden hissettiği bu bilgi eksikliğini gidermek için Şehir Şeref'in ifadesine göre, Abdullah Tukay Kazan'a geldiği ilk günlerde kendisinden Türk yazarlarının pek çok kitabını alıp okumaya başlar.⁶⁸⁸

Abdullah Tukay'ın şiirlerini ezbere okuduğu Türk şairleri arasında Ziya Paşa, Abdülhak Hamit, Abdullah Cevdet, Recaizade Mahmut Ekrem, Tevfik Fikret ve Namık Kemal yer almaktadır. Abdullah Tukay'ın *El-İslah*'ta beraber çalıştıkları en yakın dostlarından Vefa Bahtiyarov bu konuda şunları aktarmaktadır:

“Abdullah Tukay İstanbul Türk klasik şairlerinden Ziya Paşa, Abdülhak Hamid, Abdullah Cevdet, Tevfik Fikret ve bunlarla birlikte Namık Kemal'i okumuş ve onları yakından tanıyordu. Onların şiirlerini severek okuyordu. Çoğunun şiirlerini ezberlemişti. Namık Kemal'in *Silistre* trajedisini Tatarcalıştırılması işiyle de uğraştı.”⁶⁸⁹

Abdullah Tukay, Abdullah Cevdet'in,

*“Yolunda bin hakikat verdiğim bir şanlı rüyadan
Kalan pişani-i ömrümde bir na-bud kevkebtir”*⁶⁹⁰

diye başlayan “Hicrân-ı Mükevkeb” adlı rubaisini, Namık Kemal'in “Vatan Manzumesi”ni, ve Recaizade Mahmut Ekrem'in Alfred de Musset'ten tercüme ettiği;

*“Vakta ki gelip bahar... Yekser
Eşyada tyan olur tagayyür
Vakta ki hezâr-ı aşk-perver*

⁶⁸⁷Tukay Turında Zamandaşları, **a.g.e.**, s.99-100.

⁶⁸⁸Tukay Turında Zamandaşları, **a.g.e.**, s.105-106.

⁶⁸⁹Tukay Turında Zamandaşları, **a.g.e.**, s.89.

⁶⁹⁰ Vahit Kaleci, **Abdullah Cevdet'in Türkçe Şiirleri**, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yeni Türk Edebiyatı Kürsüsü (Yayınlanmamış Mezuniyet Tezi),1972, s.292.

*Yapraklar ile edip tesettür
Bilmem kime karşı hasretinden
Başlar nevehata bi-teahhür
Kıl gökyüzünün letafetinden
Safiyet-i aşkı tahattur,
Yâd et beni bir dakika yâd et.*”⁶⁹¹

diye başlayan “Yâd Et” adlı şiirlerini ezbere okumaktadır.⁶⁹² Abdullah Tukay, “Gönül Yulduzı” adlı şiirinde Abdullah Cevdet’in yukarıda adı geçen rubaisinin son iki mısrasını da iktibas yaptığı görülür:

*“Teneffürler, terahhumlar, tahatturlarla dünyadan
Güzârım zahmdar-ı vasl bir hicr-i mükevkebirdir.”*⁶⁹³

Abdullah Tukay’ın Kazan’daki dostlarından şair Sait Sünceley, İngiliz şairi Bayron’un Abdullah Cevdet tercümesindeki *Şilon Mahbusu*’nu 1910’da *Mahbus* adıyla yayınlamıştır.⁶⁹⁴ Eserin tercüme aşamasında Abdullah Tukay’ın teşvik ve yardımları olduğu gibi Abdullah Tukay eserin ilk baskısına bir de mukaddime yazmıştır.⁶⁹⁵

Abdullah Tukay Türk edebiyatından Mehmet Celal’in, Recaizade Mahmut Ekrem’in *Tâlim-i Edebiyat*’ını esas alarak pek çok edebiyat bilgilerine yer verdiği, Muallim Naci ve Recaizade Mahmut Ekrem başta olmak üzere pek çok Türk şairinin şiir örnekleri ve Ahmet Mithat Efendi ile Halit Ziya Uşaklıgil’in nesir örneklerinin yer aldığı *Osmanlı Edebiyatı Numuneleri* adlı antolojiyi⁶⁹⁶ okur.

---

⁶⁹¹ **Yeni Türk Edebiyatı Antolojisi IV Ekrem, Hamid, Sezai ve Ara Nesil**, Haz. Mehmet Kaplan, İnci Enginün, Birol Emil, Zeynep Kerman, İstanbul, Marmara Üniversitesi Yayınları No:626, 1997, s.46.

⁶⁹² Tukay Turında Zamandaşları, **a.g.e.**, s.126-127.

⁶⁹³ Cemaleddin Velidi, **a.g.e.**, s.62.

⁶⁹⁴ A. Battal, **Nazariyât-ı Edebiyye**, Kazan, Ümit Matbaası, 1913, s.42.

⁶⁹⁵ Segiyt Sünceley, **Eserler Hem Hatlar**, Kazan, Tataristan Kitap Neşriyatı, 2005, s.255.

⁶⁹⁶ M. Celal, **Osmanlı Edebiyatı Numuneleri**, Dersaadet, Matbaa-i Safa ve Envar, 1312, s.615.

Abdullah Tukay'ın Abdülhak Hamit'in *Nesteren* ve *Duhter-i Hindu* tiyatrolarını okuduğu anlaşılmaktadır. Abdullah Tukay'ın Türk edebiyatı okumalarıyla ilgili Şehar Şeref şunları aktarmaktadır:

“Abdullah Tukay benden Türk ediplerinin pek çok kitaplarını alıp okudu. *Osmanlı Edebiyatı Numuneleri* adlı kitabı okuduktan sonra ‘Bu kitapta bana yararlı şeyler de varmış.’ demişti. Türk ediplerinden Abdülhak Hamid’in pek çok eserini alıp okuduktan sonra, onun fikirlerinin açıklığını şiirlerinin sade ve şiiriyetinin de kuvvetli olduğunu beğenerek söyledi. Fakat onun *Nesteren* adlı eserini okuduktan sonra, ‘Bu derece güçlü muhabbet ile güçlü düşmanlığın bir gönülde bulunmasını benim aklım almıyor. Abdülhak Hamid’in tasvirlerini aklıma sığdıramıyorum.’ diye söylemişti.”⁶⁹⁷

Abdülhak Hamit'in *Duhter-i Hindu* tiyatrosuyla ilgili bilgiyi, Kazan'daki Bulgar Otelinin kırk numaralı odasında kalan Abdullah Tukay'ı ziyaret eden Vefa Bahtiyarov aktarmaktadır.⁶⁹⁸

Abdullah Tukay Kazan'a gelince takip ettiği gazete ve dergilerde bir artış olur. Abdullah Tukay Uralski'deyken takip ettiği *Tercüman*, *Türk* ve *Molla Nasreddin*'i Kazan'da da okumaya devam eder. Abdullah Tukay İstanbul'da Yusuf Akçura tarafından çıkarılmakta olan *Türk Yurdu* dergisiyle 1908'de haftada iki defa yayınlanan Türk edebiyatının tanınmış isimlerinden Ahmet Rasim'in düzenli bir şekilde yazılarının çıktığı mizah gazetesi *Karagöz*'ü de okumaya başlar.

Abdullah Tukay, özellikle *Molla Nasreddin* ve *Karagöz*'ün tek bir sayısını da ihmal etmeden takip etmektedir.⁶⁹⁹ Abdullah Tukay Uralski'de elinde *Molla Nasreddin* bulunan bir fotoğraf da çekirmiştir. Hiciv ağırlıklı şiirlerinin ortaya çıkmasında hiç kuşkusuz bu iki gazetenin büyük etkisi olmuştur.

Abdullah Tukay, bu gazeteler sayesinde dünyadaki sosyal ve siyasî haberleri takip etmektedir. İttihat ve Terakki Partisinin desteklediği Kahire'de çıkan *Türk* gazetesi ve Avrupa'da çıkan Osmanlı muhalif gazetelerinin Rusya'ya girmesi İstanbul'da çıkan gazetelere göre daha kolaydır. Tatar aydınları arasında Abdülhamit

⁶⁹⁷Tukay Turında Zamandaşları, a.g.e., s.106.

⁶⁹⁸Tukay Turında Zamandaşları, a.g.e., s.87.

⁶⁹⁹Tukay Turında Zamandaşları, a.g.e., s.89.

düşmanlığının oluşmasında Rusya'ya gelen bu basının etkisi olmuştur. Abdullah Tukay'ın "Abdülhamid" (1909) şiiriyle "Biraderane Nasihat" (1906) şiirlerini bu bağlamda okumak mümkündür. "Abdülhamid" şiiri II. Abdülhamit'in tahttan indirilmesi üzerine yazılmış olumsuzlayıcı bir şiirdir. Abdullah Tukay gazeteler üzerinden takip ettiği aktüel ve tarihi olayları şiirlerine konu yapmaktadır. Orenburg'daki *Vakit* gazetesinin 63. sayısında mücadeleyi bıraktığı anlaşılan Genç Türkler'in bazı şiirlerinin yayınlanması üzerine Abdullah Tukay, "63 nolu *Vakit* ceridesinde munderiç Yaş Türklerin bazı eş'ârına karşı"⁷⁰⁰ bilgisini eklediği "Biraderâne Nasihat" şiirini yazar. Şiirin son bölümü şöyledir:

*"Siz reis-i câhilânı "Yıldız"a hapsettiniz
Böyle işler cümlesi de hep sizin tedbiriniz
Yolunuzda siz hemişe sabit olmuş olsanız
Bence na-mümkün olurdu hiç sizin takdiriniz
Şimdi siz lahde kadd-ı meddâh-ı câhil oldunuz
Câhile kulluk fakat takririniz tahririniz"*⁷⁰¹

Şiirde özellikle tırnak içine alınmış olan "Yıldız"la Abdülhamit kastedilmektedir. Fakat metindeki "reis-i câhilânı", "meddâh-ı câhil" ve "câhile kulluk" ifadelerindeki "câhil" kelimesi, Sovyet tekstologları tarafından yanlış okuma azizliğine verilemeyecek bir biçimde "zâlim" şeklinde deforme edilerek alımlanmıştır. Aynı şiirde pek çok okuma yanlışları da vardır. Abdullah Tukay üzerine Türkiye'de yapılan çalışmalarda Arap harfli ilk metinler esas alınmadığı için bu hatalı ve deforme metinler üzerinde çalışılmıştır.⁷⁰²

Abdullah Tukay, "Abdülhamid" adlı kısa şiirinde Arapça bir epigraf kullanır. Şiirin genel anlamını da veren cümle şudur: "Bir kimse kendi halkına kuyu kazsa, kazdığı kuyuya kendisi düşer." Şaire göre II. Abdülhamit otuz yıldır Türklerdeki hür fikirleri öldürmüş, hürriyet damarlarını kurutmuş, vatani aydınlatan mumları

⁷⁰⁰ Abdullah Tukay *Şiirleri Dördüncü Defter*, Kazan, Örnek Matbaası, 1909, s.21-22.

⁷⁰¹ Abdullah Tukay *Şiirleri Dördüncü Defter*, a.g.e., s.22.

⁷⁰² Fatma Özkan, *Abdullah Tukay'ın Şiirleri İnceleme-Metin-Aktarma*, Ankara, Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü, 1994, s.198-199.

söndürmüştü, Müslümanlara bütün yabancıları güldürmüştü ve bunların neticesi olarak kendisi de yıkılıp gitmiştir.⁷⁰³ Abdullah Tukay, Türk milletinin geleceğini yakından ilgilendiren savaş konularında açık bir şekilde tavrını Türklerden yana koymuştur.⁷⁰⁴ Özellikle Balkan Savaşları münasebetiyle Tatar halkının gösterdiği ilgi ve alakanın bir tezahürü bağlamında yazılan şiirleri ve yayınlanan hatıraları göstermek yeterli olur. Abdullah Tukay'ın 1911'deki Trablusgarp Savaşı ve 1913'teki Balkan Savaşları münasebetiyle yazdığı şiirlerde bunu görmek mümkün. Özellikle Balkan Savaşları'nda Abdullah Tukay yalnız değildir. Ziya Yermeki'nin (1887-1965) "Balkan Zulümleri" ve "Edirne'de Şükrü Paşa"ya adlı şiirleri⁷⁰⁵, Necip Dumavi'nin (1883-1933) "Balkan Mezâlimi"⁷⁰⁶, Sait Sünçeleý'in (1889-1937) *Türk Yurdu*'nda yayınlanan "Türk'e"⁷⁰⁷, İshak Osmani'nin "Balkanda"⁷⁰⁸ adlı şiirlerini örnek göstermek mümkün. Türk edebiyatında bile Balkan Savaşları münasebetiyle bu kadar çok şiir yazılmamıştır. Halk türküleri sayılmazsa Balkan Savaşları'yla ilgili Türkçe şiir pek yoktur.⁷⁰⁹

Balkan Savaşları'nın bu kadar çok ilgi görmesinde Fatih Kerimi'nin İstanbul'dan *Vakit* gazetesine gönderdiği "İstanbul Mektupları"nın oldukça büyük etkisi olmuştur. Daha sonra kitap olarak da yayınlanan bu mektuplar, Balkan Savaşları'nda Türk aydınları, bürokrasisi ve halkının içinde bulunduğu durumun tam bir panoramasını vermektedir. Özellikle "Balkan'da Zulm ve Cebirler"⁷¹⁰ gibi isimsiz yayınlanan ve *İstanbul Mektupları*'na alınmayan bölümler Tatar toplumunun bütün katmanlarını derinden etkilemiştir.

Kazan'daki *Yıldız* gazetesi Balkan Savaşları'nı takip etmesi için İstanbul'a Ali Asgar Kemal'i gönderir. İstanbul'da rahatsızlanan Ali Asgar Kemal'in Kazan'a geri dönmesi üzerine *Yıldız*'da yayınladığı "İstanbul Mektupları"⁷¹¹ yarım kalır. 5

⁷⁰³ Abdullah Tukay Mecmua-yı Âsârı, a.g.e.,s.153.

⁷⁰⁴ Cemaleddin Velidi, "Tatar Şairleri", *Vakit*, 26 İyül 1913, No:1259.

⁷⁰⁵ Mesgud Gaynetdin, "Balkan Sığıışı Hem Tatar Edebiyatı", *Zaman-Tatarstan*, 17 April 1997, s.8.

⁷⁰⁶ N. Dumavi, *Hasret Çatıkları*, Kazan, Matbaa-i Kerimiye, 1914, s.16.

⁷⁰⁷ Said Sünçeleý, "Türkge", *Türk Yurdu*, 16-29 Mayıs 1913, Sayı:40, Ankara, Tutibay Yayınları, 1999, s.287; Segiyt Sünçeleý, *Eserler Hem Hatlar*, Kazan, Tatarstan Kitap Neşriyatı, 2005, s.110.

⁷⁰⁸ İshak Osmani, "Balkanda", *Vakit*, 3 Mart 1913, No:1114.

⁷⁰⁹ Kâzım Nâmi Duru, *İttihat ve Terakki Hatıralarım*, İstanbul, Sucuoğlu Matbaası, 1957, s.62.

⁷¹⁰ "Balkanda Zulmet ve Cebirler", *Vakit*, 30 Dekabr, No:1095.

⁷¹¹ Galiesgar Kamal, *Eserler 3. Tam*, Kazan, Tatarstan Kitap Neşriyatı, 2010, s.239-284.

Şubat'tan 9 Haziran'a kadar *Yıldız*'da yayınlanan "İstanbul Mektupları", A. Ebuzer adlı gazetenin İstanbul'daki muhabirine aittir.⁷¹²

Petersburg'da okurken İstanbul'a gelerek Hilal-i Ahmerde gönüllü olarak çalışan Rostoflu Meryem Rahmet Pataşov'un "İstanbul Hatıraları"⁷¹³, Çistaylı Ümmü Gülsüm Kemalov'un *Şura*'daki yazıları,⁷¹⁴yazar Kebir Bekir'in (1885-1944) İstanbul'daki hastane ve yaralı askerler hakkında Yol Kütüphanesi tarafından yayınlanacağını müjdesi verilen "İstanbul Hatıraları"⁷¹⁵, Sibiryalı Fuad Enver'in "Edirne Mektupları"⁷¹⁶ ve Abdullah Şinasi'nin(1885-1938) "Edirne Mektupları"⁷¹⁷ Tatar edebiyatında geniş bir Balkan Savaşları edebiyatının vücuda geldiğini göstermektedir.

Abdullah Tukay, Balkan halkını küçük bir köpeğe ve Türkiye'yi de gökte uçan kartala benzettiği "Temsil"⁷¹⁸ adlı şiirini savaşın başlamasından bir ay sonra *Vakit* gazetesinde yayımlar. Abdullah Tukay'ın, "Temsil"deki açık Türkiye taraftarlığı bu şiirin sansürlenmesine ve Sovyetler döneminde kitaplarına alınmamasına sebep olmuştur.⁷¹⁹ Bu, Sovyet simülatörlerinin, Fransız düşünür Jean Baudrillard'ın tam da dissimuler (gizlemek) olarak ifade ettiği, sahip olunan bir şeye sahip değilmiş gibi davranmalarının tipik bir örneğidir.⁷²⁰

---

⁷¹² A. Ebuzer, "İstanbul Mektupları", *Yıldız*, 5 Fevral 1913, No:940; 7 Fevral No:941; 10 Fevral No: 942; 12 Fevral No:943; 14 Fevral No:944; 17 Fevral No:945; 19 Fevral No:946; 24 Fevral No:948; 26 Fevral No:949; 28 Fevral No:950; 7 Mart No:953; 14 Mart No:956; 21 Mart No:959; 28 Mart No:962; 4 Aprel No:965; 2 May No:977; 7 May No:979; 9 İyün No:993.

⁷¹³ Meryem Rahmet Pataşof, "İstanbul Hatıraları", *Vakit*, 16 May 1913, No:1201; 29 May 1913, No:1211; 13 İyün 1913, No:1223; 10 İyül 1913, No:1245.

⁷¹⁴ Gülsüm Kemalavo, "Türkler Arasında", *Şura*, 1913, No:1, s.16; "Türkler Yaşayacaktır", 1913, No:6, s.175-176; "Taali-yi Nisvan Cemiyeti", 1913, No:7, s.203-204; "Türk Katunları", 1913, No:8, s.232-233.

⁷¹⁵ "İstanbul Hatıraları", *Vakit*, 14 İyün 1913, No:1224.

⁷¹⁶ Sibiryalı Fuad Enver, "Edirne Mektupları", *Vakit*, 15 Avgust 1913, No:1275; 17 Avgust 1913, No:1276.

⁷¹⁷ A. Şinasi, "Edirne Mektupları", *Vakit*, 3 Senteabr 1913, No:1287; 4 Senteabr 1913, No:1288; 5 Senteabr 1913, No:1289.

⁷¹⁸ A. T., "Temsil", *Vakit*, 7 Noyabr 1912, No:1067, s.2.

⁷¹⁹ Ravil Emirhan, *a.g.e.*, s.330.

⁷²⁰ Jean Baudrillard, *Simülakrlar ve Simülasyon*, Çev. Oğuz Adanır, 6. Baskı, Ankara, Doğu Batı Yayınları, s.16.

Abdullah Tukay, aynı yılın 23 Aralık'ında Balkan Savaşları'yla ilgili ikinci şiiri "Balkan Küyleri"ni (Balkan Nameleri) yayınlar. Üç bölümden oluşan ve Tatar halk şarkıları formundaki şiirin birinci bölümü şu şekildedir:

*"Türkiye bitmekte
Deyip herkes beklemekte,
Balkanlar işi
Çok ileri gitmekte.
Yalnız şu Edirne
Alınmıyor işte.
Yanya, İşkodra
Dokundu canıma.
Çatalca yaman,
Ağzı dolu kan,
Toplar mı dersin,
Büyükler dünyadan.
Vay vay Çatalca,
Sen yağlı börek,
Seni yutmadan,
İstanbul nerde?"⁷²¹*

XIX. asır Rus şairleri arasında Türkiye adını kullanarak aslında Rusya'nın anlatıldığı şiirler yazılır. Bunların en başında da Abdullah Tukay'ın kendisinden en çok tercüme yaptığı ve kendine yakın bulduğu Mihail Yuriyeviç Lermantov gelmektedir. Lermantov şiiri üzerine çalışan araştırmacılar onun "Jalobı Turka" (Türk Şikâyeti) şiirini buna örnek gösterir.⁷²² Dönemin Tatar basınında da Türkiye üzerinden örtülü bir Rusya eleştirisi yapıldığını görmek mümkündür.

Molla Nasreddin ve *Karagöz* gibi dergilerin sıkı bir takipçisi olan Abdullah Tukay dönemsel etkiler çerçevesinde Tatar kültür hayatının ileri gelen pek çok aydınını hicvetmiştir. Yusuf Akçura, Abdurreşit İbrahim ve hatta İsmail Gaspralı bu

⁷²¹ Fatma Özkan, *a.g.e.*, s.352.

⁷²² M. Mehdiyev, "Tarihtan Sabak", *Jamal Velidi*, Kazan, Jın Neşriyatı, 2010, s.482.

hicivlerden nasibini alır. Fatih Kerimi, 1908 Osmanlı meşrutiyetinden sonra Ahmet Mithat, Ebuzziya Tevfik ve Fatma Âliye Hanımlar için yapılan itibarsızlaştırmaların 1905 Rus meşrutiyetinden sonra İsmail Gaspralı için de yapıldığını şu cümlelerle anlatır: “1906’da bazı gençlerimiz kendilerinden önceki her şeyi inkâr ve herkesi tahkir etme yoluna girmişler ve Gasprinski için yirmi beş yıllık holigan diye yazmışlardı.”⁷²³ Bu gençler, Kazan’da çıkan *Taň* ve daha sonra *Taň Yulduzı* gazetelerinde yazılar yazan Ayaz İshaki başta olmak üzere Fuat Tuktarov ve Abdullah Tukay’ın yakın arkadaşı Sait Remiyev gibi sosyalist eğilimdeki gençlerdir. Abdullah Tukay’ın İsmail Gaspralı ile ilgili sert tutumunu, bir dönem etkisinde kaldığı bu gruba bağlamak daha doğrudur. Zaten Abdullah Tukay’ı hayatı boyunca bir fikrin ve düşüncenin peşinden gitmiş bir düşünce adamı olarak görmek ve göstermek de doğru değildir. Abdullah Tukay, her şeyden önce ezgin ruhuyla fikirden çok hisleriyle hareket eden bir şairdir. Sovyetler döneminde Abdullah Tukay “kült” haline getirilir. Abdullah Tukay’ın hicvettiği ve olumsuzladığı ileri gelen Tatar aydınları, Sovyetler döneminde Abdullah Tukay üzerinden “kült terörü”yle⁷²⁴ Tatar kültür hayatından uzaklaştırılır.

Tatar edebiyatı araştırmaları yapan kişilerin, Sovyetler dönemi boyunca bilimsellik kisvesi giydirilmiş siyasî anlayışların etkisinden kurtulabilmeleri için 1917’den önceki Abdullah Tukay hakkında yazılmış olan bütün değerlendirmelerin sansürsüz olarak bir araya getirilmesi Tatar edebiyatı için hayati önem taşımaktadır. Burhan Şeref’in, Musa Bigiyev’in, Fahri İslam Agiyev’in ve Fuat Köprülü’nün yerinde ve isabetli tespitleri⁷²⁵ ve Abdullah Tukay’ın Türk edebiyatıyla olan ilişkilerinin 1990’lı yıllara kadar görmezlikten gelinmiş olması Fransız kuramcı Jean Baudrillard’ın tam da “dissimuler” terimiyle ifade ettiği “sahip olunan şeye sahip değilmiş gibi”⁷²⁶ yaklaşmanın tipik örnekleridir. Tatar edebiyatının geçmiş mirasını kayıt altına alan Tatar edebiyat araştırmacıları edebî verimlerinin “miras çöplüğü” hâline getirilmesine, hiçbir siyasî yaklaşımın dayatması altında kalmadan eksiksiz bir envanterini çıkarmaları önlerinde millî ve hayati bir mesele olarak durmaktadır.

⁷²³ Fatih Kerimi, İstanbul Mektupları, a.g.e., s.266.

⁷²⁴ Mesgud Gaynitdin, **Biz Elik Te Biz İdik**, Kazan, Tatarstan Kitap Neşriyatı, 2014, s.327.

⁷²⁵ Mesgud Gaynitdin, “G. Tukay Hem Edebi Tenkiyt”, **Din ve Edep**, Mayıs 2006, s.18-20.

⁷²⁶ Jean Baudrillard, a.g.e., s.16.

2.7.2. Ali Asgar Kemal (1879-1933)

Yeni Tatar edebiyatının tiyatro sahasında yazdığı eserler ve Türk tiyatro eserlerinden yaptığı tercümelemlerle Tatar tiyatro tarihinde ilk akla gelen tiyatro yazarı hiç kuşkusuz Ali Asgar Kemal'dir. Ali Asgar Kemal, Namık Kemal'den yaptığı *Zavallı Çocuk* ve *Vatan Yahut Silistre*, Abdülhak Hamit'ten yaptığı *Duhter-i Hindu*, Teodor Kasap'tan yaptığı *Pinti Hamit* tiyatroları başta olmak üzere yaptığı tercümeleriyle Tatar tiyatrosuyla Türk tiyatrosu arasında güçlü bir köprü kurar. Özellikle Namık Kemal'den yaptığı *Zavallı Çocuk* tercümesi Tatarca sahnelenen ilk eser olduğu gibi Tatarca birçok tiyatro eserine de ilham kaynağı olur.

Tatar medreselerinde okutulacak kitap bulamayan Tatarlar, bu eksikliği gidermek için özellikle 1875'lerden sonra İstanbul'a yönelirler. Kitap ticareti, cedit okullarının da etkisiyle geniş bir okur kitlesinin oluşması sayesinde zamanla yeni bir ticaret alanı oluşturarak ciddi bir sektör haline dönüşür. İstanbul'la Kazan arasında kitap ticareti yapan Tatar tüccarları arasına Kazan'daki Muhammediye Medresesini bitiren Ali Asgar Kemal de katılır. 1901'de Maarif adlı kitap dükkânı açan Ali Asgar Kemal 1907'den sonra bunu Maarif Kütüphanesi adıyla kitap basan bir şirket haline dönüştürür.⁷²⁷ Ali Asgar Kemal, Maarif Neşriyatı'nda yeni edebî eserler ve ders kitapları bastırır. Azerbaycan'da çıkmakta olan *Molla Nasreddin* ve *Füyuzat* gibi dergilerin satışını yapar.⁷²⁸ Maarif Kütüphanesi'nin yeni Tatar edebiyatı için katkıları büyük olmuştur. 1905'e kadar yeni Tatar edebiyatının verimlerini basan bu kütüphane, Türkiye'den getirdiği Osmanlı edebiyatına ait kitapların dağıtımını da yapan en önemli şirkettir.⁷²⁹

Ali Asgar Kemal, 1905'ten itibaren Kazan'da çıkmaya başlayan gazetelerin ilki olan *Kazan Muhbiri*'nde gazeteci olarak çalışmaya başlar. Daha sonra Abdullah Apanayev'in çıkarmaya başladığı *Azad* adlı gazetenin sekreteri olarak çalışır. *Kazan Muhbiri* ve *Azad* adlı gazeteler sadece Muhammediye Medresesinde iki yüz

⁷²⁷Galiesgar Kamal Turında İstelikler, Kazan, Tatarstan Kitap neşriyatı, 1979, s.178.

⁷²⁸Zarif Beşiri, a.g.e., s.75,

⁷²⁹ Ali Rahim, "Ali Asgar Kemal Turunda Bir Niçe Söz", Ali Asgar Kemal Eserleri, Kazan, Tatarstan Matbuat Neşriyat Kambinatı Basması, 1925, s.8.

civarında dağıtılmaktadır.⁷³⁰ Ali Asgar Kemal'in *Azad Halk* adlı gazete için izin aldığı gazetelerde duyurulur.⁷³¹ Fakat gazete ancak on beş sayı devam edip kapanır. Ali Asgar Kemal, Hadi Maksudi'nin çıkardığı *Yıldız* gazetesinde 1907'den itibaren çalışmaya başlar ve burada 1917'ye kadar çalışır. Ali Asgar Kemal'in makale ve tenkitlerinin büyük çoğunluğu burada yayınlanır. Gazete idaresinde çalışıyor olması ona; Bakü, Mısır ve İstanbul'dan gelen pek çok gazete ve dergiyi takip etme olanağı sağlar. Ali Asgar Kemal'in *Yıldız* gazetesindeki yazılarına bakılırsa Jön Türklerin Mısır'da çıkardıkları ve başında Ali Kemal'in bulunduğu *Türk* gazetesini,⁷³² İstanbul'da Tevfik Fikret'in önyak olmasıyla Hüseyin Cahit Yalçın tarafından çıkarılan *Tanin* gazetesini⁷³³ takip ettiği görülür.

Ali Asgar Kemal çalıştığı *Yıldız* gazetesinde yeni Tatar edebiyatının önemli yazarları; Abdullah Tukay, Fatih Kerimi, Fatih Emirhan, Ayaz İshaki, Mecit Gafuri ve Yarullah Veli'nin yeni yayınlanan eserleri hakkında kitap tanıtım yazıları yayımlar. Ali Asgar Kemal İstanbul'un önde gelen ulemasından Mahmut Esat'ın *Tarih-i İslam* adlı eserinin orijinal şekliyle 1908'de Kazan'daki Millet Neşriyatı tarafından yayınlanması üzerine gazetede bir tanıtım yazısı yazar. Ali Asgar kitabı şöyle tanıtır:

“Kazan'daki Millet Kütüphanesi tarafından *Tarih-i İslam* adındaki tarih kitabı neşredildi. Muharriri Türkiye'nin meşhur ulemasından Mahmud Esad Efendi'dir. Lisanı Türkçedir. Her ne kadar muharriri Osmanlı ise de lisanı Türkçenin en anlaşılır olanlarından. Rüşdî mekteplerde okutmak için iyi bir eserdir.”⁷³⁴

1909'da Kazan'da Asır adlı bir kütüphane açılır ve kitaplar yayınlamaya başlar.⁷³⁵ Yayınladığı kitaplardan biri de *Yavuzlukning Cezası* (Kötülüğün Cezası) adını taşımaktadır. Gazetelere verilen reklamlarda, bu kitabın 1901'de Orenburg'da yapılan roman müsabakasında birinci olduğu belirtilir.⁷³⁶ M. Âlimi'ye ait olduğu söylenen bu romanın telif olmadığı, bir dönem İstanbul'da yayınlanan kitapların

⁷³⁰Galiesgar Kamal, **Eserler 3. Tom**, Kazan, Tatarstan Kitap Neşriyatı, 2010, s.125.

⁷³¹ “Yangı Gazeteler”, **Kazan Muhbiri**, 15 May 1906, No:85.

⁷³²Galiesgar Kamal, **a.g.e.**, s.370.

⁷³³Galiesgar Kamal, **a.g.e.**, s.204-205.

⁷³⁴Galiesgar Kamal, **a.g.e.**, s.165.

⁷³⁵ “Bildiruv”, **Yıldız**, 25 Yanver 1909, No:355.

⁷³⁶ “Asır Kütüphanesi”, **Kazan Muhbiri**, 8 April 1909, No:324.

ticaretini yapmış ve iyi bir Türk edebiyatı okuru olan Ali Asgar Kemal tarafından ortaya çıkarılır. Eser *Meşum Çiftlik* adıyla Türkçeye tercüme edilmiş bir Fransız yazarının eseridir.⁷³⁷

Yıldız gazetesi 1912’de Balkan Savaşları’nı takip etmesi için İstanbul’a Ali Asgar Kemal’i gönderir. 2 Aralık’tan itibaren Ali Asgar Kemal’in *Yıldız* gazetesine gönderdiği “İstanbul Mektupları”adlı yazıları yayınlanmaya başlar. İdil-Ural Tatarları arsında büyük bir şöhreti olan Ahmet Mithat Efendi’nin 16 Aralık’ta vefat etmesi üzerine Ali Asgar Kemal’in“Merhum Ahmet Mithat Efendi” adlı yazısı *Yıldız*’ın 23 Aralık tarihli sayısında “hususî muhbirimizden” imzasıyla yayınlanır. Ali Asgar Kemal’in yazısı şöyledir:

“Türkiye’nin belki de bütün İslam âleminin en büyük muharrir ve ediplerinden hem de filozoflarından Ahmet Mithat Efendi 15 Aralık Cumartesi akşamı gece yarısına bir saat kala vefat etti. 16 Aralık Pazar günü öğleden sonra Sultan Fatih Camii’ndeki türbelerin yanına defnedildi. (Bu makberelere sadece büyük âlimler, padişahın hususî izin ile defnedilirler.) (...)Ahmet Mithat Efendi, on sekiz yaşında muharrirliğe başlamış. Yetmiş yıllık ömrü içinde her türlü fen ve felsefeler dair ciltlerce kitap yazmış. Pek çok memuriyetlerde bulunmuş. Birçok mektepte muallimlik yapmış. Pek çok cemiyet ve müesseselerde reis olmuş. Ahir ömründe Darülfünun’da en iyi müderrislerdendi. Pek çok kişiler ona öğrenciydi. Lâkin, maatteessüf cenazesinde insan pek azdı. Hatta iki yüzden fazla Darüşşafaka talebesini saymazsak cenazeye katılanların olsa olsa yirmi-yirmi beş kadar olduğunu söylüyorlar. Eğer Mithat Efendi gibi büyük bir zat vefat etse, başka milletler dünyayı ayağa kaldırır, cenazesine binlerce halk toplanırdı. Türklerin kendilerinin en aziz kişilerine böyle iltifatsız davranmaları şayan-ı teessüftür. Hatta müşarünileyhin nerede defnedileceğinin değil, vefatından haberi olan kişilere de az rastladım. Nerede defnedileceğini öğrenmek ve cenazesinde hazır bulunmak için müşarünileyhin mahall-i ikameti olan Beykoz’a gittim. Ben bu civarda defnedilir diye düşünüyordum. Fatih’te defnedilecek dediler. Beykoz’a, oradan vapurla köprüye, oradan da Fatih Camii’ne varana kadar iki buçuk saatten fazla vakit geçti. Ben Fatih’e gelene kadar cenaze detnedilmiş, halk da dağılmıştı. Büyük insanlara iltifatsızlık sadece bir Mithat Efendi için değil, başkaları hakkında da böyledir. Mesela, bundan iki ay evvel Manastırlı İsmail Hakkı Cenapları vefat etti. Bu zât-ı âli bütün İslam âleminde adı duyulmuş muhterem bir zat idi. Onun gibi güzel bir vaiz

---

⁷³⁷Galiesgar Kamal, **a.g e.**, s.169.

bütün Türkiye memleketinde yoktu. Âlemde yed-i tûlâ sahibiydi. Yazdığı tefsir herkesin indinde makbuldü. İstanbul'un en büyük mekteplerinde muallimdi. Söylediklerine göre onun da cenazesinde akrabalarından başka hiçkimse olmamış.”⁷³⁸

Ali Asgar Kemal İstanbul'a geldiğinde, *Kazan Muhbiri*'nde çalışırken tanıdığı Yusuf Akçura'yı görmek için *Türk Yurdu* dergisine uğrar. Ali Asgar Kemal, burada Kâzım Nâmi ile görüşür.⁷³⁹ Ali Asgar Kemal *Tanzimat* gazetesinde yazılar yazan ve İhtilaf Fırkasını o günlerde kurmaya çalışan Lütfi Fikri'yle da görüşür.⁷⁴⁰ Enver Paşa'yla görüşmek üzere Enver Paşa'nın evine gider. Paşa evde olmadığı için onunla görüşemese de babasıyla, duvarlarında Napolyon'un pek çok farklı fotoğraflarının yer aldığı Paşa'nın özel odasında uzun müddet oturup konuşur.⁷⁴¹ Ali Asgar Kemal'in Türkiye ve Türkleri olumlayarak yazdığı bu yazılarına karşılık, Fatih Kerimi'nin sürekli olumsuzlukları yazması Tatar okurları tarafından Fatih Kerimi'ye karşı bir rahatsızlık oluşturur.⁷⁴² Bu fark, her iki gazetenin de yayın politikalarından kaynaklanmaktadır. *Yıldız* gazetesinin sahibi Hadi Maksudi'ye göre “Türkiye güçlü kuvvetli gir devlettir. Bir gün mutlaka Yunan ve Bulgarları yenerek büyük şan kazanacaktır.”⁷⁴³ *Yıldız*'ın bu genel politikasına karşı Fatih Kerimi daha karamsar bir fikirdedir ve bunu yazılarına da yansıtmaktadır.

Ali Asgar Kemal'in “İstanbul Mektupları” adıyla yayınlanan yazıları, Fatih Kerimi'nin *Vakit*'te yayınlanan ve daha sonra kitap olarak da basılan *İstanbul Mektupları*'yla karşılaştırıldığında oldukça yüzeysel kalmaktadır.

Ali Asgar Kemal, Namık Kemal'in hissî ve aslında okunmak için yazılmış olan *Zavallı Çocuk*'u 1898'de okuduktan sonra ilk tiyatro eseri olan *Bahtsız Yiğit*'i yazar. Ali Asgar Kemal defalarca okuduğu *Zavallı Çocuk*'u da *Kızganiç Bala* (1900) adıyla Tatarcaya tercüme edip yayımlar. Muhammediye Medresesinde okuyan ve

---

⁷³⁸Galiesgar Kamal, **a.g.e.**, s.237-238.

⁷³⁹Galiesgar Kamal, **a.g.e.**, s.246.

⁷⁴⁰Galiesgar Kamal, **a.g.e.**, s.252.

⁷⁴¹Galiesgar Kamal, **a.g.e.**, s.275.

⁷⁴²Fatih Kerimi, *İstanbul Mektupları*, **a.g.e.**, s.4.

⁷⁴³Zarif Beşiri, **a.g.e.**, s.99.

henüz on dokuz yaşlarında olan Ali Asgar Kemal, bu ilk tiyatro yazma ve tercüme etme çalışmalarını şöyle anlatır:

“Ben medresede Burhan Şeref’le komşu odalarda duruyoruz. Onunla birlikte Gaspıralı’nın *Tercüman*’ını okuyoruz. Tiyatrolara gidiyoruz. Tiyatro güzel ama Rusçamız kötü olduğu için anlamak zor. (...) Tam bu sıralarda kitapçı Kerimov kardeşlerde çalışan İ. Ahmetcanov’un yakını hacdan dönerken İstanbul’dan birkaç sandık, her türlü Türk edebiyatı kitapları alıp getirdi. Biz yeni edebiyata dalıyoruz. Kitaplar arasından Namık Kemal’in taş baskı *Zavallı Çocuk* adlı draması da çıktı. Ne büyük zenginlik! Artık ben Türkçeyi de anlamaya başladım. Onu defalarca okuyup anlıyorum. Tam o günlerde aklımda yazmayı düşündüğüm bir tema var. Namık Kemal’in kitabı beni heyecanlandırıp heveslendirdi. Düşünüp durduğum *Bahtsız Yiğit* adlı eserimi yazıp hocam Mirayaz İmanayev’e gösterdim. Hocam kitabın sonuna birkaç satır kıssadan hisse yazıp Petersburg’a sansöre gönderdi. Kitabın sansörden gelmesini beklemeden *Zavallı Çocuk*’u, *Kızganiç Bala* adıyla tercüme edip İ. Ahmetcanov’a satıp beş som telif aldım. O telif parasıyla yeni kitaplar alıyorum. Artık ben Türkçeyi iyice anlıyor rahatça okuyorum. *Bahtsız Yiğit* sansörden geliyor. Kerimovlar onu da bastırıp çıkardılar.”⁷⁴⁴

İstanbul’da okumuş olan Fatih Kerimi’nin hikâyelerinde Ahmet Mithat Efendi’nin nasıl baskın etkisini görmek mümkünse tiyatrodaki da Namık Kemal’in Ali Asgar Kemal üzerindeki etkisini görmek mümkündür. Çünkü halka hitap etmekte olan yeni Tatar edebiyatının en başat gayesi, Namık Kemal’in “Mürebbi-i ruh, müzekki-i efkâr”⁷⁴⁵ ifadeleriyle belirttiği ahlâkı güzelleştiren ve fikri açan bir doğrultuda halka faydalı olmaktır. Ali Asgar Kemal’in eserini sokak dilinde yazması ve bunda başarılı olması başka yazarlara da örnek olur.⁷⁴⁶

1905 Meşrutiyetinden sonra özellikle Kazan, Ufa, Orenburg ve Astrahan gibi Tatar kültür merkezlerinde o zamana kadar sahnelenemeyen tiyatro çalışmaları adına faaliyetler başlar. 5 Aralık 1905’te Orenburg’da ilk defa Tatarca tiyatro sahnelenmek istenir. İlan ve afişler hazırlanır. Bazı gruplar ve Gubernatır’ın girişimleriyle tiyatronun oynanması engellenir. Âlimcan İbrahimov’un *El-Asru’l-Cedid* dergisinden

⁷⁴⁴Galiesgar Kamal, *a.g.e.*, s.310-311.

⁷⁴⁵Kâzım Yetiş, *Namık Kemal’in Türk Dili ve Edebiyatı Üzerine Görüşleri ve Yazıları*, İstanbul, Alfa Basım Yayım Dağıtım, 1996, s.38.

⁷⁴⁶Abdurrahman Sadi, *Tatar Edebiyatı Tarihi*, Kazan, Tatarstan Devlet Neşriyatı Basması, 1926, s.113.

aktardığına göre *Kızganiç Bala* ve *Aşk Belası* adlı oyunlar 16 Nisan 1906'da Ufa'da, 5 Mayıs'ta da Kazan'da ilk defa olarak sahnelenmiştir.⁷⁴⁷

Eğitimi İstanbul'da almış, 1906'dan itibaren Tatarlar arasında bütün dikkatini sahneye, sahne eserlerine yöneltmiş ve ilk tiyatro tenkitleriyle dikkatleri üzerine çekmiş olan Tatar yazarı Abdurrahman Kerem'dir. (1878-1947) *Kazan Muhbir'i*, *Ahbar* ve *Yıldız* gibi gazetelerde kaleme aldığı tenkitleri hep bu doğrultudaki yazıları içerir. Abdurrahman Kerem 1912'den sonra *Ang* dergisindeki yazılarıyla tiyatro tenkitlerine devam eder.⁷⁴⁸ Ali Asgar Kemal tercümesindeki *Zavallı Çocuk* ve Abdurrahman Kerem'in Abdülhak Hamit'ten yaptığı *Macera-yı Aşk* tercümesi olan *Aşk Belası* adlı iki eserin 22 Aralık 1906'da Kazan'da ilk defa sahneye konulması münasebetiyle, Türk yazarı Namık Kemal'in yeni edebiyata yüklediği "sosyal fayda" görüşünü de paylaşarak, Abdurrahman Kerem şunları yazar:

"...Tiyatro! Tiyatro! Ne âli bir kelime. Lâkin maatteessüf tiyatro hakkında bizim halkımızın fikri pek mahdud ve malumatı pek sathidir. Tiyatroya biz, açık bir oyun bir eğlence gözü ile bakıyoruz. Halbûki tiyatro, meşhur Namık Kemal'in dediği gibi bir mekteb-i edep ve irfandır. Tiyatro maişet ve hayatımızın kusurlarını gösterip bizi ibretlendirir. Zâlimlerin cezasını ve mazlumların mükâfatını tasvir edip gönüllerimizi iyiliğe davet eder. Ve nâçar işlerimizden bezdirir. Kişinin tiyatro sayesinde tabiatı nefisleşir. İyiyi kötüden, naziği kabadan ayırabilir. Nihayet tiyatro edebiyatımızın terakkisine ve dilimizin nazikleşmesine yardım eder."⁷⁴⁹

Kazan'da halka açık ilk Tatarca tiyatro 22 Aralık 1906'da sahnelenir. İlan afişleri Ali Asgar Kamal tarafından hazırlanır. İlanlarda her ne kadar "Tatarlar hayatından" denilse de her iki eser de Türkçe'den Tatarca'ya aktarılmıştır. İlki Namık Kemal'in, ana-babanın değil gençlerin kendi aralarında karar vermesi gerekli olan evliliğin, sosyal bir mesele olarak bir dram şeklinde ele alındığı *Zavallı Çocuk* (1873)⁷⁵⁰, ikincisi de Abdülhak Hamit'in ilk tiyatro denemesi olan *Macera-yı Aşk*

⁷⁴⁷Âlimcan İbrahimov, *Tatarlae Arasında Rivaliyutsiya Hareketleri (1905)*, Kazan, Tataristan Devlet Neşriyatı Basması, 1925, s.225-226.

⁷⁴⁸A. Sadi, *Bizde Edebi Tenkid*, Kazan, Biznin Yul Ridaksiyası Basması, 1927, s.17.

⁷⁴⁹A. Kerem, "Tatarca Tyatr", *Kazan Muhbiri*, 29 Dekabr 1906, No:195, s.3-4.

⁷⁵⁰Kenan Aküz, *a.g.e.*, s.40-41.

(1873) adlı eserin tercümesidir.⁷⁵¹ 22 Aralık'taki sahnelenme gününü Abdurrahman Kerem şöyle ifade eder:

“İşbu 22 Aralık'ta Yeni Kulüp Zalında, evvel defa olarak Tatar dilinde resmen tiyatro oyunu oynandığı gazetelerde yazılmıştı. Oyunu temaşa etmek için gelenler o kadar çok idi ki hatta sıkışıklıktan koridorlarda yürümek bile mümkün değildi. Herkesin yüzünde bir beşâset ve oyunu görmek için herkeste bir hahiş vardı.”⁷⁵²

Abdurrahman Kerem'in sahnelenen eserlerin içeriğiyle ilgili yazısından önce, *Kazan Muhbir*'inde Yusuf Akçura'nın, tiyatroya karşı duranlara yönelik, millîlik ve gayrı millîlik üzerine bir yazısı yayınlanır. Avrupa medeniyetine ait tiyatro ve dans gibi adetlerin, Rusya Türklerine, Ruslardan ve Osmanlı Türklerinden girdiğini söyleyen Yusuf Akçura, bunun Doğu'nun Batı karşısında yenilgisinin kaçınılmaz bir sonucu olduğunu, çünkü güçsüzlerin her zaman güçlülere boyun eğmek zorunda olduğunu belirtir. Yusuf Akçura'ya göre, “İslam medeniyeti ve Türk medeniyeti diye bir şey yoktur.” Yusuf Akçura, Batının her şeyini almak durumunda kalan Müslümanların, tiyatro ve dans gibi şeylere takılmalarının anlamsız bir takıntı olduğunu vurgular.⁷⁵³

Ali Asgar Kemal Tatarların 1905 sonrasındaki ilk önemli tiyatro yazarıdır. Ali Asgat Kemal telif eserleri yanında *Zavallı Çocuk*'tan sonra pek çok tanınmış Türk yazarının eserlerini de tercüme eder. Bu çalışmalarla ilgili Abdurrahman Sadi şunları söyler:

“Başka dillerden klasik edebî eserleri, tiyatro eserlerini tercüme etme işinde XX. asra girildiğinde Tatar dünyasında ilk adımları Ali Asgar Kemal attı. Ali Asgar Kemal, Osmanlı Türklerinin meşhur klasik dramaturglarından Namık Kemal'in o dönemde Tatar hayatına uygun gelmekte olan *Zavallı Çocuk* adlı dramasını *Kızganiç Bala* adıyla tercüme edip bu yolda birinci adımı atmış oldu. Ali Asgar Kemal daha sonra Namık Kemal'in *Vatan*'ını tercüme ettiği gibi Abdülhak Hamid'in *Hint Kızı*'nı da tercüme etti.”⁷⁵⁴

⁷⁵¹A. H. Mehmutova, **Vakit İndi: Biz de Turiyk**, Kazan, Tatarstan kitap Neşriyatı, 2012, s.236.

⁷⁵²A. Kerem, **a.g.m.**, s.3-4.

⁷⁵³Yusuf Akçura, **Saylanma Eserler**, **a.g.e.**, s.473-475.

⁷⁵⁴Abdurrahman Sadi, **Tatar Edebiyatı Tarihi**, Kazan, Tatarstan Devlet Neşriyatı Basması, 1926, s.120.

Ali Asgar Kemal, Namık Kemal'in *Zavallı Çocuk*'tan sonra *Vatan Yahut Silistre* adlı eserini *Vatan* adıyla 1918'de tercüme eder.⁷⁵⁵ Abdurrahman Sadi, bu eserin 1915-1916 yılları arasında tercüme edildiği ve sahnelendiğini belirtmektedir.⁷⁵⁶

Namık Kemal'in, Ali Asgar Kemal tarafından 1900'de *Kızganiç Bala* adıyla tercüme edilen *Zavallı Çocuk* tiyatrosu 1906'dan 1915 yıllarına kadar Tatar sahnelerinde oynanmış olması, bu eserin Tatarlar tarafından ne kadar sevildiğini göstermektedir.

Saran'ın 5 Ekim 1915'te Orenburg'da sahnelenmesi üzerine, *Vakit* gazetesinde tiyatro tenkitleri yazan Kebir Bekir'in bir yazısı⁷⁵⁷ yayınlanır. Ali Asgar Kemal bu eserin Moliere'e ait olduğunu farkeder. Bunun üzerine eseri tercüme eden Ali Asgar Kemal izah mahiyetinde bir yazı kaleme alır. Balkan Savaşları'nı takip etmek için gittiği İstanbul'dan dönerken aldığı *Pinti Hamit*'in iç kapağındaki, "Vakıa İstanbul'da Pinti Hamit'in evinde geçer." ifadeleri Ali Asgar Kemal'i yanıltmıştır. Ali Asgar Kemal o yazısında bunları şöyle anlatır:

"Pinti Hamid adında bir komedi tercüme ettim. Lâkin Türklerin kendi aralarında Rus edebiyatındaki Plyuşkin⁷⁵⁸ kadar meşhur bir isim olsa da, *Pinti Hamid*'i, *Pinti Hamid* ismiyle tercüme etmeyerek, onun başkahramanının sıfatı olan cimriliğini dikkate alıp, ona *Saran* (Cimri) ismini verdim. Benim tercüme ettiğim bu kitabın kapağında, '*Pinti Hamid*, beş fasıldan ibaret, muharriri Teodor Kasap' diye yazıyordu. Türklerin sene-yi milliyeleri hesabı ile 1290 (1873) yılında basılmış. İkinci sayfasında, komedinin kahramanlarını saydıktan sonra 'Vakıa İstanbul'da, Pinti Hamid'in evinde geçer.' diye yazmaktaydı. Değil o vakte kadar, bu güne kadar da benim maalesef, Fransız dramaturglarından Moliere'in eserlerini okumuşluğum yoktu. Eğer, Kebir Bekir Efendi *Vakit* gazetesinde Orenburg'da *Saran* piyesinin koyulması münasebetiyle yazdığı makalesinde beni tenbih etmemiş olsaydı, belki bundan sonra da Moliere'i okumak ya nasip olur ya da olmazdı. Beni uyandırdığı için Kebir Bekir Efendi'ye teşekkürlerimi bildiriyorum. Şunu da söylemeden geçemeyeceğim. *Cimri*'yi hırsızlayan ben değil İstanbul'daki Teodor Kasap adlı bir

⁷⁵⁵Galiesgar Kamal, **a.g.e.**, s.404.

⁷⁵⁶Tatar Teatrı (1906-1926), **a.g.e.**, s.65.

⁷⁵⁷K. B. "Tatarca Tyatr", **Vakit**, 10 Oktyabr 1915, No:1886.

⁷⁵⁸Rus yazarı Gogol'un *Ölü Canlar* eserinin başkahramanı.

kişidir. Her ne kadar çalıntı malı alan kişi suçlu olsa da, ben onu bilmeden aldım. Şükrettiğim bir konu var ki o da, Kasap Agay'a (ağabey) uyup ismini onunki gibi koymayıp, Moliere'inki gibi *Cimri* diye koymuş olmamdır. Bu da büyük bir tesadüf olsa gerek.”⁷⁵⁹

1914'te kitap olarak Kazan'da *Saran* olarak yayınlanmış olan bu eser⁷⁶⁰ aynı yıl tiyatro sahnelerinde oynanmaya başlar. Bu oyunun sahnelenmesiyle ilgili Tatar basınında pek çok haber yer alır. 1914'ten 1917'ye kadar bu haberleri gazetelerde görmek mümkündür.⁷⁶¹

Fatih Seyfi Kazanlı, bu bilinen tercümelerden başka, Ali Asgar Kemal'in Türkçeden tercüme ettiği eserler arasında Moliere'in *Hasta* adlı eserini de gösterir.⁷⁶² Yine Moliere'den tercüme ettiği *İriksizden Tabib* (1916) *Skapenin Heyles* (1924) eserlerini de Ali Asgar Kemal Türkçeden tercüme etmiştir. Çünkü Ahmet Vefik Paşa tarafından *Zoraki Tabib* ve *Dekbazlık* olarak bu eserler Türkçeye çok daha önce uyarlanmıştır.⁷⁶³ Ali Asgar Kemal'in 1916 yılında Türkçeden tercüme ettiği *Kart Öylene*⁷⁶⁴ adlı bir perdelik komedi de Moliere'in *Zor Nikâh*'ından başkası değildir.

Yüzden fazla tiyatro tercümesi bulunan Ali Asgar Kemal'in bu tercümelerinin pek azı kitap olarak neşredilir. Ali Asgar Kemal'in Türk edebiyatından yaptığı pek çok tercümeden sadece ikisi yayınlanmıştır. Ali Asgar Kemal'in *Vatan Yahut Silistre*, *Duhter-i Hindu* gibi Türk edebiyatından yaptığı tercüme defalarca Tatar sahnesinde oynandığı hâlde yazılı metinleri bugün mevcut değildir. Ebrar Kerimullin'in yazdığına göre Ali Asgar Kemal'in izin almak için sansöre gönderilen telif ve tercüme pek çok elyazma tiyatro eserleri bugün Petersburg Devlet Tiyatro Kütüphanesinde.⁷⁶⁵

⁷⁵⁹ Galiesgar Kamal, **a.g.e.**, s.287-288.

⁷⁶⁰ T. Kasbar, **Saran**, Kazan, Ahmed Geray Haseni ve Şürekası, Lito-Tipografia İ. N. Haritanova, 1914, s.131.

⁷⁶¹ “Tatarca Tyatr”, **Yıldız**, 25 İyün 1914, No:1215.; “Başoy Tyatrdal”, **Yıldız**, 10 Fevral 1916, No:1606. ; “Noviy Kulüpte Spektakıl”, **Kuyaş**, 18 İyül 1916, No:997. ; Samat, “Milli Sahne”, **Turmuş**, 11 Dekabr 1916, No:559. ; “Bildiruv”, **Turmuş**, 18 Okteabr 1917, No:738.

⁷⁶²Fatih Seyfi Kazanlı, **a.g.e.**, s.84.

⁷⁶³ Sevim Güray, **Ahmet Vefik Paşa**, 2. Baskı, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları, 1991, s.58.

⁷⁶⁴ Galiesgar Kamal, **a.g.e.**, s.404.

⁷⁶⁵Ebrar Kerimullin, **a.g.e.**, s.95.

2.7.3. Fatih Emirhan (1886-1926)

Fatih Emirhan, yeni Tatar edebiyatının Abdullah Tukay'dan sonra ilk akla gelen yazarlarından biridir.⁷⁶⁶ Tatar şehir kültür muhitinin merkezi olan Kazan'dan pek ayrılmamış olan Fatih Emirhan, Tatar edebî dilinin oluşmasına büyük katkılar sağlamıştır. Kazan'a 1907'de gelmiş olan Abdullah Tukay'la arkadaşlık yapan ve *El-Islah* gazetesinde beraber yazılar yazan Fatih Emirhan, Abdullah Tukay'ın şiirlerindeki dilin Tatarlaşmasına etki ederek, Abdullah Tukay'ın şiirlerindeki Osmanlıca tesirinden kurtulmasında etkili olmuştur.⁷⁶⁷ Fatih Emirhan yazdığı realist hikâye ve tiyatrolarıyla Abdurrahman Sadi tarafından yeni Tatar edebiyatının klasik yazarlarından biri olarak değerlendirilir.

1 Ocak 1886'da Kazan'da dünyaya gelen Fatih Emirhan,⁷⁶⁸ köklü Tatar ailelerinden biri olan Emirhanlar sülalesindedir. Dedesi Hüseyin Emirhan'ın İslamiyetin doğuşundan Osmanlı Sultanı II. Abdülhamit'e kadar gelen Türk İslam devletlerinin anlatıldığı 1884'te Kazan'da basılmış *Şecere-i Âliye fi Beyânü'l-Ensâb* adlı bir tarihi vardır.⁷⁶⁹ Fatih Emirhan'ın babası Zarif Emirhan Kazan'ın önde gelen imamlarından biridir. Zarif Emirhan, yenileştirilmiş Tatar medreselerinin rüştiye sınıfları için yazdığı *Ehadis-i Kudsiye* (1910) adlı ders kitabının da sahibidir. Kardeşi İbrahim Emirhan, Beyrut'ta 1908-1913 yılları arasında Amerikan Koleji'nde okumuş, 1924-1926 yıllarında Sovyetlerin Suudi Arabistan Elçiliğinde diplomat olarak çalışmış, 1938'de pek çok suçlamalarla birlikte Japonya adına casusluk yapmakla suçlanarak ölüm cezasına çarptırılmıştır.⁷⁷⁰ Fatih Emirhan'ın Çistay'da imamlık yapan amcası Necip Emirhan'ın oğlu Mahmut Emirhan'la ilgili Osmanlı Dahiliye Nezaretine yazılmış bir dilekçe arşiv belgelerinde mevcuttur. Dilekçe Mahmut Emirhan'ın askeri lisede okuması için verilmiştir.⁷⁷¹

Fatih Emirhan, Kazan'ın ve İdil-Ural bölgesinin en tanınmış medreselerinden Medrese-i Muhammediyede okur. Aslında Fatih Emirhan medreseyi bitirdikten sonra

⁷⁶⁶Tatar Edebiyatı Tarihi 3. Tam, Kazan, Tatarstan Kitap Neşriyatı,1986, s.295.

⁷⁶⁷Jamal Velidi, a.g.e., s.429-430.

⁷⁶⁸Tatar Edebiyatı Tarihi 3. Tam, a.g.e., s.295.

⁷⁶⁹ Ravil Emirhan, a.g.e., s.196.

⁷⁷⁰Fatih Emirhan Turunda İstelikler, Kazan, Tatarstan Kitap Neşriyatı, 2005, s.176-188.

⁷⁷¹ Osmanlı Belgelerinde Kazan, a.g.e., s.190.

İstanbul, Medine veya Beyrut'a okumaya gönderilecektir.⁷⁷²Fatih Emirhan 1904'te özel Rusça dersleri aldığı sosyalist Sergey Nikolayeviç Gassar'ın etkisiyle 1905 meşrutiyeti öncesi Muhammediye Medresesindeki öğrenci hareketlerine karışır. Aynı tarihlerde Yusuf Akçura bu medresede siyasî tarih derslerine girmektedir.1905 meşrutiyeti sonrasında medresede Yusuf Akçura'nın da katıldığı gizli bir toplantı yapılır. Fatih Emirhan bu toplantıda El-İslah adı verilen grubun başkanı seçilir. Fatih Emirhan genç olmasına rağmen Ocak 1906'da Petersburg'da yapılan Rusya Müslümanlarının ikinci toplantısına Kazan'dan genç vekil olarak katılır. Mart 1906'da Yusuf Akçura ve Sergey Nikolayeviç Gassar'ın tutuklanması Fatih Emirhan'ın da tutuklanma riskini doğurur.⁷⁷³ Rusya'daki bu siyasî hareketlilik, Fatih Emirhan'ın Avrupaî yaşantı merakı gibi olumsuzluklar Fatih Emirhan'ın Rusya dışına okumaya gitmesine mani olur.

1907 Temmuz'unda geçirdiği kısmî felç sonucu yürüyemez hale gelen Fatih Emirhan'ın Rusya dışına çıkıp okuması çok istemesine rağmen imkânsız hale gelir. Bu tarihten sonra onun yazarlık hayatı başlayacaktır. Fatih Emirhan ilk yazılarını, Şeyh Şamil'in torunu Zahit Şamil tarafından Moskova'da on beş günde bir çıkarılmakta olan *Terbiyetü'l-Etfal* adlı çocuk dergisinde yayınlamaya başlar. Tatar basınında İstanbul'u tanıtan ilk yazılardan biri olan "İstanbul Şehri" adlı yazı Fatih Emirhan'dır.⁷⁷⁴ Bu yazı dergi tarafından Ayasofya, Sultanahmet Camileri ve Haydarpaşa fotoğraflarıyla zenginleştirilmiştir. Derginin aynı sayısında Süleymaniye Camii ve Boğaziçi manzarası da yer almaktadır.⁷⁷⁵ Bu yazısında İstanbul'un coğrafi yerleşimi, şehrin yapısı, okulları ve basını hakkında bilgiler veren Fatih Emirhan, II. Abdülhamit'in baskı ve sansürünü, geri kalmışlığın en başat nedeni olarak gösterir.⁷⁷⁶

Fatih Emirhan, 1907-1909 yıllarında *El-İslah* ve 1912-1918 yıllarında *Kıyaş* gazetelerinde çalışır. Aynı dönemlerde *Yıldız*, *İdil* gazeteleriyle *Yalt-Yolt* ve *Ang* dergilerinde yazıları ve hikâyeleri yayınlamaktadır. Fatih Emirhan *Türk Yurdu*'na

⁷⁷²Fatih Emirhan Turında İstelikler, **a.g.e.**, s.22.

⁷⁷³ Fatih Emirhan Turında İstelikler, **a.g.e.**, s.8.

⁷⁷⁴ Fatih Emirhan, "İstanbul Şehri", **Terbiyetü'l-Etfal**, Moskova, Sayı:1, 1907, s.9-10.

⁷⁷⁵**Terbiyetü'l-Etfal**, 1907, Sayı:1, s.11.

⁷⁷⁶ Fatih Emirhan, **Eserler**, **3. Tom**, , Kazan, Tatarstan Kitap Neşriyatı 1989, s.26-27

“F. Beg Han” müstearıyla derginin hususî muhabiri olarak Kazan’dan bir mektup da gönderir.⁷⁷⁷

Fatih Emirhan bu mektubunda Trablusgarb Savaşı’yla ilgili şunları dile getirir:

“Bütün vasafî Rusya Türkleri hayatının barometresi makamında olan Kazan, Osmanlı-İtalyan muharebesinden pek müteessir ve müteheyyiç oldu. Zevahirine nazaran Ruslaşmış zannolunacak gençlerimizden tutunuz da ta gündelik maişetinden başka bir şey düşünmez gibi görünen adi esnafa, arabacılara kadar herkes, muttasıl muharebeden bahsetmekte, onun üzerine münazaralara, hatta münazaalara girişmektedir. Kazanlıların cümlesinin kalbinde hakkı çiğneyen İtalyanlara karşı derin bir hiss-i nefret var. Senelerden beri Rusya Türklerini en çok düşündüren bir mesele, millî mektep ve medreseler meselesi, hükümetin son zamanlarda ittihaz ettiği siyasetle, bizim için fevkalade nezaket ve ehemmiyet kesbettiği hâlde, Trablusgarb muharebesi, o meseleyi bile bir müddet unutturdu. Mektep ve medreselerin kapatılması, imam ve muallimlerin tevkif olunması muharebenin başında hatırımızdan çıktı, dilimize gelmedi. Biraz yukarıda Osmanlı-İtalyan muharebesi bahisleri, bazen münazaayı bile intaç ediyor demiştim. Daha birkaç gün evvel Kazan’da şöyle bir vaka olup geçti: Köylü Türk’ün biri Kazan’a gelir; çayhanelerden birisinden yine köylü bir Rus’la muharebe üzerine konuşmaya başlarlar. Rus’un bazı lafları bizim köylüye Osmanlı Türklerini tahkir gibi görünür; köylü hiç durmadan hemen Rus’un üzerine saldırır. Bereket versin ki polis çabuk yetişir de vaka büyümeden önü alınabilir. Bu hadisede dikkat nazarıyla görülüp düşünülecek bir nokta var: Kazan köylüsü kendi veya hemşehrisi hakkında bu kadar çabuk gücenmez ve kızmaz.”⁷⁷⁸

Türk edebiyatındaki Servet-i Fünun romanında kültürde batılılaşmanın göstergelerini roman kahramanlarının eğitim şekilleri başta olmak üzere pek çok ayrıntıda izlemek mümkün olduğu gibi⁷⁷⁹ Fatih Emirhan’ın hikâyelerinde de bu Batılılaşma göstergelerini görmek mümkündür. Onun hikâyelerindeki bu Avrupalı tipler o zamana değinTatar edebiyatında bu kadar belirgin bir şekilde ortaya

---

⁷⁷⁷ F. Bek Han, “Hususî Muhabirimizden Kazan’dan”, **Türk Yurdu**, 22 Şubat 1912, Sayı: 7, Ankara, Tutibay Yayınları, 1998, s.116-117.

⁷⁷⁸F. Bek Han, “Hususî Muhabirimizden Kazan’dan”, **Türk Yurdu**, 22 Şubat 1912, Sayı:7, Ankara, Tutibay Yayınları, 1998, s.116.

⁷⁷⁹ Cavit Kavcar, **Batılılaşma Açısından Servet-i Fünun Romanı**, Ankara, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları,1985, s.49.

koyulmadığı için bu durum Fatih Emirhan'ın "Gerçek Avrupalı olma" istencine daha çok vurgu yapılmasına sebep olur. Onun *Arefe Kiç Töşimde* (1907) (Arefe Akşamı Düşümde), *Kartaydım* (1909) (Yaşlandım), *Tatar Kızı* (1909), *Kadirli Minutlar* (1912) (Kadirli Dakikalar), *Hayat* (1911) gibi hikâyelerinde Avrupaî hayatın öncelendiği görülür.

Fatih Emirhan, Namık Kemal'in *Rüya*'sını hatırlatan *Arefe Kiç Töşimde* adlı hikâyesinde bir kulüpte toplanan Tatar gençlerini Rus, Osmanlı ve Batı Avrupa okullarında okumuş gençler olarak hayâl eder.⁷⁸⁰ Fatih Emirhan, *Yeşler* (1909) (Gençler) tiyatrosunda on dokuz yaşındaki Yusuf'a, "Milletin terakki etmesi için, biz Osmanlı Türklerini taklit ediyoruz efendim."⁷⁸¹ cümlesini söylettirir. Onun *Kartaydım* adlı hikâyesinde Tatar toplumundaki evrilmeyi hikâye kahramanı Mustafa'nın fotoğraf albümünden takip etmek mümkündür. Mustafa fotoğrafları gözden geçirirken bir zamanlar Reşit Kadı⁷⁸² ve Ahmet Mithatlar gibi misyonerlere karşı mücadele ettiği yıllarını hatırlar.⁷⁸³ Bu hikâyede anlatılanlar 1901'de Çistay Medresesini bitirip Ayaz İshaki'nin yardımlarıyla Kazan'daki Tatar Öğretmen Okuluna girmiş olan Fuat Tuktarov'un bu dönemdeki hayatından tablolarıdır. Fatih Emirhan'ın amcası Necip Emirhan'ın müderrislik yaptığı Çistay Medresesinde sekiz yıl okuyan Fuat Tuktarov (1880-1838), bu dönemde Necip Emirhan'ın kütüphanesinde olan pek çok Türkçe kitabı okuduğu gibi İstanbul'dan gelen gazeteleri ve Kırım'dan gelen *Tercüman*'ı da okumaktadır. Tuat Tuktarov, Ahmet Mithat Efendi'nin *Müdafaa* adlı eserini okuduktan sonra Çistay'daki meşhur misyoner Pop Yefim'in karşısına çıkarak onunla tartışmalara girmiştir.⁷⁸⁴

Fatih Emirhan'ın Müslüman toplumlarında ezilen kadın ve kız temasını konu alan *Tatar Kızı* (1909) adlı eseri *Türk Kızı* (1922) adıyla Türkçeye aktarılır. Hikâyede, pek çok Müslüman ülke sayıldıktan sonra millet hukukunu korumak için parlamento binası bulunan ve karşısındaki Ayasofya Camii'nde Kur'an okunan İstanbul'da da

⁷⁸⁰ Fatih Emirhan, *Eserler*, Kazan, Megarif Neşriyatı, 2002, s.14.

⁷⁸¹ Fatih Emirhan, *a.g.e.*, s.258.

⁷⁸² Abdürreşit İbrahim.

⁷⁸³ Fatih Emirhan, *a.g.e.*, 2002, s.22.

⁷⁸⁴ Ravil Emirhan, *a.g.e.*, s.196.

kadın ve kızların hukuksuz olduğu vurgulanır.⁷⁸⁵ *Türk Kızı Canlı Bebek* adıyla yeni Tatar edebiyatından Türkçeye aktarılan bu ilk hikâye, Kaya Nuri tarafından Türk okurlarına şöyle tanıtılır:

“Hür doğup da taassubun kahhar pençesinde diri diri gömülen İslam kadını “canlı bebek” olarak on iki on üç sene evvel *Tatar Kızı* unvanlı eserinde tasvir edilen Şimalî Rusya Türk Müslüman kardeşlerimizin yegânemillî edibi olan Fatih Emirhan’ı kari ve karielere tanıtmak için *Tatar Kızı*’nı, *Türk Kızı* unvanıyla Türkçemize çevirdim. Muhterem okuyucuların *Türk Kızı*’nı büyük bir zevk ile okuyacaklarından doğrusu müftehirim.”⁷⁸⁶

Türk edebiyatında özellikle Servet-i Fünun yazarlarının Fransız edebiyatının etkisiyle yazdıkları mensur şiir örneklerini Tatar edebiyatında ilk defa şair Derdmend kaleme almıştır. Bu türde hikâyeci Şerif Kemal’in de bazı denemeleri olur. Daha sonra özellikle *Ang* dergisinde Muhammet Hanefi başta olmak üzere Necip Asri, Ali Rahim ve Nekie Seyfullina gibi yazarlar bu tarzda eserler verir.

Realist hikâyeler yazarı Fatih Emirhan da kendini bu akımdan geri tutamaz. Fatih Emirhan’ın *Çeçekler Kitirigiz Minga* (1920) (Çiçekler Getiriniz Bana) adlı eseri oldukça duygusal yazılmış bir mensur şiir örneğidir. Fatih Emirhan’ın 1922’de yayınlanan ve annesinin ölümü üzerine yazmış olduğu “Taziye”⁷⁸⁷ adlı mensur şiiri bu tarzdaki yönelişinin son noktası olmuştur.⁷⁸⁸ Fatih Emirhan’ın bu mensur şiirine ilk dikkati çeken Cemalettin Velidi olur. Fatih Emirhan’ın ölümü üzerine bir yazı yazan Cemalettin Velidi, onunla ilgili bazı tespitlerde bulunur. Fatih Emirhan’ın Abdullah Tukay gibi pesimist olmadığını ayaklarının felçli olmasına rağmen Tatar içtimaî hareketinin merkezinde yer aldığını belirten Cemalettin Velidi, Fatih Emirhan’ın Alman yazarı Henrich Heyn’le kader ortaklıklarının bulunduğu ve her ikisinin de hayatlarının sonunda -Fatih Emirhan’ın “Taziye” şiirini kastederek- mistisizme yöneldiklerini vurgular.⁷⁸⁹

---

⁷⁸⁵Fatih Emirhan, **a.g.e.**, s.32.

⁷⁸⁶ Kaya Nuri, **Türk Kızı Canlı Bebek**, İstanbul, Necm-i İstikbal Matbaası, 1338, s.2.

⁷⁸⁷ Fatih Emirhan, “Taziye”, **Edebi Yardım Mecmuası İkinci Kitap**, Kazan, Tatarstan Matbaası 1922, s.209-216.

⁷⁸⁸ Abdurrahman Sadi, **Simbolizm Turında**, Moskova, Tsentrizdat,1932, s.117.

⁷⁸⁹Jamal Velidi, **a.g.e.**, s.433.

Fatih Emirhan'ın Sovyetler döneminde mistisizme yönelmesi hoş karşılanacak bir durum değildir. İçeriğinden dolayı eser yayınlanırken mecmuanın editörlüğünü yapan Âlimcan İbrahimov şu dipnotu koyar: “Bu parça tarihin malum bir devrinde dinîdumanların ademoğullarının ruhunu ne derecede kapladığını gösterip duran bir tasvir olarak girdi.”⁷⁹⁰

Fatih Emirhan'ın “Taziye” şiiriyle Halit Ziya Uşaklıgil'in *Mezardan Sesler*'i arasında benzerlikler olduğuna dikkati çekenlerden biri de 1910'da *Mezardan Sesler*'i Tatarcaya kazandırmış olan edebiyat tarihçisi Abdurrahman Sadi'dir.⁷⁹¹

Halit Ziya Uşaklıgil, *Mezardan Sesler*'i annesinin ölümü üzerine kaleme almıştır. Fatih Emirhan da “Taziye” şiirinin başında “Merhum anamın Rabia Zinetullah Kızı'nın hatırasına bağlıyorum.” ifadeleriyle bu şiirini annesinin ruhuna ithaf ettiğini belirtir. Bu şiir baştan sona evladını kaybetmiş inançlı bir baba tarafından aynı acı kaderi paylaşan gözü yaşlı bir anneye; ağlamaması, sabretmesi ve kadere boyun eğmesi çağrılarının yapıldığı bir teslimiyet şiiridir. Her iki eserde de gece, mezarlık ve gökyüzünün tasvir edildiği, modern astronomi bilgileriyle kozmik dünyanın anlatıldığı görülür. Halit Ziya Uşaklıgil'in *Mezardan Sesler*'i; bunalım, ümitsizlik ve inkâra yakın inancının ifadesiyken⁷⁹² Fatih Emirhan'ın “Taziye”si iman, teslimiyet ve şükürün anlatımıdır. *Mezardan Sesler*, “Mezarı ziyaret bende azim bir teselli bırakmıştı.”⁷⁹³ cümlesiyle biterken, Fatih Emirhan'ın “Taziye”si, “Lâkin bunların hepsi için ben secde-i şükür ediyorum. Evet, secde-i şükür.”⁷⁹⁴ cümleleriyle son bulur. Her iki eserde de kozmik unsurların tasvirinde ortaklıklar görülür. Abdurrahman Sadi bu ortak tasvirlerden dolayı iki eser arasında benzerlik kurmuş olsa gerek. *Mezardan Sesler*'deki kurgunun “Taziye”de bulunmaması Abdurrahman Sadi'nin edebî değer noktasında *Mezardan Sesler*'i öncelemesine de sebep olur.⁷⁹⁵ Halit Ziya'nın *Mezardan Sesler*'i içerik ve kurgu benzerliğiyle İstanbul'da okumuş

⁷⁹⁰Fatih Emirhan, **a.g.m.**, s.209.

⁷⁹¹Abdurrahman Sadi, **Tatar Edebiyatı Tarihi**, Kazan, Tatarstan Devlet Neşriyatı Basması, 1926, s.249

⁷⁹² Ömer Faruk Huyugüzel, **Halit Ziya Uşaklıgil**, 2. Baskı, Ankara, Akçağ Yayınları, 2010, s.110.

⁷⁹³ Halit Ziya Uşaklıgil, **Mensur Şiirler-Mezardan Sesler**, İstanbul, Özgür Yayınları, 2002, s.236.

⁷⁹⁴Fatih Emirhan, **a.g.m.**, s.216.

⁷⁹⁵Abdurrahman Sadi, **a.g.e.**, s.249.

olan Necip Asri'nin (1886-1937) "Mezaristan'da"⁷⁹⁶ adlı hikâyesiyle daha çok örtüşmektedir. Abdurrahman Sadi'nin de dikkati çektiği⁷⁹⁷ bu benzerlik, sonraki dönemlerde hiç dikkate alınmamış, Daniya Zahidullina gibi bu konularda titiz çalışmalar yapmış olan akademisyenler tarafından bilerek veya bilmeyerek görmezlikten gelinmiştir.⁷⁹⁸

Fatih Emirhan'ın "Taziye"si, 1922'lerde bütün Rusya'da ve Tataristan'da meydana gelen büyük açlık sebebiyle "Aç çocuklar faydasına" Kazan'daki yazar ve şairlerin sosyal proje kapsamında oluşturulan *Edebi Yardım Mecmuası*'nda yayımlanır. Açlık, Rusya'da 1917'den beri süren iç savaşın da etkisiyle dünyadan tecrit edilmiş bir şekilde yaşayan Kırım, Kazan ve Batı Sibirya'daki Türkleri ciddi bir şekilde etkilemiştir. Hiçbir yerden yardım görmeyen Rusya Türkleri, yardım toplamak için Moskova'da teşkil edilen açlık heyeti, bütün Rusya Türklüğünün yegâne resmî müessesesi olan Umum Rus Müslümanları Şeri İdaresi adına Türkiye'ye murahaslar gönderir. Bunlardan Kazanlı İlyas Molla İstanbul'a, Feyzi Bubi ve Muharrem Feyzi Togay Ankara'ya gelir. Bu dönemde Hariciye Vekaleti Umuru Şarkıye Umum Müdürü bulunan Yusuf Akçura, Ankara'ya gelen heyeti, Gazi Mustafa Kemal ve Mareşal Fevzi Çakmak'la görüşür. İsmet İnönü kumandası altında bulunan batı cephesi levazımından yüz bin kutu konserve, üç bin çuval un ve diğer gıda maddeleri gelen heyete verilmesi kararlaştırılır. Murahhas üyelerden Muharrem Feyzi Togay İdil-Ural bölgesindeki Tatar aydınlarına yapılan bu yardımları şöyle dile getirir:

"Rusya'daki açlara hariçteki akrabası ve dostları tarafından yiyecek, içecek ve giyecek maddeleri ihtiva eden muayyen paketlerin gönderilmesine bir Amerikan bankası vesatet ediyordu. Şimal Türklerinin bütün münevverlerinin kurtarılması için her birinin adresine istenildiği kadar paket gönderilmesi için icap eden meblağlar emrimize verilmiştir."⁷⁹⁹

⁷⁹⁶ Necip Asri, "Mezaristan'da" *Ang*, Sayı:5, 1916, s.86-89.

⁷⁹⁷ Abdurrahman Sadi, *Simbolizm Turında*, a.g.e., s.115.

⁷⁹⁸ Daniya Zahidullina, *Modernizm Hem XX Yöz Başı Tatar Prozası*, Kazan, Tatarstan Kitap Neşriyatı, 2003, s.113.

⁷⁹⁹ Muharrem Feyzi Togay, a.g.e., s.71.

Bu dönemde Rusya'yla arası iyi olan Amerika Birleşik Devletleri hükümeti Rusya'daki felaketzedelere erzak yardımı yapmak amacıyla bir teşkilat kurmuştur. "Hoover teşkilatı" veya kısaca ARA denilen bu teşkilat, Finlandiya üzerinden⁸⁰⁰ içlerinde Fatih Emirhan'ın da bulunduğu pek çok Tatar aydınına⁸⁰¹ Türkiye'den gönderilen bu yardımları ulaştırmıştır. Gönderen olarak yardım paketlerinin hepsinde Helsinki'de imamlık yapan Veliahmet Hâkim'in ismi vardır. Rızaettin Fahrettin, Keşşaf Tercümanı gibi Fatih Emirhan da tanımadığı bu kişiye 29 Mart 1922'de bir teşekkür mektubu yazar. Mektup şu şekildedir:

"Hürmetli V. Ahmet Hâkim Efendi, ARA vasıtasıyla benim adıma gönderilen hediyenizi bugün 29 Mart'ta aldım. Sizinle tanış olup olmadığımı bilmiyorum. Çünkü ARA'nın buradaki şubesinde isminizi söylememişler, yalnız V. Hâkim demekle yetinmişler. Beklenmeyen, düşünülmeyen, umulmayan bir zamanda gelen bu hediye yalnız beni sevindirmekle kalmayıp, son derece duygulandırdı da. Bilmem nerelerde, yurdundan uzaklarda, belki de şahsen tanımadığım muhitlerde seni hatırlayan, dertlerini paylaşan dostların bulunduğunu öğrenmek ve duymak insanın ruhunu okşamayacak hâllerden değildir doğrusu. Bu hâl, bizim yaşamakta olduğumuz şu karanlık günlerde berrak, nurlu bir çizgi gibi uzayıp gitmekte; geleceğe ümitle bakma hissini uyandırmakta; yorulmuş, gevşemiş sınırları bir parça dinlenme imkânı vermekte; yüreklere kuvvet aşılamaktadır. İşte, sizin bu hediyeniz bana bunları da getirmiş bulunmaktadır. İşte birader, bütün bunların toplamı için size içten gelen şükranlarımı sunuyorum. Tataristan'da açlığın en yüksek noktasına çıktığı bir zamanda, yılın en ağır aylarını yaşadığımız bir sırada gelen bu hediyenizin benim için büyük maddî kolaylık getirdiğini de söylemekten kendimi alamıyorum. Bugün Tataristan'da durum çok ağır ve ümit kırıcıdır. Tam manasıyla açıklıktan ölüp sokakta yatmalar, insan ölüsü yemeler, etini yemek için insan kesenler, bunlar burada âdî vakıalardan sayılmaktadır. İşte, böylelikle beni hatırlamanızdan, dertlerimi paylaşmanızdan ve maddî yönden büyük kolaylık getirmenizden dolayı size daha bir kere şükranlarımı ifade ediyorum, aziz biraderim."⁸⁰²

⁸⁰⁰ A. Battal-Taymas, **Kazanlı Türk Meşhurlarından Rızaeddin Fahreddinoğlu Kişiliği Fikir Hayatı ve Eserleri**, İstanbul, Birlik Basın ve Yayın Evi, 1958, s.28.

⁸⁰¹ Adreslerine yardım paketi gönderilen aydınlar şunlardır: Cemaleddin Velidi, Muhiddin Kurbanali, Rızaeddin Fahreddin (Üç defa gönderilir.), Musa Carullah Bigi, Âlimcan Barudi, Keşşaf Tercümanı, Hadi Atlasi, Muhlise Bubi, Necip Asri, Fatih Kerimi, Abdurrahman Ömeri, Fatih Murtazin, Hasan Ata Abeşi.

⁸⁰² A. Battal-Taymas, **a.g.e.**, s.37-38.

Fatih Emirhan, 1923'te Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulmasından sonra Mustafa Kemal Paşa'nın ismini övücü sözlerle dile getirdiği bir yazı kaleme alır.⁸⁰³ Yeni Türkiye Cumhuriyeti'nin, Sovyetlerle yakın ilişki içinde olmak istemesini alkışlar. Fatih Emirhan bu dönemde yazdığı “Düşmanlar” ve “Mart Kahramanları” gibi hikâyelerinde Sovyet ihtilalcileriyle dalga geçmektedir. Fatih Emirhan'ın 1923'te yayınlanması için Tataristan Maarif Komiserliğine teslim ettiği “Birinci Sevgi”, “Meyyiti Uğurladıktan Sonra” ve “Çiçekler Getiriniz Bana” adlı yazıları sakıncalı bulunmuştur.⁸⁰⁴

Kız kardeşinin ifadelerine göre Fatih Emirhan, konuşmalarında, Ahmet Mithat Efendi ismini olumlayarak, Muhammet Abduh ve Cemalettin Afgani ile birlikte anmaktadır.⁸⁰⁵ Fatih Emirhan 4 Ağustos 1913'te Kazan'a gelmiş olan Mahmut Esat Efendi'yle de Arça Kırı'nda görüşmüş ve kendisine birçok sorular yöneltmiştir.⁸⁰⁶

Tatar şairi Hasan Tufan, 1969'da yazdığı “Mogikan”⁸⁰⁷ adlı şiirinde, Fatih Emirhan için Tatar edebiyatının “Ayakları bağlı Promete”si, “Edebiyat ‘Han’ı Emirhan” gibi övücü ifadeler kullanır. Türkiye'yi ve Türk edebiyatını yakından takip eden Fatih Emirhan 9 Mart 1926'da genç yaşta vefat eder.

---

⁸⁰³ Fatih Emirhan, “Törük Milletçiliği Hem Rusiya Sovetlar Vlastı” **Eserler**, 4. Tom, , Kazan, Tatarstan Kitap Neşriyatı 1989, s.386

⁸⁰⁴Ravil Emirhan, **a.g.e.**, s.333.

⁸⁰⁵Fatih Emirhan Turında İstelikler, **a.g.e.**, s.85.

⁸⁰⁶ Zekeriya, “Mahmud Esad Efendi İle Refakatim Hatırası”, **Kuyuş**, 18 Avgust 1913, No:197.

⁸⁰⁷ Hesentufan, **Eserler 2. Tom**, Kazan, Tatarstan Kitap Neşriyatı, 2007, s.96-102.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. TATAR EDEBİYATINDA, YENİ TÜRK EDEBİYATÇILARI ÜZERİNE YAPILAN DEĞERLENDİRMELER

3.1. İbrahim Şinasi'ye Dair (1826-1871)

Yeni Türk edebiyatına eserlerinden çok zihniyetiyle yön veren Şinasi, Tatar basınında da fikirleriyle Türk edebiyatının yönünü değiştiren bir başlangıç olarak, Türk edebiyatı tarihlerinde yer alan bilgiler çerçevesinde büyük bir saygıyla anılır. Onun ismi, Türk edebiyatındaki bir dönemin kapanıp yeni bir dönemin başlaması noktasında bir dönemeci temsil etmesi ve arkadan gelenlerin onun sadık bir takipçisi olmaları sebebiyle Cemalettin Velidi gibi aydınlar tarafından Kazan'daki izdüşümü Abdünnasır Kursevi ile örtüştürülür.

Tatar yazarı Cemalettin Velidi, kendisi edebiyatçı olmasa da Tatar aydınları arasındazihniyet değişiminin başlangıç noktası olması yönüyle Abdünnasır Kursevi'yi¹ (1771-1812), yaptığı çalışmalarla Türk edebiyatında bir zihniyet değişimi ve dönüşümünün başlamasına sebep olan İbrahim Şinasi'ye benzetir. Cemalettin Velidi yaptığı benzetmede, Namık Kemal'le İbrahim Şinasi arasındaki ilişkidenden hareketle Şahabettin Mercani'yi de Namık Kemal'e benzetmektedir. Bu benzerlik Cemalettin Velidi'nin ifadeleriyle, "Kursavi'yi Şinasi'ye benzetirsek, Mercani onun Kemal Beyi'dir."² şeklinde formüle edilir.

Cemalettin Velidi'nin yukarıdaki dikkat çekici değerlendirmelerinin yanı sıra İbrahim Şinasi ile ilgili Tatar edebiyatı aydınları arasında Yusuf Akçura başta olmak üzere İsmail Gaspıralı, Rızaettin Fahrettin, Abdullah İsmeti (1883-1938) ve Burhan Şeref'in (1883-1942) bazı değerlendirmelerde buldukları görülür. Ayrıca Rus Türkolog Vladimir Aleksandroviç Gordlevskiy'nin Türk edebiyatıyla ilgili 1911 yılında Moskova'da Tatar öğrencilere verdiği konferansın *Şura*'da yayınlanan metninde Şinasi ile ilgili bilgiler yer almaktadır.

¹ Rızaeddin Bin Fahreddin, *Âsar*, 1.Cilt, 3. Cüz, Orenburg, Tipografiya M. F. G. Karimova, 1902, s.95-128.

² Cemaleddin Velidi, "Mercani", *Vakit*, 18 April 1914, No:1464.

İsmail Gaspıralı'nın Şinasi ile ilgili değerlendirmeleri 1896'lı yıllarda ve dilin sadeleşmesiyle ilgilidir. İsmail Gaspıralı, 1913'te yayınladığı "Dil Etrafında" adlı yazısında dilin sadeleştirilmesiyle ilgili Şinasi ile ilgili şu değerlendirmeleri yapar:

"Osmanlı milletine gelince, bunun lisân-ı edebisi havas ile resmî dairelerinde zahmet ile tahsil edilir, Rumeli'de, Anadolu'da anlaşılmaz bir "İstanbul bediası"ndan ibaret idi. Bu "bedia" lisan değil idi. Türk dilinin celladı, uydurma bir şive idi. İstanbul'da doğmuş "birinci Türk" Şinasi merhum, bu şivenin sadeleştirilmesi, Türkleştirilmesi meselesini çıkarmış ve birçok itirazlara uğramış idi."³

Tatar edebiyatının önemli gazetecilerinden ve yazarlarından Burhan Şeref, Türk dünyasında 1849-1854 yıllarında ilk defa Batılı anlamda tiyatrolar yazmış olan Azerbaycanlı Mirza Feth Ali Ahundov (1811-1887) hakkındaki makalesinde Şinasi'nin *Şair Evlenmesi*'ne (1858) de değinir. Burhan Şeref bununla ilgili şunları söyler:

"Osmanlılardan Avrupa usulünce en ilk piyes, yazar İbrahim Şinasi'nin *Şair Toyu* adlı bir perdelik vodvili 1858 yılında meydana çıkmıştır. Mezkûr Şinasi, Paris'te Lamartine mekteb-i âlisinde tahsil etmiş, Şark ve Garb edebiyatına oldukça aşina olmuştur. Onun yukarıdaki mezkûr eseri Profesör Vambery kalemi ile Almancaya tercüme edilip oradan Rusçaya, oradan da Azerbaycan şivesine tercüme edilmiştir."⁴

Rus Türkolog Gordlovski verdiği konferansta Osmanlı edebiyatını Orhan Gazi'den (1324-1360) *Tazarrunâme* sahibi Sinan Paşa'ya (1440-1486) kadar birinci dönem, Sinan Paşa'dan *Tabsıra* ve "Adem Kasidesi" ile tanınan Akif Paşa (1787-1845) ve Victor Hugo'dan tercüme ettiği "Tıfl-ı Naim" şiiriyle bilinen Ethem Pertev Paşa'ya (1824-1872) kadar ikinci dönemi, Osmanlı edebiyatının tecdit devri olan ve İbrahim Şinasi ile başlayan dönem de üçüncü dönem olarak sınıflandırır. Gordlovski, İbrahim Şinasi ile ilgili şunları söyler:

"Osmanlı edebiyatının tecdidine en büyük hizmet edenlerden İbrahim Şinasi Efendi, evvela kendi vatanında güzel surette tâlim ve terbiye gördü. Sonra iktisat eğitimi için

³İsmail Gaspıralı, **Seçilmiş Eserler:3 Dil-Edebiyat-Seyahat Yazıları**, Haz. Yavuz Akpınar, İstanbul, Ötüken Yayınları, 2008, s.174.

⁴ Burhan Şeref, "Mirza Feth Ali Ahundov 1811-1911", **Vakit**, 20 Dekabr 1911, No:893.

Osmanlı siyaset adamlarından ve yazarlarından Sadrazam Reşit Paşa tarafından Paris'e gönderildi. Şinasi Efendi vatanına dönüp devlet hizmetine girse de bazı sebeplerden dolayı görevinden ayrılıp edebiyat ile meşgul oldu. Önce *Tercümân-ı Ahvâl* gazetesinde muharrirlik yaptı. Sonra kendisi *Tasvir-i Efkâr* adlı bir gazete çıkarmaya başlayan İbrahim Şinasi Efendi, bu gazetelerde devrine göre pek mühim siyasî makaleler yazmakta, açık Türk dilinde halkın anlayacağı ruhlu edebî yazılar derç etmekteydi. Halk da onları severek okumaktaydı. Bu sebepten dolayı İbrahim Efendi'nin bu hizmetleri pek mühim yasılmaktadır. Zaten İbrahim Efendi'nin başka Osmanlı ediplerinden ayrılıp yenilikler ortaya koymasında; yazılarını Arapça ve Farsça kelimeler ve uzun cümlelere boğulmuş ibarelerden vaz geçip açık Türkçe yazması, hayâli ve Farisî şeylerden bahsetmeyerek halkın hayat ve maişetine taalluk eden konulardan bahsetmesidir. Şinasi Efendi yalnız muharrirlik ve naşirlik etmekle kalmadı birçok eser de yazarak Osmanlı edebiyatının zenginleşmesini sağladı. Mesela Şark'ta kızla görüşmeden evlenmenin yanlışlıklarını tasvir ettiği *Şair Evlenmesi* adlı eseri, Osmanlı halkının ahvâl-i rûhiye ve felsefesini göstermeye hizmet eden *Durûb-ı Emsâl-i Osmaniyye*'si, Avrupa edebiyatı ile tanıştırdığı pek çok tercüme devrine göre büyük edebî kıymete haizdir. Şinasi Efendi yalnız edebiyata hizmet etmekle kalmadı kendi fikirlerini terviç edip meslektaşlar arttırmak için bir cemiyet kurdu. Lâkin bu cemiyet çabucak hükümet tarafından sezilip bastırıldı. Azaları da İstanbul'dan kaçmaya mecbur oldular. İbrahim Şinasi Efendi'ye Osmanlı edebiyatının müessisi demek mümkündür.”⁵

Yeni Türk edebiyatıyla ilgili en sert eleştirileri getiren Yusuf Akçura; Namık Kemal, Abdülhak Hamit, Tevfik Fikret, Halit Ziya ve Fecr-i Âti yazarlarının şiir ve nesirleriyle sadece kendilerinin anladığı halktan uzak bir “kâhinler medeniyeti” kurduklarını söyler.⁶ Yusuf Akçura, Şinasi'nin Reşit Paşa için “medeniyet resulü” gibi ifadelerle başlattığı dinî terminolojiyi dünyevileştirme yolundan giderek, “Şinasi, yeni hayatta Türklük mezhebinin imamıdır.” gibi cümlelerle onu yüceltir. Yusuf Akçura; Ahmet Mithat, Şemsettin Sami, Mehmet Emin, Necip Asım, Türk Yurdu ve Genç Kalemlerin Şinasi'nin yolundan giderek edebiyatta Türkçülük

⁵Vladimir Aleksandroviç Gordlevskiy, “Yengi Osmanlı Edebiyatı”, Akt. Arif Kerimov, **Şura**, 1911, Sayı:2, s.46-47.

⁶Yusuf Akçura, “Ahmet Mithat Efendi”, **Türk Yurdu**, 1913, Sayı: 30, Ankara, Tutibay Yayınları, 1999,s.101-102.

akımını ortaya koyduklarını belirtir.⁷ Yusuf Akçura'nın Şinasi'ye olan bu yaklaşımı Rızaettin Fahrettin tarafından da kabul edilir.

Rızaettin Fahrettin, *Şura* dergisinde Şinasi'nin şiirlerinden kısa kısa örnekler verir. Şinasi'yle ilgili Ahmet Mithat Efendi monografisinde bazı bölümlerini Yusuf Akçura'dan da aktararak bilgiler aktarır. Rızaettin Fahrettin, Şinasi hakkında şunları söyler:

“Türk edebiyatı tarihini yazanlar Şinasi'ye kadar olan asırlara ve bu asırların edebiyatına ‘Eski edebiyat’ derken, Şinasi'den sonrasına da ‘Yeni edebiyat’ demektedirler. İbrahim Şinasi 1826 yılında İstanbul'da dünyaya gelip Eylül 1871'de vefat etti. Medresede okuyup ulûm-ı şeriyede yed-i tûlâ sahibi oldu. Zekâsı sayesinde pek çok şeyleri hıfzetti. Hatta *Kamus*'un yarısı gönlünde mahfuz olduğu rivayet edilir. Bundan sonra Fransızca okuyup Garp hakkında olan ilim ve marifetin derecesinin pek yukarı olduğunu anladığından mahz-ı kemalât kesbetmek ve Şark ilmi ile Garp ilmini birleştirip faydalı bir hülâsa elde etmek ümidiyle Fransa'ya gitti. Bu dönemde yaşı 18-19'lardaydı. Derviş tabiatlı ve münzevî olan bu zat, Fransa'ya gittikten sonra güzel surette okudu. *Makamât-ı Hariri*'ye Arapça şerh yazan ve İslam eserlerini incelemekle uğraşan Sacy (ö.1838) ailesi ile tanıştı. Renan ve Lamartine ile muarefe peyda edip Avrupa'da olan ilim ve edebiyattan içmalen haberdar oldu. İstanbul'a döndükten sonra edebiyat ile uğraştı ve bunun tesiri ile Türkiye'de Yeni Edebiyat-ı Cedîde ve de Türkçülük isminde edebiyata mahsus iki türlü meslek hâsıl oldu.”⁸

Rızaettin Fahrettin'in Şubat 1914'te yayınlanan Ahmet Mithat Efendi adlı eseriyle ilgili Tatar basınında değerlendirme yazıları yayınlanır. Bunlardan birisi de İstanbul'da okumuş olan Abdullah İsmeti'nin *Yıldız* gazetesindeki yazısıdır. Abdullah İsmeti bu uzun makalesinde Şinasi hakkında değerlendirmelerde bulunur ve şunları söyler:

“İbrahim Şinasi Türkiye'nin meşhur siyasetçilerinden Reşit Paşa tarafından Paris'e gönderildiği dönem, Türkiye'nin Avrupa ile oraya öğrenci gönderip ilmî ve edebî temasta olduğu veya olmak istediği dönemdi. Türkiye'nin siyasette memleketi idare işlerinde istekle ıslahatlara yöneldiği bu dönemde Türk edebiyatında Türk dilinde de az çok ıslahat beklenir, yumuşaklık ümit edilir, millileşme avamlaşma gerekli

⁷Yusuf Akçura, **a.g.m.**,s.101.

⁸Rızaeddin bin Fahreddin, **Ahmed Midhat Efendi**, Orenburg, Vakıf Matbaası, 1913, s.34-35.

görülyordu. İbrahim Şinasi, Paris'te, malumatlı, Şark'ı anlayan aileler ile büyük Fransız şairleri mütefekkir Fransız edipleri ile tanıştı. Fransa'nın havasa da avama da azık verip duran zengin edebiyatı ile aşinalık peyda etti. Filozof tabiatlı olan bu kişi, okuduğu şeyleri etraflı okuyor, anladığı şeyleri derin anlamaya çalışıyor, muhakemeler mukayeseler ile iş görmeyi seviyordu. Şinasi işte bu hazretler arkasından Türk edebiyatını Fransız edebiyatı ile karşılaştırıp baktı. Türk edebiyatını mevzu cihetinden yaralı gördüğü gibi ifade cihetinden de anlaşılmaz bir hâle geldiğini gördü. İşte bu Türk edebiyatını mevzu yönünden zenginleştirmeye, üslup yönünden sadeleştirmeye çalıştı. Reşit Paşa'ya yazdığı mektuplarını saf Türkçe olmasına gayret etti. Şinasi az da olsa şiirler tertip etti. Fransızcadan meseller tercüme etti. Avrupa'da çıkan Genç Türk gazetelerinde makaleler yazdı. İstanbul'da gazete çıkarıp sade dilde manalı makaleler neşretti. Şiirlerinde hissiyatını sade bir şekilde ifade etmeye çalıştı. Türkiye'nin en büyük vatanperver şairi Namık Kemal: 'Ben, Şinasi ile Abdülhak Hamit arasında sadece bir vasıtayım.' demektedir."⁹

3.2.Namık Kemal'e Dair (1840-1888)

Yenileşme Dönemi Türk Edebiyatı'nın en önemli yazarlarından olan Namık Kemal, ileri sürdüğü görüş ve düşünceleriyle birliktekaleme aldığı roman, tiyatro, şiir ve düz yazılarıyla da Tatar edebiyatında kendisini güçlü bir biçimde hissettirmiştir. Yeni Tatar edebiyatı yazarları arasında onun adınıanmayan Tatar yazarı hemen hemen yok gibidir. Onun her biri vecize niteliğindeki sözleri iktibas edilmekte, romanları değerlendirmelere tabi tutulmakta, tiyatroları tercüme edilerek sahnelenmekte, şiirleri taklit edilmekte şiir-nesir pek çok eseri Kazan'da satılmaktadır.

Tanzimat sonrasındaki gazete dili Osmanlı edebiyatını etkilediği gibi 1905'ten sonra İdil-Ural'daki mahalli gazetelerin çıkmaya başlamasına kadar Tatar edebiyatını da etkilemiştir. Tatar gazetelerinin çıkmaya başlamasıyla mahallilik güçlenmeye başlar. Tatar dili artık İstanbul'daki Sultan Beyazıt Meydanı'nda değil, Kazan'daki Peçin Pazarı'ndaki Nevski durağında şekillenmeye başlar.¹⁰ Tanzimat dönemi yazarları, başta Namık Kemal'in dili olmak üzere Tatar toplumunun eğitimle uğraşan tabakaları tarafından anlaşılmaktadır. XIX. asır Tatar şairlerinin dilleriyle bu

⁹ Abdullah İsmati, "Ahmed Midhat Efendi (Rızaeddin bin Fahreddin Eseri)", **Yıldız**, 9 April 1914, No:1163, s.2-3.

¹⁰ Cemaleddin Velidov, "Bir Yıl Tolgaç-I", **Vakit**, 6 Fevral 1914, No:1409.

dönem Türk yazarlarının dilleri birbirleriyle paralellik arz etmektedir. Cemalettin Velidi bu yakınlığı şöyle ifade eder:

“Bizim eski şairlerimizin şiirleri ile Kemal Bey’in şiirleri üslup şivece ne kadar yakınlar. Onlar henüz Volga Tatarları lügatinden Anadolu Türklüğünden yukarı bir seviyede durmaktalar. Onlarda sözler, ıstılahlar bütün İslam Şark edebiyatında maruf ve müşterek tabirler olup onları Tatarların da Osmanlıların da okumuşluları takriben bir derecede anlamaktadır. Avamına ise ikisi de bir derecede uzak. İşte böyle reel halk seviyesinden yukarıda bulunan edebiyatı Türkî adı altında toplayıp bir gayeye varırlar diye söylemek mümkün. Ama Tukayev şiirleri ile şimdiki Mehmet Emin Bey’in şiirleri arasında nispet böyle mi? Başkasına bakmaya gerek yok. Bizim kendi Tatar dili ve edebiyatının tarihi ve hatta ayrı ayrı her bir edebiyatımızın hayat-ı edebiyesi Türklükten Tatarlığa doğru bir hareketten ibarettir.”¹¹

Rızaettin Fahrettin 1905 öncesinde *Yuvaniç* isminde İdil-Ural bölgesinde yetişmiş olan şairlerin şiirlerinden bir antoloji meydana getirir. Bunlar arasında Hibetullah İşan, Şemsettin Sufi, Ebulmennih Hacı gibi XIX. asır şairleriyle birlikte kendi muasırlarından Derdmend, Haydar Çolpani, Âşık Şeyda ve Muhammet Sadık’ın şiirleri yer almaktadır. *Yuvaniç*’ı oluşturmadaki amacının Rusların Puşkin ve Lermantovları; Farısların Firdevsi, Sadi, Hayyam ve Hafızları; Arapların Lebitleri; Osmanlıların da Baki, Fuzuli, Ziya ve Kemalleri gibi şairlerin Tatarlar arasında da bunlar cümlesine dizilecek kişiler bulunmaz mı hayâliyle tecrübe etmek olduğunu belirtir.¹² Yazma halinde basılmadan kalan bu eserde adı zikredilen Osmanlı şairlerinin şiirleri de yer almaktadır. Rızaettin Fahrettin, *Şura* dergisinde Fuzuli ve Namık Kemal’le birlikte özellikle Ziya Paşa’nın şiirlerinden oldukça çok şiir örnekleri yayınlamıştır.

Rus müsteşrik Vasiliy Dimitriyeviç Simirnov 1903’te Petersburg’da bastırıldığı *Mecmuâ-i Müntehabât-ı Âsâr-ı Osmaniyye* adlı antolojide Namık Kemal’in şiirlerinden çok nesir örneklerine yer verir. Kırk beş sayfalık bir bölüm Namık Kemal’in *Cezmi*¹³ ve *Sergüzeşt-i Ali Bey*’e¹⁴ ayrılır. Aynı kitabın 1891’deki el yazma

¹¹ Cemaleddin Velidov, “Matbuatta Kozgalgan Meseleler”, *Vakit*, 19 Fevral 1914, No.1419.

¹² Rızaeddin Fahreddin, “Müsamere”, *Şura*, 1914, Sayı:22, s.702.

¹³ V. D. Smirnov, *Obraztsoviya Proizvedeniye Ocmanskoy Literaturı Vı İzvleçeniyyah İ Otrivkah* (Mecmuâ-i Müntehabât-ı Âsâr-ı Osmaniyye), Sanktpeterburg, Tipo-Litografiya İ. Boraganskovo, 1903, s.350-373.

ilk baskısında Namık Kemal'in "Aile", "Görenek", "Bir Mülâhaza-i Edebiye" adlı yazıları, Abdülhak Hamit'e değişik tarihlerde yazdığı üç mektubu, Kastamonulu Latifi'nin *Tezkiretü'ş-Şuara*'sındaki Namık Kemal'le ilgili bölüm ve *Sergüzeşt-i Ali Bey* romanının bir bölümü yer almaktadır.¹⁵

1905'ten sonra İstanbul baskısı kitapların kitap ticaretiyle ilgilenen Tatar şirketleri tarafından İdil-Ural'a yoğun bir şekilde getirilip satıldığı görülür. Namık Kemal'in şiirleriyle birlikte özellikle tiyatro ve biyografi kitapları bunların başında gelir. *Zavallı Çocuk*, *Vatan Yahut Silistre*, *Akif Bey*, *Gülnehal*, *Evrak-ı Perişan*, *Emir Nevruz* ve *Rüya* bunlar arasındadır.

1870'lerden 1900'lü yılların başına kadar artarak devam eden bir ilgiyle okunan yeni Türk edebiyatı eserleri 1905'ten sonra çok daha geniş bir yaygınlık kazanmıştır. Her iki coğrafyadaki mahallileşme, yani Namık Kemal dilinin Mehmet Emin diline evrilişi ve Tukay'ın Uralski devresinden Peçin Pazar'ına geçişi her ne kadar iki coğrafyayı birbirinden uzaklaştırırsa da Tatar aydın ve edebiyatçılarının Türk edebiyatıyla olan 25-30 yıllık bağlarını 1917'deki ihtilalin Türkiye'yle ilgili her şeyin düşmanlaştırıldığı ve her türlü ilgi ve bağın kopartıldığı döneme kadar devam ettirir.

İstanbul'da olduğu gibi İdil-Ural'da da Namık Kemal'in şiirleri ezbere bilinir. Onun "Vatan Türküsü", "Vatan Şarkısı" ve "Hürriyet Kasidesi" bunların başında gelir. Abdullah Tukay, yakın arkadaşı Vefa Bahtiyarov'un ifadelerine göre Namık Kemal'in "Vatan Manzumesi"ni ezberden okur.¹⁶ Tatar aydınları arasında özellikle Namık Kemal'in vecize niteliğindeki sözlerinin sıklıkla iktibas edilmesi onun fikrî planda etkisini göstermesi açısından önemlidir. Fatih Kerimi¹⁷ ve Abdurrahman Sadi onun "Barika-i hakikat müsademe-i efkârdan doğar."¹⁸ sözünü kullanarak fikirlerine dayanak yaparlar. Aynı mısraları Aziz Mülükov da kullanır.¹⁹ Rızaettin Fahrettin, sistematik bir biçimde aşağılanmakta olan Tatarların bunu hak etmediğini milletini

---

¹⁴V. D. Smirnov, **a.g.e.**, s.373-395.

¹⁵V. D. Smirnov, **a.g.e.**, s.244-265.

¹⁶"Vatan Manzumesi", Namık Kemal'in "Vatan Türküsü" veya "Vatan Şarkısı" olmalıdır.

¹⁷Fatih Kerimi, "Öteden Beriden", **Vakit**, 16 İyün 1911, No:795.

¹⁸Abdurrahman Sadi, **Muhtasar Kavâid-i Edebiyye**, Ufa, Şark Matbaası, 1911, s.68.

¹⁹Aziz Mülükov, "Niyazi Efendi Hazretleri", **Şura**, 1912, Sayı:14, s.433.

sena etmekte olan *Vakit* gazetesinin Namık Kemal'in "Hürriyet Kasidesi"ndeki, "Hakir olduysa millet şanına noksan gelir sanma"²⁰ dizelerindeki duyarlılıkla yapılan saldırılara cevap verdiğini belirtir. Rızaettin Fahrettin, *Rusya Müslümanlarının İhtiyaçları* adlı eserinde yine Namık Kemal'in meşhur kasidesinden,

*"Biz ol âli-himem erbâb-ı cidd ü içtihadız kim
Cihangirâne bir devlet çıkardık bir aşiretten"*

beytini getirerek ehl-i İslam'ın lisan-ı hâlleriyle bu beyti söylediklerini belirtir.²¹

Cemalettin Velidi, Tatar basınındaki fikir ayrılıklarını yine Namık Kemal'in kasidesindeki, "Çıkar âsâr-ı rahmet ihtilaf-ı rey-i ümmetten"²² dizesiyle tarifler.

Abdurrahman Sadi, yeni Türk edebiyatındaki benzerlerinden etkilenerek oluşturduğu Tatar edebiyatındaki ilk retorik kitabı olan *Muhtasar Kavâid-i Edebiyye* adlı eserinde "Açıklık", "İntizam", "Şiddet" ve "Tezat" gibi bölümlerde Namık Kemal'in şiir örneklerine başvurur.²³ Abdurrahman Sadi *Edebiyat Usulleri* kitabındaki "Şiirleri Tenkit" bölümünde eserde kalıcı olanın üslup ve tarz-ı ifade olduğunu anlatan Namık Kemal'den bir iktibas yapar.²⁴ Yine aynı eserde "Mülâhazât-ı Hikemiye" bölümünde Namık Kemal'den örnek getirilir.²⁵

1916 yılında Necip Dumavi ve Cemalettin Velidi arasında Abdullah Tukay özelinde çıkan Şark-Garb tartışmasında, Cemalettin Velidi'nin *Ang* dergisinde üç sayı süren "Şarktan Garba" adlı uzun makalesinde, altı asırlık bir edebiyata sahip olan Osmanlıların Garb'a yönelmiş olmalarının gerekçelerini anlatan Cemalettin Velidi sözü Namık Kemal'e getirerek şöyle der:

"Osmanlı edebiyatının Garb'a doğru yönelişinde birinci adımları atan Kemal Bey'in şiirlerini, romanlarını, tarih ve siyasî makalelerini okuyunuz. Kemal Bey kendisinin

²⁰ Rızaeddin Fahreddin, "Matbuat Musahabesi", *Vakit*, 1907, No:170.

²¹ Rızaeddin bin Fahreddin, **Rusya Müslümanlarının İhtiyaçları ve Anlar Hakkında İntikad**, Orenburg, Muhammed Fatih Gilman Kerimov Matbaası, 1906, s.20.

²² Cemalettin Velidov, "Bir Yıl Tolgaç-I", *Vakit*, 6 Fevral 1914, No:1409.

²³ Abdurrahman Sadi, **a.g.e.**, s.17-62.

²⁴ Abdurrahman Sadi, **Edebiyat Usulleri**, Orenburg, Vakit Matbaası, 1912, s.19.

²⁵ Abdurrahman Sadi, **a.g.e.**, s.37.

tefekkür ve ifade tarzında bugünkü Osmanlı ediplerine göre çok daha Şark'ta durmakta. Halbûki o, eski usul edebiyat taraftarları tarafından Garb'a doğru değişimi için en büyük hücumlara maruz kaldı.”²⁶

Fatih Kerimi'nin 1908'de *Şura* dergisinde yayınladığı “Osmanlı Edebiyatı” adlı yazılarında Namık Kemal hakkında bilgiler vereceği belirtilse de yazıların yarım kalmasından dolayı onunla ilgili bölüm yayınlanmaz. 1913 yılında yine *Şura* dergisinde dergi okurlarının Rızaettin Fahrettin'den biyografisinin yazılmasını istediği kişiler arasında Namık Kemal'in de adı geçmektedir. Fakat bu gerçekleşmez. 1911 yılında Profesör Vlademir Aleksandroviç Gordlovski'nin (1876-1956) Moskova'da Tatar öğrencilerin organize ettikleri Türk edebiyatıyla ilgili konferansının *Şura*'daki yayınlanan metninde Namık Kemal'le ilgili şunlara yer verilmektedir:

“Osmanlı edebiyatında İbrahim Şinasi'nin hizmetini devam ettiren ve onu daha da terakki ettiren zat Namık Kemal Bey'dir. Kemal Bey önce Şinasi'nin *Tasvir-i Efkâr* gazetesinde muharrirlik etti. Şinasi Avrupa'ya kaçınca Kemal Bey bu gazetenin başmuharriri olarak kaldı. Lâkin belli bir zaman sonra kendisi de Şinasi'nin arkasından Avrupa'ya kaçmak mecburiyetinde kaldı. Türkiye hükümetinin istibdadından kaçan kendisi gibi hürriyetperverler ile birleşerek Londra'da *Hürriyet* ve *Muhbir* adlı gazeteleri çıkarmaya başladı. Bir müddet sonra Türkiye'ye dönmesine izin verilince Kemal Bey İstanbul'a gelerek *İbret* adlı gazeteyi neşretmeye başladı. Bu gazete güzel siyasî ve edebî makaleler, fennî ve iktisadî haberler ile dolu olduğundan tez zamanda müşterilerini otuz bine çıkardı. Ama *İbret* uzun zaman devam edemedi. Çünkü on dokuzuncu sayısında hükümet onu durdurdu. Kemal Bey gazete muharrirliğinden başka daha birçok eser yazdı. Mesela *Zavallı Çocuk*, *Vatan Yahut Silistre*, *Akif Bey*, *Evrak-ı Perişan*, *Celalettin Harzemşah* vesaire. Bunlardan ilki *Kızgıncı Bala* adıyla Tatarcaya çevrilip Rusya Müslümanlarının tiyatro sahnelerinde koyulmakta, ikincisi olan *Vatan* Kafkasya'da Azerbaycan şivesine çevrilip oradaki tiyatrolarda temaşa edilmektedir.”²⁷

Tatar yazar ve şairlerinin Namık Kemal'in sözlerini eserlerine epigraf yaptıkları görülür. Şerif Kemal, “Uyanmak” adlı hikâyesinde Namık Kemal'in, “En edna lütfuna can vermeye müştak iken sad-hayf beni cevrinle öldürdün, beyim

²⁶ Cemaleddin Velidov, “Şarkdan Garbga”, *Ang*, 1916, Sayı:4, s.72.

²⁷ Vlademir Aleksandroviç Gordlovski, Akt. Arif Kerimov, “Yengi Osmanlı Edebiyatı”, *Şura*, 1911, Sayı:2, s.

ağyara aldandın.”²⁸ ifadelerini epigraf olarak kullanır. Tatar şairi Sait Sünçeleý, I. Dünya Savaşı sonrasında İngilizlerin İstanbul’a girmesi üzerine vatan ve hürriyet duygularının yoğun bir şekilde ifade edildiği “Türkiye Manzumesi” adıyla yazdığı otuz üç üçlükten oluşan uzun bir şiirkaleme alır. Başına da Namık Kemal ve Deli Hikmet’in ortaklaşa yazdıkları, felakete neticelenen 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşından duyulan üzüntünün anlatıldığı “Vatan Mersiyesi”nin²⁹ her kıtasında tekrar edip duran Namık Kemal’in şu meşhur beytini epigraf olarak koyar:

*“Vatanın bağına düşman dayadı hançerini
Yok imiş kurtaracak baht-ı kara mâderini”³⁰*

Tatar basınında Namık Kemal’in *Cezmi* romanı hakkında millî roman bağlamında ilk defa 1895’te *Tercüman* gazetesinde İsmail Gaspıralı bahseder.³¹ Ayaz İshaki’nin 1914’te Kazan’da yayınlanmış olan *Dilenci Kız* adlı romanında, roman kahramanı Mansur’un Türk yazarlarından Namık Kemal’in *Cezmi* ve *İntibah* romanıyla birlikte *Vatan Yahut Silistre* tiyatrosunu okuduğu belirtilir.³²

Bin Bir Gece gibi hayâli hikâyelerden gerçek millî romana geçişte Osmanlı Türklerinin önceliğinin Garplılaştırmadaki önceliğinden kaynaklandığını söyleyen Cemalettin Velidi, bu konuyla ilgili örneklemesini Namık Kemal’in *Cezmi* romanından getirir ve şöyle der:

“Türklerde millî roman ismine layık olarak yazılmış ilk roman ve hikâyelerden Kemal Bey’in eserleri özellikle de *Cezmi*’yi saymak mümkün. Romanda gözümüzün önüne ne kadar güzel bezeklerle bezenmiş koyu boyalara batırılmış ideal bir sahne açılır. Burada hakikat ne kadar hayâli bir revnak ile tecelli eder! Sanat-ı edebiye hadisât-ı tabiiye ve tarihiyeyi ne kadar harikanüma bir şekl-i bedii ve acip üzere

---

²⁸ Şerif Kemal, “Uyanuv”, *Şura*, 1909, Sayı:8, s.254.

²⁹ Nihat Sami Banarlı, **Resimli Türk Edebiyatı Tarihi-II**, İstanbul, Milli Eğitim Basımevi, 1987, s.901.

³⁰ Segıyt Sünçeleý, **Eserler Hem Hatlar**, Kazan, Tatarstan Kitap Neşriyatı, 2005, s.155.

³¹ İsmail Gaspıralı, **a.g.e.**, s.229.

³² Gayaz İshaki, **Eserler 3. Tam**, Kazan, Tataristan Kitap Neşriyatı, 2001, s.47.

göstermekte! Romanın kahramanlarından Perihan'ın vasfında Kemal Bey işte şunları yazmakta.”³³

Perihan'ın anlatıldığı *Cezmi* romanından bir bölüm alıntılan Cemalettin Velidi, Tatar edebiyatının roman sahasındaki önemli örneklerinden saydığı İsmail Gaspıralı'nın *Darülrahah Müslümanları* ile Rızaettin Fahrettin'in *Selime* ve *Esmâ* romanlarının aralarında farklar olmakla birlikte Namık Kemal romancılığıyla Tatar romancılığı arasında benzerlikler bulunduğunu belirtir. Cemalettin Velidi'ye göre Tatar edebiyatı, medrese öğrencilerinin içlerinde günah endişesi olsa da geç saatlerde eğlenmek için toplanıp söyledikleri “takmak” (dörtlük) ve “çay beyiti” gibi beyit söyleme geleneğinden *Bin Bir Gece* hikâyelerine, oradan da “teceddüt ve temeddün” yolunda Tatarlara göre önde bulunan Osmanlı Türklerinin Garplılaştırma yolunda Namık Kemal mektebinin ortaya koyduğu edebî verimlerin tesiri altında gelişir.³⁴ Cemalettin Velidi, *Cezmi* romanından yaptığı alıntıdan sonra şu değerlendirmelerde bulunur:

“Bizim intibah yazında ilk baş çıkaran edebiyat gencalarımıza şu Kemal Bey mektebinin, bazı farklarıyla birlikte şimaldeki bir budağıdır denilse yeridir. Farklılıklar iki cihetten olup bunlardan ilki; bizimkiler sanai' ve bedii'-i edebiye itibariyle Kemal Bey eserlerine göre çok aşağıda, yani çok sade ve basit. İkincisi bizimkilerde tasvirin, Kemal Bey'deki gibi sanatkârane tarafsızlık ile değil, belki ne şekilde olursa olsun bir peşin yargıya (*predubejdeniye*) getirilip ahlâkî ve içtimaî bir gayeye yaslandığını yani ifade ve tasvir, şekil ve form olarak bizimkiler daha tabii ama esas ve idea itibariyle bizimkiler oldukça gayr-ı tabiidir.”³⁵

Cemalettin Velidi her ne kadar Tanzimat edebiyatı dilinin XX. asır Tatar şairleriyle sınırlandırmak istese de XX. yüzyıl başındaki Tatar basınında görünen bazı şiirlerde dil ve üslup yönünden Ziya Paşa ve Namık Kemal'i taklit eden şiirler yayınlanmaya devam eder.

1914 yılında *Şura* dergisinin 19. sayısında şöyle bir not vardır: “Merhum Namık Kemal Şiirine Taklit” isimli şiiri basmak için zaman müsait değil.”³⁶

³³ Cemalettin Velidov, “Edebi Hareket-I”, *Ang*, 1915, Sayı:3, s.61.

³⁴ Cemalettin Velidov, *a.g.m.*, s.59-61.

³⁵ Cemalettin Velidov, *a.g.m.*, s.61.

³⁶ “İdareden Cevaplar”, *Şura*, 1914, Sayı:19, s.609.

Özellikle 1914 yılında başlayan I. Dünya Savaşı sonrasında Rusya ve Osmanlının karşı cephelerde yer alması Tatar medrese ve mekteplerinde okutulmakta olan İstanbul baskısı kitapların engellenmesiyle ders kitabı sıkıntılarının baş göstermesine, İstanbul basınının Rusya'ya girememesine yol açar. Böyle bir ortamda Namık Kemal'in vatan ve hürriyet içerikli şiirlerini taklit eden şiirlerin yayınlanması *Şura* dergisi yönetimi tarafından uygun bulunmaz.

Şair Sait Sünçeleý'in 1 Ocak 1914'te Kazan'da çıkmakta olan *Kıyaş* gazetesinde şöyle bir mektubu yayınlanır:

“Geçen yıl Kazan'da benim Namık Kemal'e takliden yazdığım “Vatan Manzumesi” adlı destanım (poema) kayboldu. Bu kayboluş benim için gayet ağır oldu. Müsveddesi kendimde kalmadı. Bu destanım dostlarımla, tanıdıklarımla birisinde değil mi acaba diye düşünmeye başladım. İhtimal biri birinde görmüştür. Bilen gören kişiler varsa bana bu konuda mektup yazarlarsa oldukça sevinir ve onlara teşekkür ederdim.”³⁷

Muhammet Sadık, 1908'de *Şura* dergisinde “Ümid-i Rahmet” adıyla yayınlanan şiirini Namık Kemal'in “Hürriyet Kasidesi”ne çok benzeyen bir üslupta yazmıştır.

1901'de *Feryad* 1902'de *Figana* adlı şiir kitapları yayınlanmış olan³⁸ Muhammet Sadık (1860-1921); 1882'lerden sonra İstanbul, Bursa ve Kahire'de bulunmuş ve eğitim almıştır. Mercani'nin İstanbul'daki öğrencisi Eşref Abbas'ın yardımlarıyla İstanbul'da önemli kişilerle de görüşmüş olan Muhammet Sadık, İstanbul'un ileri gelen ailelerinin çocuklarına özel dersler vermiştir. Mısır'da Genç Türklerle yakınlık kuran Muhammet Sadık'la ilgili Rızaettin Fahrettin bahsi geçen şiir kitaplarında, Türkistan ve Türkiye şairleriyle yarışacak seviyede şiirlerin olduğunu söylemektedir. *Bedi Kaideleri* adlı yazma eseri basılmadan kalmış olan şair³⁹ hakkında Abdurrahman Sadi yaşayan en önemli Tatar şairlerini sıralarken Derdmend, Abdullah Tukay ve Firaki'den sonra *Feryad* ve *Figana* kitaplarının sahibi Muhammet Sadık'ı dördüncü sırada gösterir. Sıralamada Zarif Beşiri beşinci

³⁷Segıyt Sünçeleý, a.g.e., s.269.

³⁸Tatar Edebiyatı Tarihi 2. Tam, Kazan, Tataristan Kitap Neşriyatı, 1985, s.405.

³⁹Rızaeddin Fehreddin, Âsar III-IV. Tam, Ruhıyet Neşriyatı, Kazan 2010, s.371-378.

sıradadır.⁴⁰ Yayınlanmış şiir kitapları ve *Şura* dergisindeki şiirlerin Türkçe olmasından dolayı Muhammet Sadık'a, Tatar edebiyatında gereken ilgi gösterilmemiştir. Muhammet Sadık'ın adı geçen şiirinin bir bölümü şöyledir:

*“Ümid-i rahmet etmek ihtilâf-ı re'y-i ümmetten
Ona benzer ki hayr-ı ümididir şer ü şekâvetten
Hüda nehy ettiğinden rahmet-i ümid eylemek boştur
Beli haktır çıkarsa ihtilâf ehl-i hurâfetten
Fünun ve ittifakı emreder mevlâ bize zira
Çıkar rahmet-i ulûm, ittihâd-ı fikr-i milletten
Zamanın iktizasıyla kavânîn-i ihtilâfından
Çıkar hikmet bu söz münkir değildir şuru'-ı hikmetten
Ne mümkündür eğer efkâr-ı millet ihtilâf etse
Cihan durdukça görmek hayr u âsâr saâdetten
Bin üç yüz bu kadar yıldır ki ümmet ihtilâf üzere
Ve lâkin görmedi bir faide gayr-ı adâvetten”⁴¹*

Ziya Nasiri, *Rüya* tercümesinin başında Namık Kemal'in bir fotoğrafının altına yazmış olduğu şu rubaisini alıntılar:

*“Namus ile irfan yetişmez mi mükâfat
İkbal yolu gerçi Kemal'in kapanıktır
Çok ak göremezsen de saçında sakalında
El minnetü lillâh yüzü ak alını açıktır”⁴²*

Bu alıntıdan sonra Ziya Nasiri, “mütercim tarafından müşarünileyhe hitaben” diyerek kendi yazdığı şiirini ekler:

“Haşa değildir fikri ey üstâd!

⁴⁰ Abdurrahman Sadi, “Şairler ve Şiirler”, *Şura*, 1911, Sayı:23, s. 714.

⁴¹Sadık,“Ümid-i Rahmet”, *Şura*, 1908, Sayı:10, s.323.

⁴²**Rüya-Tüş**, Mütercimi: Muallim Ziya Nasiri, Kazan, Naşiri: Maarif Kütüphanesi, Yirmalayeva Matbaası, 1907, s.2.

Tanzir kılamang nâçiz-i Ziyânîñ
Tamîm-i feyzin kasd ettim ancak
*Zira ki âlem meftûn Kemâlîñ!*⁴³

Türk edebiyatında hissi edebiyata yol açan Namık Kemal'in *Zavallı Çocuk* tiyatrosu; Recaizade'nin, Abdülhak Hamit'in ve Halit Ziya'nın bu doğrultuda eserler vermesine yol açarken⁴⁴ etki coğrafyasını daha da genişleterek İdil Ural bölgesi Tatar edebiyatına ve tiyatrosuna da en büyük etkiyi yine Namık Kemal'in, *Zavallı Çocuk* adlı eseri yapmıştır.

İlk Tatarca tiyatro eseri olan *Biçare Kız* (1887), ceditçi yazar Abdurrahman İlyasi tarafından ilk Tatar romanından bir yıl sonra kaleme alınır.⁴⁵ Dört perdelik bir dram olan bu eser, konusu itibariyle Namık Kemal'in *Zavallı Çocuk* eserinin etkisindedir. Ali Asgar Kemal'in ilk tiyatro eserleri olan *Bahtsız Yiğit*⁴⁶ (1900), *Bülek Öçin*⁴⁷ (1909) ile beraber Mirhaydar Feyzi'nin *Galiye Banu*⁴⁸ (1917) adlı eserleri de *Zavallı Çocuk*'un etkisinde yazılmışlardır. *Zavallı Çocuk* ile *Galiye Banu*'nun bitiş sahnelerinin birbiriyle örtüşükleri görülür.

Azerbaycan edebiyatında A. Ahverdov'un *Bahtsız Üsmür* (1900) eserini, klasik Sovyet edebiyat tenkitçiliği yakıştırmalarıyla Rus edebiyatı etkisine bağlasalar da hiç kuşkusuz *Zavallı Çocuk*'un etkisi çerçevesinde düşünmek yerinde olur.⁴⁹ *Zavallı Çocuk* Yenileşme Dönemi Türk Edebiyatı'ndan Tatarcaya aktarılan ve etkilenilen ilk edebî eser olması yönüyle önemlidir.

Tatar edebiyatına Türk edebiyatından Ali Asgar Kemal tarafından *Kızganiç Bala* adıyla ilk tercüme edilen tiyatro eserlerinden olan Namık Kemal'in *Zavallı*

---

⁴³Rüya-Tüş, a.g.e., s.2.

⁴⁴Ahmet Hamdi Tanpınar, **19 uncu Asır Türk Edebiyatı**, İstanbul, Altıncı Baskı, Çağlayan Kitabevi, 1985, s.382.

⁴⁵**Tatar Teatrı (1906-1926)**, Tulılandırılğan 2. Basma, Kazan, Megarif Neşriyatı, 2003, s.23.

⁴⁶A. Kazani, **Kızganiç Bala**, Kazan Tipo-Litografiya Naslednikov M. Çirkova, 1900.

⁴⁷**Tatar Edebiyatı Tarihi 3. Tam**, Kazan, Tataristan Kitap Neşriyatı, 1986, s.531.

⁴⁸Mirheyder Feyzi, **Eserler**, Kazan, Megarif Neşriyatı, 2007, s.151-255.

⁴⁹R. F. Harrasova, **Edebi Beylenişler Yaktılığında**, Kazan, Kazan Devlet Üniversitesi, 2002, s.108.

Çocuk adlı eseri, Tatar tiyatro tarihinin başlangıcı kabul edilen 6 Aralık 1906'da sahneye konulmasıyla da Tatar sahnesinin miladı olur.

Namık Kemal'in Tatarcaya tercüme edilen ikinci eseri *Vatan Yahut Silistre*'dir. Tatar şairi Abdullah Tukay'ın bu eseri tercüme ettiğiyle ilgili bilgiler yazarın arkadaşlarının paylaştığı hatıralarında⁵⁰ yer alsa da bununla ilgili somut bir veri yoktur. *Vatan Yahut Silistre* yine Ali Asgar Kemal tarafından *Vatan* adıyla 1918'de Tatarcaya tercüme edilir.⁵¹ Eser, 1907'de yine *Vatan* adıyla Azericeye aktarılmıştır. Bununla ilgili *Vakit* gazetesinde yayınlanan değerlendirme ve haber şöyledir:

“Türklerin en meşhur ediplerinden merhum Kemal Bey'in *Vatan* isminde bir tiyatro risalesi vardır. Türkiye'de bunu değil tiyatrodaki oynatmak yanında veya evinde bu risaleyi bulundurmamak sürgüne gitmek demektir. Bunun ayıbı, bu risalenin vatan için en aziz en kıymetli şeylerden ve hatta canı gibi sevilen maşukalarından ayrılmayı anlatmaktadır. Bu eser 3 Aralık 1907'de Azerbaycan'da Azerice olarak sahnelenmiştir.”⁵²

Tatar edebiyatında tiyatroyla ilgili en çok yazı yazan Abdurrahman Keremtiyatroyla ilgili bir yazısında “ Tiyatro, meşhur Namık Kemal'in dediği gibi bir mekteb-i edep ve irfandır.”⁵³ ifadeleriyle Namık Kemal'in birçok yazısında dile getirdiği tiyatrodaki “tasvir-i ahlâk”⁵⁴ anlayışını benimseyen bir tutum sergilemektedir. Bu yaklaşım Tatar tiyatrosunun ana akımı olarak devam etmiştir.

Namık Kemal'in eserlerindeki vatan ve hürriyet düşüncesini, Fatih Kerimi'nin bazı eserlerinde görmek ve göstermek mümkün. Fatih Kerimi'nin çoğunluğunu *Şark-i Rus* gazetesinde yayınladığı yazılarının yer aldığı *Andan Bundan* adlı kitabının çıkmasıyla ilgili *Vakit* gazetesinde tanıtım reklamı yayınlanır. Kitapta Namık Kemal'in bir kasidesinin yer aldığı önemli bir duyuru olarak verilir.⁵⁵ Fatih Kerimi'nin bu eserinde Namık Kemal'in “Hürriyet Kasidesi”nin yirmi iki beyiti

⁵⁰Tukay Turında Zamandaşları, Kazan, Tatarstan Kitap Neşriyatı, 1960, s.89.

⁵¹Galiesgar Kamal, *Eserler 3. Tam*, Kazan, Tatarstan Kitap Neşriyatı, 2010, s.404.

⁵²“Vatan”, *Vakit*, 11 Dekabr1907, No:255

⁵³ A. Kerem, “Tatarca Tyatr”, *Kazan Muhbiri*, 29 Dekabr 1906, No:195, s.3-4

⁵⁴ Kâzım Yetiş, *Namık Kemal'in Türk Dili ve Edebiyatı Üzerine Görüşleri ve Yazıları*, İstanbul, Alfa Yayınları, 1996, s.51.

⁵⁵ “Yanga Eserler”, *Vakit*, 14 Aprel 1907, No:159

“Merhum Kemal Bey’in Şiirlerinden Birkaç Mısra” başlığıyla kitabın girişinde yer alır. Devamındaki “Mütalaa” adlı yazısında Fatih Kerimi, Namık Kemal’in, “İnsanın ademiyeti okumakla ve hayvanatı yemekle kaimdir.” ifadelerini iktibas eder.⁵⁶ Fatih Kerimi, “Nurettin Halfa” adlı hikâyesinde de, “Türk muharrirlerinden Kemal Bey’in ‘Görenek’ serlevhası ile örf ve âdetin tesiri hakkında yazdığı makalesi pek ibretlidir.”⁵⁷ ifadeleriyle Namık Kemal’e atıfta bulunur.

Namık Kemal’in şiir, tiyatro ve makalelerinde yer alan “vatanperverlik” düşünceleriyle Tatar yazarı Fatih Kerimi’yi de etkilediği görülür. Ahmet Mithat Efendi’nin *Gönül* adlı hikâyesinin Fatih Kerimi tarafından yeniden yazılımı olan *Mirza Kızı Fatıma*’da vatanından ayrılan kahramanına Fatih Kerimi’nin söylediği sözlerde, Namık Kemal’in “Vatan” makalesindeki “İnsan vatanını sever, çünkü...”⁵⁸ diye art arda sıraladığı ve “Hürriyet Kasidesi”ndeki “Vücudun kim hamîr-i mâyesi hâk-i vatandandır” mısralarından gelen bir taraf vardır. Ahmet Mithat Efendi’nin *Gönül* hikâyesinde vatanlarından ayrılan Margret ve Pol’ün vatanlarına olan seslenişi, “Ey içinde doğup büyüdüğümüz vatan, şimdiye kadar bize mesken idin bundan sonra baykuşlara ister isen mesken ol. İşte biz gidiyoruz, saadet ve selametimizi sair ufuklarda arayacağız.”⁵⁹ tarzındayken Fatih Kerimi’nin *Mirza Kızı Fatıma* adlı hikâyesinde, Fatıma’nın vatana olan seslenişi, vatani ve vatan sevgisini yücelten cümlelerinde Namık Kemal’den gelen bir taraf vardır. Vatanından ayrılan kahraman vatanına şöyle seslenir:

“Ey aziz vatanım, seni bırakıp gitmeye mecbur oldum. Beni affet. Gerçi senin toprağından halkolundum. Anamdan doğduğum en birinci defa senin havanı teneffüs edip kanlarım harekete geldi. Tenime can girdi. Senin sularını içip mahsulatını yiyip büyüdüm. Beni terbiye ettin, kemale getirdin. Lâkin ne yapayım ki insanlar tarafından hiç manasız ve lüzumsuz yerde koyulmuş bazı âdetler seni terk edip garip illere gitmeye bizi mecbur etti. Affet vatanım. Gerçi seni terk etsek de unutmayız.

⁵⁶ Muhammed Fatih El-Kerimi, **Andan Bundan**, Orenburg, Vakıf Matbaası, 1907, s.3-5.

⁵⁷ Fatih Kerimi, **Morza Kızı Fatıma**, Kazan, Tatarstan Kitap Neşriyatı, 1996, s.76.

⁵⁸ Namık Kemal, “Vatan”, **Doğumunun Yüzellinci Yılında Namık Kemal**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1993, s.192

⁵⁹ Ahmet Mithat Efendi, **Letâif-i Rivâyât**, Haz. Fazıl Gökçek; Sabahattin Çağın, İstanbul, Çağrı Yayınları, 2001, s.98.

Çünkü vücudumuzun mayası senin toprağındandır. Sen bizim velinimetimizsin, elveda vatan!”⁶⁰

İstanbul, Kahire, Cenevre ve Selanik gibi şehirlerde daha çok Jön Türkler tarafından bastırılıp dağıtılan İstanbul’da kaçak baskıları yapılan *Rüya*⁶¹, Kazan’da Tatarca olarak bastırılır. Namık Kemal’in hacimce küçük ama etkisi bağlamında büyük olan *Rüya* adlı nesir kitabı, aslı ile beraber Ziya Nasiri tarafından 1907’de yapılan tercümesi Kazan kitapçılarında satılmaktadır. Ziya Nasiri eseri, “Türk şairlerinden edîb-i meşhur Namık Kemal Bey’in hürriyet ve esareti şairâne tasvir ettiği misli nadir bir risale-i kıymettârın tercümesidir.”⁶² ifadeleriyle tanıtır.

Namık Kemal’in şiir, tiyatro ve makalelerinde ele aldığı “hürriyet” ve “vatan” konusu *Rüya* adlı denemesinde farklı yönleriyle pekiştirilerek ele alınır. *Rüya*’da yer alan “Hürriyet Perisi”, Türk edebiyatında ilk defa kullanılan “peri kız” motifini ortaya çıkarır.⁶³

Fatih Kerimi’nin, *Hayâl mi Hakikat mi?* adlı hikâyesinde hürriyet ve adaletle erişmek, başkaları gibi insan muamelesi görmek ümidiyle 1907’de Duma’ya giren 37 Müslüman vekilden birinin gördüğü rüya anlatılmaktadır. Milletvekilinin Petersburg üniversitelerinde okuyan ama kendilerini gizleyen 18 kızdan birisiyle olan tanışma ve konuşmalarının anlatıldığı hikâyede, vekil yaşananların gerçek mi rüya mı olduğuna karar veremez. Fatih Kerimi’nin, hikâyenin sonunda rüyada görülen kız, “Hürriyet Heykeli”⁶⁴ tarzında sunması, o zamana kadar Tatar edebiyatında kullanılmayan bir metaforun Fatih Kerimi tarafından ilk defa kullanılması demektir. Fatih Kerimi’nin hürriyet heykeli metaforunda Namık Kemal’in *Rüya*’sındaki hürriyeti temsil eden “Peri Kızı”ndan gelen bir taraf söz konusudur.

Namık Kemal’in *Vatan Yahut Silistre* tiyatrosunun İstanbul’da oynanmasından sekiz gün sonra 9 Nisan 1873’te Namık Kemal Magosa’ya sürgün edilmiştir. Bu konuyla ilgili Tatar basınında iki mektup yayınlanır. Bunlardan

⁶⁰ Fatih Kerimi, **a.g.e.**, s.103.

⁶¹ M. Kayahan Özgül, **Türk Edebiyatında Siyasî Rüya**, Ankara, Hece Yayınları, 2004, s.61-62.

⁶² *Rüya-Tüş*, **a.g.e.**, s.2.

⁶³ İsmail Parlatır, “Rüya’nın Fikir Örgüsü”, **Doğumunun Yüzüncü Yılında Namık Kemal**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1993, s.59.

⁶⁴ Fatih Kerimi, **a.g.e.**, s.148.

biriVizeli Rıza bin Emin'in 21 Teşrin-i Evvel 1907'de Kıbrıs valisine, Namık Kemal'in Magosa sürgününde kaldığı ve 1870'te inşa edilmiş olan binanın muhafaza edilmesiyle ilgili mektubudur. Diğeri de Kıbrıs vali vekilinin 15 Teşrin-i Sani 1907'de yazdığı cevabî mektubudur.⁶⁵

Ahmet Hamdi Tanpınar'ın ifadeleriyle,

“Şark'ta esir ordularına hükümdar etmenin ve esir sürüsü yetiştirmenin bir meziyet olmadığını, hakiki faziletin mütakabil mesuliyetlerle birbirine bağlanmış fertlerden müteşekkil bir cemiyet uğrunda yaşamak olduğunu söyleyen”⁶⁶

Namık Kemal, eserleri ve düşünceleriyle, insana şeref kazandıran hürriyetin faziletini, Tatar toplumu ve Tatar edebiyatına kadar ulaştırmıştır.

3.3.Şemsettin Sami'ye Dair (1850-1904)

Tatarlar arasında öğretici ve ansiklopedist kimliğiyle tanınan Şemsettin Sami, Rızaettin Fahrettin'e göre, Türk yazarları içinde Rusya Müslümanları arasında bilinirlik açısından Ahmet Mithat Efendi'yle birlikte birinci sırada yer alır.⁶⁷

1880-1881 yıllarında İstanbul'da bulunan Zakir Remiyev'in Orenburg'daki ağabeyi Şakir Remiyev 16 Mart 1881'de kardeşine yazdığı mektubunda, Şemsettin Sami'nin yirmi sayı çıkardığı⁶⁸ *Hafta* dergisinin ismini vererek *Hafta* gibi haftalık çıkan dergilerin iyilerinden göndermesini istemektedir.⁶⁹ İsmail Gaspıralı, 1884'te *Tercüman* gazetesinde Osmanlı gazete ve dergilerinden bahsettiği bir yazısında, Şemsettin Sami'nin çıkardığı *Hafta* dergisinin tanıtımını yaptığı gibi dilinin sadeliği ve içeriğinin halka hitabeden yönlerinden dolayı en çok beğendiği haftalık dergilerden olduğunu söyler.⁷⁰

⁶⁵ Bikmiyev, “Edib-i Şehir Namık Kemal Begning Hatırası”, *İdil*, 11 Senteabr 1909, No:187.

⁶⁶ Ahmet Hamdi Tanpınar, *Edebiyat Üzerine Makaleler*, 7. Baskı, İstanbul, Dergâh Yayınları, 2005, s.218.

⁶⁷ Rızaeddin bin Fahreddin, *Ahmed Midhat Efendi*, Orenburg, Vakıf Matbaası, 1913, s.120.

⁶⁸ Şecaattin Tural, *Şemsettin Sami*, İstanbul, Şule Yayınları, 1999, s.62.

⁶⁹ *Birtugan Remiyevler*, Kazan, Ruhیات Neşriyatı, 2002, s.305.

⁷⁰ İsmail Gaspıralı, *a.g.e.*, s.209-210.

Şemsettin Sami'nin Tatar basınında yayınlanan ilk eseri, öğretici mahiyetteki Cep Kütüphanesi serisinden çıkmış olan *Kadınlar* (1879) adlı kitabı olur. Fatih Kerimi, Şemsettin Sami'nin bu kitabını 1899'da *Hatunlar Vezâifi*⁷¹ adıyla Orenburg'da Tatarca olarak yayınlar. Fatih Kerimi, kitabın son iki sayfasına çoğunluğunu Batılı yazar ve filozofların oluşturduğu kadınlarla ilgili vecizeleri eklemiştir. Şemsettin Sami'nin; *Esâtir, Yer, Gök, İnsan* ve *Kadınlar* gibi Cep Kütüphanesi'nden çıkmış olan kitaplarından 1885'teki bir yazısında bahseden İsmail Gaspıralı, *Kadınlar* kitabının ikinci cildinin sansürden dolayı yayınlanmayıp kaldığını yazmaktadır.⁷² Şemsettin Sami'nin *Yer* adlı kitabının 1897'de Kırım'da bastırıldığı kayıtlarda mevcuttur.⁷³

Yeni Türk edebiyatının ilk romanı kabul edilen Şemsettin Sami'nin *Taaşşuk-ı Talat ve Fitnat* adlı eseri de 1904'te Tatarcaya aktarılır. *Muaşaka Yahud Talat Beg ile Fitnat Hanım* adıyla Orenburg'da basılan bu ilk Türk romanının, yeni yeni oluşmakta olan yeni Tatar edebiyatı hikâye ve romanlarında bolca görülen kız çocuklarının eğitimi, kızların kendi istekleri dışında ana-babalar tarafından zorla evlendirilmek istenmeleri temasına öncülük ettiği anlaşılmaktadır. Kazan'daki kitapçılarda satılmakta olan *Seydi Yahya* tiyatrosu, Fatih Halidi tarafından adaptesi yapılarak 1906'da *Zâlim Açlık İspanyalı Seydi Yahya Beyanında* adıyla Tatarca olarak yayınlar.

Şemsettin Sami'nin Batı dillerinden tercüme ettiği romanların Tatar aydınları tarafından takip edildiği anlaşılmaktadır. Rızaettin Fahrettin, Şemsettin Sami'nin Frédéric Soulié'den tercüme ettiği *Şeytanın Yedigârları* adlı eserini de zikrederek Şemsettin Sami'nin bu ve buna benzer eserlerinin istisna edilirse ciddî ve fennî türde eserler kaleme aldığı vurgular.⁷⁴ Dinî kimliğiyle öne çıkmış olan Musa Carullah Bigi (1875-1949) *Halk Nazarına Bir Niçe Mesele* adlı eserinde, Şemsettin Sami'nin Victor Hugo'dan tercüme ettiği *Sefiller*'in mukaddimesinden ve 103. sayfasından

⁷¹ Şemseddin Sami Beg, **Hatunlar Vezâifi**, Mütercimi Muhammed Fatih El-Kerimi, Orenburg, Brislin Tabhanesinde, 1899, s.64.

⁷²İsmail Gaspıralı, **a.g.e.**, s.211-212.

⁷³İsmail Gaspıralı, **Seçilmiş Eserler:2 Fikri Eserleri**, Haz. Yavuz Akpınar, İstanbul, Ötüken Yayınları, 2008, s.56.

⁷⁴Rızaeddin bin Fahreddin, **a.g.e.**, s.120.

bölümler getirerek gelecek zaman ve geniş zaman kullanımlarıyla ilgili örneklemelerde bulunur.⁷⁵ Şemsettin Sami, çocuklar için hazırlanmış olan *Robinson* hikâyesini 1885'te yayınlamıştır. Sadrettin Maksudi, *Robinson* hikâyesini 1889'da *Hikâye-i Robinson* adıyla Kazan'da yayımlar. Sadrettin Maksudi kitabın başına yazdığı kısa notta eserin Rusça, Türkçe hatta Kırımcasının da olduğunu, bu ibretli hikâyenin Kazan dilinde de olmasını münasip görüp tercüme ettiğini belirtir.⁷⁶ Sadrettin Maksudi'nin, Ahmet Mithat Efendi'nin *Gençlik* hikâyesini 1897'de *Yaşlık Yularlık* adıyla tercüme edip yayınlamış olması, *Robinson* hikâyesinin de Türkçeden aktarılma olasılığının yüksek olduğunu gösterir. Hikâye 1909'da Kazan'da hangi dilden tercüme edildiği yine belirtilmeden, mütercimi N. N. olarak gösterilerek dört cüz halinde ikinci defa yayınlanmıştır.

Şemsettin Sami'nin *Kamusu'l-A'lâm*'ı henüz cüz cüz yayınlanırken İsmail Gaspıralı bu ciddî esere, magazin haberlerini takip etmekte olan İstanbulluların pek de ilgi göstermediğini yazar.⁷⁷ Rızaettin Fahrettin, 1905'te yazdığı özgeçmişinde Şemsettin Sami'nin altı ciltlik *Kamusu'l-A'lâm*'ının kütüphanesinde bulunduğunu belirtmektedir.⁷⁸ Rızaettin Fahrettin, Şemsettin Sami'nin eserlerinden oldukça istifade ettiğini zamandaş oldukları hâlde kendisiyle haberleşmemiş olmasını büyük bir üzüntüyle belirtir.⁷⁹ Bunda Şemsettin Sami'nin erken yaşta vefat etmiş olmasının da rolü vardır.

Rızaettin Fahrettin, 1908'de çıkmaya başlayan *Şura* dergisinde, Şemsettin Sami'nin 1879-1880 yıllarında eğlendirici kitap olarak yayınladığı bazı Batılı yazarlara ve kendisine ait olan özlü sözlerin toplandığı *Emsal* (4 kitap) adlı eserinden iktibaslar yapar.⁸⁰

---

⁷⁵ Musa Efendi Bigiyev, **Halk Nazarına Bir Niçe Mesele**, Kazan, Elektro-tipografiya Ümid, 1912, s.11.

⁷⁶ **Hikâye-i Robinson**, Mütercimi Sadreddin El-Maksudi, Kazan, Domravski Tabhanesinde, 1898, s.2.

⁷⁷ İsmail Gaspıralı, **Seçilmiş Eserler:3 Dil-Edebiyat-Seyahat Yazıları**, Haz. Yavuz Akpınar, İstanbul, Ötüken Yayınları, 2008, s.230.

⁷⁸ **Rızaettin Fahrettin**, Kazan, Ruhیات Neşriyatı, 1999, s.22.

⁷⁹ Rızaettin Fahrettin, **a.g.e.**, s.37.

⁸⁰ Ş. Sami Begden, "Emsal", **Şura**, 1908, Sayı: 1, s.32.; Sayı.3, s.95-96. ; "Makaller", Sayı:6, s.190.; Sayı:7, s.222.

Şemsettin Sami'nin Tatar bölgesinden Türkistan'a kadar meşhur olmasında *Kamusu'l-A'lâm* birinci derecede pay sahibidir. *Tercüman* gazetesinin 1907'de çıkan ilanında Şemsettin Sami'nin *Kamusu'l-A'lâm*'ının 28 ruble karşılığında isteyenlere postayla gönderildiği yazmaktadır.⁸¹ *Kamusu'l-A'lâm* Kazan'daki kitapçılarda da 21 ve 23 rubleden satılmaktadır.⁸² Rızaettin Fahrettin'in, tarihe ve biyografilere olan ilgisi, devrinde yayınlanan ansiklopedileri bilim adamı titizliğiyle çapraz okumalar yapmasını beraberinde getirir. Bu bağlamda Şemsettin Sami'nin 1888-1898 yılları arasında altı cilt olarak yayınlanmış olan *Kamusu'l-A'lâm*'ı hakkındaki tespit ve tenkitleri dikkat çekicidir.

Rızaettin Fahrettin, Emrullah Efendi'nin (-1914) yarım kalan *Muhitü'l-Maarif* gibi İstanbul'da yayınlanmaya başlayan pek çok ansiklopedinin yarım kaldığını, Şemsettin Sami'nin *Kamusu'l-A'lâm*'ının tamamlanmış olmasını sevinilecek bir durum olarak değerlendirir. Bununla birlikte ansiklopedinin son ciltleriyle ilgili itirazlarını beyan edip Türkiye'de yeni yazılacak ansiklopedilerle ilgili bir de teklifte bulunur:

“Türkiye’de pek çok eser başlanıp yarım kalmakta. Tamamlanmayıp yarım kalan ansiklopediler de pek çok. Harikulade kabilinden Sami Bey’in *Kamusu'l-A'lâm*'ı tamamlandı. Lâkin sonuna yaklaşınca Sami Bey de oldukça cimrilik edip kısa yazma yoluna girdi. Hakkında sayfalar yazılacak maddeleri iki üç satırla iktifa etti. Pek çok meşhur isimler yazılmadan bırakıldı. Aslında yedi sekiz cilt olacak mevzuları kısa kısa geçiştirdiği için son iki cilde sığdırdı. Haddimiz olmadığını bilsek de Türkiye’de ansiklopedi yazacak hürmetli âlimlere cesaret edip küçük bir sözümüz olacak: Böyle başlanıp yarım kalan eserler cümlesine girmemesi ve tafsiliyle yazılması için bundan sonra ansiklopedi yazmaya başlayacaklar alfabenin son harfi olan “y”den başlayıp başa doğru yazsınlar. Bu teklif garip görülmemeli belki faydalı bulunmalıdır.”⁸³

Rızaettin Fahrettin, *Kamusu'l-A'lâm*'daki “İbn-i Battuta” maddesi özelinde *Kamusu'l-A'lâm*'ın Şark kaynakları bağlamında günümüze kadar hiçbir Türk kaynağında görülmeyen tespitlerde bulunur. O da *Kamusu'l-A'lâm*'daki bu maddenin

⁸¹ “Tefeyyüz Kütüphanesi”, *Tercüman*, 14 Sentabır 1907, No:58, s.4.

⁸² İdrisof Aliyef ve Şürekası Esamiü'l-Kütüb 1907-1908 Seneleri İçin, Kazan,Lito-Tipografiya İ. N. Haritanova, 1908, s.21.; *Maarif Kütüphanesi İsimliği 1907-1908*, Kazan, 1908, s.23.

⁸³Rızaeddin Fahreddin, “İnsiklopedi Hakkında Bir İki Söz”, *Şura*,1914, Sayı:20, s.621.

neredeysi harfi harfine⁸⁴, Batros Efendi'nin (1819-1883)⁸⁵ *Dairetü'l-Maarif*'inden alınmasıdır.⁸⁶ Arapçanın yanı sıra; Süryanice, Latince, İtalyanca, İbranice ve İngilizce de bilen, Suriye Hıristiyan Araplarından olan Batros Efendi'nin, 1876'da yayınlamaya başlayıp 1883'te yedinci cildine kadar yayınladığı ve on birinci ciltte yarım kalıp toplam 8570 sayfa olarak yayınlanmış olan *Dairetü'l-Maarif i Kamusu'l-A'lâm*'la karşılaştırılmaya muhtaçtır.

Rızaettin Fahrettin, *Kamusu'l-A'lâm*'ın maddelerinden alıntılar yaptığı gibi bilim adamı dikkatiyle pek çok yanlışlığı da tashih eder. Mesela fikirlerine dayanak yapmak için "Rousseau" maddesinden⁸⁷ alıntılar yapar. Yanlışlıkları tashih ettiği gibi kütüphanesinde bu ansiklopediyi bulunduranların da belirttiği yanlışlıkları düzeltmelerini söyler. Bunlara örnek olarak şunları göstermek mümkün: Mısır'daki Abdullah Paşa'nın ölüm tarihinin 1846 değil de 1890 olduğu⁸⁸, Maarri'ye ait olmayan bir beyti *Kamusu'l-A'lâm*'da sehven ona nispet edildiği⁸⁹, Maliki ulemasından olan İbn-i Velid Tartuşi'yi, Şafi mezhebinden⁹⁰ diye yazılmasını kalem hataları olarak belirtir. Rızaettin Fahrettin, Tatarların büyük değer verdikleri *Muhammediye* eserinin yazarı Yazıcıoğlu Mehmet'in *Kamusu'l-A'lâm*'da çok az bir yer teşkil etmesine de anlam veremez.⁹¹

Rızaettin Fahrettin, İbn-i Halkan'ın (1211-1282) tercüme-i hâliyle ilgili en mükemmel bilgilerin *Kamusu'l-A'lâm*'da olduğunu belirttikten sonra, maddeler hâlinde oradaki üç yanlışlığı da tashih etmekten kendinialamaz. Ahmet'le İbrahim arasında Muhammed'in yazılmaması, vefat tarihinin 671 değil de 681 olduğu, sonlarda verilen şiirlerin Halkan'a değil, Sekre'ye ait olduğunu kaydettikten sonra Rızaettin Fahrettin kütüphanelerinde *Kamusu'l-A'lâm*'ı olan kişilerin bu yanlışlıkları düzeltmeleri gerektiğini de belirtir.⁹²

⁸⁴ Rızaeddin Fehridinev, **Bolgar ve Kazan Törikleri**, Kazan, Tatarstan Kitap Neşriyatı, 1993, s.86.

⁸⁵ DİA'da doğum tarihi verilmemiştir.

⁸⁶ Rızaeddin Fahreddin, **a.g.m.**, s.618-619.

⁸⁷ Rızaeddin Fahreddin, "Şeyh Cemaleddin", **Şura**, 1917, Sayı:22, s.498.

⁸⁸ Rızaeddin Fahreddin, "Abdullah Paşa Fikri", **Şura**, 1915, Sayı:34, s.739.

⁸⁹ Rızaeddin Fahreddin, **Ebu'l-Ala El-Maarri**, Orenburg, Şark Kütüphanesi, 1908, s.10.

⁹⁰ Rızaeddin bin Fahreddin, **İmam Gazali**, Orenburg, Vakıf Matbaası, 1910, s.63.

⁹¹ Rızaeddin bin Fahreddin, **Ahmed Midhat Efendi**, Orenburg, Vakıf Matbaası, 1913, s.34.

⁹² Rızaeddin Fahreddin, "İbn-i Halkan", **Şura**, 1915, Sayı:11, s.322.

Pek çok monografi ve biyografiler kaleme almış olan Rızaettin Fahrettin, tercüme-i hâlini yazacağı kişiyi ağaca benzettiğini, onun hakkında doğru ve tam hüküm verebilmek için başka ağaçlarla kıyaslamalar yaptığını belirtir.⁹³ Rızaettin Fahrettin, bu ağaç metaforu çerçevesinde Ahmet Mithat Efendi ile Şemsettin Sami arasında karşılaştırmalar yapar. Rızaettin Fahrettin bu iki Türk yazarının eserlerini nicelik ve nitelik yönünden şöyle değerlendirir:

“Ahmet Mithat Efendi, çok yazma konusunda kendi muasırlarından ancak Şemsettin Sami Bey’le karşılaştırılabilir. Ama aralarında bazı farklar da vardır. Toplumun hoşuna gitmek, onları hoşnut edip etmemesine bakmaksızın Sami Bey, fennî ve ciddî şeyler yazmıştır. Ama Ahmet Mithat Efendi’nin kaleminden hiçbir şey kurtulamamıştır. İkinci olarak Sami Bey eksiksiz ve muntazam yazar, vaktinde çıkması gereken eserlerini tam vaktinde çıkarır, konularına ifrat derecede dikkat ederdi. Ahmet Mithat Efendi ise nizam ve intizama çok iltifat etmedi. On sekiz yaşından itibaren muttasıl yazdı. Sami Bey ihtimal ki fehim ve vukufiyet hem de esaslı malumata mâlik olma cehdinde Ahmet Mithat Efendi’den üstündür. Ama Türklerin Avrupalılar ile münasebet peyda ettikleri günden itibaren terakkiye matbuatında en çok çalışan, halkın istifadesine en çok sebep olan kişi Ahmet Mithat Efendi’dir.”⁹⁴

Rızaettin Fahrettin, Türk yazarlarının Tatarlar arasındaki bilinirlik derecelerinde sıralamalar yapar ve Şemsettin Sami ile Ahmet Mithat Efendi’nin bu sıralamada niçin önde olduklarını şöyle anlatır:

“Türkiye’deki son dönem yazarlardan Rusya İslamları arasında büyük şöhrete sahip olan Ahmet Mithat Efendi ile Şemsettin Sami Bey olsa gerek. Bunların üçüncüsünün varlığı bize malum değil. Ebuuzziya Tevfik ve Muallim Naci gibilerinin şöhretleri ikinci ve üçüncü derecede olsa gerek. Şemsettin Sami Bey’in *Kamus-ı Türki* ve *Kamusu'l-A'lâm* adlı eserleri misilsiz şeylerdir. Mütalaa ve tetkik ile meşgul adamlar için bu kitaplar suyla hava gibi lazımdır. *Şeytan Yedigârı* ve başka bunun gibi romanları istisna edilirse Şemsettin Sami Bey’in eserleri ciddi ve ilmi şeylerdir. Lâkin bizim halkın ekseriyeti hikâye okumayı, anlaşılması meşakkatsiz türden şeylerle ilgilenmeyi sevdiğinden, ayrıca bir münasebetle ya da tarihi bir noktadan olmasa da Şemsettin Sami’nin çok girmedığı dinîkonulara Ahmet Mithat Efendi’nin giriyor olması şöhretinin Ahmet Mithat Efendi’ye göre biraz arkada kalmasına sebep

⁹³Rızaeddin Fahreddin, Ebu'l-Âlâ El-Maarri, a.g.e., s.69.

⁹⁴Rızaeddin bin Fahreddin, **Ahmed Midhat Efendi**, Orenburg, Vakıf Matbaası, 1913, s.25.

olmuştur. Ahmet Mithat Efendi'nin eserlerinde her sınıf için lokma ve gıda bulunduğundan hem de bütün eserlerinde din konularından dışarı çıkamayan Rusya Müslümanları için büyük bir ilim meydanı kurulduğundan onun ikbalinin artmasını sağlamıştır.”⁹⁵

Bu dönemdeki Türk aydınlarının Rus egemenliğindeki Türk coğrafyalarına olan ilgisizliği Tatarlar arasında bir sitem konusu olur. Rızaettin Fahrettin, *Divani Şerhi'ne Tavzih* ve *Akâid-i Nesefiye'ye Haşiye*'ler yazan Mercani olmasa da *Müstefâdü'l-Ahbâr* yazarı Mercani'nin Şemsettin Sami'nin *Kamusu'l-A'lâm*'ı gibi eserlerinde yer alması gerektiğini ama eski Türk âlimlerinin kendileri dışındaki dindaş ve nesildaşlarına ilgi göstermediklerini belirtir.⁹⁶

3.4.Recaizade Mahmut Ekrem'e Dair (1847-1914)

Şark belagatından Garp retoriğine geçişin ilk nazariyat kitabı olan Recaizade Mahmut Ekrem'in *Tâlim-i Edebiyat*'ının 1882'de yayınlanmasından sonra 1908'e kadar yeni Türk edebiyatında yazılan benzeri retorik kitaplarını etkilediği gibi⁹⁷ Tatar edebiyatındaki bu alanın ilk örneklerini vermiş ve zaten kendisi de İstanbul'da okumuş olan Abdurrahman Sadi'nin *Muhtasar Kavâid-i Edebiyye* (1911), *Muhtasar Kavâid-i Edebiyyeye İlave* (1911) ve *Edebiyat Usulleri* (1912) kitaplarında da etkisini görmek mümkün. Özbek yazarı Abdurrauf Fıtrat'ın ifadelerine göre Özbek edebiyatındaki edebiyat nazariyesiyle ilgili ilk çalışmaları da 1922'lerde Orta Asya'ya gitmek mecburiyetinde kalmış olan Abdurrahman Sadi başlatmıştır.⁹⁸ *Tâlim-i Edebiyat*'ta kullanılan ıstılahların aynıyla Abdurrahman Sadi'nin eserlerinde kullanıldığını görmek mümkün. Abdurrahman Sadi, Recaizade Mahmut Ekrem'den tarif ve örneklemeler de almaktadır. *Kavâid-i Edebiyye*'de “Fikrin Hususî Meziyetleri”nden olan “İncelik”e Recaizade'nin “Bir damla gözyaşı bir burhandan daha kuvvetlidir.” sözü örnek olarak kullanılır.⁹⁹ *İlave*'deki “Sanatın Gayesi ve

⁹⁵Rızaeddin bin Fahreddin, **a.g.e.**, s.120.

⁹⁶Rızaeddin bin Fahreddin, **a.g.e.**, s.123-124.

⁹⁷Kazım Yetiş, **Tâlim-i Edebiyat'ın Retorik ve Edebiyat Nazariyatı Sahasında Getirdiği Yenilikler**, Ankara, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Kültür Merkezi Yayını-Sayı:104, 1996, s.505-603.

⁹⁸ A. Fıtrat, **Adabiyat Koidalari**, Taşkent, Okıtuvçı, 1995, s.4.

⁹⁹ Abdurrahman Sadi, **Muhtasar Kavâid-i Edebiyye**, Ufa, Şark Matbaası, 1911, s.20.

Ahlâk”¹⁰⁰ bölümünde Abdurrahman Sadi, “Türk şairlerinin büyüklerinden Recaizade Muhterem Mahmut Ekrem Beyefendi Hazretleri’nin sözünü dinleyelim.” dedikten sonra *Tâlim-i Edebiyat*’tan Tatarcalılaştırarak konuyla ilgili bir alıntı yapar.¹⁰¹ Abdurrahman Sadi, eserinin “Münakkahiyyet” bölümünde Recaizade Mahmut Ekrem’den bir alıntı daha yapar.¹⁰²

Tatar yazarı Âlimcan İbrahimov, 13 Mart 1913 yılında Fatih Kerimi’ye yazdığı mektubunda, Recaizade Mahmut Ekrem’in “bütün hissiliğini serbestçe konuşturdğu”¹⁰³ *Nejat Ekrem* adlı eseri ve diğere eserlerindeki ferdî hayatın hissilikleri için,

“*Nejat Ekrem*’le hatimelenen şiirler sahibi bizim için, bizim edebiyatımızda müjrik çabatasını (kayıştan yapılmış yoksul ayakkabısı) görmek isteyen ve onu arayıp duran kaba natüralistlerimiz için büyük tesir edebilirdi.”¹⁰⁴

ifadelerini kullanır. Recaizade Mahmut Ekrem’in *Tefekkür*¹⁰⁵ adlı eseri Kazan’da kitap ticareti yapan kütüphanelerin kitap kataloglarında satıldığı da görölmektedir.

Abdullah Tukay’ın arkadaşlarından Vefa Bahtiyarov’un ifadesine göre Abdullah Tukay, Recaizade Mahmut Ekrem’in şiirlerini ezbere okumaktadır. Recaizade Mahmut Ekrem’in Alfred de Musset’ten tercüme ettiği “Yâd et beni bir dakika yâd et.” dizeleriyle biten şiir bunlardandır.¹⁰⁶ Tatar şairi Derdmend, “Ekrem Bey’in *Atala* tercümesinden bir iki yaprak” notuyla 1910’da “*Bir Levha-i Tabiat*” başlığıyla *Şura*’da Recaizade Mahmut Ekrem’in Chateaubriand’dan 1872-1873’te yaptığı *Atala* tercümesinden bir bölüm yayınlar.¹⁰⁷

Recaizade Mahmut Ekrem’le ilgili Tatar basınında ilk bahseden kişi İsmail Gaspıralı olur. 1895’in sonu ve 1896’nın başlarında *Tercüman* gazetesinde “Tenkit”

¹⁰⁰Abdurrahman Sadi, **a.g.e.**, s.7.

¹⁰¹ Recaizade Mahmud Ekrem, **Tâlim-i Edebiyat**, İstanbul, 1330, s.58-59.

¹⁰²Abdurrahman Sadi, **a.g.e.**, s.29.

¹⁰³Ahmet Hamdi Tanpınar, **a.g.e.**, s.487.

¹⁰⁴T. Ş. Gıylajev, **Retseziyelerden Tegziyelerge XX Yüz Başı Tatar Edebi Tenkiyeti**, Tatarstan Kitap Neşriyatı, Kazan, 2008, s.221.

¹⁰⁵**Biraderan Kerimovlar Kütüphanesi Mükemmel Esâmi-i Kütübü**, Kazan, Lito-Tipografiya T. D. Br. Kerimov, 1913, s.66.

¹⁰⁶ Tukay Turında Zamandaşları, **a.g.e.**, s.126-127.

¹⁰⁷ Derdmend, “Bir Levha-i Tabiat”, **Şura**, 1910, Sayı:5, s.133-134.

başlığı altında sekiz yazı yayınlayan İsmail Gaspıralı'nın, Recaizade Mahmut Ekrem'in *İkdam* gazetesinde sekiz sayı devam edip yarım kalan "Saime" adlı hikâyesinden bahsettiği son yazısı "Ekrem Beyefendi'nin Saime'si" adlı yazıdır.

İsmail Gaspıralı, Türk edebiyatında *Cezmi* ve *Turfanda mı Turfa mı?* romanlarını millî roman katagorisinde değerlendirirken Recaizade Mahmut Ekrem'in sansürden dolayı yarım kalmış olan "Saime"¹⁰⁸ adlı eserini de güzel millî bir hikâye olarak ele alır. İsmail Gaspıralı, "Rağbetlimiz, muharrir-i nadir Ekrem Beyefendi" ifadeleriyle övdüğü Recaizade Mahmut Ekrem'in tamamlanmamış eserinin kurgu ve az da olsa dil yönünden dikkat edilmesi gereken noktalarını vurgular. Genel olarak beğendiği hikâye hakkında İsmail Gaspıralı şunları söyler:

"Güzel hikâye dedik. Böyle demeye hakkımız vardır, çünkü "Saime" bulvar kızının ya ki kafe şantan [café chantant] bülbülünün hikâyesi değil, millî bir hikâyedir. Lisanı sadedir ve sadeliği ile beraber yaraşıklı ve lezzetlidir. Ümitvarız ki bu hikâyeyi okuyanlar lisanı ve tasavvurâtı cihetlerinden lezzet alıp memnun olurlar. Hikâyeyi görmeyenlere görmek ve okumak tavsiye ederiz. "Saime" maişet-i Osmaniyenin ve daha doğrusu İsrâbul maişetinin bir iki noktasını resm ve nakşediyor."¹⁰⁹

1909'da *Şura* dergisinde Recaizade Mahmut Ekrem'le ilgili bir haber aktarılır. Haber şu şekildedir:

"Şiiri terakki ettirmek için Türkiye'de hususî bir Encümen-i Daniş tesis edilip birinci reislik için İran sefiri Mirza Rıza Daniş Han ve ikinci reislik için de âyândan Recaizade Ekrem Bey tayin edilmiştir. Encümen ise Türkçe, Arapça, Farsça şiirler hakkında müsabakalar tertip edip onlar için mükâfatlar verecektir."¹¹⁰

31 Ocak 1914'te Recaizade Mahmut Ekrem'in vefatı üzerine *Şura* dergisinde, "Türkiye'de meşhur edip ve maruf şairlerden olan Mahmut Ekrem Recaizade Efendi vefat etti. Türk matbuatı bunu pek ihtiram ve zikr-i cemil ile uğurladı."¹¹¹ ifadelerinin yer aldığı bir haber yayınlanır. Kazan'da yayınlanan *Yıldız* ve

¹⁰⁸ İnci Enginün, *Yeni Türk Edebiyatı Tanzimat'tan Cumhuriyet'e (1839-1923)*, İstanbul, 5. Baskı, Dergâh Yayınları, 2010, s.251.

¹⁰⁹ İsmail Gaspıralı, *a.g.e.*, s.246.

¹¹⁰ "Türkiyede Şiir Müsabakası ve Encümen-i Daniş", *Şura*, 1909, Sayı:19, s.603.

¹¹¹ "Havadis", *Şura*, 1914, Sayı:4, s. 128.

Petersburg’da yayınlanan *İl* gazetelerinde de Rezaizade Mahmut Ekrem’in vefatıyla ilgili birer yazı yayınlanır.

Yıldız’da, “Şair Mahmud Ekrem’in Vefatı” adlı yazıda Türk edebiyatının büyük şair ve edibi olarak anılan Rezaizade Mahmut Ekrem’in hayatı hakkında kısaca bilgi verildikten sonra onun *Tâlim-i Edebiyat*, *Zemzeme*, *Takdîr-i Elhân*, *Nâçiz*, *Pejmürde*, *Takrizât*, *Şemsa*, *Araba Sevdası*, *Tefekkür* ve *Nijat Ekrem* adlı eserlerinin Türkiye’de pek sevilip okunmakta olduğu belirtilir. *Yıldız*’daki yazıda Rezaizade Mahmut Ekrem’in vasiyeti üzerine cenazesinin Ayasofya Camii’nden kaldırıldığı cenazeye dönemin dahiliye, maliye, maarif ve evkaf nazırları, Defter-i Hakani Nazırı Mahmud Esad Efendi, Türkiye’nin meşhur muharrirleri, türlü mekteplerde okuyan şakirtler ve askerlerin hazır olduğu, cenazenin Sirkeci’ye kadar omuzlarda taşındığı bilgisi yer alır. Ayrıca Rezaizade Mahmut Ekrem’in iki bin ciltlik kütüphanesini bir zamanlar görev yaptığı Mekteb-i Mülkiyeye verilmesini vasiyet ettiği de belirtilir.¹¹²

Moskova’da yayınlanmakta olan *İl* gazetesinde de Rezaizade Mahmut Ekrem’in vefatıyla ilgili bir yazı yayınlanır. İsimsiz olarak yayınlanan yazının içeriğine bakılacak olursa yazıyı yazanın Yusuf Akçura olabileceği akla gelmektedir. Yazı şöyledir:

“18 Ocak’ta İstanbul’da Ekrem Bey vefat etti. Ekrem Bey Türk dünyasının büyük simalarından olduğundan Ekrem Bey Türk edebiyat âleminin birinci sınıfında yer aldığından onun ölümü onun edebiyat âleminden ayrılması Türk edebiyatı için büyük bir kayıptır. Ekrem Bey; Ziya Paşa, Namık Kemal zamanında başlayan edebiyatta yenileşme asrında genç delikanlıydı. Gençlik heyecanı ile edebiyat meydanına girdi. O; Ahmet Mithat Efendi, Ebuzziya Tevfik ve Abdülhak Hamit Beylerle kalemdaş, asırdaş olup beraber hizmet edip geldi. Kendisi şair, edip olduğundan zarif, nazik şiirlere yine Türk edebiyatında kıymeti az bulunmakta olan nesir kitapları da kaleme aldı. Ekrem Bey’in *Araba Sevdası* Türk edebiyatında unutulmayacak önemli bir eserdir. Ekrem Bey kendisinin tarz-ı ifadesi, sitili itibarıyla bugünkü Mehmet Emin Bey ve Türk Yurtçuları gibi saf Türkçe yazmasa da o eserin edebiliği için Farsça Arapça sözleri yerli yersiz istimal edenler tarafında da değildi. Ekrem Bey Türk ruhlu Türk edibi idi. O, bugünkü Türklerin büyük

¹¹² “Şair Mahmud Ekrem’in Vefatı”, *Yıldız*, 7 Fevral 1914, No:1120, s.3.

ediplerinden sayıldığı hâlde Halit Ziya Bey gibi Fransız, İtalyan maişetini alıp oradaki mösyönün başına ilişirip koyduğu fes, oradaki madamları çarşafa sokup Türkçe konuşurup duranlardan değildi. O, Türk hayatından Türk ruhunu göstermekte idi. O, Türklerin bugünkü Mehmet Rauf Beyler gibi her şeyi ümitsizliğe boyayıp yazan ağlak muharriri de değildi. O saf, tam Türk'tü. Abdülhamit zamanında hürriyetçi olup tartışanlardan olmasa da Abdülhamit'in her emrine baş eğip duran sıradan bir kâtip de değildi. O saf gönüllü şair tabiatlı Türk idi. Bütün Türk muharrirleri gibi Ekrem Bey de hükümet dairelerinde hizmet etti ve türlü basamaklardan geçip maarif nezaretinde büyük yer tuttu. Mülkiye Mektebinde uzun zaman edebiyat profesörü oldu. Hürriyet geldiğinde Ekrem Bey Maarif Nazırı tayin edildi ondan sonra Evkaf Nazırı oldu. Türklerin muhterem edipleri Ahmet Hikmet Bey Ticaret Müdürlüğüne ve meşhur şairleri Mehmet Emin Bey, Bahriye Bakanlığına ne kadar uygun olmasalar Ekrem Bey cenapları da o nezaretlerde o kadar uygun değildi. Âyâna tayin edilip bu makamlardan istifa etti. Son zamanlarda az çok yazıp siyasetin dışında duruyordu. Sadece bir gün hasta olup 72 yaşında vefat etti. İki bin ciltlik kütüphanesini umum kütüphanelerden birisine vakıf edip bıraktı.”¹¹³

3.5.Abdülhak Hamit'e Dair (1852-1938)

Abdülhak Hamit, Tatar yazarlarının oldukça yakından takip ettikleri bir yazardır. Ali Asgar Kemal, Abdullah Tukay, Abdurrahman Sadi, Cemalettin Velidi, Fatih Kerimi ve Âlimcan İbrahimov bunlardandır.

Fatih Kerimi, 1907'de Orenburg'da yayınladığı *Andan Bundan* adlı kitabının dış ve iç kapağının tam ortasına, kitabının ismi gibi kırmızı renkle Abdülhak Hamit'in altında isminin de yer aldığı şu dizelerini iktibas eder:

*“Olmaz mı küşâda çeşm-i millet?
Ta haşre mi sürmeli bu sıklet?
Hep zulmet cehildir ki illet
Daim kalıyor bu hâb-ı gaflet”*¹¹⁴

¹¹³ “Şair-i Muhterem Ekrem Beg”, *İl*, 30 Yanver 1914, No:14.

¹¹⁴ Muhammed Fatih El-Kerimi, *Andan Bundan*, Orenburg, Kerimov Hüseyinov ve Şürekası Matbaası, 1907, Dış ve İç Kapak.

Sosyal fayda Rusya'daki cedit hareketinin öncelikli hedeflerindedir. Fatih Kerimi'nin de bu hedefler doğrultusunda eserler verdiği bilinmektedir. Tatar toplumunun içinde bulunduğu gaflet uykusu ve eğitimsizlikten kurtarılması idealine yönelik, Abdülhak Hamit gibi edebiyatta faydadan ziyade bireyselliği önceleyen bir şairin mesaj içerikli dizelerinin alıntılanmış olması dikkat çekicidir.

Fatih Kerimi, İstanbul'da bulunduğu 1913 yılında Abdülhak Hamit'le görüşüp tanışır. Fatih Kerimi bu görüşmeyi *İstanbul Mektupları*'nda şöyle anlatmaktadır:

“Hollanda'nın Lahey şehrinde Türkiye sefiri olarak bulunan Türklerin en büyük şairi Abdülhak Hamit Bey bugünlerde İstanbul'a döndü. Türk edip ve şairleri onu çok büyük bir nümayişle limanda karşıladılar. Birkaç gün sonra onun şerefine Tokatlıyan Restoranı'nda edip ve şairler tarafından bir ziyafet verildi. Ziyafette altmış kadar kişi vardı. Abdülhak Hamit Bey'i öven konuşmalar yapıldı, şiirler okundu. Toplantıda ben de vardım. Abdülhak Hamit Bey'le burada görüşüp tanıştım. Henüz çok yaşlanmamış, sıhhati yerindedir. Abdülhak Hamit Bey'in *Garam* isimli şiirleri *Şehbal* mecmuasında yayınlanıyor. Mezkûr mecmuanın bu şiirleri yüz liraya aldığı söyleniyor. Bu günlerde *Liberte* isimli bir şiir mecmuasını *Türk Yurdu* altmış liraya satın aldı. Yakında neşretmeye başlayacaktır. *Elhan* isimli bir şiir mecmuasını da *Tanin* yüz liraya almış. Abdülhak Hamit Bey'in şiirleri Türkçe ve hece vezniyle yazılmıştır. Çoğu da tarihi ve millî konulara dairdir. Abdülhak Hamit Bey'e Türk edip ve şairleri çok büyük hürmet gösteriyorlar.”¹¹⁵

Fatih Kerimi'nin Abdülhak Hamit'le ilgili mektubunun 8 Mart'ta Orenburg'daki *Vakit* gazetesinde yayınlanması üzerine, aynı tarihte Kiev'de bulunan Âlimcan İbrahimov'un, 14 Mart'ta Fatih Kerimi'ye yazdığı genelde Türk edebiyatı ve özelde de Abdülhak Hamit'le ilgili düşüncelerinin yer aldığı bu mektup 1963'te *Sovyet Edebiyatı* dergisinde yayımlana kadar gözlerden uzak kalır. Bu önemli mektup hakkındaki ilk değerlendirmeler ancak 1986'da, R. Ganiyeva tarafından yapılır.¹¹⁶ Âlimcan İbrahimov'un bu mektubunun içeriği, Sovyet edebiyat paradigmalarına hizmet etmeyeceğinden, Tatar edebiyatı tarihçilerinin görmezlikten gelmelerine, Jean Baudrillard'ın “dissimuler” terimiyle ifade ettiği “sahip olunan şeye sahip değilmiş

¹¹⁵Fatih Kerimi, *İstanbul Mektupları*, Haz. Fazıl Gökçe, İstanbul, Çağrı Yayınları, 2001, s.326.

¹¹⁶*Tatar Edebiyatı Tarihi 3. Tam*, Kazan, Tataristan Kitap Neşriyatı, 1986, s.532.

gibi”¹¹⁷ yaklaşımlarına yol açar. Hatta *Tatar Edebiyatı Tarihi*’indeki Âlimcan İbrahimov’la ilgili bölümde, Rus edebiyatının Âlimcan İbrahimov’un ilk dönem eserleri üzerinde çok da bulunmayan “şifalı etkisi”nden bahsedilirken Türk edebiyatından hiçbir biçimde söz edilmez.¹¹⁸

Âlimcan İbrahimov bu mektubunda, Fatih Kerimi’nin Balkan Savaşları sırasında İstanbul’dan yazdığı mektuplarının önemi ve kendisinin Türk edebiyatı hakkındaki düşünceleriyle ilgili şunları söylemektedir:

“Cenab-ı Aziz Fatih Efendi! Siz geçerken Kiev’de biraz kalmışsınız, ne teessüf ki, bana haber erişmedi de. Sizi görmek müyesser olmadı. Bu benim için büyük bahtiyarlık olurdu. Siz mektuplarınızla, bir taraftan Tatarların Türkiye hakkındaki bütün illizyonlarını yaktınız diğer taraftan İstanbul’u Kazan kadar yakın olduğunu tanıstırıp yazdınız. Lâkin sizinle görüşseydik, belki daha açık daha perdesiz sözler duymuş olurdum. İnsanoğlu gerçekten de kanaatsiz. Tatar gazeteciliğinde tamamıyla yeni, tamamıyla başka şekilde yazılmış olan mektuplarınız ruh açıklığıyla okunduğu hâlde, gönül sizden yine bir şeyler bekliyor. Demek istediğim Türk edebiyatı meselesidir. Siz ona pek az yer verdiniz. Sebebi malum: Ahvâl-i memleketin kaderi halledilecek bir noktaya geldiğinde, bazı şairler hakkında tafsilatlar verip durmanın manası yoktur. Böyle de olsa biz hâlâ sizden edebiyatçı olmanız hasebiyle bu konuda bazı sözler bekliyoruz. İstanbul’da pek çok şakirt okuyor. Yusuf Efendi yıllardan beri orada yaşıyor. M. Ayaz Efendi de oraya gitti. Lâkin hiçbiri bu güzel bu nefis edebiyatı ağızlarına almadı ve almıyor. Halbûki Fuzuli ve Kemalleri, Abdülhak Hamit, Ekrem, Halit Ziya ve Tefvikleri olan bu edebiyatta bizim Tatarlar için pek çok ibretler, pek çok numune ve hazineler vardır.”¹¹⁹

Âlimcan İbrahimov’un bu mektubunda Abdülhak Hamit için söyledikleri kayda değerdir. Onun Rus edebiyatında dengi olmadığını söyleyen Âlimcan İbrahimov, William Shakespeare, Schiller ve Goethelerle beraber anılmamasının Türk dünyasında dünyaya gelmiş olmasına bağlar ve Abdülhak Hamit hakkında şu değerlendirmelerde bulunur:

---

¹¹⁷ Jean Baudrillard, *Simülakrlar ve Simülasyon*, Çev. Oğuz Adanır, Ankara, Doğubatı Yayınları, 2011, s.16.

¹¹⁸Tatar Edebiyatı Tarihi 3. Tam,a.g.e., s.338-357.

¹¹⁹T. Ş. Gıylajev, a.g.e., s.221.

“Ben bu yıl Abdülhak Hamit’in tragedyelerini okumaya başladım. Onun *Zeynep*’ini mütalaadan sonra, sizden bu zat hakkında tafsil-i ümit ettiğimizi söyleyip mektup da yazmıştım. Doğru adresinizi bilmedim. *Vakit* aracılığıyla göndersem, uzar, o zamana kadar dönüp gelirsiniz diye yazmadım. Böylece kaldı. Vakıa ben o kuvvet önünde hayranım. O tragedyeler yazıyor. Lâkin en büyük tragedya onun kendisinde, kendi kaderinde. O Türk âleminde Türkoğlu olarak doğmuş, işte bu onu Shakespeare, Schiller, Goethelerle birlikte anılması gerekli yerden mahrum ediyor. Ben Rus edebiyatında da ona denk bir şahsı görmüyorum. Ezilen, yüreği halsizlenen Türklerin içinden nasıl bu kadar yüksek derecede, arşa doğru, Tanrı’nın huzuruna uçacak kadar yüksek bir ruh, bir yürek, bir kuvvet çıkabilmiş, hakikaten şaşılacak bir hal.”¹²⁰

Âlimcan İbrahimov’daki, romantizm ve Jean Jacques Rousseau’nun tabiatla ilgili görüşlerinin etkilerini Tevfik Fikret ve Ahmet Mithat’a dayandıran, Türk ve Tatar edebiyatları arasındaki etkileşimi *Tatar Edebiyatı Tarihi*’inde ilk defa cesaretle gündeme getiren R. Ganiyeva’nın bu tespitlerini¹²¹ kısmen onaylamak mümkündür. Âlimcan İbrahimov’daki romantizm ve tabiat görüşlerini Rezaizade Mahmut Ekrem ve Abdülhak Hamit’e bağlamak daha isabetli bir tespit olur. Âlimcan İbrahimov’un bu iki yazara ve özellikle de Abdülhak Hamit’e verdiği değerin derecesini Fatih Kerimi’ye yazdığı mektubunda görmek mümkündür. Abdülhak Hamit’in *Sahra* ve *Belde* gibi şiirleriyle birlikte Hindistan peyzajının yansıtıldığı *Finten*, tabiat ve şair arasındaki benzerliklerin gösterildiği *Zeynep* tiyatrolarındaki tabiat görünüşlerinin Âlimcan İbrahimov üzerindeki etkisinin daha öncelikli olduğunu söylemek daha isabetli olur. Âlimcan İbrahimov zaten *Zeynep*’i okuduğunu da ifade etmektedir.¹²² Âlimcan İbrahimov’un *Yaş Yüreklere*’deki Sabir’in şehirden uzak tabiatın içinde yaşama isteği, okuma yazma öğrenmenin bile gereksizliğini ileri sürmesi Abdülhak Hamit’in *Sahra*’sındaki bedevileri hatıra getirmektedir. Alican İbrahimov’un “köy hayatı”nı yücelterek anlattığı *Tabiat Balaları* (1914) adlı eserini ve “dala kızı”

¹²⁰T. Ş. Gıylajev, a.g.e., s.221.

¹²¹Tatar Edebiyatı Tarihi 3. Tam, a.g.e., s.531-532.

¹²² Mehmet Kaplan, “Tabiat Karşısında Abdülhak Hamid-I-II”, **Türk Edebiyatı Üzerinde Araştırmalar**, 9. Baskı, İstanbul, Dergâh Yayınları, 2009, s.275-307.

tiplemesini işlediği *Kazak Kızı* (1924) adlı romanını da bu çerçevede düşünmek mümkün.¹²³

Abdülhak Hamit'in denizi anlattığı "Kürsi-i İstiğrâk", "Külbe-i İştîyâk" gibi şiirleri ve *Finten* tiyatrosundaki kudurmuş denize karşı söylenen şiirler Tatar şairi Derdmend'in "Karabl" (Gemi) şiirini akla getirmektedir.

Engel Nigmetullin'in 1972'de kaleme aldığı "Jean Jacques Rousseau Hem XX. Yöz Başı Tatar Edebiyatı"¹²⁴ adlı makalesindeki Fatih Kerimi, Âlimcan İbrahimov ve Zakir Hadi'nin eserlerindeki tabiat görüşlerinin menşeyini, Rus edebiyatına dayandırması objektiflikten uzak, dönemsel yaklaşımların mecburi istikameti bağlamında düşünmek gerekmektedir.

Abdülhak Hamit'in tiyatrolarının hikâye ve roman yazarı Âlimcan İbrahimov'un dikkatini çektiği gibi şair Abdullah Tukay ve tiyatro yazarı Ali Asgar Kemal'in de dikkatinden kaçmaz.

Ali Asgar Kemal Balkan Savaşı'nın çıkması üzerine *Yıldız* gazetesinin muhabiri olarak İstanbul'a gönderilir. Ali Asgar Kemal tiyatroya olan ilgisi nedeniyle İstanbul tiyatrolarını merak eder. Fakat savaştan dolayı İstanbul'daki bütün tiyatrolar kapalıdır. Bunun üzerine Ali Asgar Kemal kitapçılarda satılmakta olan ne kadar tiyatro eseri varsa satın alır. Ali Asgar Kemal, Kazan'da bir klinikte yatarken aldığı bu tiyatroların hepsini okur. İçlerinden dört beş eseri beğenir. Ali Asgar Kemal'in ifadelerine göre, diğerlerinin hemen hepsi Türkiye'nin inkılap devrine ait oldukça siyasî, sipariş üzerine çalakalem yazılmış eserlerdir. Ali Asgar Kemal'in beğendiği eserler arasında Abdülhak Hamit'in *Duhter-i Hindu* (1875), *Eşber* (1880) ve *Tezer*'iyle (1880) birlikte Teodor Kasab'ın *Pinti Hamid* (1873) adaptesi de vardır.¹²⁵

Ali Asgar Kemal, beğendiği bu eserlerden *Duhter-i Hindu*'yu *Hint Kızı*, *Pinti Hamid*'i de *Saran* (Cimri) adlarıyla tercüme eder. *Duhter-i Hindu*'nun içeriği

¹²³Tatar Edebiyatı Tarihi 3. Tam, a.g.e., s.350.

¹²⁴ Engel Nigmetullin, "Jan-Jak Russo Hem XX. Yöz Başı Tatar Edebiyatı", **Kazan Utları**, 1972, Sayı:11, s.167-176.

¹²⁵Galiesgar Kamal, a.g.e., s.287.

Tatarların içinde buldukları koloniyal şartlara uygun bir durum arz etmektedir. Eserin yazılışı ve içeriğiyle ilgili İnci Enginün şunları söyler:

“Abdülhak Hamit *Duhter-i Hindu*'yu Hindistan ve Londra'yı görmeden, İngiltere'nin sömürge halklarına yaptığı zulümleri tanımadan yazmıştır. Güzel bir Hintli kız biblosunun kendisine ilham ettiği bu eserde ezen-ezilen, zâlim-mazlum, tabiat-medeniyet, içgüdüler-kültür gibi birbirine zıt temalarla birlikte sosyal ve siyasî hicivler de yer almaktadır. Eserde, tabiatın kızı olarak tanıtilen Suriciyi aynı zamanda İngiliz zulmü altında inleyen Hintliler ile birleştirilir.”¹²⁶

Ali Asgar Kemal, belki de Tatarlarla Hintliler arasında bazı paralellikler gördüğü için eseri tercüme etmiştir. *Duhter-i Hindu*'nun aynı dönemde Özbek yazarı Abdurrauf Fıtrat'ın tiyatro eserlerini etkilemiş olması da kayda değerdir.¹²⁷ *Saran*, 1914'te kitap olarak yayınlanırken *Hint Kızı* kitap olarak yayınlanmamıştır.

Abdülhak Hamit'in *Hint Kızı* tercümesi, Kazan'da Noviy Kulüpte 24 Ocak 1918'de sahneye koyulur.¹²⁸ Eser, bir gün sonra da Balşoy Tiyatrosunda oynanmıştır.¹²⁹ *Hint Kızı*'nın sahnelenmesinin üzerinde yedi yıl geçtikten sonra 26 Ekim 1924'te Kazan'da Devlet Tatar Tiyatrosu tarafından tekrar sahneye koyulduğu görülür. Bu sahnelenmeyle ilgili Ali Asgar Kemal kısa bir yazı yayınlamış ve orada şunları dile getirir:

“26 Ekim Pazar günü Devlet Tatar Tiyatrosunda *Hint Kızı* oynandı. Kazan sahnelerinde, rejisörün ustalıklı girişimleriyle pek çok bazı yenilikler getirmesine rağmen eser yumuşak çıktı. Eserin yumuşak çıkmasının en birinci sebebi, bu yıl devlet tiyatrosunda âşık rolünü iyi onayacak erkek başkahramanın yokluğudur. Tomson rolünü oynayan Şamilski, kahraman âşık rollerinde güçlü artist olsa da, hilekâr Tomson rolü için uygun olmadı. Oyunu kurtaranlar Turumtur ve Bortel rollerindeki Ebselamov ve Uralskiler oldu.”¹³⁰

¹²⁶ İnci Enginün, **Abdülhak Hamid Tarhan**, Ankara, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1986, s.66.

¹²⁷M. Buzruk Salihov, **Özbek Edebiyatında Milletçilik Görünüşleri**, Taşkent, ÖzSSC Devlet Neşriyatı, 1933, s.68-69.

¹²⁸ “Noviy Kulüpte”, **Kuyaş**, 24 Yanver 1918, No:1207.

¹²⁹ “Balşoy Tyatrdaki Hint Kızı”, **Kuyaş**, 25 Yanver 1918, No:1208.

¹³⁰Galiesgar Kamal, **a.g.e.**, s.292.

Taşkent'te yayınlanmakta olan *Türkistan* gazetesinde Tatar yazarı Zarif Beşiri'nin "Hint Kızı"¹³¹ adlı yazısının yayınlanmış olması tiyatronun bu tarihlerde Taşkent'te de sahnelendiğini göstermektedir.

Abdullah Tukay'ın severek okuduğu Ziya Paşa, Namık Kemal, Abdullah Cevdet, Tevfik Fikret gibi Türk şairleri arasında Abdülhak Hamit de yer alır.¹³² Abdülhak Hamit'in şiiri hakkında Abdullah Tukay'ın ne düşündüğü konusunda bir bilgi olmasa da tiyatroları hakkında söyledikleri hatıralarda yer almaktadır. Abdülhak Hamit'in *Nesteren*'ini okuduktan sonra Şehir Şerif'e söylediği şu sözler hatıralarda kayıtlıdır: "Bu derece güçlü muhabbet ile güçlü düşmanlığın bir gönülde bulunmasını benim aklım almıyor. Abdülhak Hamid'in tasvirlerini aklıma sığdıramıyorum."¹³³ Vefa Bahtiyarov, Abdullah Tukay'ı ziyarete gittiği Bulgar Misafirhanesi'ndeki odasının pencere kenarında Abdülhak Hamit'in *Duhter-i Hindu* eserini gördüğünü yazar.¹³⁴

Abdullah Tukay ve Ali Asgar Kemal'in dikkat merkezinde olan Abdülhak Hamit'in *Nesteren*, *Tezer* ve *Eşber* adlı tiyatrolarıyla birlikte *Tarık* da Tatar kitapçılarının satış kataloglarında yer almaktadır. *Vakit* gazetesinde Abdülhak Hamit'in *Tezer* tiyatrosuyla ilgili bir tanıtım yazısı da yayınlanır. Eserin özetinin verildiği bu yazının başında Abdülhak Hamit'le ilgili şu bilgilere yer verilir:

"Türklerin yeni usulde yazan büyük edip ve şairlerinden biri de Abdülhak Hamid Bey'dir. Onun yazdığı şeylerin çoğu evvelki İslam tarihlerine ait vukuattan ibaret tiyatro risaleleridir. Hürriyete kadar onun eserleri İstanbul'da memnu olduğundan gizli bastırılıp dağıtmakta veya dışarıda bastırılmakta idi. Hürriyetten sonra bunlar Türkiye'de pek itibara girdiler. *Tezer Yahud Mülk-i Abdurrahman* isimli bir risalesi İstanbul tiyatrolarında defalarca sahnelendi."¹³⁵

Rızaettin Fahrettin, *Şura* dergisinde Abdülhak Hamit'ten pek çok şiir örnekleri yayınladığı gibi Abdurrahman Sadi de retorik kitabında "Tezad"a örnek

¹³¹ Zarif Beşiri, "Hind Kızı", *Türkistan*, 29 Fevral 1923.

¹³² Tukay Turında Zamandaşları, **a.g.e.**, s.89.

¹³³ Tukay Turında Zamandaşları, **a.g.e.**, s.106.

¹³⁴ Tukay Turında Zamandaşları, **a.g.e.**, s.87.

¹³⁵ "Matbuat ve Edebiyat", *Vakit*, 25 Aprel 1909, No:340, s.3-4.

verirken Abdülhak Hamit'ten örnek beyitler iktibas eder.¹³⁶ Abdurrahman Sadi'nin *Sembolizm* adlı eserinde Abdülhak Hamit için, "XX. asır başında Türk şairlerinin 'dâhisi' sayılan Abdülhak Hamit'in *Makber* gibi eserleri meşhur Fransız şairi Hugo'nun eserleri gibi tasavvuf-pantaeist ideologyası ile boyanmış idi."¹³⁷ ifadelerini kullanır.

Şura'da kimin tarafından yazıldığı belirtilmeden başlığı "Abdülhak Hamid" adlı bir şiir yayınlanır. Tenkit içerikli şiir şudur:

*"Yalnız bir şeyde olan istidâd
Her encümende cay kabul bulmaz;
İster mahsûl-i sa'y, ister hüda dâd,
Sahibi de daima mergûb olmaz.
Mahza bir sınıf için müfid bir kitab
Tasnif eyleyen kübrâ-yı cumhur,
Tahsis-i nef'a mebni beyne'l-kitab
Ne çok makbul olur, ne pek meşhur.
Marifet her hünerden bir mikdar
Hissedar olup halka arz etmek...
Ya senin millet neden haberdar?
Fazlı kendini âkıl farz etmektir.
Cahil olduğu kadar mütekebbir
Taassub ettiği kadar vahşi!"¹³⁸*

¹³⁶ Abdurrahman Sadi, *Muhtâsar Kavaid-i Edebiye*, Ufa, Şark Matbaası, 1911, s.62.

¹³⁷ Abdurrahman Sadi, *Simbolizm*, Meskev, Sıntrizdat, 1932, s.81.

¹³⁸ "Abdülhak Hamid", *Şura*, 1914, Sayı:5, s.141.

3.6. Tatarların Hâce-i Evveli Ahmet Mithat Efendi'ye Dair (1844-1912)

3.6.1. Tatarların Ahmet Mithat'a olan İlgisi

Vefatları sonrasında Tatar basınında haklarında en çok yazı yayınlanmış Tatar aydınları; Abdullah Tukay ve İsmail Gaspıralı gibi Ahmet Mithat Efendi'nin de bulunuyor olması, Ahmet Mithat Efendi'nin Tatar coğrafyasında ne kadar güçlü bir etkiye ulaşmış olduğunu göstermektedir. Bunda Ahmet Mithat Efendi'nin gazeteci, eğitimci ve edebî kimliğiyle birlikte Hıristiyanlık karşısında İslamiyet'i savunan hacimli kitapların sahibi olması başat rol oynamıştır.

Ahmet Mithat Efendi'nin Tatarlar arasında bilinirliğinin artması öncelikle onun edebî kimliğinden ziyade 1883'ten itibaren Hıristiyanlık karşısında İslamiyet'i müdafaa eden kitaplar yazmış olmasından kaynaklanmaktadır. Ayrıca Ahmet Mithat Efendi'nin uzun yıllar bir gazeteye sahip olması ve onu halkı eğiten bir okul gibi kullanmış olmasının da etkisi olmuştur. Bunlarla birlikte gerek eğitim ve öğretim amacıyla yazdığı kitapları gerekse hayatı boyunca bilfiil eğitimin içinde yer alması onun eğitim ve öğretim adına söyleyecek sözünün çok olmasını beraberinde getirir. Okuma yazmayı kolay ve hızlı bir şekilde öğretmeyi hedefleyen Rusya'daki usûl-i cedîd hareketinin ders kitabı ve okuma kitabı eksikliğini İstanbul'dan karşılıyor olması, Ahmet Mithat'ın çocuk eğitime yönelik kitaplarına olan ilgiyi arttırmıştır. Onun konuşmayı sevmesi konuştuğu insana bilgi verme, faydalı olma arzusunun iptila derecesinde bulunması¹³⁹ ve sosyal bir kişiliğe sahip olması, hacca giden Tatar tüccar, imam ve aydınlarının kendisiyle görüşmelerini kolaylaştırmaktadır. Ahmet Mithat, dostluklarını devam ettiren, tekellüfsüz halktan bir kişiliktir. Bütün bunlar onun Rusya Türklüğü arasında bir “fenomen” haline gelmesine sebep olmuştur.

Şakir Remiyev 1881'de İstanbul'da okuyan kardeşi Zakir Remiyev'e yazdığı mektubunda İstanbul'dan olabildiğince çok “umraniyeti gösteren romanlar” almasını ister.¹⁴⁰ 1870-1880 yılları arasında Şemsettin Sami'nin *Taaşuk-ı Talat ve Fitnat*'la (1872) Namık Kemal'in *İntibah* (1876) romanları sayılmazsa yayınlanmış bütün

¹³⁹ Kâmil Yazgıç, **Ahmet Mithat Efendi Hayatı ve Hatıraları**, Tan Matbaası, 1940, s.47.

¹⁴⁰ **Birtugan Remiyevler**, Kazan, Ruhیات Neşriyatı, 2002, s.307.

hikâye ve romanlar Ahmet Mithat Efendi'nin hikâye ve romanlarıdır. Ahmet Mithat'ın 1878'de çıkarmaya başladığı *Tercümân-ı Hakikat* gazetesiyile ilgili Şakir Remiyev aynı mektubunda şunları söylemektedir: “*Tercümân-ı Hakikat* bizlere çoktan beridir geliyor. Okuyup fevkalade rahatlıyoruz. Önceki mektubumda onun geldiğini yazmaya unutmuşum. Nasip olsa onu göndermeye devam edin.”¹⁴¹ Rızaettin Fahrettin'e göre Ahmet Mithat Efendi'nin *Tercümân-ı Hakikat*'inin bundan önce Tatarlar arasında ancak Nimetullah Hacı tarafından okunmuş olabilir.¹⁴² İsmail Gaspıralı'nın, Ahmet Mithat Efendi ile ilgili *Tercüman* gazetesindeki haberleri 1884'lerde görünmeye başlar.¹⁴³ Ahmet Mithat Efendi'nin Fatih Kerimi'ye yazdığı mektup göz önünde bulundurulursa Ahmet Mithat Efendi'nin 1889'da Kazan Tatarlarıyla ikili diyaloglar içerisinde olduğu anlaşılmaktadır.

Sadrettin Maksudi (1879-1957) 1897'de Ahmet Mithat'ın *Gençlik* hikâyesini, *Yaşlık Yularlık*¹⁴⁴ adıyla Tatarca olarak yayımlar. Bu Ahmet Mithat'tan Tatarcaya yapılan ilk hikâye tercümesidir. Onun eğitimle ilgili *Terbiyeli Çocuk* adlı eseri *Terbiyeli Bala* adıyla 1889'da Hasan Ata Molla Muhammed Gabaşi (1863-1933) tarafından Tatarca olarak Kazan'da yayımlanır.¹⁴⁵ 1905 sonrasında açılan pek çok kitap şirketi Ahmet Mithat'ın hemen hemen bütün kitaplarını İdil-Ural bölgesindeki Tatarlara ulaştırır. Ahmet Mithat, 1894'te Fatma Âliye Hanım'a yazdığı mektupta, Kırım'dan aldığı bir mektuba göre, eğitimle ilgili kitaplarının Kırım ve bütün Tataristan'da okunmakta olduğunu yazar.¹⁴⁶ Fatih Kerimi, Ahmet Mithat Efendi'nin vefatı üzerine *Türk Yurdu*'nda yayınladığı yazısında Rusya'daki medrese öğrencilerinin hatta kadın ve kızların onun *Letâif-i Rivâyât*'ı sayesinde hikâye ve roman mütalaasına alıştıklarını dile getirir.¹⁴⁷ Rızaettin Fahrettin, Rusya Müslümanlarının büyük medreselerinde okutulmakta olan ve medrese öğrencilerinin

¹⁴¹Birtugan Remiyevler, a.g.e., s.305.

¹⁴²Rızaeddin bin Fahreddin, **Ahmed Midhat Efendi**, Orenburg, Vakıf Matbaası, 1913, s.121.

¹⁴³İsmail Gaspıralı, **Seçilmiş Eserler:3 Dil-Edebiyat-Seyahat Yazıları**, Haz. Yavuz Akpınar, İstanbul, Ötüken Yayınları, 2008, s.204.

¹⁴⁴ Ahmed Midhat Efendi, **Yaşlık Yularlık**, Mütercim Sadreddin Maksudi, Kazan, Tipografiya B. L. Dombrovskovo, 1897, s.30.

¹⁴⁵ Ahmed Midhat İstanbuli, **Terbiyeli Bala**, Mütercimi Hasan Ata Bin Molla Muhammed Kazani, Kazan, Kazan Üniversitesinin Tab' Hanesinde Basma Olunmuştur, 1889, s.36.

¹⁴⁶Ahmed Midhat Efendi, **Fazıl ve Feylesof Kızım Fatma Âliye'ye Mektuplar**, Haz. F. Samime İnceoğlu; Zeynep Süslü Berktaş, İstanbul, Klasik Yayınları, 2011, s.268.

¹⁴⁷Fatih Kerimi, “Merhum Ahmed Midhat Efendi ve Şimal Türkleri”, **Türk Yurdu**, 2. Cilt (3-4), Ankara, Tutubay Yayınları, 1999, s.98.

pasaport gibi yanlarından hiç ayırmadıkları haşiyeler ve şerhlerin, modadan çıkmasına ve hatta derslerde kriz olmasına, Ahmet Mithat Efendi'nin eserlerinin sebep olduğunu belirtmektedir.¹⁴⁸

3.6.2.Sihhiye İdaresi

Ahmet Mithat Efendi'nin sağlıkla ilgili bir kurumda görevlendirilmiş olması, Türk kaynaklarında bulunmayan bir ayrıntıya göre ileri yaşlarda da olsa kendisinin özel olarak tıp tahsili yapıp imtihana girmesi ve tabiplik şahadetnamesi almış olması nedeniyledir.¹⁴⁹

Ahmet Mithat Efendi, 1885'te Karantina Baş Kâtipliğine memur olarak atanır ve 1895'ten itibaren de Meclis-i Sıhhiye İkinci Başkanlığına getirilir.¹⁵⁰ Onunla görüşmüş olan Tatar aydınların hemen ekseriyeti bu görüşmelerin Sıhhiye'de olduğunu belirtmektedir. Çünkü bu durum, hacca giden Rusya Müslümanlarıyla görüşmelerini kolaylaştıran bir ortam hazırlar. Ahmet Mithat Efendi İttihat ve Terakki'nin 1908'de iktidara gelmesiyle bu görevden emekli edilip yerine Dr. Lütfi Bey'in atanmasına kadar bu kurumda 23 yıl çalışmıştır. 1908'deki bu değişiklik Kazan basınında da yer alır. *El-İslah* gazetesi bu haberi şöyle duyurur:

“İstanbul'un Sıhhiye Nezaretinde reis, bu zamana kadar meşhur Ahmet Mithat Efendi idi. Şimdiki hükümet-i cedide Mithat Efendi'yi mezkûr mansaptan alıp onun yerine Genç Türklerden Dr. Lütfü Bey'i tayin etmiş. Lütfü Bey'i, Türk gazeteleri pek faydalı, faal ve çevik bir kişi olarak yazmakta.”¹⁵¹

İstanbul'a okumaya gelen Tatar öğrenciler ve hacca giderken İstanbul'a uğrayan Tatar hacılar, eserleriyle Tatar toplum katmanlarında ilgiyle takip edilen Ahmet Mithat Efendi'yle Sıhhiye'deki makamında görüşme ve tanışma kolaylığına erişirler. Fatih Kerimi bunu şöyle dile getirir:

“Şimal Türkleri Ahmet Mithat Efendi'nin yalnız eserleriyle değil, bizzat kendisi ile de tanışmayı pek severlerdi. Her sene hacca giden dahili Rusya Müslümanlarının

¹⁴⁸ Rızaeddin Fahreddin, “Ahmet Mithat Efendi”, *Vakit*, 18 Dekabr 1912, No:1089, s.1-2.

¹⁴⁹ Rızaeddin Fahreddin, *a.g.m.*, s.1-2.

¹⁵⁰ Hilmi Ziya Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, 4. Baskı, İstanbul, Ülken Yayınları, 1994, s.114.

¹⁵¹ “Ahmed Midhat”, *El-İslah*, 1908, No:41, s.11.

münevverü'l-efkâr uleması ve tüccarı İstanbul'a geldiğinde Ahmet Mithat Efendi ile görüşüp teşerrüf etmeyi kendilerine bir vazife bilirler ve onun mülakatıyla iftihar ederlerdi. Mithat Efendi de onları gayet samimi surette kabul eder, onlara güzel nasihatler verir, onları ulûm ve maarife, terakki ve temeddüne teşvik ederdi.”¹⁵²

İsmail Gaspıralı'nın 1908'de *Tercüman*'da “Molla Abbas Fransavî'ye Tesadüf” adıyla yayınlamaya başladığı ve yarım kalan eserinde şu satırları okumak mümkün:

“Tatar hacılarının Darü'l-Hilafet'ten gelip geçerken Şeyh Cemalettinler [Afgani], Hoca Musalar [Kazım], Ahmet Mithatlar ile konuşarak hayli gözleri açıldı... İstanbul'a tahsile giden Tatar gençleri de gerek medreselerde yatsınlar, gerek mekatib-i nizamiyeye devam etsinler cuma ve tatil günleri meşahiri arayıp bulmaya, onların musahebesi ile müşerref olmaya uğraşırlardı. Gençlerimizin bu müteceemmimliğinden yalnız kendileri değil, bütün halkımız istifade etmiştir.”¹⁵³

1892'de İstanbul'a okumak için gelen Fatih Kerimi, kendisine yardımcı olması için Ahmet Mithat'la görüşür. 1894'te İstanbul'da meydana gelen deprem sebebiyle Fatih Kerimi'yi merak eden babası Gılman Kerimi, İstanbul'a gelmiş ve Ahmet Mithat Efendi'yle Sıhhiye'de görüşmüştür.¹⁵⁴

Kendisi Tatar olan ve Doğu Türkistan'ın Çuvacık şehrinde imamlık yapan *Tevârih-i Ceride-i Cedîde* (1889) ve oldukça hacimli bir eser olan *Tevârih-i Hamse-i Şerif* (1910) adlı eserleri bulunan Kurban Ali Halidoğlu (1846-1912),¹⁵⁵ 1897'de hacca giderken Ahmet Mithat Efendi'yle Sıhhiye'deki odasında görüşür. Kurban Ali Halidoğlu, Ahmet Mithat'la ilgili şunları söyler:

“Halis Türkten ahabımızın biri üdebadan Ahmet Mithat Efendi'dir ki, Umûr-ı Sıhhiye Nazırının Reis-i Sanisi'dir. Dil ve kalem ile İstanbul'un belki cem-i ehl-i İslam'ın hadimi demeğe layık bir zât-ı fâik olup onunla çok kere mecaliset ve müsabeğat ettik ve ondan hayli istifade ettik.”¹⁵⁶

¹⁵²Fatih Kerimi, “Merhum Ahmed Midhat Efendi ve Şimal Türkleri”, *Türk Yurdu*, 2. Cilt (3-4), Ankara, Tutubay Yayınları, 1999, s.98.

¹⁵³ İsmail Gaspıralı, *Seçilmiş Eserleri:1 Roman ve Hikâyeleri*, Haz. Yavuz Akpınar; Bayram Orak; Nazım Muradov, İstanbul, Ötüken Yayınları, 2007, s.356.

¹⁵⁴Fatih Kerimi, *a.g.m.*, s.98.

¹⁵⁵ “Kurban Ali Bin Halid”, *Şura*, 1913, Sayı:6, s.163.

¹⁵⁶ İmam Kurbanali Hacı Halidoğlu, *Tevârih-i Hamse-i Şarki*, Kazan, Örnek Matbaası, 1910, s.575.

Fatih Kerimi ve Şakir Remiyev (1857-1912), 1901’de Avrupa seyahatinden dönerken İstanbul’a geldiklerinden Ahmet Mithat Efendi’yle de görüşürler. Fatih Kerimi, bu görüşmeyi seyahatnamesinde şöyle anlatır:

“İstanbul’un görülecek yerlerini seyir ve temaşa ettikten sonra bir gün görüşmek için İstanbul’un meşhur muharrirlerinden atıfetlu Ahmet Mithat Efendi Hazretleri’ne gittik. Boğaziçi’nin Beykoz tesmiye edilen bir mahallesinde kendisinin evi vardır. Oraya vardığımızda kendilerini rast getiremedik. Ertesi gün Galata’daki Karantina İdaresine varıp kendi dairesinde görüşmeye muvaffak olduk. Benim evvelden dahi kendisiyle biraz muarefem vardı. Görür görmez tanıdı. Hoş kabul buyurdu. Şakir Efendi’yle dahi muarefe peyda ettiler. Bu zat Türklerin en meşhur erbâb-ı kaleminden olup milletine ve vatanına ve alelumum âlem-i İslamiyet’e unutulmayacak derecede büyük hizmetler göstermiştir. Roman, hikâye, hikmet ve felsefe-i diniye ile tarih ve sair şu’bat-ı fenniyeye dair birçok şeyler yazmış ve yazdıklarını ihtiyaç-ı zamana ve ahâlinin tabiatına muvafık yazarak ahaliye okutturabilmiştir. Karantinada idare-i sıhhiyede başkâtiplik memuriyeti de vardır. Ahmet Mithat Efendi hazretleri hakkında ayrıca bir risalecik tertip edip tab’ına müsaade almak için kendilerine takdim etmişim. Şayet müsaade verilirse o da neşrolunur. Görüşüp biraz konuştuğuktan sonra Ahmet Mithat Efendi hazretleri her zamanki gibi Rusya Müslümanlarına dair nasihatler vermeğe başladı.”¹⁵⁷

Ahmet Mithat Efendi bu görüşmede Şakir Remiyev’in nakletmesine göre Kurbanali Halidoğlu’nun tarih bilgisiyle ilgili övücü sözler de söyler.¹⁵⁸

Kazan’daki Muhammediye Medresesinin Arapça muallimlerinden olan, 1915’te çıkarılan Şehabettin Mercani mecmuasında Mercani’nin 200 sayfa civarında biyografisini yayınlayan ve *Ashâb-ı Kiram* adlı kitapları olan Şehar Şeref (1879-1938) de 1904’te Ahmet Mithat Efendi ile görüşür. Şehar Şeref bu görüşmeyi şöyle anlatır:

“Ahmet Mithat Efendi bizlere en önce malum olan Türk âlimlerinden olduğundan, onun türlü eserlerini okuyup kendisine muhabbet etmiş idik. Bundan on sene mukaddem (1904) İstanbul’a seyahat ettiğimizde, Ahmet Mithat Efendi’yle görüşmeyi birinci maksatlarımızdan diye sayıp koyduk. Kazan’dan çıkmadan önce

¹⁵⁷ Fatih Kerimi, **Avrupa Seyahatnamesi**, Çev. Fazıl Gökçe, İstanbul, Çağrı Yayınları, 2001, s.135-136.

¹⁵⁸Rızaeddin bin Fahreddin, **a.g.e.**, s.122.

buna niyet ettik. İstanbul'a varıp bir ne kadar durduktan sonra, şimdi Buva şehrinde Medrese-i Hilmiyenin müdür ve müderrisi olan Abdullah Hazret ile beraber Sıhhiye'ye varıp Ahmet Mithat Efendi Hazretleri'ne gittik. Mithat Efendi tekellüfsüz, rahat meclisli, konuşkan bir kişiymiş. Bizi açık kabul edip bir saat kadar musahebet ettik. Türlü meselelerden söyleşti ve sordu."¹⁵⁹

1905'te Ahmet Mithat Efendi'yi ziyaret edenler arasında Rızaettin Fahrettin'in oğlu Abdurrahman Fahrettin (1887-1938), *Hakikat* adlı seri halinde kitaplar neşreden Bubi Medresesi muallimlerinden Abdullah Bubi (1821-1922) ve İstanbul'da okumuş ve daha sonra *Sibirya* gazetesini çıkarmış olan Muhammet Vaiz Nevruzov da vardır. Misafirlerine tütün ve kahve ikram eden Ahmet Mithat Efendi, Rızaettin Fahrettin'i gıyaben, Fatih Kerimi'yi bizzat tanıdığını her ikisinin de eserlerini okuduğunu ve kendilerine büyük saygı duyduğunu belirtir. Abdullah Bubi, Ahmet Mithat Efendi'ye mensuh ayetlerle ilgili *Hakikat* adlı eserini hediye eder.¹⁶⁰

Yusuf Akçura, İstanbul'da yaşasa da, Ahmet Mithat Efendi ile ancak 23 Temmuz 1908'de ilan edilen II. Meşrutiyet sonrasında muhabiri olduğu Orenburg'daki *Vakit* gazetesi adına röportaj yapmak için gittiğinde tanışır. Yusuf Akçura'nın o zamana kadar Ahmet Mithat Efendi'yle görüşmemiş olmasının nedeni, Ahmet Mithat Efendi'nin II. Abdülhamit'i her dönemde desteklemiş olmasıdır. II. Meşrutiyet sonrasında Ahmet Mithat'ın bu değişimi destekleyici yazılar yazması Yusuf Akçura'nın onunla görüşmek istemesinin en önemli sebebidir. Yusuf Akçura'nın, Ahmet Mithat Efendi ile ilgili değişik zamanlarda yazdığı yazılarında onun edebî kişiliği ve Türkçülüğüyle ilgili düşüncelerinde çelişkiler bulunmaktadır.

1909'da Ahmet Mithat Efendi'yle görüşenlerden biri de 1907'de II. Abdülhamit tarafından İkinci Rütbeden Mecidi Nişanı ile taltif edilen¹⁶¹, Kazan'daki Muhammediye Medresesinin müdürü Âlimcan Barudi'dir. (1857-1921) Âlimcan Barudi, Ahmet Mithat Efendi'yle olan görüşmesini Rızaettin Fahrettin'in isteği üzerine yazıp kendisine göndermiştir. 1909 yazında iki aydan fazla İstanbul'da kalan

¹⁵⁹ Şehir Şerif, "Ahmed Midhat Efendini İşge Tüşürüv", *Ed-Din Ve'l-Edeb*, 1913, No:2-3, 59.

¹⁶⁰ Abdurrahman Fahreddinov, "Ahmed Midhat Efendi Yanında Bir Saat", *Vakit*, 20 Dekabr 1912, No:1090.

¹⁶¹ *Belgelerle Osmanlı Türkistan İlişkileri (XVI.-XX. Yüzyıllar)*, Ankara, Başbakanlık Basımevi, 2004, s.114.

Âlimcan Barudi, uzun zamandır gıyaben tanıştıkları Ahmet Mithat'la ilk defa bu dönemde Sıhhiye'deki iş yerine birkaç defa giderek görüşmüştür.¹⁶²

Ahmet Mithat Efendi, 1909'da verdiği "Türklüğe dair" adlı konferansında İsmail Gaspıralı başta olmak üzere, Fatih Kerimi ve Âlimcan Barudi ile ilgili övgü dolu ifadeler kullanır. Âlimcan Barudi ile ilgili şunları söyler:

"Hele üstad-ı muhterem, naşir-i mükerrerem Kazani Âlimcan Efendi Hazretleri geçen sene şehrimize teşrif buyurmuş oldukları gibi bu sene dahi hacc-ı şerif seferinde şehrimize uğramıştır. Fazl-ı irfanı muhit bir zattır. Hâl-i zamanın muktezayatını o kadar güzel anlamıştır ki, her memlekette bir Âlimcan bulunsa, yalnız Türkleri değil bütün Müslümanların ahvâl-i umûmiye-i medeniyesi az zaman içinde tekemmüle takrib eder. Kazan'da Medrese-i Muhammediye namıyla büyük bir medrese yaptırmış, bir de matbaa vücuda getirmiş, usûl-i tahsili ikmal etmiş. Efendilerim! Böyle hamiyetli Türklerimiz hamdolsun pek çoktur."¹⁶³

Ahmet Mithat Efendi'ye göre, o bölgelerdeki otuz seneden beri meydana gelmiş olan terakkinin sebebi, o bölge insanının İstanbul'a doğru gelmesiyle nur-ı maariften hissedar olmalarıdır.

3.6.3.Eğitimci Kişiliği

Ahmet Mithat Efendi'nin Osmanlı Maarif Nezaretinin açtığı okul kitapları yarışmasında ikinciliği kazanan *Hâce-i Evvel*'i (1870),¹⁶⁴ Kırım'da *Hoca-i Sıbyan*, (1884)¹⁶⁵ Kazan'da *Muallim-i Evvel* (1892)¹⁶⁶ ve Taşkent'te *Edib-i Evvel*'e (1901)¹⁶⁷ örnek olur. Çocuklar için hazırlanan ders kitapları bağlamında *Edib-i Evvel* ve *Muallim-i Evvel*'i sıralayan Âlimcan İbrahimov en başa Ahmet Mithat Efendi'nin *Hâce-i Evvel*'ini koyar.¹⁶⁸ Ahmet Mithat Efendi, *Hâce-i Evvel* adı altında çocuklar

¹⁶²Rızaeddin bin Fahreddin, **a. g.e.**, s.130-131.

¹⁶³ Ahmed Midhat Efendi, "Türklüğe Dair", *Sırâtımüstakim*, Cilt:1, Adet:22, s.349, **Sırâtımüstakim Mecmuası**, 2. Baskı Bağcılar Belediyesi, , 2013, s.331.

¹⁶⁴ Kenan Akyüz, **Modern Türk Edebiyatının Ana Çizgileri (1860-1923)**, 4. Baskı, Ankara, Mas Matbaacılık ve Aksesuarları, 1982, s.49.

¹⁶⁵ İsmail Gaspıralı'nın alfabe ve okuma kitabı.

¹⁶⁶ Hadi Maksudi'nin alfabe ve okuma kitabı.

¹⁶⁷ Münevver Kari Abdurreşithanoğlu'nun (1878-1931) alfabe ve okuma kitabı.

¹⁶⁸ Gâlimjan İbrahimov, **Eserler 6. Tam**, Kazan, Tatarstan Kitap Neşriyatı, 1986, s.226.

için bir dizi kitap yayınlar.¹⁶⁹ Ahmet Mithat Efendi 1872’de *Basiret* gazetesinde Osmanlıcanın sadeleştirilmesi üzerine yazdığı yazılarda, eğitimin kolaylaştırılması, eğitimin devletin sırtından alınıp müteşebbis tüccarlar eliyle özel eğitim kurumlarının açılması gibi zamanında çok ileri görüşleri içeren düşünceler ileri sürer.¹⁷⁰ 1873 yılında Gedikpaşa’da oynanan tiyatrolar sonrasında Ahmet Mithat, *İbret*’teki bir yazısında kullandığı “millet-i metbua” (uyulan millet) ifadelerinden dolayı Rodos’a sürülür. Ahmet Mithat Efendi zindanda açtığı ve dört ay içinde okuma yazma öğreten usulü Rodos mutassarrıfı Dilaver Paşa’nın dikkatini çeker. Dilaver Paşa, Ahmet Mithat’ı başına koyduğu beş yüz kapasiteli Süleymaniye Mektebi adında taş bir bina yaptırır.¹⁷¹ Otuz sekiz ay süren bu sürgünde Ahmet Mithat Efendi, “seyyar mektepler” dediği dergilere benzer *Kâinat* serisinin pek çok nüshasını buradayken yayınlar. İsmail Gaspıralı’nın *Rehber-i Muallîmin Yaki Muallimlere Yoldaş* (1898) ve Fatih Kerimi’nin *Muallim ve Mürebbiyelere Rehnümâ* (1902) adlı kitaplarının ilk örneği olan Ahmet Mithat Efendi’nin *Rehnümâ-yı Muallimîn* (3 defter) ve *Rehnümâ-yı Muallimîne Rehnümâ-yı Muallimîn* kitapları Medrese-i Süleymaniye adı altında yayınlanır.¹⁷²

Ahmet Mithat 28 Aralık 1894’te Fatma Âliye’ye (1862-1936) gönderdiği mektubunda çocukların eğitimi için yazdığı kitapların pek çoğunun isimlerini de sayarak Kırım’da ve Tataristan’da okutulmakta olduğunu yazar ve şunları söyler:

“Ahiren Kırım’dan aldığım bir mektupta tekmil Tataristan Mekatib-i İslamiyesi için bizim usûl-i tedrisin kabul olunduğunu ve rehnümâ-yı muallimîn ve çocuklar için yazdığım *Üç Cins Mahlûk* ve *Terbiyeli Çocuk* ve *Dünya* ve *Abdest* ve *Namaz* ve *Sağlık* ve *Kıssadan Hisse* gibi âsârın tedrisi ta’min edildiğini haber verdikleri sırada Hakk-ı acizanemden bir takım medayih ve teşekkürat dahi yazılıyor ki hakikaten ‘flate’(pohpohlanmış) oldum. Ya hu! Meğer biz epeyce hizmet etmişiz. Fakat şu emr-i cüzideki hırsumuz bize bunları hiç menzilesinde görüyor da daha bir şey yapamadık diye durmadan çalışıyoruz. Mektup karantinadadır. Size dahi

¹⁶⁹ Bu kitaplar; *Coğrafya, Hendese, Hey’et, Hikmet, Hesab, Kozmoğrafya ve Tabakatü’l-arz ve Tarih*. Yine çocuklar için; *Abdest ve Namaz, Afrika, Amerika, Asya, Avrupa, Coğrafya Istilahatı, Çiçekler, Hayvanlar, Kitab ü Bihâr-i Hamse, Kuşlar, Meyvalar, Nebatlar, Sağlık, Terbiyeli Çocuk, Üç Cins Mahlûk ve Yürüyen Hayvanlar*.

¹⁷⁰ Münir Süleyman Çapanoğlu, *İdeal Gazeteci Efendi Babamız Ahmet Mithat*, İstanbul, Gazeteciler Cemiyeti Yayınları, 1964, s.100-105.

¹⁷¹ Münir Süleyman Çapanoğlu, *a.g.e.*, s.113-114.

¹⁷² **Bir Jübilenin İntibaları: Ahmed Midhat’ı Anıyoruz**, Haz. Hakkı Tarık Us, İstanbul, 1955, s.170.

göndereceğim. Bu gönderiş bir gösterişe haml olunarak ta'yib edilmez ya? O hâlde tevili hazırdır. Derim ki sizi de teşvik için gönderdim. Göreseniz ki koca bir ümmet kendisine hulûs-i bâl ile hizmet eden hizmetkarını nasıl mükâfatlandırıyor. İnsan böyle şeyleri gördükçe din ü devletine daha ziyade hizmet için damen-dermeyân-ı gayret olur. Ne şeref! Memâlik-i sairedeki İslam'a misal-i lazımu'l-imtisal oluruz. Bunda siyasete dahi ne kadar menfaat olduğunu hükümet-i seniyyemiz düşünse alınlarımıza çelenk takmalıdır. Fakat nankör olmayalım. Alınlarımıza çelenk takma devri geçmiş olduğundan göğüslerimize nişanlar takıyorlar ki daha büyük, daha müşerrefdir. Biz hemen hizmet etmeliyiz. Hem de çelenk ve nişan tama'ıyla değil rızâ-yı İlahi tama'ıyla. Değil mi arkadaş?"¹⁷³

Ahmet Mithat Efendi, İstanbul'a okumaya gelen Tatar öğrencilerle yakından ilgilenir. 1892'de İstanbul'a okumaya gelen Fatih Kerimi ve Ubeydullah Bubi'nin Mekteb-i Mülkiyeye yerleştirilmesine yardımcı olur. Ahmet Mithat Efendi, hatta Kaşgarlı Hüseyinov kardeşlerin Kaşgar'da açtıkları Hüseyiniye Medresesini kastederek bununla ilgili yaptığı yönlendirme ve yetiştirme için İstanbul'a gönderilen Masum Efendi hakkında şunları aktarır:

"Düşünmeli ki, ta Kaşgar'da ağniya-yı tüccardan Hüseyin Bay Hazretleri'nin semere-i sahavetleriyle nehârî ve leylî büyük bir mektep lisan ve maarif-i Osmaniyyeyi neşretmektedir. Bu zât-ı sûtûde-simât Masum Efendi namında bir adamını İstanbul'a göndermiş ve usûl-i cedîdeyi ve bazı fûnûn-ı âliyyeyi tahsilden sonra memleketine aldırıp bu mektebe müdür ve muallim tayin eylemiştir. Masum Efendi ile daima görüşür idik. Efkâr-ı Osmaniyyeyi kendisine tamamıyla telkin etmişimdir. Hüseyin Bay hazretleriyle de mülakat ve hissiyât-ı Türkiyesini muhabbet-i Osmaniyye cihetine teşvik eyledik."¹⁷⁴

Ahmet Mithat, 2 Şubat 1911'de Fatma Âliye'ye, Âlimcan Barudi'nin yakınlarından olan ve İstanbul'a okumak için gelen dört kızın durumlarının tespitiyle ilgili şu mektubu yazar:

"Bu arizamı hakpâ-yı âlilerine takdim edenler Kazan'dan gelmiş dört muhaddere-i İslamiye'dir ki tahsil-i ibtidâîlerini vatanlarında yaparak istikmal için İstanbul'a gelmişlerdir. Üstâd-ı muhterem Âlimcan Efendi Hazretleri'nin de taallukatındandırlar. Ahvâl-i İslam'a cümleden ziyade vukufunuz hasebiyle külfet-i

¹⁷³Ahmed Medhat Efendi, **Fazıl ve Feylesof Kızım Fatma Âliye'ye Mektuplar**, Haz. F. Samime İnceoğlu; Zeynep Süslü Berktaş, İstanbul, Klasik Yayınları, 2011, s.268-269.

¹⁷⁴Ahmet Mithat Efendi, **a.g.m.**, s.331.

itnaba hacet yoktur ki Asya'yı ulyadaki milyonlarca Müslümanların irşadı vazife-i mukaddesi biz Osmanlılara aiddir. Bu kadınlar İstanbul'da tekemmül eyledikten sonra memleketlerine dönerek benâ-ı nev'lerini tedrise vakf-ı ömr edeceklerdir. Şimdi zât-ı hamiyet-simât-ı mürşidanelerinden istirahat eylediğimiz şey bunların derece-i tahsilleri neden ibaret olduğunu imtihan mı bir şey ile bi't-ta'yin İstanbul'da kendilerini ne gibi tedrisat ile ikmal edeceğimizi bize emr eylemektir. Vakıa biz de bu yolda şakird yetiştirebilecek mektepler yok ise de şu dört muhaddere için biraz da âdetin fevkine kadar çıkmayı göze aldıracağız. Her hâlde bizi bu yolda irşad buyurmalarını hamiyet-i müselleme-i İslamiye ve gayret-i mu'terefe-i Osmaniye'den rica eylerim efendim hazretleri.”¹⁷⁵

Ahmet Mithat Efendi Darülfünun Edebiyat Şubesine 9 Ocak 1909'da tarih-i umûmî muallimi olarak atanır. 1800 kuruşla Darülfünun hocaları içinde en yüksek maaşı Ahmet Mithat almaktadır.¹⁷⁶ Bununla birlikte Ahmet Mithat Efendi Medresetü'l-Vaizinde dinler tarihi ve Darülmualimatta da tarih ve pedagoji dersleri vermektedir.¹⁷⁷ Ayrıca Tedrisât-ı İslamiye Cemiyetinin de azasıdır. Vefatı da Darüşşafaka Mektebinde yapılan bu cemiyet toplantısı sonrasında vuku bulur. Fatih Kerimi bu cenaze merasiminde Darülfünun müdürü Sami Bey [Süleyman Nesib], Darülmualimat müdürü Hulusi Bey, Maarif azasından Babanzade Naim Bey, Defteri Hakani Nazırı Mahmut Esat Efendi'nin hazır bulunduğunu belirtir.¹⁷⁸

Ahmet Mithat Efendi'nin Darülfünundaki dersleri Tatar öğrenciler tarafından büyük bir dikkatle takip edilir. Abdurrahman Sadi, Osmanzade Mahmut Satayev, Abdurrahman Abdurrahimov, Sibgatullah, Nurullah ve Âlimcan İdrisi Ahmet Mithat Efendi'nin Darülfünundan öğrencileridir. Abdurrahman Sadi ve Âlimcan İdrisi hariç diğer bütün Tatar öğrenciler Ahmet Mithat Efendi'nin cenaze merasiminde hazır bulunurlar. Âlimcan İdrisi'nin aktardığına göre, Ahmet Mithat Efendi Darülfünundaki tarih-i umûmî dersinde Âlimcan İdrisi ve bazı Tatar öğrencilerinin

¹⁷⁵Ahmed Medhat Efendi, Fazıl ve Feylesof Kızım Fatma Âliye'ye Mektuplar, a.g.e., s.411-412.

¹⁷⁶ Mustafa Selçuk, **İstanbul Darülfünunu Edebiyat Fakültesi (1900-1933)**, Ankara, Atatürk Araştırmaları Merkezi, 1912, s.62.

¹⁷⁷ Mustafa Nihat Özön, **Türkçede Roman**, 2. Baskı, İstanbul, İletişim Yayınları, 2009, s.196.

¹⁷⁸Fatih Kerimi, **İstanbul Mektupları**, Haz. Fazıl Gökçek, İstanbul, Çağrı Yayınları, 2001, s.125.

Nuh tufanıyla ilgili soruları ve itirazları üzerine Ahmet Mithat Efendi derslerinde bir hafta bu konuyu işlemiştir.¹⁷⁹

3.6.4.Dinî Kimliği

Rusya'nın bütün devlet gücünü kullanarak 1552'den beri Tatarlar üzerinde uyguladığı zorla din değiştirme politikalarının sonuç vermemesi üzerine, 1860'lardan itibaren Nikolay İvanoviç İlminskiy'nin (1822-1891) başını çektiği Rus misyonerleri, eğitim yoluyla ve İslamiyet aleyhinde eserler yazarak devlet politikası haline getirmiş oldukları, Tatarların Hıristiyanlaştırılmasında yeni bir dönemi başlatmış olurlar.¹⁸⁰

Hacca giderken 1880'de İstanbul'da Ahmet Cevdet Paşa ve Münif Paşa'yla görüşmüş olan Şahabettin Mercani'nin, 1883-1885'te yayınlanmış olan üç ciltlik *Müdafaa*'yı, döneminde oldukça meşhur olan Rahmetullah El-Hindi'nin (1818-1891) *İzharü'l-Hak* kitabından üstün gören takdir ifadelerine bakılacak olursa, *Müdafaa*'lar 1880 öncesinde yayınlanmış olsaydı, Şahabettin Mercani hiç şüphesiz Ahmet Mithat'la da görüşmüş olurdu.

Ahmet Mithat Efendi'nin özellikle Hıristiyanlık karşısında İslamı savunan *Müdafaa* (I. Cilt, 1883, s. 620),*Müdafaa'ya Mukabele ve Mukabeleye Müdafaa* (II. Cilt, 1883, s. 620) ve *Müdafaa* (III. Cilt, 1885, s. 569) kitapları¹⁸¹ İdil-Ural'da yaygınlık kazanır. Rus müsteşriklerinin basın yoluyla İslamiyet aleyhinde yaptıkları propagandalara karşı Tatarlar bu eserlere büyük bir ilgi gösterir. Yusuf Akçura'nın ifadeleriyle Ahmet Mithat Efendi'nin felsefe ve din gibi çetin bahisleri bile bir roman ve bir hikâye kolaylığında anlaşılır bir üslupta kaleme alması¹⁸² bu eserlerin İdil-Ural bölgesinde oldukça yaygınlaşmasına sebep olur. Tatar basınında Ahmet Mithat Efendi hakkında çıkan yazıların hemen hepsinde onun *Müdafaa* adlı kitaplarıyla ilgili övücü sözler yer almaktadır.

¹⁷⁹Âlimcan İdrisi, "Tufan Meselesi Hakkında Ahmet Mithat Efendi Hazretleri'nin Fikirleri", **Şura**, 1912, Sayı:13, s.388-390.

¹⁸⁰"İlminski", **Vakit**, 17 Noyabr 1907, No:245. ; İlyas Topsakal, **Rus Misyoner Kaynaklarına Göre Rus Çarlığı ve Türkler (1552-1917)**, İstanbul, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 2009, s.305-310.

¹⁸¹ Orhan Okay, **Batı Medeniyeti Karşısında Ahmet Mithat Efendi**, İstanbul, Milli Eğitim Gençlik ve Spor Bakanlığı Yayınları, 1989, s.410.

¹⁸²Rızaeddin bin Fahreddin, **a.g e.**, s.53.

Cedit hareketinin bu bölgedeki en büyük finansörlerinden olan Gani Bay Hüseyinov (1839-1902) Taşkent'teki dostu Şakircan Bekirov'a yazdığı bir mektubunda, 1898'de Taşkent'te vefat eden Muhammetcan Haydarof'ta kendisine ait üç ciltlik İstanbul baskısı *Müdafaa*'ların olduğunu ve bunları alıp kendisine göndermesini ister.¹⁸³

İdil-Ural bölgesinin yetiştirdiği en büyük âlimlerinden olan ve müceddit olarak görülen Şahabettin Mercani, Ahmet Mithat Efendi'nin *Müdafaa*'sını okuduktan sonra, "Benim *İzharü'l-Hakk*'a aklım giderdi. Ama *Müdafaa* kitabı ondan nice merteye artık, gayet muhkem esas üzere yazılmıştır."¹⁸⁴ ifadelerini kullanır.

Ahmet Mithat Efendi yazdığı bu eserlerinden dolayı İbn-i Hazm (994-1069), İbn-i Teymiyye (1263-1328) ve Rahmetullah El-Hindi ile karşılaştırılır. Rızaettin Fahrettin, 1888 yazında Petersburg'da bulunan Cemalettin Afgani (1839-1897) ile görüşür. Bu görüşmede Cemalettin Afgani, Ernest Renan'ın kendisi hakkında bir Fransızca gazetede övücü sözlerini aktarır.¹⁸⁵ Ernest Renan'ın (1823-1892) 29 Mart 1883'te Paris'te verdiği "İslam ve İlim" adlı konferansında İslamiyetin ilme ve gelişmeye engel olduğunu savunması ve bu konferansını aynı yıl kitapçık şeklinde yayınlaması İslam dünyasında bu kitaba karşı reddiyelerin yazılmasına sebep olur.¹⁸⁶ Bunlar arasında Cemalettin Afgani ile Petersburg İmamı Ataullah Bayezidov (1848-1911) da vardır. Cemalettin Afgani, Ernest Renan'a bir makaleyle cevap vermiş ve Renan'la Paris'te yüz yüze de görüşmüştür. İslam, Yahudilik ve Hıristiyanlık ile ilgili eserlerinde değerlendirmeler yapmış olan İbn-i Hazm, İbn-i Teymiyye ve Rahmetullah El-Hindi ile Ahmet Mithat Efendi'nin karşılaştırması istendiğinde Cemalettin Afgani'nin şu cevabı verdiğini Rızaettin Fahrettin şöyle aktarır:

"O da zararsız. Lâkin diğerleri ile Mithat arasında fark büyük. Diğerleri özellikle İbn-i Hazm ile İbn-i Teymiyye üç dinin üçünü de doğru ve fennî şekilde bildikleri

¹⁸³ Burhan Şeref, **Gani Bay**, Orenburg, Vakit Matbaası, 1913, s.29.

¹⁸⁴ **Mercani**, Naşiri: Salih bin Sabit Abdullin, Kazan, Maarif Matbaası, 1333 (1915), s. 454.

¹⁸⁵ Rızaeddin Fahreddin, "Şeyh Cemaeddin", **Şura**, 1917, Sayı:15, s.339.

¹⁸⁶ Namık Kemal, **Renan Müdafaaanesi**, Haz. Abdurrahman Küçük, İstanbul, Kültür ve Turizm Bakanlığı, 1988, s.61.

hâlde Ahmet Mithat mezkûr dinleri Avrupa hekimlerinin eserleri vasıtasıyla bilmektedir. Görüp bilenle işitip bilen elbette bir derecede olmaz.”¹⁸⁷

1904-1905'teki Rus-Japon savaşında Rusların yenilgisi Tatarlar ve Başkurtlar arasında halk şiirlerinin söylenmesine sebep olur. 1906'lı yıllarda Tatar basınında Japonların Müslüman olduğuyula ilgili haberler yayılır. Bu konularla ilgili gazete idarelerine pek çok okur mektupları gelmektedir. Hatta gazetelerde Japonya'nın Tetkik-i Edyan Cemiyetinin daveti üzerine İstanbul'dan Ahmet Mithat Efendi, Musa Kazım, Mahmut Esat Efendi ve İsmail Hakkı Efendi'nin Japonya'ya gittikleriyle ilgili haberler yayınlanır. Japonya ile Osmanlı arasındaki bu yakınlaşma, bir yıl önce Japonya karşısında yenilgiye uğramış olan Rusya için siyasî bir anlam taşımaktadır. Bu dönemde İstanbul'da bulunan Vaiz Nevruzov bu haberlerin aslını büyük bir motivasyonla araştırır¹⁸⁸ ve *Kazan Muhbiri*'ne ulaştığı bilgileri anlatan bir yazı yazar. Vaiz Nevruzov'un yazısı şöyledir:

“Bizim Rusya'daki İslam ceridelerinde Japonya hükümetinin Tetkik-i Edyan Cemiyetine İstanbul'dan Ahmet Mithat, Musa Kazım, Mahmut Esat ve İsmail Hakkı Efendilerin Japonya'ya gittiklerini yazıyorlar. Ceridelerdeki bu haberi okuduğum gibi hemen Ahmet Mithat Efendi'yi gördüm ve ona, ‘Acaba sizi Japon hükümetinin cemiyetine gitmekle tebrik edebilecek miyiz?’ diye sordum. Ahmet Mithat Efendi benim bu suâlime karşı hayretle, ‘Hayır, hayır.’ diye cevap verdi. Bu haberi nereden aldığımı bana sordu. Ben de gazete haberi diye söyledim. Sonra bir bir Musa Kazım, Mahmut Esat Efendileri gördüm. Onlar da gitmiyoruz diye cevap verdiler.”¹⁸⁹

Daha sonra Japonların Müslümanlığı seçtikleriyle ilgili Tatar basınındaki haberlerin asılsızlığıyla ilgili *Vakit* gazetesinde de teferruatlı bir yazı yayımlanmıştır.¹⁹⁰

Ahmet Mithat Efendi'nin yazmış olduğu *Müdafa*'lar, (3 cilt, 1800 sayfa) *Niza-ı İlm-i Din* (4 cilt, 2000 sayfa) ve *Beşâir-i Sıdk-ı Nübüvvet-i Muhammediye*

¹⁸⁷ Rızaeddin Fahreddin, “Şeyh Cemaleddin-IV”, *Şura*, 1917, Sayı:18, s.409.

¹⁸⁸ Muhammet Vaiz Nevruzov, 1917'de Ahranka ajanı olmakla suçlanır. Bkz. Segiyt Sunçele, **Eserler hem Hatlar**, Kazan, Tataristan Kitap Neşriyatı, 2005, s.238. ; A. H. Mehmuytova, **Vakit İndi: Biz de Toriyk**, Kazan, Tataristan Kitap Neşriyatı, 2012, s.320.

¹⁸⁹ Muhammed Vaiz Nevruzi, “Doğru Haber”, **Kazan Muhbiri**, 23 İyün 1906, No:105.

¹⁹⁰ “Yaponlar ve İslam”, **Vakit**, 30 Ganver 1907, No:128.

(682 sayfa) gibi eserleri nedeniyle Tatarlar arasında çok geniş bir okur kitlesine ulaşmasına ve onu dinî bir otorite olarak görmelerine sebep olur. Fatih Kerimi, onun *Müdafaa* adlı eserlerini bir kaç kez okuyan birisinin, “Eğer yevm-i kıyamette Resulullah’tan sonra başka birinden şefaath istemek mümkün olsa ben hiç şüphesiz Ahmet Mithat Efendi’den isteyeceğim.”¹⁹¹ dediğini ve bunu da kendisinin bizzat duyduğunu yazar.

Ahmet Mithat’ın bu dinî kimliği nedeniyle Tatarların ona dinî konularla ilgili fikirlerini almak için mektuplar yazmalarına sebep olur. Abdurrahman Ömeri’nin öğrencisi Astrahan’da imamlık yapan Abdurrahman Niyazi’nin *Kur’an-ı Kerim*’in Türkçeye tercüme edilmesiyle ilgili Ahmet Mithat Efendi’ye sorduğu soruya karşılık Ahmet Mithat’ın mektupla verdiği cevabı *Şura* dergisinde yayınlanır. Ahmet Mithat Efendi bu mektubunda tercümeyle karşı olduğunu fakat Musa Kâzım’la beraber yarıya getirdikleri müfit bir tefsire taraftar olduğunu belirterek yaptıkları tefsirde takip ettikleri yolu anlatır.¹⁹²

Ahmet Mithat Efendi’nin dinî konulardaki yetkinliği konusunda 1908’den sonra Tatar aydınları arasında fikir ayrılıkları olur. Ahmet Mithat Efendi ile Fatma Âliye Hanım’ın Arapçalarını karşılaştıran Hâlim Sabit, Fatih Kerimi’ye Fatma Âliye Hanım’ın ulûm-ı Arabiyesinin daha iyi olduğunu söyler.¹⁹³ Ahmet Mithat Efendi’yle görüşmüş olan Âlimcan Barudi de Ahmet Mithat Efendi’nin ulûm-ı Arabiyesinin zayıf ve diniyesinin nakıs olduğunu belirtir. Ahmet Mithat Efendi’nin kendisinin de ifade ettiği bireysel okumaları sayesinde elde ettiği malumata olan aşırı güveni¹⁹⁴ Âlimcan Barudi tarafından da ifade edilir. Onun dinî konulardaki eksikliklerini gidermek için eski Şeyhülislam Musa Kâzım Efendi’yi kendisine üstat ve merci ittihaz ettiğini ve yine Mevlevî tarikatı dervişlerinden birinin sohbetlerinden istifade ettiğini Âlimcan Barudi aktarmaktadır.¹⁹⁵

---

¹⁹¹Fatih Kerimi, “Merhum Ahmed Midhat Efendi ve Şimal Türkleri”, **Türk Yurdu**, 2. Cilt (3-4), Ankara, Tutubay Yayınları, 1999, s.97.

¹⁹² Ahmed Midhat, “Kardeşim Niyazi Efendi Hazretleri”, **Şura**, 1912, Sayı:12, s.358-360.

¹⁹³Fatih Kerimi, **a.g.e.**, s.266.

¹⁹⁴Kâmil Yazgıç, **a.g.e.**, s.11.

¹⁹⁵Rızaeddin bin Fahreddin, **a.g.e.**, s.131.

3.6.5.Edebî Kimliği

Ahmet Mithat Efendi, kendisinin edebî sayılabilecek bir eser yazmadığını edebiyat yapmaya vaktinin ve kaleminin müsait olmadığını edebiyatı Hamitlere ve Ekremlere bıraktığını belirtmektedir.¹⁹⁶ Bu bağlamda yazdığı romanlarda da onun tek gayesi halkın aydınlatılmasıdır.

Tatar aydınları arasında Ahmet Mithat Efendi'nin edebî kimliğinden bahsedilirken onun *Hasan Mellah* (1874) ve *Hüseyin Fellah* (1875) romanları dile getirilir. Yusuf Akçura, Ahmet Mithat Efendi ile 1908'in sonunda Orenburg'daki *Vakit* gazetesi için yaptığı üç sayı devam eden uzun röportajında onun *Hasan Mellah* ve *Hüseyin Fellah* romanlarını da zikrederek hikâyecilik ve romancılık yönünün; din âlimliği, gazetecilik, filozofluk ve tarihçiliğinin önünde ve bunların hepsinden daha kuvvetli olduğunu belirtir. Fakat Yusuf Akçura 1914'teki bir yazısında Ahmet Mithat Efendi'nin yazdığı hikâye ve romanlarının hiç bir edebî değerinin olmadığını bu yüzden Fecr-i Âti yazarlarından Şahabettin Süleyman'ın *Tarih-i Edebiyât-ı Osmaniyye*'sinde Ahmet Mithat Efendi'yi hiç zikretmediğini belirtir.¹⁹⁷

Âlimca İbrahimov, edebî ve dinî eserlerin ayrı olduğunu vurgulayarak Ahmet Mithat Efendi'nin *Hasan Mellah* ve *Hüseyin Fellah* eserlerinin edebiyat kategorisinde ele alınabileceğini belirterek şunları söyler:

“... Rus edebiyatı diye mutlak söylendiğinde, bu tabirden dinî, ilmî ve edebî olan bütün her türlü eseri anlamak caiz olsa da, daha çok Puşkin, Gogol, Turgenyef, Lermantov, Gorki, Andreyef ve bunlar gibi edip şairlerin şiir, roman ve dramaya ait eserleri, ikinci tabirle musennafat-ı edebiyeleri kast edilmektedir. Bunun gibi Türk edebiyatı diye mutlak zikredildiğinde Ahmet Mithat Efendi'nin *Müdafaâ*, *Niza-ı İlm* ve *Dinler*, Mahmut Esat ve İsmail Hakkıların felsefiye-i diniyeye ait yazmış eserleri değil belki Ahmet Mithat'ın *Hüseyin Fellah*, *Hasan Mellah* ve *Taaffüfleri*; Fuzuli, Sinan Paşa, Uşşakizade Halit Ziya, Ahmet Rasim, Tevfik Fikret, Hikmet Bey,

¹⁹⁶Kâmil Yazgıç, a.g.e., s.24-25.

¹⁹⁷ Yusuf Akçura, “Ahmed Midhat Efendi (Rızaeddin Bin Fahreddin Eseri)”, *Yıldız*, 22 April 1914, No:1172.

Ekrem Bey vesaire edip ve şairlerin şiiri ve edebî eserleri zihne gelir. Şunlar kastedilir.”¹⁹⁸

Fransız yazar Alexandre Dumas’ın kâtipliğini de yapmış olan Teodor Kasap (1835-1905) onun *Monte Cristo* adlı romanını 1871’de Türkçeye tercüme ederek yayımlar. Ahmet Mithat Efendi, *Hasan Mellah* adlı romanının önsözde bu romanı yazarken kendisine *Monte Cristo*’yu örnek aldığını ama bu eserin tercüme veya taklit sayılamayacağını belirtir.¹⁹⁹ Rızaettin Fahrettin, *Ahmed Midhat Efendi* adlı eserinde bu iki roman arasındaki ilişkiye dikkat çektikten sonra Ahmet Mithat Efendi’nin *Hasan Mellah*’ı yazmadaki maksadının Alexandre Dumas ile boy ölçüşmek değil, onun kendi milletine yaptığı etki gibi Ahmet Mithat Efendi’nin de kendi milletine tesir etmek maksadıyla yazdığını ve bunda da başarılı olduğunu belirtir.²⁰⁰

Ahmet Mithat’ın, Alexandre Dumas’ın *Monte Cristo* romanını örnek alarak yazdığını söylediği *Hasan Mellah* romanı ile Rızaettin Fahrettin’in *Selime Yaki İffet* adlı romanı vakaların kuruluş ve hayâl ediş tarzlarıyla birbirlerine benzemektedir. Öncelikle her ikisinde de gemiyle yolculuk yapılmaktadır. Yazarlar her iki eserde de okurlarına belli bilgileri vermek için uğraşır. Rızaettin Fahrettin, eserinin girişinde bunu açık bir şekilde şöyle dile getirir:

“Hikâyemiz Kazan şehrinden başlayıp İdil üstünden Samara’ya ve oradan Astrahan şehrini geçip Bakü’ye kadar uzanmıştır. Hikâyemiz, öz hâlimize münasebetli ve öz maişetimize taallukludur. Bu dünyada akıl, fikir, itibarda insanlar gayet muhtelif surette yaratıldıkları için memleketimizde bizden malumatlı ve aydın fikirli kişiler (çok şükürler olsun) hesap haricinde çok ise de bazıları bizim yazdıklarımızdan hem fayda almaya muhtaç derecede oldukları inkâr olunmaz. Bu kişiler için biz de bu eseri neşrettik.”²⁰¹

Hasan Mellah’taki İspanyol kız kahraman Cuzella’nın yerini *Selime Yaki İffet*’te İranlı Selime almıştır. Her ikisi de pek çok dil bilen iyi yetişmiş kızlardır.

¹⁹⁸ Abdi [Âlimcan İbrahimov], “Edebiyat Meseleleri”, *Kuyuş*, 3 Mart 1913, No:61, s.3.

¹⁹⁹ Ahmed Midhat, **Denizci Hasan (Hasan Mellah-I)**, Haz. Prof. Kenan Akyüz, İstanbul, Milli Eğitim Basımevi, 1975, s. XXVII.

²⁰⁰ Rızaeddin bin Fahreddin, **a.g.e.**, s.15.

²⁰¹ Gafil Bin Abdullah, **Selime Yaki İffet**, İkinci Tabı, Kazan, Lito-Tipografiya İ. N. Haritonova, 1904, s.2.

Cuzella İspanyolcadan başka özel iki farklı mürebbiyeden öğrendiği Fransızca, Latince ve İngilizce de bilmektedir. Cuzella'nın bin beş yüzden fazla kitabın bulunduğu bir kütüphanesi vardır. Mısır'da okumuş olan Selime de ana dili Farsçadan başka Arapça, Fransızca, Rusça ve İngilizce de bilen "ilim denizi" bir kızdır. Selime'nin mürebbiyesi Beyrut Amerikan Külliyesinde okumuş İngilizce ve Fransızca da bilen Şamlı bir Arap kadınıdır. Cuzella ile gemide ilk defa karşılaşan Hasan'ın temiz duygularıyla, Selime'yi gemide gören Tatar şakirdinin duyguları eski aşk hikâyelerindeki gibidir. Rızaettin Fahrettin bu aşkı "pek edebî ve pek medenî bir aşk" olarak tarif eder.²⁰² Aslında Berna Moran'ın *Hasan Mellah* romanı için yaptığı "eski âşık hikâyelerine benzeme" tespiti²⁰³ *Selime Yaki İffet* hikâyesi için de geçerlidir. Her iki eser de romans özellikleri taşımaktadır. Ahmet Mithat, romanına İspanya'nın liman kasabası olan Kartecena hakkında bilgi vererek başlarken Rızaettin Fahrettin hikâyesine Kazan'ı anlatarak başlamaktadır. Ahmet Mithat bin sayfaya yakın macera dolu romanında kahramanlarını çok geniş bir coğrafyada dolaştırır. İspanya, Fas, Fransa, Malta, Mısır, Suriye, Lübnan, Cezayir ve İstanbul uğranılan yerlerdir. Rızaettin Fahrettin'in kırk sekiz sayfalık hikâyesinde Kazan'dan hareket eden gemi İdil Nehri üstünde Samara, Astrahan ve Bakü gibi şehirlere uğrar. Her iki eserde de yazarlar okura yerli yersiz pek çok bilgi vermektedir. *Hasan Mellah*'ta; gemicilik, korsanlık, Batılı yaşayış tarzı ve kıyafetleri, Hıristiyanlık, Doğulu yaşayış tarzı ve kıyafetleri, hürriyet, kölelik, aşk, aile, ahlak ve karakter, anlatılan başlıca konulardır.²⁰⁴ *Selime Yaki İffet*'te de aile, ahlak, aşk, edebiyat, şiir, tarih, coğrafya, usûl-i cedîde, *Tercüman* gazetesi, Türk kavimleri, Bulgarlar, Sünnilik ve Şiilik, ticaret, Rusya'daki Müslüman kızları ve giyimleri gibi pek çok konuda bilgi verilmektedir. *Selime Yaki İffet*'te, hikâye kurgusunu bastırarak kadar yoğun bir bilgi aktarımı vardır. Pek çok maceralarla dolu olan *Hasan Mellah*'a Ahmet Mithat Efendi bir son söz yazar. Ahmet Mithat Efendi burada kötülerin cezasını iyilerin de mükâfatını bulduğunu söyledikten sonra, "Kıssamızdan her kim ne hisse almışsa,

²⁰² Abdurrahman Sadi, *Tatar Edebiyatı Tarihi*, Tatarstan Devlet Neşriyatı Basması, Kazan 1926, s.107.

²⁰³ Berna Moran, *Türk Romanına Eleştirel Bir Bakış-1*, 22. Baskı, İstanbul, İletişim Yayınları, 2010, s.29.

²⁰⁴ Ahmed Midhat, *a.g.e.*, s. XVII.

aldığı hisse kendilerine mübarek olsun!”²⁰⁵ ifadeleriyle eserini noktalar. *Selime Yaki İffet* hikâyesinden alınacak hisseleri Abdurrahman Sadi on yedi madde halinde sıralar.²⁰⁶ Tatar hikâye ve romanında ilk defa olmak üzere *Selime Yaki İffet*’te telefon görüşmesi sahnesi vardır. Jules Verne’nin etkisiyle fenni roman yazma geleneğine uymuş olan Ahmet Mithat Efendi’nin 1882’de yayınladığı *Dürdane Hanım* romanında da teknik alet olarak telefon Türk romanına girmiştir.²⁰⁷ Rızaettin Fahrettin, Selime ve Tatar şakirdinin aşklarını mutlu sonla bitirir. Hikâyenin sonunda iki âşık birbirlerine “iffet” konulu konuşmalar yaparlar. Zaten bu evlilik zamanına kadar Tatar şakirdinin annesinden başka bir kadına eli değmemiştir. Hikâye, Selime’nin iffet üzerine söylediği “Dünya ve ahirette en büyük fazilet ve en ulu kemâlat ‘iffet’tir.”²⁰⁸ ifadeleriyle biter. Rızaettin Fahrettin ilk Türk romanlarında kahramanın ismiyle beraber “yaki” ile bağlanan sıfatlardan müteşekkil roman isimlerindeki geleneğe uyarak hikâyesine koyduğu isimdeki *Selime Yaki İffet* ismini koyar. Hikâyenin sonu da “iffet”le biter.

Dinîve tarihçi kimliğiyle bilinen Rızaettin Fahrettin, bu hikâyesinden sonra *Esmâ Yaki Amel ve Ceza* (1903) adlı bir hikâye daha yazar. Fakat her ikisini de Gafil Bin Abdullah müstear adıyla yayımlar.

Selime Yaki İffet hikâyesinden bir yıl sonra yayınlanmış olan Fatih Kerimi’nin *Şakirt ile Student* (1899) hikâyesi de Kazan’dan Çistay’a yapılan bir gemi yolculuğudur. Ahmet Mithat’ın *Gönül* hikâyesinin bir nevi yeniden yazma girişimi olan *Mirza Kızı Fatıma* (1901) hikâyesindeki gemi seyahatlerinin varlığı ve daha birçok şekil ve içerik birliktelikleri, ilk Tatar hikâyelerinin Ahmet Mithat Efendi’nin etkisinde geliştiğini göstermektedir.

3.6.6. Tatar Hikâye ve Romanlarında Ahmet Mithat Efendi

Yeni Tatar edebiyatı, kendinişiirden önce hikâye ve tiyatrodâ gösterir. Servet-i Fünun romanında, Türk yazarlarının Fransız yazar ve eserlerini kendi eserlerinde

²⁰⁵Ahmed Midhat, a.g.e., s. III.

²⁰⁶Abdurrahman Sadi, a.g.e., s.108-107.

²⁰⁷Orhan Okay, **Batı Medeniyeti karşısında Ahmed Midhat Efendi**, İstanbul, Milli Eğitim Gençlik ve Spor Bakanlığı Yayınları, 1989, s.58-59.

²⁰⁸Gafil bin Abdullah, a.g.e., s.48.

sıklıkla zikretmeleri, Batı'yı tanıma yolları bağlamında değerlendirilir.²⁰⁹ Ahmet Mithat Efendi başta olmak üzere, Halit Ziya, Namık Kemal ve Vecihi'i gibi Türk yazarlarının Tatar hikâye ve romanlarında isimleri ve eserleri zikredilmekte, hikâye ve roman kahramanları tarafından okunduğu dile getirilmektedir. Ahmet Mithat Efendi'nin hikâye ve romanlarının adları ilk dönem Tatar hikâye ve romanlarında sıklıkla geçmekte, ismine ve hikâyelerine atıflarda bulunmaktadır. Fatih Kerimi, Rızaettin Fahrettin, Fatih Emirhan, Ayaz İshaki, İsmail Gaspıralı ve Âlimcan İbrahimov'un eserlerinde bunu görmek mümkündür.

Fatih Kerimi, Ahmet Mithat Efendi hikâyeciliğinin etkisinde kaleme aldığı *Salih Babaynın Öylenüvi* (1897) adlı eserinde yaşlı bir köylü olan Salih Baba'nın ağzından tabiat tasvirleri eşliğinde çingenelerin anlatıldığı bir sayfanın sonunda sözü Ahmet Mithat Efendi ve *Çingeneler* adlı eserine getirerek şunları aktarır: “Osmanlı muharrirlerinden Ahmet Mithat Efendi Hazretleri'nin *Çingene* isimindeki bir hikâyet risalesi İstanbul çingeneleri hakkında bir kadar malumat vermektedir.”²¹⁰

Rızaettin Fahrettin, 1898'de yayınladığı *Selime Yaki İffet* adlı hikâyesinde, Ahmet Mithat Efendi'nin *Ana Kız* hikâyesine atıfta bulunarak okura buradaki kötü kadın Jjijik'i örnek gösterir.²¹¹

Fatih Emirhan'ın “Kartaydım” (1909) adlı hikâyesinde, hikâye kahramanı Mustafa bir zamanlar Ahmet Mithat Efendi'ye öykünerek Ahmet Mithat Efendi gibi misyonere karşı mücadele etmek istediği dönemlerinin olduğunu yazar.²¹²

Âlimcan İbrahimov *Yaşlar Hayatından Bir Levha* (1909) adlı hikâyesindeki Selim'in fikirlerindeki değişiklikleri anlatırken Selim'in birinci dönemi yani medresede okuduğu yıllar tefsir, hadis, millet-i İslamiye, terakki, Endülüs

---

²⁰⁹ Cahit Kavcar, **Batılılaşma Açısından Servet-i Fünun Romanı**, Ankara, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1985, s.27-43.

²¹⁰ **Fatih Kerimi Eserleri**, Kazan, Tatarstan Matbuat-Neşriyat Kambinatu Basması, 1925, s.13.

²¹¹ Gafil Bin Abdullah, **a.g.e.**, s.37.

²¹² **Fatih Emirhan Eserler**, Kazan, Megarif Neşriyatı, 2002, s.22.

medeniyeti, misyonerlere karşı hekim-i şehir Ahmet Mithat sözlerini diline vird-i zeban ettiği yıllardır.²¹³

Ayaz İshaki'nin 1914'te Kazan'da yayınlanmış olan *Dilenci Kız* adlı romanında, roman kahramanı Mansur'un Türk yazarlarından Namık Kemal'in *Cezmi* ve *İntibah* romanıyla birlikte *Vatan Yahut Silistre* tiyatrosunu, Ahmet Mithat Efendi'nin *Hasan Mella Hüseyin Fellah* romanlarını ve Vecihi'nin *Mihr-i Dil* romanını severek okuduğu belirtilir.²¹⁴

Halit Ziya Uşaklıgil hayranı olan Âlimcan İbrahimov *Bizning Künler* (1919) adlı romanında Abdullah el-Hâlimi'yi şöyle konuşturur: “Bütün âlem-i İslam'ın iftihar olmuş Türk filozofu Ahmet Mithat Efendi hazretleri kendisinin *Çocuk, Ana* ve *Peder Olmak Sanatı* isimlerindeki nazirsiz eserlerinde...”²¹⁵ Fakat bu konuşturmaya yazar küçümseme anlamı yüklemiştir.

3.6.7.Ahmet Mithat Efendi'nin Vefatının Tatar Basınındaki Yankıları

1907'de Tatar gazetelerinde Mısır basınından alınan Ahmet Mithat Efendi'nin rahatsızlığıyla ilgili bir haber yayınlanır. Haber şöyledir: “Mısır gazeteleri Osmanlı Türklerinin en büyük muharrir ve filozoflarından Ahmet Mithat Efendi'nin çok hasta olduğunu yazıyor.”²¹⁶

Ahmet Mithat Efendi'nin 16 Aralık 1912'de vefatı Türkiye kamuoyundan çok daha fazla Tatar toplumunda dalgalanmalara sebep olur. Hemen hemen bütün Tatar basınında onunla ilgili haberler ve yazılar yayınlanır. Yusuf Akçura'nın başında bulunduğu *Türk Yurdu*, Ahmet Mithat için özel sayı çıkarır. Rızaettin Fahrettin'in *Ahmet Mithat Efendi* (1913) monografisi, Tatar bölgesinde hiçbir Türk yazarına gösterilmemiş ilginin, onun Tatar toplumunda bıraktığı derin izlerin kitaplık çaptaki belgesidir.

²¹³ Cemaleddin Velidov, “Yaşlar Hayatında Bir Levha”, *Vakit*, 26 Yanver 1914, Sayı.1400.

²¹⁴ Gayaz İshaki, *Eserler 3. Tam*, Kazan, Tataristan Kitap Neşriyatı, 2001, s.47.

²¹⁵ Âlimcan İbrahimov, *Bizning Künler*, Kazan, Tipografiya Ümid, 1920, s.198.

²¹⁶ “Harici Haberler-İstanbul”, *Yıldız*, 6 May 1907, No:116, s.3.

Ahmet Mithat Efendi'yle ilgili en çok yazı Fatih Kerimi'nin başında bulunduğu Orenburg'daki *Vakit* gazetesiyle Ahmet Hadi Maksudi'nin (1869-1941) başında bulunduğu Kazan'daki *Yıldız* gazetesinde çıkar. Gazetenin İstanbul muhabiri olan Yusuf Akçura'nın, Ahmet Mithat Efendi ile yaptığı röportaj, 31 Aralık 1908 ve 3-4 Ocak 1909 tarihlerinde gazetenin üç sayısında yayınlanır.

Ahmet Mithat Efendi, 15 Aralık 1912 gününün akşamı saat 23.20'de vefat eder. 16 Aralık'ta çıkan İstanbul gazeteleri bu vefat haberini iç sayfalarda verir. Fatih Kerimi bu durumu şöyle anlatır:

“16 Aralık sabahı Türk gazetelerini karıştırırken *Sabah* gazetesinin dördüncü sayfasında en altta ‘Ziya-ı Azim’ ser-levhasıyla yedi sekiz satırlık bir haber gözüme ilişti. Okuyunca bir de ne göreyim: Fâzıl-ı şehir, hâkim-i muhterem Ahmet Mithat Efendi 15 Aralık gecesi saat on bir buçukta Darüşşafaka Mektebinde rahatsızlanarak aniden vefat etmiş. Gözlerime inanmadım, şaşırıp kaldım. Derhal diğer gazetelere baktım. *İkdam* ve *Tasvir-i Efkâr*'da da aynı şekilde üçüncü, dördüncü sayfalarda gazetenin en ehemmiyetsiz yerinde böyle beş altı satırlık bir yazıyla Ahmet Mithat Efendi'nin vefatı haber verilmişti. Yahu bu insan Türkiye için bizim Rusya'nın Tolstoy'u Murmusof'u idi. Bunlar öldüğünde Rus matbuatı nasıl yazdılar, Mithat Efendi öldüğünde Türk gazeteleri nasıl yazıyorlar diye düşünerek şaşırıp kaldım. Lâkin ne olursa olsun haberin doğru olduğuna şüphe yoktu. Bu yüzden ilk işim bunu telgrafla *Vakit* gazetesine bildirmek oldu.”²¹⁷

Vakit gazetesinin 18 Aralık sayısının birinci sayfasında Ahmet Mithat Efendi'nin vefat haberi ve Fatih Kerimi'nin telgrafı şöyle yer alır:

“Ahmet Mithat Efendi'nin Vefatı (öz muhabirimizden telgraf) İstanbul. 16 Aralık Ahmet Mithat Efendi vefat etti.”²¹⁸

Bu haberin altında, Rızaettin Fahrettin'in 17 Aralık'ta yazıldığı notu düşülen ikinci sayfaya da sarkan uzun bir yazısı yayınlanır. Ahmet Mithat Efendi'nin önü firfırlı resmî kıyafetiyle çekilmiş fotoğrafı ikinci sayfadadır. Rızaettin Fahrettin bu yazısında şunları söyler:

²¹⁷ Fatih Kerimi, **İstanbul Mektupları**, Haz. Fazıl Gökçek, İstanbul, Çağrı Yayınları, 2001, s.120.

²¹⁸“Ahmed Midhat Efendi'nin Vefatı”, **Vakit**, 18 Dekabr 1912, No:1089. s.1.

“İslam dünyasına fahir ve Türk kabilelerine şeref olmuş fazıl ve edib-i kâmil Ahmet Mithat Efendi Hazretleri dünyadan sefer etmişler. Allah Teâlâ'nın rahmetlerine gark olsun. İstanbul; yangın, zelzele, İtalya Savaşı, Balkan felaketleri üstüne Türkiye'nin büyük âlimlerinden İsmail Hakkı hazretleri vefat etti. Onun hakkında gönüllerde peyda olan cerahat bitmeden şimdi Ahmet Mithat Efendi'nin vefat haberini işittik. Ahmet Mithat Efendi ise edip, hekim ve alicenap bir adam, hem de Şark ile Garp marifetini cem etmişti. Ömürlerini mütalaa ile geçirenler ve hesapsız malumat toplayanlar ihtimal dünyada çoktur. Fakat toplanmış malumat, tertibe getirilmese ve her bir kısım kendi nev'inin yanında durmasa böyle ilimden ve böyle malumattan başkalarına fayda olmaz. İşte Ahmet Mithat Hazretleri'nin meziyeti işbu noktadadır. Bu adam ne biliyorsa onu layık yerine koymuş ve her bir malumatını gelecek bir günde faydası olacak şekilde hazırlayıp bırakmıştır. Ahmet Mithat Efendi'nin 100 kadar risale ve kitabı var. Bunları siyasî, edebî, ahlâkî ve tarihî, felsefî ve dinîkısımlara ayırmak mümkün. Her biri kendi konularında güzel ve faydalı şeylerdir. Rusya Müslümanlarının büyük medreselerinde muteber olan haşiye ve şerhler, pasaport gibi şakirtlerin yanlarında duran kitapların modadan çıkmasına ve umumen derslerde kriz olmasına Ahmet Mithat Efendi'nin eserleri sebep olmuştur. Şakirtler ciddi şeylerin lezzetini aldıktan sonra işsiz adamlar tarafından yazılan haşiyelerden umumen skolastiklerden soğudular. Onlarla ömür harcamanın bir manada anlamsız olduğunu anladılar.”²¹⁹

Rızaettin Fahrettin, Ahmet Mithat Efendi'nin kısaca hayatından da bahsettiği bu yazısını, onun hakkında yazacağı tercüme-i hâlin haberini de vererek şöyle bitirir:

“İsmail Hakkı vefatı sebebiyle kaygılı olarak gezdiğimizde Mithat Efendi hakkındaki telgraf yıldırım gibi tesir etti. Bunun için şimdi ne yazacağımı bilmeyip kaldım. İnşallah mufassal surette tercüme-i hâlini *Şura*'da yazıp Rusya'da olan muhiblerine şakirt ve müritlerine hediye etsek gerek. Şimdi bundan fazla yazmaya iktidarımız yok.”²²⁰

Vakit gazetesinin 20 Aralık sayısında Abdurrahman Fahrettin'in “Ahmet Mithat Efendi'nin Yanında Bir Saat” adlı yazısı yayınlanır. Abdurrahman Fahrettin, Abdullah Bubi ve Vaiz Nevruzov'la 1905'te Ahmet Mithat Efendi'yi Sıhhiye'de ziyaret eder. Abdurrahman Fahrettin Ahmet Mithat'ın bu görüşmedeki anlattıklarını üç başlık altında aktarır. Bunlardan birincisi Ahmet Mithat Efendi'nin Tatarca

²¹⁹Rızaeddin Fahreddin, “Ahmed Midhat Efendi”, *Vakit*, 18 Dekabr 1912, No:1089, s.1-2.

²²⁰Rızaeddin Fahreddin, *a.g.m.*, s.2.

kitapları takip edip okuduğu, ikincisi Abdullah Bubi'nin Ahmet Mithat'a hediye ettiği *Hakikat* adlı kitabın konusu olan mensuh ayetlerle ilgili Abdullah Bubi'yle aynı görüşleri paylaştığı, üçüncü olarak da kendisini ziyaret eden Tatarlara her zaman söylediği gibi Rus mekteplerine girip ilim tahsil etmeleri gerektiği konusundaki verdiği nasihatlerdir. Abdurrahman Fahrettin yazısının başında, Ahmet Mithat Efendi'nin Rusya Müslümanlarındaki “uyanma”nın başladığı dönemde Tatarlarca en bilinen ve en sevilen bir İslam âlimi olduğunu belirtir. Abdurrahman Fahrettin yazısının sonunda üzüntülerini belirterek hatırasını şöyle tamamlar:

“Türkiye hâlleri, siyaset meseleleri, kendisinin hususî maişeti hakkında konuştuklarında bir mecburiyet bir örtülü söylem sezilmekteydi. Büyük ve mehabet gövdeli, kuvvetli ve cömert kalemlî, usta sözlü bu edibin Sıhhiye İdaresinde, İstanbul'da sokakların temizlenmesi, köpeklerin bitirilmesi, hacılar, karantina meseleleri hakkındaki kâğıtlara imza atma mecburiyeti gönlüme ne kadar üzüntü verse de onun iltifatlarıyla müşerref olmak beni o kadar şadlandırdı. Eğer akşam olup onun son vapurla evine gitme mecburiyeti olmasaydı bu tatlı hatıram daha da uzun olacaktı.”²²¹

Ahmet Hadi Maksudi'nin yönetimindeki *Yıldız* gazetesinin 23 Aralık'taki sayısında, Ahmet Mithat Efendi ile ilgili iki yazı yayınlanır. Biri, *Yıldız* gazetesinin İstanbul'a gönderdiği Ali Asgar Kemal'in İstanbul'dan yazıp gönderdiği ve hususî muhabirimizden notuyla yayınlanan yazısı,²²² diğeri de isimlessiz olarak yayınlanan Ahmet Hadi Maksudi'nin yazısıdır. Ahmet Hadi Maksudi bu yazısında şunları söyler:

“İstanbul'dan hususî muhabirimizin yazdığına göre Türklerin meşhur muharrirlerinden Ahmet Mithat Efendi 16 Aralık'ta vefat etmiştir. Bu muhterem edip filozofun ne sebeptendir ve ne şekilde öldüğü hakkında tafsilli bilgi yoktur. Bir iki günden sonra bu konuda mufassal malumat istihsal kılınsa gerek. Bu muhterem 72 yaşlarına yakın yaşlı bir kişiydi. Yaşlı olsa da bu yıllarda da henüz gençler gibi çalışmakta idi. İki üç sene önce onun İstanbul'da umumî hutbeler ve dersler verdiği gazetelerde yazılmıştı. Yakın yıl ve aylar içinde bu efendinin bedenî bir maraz ile mübtela olduğu malum değildi. Pek ihtimal ki Türk ve İslam âleminin mücessem

²²¹Abdurrahman Fahreddinov, “Ahmed Midhat Efendi Yanında Bir Saat”, *Vakit*, 20 Dekabr 1912, No:1090.

²²² Ali Asgar Kemal, “Merhum Ahmed Midhat Efendi”, *Yıldız*, 23 Dekabr 1912, No:921.

timsali olan bu efendi müteneddin kalb-i ruhanî ve kalbî bir maraz ile mübtela olmuştur. Şüphesiz Türkiye'nin bu günde başına gelen bela ve afetler herkesten çok ona tesir etmiştir. Çatalca tarafından gelen top sesleri başkalarının sadece kulağına işitildiği hâlde bunun başına birer birer gerçek toplar gibi değmiştir. Bu zat alelade bir Türk değildi. Türk ve İslam âleminin iltifatına mazhar olmuş bir mecnunu idi. Türklerin her ferdine küll-i efradı olarak münkesiman tesir eden kaygu buna küll-i mecmu olarak tesir etmiştir. Bu sebepten bunun en önce kalbi mecruh olmuştur. Cerahat-ı kalp ahirde yaşlı bedenine tesir etmiştir. Bu muhterem zât ehl-i İslam arasında ilim ve fikir ve felsefe cihetinden en âli kişilerden idi. Bu efendi birinci âlim olmaklığı ile beraber Türklerin birinci edibi ve Müslümanların birinci filozofu idi. Türkiye'de en önce ahlakî ve millî roman yazan bu idi. Avrupa dillerinden fennî ve felsefî eserleri tercüme etmede de o birinci idi. Bu zatın telif ve tercüme yoluyla tertip ettiği eserleri 100'den ziyadedir. En meşhurları tarihle ilgili olan *Kâinat* ile dinî olan *Müdafaa*'dır. Bu büyük muharririn Rusya Müslümanlarına 25 sene önce malum olan eseri üç ciltlik *Müdafaa*'sıdır. Merhum Şehabeddin Mercani Cenapları ahir hayatında bu eseri görüp mütalaa ettikten sonra ağlamıştır. 'Bir Müslüman tarafından böyle bir eser yazıldığını görmemiş olsam, ölümüm pişmanlık içinde olacaktı.' demiştir.²²³

23 Aralık'ta *Kuyuş* gazetesinde, İstanbul'da okumuş, Mahmut Esat Efendi'yle dostlukları olan, Mahmut Esat'ın Ağustos 1913'teki Kazan ziyaretinde ona şehri gezdiren²²⁴ ve *Kuyuş* gazetesinin de başyazarı olan Zekeriya Sadrettin'in (ö.1930) Ahmet Mithat'la ilgili bir yazısı yayınlanır.²²⁵

25 Aralık'ta *Yıldız*'da bir yazı daha yayınlanır. Hicaz'da eğitim almış Ufa'daki Âliye Medresesi müderrislerinden Taki Bedi' bu yazısında, Ahmet Mithat Efendi'nin Tatarlar arasında çok okunan *Müdafaa*, *Beşâir*ve *Tarih-i Edyan* adlı kitapları üzerinde durur. Taki Bedi' bu yazısında şunları dile getirir:

"Benim yazacağım Ahmet Mithat Efendi'nin fezailine nisbeten denizde bir katre ise de, o büyük İslam filozofu hakkında teessürümü yazmazsam olmaz. Şu gün Rusyalı talebelerden Ahmet Mithat ismini duymamış kişi pek azdır diye düşünüyorum. Onun *Müdafaa* ile *Beşâir*'i çoktan beri bizim kitapçılarda görünmekte. Belki vaktiyle şöhret bulan *Cellad* adlı romanını da okuyanlar vardır. Âlem-i

²²³ "Merhum Ahmed Midhat Efendi", *Yıldız*, 23 Dekabr 1912, No:921, s.1.

²²⁴ Zekeriya, "Mahmut Esat Efendi Hazretleri ile Refakatm Hatırası", *Kuyuş*, 6 Avgust 1913, No:189; 7 Avgust 1913, No:190; 14 Avgust 1913, No:192; 18 Avgust 1913, No:197.

²²⁵ Rızaeddin bin Fahreddin, *a.g.e.*, s.127.

Nasraniyet'te Tolstoy'un mevkii ne ise Ahmet Mithat Efendi'nin mevkii de âlem-i İslam'da o kadardır. Tolstoy hakkında hissiyatını gösteren Tatar matbuatı, Tatar şairi, öz kişimiz Ahmet Mithat Efendi hakkında elbette, artığı ile gösterir diye düşünüyorum. Ve zaten böyledir. Göze görünen ziyalı gençlerimizin hepsi olmasa da elbette çoğunluğu Ahmet Mithat Efendi'nin eserlerinden istifade etmiştir. Darülfünun'da tekrar ettiği *Tarih-i Umûmî*'si ile *Tarih-i Edyan*'ı en kıymetli eserlerinden sayılır. Biz tarih-i edyan okutuyoruz diye kim bilir ne zaman çürüyüp gitmiş meseleleri çıkarıp gürültü çıkardığımızda Ahmet Mithat Efendi Hazretleri sessizce Darülfünunda tarih-i edyan okutuyordu. Bizdeki *Tarih-i Edyan Mukaddimesi* bütün halkı öğrettiği hâlde Ahmet Mithat Efendi Cenaplarının *Mukaddime*'si münkirleri de Müslüman yapıyordu. Onun eserleri gayet tahkikli, gerçek İslam ruhuyla yazılmıştır. *Müdafaa* ile *Beşâir*'i herkesin yanında bulunması farz olan eserlerdendir desem mübalaa etmemiş olurum. Şüphe yok onun hakkında çok yazılır. Mersiyeler söylenir. Lâkin bunların hepsi de kuru izhâr-ı teessürdür. Sağlığında her gün yeni, öncekinden daha faydalı eserlerini bekliyorduk. Şimdi ise o bizi bırakıp ebedî saadete yöneldi. Bundan böyle çıkardığı eserlerinden faydalanmamız gerekiyor. Başlayıp bitiremediği faydalı tarih-i edyan okutma meselesini yeniden canlandırıp onun *Tarih-i Edyan*'ından istifade etmeye başlamamız gerek."²²⁶

Astrahan'da Abdurrahman Ömeri tarafından çıkarılmakta olan *İdil* gazetesinde 25 Aralık'ta bir yazı yayınlanır. Hamâset içerikli yazı şöyledir:

"*Vakit* gazetesinin İstanbul'daki muhbiri Fatih Kerimi, 16 Aralık'ta Türkiye'nin en büyük ve meşhur muharriri olan Filozof Ahmet Mithat Efendi'nin vefat ettiğini telgraf ile haber verdi. Türkiye'nin Ahmet Mithat'ı Rusya'nın Tolstoy'u gibi bütün dünyaya malum bir dahi olduğundan onun vefatı bütün dünyaya tesir edecektir. Onun İslam ve Türklük dünyasına ettiği hizmetleri, dünyanın en büyük kişilerininki kadar pek büyük olduğundan Ahmet Mithat Efendi'nin vefatı bütün İslam âleminin aydın kısmına pek uzun hasretli bir ziyan olup yine bir mertebe bahtsız Türk âlemini üzüntülerine mucip olacaktır. Başına bu kadar çok türlü zayıat gelen biçare Türkiye ve umum Türk âlemi pek zavallı! Ahmet Mithat'ı Tolstoy'a benzettik. Çünkü Tolstoy kendisinin sihirli kalemi ile dünyanın bugünkü hâlini başından ayağına kadar tenkit edip bugünkü hayatının insaniyetsizlik üstüne kurulduğunu ispat etti. Pek çok kişiler Tolstoy'un bu hak itikadı ile müptela olup, mal mülklerini bırakıp dünyadan ayrıлып uzlete gittiler. Ahir ömründe Tolstoy Hazretleri de söylediklerini fiiliyatta ispat etmek için kendisinin Yasnaya Polyana'daki dünyasını ve ailesini

²²⁶ Taki Bedi', "Ahmed Midhat Efendi", *Yıldız*, 25 Dekabr 1912, No:922, s.1.

birakıp sahraya çıkıp gitti. Ahir ömrünü bu necis dünyadan ayrılıp geçirmek için halktan uzağa gitti. Hem halktan uzakta ölüp muradına erişti. Ahmet Mithat da yüzlerce eser yazıp insanlar arasına güzel ahlâk ve iyi niyetler dağıtmak için çalıştı. Onun sözleri herkese tesir etti. Yalnız İslam ruhanileri demekten de İslam'ı harap eden eski yalan ve eski hurafat hazineleri demeğe layık sarıklı Türklere ne yazık ki hikmetli sözleri tesir etmedi. Bu kişiler Ahmet Mithat'ın değerli sözlerini anlayamadılar. Bunun için onlar, kendilerinin gölgeleri olan Abdülhamit ile birleşip bu büyük Ahmet Mithat'ı fikrinden döndürmeye onun âli sedasını halka işittirmemeye girişip onu Rodos adasına hapse attılar. Türlü cezalar verip eski dava ve fikirlerinden dönmeye zorladılar. Ahmet Mithat Efendi hapsin içiyle dışının kendisi için hiçbir farkı olmadığını İslam zâlimlerine pek açık anlattı. Hapiste nice yüzlerce büyük cinayetler işlemiş mahpusları kendisine mürit yaptı. İşler o dereceye vardı ki, bu ata analarını öldüren caniler Ahmet Mithat yanında en küçük bir edepsizliği de yapmaya hayâ ederlerdi. Böyle bir hapis Ahmet Mithat'a hiçbir işinde mani olamadı. Hapsin dışındaki gibi hapsin içinde de insanları insanoğlunun kutsallığına davet etti. Hapisteki canileri hapiste yatmanın dirilmek için kabirde durmak demek olduğunu anlattı. Hem şu usulleri kendilerinden sonra bir kutsal iz bıraktı. Ahmet Mithat şu yaramazlar ile hükümetten taş isteyip Rodos adasına meşhur Medrese-i Süleymaniyeyi bina etti. Böyle işler yapan adamlara tarihte pek seyrek rastlanır. Hapiste durduğu vakitte millete ve vatana böyle hizmet eden Ahmet Mithat hayattayken Türk ve Türk âlemine neler yapmadı. Tolstoy dünyayı terk etti, Ahmet Mithat hapisteki suçlularla büyük medrese kurdu. İşte bu hekim Ahmet Mithat Efendi bu gün vefat etti.”²²⁷

6 Ocak'ta *Yıldız* gazetesinde “Ahmed Midhat Efendi Ruhuna” adıyla bir dörtlük yayınlanır:

*“Ah teessüf gaip oldun ya suriyye parçası
Âlem-i İslamdaki has güllerin gül goncası
Tesir etti müthişane rihletin her yerde
Titretti asmân-ı zemin hem arz-ı kürsi barçası”*²²⁸

²²⁷ A. B. “Filozof Ahmed Midhat Cenaplarının Vefatı”, *İdil*, 25 Dekabr 1912, No:513, s.2.

²²⁸ İsmail Gabidi Bişbalta, “Ahmed Midhat Efendi Ruhuna”, *Yıldız*, 6 Yanver 1913, No:927.

3 Ocak'ta *Tercüman*'da bir yazı yayınlanmıştır. *Tercüman*'daki yazıyı Rızaettin Fahrettin, *Ahmet Mithat Efendi* adlı eserinde iktibas eder. Bu iktibas şöyledir:

“Ahmet Mithat Efendi pek nadir adamlardandı. Mektepte tahsil-i rüştiye programında bile okumayıp bütün malumat ve kemalatı ömür boyunca okuma ve okutma sayesinde kesp ettiği öz malıydı. Mütalaa ve teftiş sebebinden Darülfünun'da okuyanlara göre de fazla malumat hâsıl etti. Ana lisanından başka Rumca, Ermenice konuşur, Arapça ve Farsça'yı güzel anlar, Fransızca'yı kâmil bilirdi. Büyük bir gazeteci, büyük bir edip, mütercim, malumat-ı fenniye neşri ve İslam'a büyük hizmetler etmiş âlim, fikir ve felsefe âleminde hissesi vardı. Gazetesi, fennî ve edebî eserleri, *Müdafaa*'ları sayesinde Ahmet Mithat Efendi büyük yer edindi. Osmanlı Türkçesini sadeleştirerek herkesin anlayacağı dereceye getirmede büyük hizmetleri oldu. Yazdıklarını halkın okuyacağı ve anlayacağı şekilde yazdı. Tekellüflü lisan kullanmadı ama köy şivesiyle da yazmaya iltifat etmedi.”²²⁹

30 Ocak 1913 tarihli *Tercüman* gazetesinde Ahmet Mithat Efendi'nin bir fotoğrafının da yer aldığı kısa bir girişten sonra Fatih Kerimi'nin Ahmet Mithat Efendi ile ilgili *Türk Yurdu*'ndaki yazısından iktibas yapılır. Yazının başlangıcı şöyledir:

“Ahmet Mithat Efendi; Türk muallimi, Türk edibi, Türk muharriri, Türk mütefekkiri ve Türk hadimi idi. Merhumun Türk ve Türklüğe hizmeti pek büyüktür. Şu kadar büyüktür ki belki kendi bunun derecesini bilmezdi ve İstanbul şimdiden sonra anlayacaktır. Ahmet Mithat Efendi'nin nüfuz ve irşadı Osmanlı hududu ile bağlı da değildi.”²³⁰

Şura dergisinin 1913 yılının ikinci sayısında *Türk Yurdu*'nun Ahmet Mithat Efendi ile ilgili çıkardığı sayısının haberi verilmektedir.²³¹ Derginin aynı sayısında, Osmanzade Mahmut Satayev'in İstanbul'dan gönderdiği “Ahmet Mithat Efendi” adlı yazı da yayınlanır. Mahmut Satayev, Ahmet Mithat Efendi'nin Darülfünundan öğrencisidir. 16 Aralık sabahı *Tasvir-i Efkâr* gazetesinin üçüncü sayfasındaki vefat haberini öğrenir öğrenmez Darülfünuna oradan da vefat ettiği Darüşşafaka'ya gider. Darüşşafakadaki hazırlıklarda Mahmut Esat Efendi, Ahmet Naim, Hoca Halis Efendi

²²⁹Rızaeddin bin Fahreddin, **a.g.e.**, s.125.

²³⁰**Tercüman**, 30 Yanver 1913, No:25, s.2.

²³¹“Türk Yurdu”, **Şura**, 1913, Sayı:2, s. 58.

ve Mehmet Akif de bulunmaktadır. Cenazenin hazırlanmasından Fatih Camii'ndeki defnedilmesine kadar olan süreci Mahmut Satayev bu yazısında Türk kaynaklarında bulunmayan ayrıntılarla anlatmaktadır. Bu yazıda Ahmet Mithat Efendi ile ilgili şu değerlendirmelerde bulunulur:

“Edebiyata fevkalade merakı olduğundan Fransızcadan bir takım romanlar tercüme ettiği gibi gayet kıymetli millî romanlar da kaleme almıştır. Sonra milletin daha ciddi şeylere ihtiyacı olduğunu hissederek bütün mevcudiyetiyle daha doğrusu millete karışmış milletin ihtiyacatını öğrenmiş ona göre kalemini oynatmıştır. O yazdığı eserlerini gayet sade yazdığı gibi son zamanlara kadar sadeliğini muhafaza ettiğinden Türk nam-ı mübecceli altında birleşmiş olan millettaşlarımız anlamış ve hakkıyla istifade etmişlerdir. Müdafaa-i İslamiyeye dair yazmış eserleriyle Avrupa ve Asya'da hatta Amerika'da büyük filozoflara, profesörlere ve müsteşriklere kendisini tanıtmış, hasımlarını iskat etmiştir. Âlem-i medeniyetin her tarafında eserleri okunmuş ve mazhar-ı takdir olunmuştur. Türkiye'nin her tarafını istibdat sıkıp kavururken (O vakitler Türkiye mekteplerinde tarih namına hiçbir şey okunmaz ve matbuatta hakkıyla tarihi eserler görünmezdi.) gayet müdakkikane yazılmış tarihî eserler meydana koymuştur. Ezcümle *Kâinat*²³² adlı eserler serisi bugün de pekâlâ okunur ve daima okunacaktır. Her ne gibi eser yazarsa bitarafılığı muhafazaya çalışmış ilim ve fen nokta-i nazarından tetkik etmiştir. İstibdat ve devr-i meşrutiyette hiçbir vakit siyasî firkalara intisabı olmamıştır. Daima bitaraf olarak ilim uğrunda ifnâ-yı hayat eylemiştir. Pek çok seneler Darülfünun-ı Osmani Kürsüsünde, Darüşşafaka, Medresetü'l-Vaizin, Kız Sanat Mektebi, Darümuallimat gibi büyük mekteplerde talebeler takriren ve bütün âlem-i İslam tahriren asar-ı bergüzidelerinden müstefit olmuşlardır. Bundan sonra da layemut olan eserlerinden bütün âlem-i İslamiyet'in müstefit olacağı şüphesizdir.”²³³

23 Ocak'ta *Sibirya* gazetesinde gazetenin sahibi ve yazarı Muhammet Vaiz Nevruzov'un Ahmet Mithat Efendi ve İsmail Hakkı ile ilgili bir yazısı yayınlanır. Gazetenin bu sayısında Ahmet Mithat'ın bir fotoğrafı da yayınlanır. Vaiz Nevruzov İstanbul'da okumuştur. İstanbul'da bulunduğu dönemde ayda iki üç defa Sıhhiye'deki makamına gittiğini ve bu görüşmelerin bazen iki saat sürdüğünü yazan

²³² Ahmet Mithat Efendi'nin *Kâinat* adlı kitap serisinden yayınladığı eserler şunlardır: *Mukaddime, Almanya Tarihi, Avusturya Tarihi, Danimarka Tarihi, Devlet-i Osmaniye, Fransa Tarihi, Hükûmât-ı Cermenîye Tarihi, İngiltere Tarihi, İspanya Tarihi, İsveç ve Norveç Tarihi, İsviçre Tarihi, İtalya Tarihi, Belçika ve Felemenk Tarihi, Portügal Tarihi, Rusya Tarihi, Yunanistan Tarihi.*

²³³ Osmanzade Mahmud Satayev, “Ahmed Midhat Efendi”, *Şura*, 1913, No:2, s.38.

Vaiz Nevruzov, Ahmet Mithat Efendi'yle olan bu görüşmelerinde, Ahmet Mithat Efendi'nin ona aktardığı düşüncelerini yazısında şöyle dile getirir:

“Ahmet Mithat Efendi, Türk ve Tatarların gelecekları hakkında özellikle Müslüman dünyasının ilim ve bilgisizlikten türlü belalara düşer olmalarına oldukça üzölmekteydi. Özellikle kendi yurdunun halifesi olan Türk padişahlığının terakki etmemesine oldukça içerelemektedir. Türkler hakkında şunları söylerdi: ‘Türklerin terakki etmelerine inancım biraz az. Çünkü Türkler her şeyi Cenab-ı Hak'tan hem de padişahlarından bekliyorlar. Türklerde teşebbüs-i şahsiye yani bireysel gayret yoktur. Kişiler kendileri için çalışmadıklarından özellikle ticaret başkalarının elinde olduğundan memleketimizde servet-i umumî olmadı. İkinci olarak Türklerde vatan ve millet muhabbeti pek azdır. Çünkü mekteplerimiz, edebiyatımız halka bu terbiyeyi veremedi. Aksine, Sultan Hamit zamanında bu terbiyeyi vermek memnu idi. Esaret, zulüm o derece arttı ki; vatan, millet sözlerini söylemek bile tehlikeliydi. Edebiyatımızda eksiklikler pek çoktur. Yazılan kitaplarımızı, gazetelerimizi idadî bitiren efendiler bile güçlükle anlamaktaydı. Zira yazılan eserler bütün halk için olmayınca sadece bir sınıf aydınlar ve beyler içindi. Beylerin hoşuna gitmesi içindi. Arapça, Farsça ve Fransızca sözlerle doluydu. Bundan dolayıdır ki biçare avam için okunacak şey yoktu. Anadolu'daki kardeşler, İstanbul matbuatından fayda görmedikleri gibi okuma yazma öğrenmek için mektepleri de olmadı. Cennet gibi kırlarımızda köy halkı faydalanamadı. Bir kere yeni usul ile ziraat bilmiyorlardı. Yetiştirdikleri ürünlerini göndermeye demir yolları ve gemiler yoktu. Zavallı köy halkı ekin, yemiş yetiştirse de zenginleşmedi. Ekin olmazsa açlıktan kırıldı. Türk aydınları kimlerin emeği ile yaşadıklarını, ekmek yediklerini bilmediler. Avam halkın cahil kalmasıyla ilgilenmedi. Ben edebiyat dünyasına bastıktan sonra avama mahsus bir dilde pek çok risaleler yazdım. Benim eserlerimi halk severek okudu. İbtidâî mekteplerdeki eğitim usulleri için çareler aradım. Numune mektepler açtım. Türk edebiyatını faydalı bir hâle getirmek için dil meselesini açtım. Türk dilini düzeltmek, genişletmek, sadeleştirmek hususunda çok gayret ettim. Fakat bu fikrimi kabul ettiremedim. Çünkü bu fikre katılanlar az oldu. Böyle de olsa kendi düşüncemde sabit kaldım. Bütün eserlerimi halkın anlayacağı bir şekilde yazdım ve yazacağım. Mekteplerimizde eksiklikler çok. Halkın fikrini açacak, his ve duygusunu uyandıracak sade dilde yazılmış eserler bulunmadığından halka vatan ve millet muhabbeti yerleşmedi. Matbuatta özgürlük olmadığı için dilimizin umuma faydalı şekilde kullanılmamasına sebep oldu. Siz Tatar kardeşlerimiz ana dilinizden ayrılmayınız. Olabildiğince sade dilde yazınız. Dilinizi ıslah ederken ne kadar çirkin sözler olsa da kullanınız. Yazılan eserleri, gazete ve dergileri herkes anlansın. Bizden ibret alın. Bizim gibi dilinizi karmakarışık hale getirmeyin. Sizin geleceğiniz pek

ümitlidir. Sizin terakki edeceğinize inanıyorum. Çünkü sizde teşebbüs-i şahsiye var. Tatar kardeşlerimin en hoşuma giden işleri ticaret işleridir. Tatarlar ticaret işlerine oldukça önem veriyorlar. Ben bu yönünüzü görüp mutlu oluyorum.”²³⁴

17 Ekim 1905’te Rusya’da meşrutiyet ilan edildiğinde İstanbul’da bulunan Vaiz Nevruzov bu dönemde Ahmet Mithat Efendi’nin yanına sık sık giderek ona Tatarların çıkarmaya başladıkları gazetelerden haberler aktarmakta ve Rusya’da hürriyetin hâkim olacağı bir meşrutiyetin başladığı düşüncesinde olduğunu savunmaktadır. Ahmet Mithat ise Avrupa basınında Rusya’daki bu yeni durumla ilgili çıkan haberlere bakarak, “Rusya medenî olsa da okumuş insanları çok olsa da tam manasıyla hürriyet olmaz.” düşüncesindedir. Bundan dolayı bu dönemin Tatarlar için bir imtihan olacağını Tatarların eğitim yolundan hiçbir zaman vazgeçmemelerini belirtir.²³⁵

Ahmet Mithat Efendi’nin vefatı sonrasında Tatar basınında onunla ilgili olumsuz içerikli bir yazı da yayınlanır. 3-7 Ocak 1913 tarihlerinde *Kuyaş* gazetesinde yayınlanan bu yazı, Hüccetülhâkim Mahmudov müstear adıyla yayınlanır. İçerik itibariyle *Vakit* ve *Yıldız*’da yayınlanması ihtimal dışı bu yazı *Kuyaş*’ta yayınlanmıştır. Rızaettin Fahrettin, Ahmet Mithat Efendi kitabına Tatar basınında yayınlanan hemen hemen bütün yazılardan iktibaslar yaparken bu yazıdan herhangi bir alıntı da yapmaz. Çünkü bu yazı, Rızaettin Fahrettin’in Ahmet Mithat Efendi’yle ilgili *Vakit* gazetesindeki yazısında ileri sürdüğü görüşlerine cevap niteliği taşımaktadır. *Kuyaş*’taki yazıda önce *Tercümân-ı Ahval*’de yayınladığı sonra da *İstibşar* (1892) adıyla kitaplaştırdığı eserden hareketle Ahmet Mithat Efendi tenkit edilmektedir.

Ahmet Mithat Efendi’nin 16 Aralık 1912’de vefatı, İstanbul’daki Tatar öğrencilerden Darülfünunda okuyan Abdurrahman Abdurrahimov, Osmanzade Mahmut Satayev ve Sıbgatullah; Mekteb-i Sultanide okuyan Bedrettin Seyfölmülükov ve Darülmualliminde okuyan Nurullah’ı derinden etkiler. İstanbul’da bulunan Fatih Kerimi, kardeşi Arif ve Abdurrahman Abdurrahim Ahmet Mithat’ın

²³⁴ Muhammed Vaiz Nevruzov, “Filozof Ahmed Midhat Efendi Hem de Ruhani Ulemadan Manastırlı İsmail Hakkı Efendi”, *Sibirya*, 23 Yanver 1913, No:68.

²³⁵ Muhammed Vaiz Nevruzov, *a.g.e.*, No:68.

gazetelerdeki vefat haberini görür görmez Ahmet Mithat'ın Beykoz'daki evine giderler.²³⁶ Osmanzade Mahmut Satayev de iki arkadaşıyla Ahmet Mithat'ın vefat ettiğini öğrendikleri Daruşşafakaya gider.²³⁷ Fatih Camii'ndeki cenaze merasimine hepsi katılır.

3.6.8. Ahmed Midhat Efendi Monografisi

Ahmed Midhat Efendi kitabı Rızaettin Fahrettin'in "Meşhur Emler Mecmuası"nın altıncı kitabı olarak yayınlanır. Rızaettin Fahrettin, Ahmet Mithat Efendi'ye kadar sırasıyla *İbn-i Rüşd* (1905), *Ebu'l-Âlâ El-Maarri* (1908), *İmam-ı Gazali* (1910), *İbn-i Teymiye* (1911) ve *İbn-i Arabi* (1912), kitaplarını çıkarmıştır. Rızaettin Fahrettin'in *İbn-i Rüşd* kitabı 1924'te İstanbul'da da yayınlanır.²³⁸

Ahmed Midhat Efendi kitabının üzerinde her ne kadar 1913 yılı yazıyorsa da kitap Şubat 1914 tarihinde matbaadan çıkar. On beş günde bir yayınlanan *Şura* dergisinin 15 Ocak'taki sayısında çıkan ilanda, kitabın Vakıf Matbaası'nda basılmakta olduğu yazar.²³⁹ *Şura*'nın 15 Şubat sayısında *Ahmed Midhat Efendi* kitabının çıktığıyla ilgili bir ilan yayınlanır. İlan şöyledir:

"Türkiye'nin meşhur ediplerinden olan Ahmet Mithat Efendi ahvali hakkında yazılmış bir eserdir. Mündercesi şunlardan ibarettir: Ahmet Mithat Efendi'nin tercüme-i hâli, yaşamı, tabiat ve ahlâkı, telifleri, sürgünlük ve Süleymaniye Medresesi, Türk edebiyatı ve Ahmet Mithat, Ahmet Mithat Efendi Suyuti ve Tolstoy, Rusya matbuatı ve Ahmet Mithat Efendi, mektupları, işbu meseleler hakkındaki fikirleri; dünyanın yaratılışı, tufan, Nuh peygamberin lisanı, *Kur'an-ı Kerim*, aşk, tekâmül kaidesi ve *Kur'an*, Havva ve Adem Aleyhisselam, Avrupa'nın dinsizliği, izdivaç, resim ve suret, tarih-i edyan, tarih-i beşer, *Kur'an-ı Kerim* tercümesi, taaddüdü zevcat, tesettür ve hicap, Türk kavmi, hatunlar, kızlara yabancı dil okutma, insanın yaratılışı, intikadlar ve ta'nlar, Ahmet Mithat ve Rusya Müslümanları, Ahmet Mithat hakkında muhterem Damla Âlimcan Hazret mektubu, son günü. 144 sayfadan ibaret olan ve İstanbul harfi ile basılmış, Ahmet Mithat

²³⁶ Fatih Kerimi, **İstanbul Mektupları**, Haz. Fazıl Gökçek, İstanbul, Çağrı Yayınları, 2001, s.125.

²³⁷ Osmanzade Mahmud Satayev, "Ahmed Midhat Efendi", **Şura**, 1913, Sayı:2, s.38.

²³⁸ Rızaeddin Fahreddin, **İslam Filozofu İbn-i Rüşd**, Nakil: Kaya Nuri, İstanbul, Necm-i İstiklal Matbaası, 1924, s.46. ; Rızaettin Fahrettin'in *Aile* adlı eseri Kaya Nuri tarafından *Kadın ve Erkek* (1925) adıyla Türkçe olarak yayınlanmıştır.

²³⁹ **Şura**, 1914, Sayı:2, Arka Kapak.

Efendi'nin iki farklı resmiyle ziynetlenmiş bu eserin ücreti 50 tin. Posta ile 60 tin. Adres: Vakit İdaresi.”²⁴⁰

Tatar eğitim kurumları, Tatar aydınları ve Tatar basınına karşı yürütülen baskılardan Rızaettin Fahrettin de payını alır. 12 Şubat 1911’de Rızaettin Fahrettin’in evine baskın yaparak pek çok evrakına el koyan polis²⁴¹, 10 Temmuz 1914’de de *Ahmed Midhat Efendi* kitabına yasak getirir ve kitabın toplatılmasına karar verir.²⁴²

Rızaettin Fahrettin, eserin girişinde kitabına konu ettiği Ahmet Mithat Efendi ile ilgili şunları söyler:

“Bu risalede darülfünun ve akademilerde okumuş ve büyük filozoflardan ders almış bir adam değil belki sırf öz içtihadı ile ‘zaman’ mektebinde okuyup büyük âlimler cümlesine ve filozoflar zümresine girmiş bir adam hakkında biraz söz söylenecektir. Bu adam ise geçen yıl İstanbul şehrinde vefat etmiş Ahmet Mithat Efendi hazretleridir. Cesaret ve şevk olsa ilim tahsil etmek için fakirliğin mâni olmadığını, içtihat ve gayret karşısında hiçbir şeyin duramayacağını numune olarak alınsın ve rağbet ile edebiyat mütalaa etmeye başladığımız dönemde eserlerinden istifademize az da olsa mükâfat olması için işbu zat hakkında bu risaleyi tertip ettik. Onun eserleri gençlik dönemlerimizin yadigârı olduğundan bizim için ayrıca değerli ve gönlümüzün derin yerinde çok önemli bir yere sahip. (...) Bu risalede Ahmet Mithat Efendi halinden bahsedilse de yazdığımız şeyler mükemmel tercüme-i hâlimden ibaret değil. Onun tercüme-i hâlini mükemmel surette kendisinin has şakirtleri ve meclisine mülazemet eden öğrencileri yazarlar. Külliyat-ı âsârını neşretmek de bunların vazifesidir. Biz ise vefat gününe bir yıl dolması münasebetiyle müşarünileyh hazretleri hakkında matbuat âleminde görülmüş yazıların bazılarını toplayıp tertip edeceğiz. Kaynaklarımız *Tasvir-i Efkâr*’da Ebuzaîya Tevfik Bey, *Sabah*’ta Cemiyet-i Tedrisiye-i İslamiye meclis tedris azası Ali Kemal, *Tarih-i Osmani Encümeni Mecmuası*’nda Abdurrahman Şeref, *Türk Yurdu*’nda Fatih Kerimi, Mithat Cemal, Yusuf Akçura, Kâzım Nâmi, *Şura*’da Osmanzade Mahmut Efendi’nin makaleleri, bazı terâcüm-i ahvâl ve Osmanlı edebiyatı hakkında olan risalelerdir. Ahmet Mithat Efendi bizim asrımızda uzun bir hayat yaşadı. Eserlerinden istifade ettiğimiz kendisine muhabbet edip görmeyi arzu ettiğimiz hâlde arzularımız hâsıl olmadı. Bir vakitler bir mesele hakkında muhtasar mektup yazdıysam da ulaştırılıp ulaştırılmadığını bilmiyorum. Zât-ı âlileri ile sohbet edip

²⁴⁰Şura, 1914, Sayı:4, Arka İç Kapak.

²⁴¹ Burhan Şeref, **Gani Bay**, Orenburg, Vakıf Matbaası, 1913, s.174.

²⁴² “Ahmed Midhat’a Arist Salınması”, **Yıldız**,29 İyül 1914, No:1238, s.4.

dönerler bazen onun isminden dua ve selam getirirler idi. Bundan başka alakamız ve münasebetimiz olmadı. Lâkin muhabbetimiz ve şuna bina edilen manevî münasebetimiz tamam yerindedir. İşbu münasebet hayatımızın sonuna kadar muhafaza edeceğimiz lezzetli amellerimizdendir.”²⁴³

Eserde yer almakta olan ve Ahmet Mithat Efendi tarafından Fatih Kerimi’ye yazılmış üç adet mektup eserin değerini arttırmaktadır. Rızaettin Fahrettin’in hemen hemen her biyografik çalışmasında ele aldığı kişinin kendisi ve eserlerinin İdil-Ural’la olan münasebeti konusunda açtığı ve esere derinlik kazandıran özel başlıklar²⁴⁴ bu eserine de bir değer kazandırmıştır. Eserin sonunda yer alan indeks Rızaettin Fahrettin’in eserlerinde bilimselliği önelediğini de göstermektedir.

Ahmet Mithat Efendi monografisi yayınlandıktan sonra *Yıldız* gazetesinde Yusuf Akçura’nın eleştiri düzeyi yüksek, Ahmet Mithat Efendi hakkında bu yazıdan önce ve sonraki yazdıkları arasında içinde çelişkiler bulunan bir yazısı yayınlanır. Bu makaleyi yazma sebebini de şu sözlerle dile getirir: “Rıza Hazret, her hususta Mithat Efendi’yi yükseltmeye, aklamaya çalışıp biraz bitarafılıktan inhiraf ettiği için bu makaleyi yazmaya mecbur oldum.”²⁴⁵ Yusuf Akçura, Rızaettin Fahrettin’e Ahmet Mithat Efendi ile ilgili üç noktada itiraz etmektedir. Bunlar Ahmet Mithat Efendi’nin Türkçülüğü, eserlerinin kalıcılığı ve siyasî konularda “ibnü’l-vakt” (zamanının çocuğu) olup olmadığıyla ilgili konulardır.

Yusuf Akçura, Ahmet Mithat Efendi’nin Rızaettin Fahrettin’in eserinde iddia ettiği gibi Türkçü olmadığını, edebiyatta Türkçülüğün de olmayacağını belirtir ve şunları söyler:

“Ahmet Mithat Efendi, eserlerinde sadelik ve avam taraftarı idi. Onda Türklük mürklük denen şey hiç görünmüyordu. Zaten Türklüğün edebî bir meslek olmasını ben anlamıyorum. Şinasi’nin Türkçülüğü de sadece üslubundadır, üslubunun sade olmasındadır. İstanbul’da milliyet, Türklük hisleri doğmaya başladığında, Ahmet Mithat Efendi’nin Türk Derneği tesis edilmesi Türklüğe dair tarihi ve etnografik konferanslar vermesi sabit. Lâkin onun *Altın Âşıkları, Diplomalı Kız, Kadınlarda*

²⁴³Rızaeddin bin Fahreddin, **a.g.e.**, s.3-4.

²⁴⁴Rızaeddin bin Fahreddin, **a.g.e.**, s.119-130.

²⁴⁵ Yusuf Akçura, “Ahmed Midhat Efendi (Rızaeddin Bin Fahreddin Eseri)”, **Yıldız**, 22 April 1914, No:1172.

Tezyin-i Cemal, Amerika Doktorları ve başka isimlerdeki eserlerinde Türklüğe dair bir söz bulmak mümkün değildir. Hatta risalede sayılan 166 eserinde, Türklüğe dair altı söz bulmak oldukça zor.(...) Edebiyatta Türklüğü anlamadığımı söylemişim. Edebiyatta klasizm, romantizm, realizm gibi meslekleri anlıyorum. Lâkin edebiyatta Türklüğü Tatarlığı, tekrar edeyim anlayamıyorum.”²⁴⁶

Rızaettin Fahrettin, eserinde Tatar edebiyatı diye bir edebiyatın meydana getirilmesine zamanla diğer şivelerde de Rus müsteşriklerinin oluşturmaya çalıştıkları edebiyatların oluşturularak parçalanma ve bölünmenin zemini olacağından karşı çıkmaktadır. Fakat Yusuf Akçura, makalesinde Tatarcılığı savunmakta ve şunları söylemektedir:

“*Kellepuşçı Kız* ve bunun gibi bir dilde yazan Abdullah Tukay, Fatih Emirhan, Sait Remiyev, Ali Asgar Kemal, Aâlimcan İbrahimovlar şiveyi zenginleştirdiler. İbrahimov, Başkurt olsa da Başkurtça yazmıyor. Oluşan bu şivenin İrkutsk’tan Kiev’e Astrahan’dan Petersburg’a kadar okuyucusu var. Bütün Türk Tatar balasını bir şivede toplamak mümkün değil. Gaspıralı’nın *Tercüman*’ı otuz yıldır bunu yapamadı. *Hüsameddin Molla, Selime*’lerin dilinde edebiyat yok.”²⁴⁷

Tatarların Ahmet Mithat Efendi’ye olan ilgisinin aradan neredeyse yüz yıl geçtikten sonra da devam ettiğini, A. M. Nigmatullina 2003’te yayınladığı akademik çalışması göstermektedir.²⁴⁸

3.7. Servet-i Fünun Edebiyatçıları

Fatih Kerimi, 1905’te *Şark-i Rus* gazetesinde yayınladığı “İslam Gazeteleri” adlı makalesinde İstanbul’da yayınlanan gazete ve dergileri anlatırken, “Resimli dergiler içerisinde en iyisi *Servet-i Fünun* mecmuasıdır.”²⁴⁹ ifadelerini kullanır. Fakat Balkan Savaşları’nı takip etmek için 1912’de İstanbul’a gelen Fatih Kerimi, *Servet-i Fünun*’u millilikten uzak bir dergi olarak nitelendirir ve şunları söyler:

²⁴⁶Yusuf Akçura, **a.g.m.**, No:1172

²⁴⁷Yusuf Akçura, **a.g.m.**, No:1172

²⁴⁸ A. M. Nigmatullina, **Literaturne Vzaimosvyazy Na Rubeje XX Veka (Na Mayeriale Jizni i Tvorçestva Turetskovo Pisatelya – Procvetiteliya Ahmeta Midhata)**, Kazankiy Gasudarstvenniy Universitet Institut Vastokovedeniye, Kazan, 2003.

²⁴⁹ Muhammed Fatih El-Kerimi, **Andan Bundan**, Orenburg, Vakıf Matbaası, 1907, s.73.

“*Servet-i Fünun* eskiden beri çıkan resimli bir mecmua ise de bizim Rusya Müslümanları ve hatta Türkler için de bunda okuyup lezzet alınacak şeyler çok azdır. Şurada burada Avrupa hikâyelerini, Avrupa maişetlerini yazar ve resimleri de bunlarla ilgilidir. Naşiri Ahmet İhsan Bey’dir. Fiyatı Rusya için on iki somdur. Haftada bir çıkmaktadır.”²⁵⁰

İsmail Gaspıralı’nın halkın uyandırılması için dil ve edebiyattaki sade Türkçe ve millî konuları önceleyen anlayışı pek çok Tatar yazarını da etkiler. Tanzimat yazarlarının halka doğru gidişinin göstergesi olan sade dil ve halkın faydası için tezhîb-i ahlâk yörengeli konuları ve İdil-Ural’daki usûl-i cedîde Tatar edebiyat-ı cedîdesinin doğmasına sebep olur.

Rızaettin Fahrettin, Fatih Kerimi, Yusuf Akçura, Ayaz İshaki ve Neçip Asri gibi Tatar yazarları İsmail Gaspıralı’nın dil ve konu yönünden halka yakın duran Tanzimat yazarlarını önceleyen anlayışını benimseyerek *Servet-i Fünun* yazarları hakkında olumsuz ifadeler içeren değerlendirmelerde bulunurlar. Buna karşılık Cemalettin Velidi, Abdurrahman Sadi ve Âlimcan İbrahimov gibi Tatar yazarları da *Servet-i Fünun* yazarları ve eserleri hakkında övücü ifadeler kullanırlar.

Rızaettin Fahrettin, Şinasi’nin tesiriyle Türkiye’de yeni edebiyat-ı cedîdeve Türkçülük isminde edebiyata mahsus iki türlü meslek oluştuğunu belirtir. Rızaettin Fahrettin kendisinin yeni edebiyat-ı cedîdecilerin mesleklerinden ve gaye-i hayâllerinden lazım derecede haberdar olmadığını ama manasız faydasız olmamak şartı ile sanat-ı nefiseye ehemmiyet vermek gerektiğini, edebiyat-ı cedîdecilerin Avrupa âlimlerinin eserlerine benzeyen eserler vücuda getirmek için uğraştıklarını belirtir. Türkçülerin mesleklerinin ise malum olup maksatlarının anlaşılır ve açık bir dille umum halk tarafından okunmaktan ibaret olduğunu belirtir. Rızaettin Fahrettin yeni edebiyat-ı cedîdecilerin havas için, Türkçülerin de avam için yazdıklarını söyler.²⁵¹

Fatih Kerimi, İstanbul’dayken Süleyman Nazif ve Faik Ali’yle görüşür. Fatih Kerimi; Süleyman Nazif, Şahabettin Süleyman ve Faik Ali’nin içinde bulunduğu bir

²⁵⁰ Fatih Kerimi, **İstanbul Mektupları**, Haz. Fazıl Gökçe, İstanbul, Çağrı Yayınları, 2001, s.346.

²⁵¹ Rızaeddin bin Fahreddin, **Ahmed Midhat Efendi**, Orenburg, Vakıf Matbaası, 1913, s.35.

gurubun Arapça, Farsça kelimeler kullanarak uzun ve tumturaklı ibarelerle yazmak taraftarı olduklarını, Ayaz İshaki'nin İstanbul'da bulunduğu dönemde bunlara karşı haklı ve makul makalelerle tenkitlerde bulunduğunu ifade ettikten sonra şunları yazar:

“Ne yazık ki burada yine edebiyatın halk tarafından anlaşılması gerekli değildir diye düşünenler çoktur. Bunun için İstanbul gazetelerini, İstanbul dilini ve edebiyatını, Anadolu halkının yüzde beşi bile anlamıyor. Bunlar havada uçuyor, diğerleri yerde sürünüyorlar. Aralarında hiçbir münasebet olmamaktadır. Edebiyat insanın anlamadığı dilde yazılmalıdır diyenlerin buradaki en kuvvetli taraftarlarından biri Süleyman Nazif Bey, biri onun biraderi Faik Ali Bey ve öbürü de meşhur edip Cenap Şahabettin Bey'dir.”²⁵²

Yusuf Akçura, Türkçenin sadeleşmesi yolunda hizmet etmelerinden dolayı yeni Türk edebiyatının önde gelen yazarları Şinasi, Ahmet Vefik Paşa, Şemsettin Sami ve Ahmet Mithat Efendi'yi Türkçülüğe hizmet edenler kategorisinde değerlendirir. Yusuf Akçura, Halit Ziya ve Tevfik Fikret'in halk tarafından anlaşılmayan dillerinden dolayı mesir ve şiirlerinin “kâhinler medeniyeti”nin eserleri olarak olumsuzlar.²⁵³ Halit Ziya'nın *Ferdi ve Şürekası* ve *Aşk-ı Memnu*'daki İstanbul, Yusuf Akçura'ya göre sahtedir. Bu eserler, Paris'e gidip ruhunu kaybedip gelmiş bir Paris kuklasıdır.²⁵⁴

1909'da İstanbul'da sürgün olarak bulunan Tatar yazarı Ayaz İshaki, Süleyman Nazif ve Ali Nusret'le girdiği dil tartışmalarında dilinin sadeliğinden dolayı Mehmet Emin'i önceler. Namık Kemal, Abdülhak Hamit ve Halit Ziyaların eserlerinin Anadolu köylerinden, Kafkas'taki Azerbaycan şehirlerine, Volga boyundaki kıraathanelere kadar geniş bir coğrafyada 30-40 bin satması mümkünken dillerinden dolayı sadece İstanbul'daki dar bir çevrede “has”lar tarafından okunmasını Ayaz İshaki ağır bir dille tenkit eder.²⁵⁵ Ayaz İshaki'nin *Servet-i*

²⁵² Fatih Kerimi, **a.g.e.**, s.271-272.

²⁵³ Yusuf Akçura, “Ahmet Mithat Efendi”, **Türk Yurdu**, 1913, Sayı: 30, s.101-102, Ankara, Tutibay Yayınları, 1999.

²⁵⁴ Akçuraoğlu Yusuf, “Hekimler Şehrinde Hekimler Arasında Ozgan Bir Atna II ”, **Vakit**, 29 May 1912, No:978.

²⁵⁵ Gayaz İshaki, **Eserler 6. Cilt**, Kazan, Tatarstan Kitap Neşriyatı, 2005, s.164-165.

Fünuncularla girdiği bu tartışmalar, daha sonra Ağâh Sırrı Levent gibi ilim adamları tarafından Türkçenin sadeleşme aşamaları bağlamındaki yerini alır.²⁵⁶

İstanbul’da okumuş olan Necip Asri, İsmail Gaspıralı’nın ölümü üzerine *Ang* dergisinde kaleme aldığı yazısında Tanzimat ve Servet-i Fünun yazarlarının isimlerini de zikrederek şunları söyler:

“Recaizade Mahmut Ekrem, Abdülhak Hamit, Namık Kemal hatta Osmanlı dilini sadeleştirmeye, Türkçeleştirmeye çalışıp Türkçe millî vezinlerle şiirler yazan Mehmet Emin Bey’e kadar Osmanlı şairlerinden istediğinizi ele alın. Kendi yazdıklarını sadece kendileri anlayan edebiyat-ı cedide romancılarından Halit Ziya, Mehmet Rauf Beyler, en açık dille küçük hikâyeler yazan Hüseyin Cahit Beyler, Osmanlıca’yı sadeleştirmeye çalışan, sadeliğin mükemmel örneklerini ortaya koyan Ahmet Hikmet Beyler, bunları okuyup anlayan okurlarının sayısı inanılmaz derecede azdır.”²⁵⁷

II. Abdülhamit’in baskı ve sansüründen dolayı Osmanlı matbuatının “Ashab-ı Kehf” hayatı yaşadığını söyleyen Nadir Agayev, Tevfik Fikret’in *Servet-i Fünun* dergisinde başlattığı Yeni Edebiyat-ı Cedîde Topluluğu’nun zamanla yeni bir edebiyat oluşturduğunu şöyle anlatır:

“Akif Paşa, Şinasi, Kemal Beyler Osmanlı edebiyatını İran hurafeleriyle Arap harabeleri arasından kurtarıp saf, samimi lâkin terakkiye fevkalade müstait bir sabi halinde ahlafa emanet etmişlerdi. Bu sabi, Ebuzziya’nın terbiyesi altında büyümekteyken *Servet-i Fünun* dergisi neşredilmeye başladı. Bu derginin neşri ile edebiyat devre-i tekemmüle girdi. Osmanlı edebiyatını “Yeni Edebiyat-ı Cedîde” ismi altında ihya eden bu dergi oldu. Kemal Beylerin ıslah ettikleri edebiyat “Edebiyat-ı Cedîde” tabir edilmişti. Osmanlı’nın son tekâmül-i edebiyesine, muarızları, *Malumat* dergisi ve taraftarları “Yeni Edebiyat-ı Cedîde” adını tezyif makamında vermişti. Lâkin bu isim yeni edebiyat-ı cedîdeciler tarafından kabul edildi. Servet-i Fünun neşredilmeye başladıktan sonra kendisine gerekli olan topluluğu (kulübü) derhal buldu. Sadece küçük bir Tevfik Fikret imzası her hafta selis, belîğ adeta bedi’ manzumeleri vâkıfâne yazılan edebî musahabeleri ile o dergiyi tezyin etmeye başladı. Çok geçmeden bedia-feşan bir kalem, Halit Ziya,

²⁵⁶ Ağâh Sırrı Levent, **Türk Dilinde Gelişme ve Sadeleşme Safhaları**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1949, s.314-317.

²⁵⁷ Necip Gasriy, “İsmegıyl Bek Gasprinskiy ve Gomumi Edebi Til”, **İsmegıyl Bek Gasprinskiy**, Kazan, Alma-Lit, 2004, s.63.

Osmanlı edebiyatına nesirde yeni bir yol açtı. *Mai ve Siyah* hikâyesi, pek çok küçük hikâyeleri ile temeyyüz etti. Bu topluluğa gün geçtikçe bir refik iltihak etti. Cenab Şahabettin, Hüseyin Suat, Hüseyin Siret, Mehmet Rauf, Süleyman Nesib, Faik Ali, Hüseyin Cahit, Ahmet Hikmet gibi Osmanlıların en aydın ve malumatlı gençleri Osmanlı karilerine deste deste, demet demet efkâr-ı bedia saçtılar. Bu zatların cümlesi Şarktan ziyade Garb kanunu-ı irfanından aydınlanmışlardı. Bu sebepten onların kalemleri sayesinde yeni edebiyat dahi Garb'ın dekadanlığından sembolizminden müteessir oldular. Yeni Edebiyat-ı Cedîde, sekiz yıl öncesine kadar devam etti. Edebiyat-ı Cedîde Kütüphanesi adıyla kıymetli eserler vücuda getirildi. Fakat istibdadın baltası, o bedia-nevaz kalemleri birdenbire kırdı. Sekiz sene Osmanlı âlem-i matbuatı 'Ashab-ı Kehf' hayatı ile yaşadı."²⁵⁸

3.7.1. Halit Ziya Uşaklıgil'e Dair (1866-1945)

Servet-i Fünun edebiyatının önemli yazarlarından olan Halit Ziya Uşaklıgil; roman, hikâye ve mensur şiirleriyle yeni Tatar edebiyatı üzerinde de önemli etkiler yapmıştır. Âlimcan İbrahimov, Halit Ziya'nın romanlarının Tatar romanını etkilemesi gereken taraflarını Fatih Kerimi'ye yazdığı mektubunda dile getirir. Tatar yazarı Şerif Kemal'in hikâyelerindeki Halit Ziya etkisine ilk değinen yine o olmuştur.

1908'lerden itibaren Tatar edebiyatında görünmeye başlayan mensur şiir örneklerinde Halit Ziya'nın etkisi görülmektedir. Âlimcan İbrahimov, Fatih Emirhan'ın *Tatar Kızı* adlı eserini gayr-ı manzum şiir kategorisinde değerlendirir. Âlimcan İbrahimov aynı yazının sonunda sözü bu türün yaygınlaşmasını sağlayan Türk yazarı Halit Ziya'ya getirerek şunları söyler:

"Muteber Osmanlı muharrirlerinden Halit Ziya Efendi kendisinin bir gayr-ı manzum eserine "şi'r-i mensur" ismini verir ve 'Şiir için vezin ve kafiye lazım diye söyleyenlerin itirazı benim nazarımda hiçbir değere sahip değildir.' der."²⁵⁹

Halit Ziya'nın *Mezardan Sesler* eserini Tatarca olarak 1910'da *Şura* dergisinde yayınlayan Abdurrahman Sadi, Fatih Emirhan'ın 1922'de kaleme aldığı "Taziye" adlı mensur şiirinin Türk yazarı Halit Ziya Uşaklıgil'in *Mezardan Sesler*

²⁵⁸N. Agayev, "Osmanlı Edebiyatı-I", *Şura*, 1909, Sayı:6, s.175.

²⁵⁹ Gâlimjan İbrahimov, *Eserler 5. Tam*, Kazan, Tataristan Kitap Neşriyatı, 1978, s.37.

eserinin etkisinde olduğu dile getirilir.²⁶⁰ Abdurrahman Sadi, *Sembolizm* adlı eserinde Necip Asri'nin "Mezaristan" adlı hikâyesini Halit Ziya'nın *Mezardan Sesler* gibi eserlerin tesirinde yazıldığını belirtmektedir.²⁶¹

Abdurrahman Sadi, İstanbul'da okurken Orenburg'daki *Şura* dergisine yazılar gönderir. Edebiyatın medreselerde okutulmasıyla²⁶² ilgili yazısı onun İstanbul'da edebiyat derslerinin okutulması, pedagoji ve retorik alanlarında kafa yordüğünü göstermektedir. Zaten 1911'den sonra arka arkaya yayınladığı ilk Tatarca retorik kitapları ve edebiyat ders kitapları bunu göstermektedir.

Abdurrahman Sadi, İstanbul'da okurken *Şura* dergisinde yedi sayı süren, kendisinin de çok önemseydiği Halit Ziya'nın *Mezardan Sesler* adlı mensur şiir kitabını *Kabirden Tavışlar* adıyla Tatarca'ya tercüme eder.²⁶³ Âlimcan İbrahimov, Abdurrahman Sadi'nin *Muhtasar Kavâid-i Edebiyyesi*'nin yayımlandığını haber verirken onu *Kabirden Tavışlar*'ın (*Kabirden Sesler*) mütercimi olarak taktim ederek²⁶⁴ bu tercümeyle önemseydiğini göstermektedir. Abdurrahman Sadi bu tercümelemleri 1912 yılında 37 sayfalık bir kitap olarak da yayınlattır.²⁶⁵ Yazar, İstanbul'da bu eserle olan karşılaşmasını şöyle anlatır:

"Gerek roman gerek sair, bu güne kadar tab' olunup meydana çıkan eserlerin hiç birinden güya gönlüm memnun değil de bunun için kendisini kandırarak kim bilir nedir acayip bir eser arıyormuş gibi, İstanbul kütüphanelerini aktarıp durduğum bir zaman *Kabirden Sesler* adında küçük bir eser elime geçti. Muharriri de Türklerin en büyük, en meşhur şair ve ediplerinden doğrusu dâhilerinden Uşşakzade Muhterem Halit Ziya Beyefendi Hazretleri idi. İşte o an, kabirden ne gibi sesler işitiliyormuş diye bu eseri alarak odama döndüm ve okumaya başladım. Tekrar okuyup çıktıktan sonra kalbimde öyle bir kanaat hâsıl oldu ki, güya gönülden izlediğim şeyimi yerde

---

²⁶⁰ Abdurrahman Sadi, **Tatar Edebiyatı Tarihi**, Kazan, Tatarstan Devlet Neşriyatı Basması, 1926, s.249.

²⁶¹ G. Segdi, **Simvolizm Turnda**, Meskev, Sıntrızdat, 1932, s.115.

²⁶² Abdurrahman Sadi, "Edebiyatımızı Medreselerde Okutuv", **Şura**, 1910, Sayı:18, s. 554-557.

²⁶³ Halit Ziya, Mütercimi Abdurrahman Sadi, "Kabirden Tavışlar", **Şura**, 1910, Sayı:7, s.199-201, Sayı:8, s. 232-234, Sayı:9, s. 261-263, Sayı:10, s. 294-296, Sayı:11, s. 332-334, Sayı:13, s. 398-401, Sayı:15, s. 447-460.

²⁶⁴ Âlimcan İbrahimov, "Edebiyat Agımı", **Şura**, 1911, Sayı:22, s.680.

²⁶⁵ Halit Ziya, Mütercimi Abdurrahman Sadi, **Kabirden Tavışlar**, Ufa, Şark Matbaası, 1912.

bulmuş dibi böyle bir kitabı okumaya müyesser olmamdan dolayı büyük bir kıvanç hissettim.”²⁶⁶

Abdurrahman Sadi, Halit Ziya’yı dâhi olarak nitelendirmesinde, bu eserde gördüğü üstünlüklerin payı vardır. *Muhtasar Kavâid-i Edebiyyeye İlave* adlı eserinin “Dâhilik ve Dâhiler”²⁶⁷ bölümündeki tarifleriyle, *Kabirden Sesler* adlı eser hakkındaki söyledikleri birbiriyle örtüşmektedir. Abdurrahman Sadi, *Kabirden Sesler*’le ilgili şunları söyler:

“Vakıa buradaki söylenen sözler mutlaka taraf-ı ilahîden koyulan bir ilham idi. Çünkü bu eserdeki sözler pek büyük hem de pek büyük bir yerden gelen öyle ilahî sözlerdir ki; bundaki o âli, o dakik manaları, o semavî, o ilahî hitapları taraf-ı ilahîden ilham edilmediği takdirde hiç kimse söyleyemeyecektir. Bununla beraber bumanaların çoğu kitab-ı mukaddesimiz *Kur’an’ı Azimü’s-şan*’ın hâvi olduğu sır ve hikmetleridir. Sanki bu sır ve hikmetlerin tefsiri zannolunur. Mutasavvıfın-i İslamiyenin birçok felsefe-i hakkasına hem şâmidir. Dikkat edilirse bu konuda pek çok şeyler görülür. Zâlik bu eser fennîdir. Elhasıl bu eser yani *Mezardan Sesler* o kadar meziyeti hâvidir ki, hem tasavvuf hem ahlâk hem felsefe hem edebiyat hem fen kitabıdır desem mübalağa olmaz. Bu eserin kendisini dikkat ile okuyan adamların kalplerine ‘Men arafe nefse fekad arafe rabbe’ kelâm-ı celîlinin sırrını da bihak ilka edeceğinde hiç şüphe yoktur.”²⁶⁸

Abdurrahman Sadi, ilhamla yazılmış bir eser olarak gördüğü *Kabirden Sesler*’den kendisinin çok istifade ettiğini ve Türkçe bilmeyen millettaşlarına bu eseri tercüme etmeyi uygun bulduğunu belirtir. Hakkıyla tercüme edememiş olabileceği çekincesini de söyleyen yazar bunu şöyle dile getirir.

“Böyle aziz bir eserden ben kendim faydalandığım gibi, benden başka benim gibi aciz bir adamdan da istifadeye muhtaç olan yani Türkçe bilmeyen muhterem millettaşlarımın da faydalanmalarını kendime büyük ve lazım bir vazife bilerek tercümesini münasip gördüm. İşte burada yazacağım şey işbu *Mezardan Sesler* adındaki küçük ve fakat pek muazzam bir eserin tercümesi olacaktır. Lâkin bihak

²⁶⁶ Halit Ziya, Mütercimi Abdurrahman Sadi, **a.g.m.**, s.199.

²⁶⁷ Abdurrahman Sadi, **Muhtasar Kavâid-i Edebiyyeye İlave**, Ufa, Kerimof Hüseyinof ve Şürekasının Ufa Şubesi Şark Matbaası, 1911, s.10.

²⁶⁸ Halit Ziya, Mütercimi Abdurrahman Sadi, **a.g.m.**, s.199.

anlatabilsek! Zaten böyle ilhamî sözleri benim gibi aciz bir adamın hakkıyla anlatabilmesi de güç bir iştir.”²⁶⁹

Tercümenin bittiği on beşinci sayıya Rızaettin Fahrettin bir hâtime ekler. Halit Ziya'nın kısa bir biyografisini de veren Rızaettin Fahrettin, eserin tercüme için isabetli bir seçim olduğunu belirtir ve şunları söyler:

“Yedinci adetten itibaren *Şura*'da yayınlanıp gelmekte olan *Kabirden Tavışlar* risalesi işbu adette tamam oldu. Abdurrahman Sadi Efendi, tercüme için işbu eseri intihab etmekte isabet eylemiştir. *Fütühatü'l-Mekkiye*, *Füsusü'l-Hikem* kitaplarını mütalaamızdan sonra gönlümüzde hâsıl olan dumanlardan, yüklerden bir kısmını çıkarıp dağıtmak için işbu risalenin tesiri görüldü. Hüsn-i intihab insanlarda büyük bir kemalattır.”²⁷⁰

Abdurrahman Sadi, Halit Ziya'dan yaptığı bu tercümeyi önemseydiğini farklı kitaplarında dile getirerek gösterir. *Muhtasar Kavâid-i Edebiyye*'de teşhis ve intak sanatına örnek olarak *Kabirden Tavışlar* kitabından alıntılar yapar.²⁷¹ Hatta Fatih Emirhan'ın 1922'de kaleme aldığı “Taziye” adlı mensur şiirinin *Mezardan Sesler*'e öykünerek yazıldığını belirtir.²⁷² Sovyetler sansüründen sonra bugün bile hâlâ bu mensur şiir²⁷³ Fatih Emirhan'ın üç ciltlik eserleri toplamına dahil edilmemiştir. Abdurrahman Sadi, *Kabirden Sesler*'i 1932'de Moskova'da bastırıldığı *Sembolizm* kitabında “Bu eser *Kabirden Tavışlar* ismi ile bu kitabın yazarı tarafından Tatarcaya tercüme edilip, önce *Şura* dergisinde, sonra da ayrı kitap olarak bastırıldı.” dipnotunu da ekleyerek kitap hakkında şunları yazar:

“XX. yüzyılın başlarında Anadolu Türklerinin büyük ediplerinden Halit Ziya tarafından *Mezardan Sesler* isimdeki eseri gibi sembolizmin yeni formdaki yani Avrupa sembolizmi çizgisindeki doğu tesiriyle karışık yeni örneklerinin doğduğunu gördük.”²⁷⁴

²⁶⁹ Halit Ziya, Mütercimi Abdurrahman Sadi, **a.g.m.**, s.199-200.

²⁷⁰ Halit Ziya Mütercimi Abdurrahman Sadi, **a.g.m.**, Sayı:15, s.459.

²⁷¹ Abdurrahman Sadi, **Muhtasar Kavâid-i Edebiyye**, Ufa, Ufa Şark Matbaası, 1011, s.57.

²⁷² Abdurrahman Sadi, **Tatar Edebiyatı Tarihi**, Kazan, Tatarstan Devlet Neşriyatı Basması, 1926, s.249.

²⁷³ Fatih Emirhan, “Taziye”, **Edebi Yardım Mecmuası**, İkinci Kitap, Tatarstan Matbaası, Kazan 1922, s.209-216.

²⁷⁴ A. Segdi, **Simvolizm Turında**, Meskev, Sintrizdat, 1932, s.81.

Abdurrahman Sadi, *Edebiyat Usulleri* adlı eserinde “Mükemmel Roman”la ilgili bilgi verirken şunları söyler:

“Bu kısımda hissiyat, hayâl, fen ve hikemiyatın her biri bulunur. Eseri her biri bir derece işgal ederler. Mükemmel roman için Türk ediplerinin büyüklerinden Uşşakizade Halit Ziya Beyefendi Hazretleri’nin *Bir Ölü’nün Defteri* adlı romanı; mükemmel hikâyeler için de fakirleri tarafından Tatarcaya tercüme edilip *Şura*’da yayınlanan *Mezardan Sesler* risalesi en güzel misallerdendir. Fenni hikâyeler için yine numune olarak Türk muharrirlerinden Merhum Doktor Hüseyin Remzi Bey’in *Hanımlara Yadigâr*’ını göstermek mümkün.”²⁷⁵

Âlimcan İbrahimov’un 1912 yılında yayınlamış olduğu *Yaş Yürekler* (Genç Yürekler) adlı romanındaki müzikle uğraşan kahramanı Ziya ile Halit Ziya’nın 1896-1897 yıllarında *Servet-i Fünun* dergisinde yayınlanan *Mai ve Siyah* romanındaki Servet-i Fünun neslinin sembolü olan ve şiirle uğraşan Ahmet Cemil’in hayat ve sanat karşısındaki mağlubiyetleri örtüşmektedir. *Yaş Yürekler*’deki müzik delisi Ziya; kırılğan, şairane ve romantik taraflarıyla²⁷⁶ *Mai ve Siyah*’ın Ahmet Cemil’ini hatırlatmaktadır. *Mai ve Siyah*, Servet-i Fünun neslinin anlatıldığı Türk edebiyatındaki ilk dönem romanı²⁷⁷ olduğu gibi Âlimcan İbrahimov’un *Yaş Yürekler* romanı da 1905-1907 yıllarındaki gençlerin anlatıldığı bir nesil romanıdır.²⁷⁸ 1905 inkılabının fırtınalı yıllarında ateşli bir inkılapçı olması beklenen Ziya’nın kendi dünyasında yaşaması realiteyle örtüşmemektedir. İstibdat ve toplumsal teamüller içerisinde yaşayan gizli şair Ahmet Cemil’in hayatı, fanatizm zulmünde yaşayan müzik delisi Ziya’nın hayatıyla paralellikler içermektedir. *Yaş Yürekler*’deki “gizli şair” tiplmesi de bilinmezliği yönüyle Ahmet Cemil’i akla getirmektedir. Ayrıca her iki eserdeki oldukça kalabalık şahıs kadrosunun ortaklığı ve her iki eserin de yazarlarının ilk hacimli yapıtları olması yönüyle romanları biçimsel olarak da örtüşmektedir.

Bu benzerliklerin yaslandığı zeminin referanslarını Âlimcan İbrahimov’un Fatih Kerimi’ye yazdığı mektubunda da bulmak mümkün.

²⁷⁵ Abdurrahman Sadi, *Edebiyat Usulleri*, Orenburg, Vakit Matbaası, 1912, s.10.

²⁷⁶ U. Aziz, “Yaş Edebiyatımızda *Yaş Yürekler*”, *Ang*, 1913, Sayı:11, s.192.

²⁷⁷ Ömer Faruk Huyugüzel, *Halit Ziya Uşaklıgil*, Ankara, Akçağ Yayınları, 2010, s.63.

²⁷⁸ Gâlimjan İbrahimov, *Saylanma Eserler*, Kazan, Hetir Neşriyatı, 2002, s.9.

“*Nemide, Ferdi ve Şürekası* gibi nefis, *Mai ve Siyahhikâyeleri* gibi nazik eserler yazmış Uşşakizade Halit Ziya Beg, *Nejat Ekrem*’le hâtimelene şiiirler sahibi bizim için, bizimedebiyatımızda müjik çabatasını (kamuştan yapılmış yoksul ayakkabısı) görmek isteyen veonu arayıp duran kaba natüralistlerimize büyük tesir edebilirler idi. Affedersiniz, ben bu sözleri ihlaslı bir okurunuz sıfatıyla söylüyorum. Dili avamdan uzaklığı gibi hakiki kusurları için bu tamamıyla dışarı atılan bu edebiyatın bize tesiri matlup. O kusuru itiraf ile beraber Tatarların ondaki sanata, ondaki nefasete erişmeleri pek uzak görünüyor. Türk edebiyatı, deyip dudak büküyorlar. Halbûki bu çocukluk, bazı kusurları için bütün bir şeyi inkârdır. Bununla mücadele başlasın artık. Bu konuda biz sizden de kuvvetli bir zat düşünemiyoruz. Dileğimi doğru ifade edemiyorum galiba. Pajaluysta, hepsini eksikliğime veriniz. Türk edebiyatına hasretim, edebiyata mutlak Rus narodnikleri gözüyle bakmayı biraz itidale getirmez mi ki ümidindedir.”²⁷⁹

Yaş Yürekler’in kız kahramanı Meryem’in, Halit Ziya’nın *Nemide* ve *Ferdi ve Şürekası*’nı okuduğu da görülür. *Nemide*’yi okuyan Meryem, romanın kız kahramanı Nemide olmakta, *Ferdi ve Şürekası*’nı okuyunca da romanın kız kahramanı Hacer olmaktadır.²⁸⁰

Abdurrahman Sadi’nin mükemmel romana örnek olarak gösterdiği Halit Ziya’nın *Bir Ölüünün Defteri* adlı romanı; Kazan, Orenburg ve Orsk kitapçılarında satıldığı ve Tatar okuyucusu tarafından oldukça ilgi gördüğu anlaşılmaktadır. Âlimcan İbrahimov’un *Merhumun Defterinden* (1914) adlı eserinin Halit Ziya’nın eseriyle olan isim benzerlikleri de dikkate değerdir.

Abdurrahman Sadi’nin *Şura* dergisinde 1910’da yayınladığı *Kabirden Sesler* adlı eserin sonunda Rızaettin Fahrettin, Halit Ziya’nın biyografisiyle ilgili şu bilgileri vermektedir:

“Halit Ziya Bey 1867 tarihinde İstanbul’da dünyaya gelmiştir. Hatm-i ders ettikten sonra *Hizmet* gazetesine muharrir hem de idadî mektebinde Fransızca muallimi olmuştur. Halit Ziya Bey, Türkiye’de muktedir muharrir ve terbiyeli kalem sahiplerinden biridir. Halit Ziya imzalı makaleler faydalı bir şey olsa gerek diye okunur. *Hizmet*, *Servet-i Fünun* ve başka dergilerdeki yazmış olduğu makaleleri,

²⁷⁹T. Ş. Gıylajev, **Retseziyelerden Tegziyelerge XX Yüz Başı Tatar Edebi Tenkiyti**, Tatarstan Kitap Neşriyatı, Kazan, 2008, s.221.

²⁸⁰ Gâlimjan İbrahimov, **a.g.e.**, s.100.

millî roman ve hikâyeleri makbul ve kendisi Türkiye edipleri arasında muhterem bir zat olup Türkiye’de idare-i meşrûta yerleşip yeni sultan Muhammet Reşat Hamis tahta çıkınca Halit Ziya Bey sultan hazretlerine serkâtip tayin kılındı.”²⁸¹

3.7.2. Tefvik Fikret’e Dair (1867-1915)

Edebiyat tarihçisi Abdurrahman Sadi, Türk şairi Tefvik Fikret’ten bahsederken “Türklerin en büyük şairlerinden” ifadelerini kullandıktan sonra onunla ilgili “büyük” sıfatını yeterli görmediğinden olsa gerek parantez açıp içine “doğrusu dâhilerinden” ifadelerini yazar.²⁸² Cemalettin Velidi de “dahi” ifadelerini Abdülhak Hamit’le birlikte Tefvik Fikret için de kullanır.²⁸³ Şair Abdullah Tukay’ın Tefvik Fikret’in şiirlerini okuduğu bilinmektedir.²⁸⁴

Tatar toplumu üzerindeki baskıları açık bir şekilde ifade etmekten uzak olan Tatar basını, Türk yazar ve şairleri üzerinden dolaylı olarak kendi okurlarına örtülü mesajlar vermeye çalışır. Bu bağlamda Tefvik Fikret’in “Sis” şiirinden etkili bir örneklem olarak bahsedilir ve 1917’nin karmaşaları içinde bu eser iktibaslar yapılarak kullanılır. Nadir Agayev, 1909’da Osmanlı edebiyatıyla ilgili yazdığı bir yazıda Tefvik Fikret’in “Sis” şiiriyle ilgili şunları söylemektedir:

“İki yıl evvel, sükût içinde evde duran fikirler, iki gün içinde mütezazel, mütehayyîç oldu. Kulaktan kulağa elden ele bir manzume, “Sis” adlı uzun bir manzume gezmeğe başladı. Ve bu manzume o kadar süratli intişar etti ki Türkiye’de edebiyat meraklılarından okumayan, ezberlemeyen kişi kalmadı ve her okuyanlarda istibdada karşı müthiş nefretler hâsıl etti. “Sis” manzumesi saray halkının cümlesini telaşa düşürmüş, çok müstebitleri ağlatmış, heyet-i istibdadı o kadar korkutmuştur ki o esnada İstanbul’da neşredilmekte olan *Resimli Kamus-ı Osmanî* adlı kitaba “sis” kelimesini derç ettirmediler. Tefvik Fikret Bey bu şiir sebebiyle iki sene İstanbul’da ecnebi idaresinde olan Robert Kolejinden başka bir yerde çalışmadı. Hürriyet ile beraber o da dışarı çıktı. Bu manzumede İstanbul, Yıldız istibdat tasvir ediliyor ve şair fenalıklara sebep olan yerlerin zelzelelerle saikalarla ilahî felaketlerle harap olmasını heyecanlı, fevkalade tesirli bir lisan ile temenni ediyordu. 11 Haziran’a

²⁸¹ “Hatime”, *Şura*, 1910, Sayı:15, s.459-460.

²⁸² Abdurrahman Sadi, *Muhtasar Kavâid-i Edebiyyeye İlave*, Ufa, Şark Matbaası, 1911, s.27.

²⁸³ Cemaleddin Velidov, “Şarkdan Garbga”, *Ang*, 1916, Sayı:4, s.71.

²⁸⁴ Tukay Turında Zamandaşları, *a.g.e.*, s.89.

kadar Türkler sadece bu şiiri okumakla, okuyup ağlamakla vakit geçirdiler diye düşünüyoruz.”²⁸⁵

Tatar basınında Servet-i Fünun edebiyatı ve yazarlarına yakın ilgi gösteren *Ang* dergisi olmuştur. 15 Aralık 1912’den 15 Aralık 1918’e kadar 123 sayı çıkan bu dergi, Ahmet Geray Hasani (1883-1933) tarafından Kazan’da çıkarılır. Edebiyat ve sanat ağırlıklı çıkan *Ang* dergisinde Servet-i Fünun yazarları Halit Ziya ve Mehmet Rauf’tan hikâye tercümeleleri yayınlanır. Halit Ziya’nın *Bir Yazın Tarihi* adlı hikâye kitabındaki “Zevrak’la Ebru”²⁸⁶ adlı hikâye “Zevrak İle Ebru”²⁸⁷, “Defter-i Natamam”²⁸⁸ adlı hikâye “Yazılıp Bitmeyen Defterden”²⁸⁹ adlarıyla yayınlanır. Aynı dergide Tefik Fikret’le ilgili bir yazı da yayınlanır.

I. Dünya Savaşı’nın başladığı 1914’ten itibaren Tatar kitap şirketlerinin İstanbul’dan getirttikleri ders kitapları, edebî eserler ve gazeteler Rusya tarafından engellenmeye çalışılır. Bu da İstanbul’daki bazı önemli olayların Tatar bölgesinde daha geç öğrenilmesine sebep olur. Tefik Fikret’in 19 Ağustos 1915’teki vefatı da böyle olur. Tefik Fikret’in ölümüyle ilgili bir yazının ancak 1917 yılında yayınlanmış olması bunu göstermektedir.

A. Sübhankulov, “Tefik Fikret Beg ve Türkiye İnkılabı” adıyla *Ang* dergisinde bir yazı yayınladı. A. Sübhankulov bu yazısında Tefik Fikret ve II. Meşrutiyet’le ilgili değerlendirmelerinde şunları söylemektedir:

“İstanbul’un zarif, nezih şairi Tefik Fikret Bey’in vefat haberini ben Türk-Tatar millî ve medenî muhitinden uzakta olan Sibiryâ’nın soğuk sahralarında öğrendim. Son Türk inkılabının Türk edebiyatına tesiri pek az oldu. Matbuatı, türlü meselelere dair pek çok küçük büyük kitapları ve gazeteler dolusu nihayetsiz siyasî makaleleri... İşte Türk edebiyatına inkılabın bütün tesiri. Bu gönülsüz hâlin sebebi şüphesiz Türk inkılabının Türk edebiyatı tarafından hazırlanmaması ve onun sadece bir kısım Avrupa terbiyesi almış münevver gençler tarafından yapılmasıydı. Son dönem Türk gençleri tarafından tamamen unutulayazan Türk inkılabını hazırlamada pek çok

²⁸⁵N. Agayev, “Osmanlı Edebiyatı-I”, *Şura*, 1909, Sayı:6, s.175-176.

²⁸⁶ Halid Ziya Uşaklıgil, *Bir Yazın Tarihi*, İstanbul, Özgür Yayınları, 2005, s.101-107.

²⁸⁷ Halit Ziya, “Zevrak ile Ebru”, Çev. A. K., *Ang*, 1916, Sayı:23, s.359-361.

²⁸⁸ Halid Ziya Uşaklıgil, *a.g.e.*, s.108-124.

²⁸⁹ Halid Ziya, “Yazılıp Bitmeyen Defterden”, Çev. A. K., *Ang*, 1916, Sayı:18, s.284-286, Sayı:19-20, s302-310

içtihatlar gösteren Namık Kemal Bey’i istisna edersek Türkiye’nin kendisine az göz gezdirsek başka şairler gibi “sanat taklittir” deyip sadece Fransız edebiyatından alıp taklit etmeyen şairlerden birisi de Tevfik Fikret Bey idi. Tevfik Fikret Bey, öncelikle yavuz, kara, istibdat muhitinde “Sis” serlevhasıyla İstanbul’a hitaben yazdığı nefis büyük şiiri ile hakikat-ı hâle pek çok Türk gençlerinin gözünü açtı. Tevfik Fikret Bey “Sis”inde cebir zulüm yuvası, hafiyeler ile dolu, fisk-ı fesat içinde yüzen o eski Bizans, o nadan, dünyadan bihaber Türk muhitine lanetler yağdırdı.”²⁹⁰

A.Sübhankulov yazısında Tevfik Fikret’in “Sis” şiirinden oldukça uzun bir bölümünü iktibas eder. A. Sübhankulov,

*“Ey debdebeler, tantanalar, şanlar, alaylar;
Kanlı kolalar, kaleler, zindanlar, saraylar”*²⁹¹

diye başlayan bölümden alarak “Sis” şiirini sonuna kadar alıntılar. Aynı yazıda Tevfik Fikret’in şiirleri ve son dönemdeki durumuyla ilgili şunlara yer verilmektedir:

“İnkılap, Tevfik Fikret Bey’e tesirsiz kalmayıp o, “Rücu” diye bir şiir yazarak “Sis”inde söylediği bütün sözlerinden tövbe edip orada söylenen sözlerinin gençlere ait olmadığını ve belki milleti harab eden idareye ait olduğunu yazdı. İnkılaptan sonra Tevfik Fikret Bey “Millet Şarkısı” ve “Vatan Şarkısı” isimleri ile birçok şiirler ve türlü mekteplerin marşları için birçok inkılap şiirleri yazdı. Lâkin onun son zamanlarda Türk gençleri arasında itibarı artmayıp, Türk dilini sadeleştirme yolunda hizmet eden Türkçüler arasında da ismi görülmez. O Türk edebiyatını halk edebiyatı yapma yolunda başka genç şairlerle çalışmayıp, onlardan ayrılmış bir “bürokrat” şair olarak kalmıştır. Tevfik Fikret Bey’de insaniyetin kaygı ve hasretine karşı son derece şefkatli bir kalp, son derece merhametli, insaniyeti teselli etmeye çalışan bir ruh vardı.”²⁹²

Tevfik Fikret’in Türk dünyasındaki bilinirliği ve etkisi bağlamında Özbek şairi Abdülhamit Süleyman Çolpan’ın (1893-1938) Taşkent’te yayınlanan

²⁹⁰ A. Sübhankulov, “Tevfik Fikret Beg ve Türk İnkılabı”, **Ang**, 1917, Sayı:11-12, s.171.

²⁹¹ Bu mısra Rubab-ı Şikeste’de, “Katil kuleler, kal’alı zindanlı saraylar” şeklindedir. Tevfik Fikret, Rubab-ı Şikeste, Haz. Abdullah Uçman; Hasan Akay, İstanbul, Çağrı Yayınları, 2007, s.297.

²⁹² A. Sübhankulov, “Tevfik Fikret Beg ve Türk İnkılabı”, **Ang**, 1917, Sayı:11-12, s.172.

İştirakiyyun gazetesinin 10 Ocak 1920 tarihli “Merhum Tefvik Fikret” adlı yazısını da hatırlamak yerinde olur.²⁹³

---

²⁹³ Hüseyin Bargan, “Özbek Şairi Çolpan ve Türk Edebiyatı”, **Dergâh**, Eylül 2005, Sayı:187, s.22-23.

SONUÇ

Çalışmada, Yenileşme Dönemi Türk Edebiyatı'nın 1860-1917 yıllarını kapsayan yarım asırdan fazla bir dönem içinde İstanbul'dan çıkarak İdil-Ural Tatar coğrafyasındaki yeni Tatar edebiyatına olan etkileri ortaya konulmuştur. Bu etkilenme, 1552'den beri Rus egemenliğinde bulunan İdil-Ural Tatarlarının millî varlıklarını sürdürme mücadelesindeki arayışlarının bir sonucudur.

İdil-Ural Tatarları, uzun asırlar siyasetten mahrum bulunmalarının korkusu ve gücün tek belirleyici olduğu dönemlerde Rusya'nın kendilerine uyguladığı aşırı baskılar sebebiyle XIX. asırdan itibaren Batı medeniyetinin dünyada belirginleşen etkilerini, kendi kültür havzaları olarak gördükleri, hilafet merkezi İstanbul'da rafine edilmiş, zararları azaltılmış hâldeki Batı'nın Doğu'daki şeklini alımlamayı uygun görürler.

3 Kasım 1839'da Hariciye Nazırı Reşit Paşa (1798-1858) tarafından ilan edilen Tanzimât-ı Hayriyye, Osmanlı toplumunda Avrupa medeniyetine yönelişin ve onun esaslarının devlet kontrolünde yukarıdan aşağı doğru başlatılan değişimin resmî bir başlangıcı olur. Sultan III. Selim (1789-1807) ve Sultan II. Mahmut (1808-1839) dönemlerinde açılan yeni eğitim kurumları askerî ve teknik açıdan Osmanlı Devleti'nin Avrupa'daki modern bilginin kendi bünyesine entegrasyonu çabalarıdır. 1832'de kurulmuş olan Tercüme Odasında, daha sonra aynı işlevi gören Mabeyn Kalemi, Tophane Kalemi ve Gümrük Kaleminde yetişen ve Avrupa'da eğitim gören gelen gençler, aldıkları yeni formasyon ve öğrendikleri Fransızca sayesinde yeni bir zihniyetle yeni bir edebiyatın şekillenmesine vesile olurlar.

Ahmet Hamdi Tanpınar'ın tespitleri çerçevesinde “bitişik odalar”dan müteşekkil olan Şark'ın Fatih Kerimi'nin ifadeleriyle en Batılılaşmış merkezi olan İstanbul, Tatar yenileşmesinin ve intibahının merkezi olur. Hacca giden tüccarların İstanbul'da gördükleri yenilikler, aldıkları kitaplar ve görüştikleri kişilerle yaptıkları düşünce alış-verişleri onları yenileşmeye doğru götürür ve onlara süregelen geleneksel Buhara eğitim sisteminden başka ve daha faydalı usullerinin de olduğunu gösterir.

Eğitimin İstanbul'daki bu değişimi Şahabettin Mercani ve İsmail Gaspıralı gibi öncülerin bireysel algıları içinde kendi bölgelerine taşınır. Ahmet Hamdi Tanpınar'ın Şark için kullandığı "bitişik odalar" benzetmesi aynı dili aynı coğrafyayı kullanan Rusya egemenliğindeki Türkler için parçalanmışlığa uygun düşen bir metafordur. Örneklerini İstanbul'dan alan İsmail Gaspıralı'nın adıyla özdeşleşen cedit hareketi sayesinde birbirinden ve dünyadan habersiz yaşayan Tatarlar ilk defa olmak üzere birbirleriyle irtibat kurarak duygu, düşünce ve hareket birlikteliğini kurarlar. Tatar toplumu Osmanlıda olduğu gibi siyasî yönetim erkiyle değil tam bir sivil toplum hareketi olan ceditizm sayesinde bir evrilme yaşamıştır.

1868'lerden itibaren İstanbul'a öğrenciler göndermeye başlayan İdil-Ural bölgesi aydınları, kendi bölgelerindeki okulları da "İstanbullulaştırarak", Batılı tarzdaki okullarda okuyan Türk aydınlarında olduğu gibi farklı bir formasyonda yetişen Tatar öğrencilerinin oluşmasını ve bunun bir sonucu olarak yeni bir Tatar edebiyatının doğmasını hazırlar. İstanbul'da ve "İstanbullulaştırılan" Tatar medreselerinde yetişen yeni kuşakların yaslanacağı öz kaynaklarından mahrum olmaları kendine benzeyen İstanbul'daki kardeşlerinden ödünç edebî eserleri alma ve zamanla onları öz malı haline getirmelerine yol açar.

Bu bağlamda İsmail Gaspıralı'nın *Tercüman*'ından önce İstanbul matbuatından *Ceride-i Havâdis*, *Tercümân-ı Hakikat*'ın ve Yenileşme Dönemi Türk Edebiyatı'nın yazarlarının bütün eserlerinin İdil-Ural bölgesinde okunduğunu söylemek mümkündür. Ziya Paşa, Namık Kemal, Ahmet Mithat Efendi, Şemsettin Sami, Muallim Naci, Abdülhak Hamit, Rezaizade Mahmut Ekrem, Ahmet Rasim, Hüseyin Rahmi, Halit Ziya, Tevfik Fikret ve Samipaşazade Sezai gibi yazarların kült denilebilecek verimlerini Tatar kitap şirketlerinin kitap listelerinde ve Tatar kütüphanelerinde görmek mümkündür.

Yeni Türk nesrinin ilk şaheseri olarak nitelendirilen Ziya Paşa'nın *Rüya*'sıyla birlikte *Arz-ı Hâl*'i ve *Eş'âr-ı Ziya*'sı; Namık Kemal'in *Zavallı Çocuk* başta olmak üzere *Vatan Yahut Silistre*, *Akif Beyve Gülnihal* tiyatrolarıyla birlikte *Vatan ve Hürriyet Şarkısı*; Ahmet Mithat Efendi'nin eserlerinin neredeyse tamamı; Şemsettin Sami'nin *Kamusu'l-A'lâm*'ı ve *Kamus-ı Türkî*'si başta olmak üzere *Seydi Yahya*

tiyatrosu ve ilk Türk romanı sayılan *Taaşşuk-ı Talat ve Fitnat*'ı; Muallim Naci'nin *Esâmi*, *Istilahât-ı Edebiyye*, *Lügat-ı Naci*, *Medrese Hatıraları*, *Yadigâr-ı Naci*, *Demdemeve Heder*'i; Rezaizade Mahmut Ekrem'in *Nijat Ekrem* ve *Tefekkür*'ü; Abdülhak Hamit'in *Duter-i Hindu*, *Nesteren*, *Tarık*, *Tezer* ve *Eşber*'i; Samipaşazade Sezai'nin *Sergüzeşt*'i; Ahmet Rasim'in *Gecelerim*, *Leyâl-i Izdırab*, *Meşâk-ı Hayat*, *Tecârib-i Hayat*, *Endeşe-i Hayat*, *Biçare Genç*, *Gâm-ı Hicran*, *Bir Sefilenin Evrâk-ı Metrukası*, *Güzel Eleni* ve *Sevâd-ı Sermedi*'si; Hüseyin Rahmi'nin *Bir Muadele-i Sevda*, *Mürebbiye*, *Metres*, *Gulyabani*, *Sevda Peşinde* ve *Tesadiif*'ü; Mehmet Vecihi'nin *Harabe*'si, Fatma Âliye'nin *Muhaderat*'ı, Mehmet Celal'in *Cemile*'si; Halit Ziya'nın *Nemide*, *Ferdi* ve *Şürekası*, *Mai* ve *Siyah*, *Bir Ölüniün Defteri* ve *Mensur Şiirler*'i; Hüseyin Cahit'in *Hayât-ı Muhayyel*'i Ahmet Hikmet'in *Haristan* ve *Gülistan*'ı, Cenap Şahabettin'in *Hac Yolunda*'sı Mehmet Rauf'un *Son Emel*'i, Şehabettin Süleyman'ın *Fırtına*'sı ve daha bir çok Türk yazarının eserleri Tatar aydınının kütüphanesinde yerini alır. Birçoğu İstanbul'da okumuş yeni nesil Tatar aydınları Tanzimat Dönemi yazarlarından Namık Kemal, Şemsettin Sami, Ahmet Mithat Efendi, Ebuzziya Tevfik, Teodor Kasap ve Abdülhak Hamit'in; Servet-i Fünun Dönemi yazarları Halit Ziya Uşaklıgil, Mehmet Rauf ve Hüseyin Cahit'in eserlerinden Tatarcaya bazı tercümeleler de yaparlar. Bunlarla birlikte Ara Dönem yazarlarından Mehmet Celal ve Servet-i Fünun Dönemi'nde yazsalar da bağımsız çizgide yer alan Hüseyin Rahmi ve Ahmet Rasim'den de Tatarcaya tercümeleler yapılmıştır.

Namık Kemal'in *Zavallı Çocuk* ve *Vatan Yahut Silistre* adlı tiyatroları Ali Asgar Kemal tarafından *Kızganiç Bala* ve *Vatan* adlarıyla, Tatarcaya aktarıldığı gibi Namık Kemal'in deneme-tenkit tarzında, vatan ve hürriyet fikri etrafında kaleme aldığı *Rüya* adlı eseri de İstanbul'da okumuş olan Ziya Nasiri tarafından *Rüya-Tüş* adıyla Tatarca olarak Kazan'da yayınlar. Namık Kemal'in *Zavallı Çocuk* adlı piyesi çok uzun yıllar Tatar sahnelerinde ilgi görür.

Şemsettin Sami'nin *Taaşşuk-ı Talat ve Fitnat*'ı İnyetullah Aydarov tarafından *Muaşaka Yahud Talat Beg ile Fitnat Hanım* adıyla *Seydi Yahya* tiyatrosu Fatih Halidi tarafından *Zâlim Açlık İspanyalı Seydi Yahya Beyanında* adıyla,

Kadınlar adlı kitabı Fatih Kerimi tarafından *Hatunlar* adıyla Tatarcaya çevrilerek Orenburg’da yayınlanır.

Ahmet Mithat Efendi’nin çocuk ve aile eğitimi için hazırladığı *Terbiyeli Çocuk*, *Kıssadan Hisse* ve *Ata Ananın Balalar Üstündeki Hak ve Vazifeleri* adlı eserleriyle birlikte; *Letâif-i Rivayât*’tan *Gençlik hikâyesi*, Sadrettin Maksudi tarafından *Yaşlık Yularlık* adıyla; *Bekârlık Sultanlık mı Dedin?* hikâyesi Sadık Abdurrahman tarafından *Yaş Yiğitler İçün Gayet Faydalı Bir Hikâyet* adıyla; *Hayâl ve Hakikat* adlı eseri Şakir Mustafa tarafından Tatarca olarak yayınlanır.

Ebuzziya Tevfik’in *Benjamin Franklen* biyografisi Sadık Abdurrahman tarafından *Amerikalı Hekim Franklin’in Tercüme-i Hâli* adıyla, Teodor Kasab’ın *Pinti Hamid* adlı uyarlamasını *Saran* (Cimri), Abdülhak Hamit’in *Duhter-i Hindu* adlı tiyatrosu *Hint Kızı* adıyla Ali Asgar Kemal tarafından tercüme edilir. *Hint Kızı*, Tatar tiyatrolarında sahneye de konulur. Ahmet Rasim’in *Biçare Genç* adlı eseri *Biçare Yiğit* adıyla Kamil Beşir tarafından, Mehmet Celal’in *Cemile* adlı uzun hikâyesi Mustafa Şahabi El-Esni tarafından *Cemile* adıyla Tatarca olarak Kazan’da yayınlanır.

Servet-i Fünun yazarı Hüseyin Cahit’in *Hayat-ı Muhayyel* hikâye kitabındaki aynı isimdeki hikâyesi *Hayâldeki Tiriklik* adıyla Fahrülbenat Süleymaniye tarafından Tatarca olarak yayınlanır. Halit Ziya Uşaklıgil’in mensur şiir örneklerinden olan *Mezardan Sesler* adlı eseri İstanbul’da okumakta olan Abdurrahman Sadi tarafından *Şura* dergisinde *Kabirden Tavışlar* adıyla tefrika edilir. Daha sonra *Kabirden Tavışlar* adıyla kitap olarak da yayınlanır. Yine Halit Ziya’nın *Mensur Şiirler* adlı kitabındaki “Cenk” adlı hikâyesi Şerifzade Abdullah tarafından tercüme edilerek *Şura* dergisinde “Sugaş” adıyla yayınlanır. Halit Ziya’nın *Bir Yazın Tarihi* adlı hikâye kitabındaki “Zevrak’la Ebru” adlı hikâye “Zevrak İle Ebru”, “Defter-i Natamam” adlı hikâye “Yazılıp Bitmeyen Defterden” adlarıyla *Ang* dergisinde Tatarca olarak İstanbul’da okumuş olan Abdurrahman Kerem tarafından yayınlanır.

Mehmet Rauf’un iki hikâyesi “Aşk Tolkinları” ve “Ölüm Aldından” adlarıyla İbadullah Alparov tarafından *Ang* dergisinde yayınlanır. Tevfik Fikret’in “Balıkçılar”

adlı şiiri Ahnef Tangatarov, “Sarhoş” adlı şiiri de Nadir Agayev tarafından çevrilerek *Şura* dergisinde yayınlanmıştır.

Yenileşme Dönemi Türk Edebiyatı’ndaki şiir, mensur şiir, tiyatro, hikâye ve roman türlerinden etkilenimler Tatar şair ve yazarlarında açık bir şekilde görülmektedir. Yazıcıoğlu Mehmet Çelebi’nin on beşinci asır eseri *Muhammediye*, Abdullah Tukay’ın şiirlerinde metinlerarasılık bağlamında “soylu metin” olarak karşımıza çıkmaktadır. Derdmend’in şiirlerindeki Ziya Paşa ve Servet-i Fünun şiirinin etkisi, Muhammet Sadık’ın şiirlerinde Namık Kemal’in şiirinin etkisi bu çerçevede düşünülebilir. Halit Ziya’nın *Kabirden Sesler* adlı mensur şiirlerinin etkilerini de Fatih Emirhan’ın “Taziye” ve Necip Asri’nin “Mezaristan’da” adlı eserlerinde görmek mümkündür.

Ali Asgar Kemal’in ilk tiyatro eserleri olan *Bahtsız Yiğit* ve *Bülek Öçin* ile beraber Mirhaydar Feyzi’nin *Galiye Banu* adlı eserleri Namık Kemal’in *Zavallı Çocuk* etkisinde yazılmışlardır. *Zavallı Çocuk* ile *Galiye Banu*’nun bitiş sahnelerinin birbiriyle örtüşükleri görülür.

Fatih Kerimi’nin çoğu hikâyelerinin Ahmet Mithat Efendi’nin “tezhîb-i ahlak”ı öncelediği hikâyeleriyle içerik, biçem ve dil yönüyle neredeyse birebir örtüştüğü görülür. Ahmet Mithat’ın *Gönül* ile Fatih Kerimi’nin *Mirza Kızı Fatıma* hikâyeleri bunun açık örnekleridir. Bu bağlamda Fatih Kerimi’yi, Ahmet Mithat Efendi’nin hikâyeciliğini Tatar edebiyatındaki devamcısı olarak görmek mümkün. Rızaettin Fahrettin’in kısa iki romanını da Ahmet Mithat’ın hikâyelerine bağlamak mümkündür.

Şerif Kemal, hikâyeleriyle Tatar edebiyatına getirdiği dil ve üslup daha önce Tatar edebiyatında hiç kullanılmamış dil ve üsluptur. Şerif Kemal’in bu farklı dil ve üslubu pek çok Tatar yazarı ve tenkitçisinin dikkatini çekmiştir. Onun kimden etkilendiği noktasında iyi bir Türk edebiyatı ve Halit Ziya okuru olan Tatar yazarı Âlimcan İbrahimov’un tespitleri çerçevesinde gösterilen adres, Halit Ziya Uşşakzade olmuştur. Şerif Kemal’in hikâyelerinde Halit Ziya’dan gelen realist tasvirler, adeta ressam gözüyle yapılmış dekor, eşya ve tabiat tasvirleriyle üslubu da

etkileyen bir estetik zevke evrilir. Şerif Kemal'in hikâyeleri, Tatar edebiyatında Ahmet Mithat hikâyesinden Halit Ziya hikâyesine geçişin ilk adımları olur.

Bu çalışmada çok açık bir şekilde ortaya konulmuş olan yeni Türk edebiyatının İdil-Ural Tatar edebiyatına olan etkisi, Tatar araştırmacıları tarafından ancak 1990'dan sonra kısmen dillendirilmeye başlar. Bazı araştırmacılar bu etkiyi duygusal bir düzlemde “şifalı bir etki” olarak ifade ederler. Bu doğrultuda Türkiye’de yapılmış bir çalışma Ahmet Mithat Efendi özelindeki değinmeleri saymazsak zaten hiç yoktur.

Egemen ve tekil düşüncenin hizmetindeki Sovyet simülatörlerinin, Fransız düşünür Jean Baudrillard'ın tam da “dissimuler” olarak ifade ettiği, sahip olunan bir şeye sahip değilmiş gibi davranmaları ideolojik buyurganlığın bir ürünüdür. Bu çalışmanın ortaya koyduğu gerçek, Türk edebiyatının Tatar edebiyatına olan etkisi gerçekliğidir. Tatar edebiyat tarihçilerinin önünde bir ödev durmaktadır. O da similasyonlardan arındırılmış gerçeğin aslını yerine koyup sahte göstergeleri ifşa ederek Tatar edebiyatı tarihinin yeniden yazılmasıdır.

KAYNAKÇA

BASILİ ESERLER

- Abduazizova, N. A.: **Türkistan Matbuatı Tarihi (1870-1917)**, Taşkent, Akademiya, 2000.
- Abdulkadiroğlu, Abdulkerim, Nuran Abdulkadiroğlu: **Mehmed Akif Ersoy'un Makaleleri**, Ankara, Kültür Bakanlığı, 1990.
- Abdullin, Yahya: **Ütkenner Hem Uylar**, Kazan, Tatarstan Fenner Akademiyası Ş. Mercani İsimindeki Tarih İnstitüti, 2005.
- Abdulnasıroğlu, Abdülkayyum: **Kâbusnâme**, Kazan, Kazan Üniversitesi Matbağası, 1882.
- ....., Abdülkayyum: **Kırk Vezir Kıssası**, Kazan, Kazan Üniversitesi Matbaası, 1891.
- Ahmet Mithat Efendi: **Letaif-i Rivayat**, Haz. Fazıl Gökçek; Dr. Sabahattin Çağın, İstanbul, Çağrı Yayınları, 2001.
- Ahmed Medhat Efendi: **Fazıl ve Feylesof Kızım Fatma Aliye'ye Mektuplar**, Haz. F. Samime İnceoğlu; Zeynep Süslü Berktaş, İstanbul, Klasik Yayınları, 2011.
- Ahmed Midhat Efendi: **Terbiyeli Bala**, Rızaeddin Bin Fareddin, Kazan, Tipo-Litografiya Naslidnikovı M. Çirkovoy, 1898.
- Ahmed Midhat Efendi: **Kıssadan Hisse**, Kazan, Tipografiya Targovavo Doma Br. Karimovih, 1903.
- Ahmed Midhat Efendi: **Adab Bakçesi Mecmuasından Birinci Kitap Kudret Yüzüğü Yahud Kamil İle Gafil**, Kazan, Tipo-Litografiya İmpiratorskavo Universiteta, 1911.

- Ahmed Midhat Efendi: **Bala Terbiyesi**, Müteçimi Muallim Ziya Nasiri, Kazan, Lito-Tipografiya T. D. Br. Karimovı, 1911.
- Ahmed Midhat Efendi: **Yaşlık Yularlık**, Mütercim Sadreddin Maksudi, Kazan, Tipografiya B. L. Dombrovskavo, 1897.
- Ahmed Midhat Efendi: **Letâif-i Rivâyet**'inden Tercüme edildi, Orenburg, Naşiri Sadık İbn-i Abdullah, Gılman İbrahimoglu Kerimov Matbaası, 1902.
- Ahmed Midhat Efendi: **Hayâl ve Hakikat**, Mütercimi Şakir Mustafa, Kazan, Şark Matbaası, 1908.
- Ahmed Midhat Efendi: **Yaşlık Yularlık**, Mütercim Sadreddin Maksudi, Kazan, Tipografiya B. L. Dombrovskavo, 1897.
- Ahmed Midhat İstanbuli: **Terbiyeli Bala**, Mütercimi Hasan Ata Bin Molla Muhammed Kazani, Kazan, Kazan Ünivirsititinin Tab' Hanesinde Basma Olunmuştur, 1889.
- Ahmet Mithat: **Ahbâr-ı Âsâra Tamîm-i Enzâr-Edebî Eserlere Genel Bir Bakış**, Haz. Nüket Esen, İstanbul, İletişim Yayınları, 2003.
- Akçura, Yusuf: **Türk Yılı 1928**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2009.
- ....., Yusuf: **Yeni Türk Devletinin Öncüleri**, Ankara, T.C. Kültür Bakanlığı Cumhuriyet Yayınları, 2001.
- ....., Yusuf: **Damla Gâlimjan El-Barudi**, Haz. Refik Muhammetşin, Kazan, İman Kütüphanesi, 1997.
- ....., Yusuf: **Saylanma Eserler**, Haz. Mesgut Gaynitdinov, Kazan, Tatarstan Respublikası Fenner Akademiyası İslamı Öyrenü Üzegi, 2011.

- Akgün, Mehmet: **Materyalizmin Türkiye'ye Girişi ve İlk Etkileri**, Ankara, Kültür ve Turizm Bakanlığı, 1988.
- Akmanov, İ. G.: **XVII Bıvatta-XVIII Bıvat Başında Başkort Kuterilişteri**, Ufa, Kitap Neşriyatı, 1998.
- Aktaş, Şerif: **Ahmet Rasim**, Ankara, Kültür ve Turizm Bakanlığı, 1987.
- Aktulum, Kubilay: **Metinlerarası İlişkiler**, 2. Baskı, Ankara, Öteki Yayınevi, 2000.
- Akyığıtzade, Musa: **Hisametdin Munla**, Kazan, Tataristan Matbuat-Neşriyat Kambinatı Basması, 1925.
- Akyüz, Kenan: **Modern Türk Edebiyatının Ana Çizgileri (1860-1923)**, 4. Baskı, Ankara, Mas Matbaacılık ve Aksesuarları, 1982
- Arıkan, Sabri: **Kendi Kaleminden İsmail Bey Gaspıralı'nın İdealleri İşleri Tavsiyeleri ve Haberleri -I-**, Haz. Sabri Arıkan, İstanbul, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 2006.
- Aşmarin, N.: **Tatar Edebiyatına Dair**, Çev. Ahmed Zeki Velidi, Orenburg, Vakit Matbaası, 1913.
- Avni, Şehid: **İki Güvercin Yahud Salih Süleyman**, Kazan, 1908.
- Ayda, Adile: **Sadri Maksudi Arsal**, Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları, 1991.
- Aziz,U., Ali Rahim: **Tatar Edebiyatı Tarihi Birinci Cilt İkinci Bulek**, Kazan, 1923.

- Barthold, V. V.: **Rusya ve Avrupa'da Oryantalizm**, İstanbul, Küre Yayınları, 2004.
- Barudi, Gâlimcan: **Hatire Defteri**, Kazan, İman Neşriyatı, 2007.
- Battal, A.: **Nazariyât-ı Edebiyye**, Kazan, Ümit Matbaası, 1913.
- ....., A.: **Troyski Baylarından ve Hayrat İşlerinden Abdülveli Yavuşev**, Orenburg, Vakit Matbaası, 1912.
- Battal, Gabdilbari: **Kazan Türkileri**, Kazan, Tatarstan Kitap Neşriyatı, 1996.
- Battal-Taymas, Abdullah: **Kazanlı Türk Meşhurlarından Rizaeddin Fahreddinoğlu Kişiliği Fikir Hayatı ve Eserleri**, İstanbul, Birlik Basın ve Yayın Evi, 1958.
- ....., Abdullah: **Kazan Türkleri**, 2. Baskı, Ankara, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1966.
- Baudrillard, Jean: **Simülakrlar ve Simülasyon**, Çev. Oğuz Adanır, 6. Baskı, Ankara, Doğu Batı Yayınları, 2011.
- Beşiri, Zarif: **Zamandaşlarım Bilen Oçraşuvlar**, Kazan, Tatarstan Kitap Neşriyatı, 1968.
- Bigiyev, Musa Efendi: **Halk Nazarına Bir Niçe Mesele**, Kazan, Elektro-tipografiya Ümid, 1912.
- Bikbulat, Sanatullah: **Hazret-i Muhammed**, Kazan, Maarif Kütüphanesi, 1914.
- Budak, Ali: **Batılılaşma Sürecinde Çok Yönlü Bir Osmanlı Aydını: Münif Paşa**, 2. Basım, İstanbul, Bilge Kültür Sanat Yayınları, 2012.

- Cahid, Hüseyin: **Hayât-ı Muhayyel**, Dersaadet, Âlem Matbaası-Ahmed İhsan ve Şürekası, 1315.
- Cahid, H[üseyin]: **Hayâldeki Tiriklik hem Zarlanu Yaki Munglanu**, Mütercimesi: Fahrülbenat Süleymaniye, Kazan, Elektro-Tipografiya “ÜMİD”, 1911.
- Celal, M[ehmed]: **Osmanlı Edebiyat Numuneleri**, Dersaadet, Matbaa-i Safa ve Envar, 1312.
- C[elal], [Mehmed]: **Cemile**, Mütercim: Mustafa Şahabi El-Esni, Kazan, Sabah Kütüphanesi, 1907.
- Cengiz, Halil Erdoğan: **Divan Şiiri Antolojisi**, İstanbul, Bilgi Yayınevi, 1983, s.598.
- Çapanoğlu, Münir Süleyman: **İdeal Gazeteci Efendi Babamız Ahmet Mithat**, İstanbul, Gazeteciler Cemiyeti Yayınları, 1964.
- Çobanzade, B.: **Kırım Tatar Edebiyatı Tenkid Tecrübeleri**, Akmesçit, İleri Jurnali İdaresi, 1928.
- Çokriy, Gali: **“Dastan-ı Hajname**, Haz. Mesgud Gaynitdin, Kazan, İman Neşriyatı, 2002.
- Defoe, Daniel: **Hikâye-i Robinson**: Mütercimi Sadreddin El-Maksudi, Kazan, Domravski Tabhanesinde, 1898.
- Dermend: **Saylanma Eserler**, Kazan, Tatarstan Kitap Neşriyatı, 1959.
- Dermend: **Balalar İçün Vak Hikâyeler**, Orenburg, Vakit Matbaası, 1910.

- Devlet, Nadir: **Rusya Türklerinin Millî Mücadele Tarihi (1905-1917)**, 2. Baskı, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1999.
- Dumavi, N[ecip]: **Hasret Çatkıları**, Kazan, Matbaa-i Kerimiye, 1914.
- Duru, Kâzım Nâmi: **İttihat ve Terakki Hatıralarım**, İstanbul, Sucuoğlu Matbaası, 1957.
- Düzdağ, M. Ertuğrul: **Mehmet Akif Ersoy**, Ankara, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1988.
- Ebüzziya, Ziyad: **Şinasi**, Haz. Hüseyin Çelik, İstanbul, İletişim Yayınları, 2007.
- Eliot, T. S.: **Edebiyat Üzerine Düşünceler**, Çev. Sevim Kantarcıoğlu, İstanbul, Paradigma Yayınları, 2007.
- Emil, Birol: **Son Dönem Osmanlı Aydını Mizancı Murat Bey**, İstanbul, Kitabevi, 2009.
- Emirhan, Fatih: **Eserler**, Kazan, Megarif Neşriyatı, 2002.
- ....., Fatih: **Eserler, 3. Tom**, Kazan, Tatarstan Kitap Neşriyatı 1989.
- ....., Fatih: **Eserler 4. Tom**, Kazan, Tatarstan Kitap Neşriyatı, 1986.
- Emirhan, Ravil: **İmanga Tugrılık**, Kazan, Tatarstan Kitap Neşriyatı, 1997.
- Enginün, İnci; Zeynep Kerman: **Yeni Türk Edebiyatı Metinleri 1 Şiir (1860-1923)**, İstanbul, Dergah Yayınları, 2011.

- Enginün, İnci: **Yeni Türk Edebiyatı Tanzimat'tan Cumhuriyet'e (1839-1923)**, İstanbul, 5. Baskı, Dergah Yayınları, 2010.
- ....., İnci: **Abdülhak Hamid Tarhan**, Ankara, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1986.
- Erişirgil, Emin: **Ölümünün 50. Yılında İslamcı Bir Şairin Romanı**, Ankara, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1986.
- Esen, Nüket: **Modern Türk Edebiyatı Üzerine Okumalar**, İstanbul, İletişim Yayınları, 2010.
- Eydi, Tevfik: **Kardeşler Koçagında**, Kazan, Avaz Neşriyatı, 2000.
- Fahredden, Rızaeddin: **İslam Filozofu İbn-i Rüşt**, Nakil: Kaya Nuri, İstanbul, Necm-i İstiklal Matbaası, 1924.
- ....., Rızaeddin: **Âsar**, Yedinci Cilt, Orenburg, Muhammed Fatih bin Gilmaov Matbaası, 1904.
- ....., Rızaeddin: **Âsar**, 14. Cüz, Orenburg, Kerimov Hüseyinov ve Şürekasının Paravay Matbaası, 1908.
- ....., Rızaeddin: **Âsar**, II. Cilt, 13. Cüz, Orenburg, Kerimov Hüseyinov ve Şürekası Matbaası, 1908.
- ....., Rızaeddin: **Kitâbü'l-İtibar**, Kazan, 1888.
- ....., Rızaeddin: **Said**, Kazan, Tipografiya B. L. Dombrovskavo, 1897.
- ....., Rızaeddin: **İbn-i Arabi**, Orenburg, Vakit Matbaası, 1912.

- ....., Rızaeddin: **Ebu'l-Âlâ El-Maarri**, Orenburg, Şark Kütüphanesi, 1908.
- ....., Rızaeddin: **İmam Gazali**, Orenburg, Vakit Matbaası, 1910.
- ....., Rızaeddin: **Âsar III-IV**, Kazan, Ruhیات Neşriyatı, 2010.
- Fehmi, Süleyman: **Edebiyat**, Dersaadet, Hilal Matbaası Babıali Karşısında No: 66, 1325
- Fehreddinev, Rızaeddin: **Bolgar Ve Kazan Törikleri**, Kazan, Tatarstan Kitap Neşriyatı, 1993.
- ....., Rızaeddin: **Ehmed Bay**, Haz. Medine Rehimkulova, Orenburg, Yanga Vakit Redaksiyası Yardemi Bilen, 1997.
- ....., Rızaeddin: **Altın Orda Hannarı**, Kazan, Tatarstan Kitap Neşriyatı, 1996.
- Fehritdinov, R.: **Kıçki Azan**, Kazan, Tatarstan Kitap Neşriyatı, 1997, s.187.
- Feyzi, Mirheyder: **Eserler**, Kazan, Megarif Neşriyatı, 2007.
- Feyzhanoğlu, Abdulalam: **Tûtinâme Kitabı**, Kazan, Kazan Üniversitesi Matbaası, 1887.
- Fıtrat, A[bdurrauf]: **Adabiyat Koidalari**, Taşkent, Okıtuvçı, 1995.
- Fikret, Tefvik: **Rûbab-ı Şikeste**, Haz. Dr. Abdullah Uçman; Dr. Hasan Akay, İstanbul, Çağrı Yayınları, 2007.
- Gabdräfikova, R.: **Povsednyavnaya Jizn Gorodskih Tatar v Usloviyah Burjuaznih Pryapbrazavaniy Vtoroy Palavini XIX- Naçala XX Veka**, Kazan, İnsitut İstorii İm. Ş. Mardjani Akademii Nauk Pespublikı Tatarstan, 2013.

- Gaffarova, F. Y.: **Sadri Maksudi**, Kazan, İzdatelstvo “DAC”, 2001.
- Gafil Bin Abdullah: **Selime Yaki İffet**, İkinci Tabı, Kazan, Lito-Tipografiya İ. N. Haritonova, 1904.
- Gafuri, Mecid: **Sibir Timir Yolu Ya ki Ahvâl-i Millet**, Orenburg, Tipografiya M. F. G. Karimov, 1904.
- Gafuri, Mejit: **Üs Povest**, Ufa, Başkörtostan Kitap Neşriyeti, 1976.
- ....., Mejit: **Saçineniye**, 5. Tom, Ufa, Başkirkoy Knijnoy İzdatelstvo, 1956.
- Galev, Mehmud: **Möhajirler**, Kazan, Tatarstan Kitap Neşriyatı, 2000.
- Gaspıralı, İsmail: **Seçilmiş Eserleri:1 Roman ve Hikâyeleri**, Haz. Yavuz Akpınar; Bayram Orak; Nazım Muradov, İstanbul, Ötüken Yayınları, 2007.
- ....., İsmail: **Seçilmiş Eserler: 2 Fikri Eserler**, Haz. Yavuz Akpınar, 2. Baskı, İstanbul, Ötüken Yayınları, 2005.
- ....., İsmail: **Seçilmiş Eserler:3 Dil-Edebiyat-Seyahat Yazıları**, Haz. Yavuz Akpınar, İstanbul, Ötüken Yayınları, 2008.
- ....., İsmail: **İki Bahadır**, Kazan, Haritonov Matbaası, 1905.
- Gaynitdin, Mesgud: **Fatih Kerimi Biografirası Hem Hizmetlerinnen Ürneler**, Kazan, İman Neşriyatı, 2011.
- ....., Mesgud: **Biz Elik Te Biz İdik**, Kazan, Tatarstan Kitap Neşriyatı, 2014.
- ....., Mesgud: **Gasırlar Mirası**, Kazan, Tatarstan Kitap Neşriyatı, 2004.

- ....., Mesgud: **Hakiyat Yulnnan**, Kazan, Tatarstan Kitap Neşriyatı, 2001.
- ....., Mesgud: **Biz Bilmegen Tufan**, Kazan, İman Neşriyatı, 2010.
- ....., Mesgud: **Menggi Tonıklanmas Közgibiz**, Kazan, Tatarstan Kitap Neşriyatı, 2006.
- ....., Mesgud: **Davıllarda Cillerde**, Kazan, Tataristan Kitap Neşriyatı, 1989.
- Gaynullin, Muhammet: **Tatar Edipleri**, Kazan, Tatarstan Kitap Neşriyatı, 1978.
- Giylejev, T. Ş.: **Retsenziyelerden Tegziyelerge XX Yöz Başı Tatar Edebi Tenkiytı**, Kazan, Tatarstan Kitap Neşriyatı, 2008.
- Gomerov, İlham: **Megrifet Jırçısı Gali Çokriyning Turmuş Hem İjat Sehifeleri**, Kazan, Şkola, 2006.
- Gosmanov, Mirkasıym: **Kavriy Kalem Ezinnen**, Kazan, Tatarstan Kitap Neşriyatı, 1994.
- ....., Mirkasıym: **Gasırdan-Gasırga**, Kazan, Tatarstan Kitap Neşriyatı, 2004.
- Göçkün, Önder: **Ziya Paşa**, Ankara, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1987.
- Gökçek, Fazıl: **Küllerinden Doğan Anka Ahmet Mithat Efendi Üzerine Yazılar**, İstanbul, Dergah Yayınları, 1912.
- ....., Fazıl: **Bir Tartışmanın Hikâyesi Dekadanlar**, İstanbul, Dergah Yayınları, 2009.
- Gülнар Hanım: **Rus Edebiyatı**, İstanbul, 1311.

- Gür, Âlim: **Ebuzziya Tefik Hayatı; Dil, Edebiyat, Basın, Yayın ve Matbaacılığa Katkıları**, Ankara, T. C. Kültür Bakanlığı Yayınları, 1998.
- Güray, Sevim: **Ahmet Vefik Paşa**, 2. Baskı, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları, 1991.
- Halidi, Muhammed Fatih Molla Hamadoğlu: **Elfi Leyle ve Leyle**, Kazan, Tipo-Litografiya İmpiratorskavo Universiteta, 1897.
- Halidoğlu, İmam Kurbanali Hacı: **Tevârih-i Hamse-i Şarki**, Kazan, Örnek Matbaası, 1910.
- Harrasova, R. F.: **Edebi Beylenişler Yakıtlığında**, Kazan, Kazan Devlet Üniversitesi, 2002.
- Hemidullin, Liron: **Ak Tönner Hetiri**, Kazan, Tatarstan Kitap Neşriyatı, 2002.
- Huyugüzel, Ömer Faruk: **Halit Ziya Uşaklıgil**, İkinci Baskı, Ankara, Akçağ Yayınları, 2010.
- Hüseyinov, Gaysa: **Rızaitdin Bin Fehritdin**, Ufa, Kitap Neşriyatı, 1997.
- ....., Gaysa: **Muhammetselim Ümütbayev**, Ufa, Başkörtostan Kitap Neşriyeti, 1991.
- ....., Gaysa: **Başkort Halkının Ruhi Dünyası**, Ufa, Kitap Neşriyatı, 2003.
- ....., Gaysa: **İl Azamattarı**, Ufa, Kitap Neşriyatı, 1998.
- ....., Gaysa: **Batırşanın Badişaga Yazgan Garznamesi** Ufa, Ufinskiy Nauçnyy Tsentr RAN İstitut İstorii, Yazıka İ Literatırı, 1993.

- Ilgar, İhsan: **Rusya’da Birinci Müslüman Kongresi**, İstanbul, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1988.
- İbrahimov, Âlimcan: **Bizning Künler**, Kazan, Tiografiya Ümid, 1920.
- ....., Âlimcan: **Tatarlar Arasında Rivaliyutsiya Hareketleri (1905)**, Kazan, Tataristan Devlet Neşriyatı Basması, 1925.
- ....., Âlimcan: **Tatar Şairleri**, Orenburg, Vakt Matbaası, 1913.
- İbrahimov, Gâlimjan: **Eserler 6. Tam**, Kazan, Tatarstan Kitap Neşriyatı, 1986.
- ....., Gâlimjan: **Saylanma Eserler**, Kazan, Hetir Neşriyatı, 2002.
- ....., Gâlimjan: **Eserler 5. Tam**, Kazan, Tatarstan Kitap Neşriyatı, 1978.
- İshakiy, Gayaz: **Eserler 3. Tom**, Kazan, Tatarstan Kitap Neşriyatı, 2001.
- ....., Gayaz: **Eserler 6. Tom**, Kazan, Tatarstan Kitap Neşriyatı, 2005.
- ....., Gayaz: **Eserler 8. Tom**, Kazan, Tatarstan Kitap Neşriyatı, 2001.
- ....., Gayaz: **Eserler 11. Cilt**, Kazan, Tatarstan Kitap Neşriyatı, 1911.
- Kaleci, Vahit: Abdullah Cevdet’in Türkçe Şiirleri, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yeni Türk Edebiyatı Kürsüsü (Yayınlanmamış Mezuniyet Tezi),1972.

- Kamal, Galiesgar: **Eserler 3. Tam**, Kazan, Tatarstan Kitap Neşriyatı, 2010.
- Kamalov, İlyas: **Avrasya Türkologları Sözlüğü I. Cilt- 1. Kitap** Rus Türkologları (XX. Yüzyıl), Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2011.
- Kamal, Şerif: **Saylanma Eserler**, Kazan, Tatarstan Kitap Neşriyatı, 2004.
- ....., Serif: **Saylanma Eserler**, Kazan, Tatgosızdat Matur Edebiyat Sekror, 1938.
- Kaplan, Mehmet: **Türk Edebiyatı Üzerinde Araştırmalar 1, 9.** Baskı, İstanbul, Dergah Yayınları, 2009.
- Karataş, Turan: **Ansiklopedik Edebiyat Terimleri Sözlüğü, 3.** Baskı, Ankara, Akçağ Yayınları, 2007.
- Kasbar, T.: **Saran**, Mütercimi: A. Kemal, Kazan, Naşirleri: Ahmed Geray Hasani ve Şürekası, Lito-Tipografiya İ. N. Haritanova, 1914.
- Kasımov, Begali: **Millîy Uyganış**, Taşkent, Manevîyat, 2002.
- Kavcar, Cahit: **Batılılaşma Açısından Servet-i Fünun Romanı**, Ankara, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1985.
- Kazani, A.: **Bahtsız Yiğit**, Kazan, Tipo-Litografiya Naslednikov M. Çirkova, 1900.
- ....., A.: **Kızganıç Bala**, Kazan Tipo-Litografiya Naslednikov M. Çirkova, 1900.
- Kazanlı, Fatih Seyfi: **İki Tatar Klassigi Turında**, Kazan, Yangalif, 1930.

- Kemal, Namık: **Renan Müdafanamesi**, Haz. Abdurrahman Küçük, İstanbul, Kültür ve Turizm Bakanlığı, 1988.
- Kemal, Namık: **Rüya-Tüş**, Mütercimi: Muallim Ziya Nasiri, Kazan, Naşiri: Maarif Kütüphanesi, Yirmalayeva Matbaası, 1907.
- Kerimi, Fatih: **Eserler**, Kazan, Tatarstan Matbuat-Neşriyat Kambinatı Basması, 1925.
- ....., Fatih: **Avrupa Seyahatnamesi**, Çev. Fazıl Gökçe, İstanbul, Çağrı Yayınları, 2001.
- ....., Fatih: **İstanbul Mektupları**, Haz. Fazıl Gökçek, İstanbul, Çağrı Yayınları, 2001.
- ....., Fatih: **Morza Kızı Fatıma**, Kazan, Tataristan Kitap Neşriyatı, 1996.
- ....., Farih: **Kırım'a Seyahat**, Haz. Hayri Taş, İstanbul, IQ Kültürsanat Yayıncılık, 2004.
- Kerimullin, Ebrar: **Kitap Dünyasına Seyahat**, Kazan, Tatarstan Kitap Neşriyatı, 1979.
- Kırımlı, Hakan: **Kırım Tatarlarında Millî Kimlik ve Millî Hareketler (1905-1916)**, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1996.
- Koşay, Hamit Z.: Yusuf Akçura, **Belleten**, Cilt XLI, Sayı:162, Nisan 1977'den Ayrı Basım, Ankara Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1977.
- Köprülü, M. Fuad: **"Edebiyat Araştırmaları 1**, 4. Baskı, Ankara, Akçağ Yayınları, 2004.

- Kuran, Ahmed Bedevi: **İnkılap Tarihimiz ve Jön Türkler**, İstanbul, Tan Matbaası, 1945.
- ....., Ahmed Bedevi: **Osmanlı İmparatorluğunda İnkılap Hareketleri ve Millî Mücadele**, İstanbul, Çeltüt Matbaası, 1959.
- Kurat, Akdes Nimet: **Rusya Tarihi Başlangıçtan 1917'ye Kadar**, 4. Baskı, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1999.
- ....., Akdes Nimet: **Rusya Tarihi**, 4. Baskı, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1999.
- Levend, Agâh Sırrı: **Türk Dilinde Gelişme ve Sadeleşme Safhaları**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1949.
- ....., Agâh Sırrı: **Ahmet Rasim**, Ankara, Ankara Üniversitesi Basımevi, 1965.
- Maksudoğlu, Mehmet: **Osmanlı Tarihi**, İstanbul, Elif Yayınları, 2003.
- Mardin, Şerif: **Jön Türklerin Siyasî Fikirleri 1895-1908**, 4. Baskı, İstanbul, İletişim Yayınları, 1994.
- Mecmua-i Ebuzziya: **Amerikalı Hekim Franklin'in Tercüme-i Hâli**, Mütercimi Sadık İbn-i Abdullah, Orenburg, Gılman İbrahimoglu Kerimov Matbaası, 1901.
- Mehmuytova, A. H.: **Vakit İndi: Biz de Toriyk**, Kazan, Tatarstan Kitap Neşriyatı, 2012.
- Mercani, Şehabeddin: **Rihletü'l-Mercani**, Haz. Rızaeddin Fahreddin, Kazan, Tipo-Litografiya Naslidnikov M. Çirkovoy vı Kazanı, 1897.
- Midhat, Ahmed: **Denizci Hasan (Hasan Mellah-I)**, Haz. Prof. Kenan Akyüz, İstanbul, Millî Eğitim Basımevi, 1975.

- Mingnigulov, Hatiyp: **Dünyada Süzimiz Bar**, Kazan, Tatarstan Kitap Neşriyeti, 1999.
- Moran, Berna: **Türk Romanına Eleştirel Bir Bakış-1**, 22. Baskı, İstanbul, İletişim Yayınları, 2010.
- Möhemmediyev, Rinat: **Eger Biz Yanmasak**, Kazan, Tatarstan Kitap neşriyatı, 1980.
- Möhemmetov, İ. R.: **Tatar-Türk Edebi Bağlanışları Yassılığında “Möhemmediye” Kitabı**, Kazan, TFAning Ş. Mercani İsimindeki Tarih İnstituti, 2007.
- Möhemmetşin, Zöfer: **Fatih Halidining İcat Mirası**, Kazan, Tang Zarya, 2001.
- Muhammedcanov, Mümincan: **Turmuş Urınırları**, Taşkent, 1926.
- Muhammed Fatih El-Kerimi: **Andan Bundan**, Orenburg, Kerimov Hüseyinov ve Şürekası Matbaası, 1907.
- Nasıyrov, Reuf: **Zeynullah İşan**, Kazan, İman Neşriyatı, Kazan, 2000.
- Nigmetullina, A. M.: **Literaturnie Vzaimosvyazi Na Rubeje XX Veka (Na Mayeriale Jizni i Tvorçestva Turetskovo Pisatelya – Procvetatelya Ahmeta Midhata)**, Kazankiy Gasudarstvenniy Universitet İnstitut Vastokovedeniye, Kazan, 2003.
- Nuri, Kaya: **Türk Kızı Canlı Bebek**, İstanbul, Necm-i İstikbal Matbaası, 1338
- ....., Kaya: **Türk Şairleri**, İstanbul, Mahmud Beg Matbaası, 1339.

- Okay, Orhan: **Batılılaşma Devri Türk Edebiyatı**, İstanbul, Dergah Yayınları, 2010..
- ....., Orhan: **Batı Medeniyeti Karşısında Ahmet Midhat Efendi**, İstanbul, Millî Eğitim Gençlik ve Spor Bakanlığı Yayınları, 1989.
- Önertoy, Olcay: **Halit Ziya Uşaklıgil Romancılığı ve Romanımızdaki Yeri**, Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları, 1995.
- Özgül, M. Kayahan: **Türk Edebiyatında Siyasî Rüyaalar**, Ankara, Hece Yayınları, 2004.
- Özkan, Fatma: **Abdullah Tukay'ın Şiirleri İnceleme-Metin-Aktarma**, Ankara, Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü, 1994.
- Özön, Mustafa Nihat: **Türkçede Roman**, 2. Baskı, İstanbul, İletişim Yayınları, 2009.
- Rahim, Ali, A. Aziz: **Tatar Edebiyatı Tarihi**, Birinci Cilt Burungı Devr, Üç Bulek, Tatarstan, Kazan, Cumhuriyetinin Devlet Neşriyatı, 1923.
- Rasih, Atilla: **İşan Unıı**, Kazan, Tatarstan Kitap Neşriyatı, 1996.
- Rasim, Ahmed: **Biçare Yiğit**, Çev. Kamil Beşir, Kazan, Haritanov Matbaası, 1909.
- Recaizade Mahmud Ekrem: **Tâlim-i Edebiyat**, İstanbul, 1330.
- Rehimkulova, Medine: **Remiyevler Zakir Remiyevke (Derdmend) 140 Yaş**, Orenburg, 1999.
- Remi, İ.: **Derdmend Eserleri**, Kazan, Yangalif, 1928.

- Remi, İsmegiyl, Reis Davtov: **Edebi Szlik**, Kazan, Tatarstan Kitap Neşriyatı, 2001.
- Remi, İ.: **Vakıtlı Tatar Matbuatı (1905-1925)**, Albüm, Kazan, Kejur Basması, 1926.
- Rızaeddin Bin Fahreddin: **Ahmed Midhat Efendi**, Orenburg, Vakıt Matbaası, 1913.
- Rızaeddin Bin Fahreddin: **Âsar, çnc Cz**, Ufa, Tipografiya M. F. G. Kerimova, 1903.
- Rızaeddin Bin Fahreddin: **Âsar, I. Cilt, 4. Cz**, Orenburg, Tipografiya M. F. G. Karimova, 1903.
- Rızaeddin Bin Fahreddin: **Âsar, 7. Cz**, Orenburg, Muhammed Fatih Bin Gilman Kerimov Matbaası, 1904.
- Rızaeddin Bin Fahreddin: **Âsar, II. Cilt, 13. Cz**, Orenburg, Kerimov Hüseyinov ve Şürekası Matbaası, 1907.
- Rızaeddin Bin Fahreddin: **Rusya Müslümanlarının İhtiyaçları ve Anlar Hakkında İntikad**, Orenburg, Muhammed Fatih Gilman Kerimov Matbaası, 1906.
- Rızaeddin Bin Fahreddin: **Âsar, 1.Cilt, 3. Cz**, Orenburg, Tipografiya M. F. G. Karimova, 1902.
- Rızaeddin Bin Fahreddin: **Ehmed Bay**, Haz. Medine Rehimkulova, Orenburg, Yanga Vakıt Ridaksiyası, 1995.
- Sadi, A.: **Bizde Edebi Tenkid**, Kazan, Biznin Yul Ridaksiyası Basması, 1927.

- Sadi, Abdurrahman: **Muhtasar Kavâid-i Edebiyyeğe İlave**, Ufa, Kerimof Hüseyinof ve Şürekasının Ufa Şubesi Şark Matbaası, 1911.
- ....., Abdurrahman: **Muhtasar Kavâid-i Edebiyye**, Ufa, Ufa Şark Matbaası, 1011.
- ....., Abdurrahman: **Tatar Edebiyatı Tarihi**, Kazan, Tatarstan Devlet Neşriyatı Basması, 1926.
- ....., Abdurrahman: **Kişilik Dünyasında Dil Edebiyat Yazuv Hem Alarning Tarihi Ösüvleri**, Kazan, Tataristan Devlet neşriyatı Basması, 1926.
- ....., Abdurrahman: **Edebiyat Usülleri**, Orenburg, Vakit Matbaası, 1912.
- ....., Abdurrahman: **Edebiyat Muallimi**, Ufa, Ufa Şark Matbaası, 1913.
- Said, Ziya: **Tanlangan Asarlar**, Taşkent, Gafur Gulam Namıdagı Adabiyat va Sanat Naşriyatı, 1974.
- Salihov, M. Buzruk: **Özbek Edebiyatıda Milletçilik Körünüşleri**, Taşkent, ÖzSSC Devlet Neşriyatı, 1933.
- Sami, Şemseddin: **Muaşaka Yaud Talat Beg ile Fitnat Hanım**: Çev. İnayetullah Ahmedi Hazretoğlu Aydarof, Orenburg, Naşiri: Şerafeddin Şehidullin, 1904.
- Segdi, A.: **Simvolizm Turında**, Sintrizdat, Meskev, 1932.
- Selçuk, Mustafa: **İstanbul Darülfünun Edebiyat Fakültesi (1900-1933)**, Ankara, Atatürk Araştırma Merkezi, 1912.
- Seydahmet, Kırmılı Cafer: **Gaspralı İsmail Bey**, İstanbul, Matbaacılık ve Neşriyat Türk Anonim Şirketi, 1934.

- Skobelkin, Y.,İ. Şamsutdinov: **Vazbraştayas K Proşlomu**, Troitsk, İzdatelskaya Firma TEMP, 1993.
- Smirnov, V. D.: **Obraztsoviya Proizvedeniye Ocmanskoy Literaturı Vı İzvleçeniyyah İ Otrıvkah** (Mecmua-i Müntehabât-ı Âsâr-ı Osmanıyye), Sanktpeterburg, Tipo-Litografiya İ. Boraganskovo, 1903.
- Sünçele, Segıyt: **Eserler Hem Hatlar**, Kazan, Tatarstan Kitap Neşriyatı, 2005.
- Şahabeddin-i Mercani: **Müstefâdü'l-Ahbâr Fi Ahvâl-i Kazan ve Bulgar**, Ankara, Atatürk Kültür Merkezi, 2008.
- Şekur, Reşit: **Arzaklı Başkorttar**, Ufa, Kitap Neşrieti, 1998.
- Şemseddin Sami Beg: **Hatunlar Vezâifi**, Mütercimi Muhammed Fatih El-Kerimi, Orenburg, Brislin Tabhanesinde, 1899.
- Şemsi, Soltan: **Nizaglı Yortta**, Kazan, Tatarstan Kitap Neşriyatı, 2002.
- Şeref, Burhan: **Gani Bay**, Orenburg, Vakit Matbaası, 1913.
- Şeşen, Ramazan: **İbn Fazlan Seyahatnamesi**, Haz. Ramazan Şeşen, İstanbul, Bedir Yayınları, 1975.
- Şinasi, Abdullah: **Tâlim ve Terbiye Tarihi ve Dünyanın Filozofları**, Ufa, Matbaası, 1911.
- Tanpınar, Ahmet Hamdi: **19 uncu Asır Türk Edebiyatı**, İstanbul, Çağlayan Kitabevi, 1985.
- Tanpınar, A. Hamdi: **Yahya Kemal**, 2. Baskı, İstanbul, Dergah Yayınları, 1982.

- Taymas, Abdullah Battal: **Rus İhtilalinden Hatıralar**, İkinci Basım, İstanbul, Ötüken Yayınevi, 1968.
- Temir, Ahmet: **Yusuf Akçura**, Ankara, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1997.
- Tevetoğlu, Fethi: **Mehmet Emin Yurdakul**, Ankara, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları:933, 1988.
- Togay, Muharrem Feyzi: **Yusuf Akçura Hayatı ve Eserleri**, İstanbul, Hüsnütabiat Basımevi, 1944.
- Tufan, Hesen: **Eserler 2. Tom**, Kazan, Tatarstan Kitap Neşriyatı, 2007.
- ....., Hesen: **Eserler 5. Tam**, Kazan, Tatarstan Kitap Neşriyatı, 2010.
- Tuhfetullin, Muhammed Kamil El-Mutiî: **Meşhur Şair Abdullah Efendi Tukayev Hakkında Hatıralarım**, Kazan, Elektro-Tipografiya Ümid, 1914.
- Tukay, Abdullah: **Dördüncü Defter**, Kazan, Örnek Matbaası, 1909.
- ....., Abdullah: **Mekteplerde Millî Edebiyat Dersleri**, Kazan, Tatarstan Kitap Neşriyatı, 2000.
- Tukayev, Muhammed Şakir: **Tarih-i İsterlibaş**, Kazan, Tipografiya B. L. Dombrovskavo Vı Kazanı, 1899.
- Tural, Şecaattin: **Şemsettin Sami**, İstanbul, Şule Yayınları, 1999.
- Togan, Zeki Velidi: **Hatıralar**, 2. Baskı, Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2012.

- Topsakal, İlyas: **Rus Misyoner Kaynaklarına Göre Rus Çarlığı ve Türkler (1552-1917)**, İstanbul, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 2009.
- Toynbee, Arnold: **Medeniyet Yargılanıyor**, Çev. Ufuk Uyan, İstanbul, Ağaç Yayıncılık, 1991.
- Türkoğlu, İsmail: **Sibiryalı Meşhur Seyyah Abdürreşit İbrahim**, Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Us, Hakkı Tarık: **Bir Jübilenin İntibala'ları: Ahmed Midhat'ı Anıyoruz**, Haz. Hakkı Tarık Us, İstanbul, Vakıf Gazete Matbaa Kütüphanesi, 1955.
- Uşaklıgil, Halit Ziya: **Mensur Şiirler-Mezardan Sesler**, İstanbul, Özgür Yayınları, 2002.
- ....., Halit Ziya: **Solgun Demet**, İstanbul, Özgür Yayınları, 2006.
- ....., Halit Ziya: **Bir Yazın Tarihi**, İstanbul, Özgür Yayınları, 2005.
- Ülken, Hilmi Ziya: **Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi**, 4. Baskı, İstanbul, Ülken Yayınları, 1994.
- Velidi, Cemaleddin: **Abdullah Tukay Mecmuâ-yı Âsârı**, Kazan, Maarif Matbaası, 1913.
- ....., Cemaleddin: **Tatar Edebiyatının Barışı**, Orenburg, Orenburgta Vakt Matbaası, 1912.
- ....., Cemaleddin: **Millet ve Millîyet**, Orenburg, Vakıf Matbaası, 1914.
- Yahya Kemal: **Siyasî ve Edebi Portreler**, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2002.

- Yazgıç, Kâmil: **Ahmet Mithat Efendi Hayatı ve Hatıraları**, Tan Matbaası, 1940.
- Yetiş, Kâzım: **Tâlim-i Edebiyat'ın Retorik ve Edebiyat Nazariyatı Sahasında Getirdiği Yenilikler**, Ankara, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Kültür Merkezi Yayını- Sayı:104, 1996.
- ....., Kâzım: **Namık Kemal'in Türk Dili ve Edebiyatı Üzerine Görüşleri ve Yazıları**, İstanbul, Alfa Yayınları, 1996.
- ....., Kâzım: **Dönemler ve Problemler Aynasında Türk Edebiyatı**, İstanbul, Kitabevi, 2007.
- ....., Kâzım: **Belagattan Retoriğe**, İstanbul, Kitabevi, 2006.
- Yuva, Gül Mete: **Modern Türk Edebiyatının Fransız Kaynakları**, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2011.
- Zahidullina, D. F.: **Edebiyat Kanunları Hem Zaman**, Kazan, Tatarstan Kitap Neşriyatı, 2000.
- Zahidullina, Daniya: **Modernizm Hem XX Yöz Başı Tatar Prozası**, Kazan, Tatarstan Kitap Neşriyatı, 2003.
- Zeki, Şemsitdin, Ebulmennih Kargaliy: **Mönajetler Hikeyeler**, Kazan, İman Neşriyatı, 2002.
- Ziya, Halid: **Mütercimi Abdurrahman Sadi, Kabirden Tavışlar**, Ufa, Şark Matbaası, 1912.
- ..... : **Azerbaycan Matbuatının Elli Yıllığı, Ekinci, 1875-1925**: Bakü, Komünist Gazetesinin Neşriyatı, 1926.

- ..... : **Batırşa Jiteçiligindegi Baş Kuteruv Hem XVII Yöz Tatar Jemgyatında İjtimagıy-Medeni Torış:** Kazan, Tatarstan Fenner Akademiyasının ř. Merjani İsimindegi Tarih İnstitutı, 2007.
- ..... : **Belgelerle Osmanlı-Türkistan İlişkileri (XVI-XX Yüzyıllar):** Ankara, T. C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, 2004.
- ..... : **Bilig Kütüphanesinin Mufassal Esâmi-i Kütübü:** Orenburg, Muhammed Veli Abdülganioglu Hüseyinov Matbaası, 1913.
- ..... : **Biraderan Kerimovlar Kütüphanesi Mükemmel Esâmi-i Kütübü:** Kazan, Lito-Tipografiya T. D. Br. Kerimov, 1913.
- ..... : **Birtugan Bubiylar Hem İj-Bubıy Medresesi:** Kazan, Ruhıyat Neşriyatı, 1999.
- ..... : **Birtugan Remiyevler,** Kazan, Ruhıyat Neşriyatı, 2002.
- ..... : **Esami-i Kütüp 1910-1911:** Orenburg, Kerimov Hüseyinov ve Refiklerining Matbuat şirketi, 1911.
- ..... : **Fatih Emirhan Turında İstelikler:** Kazan, Tatarstan Kitap Neşriyatı, 2005.
- ..... : **Fatih Kerimi Fenni-Biografik Jıntık:** Kazan, Ruhıyat Neşriyatı, 2000.
- ..... : **Gabdrahman Gümeri:** Jıyıntık, Kazan, Ruhıyat Neşriyatı, 2003.

- ..... : **Gabdrahman Segdi Şehisleribiz Fenni-Biografik Jiıntık**, Kazan, Jiın Neşriyatı, 2008.
- ..... : **Galiesgar Kamal Turında İstelikler**, Kazan, Tatarstan Kitap Neşriyatı, 1979.
- ..... : **Gaynitdin Ehmerev**, Kazan, Jiın-TatArt Hetir Neşriyatı, 2000.
- ..... : **Hadi Atlasi**, Cıın Neşriyatı, Kazan 2007.
- ..... : **Hüseyn Feyzhanov, Tarihi-Dokumental Jiıntık**, Kazan, Cıın Neşriyatı, 2006.
- ..... : **İdrisov Aliyef ve Şürekası Esâmiü'l-Kütüb 1907-1908 Seneleri İçin**: Kazan, Lito-Tipografiya İ. N. Haritanova, 1908.
- ..... : **İki Hacının Rihletnameleri**, Kazan, Kazan Ünivirsitining Tabhanesi, 1862.
- ..... : **İsmail Seyahati**, Haz. Rızaeddin bin Fahreddin, Kazan, Lipo-Tipografiya İ. İ Haritanova, 1903.
- ..... : **İsmegiyl Bek Gasprinskiy**, Kazan, Tatarstan Fenner Akademiyasının Tarih institüti, Alma-Lit, 2004.
- ..... : **Jamal Velidi, Şehisleribiz**, Kazan, Jiın Neşriyatı, 2010.
- ..... : **Kazan'da Hem Ufa'da Sabah Kütüphanesinin Mükemmel Esâmi-i Kütübü**, Kazan, Tipo-Litografiya Ümid, 1915.

- ..... : **Kazan'da Kütüphâne-i Verese-i Hüseyiniyenin Mükemmel Esâm-i Kütübü**, Kazan, Elektro-Tipografiya Ümid, 1912.
- ..... : **Maarif Kütüphanesi İsimliği 1907-1908**, Kazan, 1908.
- ..... : **Medeni Torış**, Tatarstan Fenner Akademiyasının Ş. Merjani İsimindeki Tarih İnstitutu, Kazan 2007.
- ..... : **Medreselerde Kitap Kıştesi**, Kazan, Tataristan Kitap Neşriyatı,1992.
- ..... : **Mercani**: Naşiri: Salih bin Sabit Abdullin, Kazan, Maarif Matbaası, 1333 (1915).
- ..... : **Millet Anaları**, Kazan, Jın Neşriyatı, 2012.
- ..... : **Munla Hibetullah Bin Eşşeyh Zeynullah En-Nakşibendi Hazretlerinin Mersiyesi**, Sankt Peterburg, İlyas Mirza Buraganski ve Kumpanyasının Matbaasında Basıldı. Tarihsiz.
- ..... : **Orenburgda Bağbostan Hanım**, Muhammedveli Hüseyinov Matbaası, Orenburg 1915.
- ..... : **Balgelerinde Kazan**, Ankara, T. C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın Nu:72, 2005.
- ..... : **Rızaetdin Fehretdin**, Kazan, Ruhیات Neşriyatı, 1999.
- ..... : **Rusya Müslümanları Arasında Panislamizm Fikrinin Yokluğu Hakkında Gasudarsvenni Duma Minberinden Sadreddin Maksudov'un**

- Söylegen Nutku**, Vakit Gazetesinin 15 April 1912 tarihli 995. Sayısına İlave, Orenburg, Vakit Matbaası, 1912.
- ..... : **Sefername**, Kazan, Kazan Ünivirsitining Tabhanesi, 1890.
- ..... : **Şehzade Babiç Hakkında İstelikler**: Ufa, Kitap Neşriyeti, 1994.
- ..... : **Tatar Megrifetçilik Edebiyatı (1860-1905)**, Kazan, Tatarstan Kitap Neşriyatı, 1979.
- ..... : **Tatar Teatrı (1906-1926)**, Tullılandırılğan 2. Basma, Kazma, Megarif Neşriyatı, 2003.
- ..... : **Tukay Turında Zamandaşları**, Kazan, Tatarstan Kitap Neşriyatı, 1960.
- ..... : **Tukay Hem XX Gasır Medeniyeti**, Kazan, Akademiya Nauk Tatarstana, 1997.
- ..... : **Türk ve Dünya Büyükleri Serisi:19, Marja Curie Sklodowska Hüseyin Rahmi Gürpınar İsmail Gasprinski Frederic Chopin**, Haz. Ferit Ragıp Tuncor ve Salahattin Arıkan, Ankara, İstiklal Matbaası, 1959.
- ..... : **Troyski Uleması ve Usûl-i cedide**, İkinci Baskı, Orenburg, Vakit Matbaası, 1909.
- ..... : **Ufa Tarihi**, Ufa, Başkortostan Kitap Neşriyeti, 1983.
- ..... : **Ziya Paşa'nın Şiirleri**: Ankara, Buluş Yayınevi, 1959.

..... : **XX Yöz Başı Tatar Prozası**: Kazan, Megarif Neşriyatı, 2002.

MAKALELER

A. B.: “Filozof Ahmed Midhat Cenaplarının Vefatı”, **İdil**, No:513, 25 Dekabr 1912.

Abdi [Âlimcan İbrahimov]: “Edebiyat Meseleleri”, **Kuyaş**, 3 Mart 1913, No:61.

Abdullin, Yahya: “Ceditçilik Kareketi Hem Fatih Kerimi”, **Tataristan**, 1996, No:6.

Abdüselimzade, M. Hadi: “Hikâye-i Aşk”, **Şura**, 1908, Sayı:2.

Abızgildin, Yıhangir: “Mezrese Turahında Hetireler”, **Vatandaş**, 1998, No:2.

Agayev, N.: “Osmanlı Edebiyatı-I”, **Şura**, 1909, Sayı:6.

....., N.: “Osmanlı Edebiyatı-III”, **Şura**, 1909, Sayı:8.

Ağaoğlu, Ahmed: “İsmail Bey Gasprinski”, **Türk Yurdu**, 10 Aralık 1914, Sayı:72, Ankara, Tutibay Yayınları, 1999.

Ahmet Mithat Efendi: “Türklüğe Dair”, **Sırât-ı Müstakim**, Cilt:1, Adet:22, s.349, **Sırât-ı Müstakim Mecmuası**, 2. Baskı Bağcılar Belediyesi, 2013.

Akçuraoğlu, Yusuf: “Türklerin Büyük Muallim ve Muharriri İsmail Beg Gasprinski”, **İl**, 25 Sintabr, No:40.

....., Yusuf: “Hekimler Şehrinde Hekimler Arasında Ozgan Bir Atna II ”, **Vakit**, 29 May 1912, No:978.

- ....., Yusuf: “Türklerin Büyük Muallimi ve Müverrihi İsmail Bey Gasprinski”, **Türk Yurdu**, 6-19 Eylül 1912, Sayı: 22, Ankara, Tutibay Yayınları, 1998.
- ....., Yusuf: “Türk ve Tatar Birdir, Türkler Medeniyete Hizmet Etmiştir”, **Türk Yurdu**, 24. Sayıya İlave Altın Armağan, İstanbul, Tanin Matbaası, 1912.
- ....., Yusuf: “Ahmet Mithat Efendi”, **Türk Yurdu**, 1913, Sayı: 30, Ankara, Tutibay Yayınları, 1999.
- ....., Yusuf: “Ahmed Midhat Efendi (Rızaeddin Bin Fahreddin Eseri)”, **Yıldız**, 22 Aprel 1914, No:1172.
- ....., Yusuf: “Ahmed Midhat Efendi (Rızaeddin Bin Fahreddin Eseri)”, **Yıldız**, 22 Aprel 1914, No:1172.
- A[kçura], Y[usuf]: “Türk Dünyası”, **İl**, 30 Okteabr 1913, No:2.
- Akçurina, Mahbube Cemal: “Edebiyatımız”, **İl**, 23 Yanver 1915, No:65.
- Ali, Hasan: “Kazak’da Müftilik Meselesi”, **Şura**, 1913, Sayı:9.
- Alişev, C. H.: “Mercani Hem Anıng Dairesi”, **Mercani: Tarih Hem Hezirgi Zaman**, Kazan, Tatarstan Fenner Akademiyası Tarih İnstitutı, 1998. Tataristan Cumhuriyetinin Devlet Neşriyatı, 1922.
- Arslan, Ali: “Kazannan Törkiyege Möhajirlik Hem Anın Uzunçelikleri”, **Gasırlar Avazı**, 2002, No: 3-4.
- Asri, Necip: “Hüsameddin Munla”, **Ang**, 1915, Sayı:9-10.
- ....., Necip: “Mezaristan’da” **Ang**, Sayı:5, 1916.
- Ayvazov, Hasan Sabri: “Rusya’da İslamlar ve Türkler”, **Tearüf-i Müslimin**, 9 Kanun-ı evvel 1326, Cilt:2, Adet:26.
- Aziz, U.: “İş”, **Şura**, 1911, Sayı:17.

- .....,U.: “Yaş Edebiyatımızda *Yaş Yürekler*”, **Ang**, 1913, Sayı:11.
- Bargan, Hüseyin: “Özbek Şairi Çolpan ve Türk Edebiyatı”, **Dergah**, Eylül 2005, Sayı:187.
- Bedi’, Taki: “Ahmed Midhat Efendi”, **Yıldız**, 25 Dekabr 1912, No:922.
- Beşiri, Zarif: “Hind Kızı”, **Türkistan**, 29 Fevral 1923.
- Bikmiyev: “Edib-i Şehir Namık Kemal Begning Hatırası”, **İdil**, 11 Senteabr 1909, No:187.
- Bişbalta, İsmail Gabidi: “Ahmed Midhat Efendi Ruhuna”, **Yıldız**, 6 Yanver 1913, No:927.
- Celey: “Şiirler Tiresinde”, **Vakit**, 25 Aprel 1913, No:1184.
- Celey: “Volga Tesirati”, **Vakit**, 6 Senteabr 1913, No:1290.
- Celey: “Tatar Şairleri”, **Vakit**, 25 İyül 1913, No:1258.
- Cenap Şahabeddin: “Musahabe-i Edebiye”, **Yıldız**, 30 Senteabr 1910, No:591, s.3. ; 5 Okteabr 1910, No:593.
- ....., Şahabeddin: “Oğluma Mektup”, **Vakit**, 12 İyül 1912, No:1003.
- Çetin, Nurullah: “Ahmet Midhat Efendi’nin Romancılığı”, **Ahmet Midhat Efendi**, Ankara, T. C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2012.
- Dermend: “Bir Levha-i Tabiat”, **Şura**, 1910, Sayı:5.
- Dermend: “Akademiya-Darü’l-Ulûm”, **Şura**, 1908, Sayı 2.
- Dermend: “Sabi”, **Şura**, 1909, Sayı:2.

- Dermend: “Abakamnın Kütüphanesi”, **Şura**, 1909, Sayı:4, s.103-107, Sayı:5, s.139-143, Sayı:9.
- Dermend: “Hikâye-i Aşk”, **Şura**, 1908, Sayı:2.
- Dermend: “Kıta”, **Şura**, 1908, Sayı:1.
- Edip, H. Eşref: “Konferans Türklüğe Dair”, **Sırât-ı Müstakim**, 11 Ocak 1909, Sayı 20.
- Ehmetjanov, Marsel: “Farih Kerimi Mirasına Yanga Shifeler”, **Kazan Utları**, 1999, Sayı:6.
- Emirhan, Fatih: “İstanbul Şehri”, **Terbiyetü'l-Etfal**, Moskova, Sayı:1, 1907.
- ....., Fatih: “Törük Milletçiligi Hem Rusiya Sovetlar Vlastı” **Eserler, 4. Tom**, , Kazan, Tatarstan Kitap Neşriyatı 1989.
- ....., Fatih: “Taziye”, **Edebi Yardım Mecmuası İkinci Kitap**, Kazan, Tatarstan Matbaası, 1922.
- Emin, Mehmed: “Kıta”, **Şura**, 1914, Sayı:12.
- Enver, Fuad: “Valparayzo Üniversitesi-Amerika”, **Şura**, 1915, Sayı:2.
- Enveri, Veliyullah: “İslam Pansiyonu”, **Şura**, 1908, Sayı:4.
- F. Bek Han: “Hususî Muhabirimizden Kazan'dan”, **Türk Yurdu**, 22 Şubat 1912, Sayı: 7, Ankara, Tutibay Yayınları, 1998.
- Fahreddin, Rızaddin: “Kazım Beg”, **Şura**, 1917, No:11.
- ....., Rızaeddin: “İbrahim Müteferrika”, **Şura**, 1913 Sayı:14.

- ....., Rızaeddin: “Millî Matbuatımız-I”, **Şura**, 1908, Sayı:8.
- ....., Rızaeddin: “Ahmet Mithat Efendi”, **Vakit**, 18 Dekabr 1912, No:1089.
- ....., Rızaeddin: “Şeyh Cemaleddin”, **Şura**, 1917, Sayı:15.
- ....., Rızaeddin: “Şeyh Cemaleddin-IV”, **Şura**, 1917, Sayı:18.
- ....., Rızaeddin: “Ahmed Midhat Efendi”, **Vakit**, 18 Dekabr 1912, No:1089.
- ....., Rızaeddin: “Muhammed Yar Müftü Sultanov”, **Şura**, 1915, Sayı:15.
- ....., Rızaeddin: “Şeyh Cemaleddin III”, **Şura**, 1917, Sayı:16.
- ....., Rızaeddin: “Şeyh Cemaleddin II”, **Şura**, 1917, Sayı:15.
- ....., Rızaeddin: “Yaponlar ve İslam”, **Vakit**, 30 Ganva1907, No:128.
- ....., Rızaeddin: “Selim Gerey Müftü Tevkilev”, **Şura**, 1915, Sayı:3.
- ....., Rızaeddin: “Nimetullah Hacı”, **Şura**, 1913, Sayı:17.
- ....., Rızaeddin: “Nimetullah Hacı”, **Şura**, 1913, Sayı:18.
- ....., Rızaeddin: “Hasan Efendi Akçurin”, **Vakit**, 5 İyül 1916, No:2059.
- ....., Rızaeddin: “Şeyh Cemaleddin-XI”, **Şura**, 1917, Sayı:21.
- ....., Rızaeddin: “Müftü Selim Geray Tevkilevv”, **Şura**, 1908, Sayı:5.
- ....., Rızaeddin: “Kur’an’ı Kerim Tab’ısı Hakkında”, **Şura**, 1915, Sayı:4.

- ....., Rızaeddin: “Tercüme-i Hâl Ve Tabakat Kitapları”, **Şura**, 1915, Sayı:2.
- ....., Rızaeddin: “Müsamere”, **Şura**, 1914, Sayı:22.
- ....., Rızaeddin: “Matbuat Musahabesi”, **Vakit**, 1907, No:170.
- ....., Rızaeddin: “İsmail Beg Gasprinski 1851-1917”, **Şura**, 1914, Sayı:21.
- ....., Rızaeddin: “Matbu Eserler-Hazret-i Muhammed”, **Şura**, 1914, Sayı:10.
- ....., Rızaeddin: “İnsiklopedi Hakkında Bir İki Söz”, **Şura**, 1914, Sayı:20.
- ....., Rızaeddin: “Şeyh Cemaleddin”, **Şura**, 1917, Sayı:22.
- ....., Rızaeddin: “Abdullah Paşa Fikri”, **Şura**, 1915, Sayı:34.
- ....., Rızaeddin: “İbn-i Halkan”, **Şura**, 1915, Sayı:11.
- ....., Rızaeddin: “Uyganuv ve Yangalık Tarihi-I”, **Şura**, 1913, Sayı:14.
- ....., Rızaeddin: “Uyganuv ve Yangalık Tarihi-III”, **Şura**, 1913, Sayı:16.
- ....., Rızaeddin: “Uyganuv ve Yangalık Tarihi-VI”, **Şura**, 1913, Sayı:18.
- ....., Rızaeddin: “Uyganuv ve Yangalık Tarihi-VI”, **Şura**, 1914, Sayı:3.
- ....., Rızaeddin: “Uyganuv ve Yangalık Tarihi-V”, **Şura**, 1913, Sayı:23.

- ....., Rızaeddin: “İsmail Beg Gasprinski”, **Şura**, 1914, Sayı:23.
- ....., Rızaeddin: “İsmail Beg Gasprinski”, **Şura**, 1914, Sayı:21.
- ....., Rızaeddin: “Nimetullah Hacı”, **Şura** 1913, Sayı:17.
- Fahreddinov, Abdurrahman: “İske Tüşirdim”, **Vakit**, 21 Fevral 1915, No:1708.
- ....., Abdurrahman: “Ahmed Midhat Efendi Yanında Bir Saat”, **Vakit**, 20 Dekabr 1912, No:1090.
- Farhşatov, M. N.: “Gosmaniye Mezresehi”, **Başkortostan Kısaka Entsiklopediya**, Ufa, Başkort Entsiklopediyahı Devlet Gilmi Neşrieti, 1997.
- Farhşatov, Marsel: “Gosmaniye Mezresehi”, **Vatandaş**, 1998, No:2.
- Fehmi, Hasan: “Japonya’dan Mektup”, **Tearüf-i Müslimin**, 19 Kanun-ı Sani 1326, Cilt:2, Adet: 32.
- Feyzhani, Hüseyin: “10.Mektup”, **Şura**, 1916, Sayı:15.
- Gabdelhakova, Rumiya: “Garızname’ Eserining Sengatçe Eşlenişi”, **Batırşa Jitelçiligindeki Baş Kuteruv Ham XVIII Yöz Tatar Jemgiyetinde İjtimagiy-**
- Gâlimullin, F. G.: “Motiygulla Hezret Hem Abdulla Tukay”, **Gabdullah Tukay Mirası Hem Millî-Medeni Bağlanışlar**, Kazan, Gâlimcan İbrahimov İsimindegi Til, Edebiyat Hem Sengat İnstitutı, 2011.
- Garifullin, Damir: “Murat Remzi: Bikçura Han Unığı”, **Gasırlar Avazı**, 2001, No:1/2.
- Gasprinski, İsmail: “Büyük Türk Mualliminin Büyük Türk Şairine Bir Mektubu”, **Türk Yurdu**, 10 Aralık 1914, Sayı:72, Ankara, Tutıbay Yayınları, 1999.

- Gasriy, Necip: “İsmegıyl Bek Gasprinskiy ve Gomumi Edebi Til”, **İsmegıyl Bek Gasprinskiy**, Kazan, Alma-Lit, 2004.
- Gaspiralı, İsmail: “Bugünkü İstanbul”, **Tercüman**, 5 İyul 1914, No: 146.
- Gaynitdin, Mesgud: “Talanta Tragedyası”, **Din ve Edep**, Avgust 2006.
- ....., Mesgud: “Balkan Sugışı Hem Tatar Edebiyatı”, **Zaman-Tatarstan**, 17 Aprel 1997.
- ....., Mesgud: “G. Tukay Hem Edebi Tenkiyt”, **Din ve Edep**, Mayıs 2006.
- ....., Mesgud: “XIX Gasır Tatar Edebiyatına Gomumi Bir Karaş”, **Ed-Din Vel-Edep**, Senteyabr 2011.
- ....., Mesgud: “Yangarış Tarihinnan”, **Din ve Edep**, Noyabr 2008, s.15-19.
- ....., Mesgud: “Megrifetçi Edip”, **Miras**, 1995, Sayı:7-8.
- Giylejev, Tahir: “Gabrahman Segdi Tukay Turında”, **Gabrahman Segdi**, Kazan, Jiin Neşriyatı, 2008.
- Gilyazov, İskander: “Sudba Âlimdjana İdrisi”, **Gasırlar Avazı-Eho Vekov**, 1999, Sayı:3-4.
- Gordlevskiy, V. Aleksandroviç: “Yengi Osmanlı Edebiyatı”, Akt. Arif Kerimov, **Şura**, 1911, Sayı:2.
- Habitdinov, Aydar: “Gâlimjan Barudi: Alga Baruda Hikmet (1857-1921)”, **İdil**, 2001, Sayı:1.
- Halfin, Neçip: “Kavâid-i Edebiyye ve Tatar Edebiyatının Barışı”, **Ang**, 15 Dekabr 1912 Sayı:1.

- ....., Neçip: “Edebiyat Usulleri ve Anın İşleri”, **Ang**, 1913, Sayı:6, s.97-100, Sayı:7.
- Han, F. Bek: “Hususî Muhabirimizden Kazan’dan”, **Türk Yurdu**, 22 Şubat 1912, Sayı:7.
- Hesenova, Asiye: “Kamallar Kavimi”, **Süyünbike**, 1999, Sayı:5.
- Hasanov, Muhammed Sabir: “Ufa Şehrinde Üçüncü Mescid Hakkında”, **Vakit**, 7 Okteabr 1906, Sayı:83.
- Hikmet, Ahmet: “Türk Dili ve Edebiyatı Hakkında Mütalaalar”, **Türk Yurdu**, 1912, Sayı 12, Ankara, Tutibay Yayınları, 1998.
- Hilmi, Yakup: “Til Meselesi”, **Şura**, 1909, Sayı:13.
- Hüseynov, Gaysa: “Sterli Tübegi Ukımışlıları Hem Hebibnazar Üteki Müzeris”, **Vatandaş**, 1998, Sayı:11.
- ....., Gaysa: “Başkort Dvoryandarı Dinastıyaları: Soltanovlar, Sırtlanovlar”, **Vatandaş**, 2002, Sayı:7.
- İ., A.: “Türk Tatar Meselesi”, **İdil**, 24 May 1911, No:335.
- İbrahim, Ayrat: “Siyasetsiz Dürüst Tarih Kirek”, **Tatar İli**, Fevral 2002, No:9.
- İbrahimov, Âlimcan: “Büyük Üstazımızın Kay Bir Telifleri”, **Ang**, 1915, Sayı:1.
- ....., Âlimcan: “Edebiyat Agımı”, **Şura**, 1911, Sayı:22.
- İdrisi, Âlimcan: “Tufan Meselesi Hakkında Ahmet Mithat Efendi Hazretleri’nin Fikirleri”, **Şura**, 1912, Sayı:13.

- ....., Âlimcan: “İstanbul’da Pek Mühim Bir Konferans”, **Şura**, 1911, Sayı:8.
- İrfanov, Kasım: “Sulgan Çeçekler”, **Ang**, 1913, Sayı:11.
- İsmail: “Bahçesaray”, **Tercüman**, 23 İyul 1895, No.27, s.77.
- İsmati, Abdullah: “Ahmet Mithat Efendi (Rızaeddin Bin Fahreddin Eseri)”, **Yıldız**, 9 Aprel 1914, No:1163.
- Kakışev, Tursınbek: “Duslıktan Tuganlıkka”, **Seyfi Kudaş İcadı**, Ufa, SSSR Fender Akademiyahı Başkörtostan Filialı Tarih, Til Hem Ezebiet İnstitutı, 1986.
- Kâmi: “Asyâ-yı Şarkıyyeye Seyahat - III. Mektup, Kazan 19 Mayıs 1303” **Umran**, 1305, No:2.
- Kaplan, Mehmet: “Tabiat Karşısında Abdülhak Hamid-I-II”, **Türk Edebiyatı Üzerinde Araştırmalar 1**, 9. Baskı, İstanbul, Dergah Yayınları, 2009.
- Kariyev, A.: “Abdullah Tukayef’in Uralski’deki Turmuşı”, **Mektep**, Sayı:4, 1913.
- Kemal: “Kazan Kütüphane-i İslamiyesi Hakkında”, **Kuyaş**, 25 Okteabr 1913, No:250.
- Kemal, Ali Asgar: “Merhum Ahmed Midhat Efendi”, **Yıldız**, 23 Dekabr 1912, No:921.
- Kemal, Namık: “Vatan”, **Doğumunun Yüzellinci Yılında Namık Kemal**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1993.

- ....., Namık: “Ahlak-ı İslamiye” Çev. Âlimcan İdrisi, **Şura**, 1911, Sayı:14.
- Kemaloğlu, Şerif: “Uyanuv”, **Şura**, 1909, Sayı:12.
- Kemal, Şerif: “Kim Müfti Bulırğa Tiyiş?”, **Vakit**, 3 İyül 1915, No:1812.
- ....., Şerif: “Günah Şumluğu”, **Nur**, 25 Fevral 1906, No:24.
- ....., Şerif: “İndi”, **Nur**, 24 May 1906, No:38.
- ....., Şerif: “Hakkı Bar”, **Nur**, 11 May 1906, No:40.
- ....., Şerif: “Katık Çülmegi”, **Kazan Muhbiri**, 26 Dekabr 1905, No:16.
- Kerem, A[bdurrahman]: “Tatarca Tyatr Kızganiç Bala”, **Kuyaş**, 6 Aprel 1914, No:380.
- ....., A[bdurrahman]: “Tatarca Tyatr”, **Kazan Muhbiri**, 29 Dekabr 1906, No:195.
- ....., Abdurrahman: “Şark Kulübü”, **Yıldız**, 9 Fevral 1910, No:502.
- ....., Abdurrahman: “Şark Kulübü”, **Yıldız**, 4 Mart 1910, No:511.
- ....., Abdurrahman: “Şark Kulübü”, **Yıldız**, 10 Mart 1910, No:513.
- ....., Abdurrahman: “Şark Kulübü”, **Yıldız**, 11 Yanver 1911, No:631.
- Kerimi, Fatih: “Merhum Ahmed Midhat Efendi ve Şimal Türkleri”, **Türk Yurdu**, 2. Cilt (3-4), Ankara, Tutibay Yayınları, 1999.
- ....., Fatih: “Osmanlı Edebiyatı”, **Şura**, 1908, Sayı:12.
- ....., Fatih: “Osmanlı Edebiyatı”, **Şura**, 1908, Sayı:13.

- ....., Fatih: “Osmanlı Edebiyatı”, **Şura**, 1908, Sayı:16.
- ....., Fatih: “Osmanlı Edebiyatı”, **Şura**, 1908, Sayı:18.
- ....., Fatih: “Mahmud Esad Efendi Orenburg’da-III”, **Vakit**, 2 Avgust 1913, No:1265.
- ....., Fatih: “Mahmud Esad Efendi Orenburg’da-II”, **Vakit**, 1 Avgust 1913, No:1264.
- ....., Fatih: “Vambery Hatırası”, **Vakit**, 4 Senteabr 1913, No:1288.
- ....., Fatih: “Yaponlar ve Müslümanlık”, **Vakit**, 1906, No:22.
- ....., Fatih: “Büyük Millî Matem”, **Vakit**, 13 Senteyabr 1914, No:1583.
- ....., Fatih: “Sosyalizm ve İslam”, **Vakit**, 1 İyün 1906, No:31.
- ....., Fatih: “Müftülük Hakkındaki Fikrimiz”, **Vakit**, 5 Avgust 1915, No:1837.
- ....., Fatih: “Darümuallimin ve Darümuallimatımız Bulacak mı?”, **Vakit**, 13 Yanvar 1912, No:906.
- ....., Fatih: “Edebiyatımız”, **Şura**, 1909, Sayı:2, s.57.
- ....., Fatih: “Medrese-i Hüseyniye”, **Vakit**, 25 Okteabr 1908, Sayı:386.
- ....., Fatih: “Öteden Beriden”, **Vakit**, 16 İyün 1911, No:795.
- ....., Fatih: “Rusya Müslümanlarında Mektep, Maarif ve Edebiyat”, **Şura**, 1908, Sayı:6.
- Kerimov, Arif: “Yangi Osmanlı Edebiyatı”, **Şura**, 1911, Sayı:2.

- Kerimov, Fatih: “İstanbul Mektepleri Hakkında Bir Kadar Malumat-I”, **Şura**, 1913, Sayı:7.
- ....., Fatih: “İstanbul Mektepleri Hakkında Bir Kadar Malumat-II”, **Şura**, 1913, Sayı:8.
- Kerimov, K.: “Tarihimizde Bir Sahife”, **Şura**, 1917, Sayı:12.
- Kerim, K.: “Küçleb Çükündirilgen Tatarlar Kreşinler Tarihine Aid”, **Şura**, 1917, Sayı:19.
- Kerimullin, Ebrar: “Birinci Tatar Kitapları”, **Kazan Utları**, 1967, Sayı:5.
- Kurat, Akdes Nimet: “Kazan Türklerinin Medenî Uyanış Devri (1917 Yılına kadar), **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi**, Cilt XXIV, Sayı: 3-4, Temmuz-Aralık 1966.
- Maksudi, Ahmethadi: “Kütüphane-i İslamiye”, **Kazan Muhbiri**, 10 Noyabr 1905, No:4.
- Maksudi, Sadri: “İng Mühim Tileklerimiz”, **Vakit**, 1 Dekabr 1915, No:1928.
- Maksudi, Hadi: “Türk Derneği”, **Yıldız**, 28 İyul 1909, No:428.
- Mehdiyev, M.: “Tarihtan Sabak”, **Jamal Velidi**, Kazan, Jiin Neşriyatı, 2010.
- Mehmed Fuad, Köprülüzade: “Abdullah Tukayef”, **Türk Yurdu**, 16-29 Mayıs 1913, Sayı:40, Ankara, Tutibay Yayınları, 1999.
- Midhat, Ahmed: “Kardeşim Niyazi Efendi Hazretleri”, **Şura**, 1912, Sayı:12

- Mirmuhsin Şir Muhammed: “Meslek Aşkı ve Fedakarlık (Pesteloci)”, **Şura**, 1917, Sayı:21.
- Muhammed Fatih El-Kerimi: “Asrav Kız”(Besleme Kız), **El-Asru'l-Cedid**, 1906, No:2.
- Mücavir, Ziya: “Amerikaga Barub Okuv Yolları-III”, **Vakit**, 1915, No:1863.
- Mülükov, Aziz: “Niyazi Efendi Hazretleri”, **Şura**, 1912, Sayı:14.
- Nadiyev, Nurali: “Seyahat Hatıraları-IV”, **Şura**, 1915, Sayı:14.
- Narazi: “Troyski’de ‘Vazife’ Mektebi”, **Şura**, 1915, Sayı:20.
- Narazi: “Kavâid-i Edebiyyege Dair”, **Şura**, 1913, Sayı:7.
- Nasiri, Ziya: “İstanbul Mektubu-I” **Yıldız**, 4 May 1914, No:1180.
- ....., Ziya: “İstanbul Mektubu-II”, **Yıldız**, 23 May1914, No:1193.
- ....., Ziya: “İstanbul Mektubu”, **Yıldız**, 1 İyün 1914.
- ....., Ziya: “İstanbul’dan”, **Vakit**, 15 Mart 1914, No:1440.
- Neçipova, Alsu: “Gıybret Alırlık Çıganak”, **Tatar İli**, Noyabr 2000, No:48(409).
- Nevruzi, Muhammed Vaiz: “Doğru Haber”, **Kazan Muhbiri**, 23 İyün 1906, No:105
- Nevruzov, Muhammed Vaiz: “Filozof Ahmed Midhat Efendi Hem de Ruhani Ulemadan Manastırlı İsmail Hakkı Efendi”, **Sibirya**, 23 Yanver 1913, No:68.

- ....., Muhammed Vaiz: “Tatarlar’da Eser-i Terakki”, **Kazan Muhbiri**, 13 İyül 1906, No:126.
- Nigmetullin, Engel: “Jan Jak Russo Hem XX. Yüz Başı Tatar Edebiyatı”, **Kazan Utları**, 1972, Noyabr.
- Nureddin, Tevfik: “Türk İptidâî Mektep Kitapları”, **Türk Yurdu**, 19 Eylül 1912, Sayı:22, Ankara, Tutibay Yayınları, 1998.
- Osmani, İmam Hayrullah: “Maişetçilerin Davlavı”, **Vakit**, 1907, No:212.
- Osmani, İshak: “Balkanda”, **Vakit**, 3 Mart 1913, No:1114.
- Parlatır, İsmail: “Rüya’nın Fikir Örgüsü”, **Doğumunun Yüzellinci Yılında Namık Kemal**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1993.
- Pataşof, Meryem Rahmet: “İstanbul Hatıraları”, **Vakit**, 16 May 1913, No:1201; 29 May 1913, No:1211; 13 İyün 1913, No:1223; 10 İyül 1913, No:1245.
- Pekacar, Çetin: “Kumuk Türklerinin Ansiklopedik Âlimi, Eğitimci, Yazar ve Şair Abusupiyan Akayev”, **Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi**, Bahar 2000, Sayı:9.
- Rahim, Ali: “Ali Asgar Kemal Turunda Bir Niçe Söz”, **Ali Asgar Kemal Eserleri**, Kazan, Tatarstan Matbuat Neşriyat Kambinatı Basması, 1925.
- Rauf, Mehmed: “Aşk Tolkinları, Çev. İ[badullah] Alparov, **Ang**, 1913, Sayı:16.
- ....., Mehmed: “Ölüm Aldından”, Çev. İ[badullah] Alparov, **Ang**, 1913, Sayı:23.

- Remiyev, Z.: “Gazetemiz Hakkında”, **Vakit**, 21 Fevral 1906, No:1.
- Reşit, Ahmet Münir: “İrte Kilgen Karlugaç”, **Şura**, 1914, Sayı:17.
- Sadi, Abdurrahman: “Til ve Edebiyat Meselesinde Faideli Agum”, **Şura**, 1912, No:20.
- ....., Abdurrahman: “Tenkidge Karşı”, **Şura**, Sayı:3.
- ....., Abdurrahman: “Edebi Müzakereler”, **Şura**, 1913, Sayı:10.
- ....., Abdurrahman: “Üç Meselege Cevap”, **Şura**, 1911, Sayı:20.
- ....., Abdurrahman: “Til ve Edebiyat Okutuv Usulleri”, **Şura**, 1914, Sayı:2.
- ....., Abdurrahman: “Til ve Edebiyat Okutuv Usulleri”, **Şura**, 1914, Sayı:20.
- ....., Abdurrahman: “Edebiyatımızni Medreselerde Okutuv”, **Şura**, 1910, Sayı:18.
- ....., Abdurrahman: “Şairler ve Şiirler”, **Şura**, 1911, Sayı:23.
- Sakmari: Beyrutta “Amerikan Külliyesi-I”, **Şura**, 1911, Sayı:18.
- Sakmari: “Halep Hatıraları”, **Şura**, 1915, Sayı:23.
- Samat: “Millî Sahne”, **Turmuş**, 11 Dekabr 1916, No:559.
- Said, Ziya: “Hüseyniye Medresesi-II”, **İdil**, 25 May 1909, No:155.
- Satayev, Osmanzade Mahmud: “Ahmed Midhat Efendi”, **Şura**, 1913, No:2.

- Söyegov, Muratgeldi: “Türkmen Edebiyatında Ceditçilik Dönemi Hakkında Bazı Tespitler ve Yeni Malumatlar”, **Bilig**, Sayı:7/Güz.
- Suphi, Hamdullah: “Ben Onu Gördüm”, **Türk Yurdu**, 3. Cilt (5-6) Ankara, Tutibay Yayınları, 1999.
- Sübhankulov, A.: “Tevfik Fikret Beg ve Türk İnkılabı”, **Ang**, 1917, Sayı:11-12.
- Süleyman, Abdullah: “Beyrut Suriye Türkiye Rus Seyyahları İçinde Bir Tatar Seyyahı”, **İdil**, 4 Avgust 1909, No:176.
- Sibiryalı Fuad Enver: “Edirne Mektupları”, **Vakit**, 15 Avgust 1913, No:1275; 17 Avgust 1913, No:1276.
- Sünçeleý, Sait: “İyd Günü”, **Türk Yurdu**, 19 Eylül 1912, Sayı: 22, s.357; “Türkge”, **Türk Yurdu**, 29 Mayıs 1913, Sayı:40.
- .....,Said: “Türkge”, **Türk Yurdu**, 16-29 Mayıs 1913, Sayı:40, Ankara, Tutibay Yayınları, 1999.
- Şakiri, Arif: “Dini Medreselerimizde Arap Lisanının Ehemmiyeti ve Arap LisanındaDers Kitapları”, **Şura**, 1910, Sayı:12.
- Şemseddin Sami Beg: “Emsal”, **Şura**, 1908, Sayı:1, Sayı:3, “Makaller”, Sayı:6, Sayı:7.
- Şerif bin Kemal, “Uyanuv”, **Şura**, 1909, Sayı:8.
- Şeref, Burhan: “Orenburg Gubernasında Müslümanlar”, **Ang**, 1 Yanver 1913, No:2.
- ....., Burhan: “Senzurluk Tarihi”, **Şura**, 1913, Sayı:5.

- ....., Burhan: “Talekler”, **Şura**, 1917, Sayı:10.
- ....., Burhan: “İran Mektupları”, **Vakit**, 19 Senteyabr 1909.
- ....., Burhan: “Buhara Mektupları”, **Vakit**, 26 Yanver 1910.
- ....., Burhan: “Mirza Feth Ali Ahundov 1811-1911”, **Vakit**, 20 Dekabr 1911, No:893.
- Şerif, Şeher: “Ahmed Midhat Efendini İsge Tüşürüv”, **Ed-Din Ve'l-Edeb**, 1913, No:2-3.
- Şinasi, A[bdullah]: “Edirne Mektupları ”, **Vakit**, 3 Senteabr 1913, No:1287; 4 Senteabr 1913.
- Taceddin, Ahmed: “Rusya İslamları”, Sırât-ı Müstakim, 25 Mart 1909, Cilt:2, Sayı:31, **Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Yakın Tarihimizin Belgeseli 1908-1925 Sırât-ı Müstakim Mecmuası**, İstanbul, Bağcılar Belediyesi, 2012.
- Tanpınar, Ahmet Hamdi: “Halit Ziya Uşaklıgil (Mai ve Siyah ve Aşk-ı Memnu)”, **Edebiyat Üzerine Makaleler**, Yedinci Baskı, İstanbul, Dergah Yayınları, 2005.
- Tevfik, A.: “Muhabirlik”, **Vakit**, 17 İyun 1910, No:630.
- T[ukay], A[bdullah]: “Temsil”, **Vakit**, 7 Noyabr 1912, No:1067.
- Türkoğlu, İsmail: “Osmanlı Devleti'nin İsmail Gaspıralı'nın Faaliyetlerine Bakışı”, **Yüz Yılda Gaspıralı'nın İdealleri Bildiriler**, Ankara, Türk Yurdu Yayınları, 2001.
- Uşşakizade, Halid: “Sugaş”, Çev. Şerifzade Abdullah, **Şura**, 1912, Sayı:19.

- Utöbay-Kerimi, Ravil: “Hesenie Mezresehi”, **Vatandaş**, 1997, Sayı:8.
- Vambery, Armin: “Rusya Müslümanlarının Terakkiyatı”, Çev. Feyzullah Mehmed, **Şura**, 1908, Sayı 22.
- Velidi, Ahmed Zeki: “Prafisör Bartold’ning Bizning Aramızda Boluvı Münasebeti İle-I”, **Vakit**, 14 İyün 1913, No:1224.
- Velidi, Cemaleddin: “Tatar Şairleri”, **Vakit**, 26 İyül 1913, No:1259.
- ....., Cemaleddin: “Edebî Hareket”, **Ang**, 1915, Sayı:3.
- ....., Cemaleddin: “Nazariyât-ı Edebiyye Çıguv Münasebetiyle”, **Vakit**, 20 Okteyabr 1913, No: 1326.
- ....., Cemaleddin: “Matbuat İfriti” **Vakit**, 3Mart 1917, No:2186.
- ....., Cemaleddin: “Edebî Musahebe”, **Vakit** 1915, No:1879.
- ....., Cemaleddin: “Matbuatta Kozgalgan Meseleler”, **Vakit**, 18 Fevral 1914, No:1418.
- ....., Cemaleddin: “Matbuat”, **Vakit**, 4 Mart 1914, No:1430.
- ....., Cemaleddin: “Mekteplerimizde Din Okutu Tarihi”, **Şura**, 1916, Sayı:16.
- ....., Cemaleddin: “İsmail Beg Gasprinski-I”, **Vakit**, 14 Senteyabr 1914, No:1584.
- ....., Cemaleddin: “İsmail Beg Gasprinski-V”, **Vakit**, 16 Senteabr 1914, No:1587
- ....., Cemaleddin: “Mercani”, **Vakit**, 18 Aprel 1914, No:1464.
- ....., Cemaleddin: “Matbuat Âleminde-II”, **Vakit**, 2 Noyabr 1914, No:1622.

- ....., Cemaleddin: “Şarktan Garbga”, **Ang**, 1916, Sayı:3.
- ....., Cemaleddin: “Yaşlar Hayatında Bir Levha”, **Vakit**, 26 Yanver 1914, Sayı.1400.
- ....., Cemalettin: “Edebî Musahabe II” **Vakit**, 27 Senteyabr 1915, Sayı:1879.
- ....., Cemaleddin: “Edebî Hareket-I”, **Ang**, 1915, Sayı:3.
- ....., Cemaleddin: “Şarkdan Garbga”, **Ang**, 1916, Sayı:4.
- ....., Cemalettin: “Kavim ve Kabilemiz Arasında”, **Şura**, 1912, Sayı:1.
- ....., Cemaleddin: “Bir Faide-i Edebiyye”, **Şura**, 1915, No:1.
- ....., Cemaleddin: “Bir Yıl Tolgaç-I”, **Vakit**, 6 Fevral 1914, No:1409.
- Velidi, Zeki:“ Halfinler”,**Şura**, 1913, Sayı:3-4-5
- ....., Zeki: “Tatar Edebiyatının Barışı”, **İl**, 14 Mayıs-31 Mayıs 1914, No:27-29.
- Zekeriya: “Mahmud Esad Efendi Hazretleri ile Refakatm Hatırası”, **Kuyuş**, 6 Avgust 1913, No:189; 7 Avgust 1913, No:190; 14 Avgust 1913, No:192; 18 Avgust 1913, No:197.
- Zekeriya: “Mahmud Esad Efendi İle Refakatim Hatırası”, **Kuyuş**, 18 Avgust 1913, No:197.
- Zeyni, Habibullah: “Usul-i Tedrisin Esas Kaideleri”, **Şura**, 1911, Sayı:6.
- ....., Habibullah: “Terbiye-i Bedeniye”, **Şura**, 1911, Sayı:10.

- ....., Habibullah: “Resim Dersi”, **Şura**, 1911, Sayı:13.
- Ziya, Halid: Mütercimi Abdurrahman Sadi, “Kabirden Tavışlar”, **Şura**, 1910, Sayı:7, Sayı:8, Sayı:9, Sayı:10, Sayı:11, Sayı:13, Sayı:15.
- ....., Halid: “Zevrak ile Ebru”, Çev. A. K., **Ang**, 1916, Sayı:23.
- ....., Halid: “Yazılıp Bitmeyen Defterden”, Çev. A. K., **Ang**, 1916, Sayı:18.

ANSİKLOPEDİ, EDEBİYAT TARİHİ VE SÖZLÜKLER

- Banarlı, Nihat Sami: **Resimli Türk Edebiyatı Tarihi-II**, İstanbul, Millî Eğitim Basımevi, 1987.
- ..... : **Kazak Edebiyatının Tarihi 6. Tom** Almatı, KAZakparat Baspası, 2006.
- ..... : **Kazak Edebiyatı Ensiklopediyalık Anıktamalık**, Almatı, Aruna Baspası, 2010.
- ..... : **Özbekistan Respublikası Ensiklopediya**: Taşkent, Kamuslar Baş Tahririyati, 1997.
- ..... : **Tatar Edebiyatı Tarihi, 2. Tom**, Kazan, Tataristan Kitap Neşriyatı, 1985.
- ..... : **Tatar Edebiyatı Tarihi 3. Tom**, Kazan, Tatarstan Kitap Neşriyatı,1986.
- ..... : **Tatar Edebiyatı Tarihi, 4. Tom**, Kazan, Tatarstan Kitap Neşriyatı, 1989.
- ..... : **Tatar Poeziyası Antologiyası 1. Kitap**: Kazan, Tatarstan Kitap Neşriyatı, 1992.

- ..... : **Tatarckiy Entsiklapediçeckiy Slavar:** Kazan. İnstitut Tatarskoy Entsiklapedii AN PT, 1999.
- ..... : **Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi,** cilt 3, İstanbul, Dergah Yayınları,1978.
- ..... : **Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi,** cilt 4, İstanbul, Dergah Yayınları, 1998.
- ..... : **Üzbekistanning Yangı Tarihi-1, Türkistan Çar Rassiyası Mustamlakaçiligi Davrida,** Taşkent, Şark Naşriyatı-Matbaa Kontserni Baş Tahririyatı, 2000.
- ..... : **Yeni Türk Edebiyatı Antolojisi IV Ekrem, Hamid, Sezai ve Ara Nesil,** Haz. Mehmet Kaplan, İnci Enginün, Birol Emil, Zeynep Kerman, İstanbul, Marmara Üniversitesi Yayınları No:626, 1997.

ARŞİV BELGELERİ

- T. C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Maarif Nezareti Evrakı MF. MKT. 456/51.
- T. C. Başbakanlık Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yıldız Sadaret Resmi Maruzat Evrakı, Y.A.RES., Dosya No:135, Gömlek No:13, Tarih: 1324.
- T. C. Başbakanlık Devlet Arşivleri, BEO, Dosya No:3688, GS No:276595, Tarih:1328, M. 03, 1.
- Tsentrалniy Gosudarstvenniy Arhiv Respubliki Tataristan Liçniy Fond Karimov Muhamet Fatih Gilmanoviç-Fond: 1370, Opıs: 1, Yd.hr: 18 Kol-va listov: 17

ÖZGEÇMİŞ

Hüseyin BARGAN

03. 03. 1971’de Kırklareli’nde doğdu. Kırklareli Atatürk Lisesini bitirdi. 1992 yılında Selçuk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümünden mezun olduktan sonra öğretmenlik hayatına başladı. Yüksek lisansını Marmara Üniversitesinde Türk dili alanında tamamladı. Araştırma-inceleme yazılarını Türk Edebiyatı, Türk Dünyası Dili ve Edebiyatı, Dergah, Cihan Edebiyatı (Özbekçe), Yadgar (Başkurtça) ve Tatarica (Tatarca, Rusça, İngilizce) gibi dergilerde yayımladı. Hüseyin Bargan halen İstanbul Üniversitesi Dil Merkezinde Türk dili okutmanı olarak görev yapmaktadır.